

આપણા
એક એકેદર્શન પ્રવાસી,
અભિનવ આણંદાલ નજીબાન દિવેદી

સુદર્શન.

મન્ત્રી
સુદર્શન આણંદાલ નજીબાન દિવેદી
લેખક. એ. એસ. એસ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરંધોમહિ ” — માગવસપ્.

તન્ત્રી — માગવસાલ નજીબાન દિવેદી.

પુસ્તક ૨૬, અંક ૧]

(માસિક)

[ઑક્ટોબર, ૧૯૧૦.]

સમાધિસ્થ સ્નેહયોગીને ।

શુભ ! સુ. ! સ્નેહના પેગી । સમાધિ પૂજના આવું :
મરીબ દેવ સખે મદાઃ મદરાલુ પુખ્ત શ્રે, બાપુ ।
શુભ ! પવનમ્બરી ત્હારી બની દેવે થયો છેલો
બિખારી છઃ મગર બરેલો બરેલો હું હવે ચેલો ।
દીધી, ગુરુ ! ત્હે મદને દોલત હવે માગીશ હું નિશા ।
શુભ ! આજે અમર કાયે શિખૂં છું હું મહાલેક ।
ધણો તુજ મામલો માથોઃ દોડો વેઠોઃ શુભ ! રેથોઃ
શુભ અવધિ ! અદા ! અવધિ ! અમલ છે પત્ય ત્હે બોયો ।
મદા વિકરાલ જૂખરમાં ડી ત્હારી સમાધિ ના ।
સખે ! સ્નેહી સહુ જે ત્હે જગત બધી શકે ના । ના ।
સિકન્દર કે અડખ્ખરથી મદા રાજ્યો કુલાં, વાળ ।
બિગળે મુશ્કાલ સાથે । સમધિલેખ મ્હે વાંચ્યા ।
કલાર્પી । ગારૂ કેકામા અમલ, ગુરુ ! વેલું ગારૂ !
કપડો નેત્ર ત્યાં ત્યાં ત્યાં કહેશે મુદ કે છાત્ર ।

તેને સુખ 'નિઝને' કરી બાંધનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસપાન પ્રતાપ જામે.

x x x x x
x x x x x

સૈદ્ધાંત બ્યામ સચરાચર દેવ તેને,
પાપાણ્ય ધાતુ ઝરતી મહી ગોઠવ્યો તે;
એટલ નાશ ઘટના ઘટ તોડનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

જનમી અપાર મન ધર્મ વિનાશકારી,
મિથ્યા રસે રત બની રહી રક્ત ચૂપી;
હિમા દુનુજ સમ તેહ વિદારનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

સૌ દેશ દાઝ ગૃહદાઝ હણુવનારી,
માળા દહાડે મહી પ્રભુ પ્રેમ દોહી;
પોપો તણું શીતુરતું તમ ટાલનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

બ્રાહ્મણ બાવહીન માનવ જન્મ મેધી,
દંબી વિચાર રગડે બરી બાર દહાતો;
યુભાવવે મહત પ.પ બતાવનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

સમાદિ એટ રતિ ધર્મ પ્રકાશ હારી,
કાયિક જોમ મન પ્રાદ પ્રતાપ દહી;
જામેલ રાહુ સસના રહી જાળનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

ના જોડે 'તોય' ગૃહજોડે કરી ચલાવે,
આચાર 'હીન' બ્યબિચાર વિદોર છાયે;
ધાતા વિનાશ-નીતિધર્મ બ્યચાવનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

નિઘ્રેમ-ધર્મ 'વિધિ'ધાતુ પાળેવામાં,
ધાર્તા 'અનેક' દુરે પોપ સન્નિવનારો;
તેને 'નિયોગ' નિયમે 'કરી' હેદનારો,
વેદાર્થ 'સિદ્ધ' રસ પાન પ્રતાપ જામે.

ઝગડી ઉઠશે, ને કે સતી પરાજય પામશે —
 ઉર ઉઘડશે તારે, ને કે પ્રવાહ સર થશે,
 તમ દૂર ચતાં રેલો મોટો પ્રભાવ આણશે ।
 હૃદય પર ના સત્તાચાલે દશ બક્ષ કાઈની,
 પણ પ્રણયની પૂરેપૂરી કસોટી આ સ્થિતિ ।
 સ્મૃતિચિરસ્મૃતિની થાતી આછીવિના સ્થિતિ સ્વાસ્થ્યની,
 હૃદય ધડકે હું કાંઈ, સ્થિતિ થતી આ નકી ?
 ઉર ઉઘડતું કાંઈ કાંઈ, તપાસ ન પૂર્યું એ;
 ઉર ઉઘડતું પૂરેપૂરું ચહે દિલ એજ — એ ।
 ઉર ઉઘડતું પૂરેપૂરું નથી જ નથી હજી ।
 ઉર ઉઘડશે તારે તો કે નવીન થશે નકી ।

મરખેજ
 ૧૧:૫:૧૦.

કુજ.

॥ ટોકા-તટ્ટીકા-ચર્ચાની વૃત્તિ. ॥

જો આપણી અધ્યાત્મ વિદ્યામાં કોઈ પણ પ્રકારની વૃદ્ધિ પામવાની મરજી હોયતો આપણે આપણું પોતાનું કાર્ય કરતાં સિખવવાની તથા બીજા લોકને તેમના તેમના કાર્યમાં એકલા મચ્યા રહેવાદિવાની ખાસ જરૂર છે. આપણાથી ના સમજી શકાય એવાં તેમને પણ તેમનાં મારણો, તેમને પણ તેમના વિચારની ખાસ દિશાઓ હોય છે. તેઓ તેમની ભાવનાને જીવનમાં અનુમરે છે અથવા તેના બાગીને ભૂકેભૂકા કરી નાખે છે. આપણે ઉદારતા અને પરમતસહનવૃત્તિ કેળવવાની જરૂર છે. હમેશાં કોઈકને કોઈકનો કુમંદ દોષ શોધી કાઢવાની આપણી ગાંડી ધેલછાને દબારી દેવાની છે.

આ એક પ્રકારની ઘેલી વાસનાજ છે; આવા પ્રકારનો ટોકા-તટ્ટીકાનો, ચર્ચાનો, વિવેચનનો જુરસો વર્તમાન કાલના જીવનમાં સામાજિક ચર્ચાની રહ્યો છે. પોતાના કાર્યમાં ધ્યાન આપવાને બદલે, દરેક જગ્યા બીજાના કાર્યમાં વચ્ચે માથું મારવા ઉભો થાય છે. દરેક જગ્યા ધારે છે, કે બીજાઓનું કાર્ય જેવી રીતે થાય છે તેના કરતાં તે ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે એમ છે. રાજકીય પ્રકરણમાં, ધાર્મિક બંધનોમાં, સામાજિક જીવનમાં, સઘળે આનુંજ આપણા જીવનમાં આવે છે. દરેક તરીકે એક સરકારનું સંકલ્પ કરતું જ રાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે, તેની પ્રજાનું સારા પૈરજનો બનવાનું. રાજ્યવલનના કાર્યને સુગમ અને અસરકારક બનાવવાનું કર્તવ્ય હોય છે. આને બદલે વર્તમાનદિનોમાં લોકો સરકારને રાજ્ય શીરોતે ચલાવવું, એ સિખવવાને એટલા બધા ઉત્સુક હોય છે કે તેઓ સારા પૈરજનો બનવાના

તેમના પ્રાચીનિકા કર્તવ્યને બીજાકુલી વીસરી જાય છે. માનવિઓ એટલું પણ સમજી શકતાં નથી, કે જો તેઓ માત્ર તેમનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બરાબર રીતે આચરે તો જ માટે તેઓ આટલા બધા ધાંધળાયા બની જાય છે તેવા “હકો”ની સંભાળ કર્મદેવતા લેશેજ.

દુનિયાના દરિદ્રાસની વર્તમાન ભુમિકાએ ટીકા, ચર્ચા કરવાનો આવા પ્રકારનો જુરસો આટલો બધો સામાન્ય, આટલો બધો અધમ પ્રકારનો શી રીતે ઉભરી આવતો હશે? અન્ય અનેક દુઃખારોની પેઠે આવો ઉભરો એક સારા અને જરૂરના ગુણની હકપારની શક્તિ છે. વિકાસક્રમના માર્ગમાં આપણે પંચમભૂત-કુલના પંચમકુલ—કુલ સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ; મારે એટલું સ્પષ્ટવાનું છે, કે આ કુલ હજુ મોડામાં મોડા વિકાસ પમેનું છે; વર્તમાનકાલે દુનિયામાં આવા કુલનો જુરસો સર્વોપરિ વર્તે છે, જેઓ આ કુલના નથી તેમને પણ આવા પ્રકારનો જુરસો ખાસ કરીને ઘણી અસર કરે છે.

દરેક કુલને પોતપોતાના ખામ પાક શિખવાના હોય છે, તેના પોતાના ખાસ ગુણનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે. કોઈ કોઈવાર મનસના નામથી વ્યવહાર છે તે પંચમ-કુલનો ગુણ છે; સારાસાર નિવેશ કરનાર, પદાર્થો વચ્ચેના તથાવતને લક્ષમાં લેનાર બુદ્ધિમાં તેનો સમાવેશ થાય છે. આવા ગુણનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતાં માનવિઓ આવા પ્રકારના બેદોનું સંતિથ અવશકોત કરી શકશે; આમ કરશે તેપણ એવા બેદોને સમજવાના ઉદ્દેશથી, તેમાંથી કયો શ્રેષ્ઠ છે તેનું નિર્ધારણ કરવા માટેજ તેમ વર્તશે. પરંતુ વર્તમાનકાલે મોટા ભાગના લોક તેમના પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથીજ આવા બેદોનું અવલોકન કરે છે, તે પણ તેમને સમજવાના ઉદ્દેશથી નહિ પરંતુ તેમના સામે થવા માટે—અનેકવાર તો તેમની સખ્તગ્રાટકણી કાઢી નાખી છિન્નભિન્ન કરી નાખવાના ઉદ્દેશથી હોય છે.

આવા પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુતો માત્ર અગાની અને ઉન્નતિ પ્રાપ્તિનાનાં માનવિઓનું હોય છે; આવા લોક અનુદાર રૂપિથી, સ્વાભાવિકમાનથી ઉભરાઈ જતા હોય છે, તેમની સંપૂર્ણ ખાતરી હોય છે, કે તેઓજ ખરા છે (કદાચ અમુક હદ સુધી તેઓ ખરા પણ હોય) તેટલા માટે અન્ય દરેક જણ બીજાકુલ ખોટોજ હોવો જોઈએ—આવો વિચાર બીજાકુલ ટકી શકતો નથી. એકલિચર કોમરેલે પોતાની કાકિસલને જે કહ્યું હતું તે સ્મરણ લાવવા ચોગ્ય છે, “ બંધુઓ, હું તમને કાકિસલના પૂજ્ય નામના કસમખાધને કહ્યું, કે તમારાથી પણ કોઈ કોઈવાર ભૂત થવાનો સંભવ છે, એટલું માનજો. ”

આપણે પણ ટીકાની, ચર્ચાની શક્તિ કેળવવાથી જરૂર છે, પરંતુ આવી ટીકા તે અન્ય માટે નહિ પરંતુ આપણી જાત માટેજ હોવી જોઈએ.

હમેશાં દરેક પક્ષના ઉભયપક્ષ હેય છે; સામાન્યરીતે જે કરતાં વધારે પણ હોય છે; ટીકા, ચર્ચાનો અર્થ અવલોકન કરવું, તપાસ કરવી એટલો સંભવે છે; તેટલા માટે જો ટીકા, બીજાકુલ સાંતવૃત્તિવાળી અને ન્યાયપુરુષારના હેય તો તે નિરપોગી નિવડે છે, માત્ર વિરોધ ઉપજાવી શકે છે. વિરોધી ઉપર કરવામાં આવતા ઘેરણા ભરેલા દુમલા સમાન તે નથી, પરંતુ અમુક અભિપ્રાય, મત અથવા કાર્યની અમુક રીતિ સંબંધીનાં લાભ અને ગેર

ભાભનાં કારણોનો ચાંતવૃત્તિથી દુરાગ્રહવિના વિચાર ચલાવવા સમાન છે. આપણે એક રીતે નિરાકરણ કરીએ, પરંતુ આપણે એટલું સ્વીકારવું જોઈએ, કે સમાન બુદ્ધિવાળો અન્યમાનવિ એજ પ્રશ્નના નિરાકરણની બીજીરીતિ ઉપર ભાર મૂકી શકે તથા અન્ય પ્રકારનો નિર્ણય ઉપજાવી શકે. આ પ્રમાણે નિરાકરણ કરવામાં કદાચ તે પણ આપણા જેટલોજ ભલો, કાલો અને પ્રમાણિક પણ હોય.

કેટલાંબધાં યોદ્ધાં માનવિઓ આ બાબતનો સ્વીકાર કરે છે. કેટલા યોદ્ધાક ઉન્મત્ત સુધારક વૃત્તિવાળાઓ, રક્ષકવૃત્તિવાળાઓને ખરેખરાં સાગં માનવિઓ હોય એમ માની શકે છે. ગણ્યા ગાંડ્યા, ખાત્રી ભરેલા, ગરમાગરમ ઉચ્છેદક વૃત્તિવાળાઓ, પોતે માનેલા કર્તવ્યને પ્રમાણિકપણે આચરનાર પ્રાચીન રક્ષકવૃત્તિવાળાઓને ખરેખરી રીતે પોતાના જેવીજ શુભ અનેતીવ્ર લાગણીવાળાં માનવીઓ તરીકે માની શકે છે !

જો કોઈ માનવિ આપણે કરેલા નિર્ણય કરતાં અન્ય પ્રકારના નિર્ણય ઉપર આવે તો આપણે તેની સાથે એકમત હોવાનો દોગ કરવાનો નથી, પરંતુ શુભ હેતુઓ માટે આપણે તેને ધન્યવાદ આપવાનો છે. ખોટી વાતને માની લેવાની તીવ્ર છતાંસા, દરેક બાબતમાંથી બની શકે તેટલો ખરાબમાં ખરાબ બાવ ઉપજાવી કાઢવાની ટેવ, એ વર્તમાન છંદગીનાં અશુભ લક્ષણોમાંનું અત્યંત ખરાબ લક્ષણ છે. જ્યારે આપણને સહાય યનારાઓ માટે, જેમની પાસેથી જ્ઞાન અને આંતર ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવાઓ માટે આવા પ્રકારનું વલન એટલું કરવામાં આવે છે ત્યારે તે અધમાધમ પ્રકારનું બની જાય છે. એક મદતના શબ્દો સ્મરણમાં રાખવા જેવાછે “અમારા દુર્ગુણોમાં કૃતધ્નતાનો સમાવેશ થતો નથી.” આપણા કરતાં વધારે જાણનારાઓ માટે ઘેલા બનીને ટીકાં કરવા દોડી જવું, એ હમેશાં એક પ્રકારની બૂલ સમાન છે. રાહ જોવી, વિવિધ પત્રોનો વારંવાર વિચાર કરવો, ભાવિમાં શું ઉપજી આવે છે, એ માટે વાટ જોવી, એ ધણુંજ સલાહ ભરેલું છે- કાલ અને ફક્તની કમોટી અત્રે લગાવવા જેવી છે; “ તેમનાં પરિણામ, ફક્તવડે તમે તેમને ઓગાળી શકશો. ” દરેક માનવી વિષે ઉત્તમોત્તમ વિચાર ચલાવવાનો એક નિયમ ધડી કાઢવાની આપણે જરૂર છે; આપણે આપણા પોતાના કાર્યમાં મંડ્યા રહીને, બીજાઓને તેમનું પોતાનું કાર્ય કરવામાં સ્વતંત્ર રહેવા દેવાની જરૂર છે.

“The Inner Life.”

। વેદાન્ત ।

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૫૪-૩૩૭ થી)

આને બા.

જીવના સ્વરૂપ પદાર્થો બધા ઉત્કૃષ્ટગત અર્થાત્ માયાના સ્વરૂપનો વિચારણીય પ્રશ્ન બિપરધિત થાય છે. માયનાઓ છે, જેવાં કે, અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ,

હૃદય, મૂલાશાન ઇત્યાદિ; શુષ્ક પરત્વે નાના પ્રકારના નાભોથી વ્યવહાર્ય છે, કિંતુ વાસ્તવે તે એકજ વસ્તુના આ સર્વે પર્વાય શબ્દો છે.

પાશ્ચાત્ય ફેટલાક તત્ત્વવિદોનું એવું માનવું છે કે બાપનિબંધમાં કે વેદાન્ત સૂત્રોમાં માયાવાદ નથી પણ શંકરે તે પોતોના ધરનો બીરોયો છે. આ વચ્ચે ફેટલા એ શે સત્ય છે તે તેના વાદોમાં નિષ્ણાત પુરોગાથી સ્હમજી શકાય એમ છે. આપણને એ પ્રશ્ન આંહી અ-
સ્થાને છે. અદ્વિતિય જે બ્રહ્મવાદ છે તે ધણો સખ્ત છે સામાન્યા બુદ્ધિથી એ ગોચર થઇ શકે એમ નથી. બુદ્ધિની પરાણાએ જે પહોંચેલો હોય, અને જ્ઞેની બુદ્ધિ વૃત્તિ શુદ્ધ સા-
ત્વિક અશોધી બરપૂર હોય, નિર્મલ થયેલી હોય, તેમજ શ્રવણ અને મનનના પરિશીલનથી સ્હમતમ થયેલી હોય તેનેજ આ વાદ ગોચર થઇ શકે છે. તે સિવાયના ઇતર જનો એમાં નિરાશ થઈ શું ચવાઈ જાય છે, આ કારણનેજ લઈ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદો શંકરના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોમાંના માયા તત્ત્વનો ભાગ નબળો માને છે, અને એવો આક્ષેપ આણે છે કે માયાના સ્વરૂપનો યથાત્થ્ય નિર્ણય શંકરે કીધો નથી. માયાના પ્રશ્ન પરત્વે એવોજ પ્રત્યુત્તરનો ધનિ બહુત કરે છે કે એ પૂજાજ નહિ; એ છેજ નહિ. તો પછી તેનો પ્રશ્ન શો! વા-
સ્તવે આમ સ્હમજનામાં ભૂલ છે. માયા સર્વાશે નથીજ એમ શંકર તેમ તેના પાછગના અ-
નુયાયીઓએ કોણએ પણ કહ્યું નથી. એ છે પણ એના વસ્તુસ્વરૂપનો કોણ પણ રીતે નિર્ણય થઇ શકતો નથી અને તેથી એને અનિર્વચનીય કહી છે. અનિર્વચનીય એટલે મિથ્યા કે કેવળ નહિજ એમ માનનારાની ભૂલ છે. પણ સત્ અસત્ તેમ સદસત્ એ ત્રણે સ્વરૂપથી વિલક્ષણ માનવ બુદ્ધિથી ન સ્હમજી શકાય એ રૂપે અનિર્વચનીય છે.

સિદ્ધાન્ત પક્ષ એવો છે કે આ પરિદ્રશ્યમાન સમગ્ર બ્રહ્માંડનું વિશુ અધિશાન હોયું જોઈએ. વસ્તુ માત્ર સાધિશાન હોય છે. નિરાધિશાન હોઈ શકે નહિ. વિશુ હોય તે સર્વ વ્યા-
પક અને નિરવયવ હોય. નૈયાયીકો વિશુપણાનું લક્ષણ એવું પરિકર્યે છે કે સર્વે નાની વ-
સ્તુઓની સાથેનો સખંધ તે વિશુ તત્ત્વ. પરંતુ વેદાન્તમાં તે લક્ષણ માન્ય નથી પણ સખ-
તીય, વિખતીય અને સ્વગત બેદથી રહિત તેમ દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહીત એવું લક્ષણ વિશુપણાનું માને છે, અને તેજ વાસ્તવિક છે. આ લક્ષણ માનતાં એ તત્ત્વનો અર્થાત્ દ્વૈતતત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત વાદ અનેક દુષણોથી બરપૂર થઇ જાય છે. અને તેથીજ માયાનો સર્વાશે નહિ પણ તેના સ્વરૂપપરત્વેની અગમ્યતા નિરીક્ષી નિપેધ કરવામાં આવે છે. જે માયાને તત્ત્વતઃ માનવામાં આવે અને બ્રહ્મસદસ તેની સત્ય સત્તા માનવામાં આવે તો ત્હનું રૂહેવાનું સ્થાન ક્યાં પરિકર્યોશું? જે બ્રહ્મમાં એતપ્રેત રૂહેલ છે એમ માનીએ તો તે સિદ્ધાન્ત હાની થઇ બ્રહ્મની સર્વઆપકતા ખંદિત થશે. કારણ કે બસે બ્રહ્મમાં માયા એ-
તપ્રેત રહે પણ તેને અવકાશતો જોઈએજ. નિયમ એવો છે કે એક સમયે એક અધિશાનમાં બેસ્વરૂપોનો પ્રવેશ હોઈ શકે નહિ. એટલે જ્યાં સર્વત્ર બ્રહ્મ તત્ત્વ હોય ત્યાં વળી માયાનું સ્વરૂપ ક્યાં પ્રવેશ પામશે, જે પામે તો અવકાશ જોઈએ, તો તે છે નહિ. જે તેમ પરિકર્યોએ તો વિશુસ્વરૂપ કહી શકાય એમ નથી, તો મધ્યમ સ્વરૂપ કહી નિરને માયાનું પણ તેજ સ્વરૂપ કહ્યારો. આમ બિમય ને આ પ્રમાણે કહ્યોશું તો મધ્યજા બરેલા આવી બીજો રહેશે, કારણ કે મધ્યમ સ્વરૂપો હમેશાં વિનાશી હોય છે, એટલે અમુક રીતિ સંબંધતામાં થશે. આમ

॥ इशावास्योपनिषत् ॥

(અનુસંધાન ગત, વર્ષ ૫. ૩૬૮ પી.)

મૂલ—વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તેદ્વદોમય સહ ।

અવિદ્યયા મૃત્યુંતોત્સ્વા વિદ્યયા મૃતમશ્નુતે ।

પદ—વિદ્યાં, ચ, અવિદ્યાં, ચ, યઃ, તત્, વેદ, ઉમયં, સહ ।

અવિદ્યયા, મૃત્યું, તોત્સ્વા, વિદ્યયા, અમૃતં, અશ્નુતે ॥

અન્વય—યઃ, વિદ્યાં, ચ, અવિદ્યાં, ચ, તત્, ઉમયં, સહ, વેદ ।

અવિદ્યયા, મૃત્યું, તોત્સ્વા, વિદ્યયા, અમૃતં, અશ્નુતે ॥

અર્થ.—જે વિદ્યા અને અવિદ્યા, તે બંનેને સાથે જણાવે, તે અવિદ્યા વડે મૃત્યુને તરીને વિદ્યાવડે અમૃત પ્રાપ્ત કરેછે.

ટીકા—આ ઉપરથી વિદ્યા એટલે જ્ઞાન માર્ગ અને અવિદ્યા એટલે કર્મ માર્ગ, એમ અર્થો જે ઉપરના મંત્રની ટીકામાં કરેલાછે, તે સિદ્ધ કરેછે. અવિદ્યા અથવા કર્મ માર્ગથી મૃત્યુ ને તરફછે અને પછી વિદ્યાથી અમૃત એટલે જન્મ મરણ દૂરી દૂરી ન થવા રૂપ મોક્ષ મેળવાયછે; તેટલા માટે એ બંનેની જરૂર પડતી છે.

મૂલ—અંધતમઃ પ્રવિશંતિયેઽસંભૂતિમુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તે તમો યઽ સંભૂતા ૨ રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

પદ—અંધતમઃ, પ્રવિશંતિ, યે, અસંભૂતિમ્, ઉપાસતે ।

તતઃ, ભૂયઃ, ઇવ, તે, તમઃ, ય, ઽ, સંભૂત્યાં, રતાઃ ॥

અન્વય—યે, અસંભૂતિમ્, ઉપાસતે; અંધતમઃ, પ્રવિશંતિ

યે, ઽ, સંભૂત્યાં, રતાઃ; તતઃ, તે, ભૂયઃ, ઇવ, તમઃ ॥

અર્થ.—જે અવ્યાકૃતને ઉપાસેછે, (તે) અંધતમમુખમાં પ્રવેશે છે; જેઓ વ્યાકૃતને વિશે પ્રીતિ કરેછે, તેઓ તેથી પણ વધારે અંધકારમાં (પ્રવેશેછે.)

ટીકા—આ મંત્ર ઉપરના નવમા મંત્ર જેવો છે. સંભૂતિ અને અસંભૂતિ ના અર્થ 'વ્યાકૃત' અને 'અવ્યાકૃત' છે. વ્યાકૃત એટલે કાર્ય રૂપ તથા અવ્યાકૃત એટલે કારણ રૂપ છે. નિરાકાર નિર્ચુષ્ણ કારણની બકિત કરનારને જેમ અંધકારમાં એટલે ક્ષયશીલ સંસારમાં રહેવાનો અને કાર્ય રૂપ સમુજ્ઞની ઉપાસના કરનાર પણ તેજ મેળવવાનો. અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાન વિના મોક્ષ મળતો નથીજ, એમ તાત્પર્ય છે.

મૂલ—અન્ય દેવાહુઃ સંભવાદન્યદાહુરસંભવાત્ ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षांसिरे ॥ ११ ॥

પદ—અન્યત્, એવ, આહુઃ, સંભવાત્; અન્યત્, આહુઃ, અસંભવાત્ ॥

इति, शुश्रुम, धीराणां, ये, नः, तत्, विचक्षांसिरे ।

અન્વય—અન્યત્, સંભવાત્, એવ, આહુઃ અન્યત્, અસંભવાત્, આહુઃ ।

इति, धीराणां, शुश्रुम; ये, नः, तत्, विचक्षांसिरे ॥

અર્થ—કેટલાક સંભવમાંથીજ કહેછે. કેટલાક અસંભવથી કહેછે; એ રીતે ધીરાનાં અમારે માટેનાં તે (વચનો) સાંભળ્યાં છે.

ટીકા.—આ મંત્ર ઉપરના દશમા મંત્ર જેવોછે. તેમાં જેમ વ્યાકૃત અવ્યાકૃતની ભક્તિ વિષે કહેલું છે, તેવીજ રીતે આમાં સંભવ અસંભવ, એટલે સત્ અસત્ વિષે કહેલું છે. કાંઈ સત્થી આસર્વ માનેછે ને કાંઈ અસત્થી માનેછે. આમ અર્થ છે.

મૂલ—संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदो भय सह ।

विनाशेन मृत्युं तोर्त्वा संभूत्यामृतश्नुते ॥ १४ ॥

પદ—સંભૂતિં, ચ, વિનાશં; ચ, યઃ, તત્, વેદ, ઉમયંસહ ।

विनाशेन, मृत्युं, तोर्त्वा, संभूत्या, अमृतं, अश्नुते ॥

અન્વય—યઃ, સંભૂતિં, ચ, વિનાશં, ચ, તત્, ઉમયં, સહ, વેદ ।

विनाशेन, मृत्युं, तोर्त्वा, संभूत्या, अमृतं, अश्नुते ॥

અર્થ.—જે સંભૂતિ અને વિનાશ, એ બંનેને સાથે જાણેછે, તે વિનાશવડે મૃત્યુને તરીકે અસંભૂતિ વડે અમૃત મેળવેછે.

ટીકા — આ મંત્ર ઉપરના અગિયારમા મંત્ર બરોબર છે. તેમાં જેમ વિદ્યા અધ્યાના જ્ઞાન વિષે કહેલું છે, તેવીજ રીતે આમાં સંભૂતિ અને વિનાશ બંનેના જ્ઞાનની જરૂર બતાવી છે. આમ અકેકજ નહિ પણ બંનેનું અવિરુદ્ધ જ્ઞાન જોઈએ, એમ બોધેછે.

મૂલ—हिरण्ययेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्य धर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

પદ—હિરણ્યયેન, પાત્રેણ, સત્યસ્ય, અપિહિતં, મુખમ્ ।

तत्, त्वं, पूषन्, अपावृणु, सत्य धर्माय, दृष्टये ॥

અન્વય—હિરણ્યયેન, પાત્રેણ, સત્યસ્ય, મુખં, અપિહિતમ્ ।

तत्, पूषन्, तं, सत्यधर्माय, दृष्टये, अपावृणु ॥

અર્થ.—હિરણ્મય પાત્ર પડે-સત્યનું હાર લોકેલું (છે); તેને, હે, પૂપન, તું, સત્ય ધર્મના દર્શન માટે ઉઘાડ.

ટીકા—સત્ય એટલે બ્રહ્મ, જેનું; ૩૫. પ્રત્યક્ષ આ સૂર્ય છે. તેનું મુખ હિરણ્મય પાત્રથી ઢંકાયેલું કહેલું છે. હિરણ્મય પાત્ર એટલે તેજોમય, જ્યોતિ છે. અત્યંત તેજથી સૂર્યનું દર્શન થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, માટે આ મંત્રમાં પૂષા એટલે સૂર્ય ને પ્રાર્થના કરી છે કે તું તે ઉઘાડ—ખુલેલું કર, અમને દર્શન આપ અથવા જ્ઞાન થવાદે કે જેથી ધર્મ અમે સમજીએ. આમ અર્થ સ્પષ્ટ છે. અત્રે સૂર્યને પૂષા નામ આપેલું છે. પૂષ્ ધાતુ ઉદય વાયક હોવાથી સૂર્યનું એ નામ પડેલું છે. ભર્તૃહરિ નીતિશતક (૧૧૪) માં છે કે સદાપાંચઃ પૂષાગગન પરિમાણં કલયતિ । (નિ.ય, ગતિમાન પૂષા ગગનનું પરિમાણ જાણે છે.) વળી પૂષ્ ધાતુ પોષણ વાયક. પણ છે અને સૂર્યથી જગતમાં પ્રાણુ ગતિ આ-લે છે, માટે સૂર્ય જગતના પોષક—પ્રાણુરૂપ—હોવાથી પણ એ નામ તેનું છે.

મૂલ—પૂષન્નેકર્ષેયમસૂર્ય પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્સમૂહઃ તેજઃ ।

યત્તેરૂપં કલ્યાણતમંતત્તે પશ્યામિયોઽવાવસૌ પુરુષઃ મોહમસ્મિ ॥૧૬॥

પદ—પૂપન્, એકર્ષે, યમ. સૂર્ય, પ્રાજાપત્ય, વ્યૂહ, સમૂહ, તેજઃ ।

યત્, તે, રૂપં, કલ્યાણતમં, તત્, તે, પશ્યામિ, યઃ અસૌ,

પુરુષઃ, સઃ, અહં, અસ્મિ ॥

અન્વય—પૂપન્, એકર્ષે, યમ, સૂર્ય, પ્રાજાપત્ય, રશ્મીન્, વ્યૂહ; તેજઃ, સમૂહ ।

યત્, તે, કલ્યાણતમં, રૂપં, તત્, તે, પશ્યામિ; યઃ, અસૌ,

પુરુષઃ, સઃ, અહં, અસ્મિ ॥

અર્થ—(હે)પૂપન્, એકર્ષે, યમ, સૂર્ય, પ્રાજાપત્ય, તેજની રશ્મીના સમૂહને ખેંસવી નાખ; (અને) જે તારું કલ્યાણુતમ ૩૫ છે, તે (હું) જ્ઞેક; જે આ આ પુરુષ (છે) તે હું છું.

ટીકા—ઉપરના પદરમાં મંત્રમાં સત્યરૂપ પર બ્રહ્મજ સૂર્ય છે, એમ કહેલું છે, તે સૂર્યને આ મંત્રમાં જુદાં જુદાં નામોથી સંબોધન કરેલું છે. તેનું એક નામ પૂષા છે તેના અર્થ પદરમાં મંત્રની ટીકામાં જતાવેલો આ મંત્રમાં ખીલું નામ એકર્ષિ છે. એક અને ઋષિ, એ જે શબ્દોની સંધિવાળો આ શબ્દ છે. નિર્ક્તમાં ઋષિ શબ્દનો અર્થ એમ છે કે યસ્ય વાક્યંસ ઋષિઃ (જેનું વાક્ય તે ઋષિ) વાક્ય, એટલે વેદવાક્ય વેદોત્પત્તિ-સૂર્યથી છે, માટે તેજ એક મુખ્ય ઋષિ છે, માટે તેને એકર્ષિ કહે છે. વેદોત્પત્તિ બ્રહ્મા, અગ્નિ, સૂર્ય, બિન્ન બિન્ન દેવોથી બિન્ન બિન્ન સ્થળે કહેલી છે, એ બેદ બુદ્ધિ અત્રે નહિ રાખવી સર્વ દેવો પરબ્રહ્મનાંજ નામ ૩૫ હોવાથી આત્મા, બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ તથા સૂક્ષ્મ દેહાદિ

x યાગવલ્ક્ય, ૩-૩૧૩ જુલો:—

મહાચર્યદયાક્ષાંતિર્દાનં સત્યમકલ્પતા ।

અદિસાસ્તેયમાધુર્યંદમશ્ચોતિયમાઃ સ્મૃતાઃ

સર્વ મળા એક બ્યક્તિનાંજ એ સર્વનામે છે, તેમ સૂર્ય ને આપણે આકાશમાં જોઈએ છીએ તે સ્વલ્પ શરીર આ જગત છે, તેનુંજ મન બ્રહ્મા છે, એમ એક સૂર્ય અથવા પરબ્રહ્મજ એ સર્વ છે, માટે તેમાંથીજ વેદવાક્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ અર્થ લેવાયાથી શાસ્ત્રોનાં બિન્ન કથન ની શંકા કરવાપણું રહેતું નથીજ. સૂર્યનુંજ ત્રીજું નામ યમ છે. યમ ધાતું નિગ્રહ વાચક છે. મનને નિયમમાં લાવવા માટે વિવિધ પ્રકારનાં કર્મોને તે સૂચવે છે. શાસ્ત્રમાં આ યમ દશ કહેલા છે: બ્રહ્મચર્ય, દયા, ક્ષાંતિ, દાન, સત્ય, પ્રમાણિકતા, અદિસા, અસ્તેય ^૧(ચોરીનકરવી) માધુર્ય, અને દમ અથવા વળા ^૨અનુશંસ્ય દયા, સત્ય, અદિસા, ક્ષમા આનંદ, પ્રીતિ, પ્રસાદ માધુર્ય અને માર્દવ. * કેટલેક + સ્થળે પાંચ યમ કહેલા છે:—અદિસા, સત્યવચન, બ્રહ્મચર્ય, પ્રમાણિકતા, અસ્તેય. સર્વકર્મ સૂર્યને અધીન હોવાથી સૂર્યજ યમ, એટલે કર્મોના દેવ છે. ચોથું નામ સૂર્ય છે પાણિનિ, ૩-૧-૧૧૪ ઉપર સિદ્ધાંત કૌમુદીમાં કહેલું છે કે સ્મરતિ શાકાશો સૂર્યઃ । યદ્વા સુચતિ કર્માણિ. લોકં પ્રેરયતિ ॥ ૮ આકાશમાં ચાલે છે તે સૂર્ય અથવા કર્મના દેવ કર્મને લોકોમાં પ્રેરે છે.) આ બંને ગુણો સૂર્યમાંજ છે પાંચમું નામ પ્રજાપત્ય છે પ્રજાપતિદેવતાસ્સ્વયમ્. (જોના દેવતા પ્રજાપતિ છે.) એ પણ સૂર્યજ છે. આ રીતે સંબોધન કરીને સૂર્યને પ્રાર્થના કરી છે કે તારા તેજથી અમે તને દેખી શકતા નથી, માટે એ તેજ જરા ઓછું કર, કે કંઈપણ કરનારે તારે સ્વરૂપ જોઈ શકાય આમ અર્થ છે.

મૂલ--વાયુરનિલમમૃતમયેદં મસ્પાંતં ૨ શરીરમ્ ।

ઓંક્રતોસ્મર કૃત ૨ સ્મરકતો સ્મરકૃત ૦ સ્મર ॥ ૧૭ ॥

પદ--વાયુઃ, અનિલં. અમૃતં; અય, इदं, મસ્પાંતં, શરીરમ્ ।

ઓં, ક્રતો, સ્મર, કૃતંસ્મર; ક્રતો, સ્મર, કૃતં, સ્મર ॥

અન્વય--વાયુઃ, અમૃતં, અનિલં; અય, इदं, શરીરં. મસ્પાંતં ।

ઓં, ક્રતો, સ્મર, કૃતં, સ્મર; ક્રતો, સ્મર, કૃતં, સ્મર ॥

અર્થ--વાયુ અમૃત વાયુ (બેનો), હવે આ શરીર ભસ્મ (થાઓ), ૧ મન, (ઉં) સ્મરણકર. કર્મનું સ્મરણકર; હે મન (ઉં) સ્મરણકર, કર્મનું સ્મરણ કર.

ટીકા--હેલા બે મંત્રો મરણ સમયે બોલવાના છે. મૃત્યુ પછી આમાં હેલા ન બે. વડા બાર આપેલા ગ્રન્થો છે (કર્મને સ્મરણ એવા), તે બહુ ઉપયોગી છે. પૂર્વ કર્મોને સ્મૃતિમાં લાવવાનું કામ મનનું છે, માટે મરતી વેળા મનમાં કૃતકર્મો ને યાદ રાખીને મરાય તો આવતા જન્મમાં તેની યાદગારી રહી શકે છે. મનનું નામ આ મંત્રમાં ક્રતુ કહેલું છે,

૧ કાર્મનાથી કઈ પણ ગુપ્ત રાખવું એ ચોરી

૨ અદેય.

* અનુશંસ્યં દયા સત્યમ દિસાક્ષાંતિરાજંચ ।

પ્રીતિઃ પ્રસાદો માધુર્ય માર્દવંચચમાદશ ॥

તેનો અર્થ યજ્ઞ, બુદ્ધિ, આદિ છે. તે પરથી બુદ્ધિ વાચક અર્થ અત્ર ચોગ્ય છે. ક્રતુ શબ્દને માટે એજ અર્થના ગ્રીક અને જદ બાપાઓમાં પણ શબ્દો યમસર ક્રતોસ્ અને ક્રતુ છે. આ મંત્રમાં સર્વ વાતે મોક્ષની માગણી છે કે વાયુ એટલે મારો પ્રાણ અમર થાઓ, અમર એવો અનિલરૂપ, યદિ જાઓ ઉણાદિ સૂત્ર, ૧-૫૪ માં છે કે અનિતિ જીવતિ અનેન. મનુસ્મૃતિ. (જીવે છે તે અનિલ), એ પરથી અનિલ નામ વાયુ કે પ્રાણવાચક છે. અમર પ્રાણ તો મૂર્ચ્ચ છે, માટે 'મારો પ્રાણ અમર અનિલરૂપ-સૂર્ય-બની જાઓ' એમ અર્થ છે. બ કી બધું સ્પષ્ટ છે,

મૂળ--અગ્રેનય સુપથરાયે અસ્માન્વિશ્વાનિદેવવયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુયોધ્યસ્મ જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તેનમર્કિતિ વિધેમ ॥ ૧૮ ॥

પદ--અગ્રે, નય, સુપથા, રાયે, અસ્માન્, વિશ્વાનિ, દેવવયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુયોધિ, અસ્મત્, જુહુરાણં, એનઃ. ભૂયિષ્ઠાં, તે, નમઃ, ઈર્કિતિ, વિધેમ ॥

અન્વય--અગ્રે, નેય, રાયે, અસ્માન્, વિશ્વાનિ, વયુનાનિ, વિદ્વાન્ સુપથા, નય ।

અસ્મત્, જુહુરાણં, યુયોધિ, ભૂયિષ્ઠાં તે, નમઃ, ઈર્કિતિ વિધેમ ॥

અર્થ--(હ) અગ્નિ (હ) દેવ, 'રે' માટે, અમને, વિશ્વોને, વયુને, જાણતો યજ્ઞ સુમાર્ગે લઈ જા; અમારું કુટિલ ગતિવાળું પાપ નષ્ટ કર, શ્રેષ્ઠ (એવા) તમને નમસ્કાર (તું) વચન કરિયે છિયે.

ટીકા--છેવટના આ મંત્રમાં અગ્નિને સંબોધન કરેલું છે, કે હે અગ્નિ હે દેવ, અમને 'રે' માટે સુમાર્ગે લઈ જા અત્ર 'રે' શબ્દનો અર્થ સંપત્તિ કે સુખ છે. અમને એવે સારે માર્ગે લઈ જા, કે અમને સુખ મળે, તું વિશ્વોને અને વયુને જાણે છે. અપ વયુને શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન છે. સર્વ વિશ્વોનું જ્ઞાન તનેજ છે, માટે તું અમને સુમાર્ગે લઈ જઈ શકે તેમ છે. અમારા કુટિલ એટલે વાંકી ચુંકી—અવળે માર્ગે જનારી ગતિવાળા પાપનો નાશ કર કેમકે તું શ્રેષ્ઠ છે, શ્રેષ્ઠ હોય તેજ પાપનો નાશ કરી શકે અમે તો તને શું કરિયે ? માત્ર નમસ્કારજ કરિયે છિયે.

આ પ્રમાણે અર્થ છે. અગ્નિજ નીચેથી જાયે સર્વ વસ્તુને લઈ જનાર છે. હાલની નવીન વિદ્યા સાયન્સથી પણ સિદ્ધ છે કે ઉચ્ચતામાં ઉપર ચઢવાનો ધર્મ છે અને શીતતામાં નીચે જવાનો ગુણ છે. આટલા મારેજ ઉપર જવાની ઇચ્છા રાખનારા આર્યોનાં સર્વ કર્મે અગ્નિમયજ છે. સૂર્યજ અગ્નિ છે એજ વિશ્વોનો પ્રાણ છે, ધરિર છે, બ્રહ્મ છે અને સર્વ દેવ છે, માટે તેના સ્તવનરૂપ ઉત્તમ ઉપનિષદ છે.

(સમાપ્ત.)

(મહુગસાક્ષર) સુમનરાય શિવશંકર.

॥ કાવ્યાર્થ પ્રદીપ ॥

(અનુસંધાનગતવર્થ-૫-૩૬૨-થી.)

કવિ આત્માનો આવિર્ભાવ સ્પષ્ટિના વિષયો દારાજ થવાનો છે. સામાન્ય મનુષ્યના વ્યવહારમાંજ, સામાન્ય વસ્તુના ઉપર પડતી એની દૃષ્ટિમાંજ એનો આત્મા ચિત્રિત થાય છે એટલે જગતના વિષયમાં રહીનેજ એણે પોતાની અસાધારણતા પ્રગટ કરવાની છે; પોતાના આત્માની ઉછળતી ઉર્મિઓને વહાવવાની છે. આવા કારણને લીધે મનુષ્યના સર્વ વ્યવહાર ઉપર એની દૃષ્ટિ ફરે છે. સર્વ વિષય વાસનાઓ એ તપાસી વળે છે, એ વિષયો એની દૃષ્ટિમાં કાંઈક વિચિત્રતા ધારણ કરે છે અને એ વિચિત્રતાના પ્રમાણમાં એના પોતાના આવિર્ભાવનો અંશ મળે છે. આ આવિર્ભાવનો અંશ સમદૃષ્ટિમાં ધણે અંશે જળવાઈ રહે છે પરંતુ આવિર્ભાવ માટે ખોળેલું સાધન અતિ વિશાળ હોઈ તેની છાયા ઘણી વિરલ પડે છે એટલે સામાન્ય વાચકની બુદ્ધિ એને સહજ ગ્રહણ કરી શકતી નથી. જ્યાં આ સાધન સમદૃષ્ટિને બદલે વ્યદૃષ્ટિમાં સ્વીકારાય છે ત્યાં આવિર્ભાવ સંપદ્દ હોવાથી સહજજ વાચકની દૃષ્ટિએ ચડે છે. આવાજ કારણથી વેદના કવિઓમાં આપણે જોયેલા શૃંગાર સૂક્તમાવલોકન વિના જણાતો નથી. આખા રામાયણમાં વર્ણવેલા શૃંગાર રામચીત્રા વિકાસમાં સંપદ્દ થતા શૃંગારના જેવા સહજ સ્વીકારાતો નથી, અને પૂર્વના કવિઓના કરતાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિનો શૃંગાર વધારે ચિત્તાકર્ષક થતો જાય છે. જેમ જેમ સમદૃષ્ટિને રથાને વ્યદૃષ્ટિનું સાધન સ્વીકારાતું આવ્યું છે તેમ તેમ કવિ આત્માનો આવિર્ભાવ વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે. જેવી રીતે શૃંગારના અવિર્ભાવમાં રસને સંપદ્દ કરવાની એની શક્તિને લીધે વ્યદૃષ્ટિ મુજબ સાધન બની છે તેવીજ રીતે એ શૃંગારનો નાશ કરવામાં પણ સહાયક થઈ છે. વ્યદૃષ્ટિમાં ભાવનો આવિર્ભાવ સારો થાય ખરો પરંતુ વ્યદૃષ્ટિમાંજ આસક્તિનું જોર પણ વધી પડે છે. વિષયનો સંગજ કાંઈક વિલક્ષણ છે. જ્યારે રસનો જમાવ ત્યાં થવાનો સંભવ છે ત્યારે વિષયાન્ધતા પણ એ વ્યદૃષ્ટિમાંજ પ્રગટ થવાનો ભય છે. કવિનો આવિર્ભાવ અત્યંત વેગવાજો ન હોય તો વખતે વ્યદૃષ્ટિમાં લુબ્ધ થતાં ક્ષણવાર સૂત્રની દૃષ્ટિ બંધ પણ થઈ જાય છે. સૂત્રમાળ ઉપર ફરતો મણુકોજ એની આંગળીના ટેરવા ઉપર ફરી રહે છે અને એની પારદર્શકતા મલિન થતાં સૂત્રમાળ લોપ થતી જણાય છે. કેવળ વિષયાન્ધતામાં એની વૃત્તિઓ ક્ષણવાર નુલ કરી રહે છે. આ પ્રસંગે શૃંગાર પોતાનો ભાવ લજી દે છે. કવિ કવિત્વનો ત્યાગ કરે છે. ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવનો પ્રવાહ સ્પષ્ટિત થાય છે. ઉચ્ચ વૃત્તિઓની ઉર્મિઓ સૂકાઈ જાય છે. ઉચ્ચ આત્મા નીચતામાં વિલીન થાય છે; વ્યદૃષ્ટિની મલિનતાના દોષવાજો થાય છે અને કવિ અને વાચક બન્ને પોતાનું બાન બુદ્ધિને આવા મલિન આવિર્ભાવને પણ શૃંગારને માને છે. બિખરેલ શૃંગાર દેખાય છે અને વિવેકબુદ્ધિ નાશ થતાં ઉચ્ચ રસને નીચતાનો સ્પર્શ થાય છે. આ વિવેક એટલે સુધી વિસરાઈ ગયો કે કેવળ વિષયાન્ધતામાંજ વહી રહેલી અતિ નિચ ઉર્મિઓ શૃંગારમાં ગણાવા લાગી અને શૃંગારનું યથાર્થ લક્ષણ લોપ થતાં મલિન આત્મા શૃંગારી કવિ તરીકે પૂજવા લાગ્યો. જ્યાં સામાન્ય મનુષ્ય ઉપર વિષયનું પ્રાણસ્ય વધારે હોય ત્યાં આવા શૃંગારનો સ્વીકાર થાય એમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? આવા

પણા માણસના સંધમાં યથાર્થ શૃંગાર કવિની કીર્તિનો કલશ વિપયાન્ધી આત્માના શિરપર ઢોળાય તો એ દયાનનક છે. કોંઈથી એને નિંદવા કરતાં અગાનતા ઉદારચત્તિવાળા માનિને ક્ષન્તવ્ય છે. ભાષાના સાહિત્યનો પાછળના ભાગનો ઇતિહાસ કેટલેક દરજ્જે આવે જ હુઃખદ છે.

કવિના આવિર્ભાવનાં સાધન સંસારનાજ વિષય હોવાથી તેમાં એની ક્ષણિકે આસક્તિ રહેતો તે સદોષ નથી, પરંતુ જ્યાં આસક્તિનું પ્રમાણ એટલું દૃઢ થઈ જાય કે સૂત્ર રૂપ રહેલા ઉચ્ચ આદિર્ભાવનું ભાન જુલાતાં જ્યારે કેવળ વિપયાસક્તિજ ગિત્રીય ત્યારે કવિતામાં એ અક્ષન્તવ્ય થાય છે. જ્યાં સુધી શૃંગારનું સૂત્ર તેના મણુકામાંથી સ્પષ્ટ દેખાતું રહે ત્યાં સુધી લખાણ કવિતા કહેવાય પણ જ્યાંથી વિપયાસક્તિ અત્યંત સંધટ થતાં મણુકાની પારદર્શકતા બંધ થાય ત્યાંથી કવિતા બંધ થઈ જાય છે. કેટલીકવાર ઉચ્ચ કવિમાં પણ આવા પ્રમાદની છાયા જણાય છે. શૃંગારતિલક એ કાવ્ય કાલિદાસને નામે ચઢ્યું છે. મને પોતાને કાલિદાસના શૃંગારના ધોરણે એને તપાસતાં એ મહાન્ કવિનું હોવાનો શંકય છે. કદિ હોય તો તેને કાવ્ય કહેતાં અચકાવું પરંતુ એમાં માત્ર વિપયાન્ધતાનાજ તોરપર ચઢી ઇતિએ ઉછળી રહી છે. ઉચ્ચ અને પવિત્ર પ્રેમની દૃષ્ટિ વિષયની સ્થૂળતામાં કેવળ બંધન બની છે. એ શૃંગારનું તિલક નથી; એમાં શૃંગારનો નાચક ઉન્નૃપજ અને નીચ આત્માનોજ આવિર્ભાવ છે. કુમારસંભવમાં કોઈકે રચે વિપયાસક્તિ રહેજ સંધટ થાય છે. સૂત્રદૃષ્ટિ બહાર જવા તૈયારી કરે છે પરંતુ આખા કાવ્યની દૃષ્ટિ એને અક્ષન્તવ્યના આરોપમાંથી ઉગારી લે છે. મહાન્ કવિએ આવે પ્રમાદ કોઈક વખત કરે પરંતુ મનુષ્યની નિર્બળતામ એવા દોષ ક્ષન્તવ્ય છે છતાં જ્યાં જ્યાં આવે દોષ જણાય છે ત્યાં ઉચ્ચ હૃદય એના ઉપર છેક ઉદારીન બની માળાનો તે મણુકા માત્ર ફેરવીજ જાય છે. આવેજ પ્રમાદ નૃસિંહ મહેતામાં તથા દયારામમાં કોઈકે રચે દૃષ્ટિએ ચઢે છે. ઉભયની પ્રેમ ભાવનાએ ઉપગમી કાઢેલા કૃષ્ણની સ્થૂળમૂર્તિમાં આસક્તિ સંધટ થાય છે અને એ વ્યક્તિને અંગે હોવાથી વિષયના દોષમાં પરિણામ પામે છે. ક્ષણુવાર સૂત્ર ખરી જાય છે પરંતુ ઉભયની કૃષ્ણમૂર્તિની સ્મૃતિ થતાં એ સર્વ મક્ષિનતામાંથી પ્રેમસૂત્રની ઝાંખી નજરે પડે છે અને એમની સદોષ કવિતામાં નિદોષતાની કામાનું કારણ સમજાય છે. પ્રેમાનંદ પણ આ પ્રમાદમાં આવી જાય છે. મીરાં અને બાળ ધણે ભાગે આવા દોષથી સુક્તરહી શૃંગારમાં રમણાણુ છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ શૃંગાર ભાવ કેવી રીતે નીચ ભાવની સાથે જોડાયો તે આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. કવિતાનું રહસ્ય સમજનારને જણ્યારો કે આત્માના વિકાસની સાથે એ શૃંગાર રસજ વિદ્વાનને વધારે પ્રિય થતો જશે અને આખરે વેદાન્તના અભેદ સિદ્ધાન્તમાં પરિણામ પામી આખા જગતમાં શાન્તિ પ્રવર્તાવનાર એજ સ્વીકારારો. શૃંગાર એજ “રસરાજ” તરીકે પૂજારો. આપણા દેશમાં તો એ પૂજતોજ આવ્યો છે પરંતુ કવિતાના યથાર્થ અભ્યાસના અભાવે એના ઉપર ઉપજેલા અનાદરને ટાળવા માટે શૃંગાર ઉપર આટલું વિવેચન કરવું યોગ્ય લાગ્યું.

C

આત્માની ઉચ્ચતાના અન્વેષણમાં જ શૃંગાર કરણ અને ધીર એ ત્રણ રસ આપણે

તારવી કાઢ્યા તે સર્વને શાન્તિ અને આનંદ આપનાર છે એમ આપણે કહ્યું તો કવિતાનું લક્ષણ “પરમ આનંદ આપનાર લેખ” એમ કેમ ન બાંધવું એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરમ આનંદ આપનાર લેખ એ કવિતાનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં અનેક દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમનો એજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે કોને આનંદ આપનાર? આપણે હમણાંજ જોયું કે કેવળ વિષયમાં જીવન ગાળનારને વિષયાસક્તિમાં અત્યંત આનંદ પડશે. અત્યંત ભેદભાવ વાળી અને સ્વાર્થી બુદ્ધિને ધણા નીચ આવેશવાળી વૃત્તિઓજ સ્વીકાર લાગશે અને તેમાંજ તેને આનંદ પડશે. વળી આ સર્વ આદિર્ભાવ સહજ્યને આનંદને બદલે માત્ર દુઃખજ આપશે. સહજ્યનું લક્ષણ આપણે આગળથીજ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આવા આત્મદર્શનથી એનો આત્મા સંકોચાઈ જશે અને એ અતિ ખિન્ન થશે એટલે એકની દૃષ્ટિથી જે લેખ કવિતા બનશે તે અન્યની એટલે સહજ્યની દૃષ્ટિથી કવિતાથી વિરૂદ્ધ અત્યંત નીચ અને ખિન્નતા લખાણ ગણાશે. એક લેખક કેટલાકને કવિ રૂપ જણાશે તેજ ઉચ્ચ હૃદય ગતિવાળાને અકવિ જણાશે એટલે પ્રતિષ્ઠામાં ખામી આવશે. આ વિરૂદ્ધ ભાવ ઉચ્ચ આત્માના આદિર્ભાવ વાળા લક્ષણમાં નહીં આવે જે કવિતાને સહજ્યમાં સ્વીકાર છે તેનો સામાન્ય વિષયાદ્ધ પુરષોમાં પણ અસ્વીકાર નથી. વખતે એવો પુરુષ ખિન્નતા ભાવને વધારે ચઢાશે પણ ઉત્તમભાવની કવિતાથી ભેદ તો કદિ નહીંજ પામે. ઉલટું ગમે તેવો એનો સ્વભાવ હશે, તો પણ આપણે આગળ તપાસી ગયા તેમ એ કવિતામાં પણ એને શાન્તિ વળશે. ઉચ્ચ કવિતા જોતાં, તેમાં ઉચ્ચ આત્માનું દર્શન થતાં વખતે ત્યાં ટકી નહીં રહે પણ જતાં જતાંય પાછું વાળીને જોશે, એનું ચિત્ત ત્યાં આકર્ષાશે, કાંઈક સ્પષ્ટ ઉચ્ચ હૃદય વેગ અનુભવશે અને પ્રસંગ પડ્યે ચિત્ત શાન્તિમાં મૂક બની નિર્વાક બનશે. કાર્યના કરતાં કારણની સ્થિરતા વિશેષ છે કારણ કે કાર્ય જે વ્યભિચારી છે એટલે વિવિધ પરિસ્થિતિમાં વિવિધ રૂપે કાર્ય દેખાય છે માટે લક્ષણને કાર્યના ઉપર આશ્રિત કરવા કરતાં કારણનાજ ઉપર આશ્રિત કરવું એ વધારે યોગ્ય છે. વાચકના ઉપર થતી અસરના કરતાં કવિતાના કારણ જન કવિ આત્માની સામગ્રિના ઉપર કવિતાનું લક્ષણ બાંધવું સૈદ્ધાંતિક છે કારણ એ વધારે સ્પષ્ટ અને સંસ્થિત રહી શકે છે. વળી આ સ્થિત લક્ષણના સ્વીકારમાં કવિતાનો આત્માજ ઉડી જવાનો ભય રહે છે. આપણા સ્વીકારેલા લક્ષણમાં વિચારના ઉપર કવિતાની કિંમત અંકાય છે. ત્યારે આ લક્ષણમાં એના વિના પણ ધણીક વખત આનંદ પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે. માત્ર કળા એકલીજ આનંદ ઉપજાવવા ધણી વખત સમર્થ થાય છે. અને કળા એકલી કદિ કવિતા નહીં કહેવાય, કવિતા અને સંગીત, ચિત્રાદિ બીજી કળામાં આજ મોટો અંતર ભેદ છે.

આપણે કહ્યું કે કવિતાની કિંમત વિચાર ઉપર અંકાય છે તો ‘ઉચ્ચ વિચાર’ તેજ કવિતાનું પ્રથમોંશ એમ લક્ષણ કેમ ન બાંધવું? “ઉચ્ચ આત્માનો આદિર્ભાવ” એવું લક્ષણ રાખવાનું શું પ્રયોજના? ઉચ્ચ વિચાર નહીં રાખતાં ઉચ્ચ આત્માના આદિર્ભાવનો સ્વીકાર સામિપ્રાય છે. ઉચ્ચ વિચાર જે ઉચ્ચ આત્માના આદિર્ભાવનું ફળ ન હોય તો તે કવિતા બનવા યોગ્ય નથી, કારણ કે ત્યારે એ વિચાર નૈસર્ગિક નથી તેથી રસહીન છે, કાંઈકના વિચારનું અનુકરણ માત્ર છે, અગર કેવળ આકસ્માતિક બુદ્ધિ ચાંચલ્ય છે. એની સ્થિતિ સતત વહેતી ઉચ્ચ આત્માની ઉર્મિમાં ન હોવાથી એ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. ઉચ્ચ આત્મા ધણા જામતના સંસ્કાર અને ઉચ્ચ વિચારનું પરિપક્વ રૂપ છે, અને તેવા ઉચ્ચ સંસ્કાર અને વિચાર સંજ્ઞા-

કાળ સુધી જીવન સૂત્રમાં એવા સંકળાઈ ગયાં છે કે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાદનો ભ્રે સંભવ હોય તો નજરે આવી ગયા વિના નજર રહે. આવા લાંબા નિસર્ગ જીવનના અનુભવની અને તેથી પ્રદર્શિત કરેલા સત્યની ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રહે છે અને હૃદય એવી એવી અવર્ણ્ય શક્તિથી સહજ જોને પારખી પણ કાઢે છે. આ સત્ય સંસ્કારી બળ કેવળ ઉચ્ચ વિચારમાં નથી હોતું કારણ કે તે આત્માનો અવિર્ભાવ નથી, આત્માનું સ્વાભાવિક દર્શન નથી, પરંતુ ક્ષણિક બુદ્ધિ વિશ્વાસનું; અથવા તો વિચાર શત્રુ આક્રમ્ભાતિક રહી રહ્યું છે. કાંઈક અવાજ કારણને ક્ષીણે ઉચ્ચ આત્માના અવિર્ભાવવાળી કવિતામાં અથવા તેવા કવિમાં ભાગ્યેજ આપણને પરસ્પર વિરોધ અથવા વિચાર વિરુદ્ધતા જણાય છે. ત્યારે કોઈક વખત ઉચ્ચ વિચારના જ ઉપર કવિતાનું લક્ષણ સ્વીકારતા કવિની એક જ કવિતામાં અનેક પરસ્પર વિરોધ હોય અને એના કેટલાક સિદ્ધાન્તમાં જ વિચાર વિરુદ્ધતા જણાય છે. માટે જે વિચાર ઉપર કવિતાની કિંમત બંધાય છે તે વિચાર ઉચ્ચ આત્માના અવિર્ભાવનું જ કળ છે અને તેથી આપણું બાંધેલું લક્ષણ યોગ્ય છે.

ત્યારે કવિતાના લક્ષણના પૂર્વાર્ધનું વિવેચન અહીં ખૂટ થયું. દરેક મનુષ્યનો આત્મા સંસારમાં પોતાનો અવિર્ભાવ જ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને ત્યારે ઉચ્ચ આત્મા લેખન દ્વારા અવિર્ભૂત થાય છે ત્યારે તે કવિતા રૂપે પરિણમે છે. આવા પરિણામને કવિતા કહેવાય છે. અને એજ સર્વ મનુષ્યને પરમ શાન્તિ અને આનંદ પ્રમાણનારી છે તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા દરેક દેશમાં અતિ ઉચ્ચ છે. આત્માની ઉચ્ચતાનું પણ આપણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. અવિર્ભાવમાં એક જ ઉચ્ચ આત્મા હોવાથી તથા તેનો વેગ પ્રબળ હોવાથી તેનો સતત વહેલો નિસર્ગ પ્રવાહ તે રસ રૂપે આપણે જોયો અને આવો રસિક અવિર્ભાવ એ કવિતાનો આત્મા આપણે સ્વીકાર્યો.

કાવ્યનો આત્મા એ કવિ આત્માનો અવિર્ભાવ જ છે એ સિદ્ધાન્તનો શરૂઆતમાં લંઘિત બલભૂતિના વચન ઉપરાંત સાહિત્યકારના વાક્યનું પ્રમાણ આપી પૂર્વાર્ધનું અન્વેષણ બંધ કરીશું. ધ્વન્યાલોકના કતાએ કહ્યું છે કે—

કાવ્યસ્વાત્મા સ પ્વાર્થસ્તથા ચાદિકલે: પુરા ।

કૌશલદ્વં વિયોગોત્પ: શોક:શ્લોકત્વમાગત: ॥

કાંચ દ્વંના ત્રિયોગથી ઉત્પન્ન થએલા શોક,

માનિષદ પ્રતપ્તાં ત્વ મગમા: જ્ઞાન્વતીમયા:

યત્ કૌશ્વ મિષુનાદેકં અવધો: કામમોહિતમ્ ॥

આ શ્લોકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આદિ કવિનો શોક્ષ્ણીકિત આત્મા આ શ્લોક રૂપે અવિર્ભૂત થયો.

* જર્મેન કવિ ગ્રેટીના સુપ્રસિદ્ધ ફોર્સ્ટ નામના કાવ્યમાં પશુ કવિતા અને કવિના વિશે બોલતાં એ નાખાંકિત કવિ નીચે પ્રમાણે બોલે છે.

"Go and elsewhere some fitter servant find ;
What ! shall the poet squander then away
For thy poor purposes, himself, his mind ;
Profane the gift, which Nature, when She gave

To him, him entrusted for mankind,
—Their birthright—thy poor bidding to obey. 7
And sink into an humble trading slave ?
Whence is his power all human hearts to win

And why can nothing his proud march oppose
As through all elements the conqueror goes ?
Oh, is it not the harmony within
The music that hath for its dwelling place

His own rich soul?—the heart that can receive
Again into itself, again embrace
The world it clothed with beauty and bade live!
With unregarding hand when nature throws

Upon the spindle the dull length of thread,
That on, still on, in weary sameness flows
When all things that in unison agree,
Should join to form the happy web of Being,

Are tangled in inextricable strife;
Who can awake the blank monotony
To measured order? who upon the dead
Unthinking chaos breathe the charm of life,

* હમણાંનું હું ગ્રેટીનું ફોર્સ્ટ વાંચતો હતો તેમાંથી આ ભાગ વાંચતાં મને મારા લેખની સાથે એની એટલી બધી સમાનતા જણાઈ કે એક અધિક પ્રમાણ તરીકે એને મારા લેખમાં લઈ લેવાનું મને મન થયું. આ આખો ફક્તો આવી રીતે એકાએક મારી દૃષ્ટિએ ચડ્યો અને લેખ છાપાવો સહ અર્થ ગએલો એટલે પૂર્વાધીને અંતેજ મૂકવાનું ઠીક લાગવાથી અહીં ટાંકી દીધો છે. જરા લંબાણથી ટાંકવાનું કારણ એટલું જ કે ઉચ્ચતાનું જે ધોરણ મને જણાયું જે તેજ ધોરણ આ કવિએ પશુ સ્વીકાર્યું જણાય છે.

પ્રશ્ન—બહુ સાફ, આ સર્વ આપ કહો છો તેમજ થવા દઈએ, પરંતુ તે વડે તેને અનુરૂપ શું બહુ થવાનું છે ?

સ્વામીજી—આપણા સમાજમાં દરેક નાતના તેના તેજ પેટા વિભાગોમાં હજારો વર્ષથી લઈ વ્યવહાર બંધાઈ રહેવાથી વર્તમાન કાલે કેવી રીતે એવી દશા ઉપજી આવી છે, કે એ સંસ્થા ખરેખરી રીતે પિતરાઈઓ અને નજીકનાં સગાંમાં બની આવતા એક પ્રકારના લઈ સંબંધ રૂપ ધર્મ પડી છે; આવા કારણને લીધે સમગ્ર જાતિ કેવી રીતે સ્થૂલ બંધારણમાં અધોપાત પામતી બન્યા છે, તેથી કરીને સર્વ પ્રકારના રોગોને, અન્ય સર્વ પ્રકારના દુઃખ-રોગો તેમનામાં કેવો એકદમ પ્રવેશ મળી શકે છે, એ સર્વ શું તમારા લક્ષમાં આવતું નથી ? ગણી ગાંધી વ્યક્તિઓની એક હલવાળી સંખ્યાના એક સાંકડા મંડલમાં રૂધિરનું અભિસરણ થતું હોવાથી તે પણ ખરાબ બની ગયું છે; આથી નવાં જન્મતાં બાલકો તેમનાં માતૃપિતાઓના શારીરિક રોગો વારસામાં લઈને જ આવતરે છે. શોહીતા યોગ બરાબ વાળાં આ પ્રમાણે જન્મેલાં બાલકોના દેહો, તેમના ઉપર દુઃખરો કરવાને સદા તત્પર કોઈ પણ રોગના જંતુઓના સામે થવામાં બીજકુલ નિર્બલ નિવડે છે. માત્ર આપણા લઈ વ્યવહારના વર્તુલને વિશાલ બનાવવા વડે જ આપણાં બાલકોમાં આપણે એક તદ્દન નવીન, બિન પ્રકારનું રૂધિર દાખલ કરી શકીશું; આવા માર્ગે જ, આપણા વર્તમાન કાલના અનેક પ્રકારના રોગોમાંથી, તેમાંથી ઉપજી આવતાં અનેક શુભ ફલોમાંથી આપણે તેમનો બચાવ કરી શકીશું.

પ્રશ્ન—હું એટલું પૂછવાની રત્ન લઉં કે બાલકને વિશે આપનો શો અભિપ્રાય છે ?

સ્વામીજી—અંગાળાના કેળવણીના વર્ગોમાંથી ઘણી નાની વયમાં બાલકોનાં લઈ કરવાનો આજ ધીમે ધીમે નાશ પામતો જાય છે. પહેલાં કરતાં હોકરીઓને હવે એક એ વર્ષ મોટી ઉંમરે પરણાવવામાં આવે છે, પરંતુ આમ થાય છે તે—પૈસાની અછતને લીધે—ના-મરજીએ બેજે બેજે કરવામાં આવે છે. આ બાબતનું ગમે તેવું કારણ હો છતાં બાલકોની લઈ વય હજુએ વધારવી જોઈએ. પરંતુ ગરીબ પિતાની સ્થિતિ કેવી કઠંગી ધર્મ પડે છે ? બાલકો યોગિક વધારે મોટી થતામાં જ માનાથી માંડીને સગાંઓ અને પાડોશીઓની સ્ત્રીઓ તેને માટે એકાદ વર શોધી કાઢવાની જુઓ પાડવા માંડે છે; તે આમ ના કરે ત્યાં સુધી તેને જંપીને બેસવા દેવામાં આવતો નથી ! તમારા ધર્મ ઢોંગીઓ માટે તો જોટલું આપું બોલાય તેટલું વધારે સાફ. આ જમાનામાં તેમનું કોઈ પણ સાંબળતું નથી છતાં તેઓ તેમની મેલેજ અમણીઓ હોવાનો દાવો કરી બેસે છે. સરકારે તો સંમતિવપનો કાયદો કરીને બાર વર્ષથી નાની છોકરી સાથે રહેનારને સજાની ધમકી આપીને માનવિઓને અટકાવ્યાં; તમારા ધર્મના કહેવાતા અમણીઓએ બધાએ આના સામે ખૂબ જુમ બખાળા પાડવા માંડ્યા, જાણે કે બાર તેર વર્ષની બાલકને માતા બનાવવામાં જ ધર્મનો સમાવેશ થતો હોય તેમ, “હા, હવે આપણા ધર્મનું સત્યાનાથ વળવા બેઠું છે,” એવો બધ દર્શાવવા લાગ્યા ! આથી રાજ્ય કર્તાઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે વિચારવા લાગ્યા, “દયા ઉપ-જવતી ધાર્મિકતા ! તેમનો ધર્મ તે કેવા પ્રકારનો હશે ! આવા ભેદો રાજકીય હિલચાલોના અમણીઓ મધને રાજકીય દરો માગવા લાગ્યા છે !”

પ્રશ્ન—ત્યારે તો આપના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાલબાલો ઉભયનાં મોટી-ઉમરે લગ્ન થવાં જોઈએ !

સ્વામીજી—એમ થવું જોઈએ; પરંતુ આની સાથે સાથે જ દેશવણી આપવાની જરૂર છે, નહિ તો અનિયમિતતા અને ભટકતામાં પરિણમ આવશે. દેશવણીથી હું તેની ચાલતી વર્તમાન રૂઢિને સૂચવવા માગતો નથી, પરંતુ બાવાત્મક શિક્ષણની દિશામાં કંઈક સૂચવવા માગું છું. માત્ર પુસ્તક-શિક્ષણ, ગોખલપટ્ટીથી કંઈ પણ વળવાનું નથી. આપણે તો જે વડે આરિય ધર્મ, માનસિક બલની વૃદ્ધિ થાય, બુદ્ધિનો વિકાસ થાય, પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવા જેવા ટટાર થવાય એવી દેશવણીની જરૂર છે.

પ્રશ્ન—આપણે આપણા સ્ત્રી મંડલમાં અનેક પ્રકારના સુધારા કરવા જોવા છે.

સ્વામીજી—ઉપર સૂચવેલા પ્રકારની દેશવણી મળશે તો સ્ત્રીઓ પોતાના કામગાંઓ પોતાની મેળે જ ઉદ્ધરશે. બધા સમય થવાં તેમને નિર્ભયતાની, બાળઓ ઉપર ગુલામી જેવો આધાર રાખવાની દેશવણી આપવામાં આવી છે, તેથી સહજસાજ દુર્દેશ અથવા બધ આવી પડતાં રહી રહીને આંખો ફેડી નાખવાના જ કામ માટે તેઓ ઉપયોગની રહી છે. અન્ય બાજતો મેળો તેમણે શોધેનો, વીરતાનો જુરસો પણ મેળવવાની જરૂર છે. વર્તમાન દિનોમાં તેમને માટે આત્મ-સંસ્કાર શિખવાની જરૂર ઉભી થઈ છે. જુઓ ઝાંસીનાં મહારાણી કેવાં બન્ય હતાં !

પ્રશ્ન—આપ જે સલાહ આપો છો તે તદ્દન એક બિન પ્રકારની દિશાની છે; મને તો બધ લાગે છે, કે એ માગે આપણી સ્ત્રીઓને કેળવવામાં હજુ પછો સમય લાગશે.

સ્વામીજી—ગમે તેમ ફરીને આપણે જોઈએ અને તેટલો ઘેર પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. માત્ર આપણે તેમને જ કેળવવાની નથી પરંતુ આપણી જાતને પણ શિક્ષણ આપવાનું છે. માત્ર છોકરાં પેદા કરવાથી જ પિતા બની જવાનું નથી, સાથે સાથે જ તેને અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ માથે ઉઠાવવાની હોય છે. સ્ત્રી દેશવણીના આરંભ વિષે વિચાર ચલાવીએ. આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓ સતીત્વ એટલે શું તે સહજમાં સમજી શકે છે, કારણ કે તેમને આ બાવના વારસામાં મળેલી હોય છે. સર્વથી પ્રથમ તો તેમનામાં રહેલી આવી બાવનાને અન્ય સર્વ બાજતો કરતાં વિશેષ બલવાન બનાવો; આથી તેમનું આરિય બલવાન બનશે; આવા આરિયના બલવડે તેમના જીવનની પરણેલી અથવા કુંવારિકા રહેવાનું પસંદ કરે તો તેવી દરેક દશામાં પોતાના સતીત્વમાંથી એક તમ્બુ પણ ખસવા કરતાં પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપતાં જરા પણ ડરશે નહિ. ગમે તેવી બાવના હોય તો પણ પોતાની બાવનાને ખાતર પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપવાને સમર્થ બનવું, એમાં શ્રી-ઓછી વીરતાનો સમાવેશ થાય છે ? આપણા જમાનાના વર્તમાનકાલની જરૂરીઆતોનો અભ્યાસ કરતાં કેટલીક બાબાઓને વિરાગની બાવનામાં કેળવવાની ધણી જ જરૂર જણાય છે; આવી ફરીને તેઓ, અતિ પ્રાચીન સમયથી જોમના અંતરમાં રોરગમાં વસતી સતીત્વની બાવનાના બલથી પ્રેરાઈને જીંદગી બરનું કૌભાંડવત ધારણ કરશે. આની સાથે તેમને વિવિધ પ્રકારની વિચારો

અને તેમને ક્રેડલાંને જ નહિં પરંતુ બીજાંને પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવી બીજી ઘણી બાબતો શિખવવાની જરૂર છે; આટલું સમજ્યા પછી આવી સર્વ બાબતો તેઓ સહેલાઈથી શિખી શકશે, તે પ્રમાણે વર્તવામાં આનંદ માનશે. આપણી માતૃ ભૂમિને પોતાના કલ્યાણ માટે પોતાનાં કેટલાંક બાલકો આવા પ્રકારના શુદ્ધ, પવિત્ર જીવનવાળા બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારીણીઓ બનવાની જરૂર છે.

શ્રાવ—આમ થવાથી તેનું શી રીતે કલ્યાણ થશે ?

સ્વામીજી—આદીના દર્શાત વડે તથા લોકનાં ચક્ષુ સમીપ પ્રબળીય ભાવના ખડી રાખવાના તેમના પ્રયત્નો વડે, ભાવના, વિચારો, કામનાઓમાં એક પ્રકારની મહાન ઉચ્ચ-પાઘલ થઈ જશે. વર્તમાન કાલે આવી બાબતોની કેવી દશા છે ? જો બાલા નવ દશ વર્ષની થઈ હોય તો માતૃપિતાને ગમે તેમ કરીને તેનું લગ્ન કરી નાખવું પડે છે ! વળી જો આવી બાલાને તેરમે વર્ષે બાલકનો જન્મ થાય તો કુટુંબમાં કેટલો બધો આનંદ માનવામાં આવે છે ! જો આવા પ્રકારના વિચારોના વહનને ઉલટાવવામાં આવે તો જ પ્રાચીન સમયની શ્રદ્ધાનો પુનઃ ઉદય થવાની કંઈક આશા રાખી શકાય છે. આપણે પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ જોઈએ બ્રહ્મચર્ય પાળશે તેમના વિષે તો કહેવું જ શું—તેમનામાં કેટલી બધી શ્રદ્ધાનો ઉદય થયો હશે ! આ સર્વે કેવી કલ્યાણકારી શક્તિઓ બનશે !

શંકાઓ કરનાર સ્વામીજીને પ્રજ્ઞામ કરીને રજા લેવાની તૈયારીમાં હતા. સ્વામીજીએ તેમને વારંવાર આવવાનું કહ્યું. “સ્વામીજી હું જરૂર આવીશ,” એ ગૃહસ્થે ઉત્તર વાળ્યો. “મને ઘણો જ લાભ થયો છે, મને પહેલાં કોઈ ટેકાણેથી નહિ મળેલી એવી ઘણી નવીન બાબતો આપની પાસેથી જાણવામાં આવી છે.” જન્મવાનો સમય થયેલો હોવાથી હું મારે ઘેર ગયો.

(આગળ ચાલુ :)

૧૧ ગ્યોરડાનો જુનોનો વૃત્તાંત ૧૧

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૫. ૨૮૩ થી.)

ખારણું બંધ થતામાં ગ્યોરડાનોનું મસ્તક ઢળી પડ્યું, તેના આનંદી મ્હેરા ઉપર શો-
કની છાયા છવાઈ રહી. ફરીથી વળી તેના નશીબમાં નાસ ભાગ કરનારી, લટક્યાં
કરનારી, છંદગી લખાયલી હશે ! કિશ્કિયન ધર્મના બહેનોની ભારત પ્રદેશમાં મહાલનાર
એક માનવિ માટે શું કાઈ પ્રકારની શાન્તિ નહિજ હોય ?

ઈ. સ. ૧૫૮૩ માં જુનોએ ઉત્તર દિશા તરફ દષ્ટિ ફેરવી; રાણી ઇલિઝાબેથની કોર્ટના
ફ્રેન્ચ એમ્બેસેડર મીશેલ ડી. કેસ્ટલનો ઉપર રાજા હેન્રીનો પત્ર લઈને તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો; તેના
તરફથી તેને મૈત્રી ભરેલો આવકાર, ખરા હૃદયનો આદરસત્કાર મળ્યો. ઇલિઝાબેથની શુ-
વિખ્યાત દરબારમાં જુનોને સુરવીર, ઉદાર હૃદયવાળા સર. ફ્રિલિપ્-સેરીનીમાં બગતો બાવ
મળી આવ્યો; થોડા સમયમાંજ ઇટાલિયન અને ઇંગ્લીશમેન ખરાજગરની મૈત્રીનાં નિકટનાં
બંધનોમાં બંધાયો. પોતાના પ્રીય મિત્રની ખુદ્દિ અને હૃદય વિષે જુનો હમેશાં આદર અને
પૂજ્યતા પૂર્વક બોલતો; ઇલિઝાબેથ માટે તો તેને હૃદયારની માન દષ્ટિ હતી; તે સમયે ઉજ-
ળી રહેલા સમગ્ર હૃદયભાવ અને અતિશયોક્તિપૂર્વક એ પ્રોટેસ્ટન્ટ મહારાણીનાં તેણે
હૃદયારેલાં સ્તુતિવાક્યોનોજ, પછીનાં વર્ષોમાં ધર્મ—પરિક્ષણ—મંડલના અધિકારીઓએ તેને
ભોંય ભેગો કર્યો ત્યારે ભયંકર પરિણામ ઉપજાવે એવી રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. “વીરતામાં,
મોભામાં તેમના રાજ્યનો કોઈ પણ ઉમરાવ તેમની બરોબરનો નથી; કોઈ પણ કાયદા
શાસ્ત્રી આટલું બધું બહેલો નથી; કોઈ પણ રાજ્યકારસ્તાની આટલી બધી ખુદ્દિવાળો નથી
... ... પૃથિવિ ઉપર પ્રકાશ વિસ્તારવા માટે એક ઝગઝગતા સૂર્યના જેવો તેમનો
હૃદય થયો છે તેમના રાજ્યદારી મોભા અને દરજ્જામાં દુનિયાના કોઈ
પણ મહારાજાથી તેઓ હટે એવાં નથી. રાજ્યકાભારમાં જણાઈ આવતી નિરાકરણ ખુદ્દિ,
વિવેક, કુશલતામાં તેમની બરોબરીનો એકાદ બીજો રાણીનો જોટો શોધી કાઢવો મહા મુશ્કિ-
લ છે.” આટલી બધી સ્તુતિનાં પાત્ર બનનાર આ મહારાણિ ઇલિઝાબેથ રે. મનાં નાતબદાર
મુકાબલાં દુશ્મન હતાં, ઇંગ્લેન્ડને પોપની હુંસરીમાંથી છોડાવનાર સાપ પામેલાં પાખંડપંથીહતાં.

આ સમયે ઇંગ્લેન્ડ અને ઇટાલિ ધર્મવિતાની અન્ય સર્વબાબતોમાં બહેનો જેવા
હતા. ઇટાલિનું પાંડિત્ય, ઇટાલિની કલા, ઇટાલિનું ભાષાસાહિત્ય આ સર્વને ઇંગ્લેન્ડમાં
ખરા હૃદયનો આવકાર આપવામાં આવતો હતો. શેક્ષપીયરને પોતાની પ્રેરણાનો મોટો ભાગ
ઇટાલીમાંથી મળી આવ્યો; આગળ ઉપર કાવ્યશિક્ષણની શોધમાં મિલ્ટને પણ એ દેશમાં
સુસાધરી કરી; ઇંગ્લિશ ક્રાંતિ એક ઇટાલિવાસિને પોતાના ઇટાલિ જેવીજ હતી; જુનોને આ
સ્થલે પોતાને મનમાનતિ માનવ વ્યક્તિઓ મળી આવી હતી. જો તેણે પોતાના કેટલાક
બહુજ દિમ્બતભર્યા વિચારો જાણી રાખવામાં સંતોષ માન્યો હોત, રોમના જુલમ અને
દેગધુતારાઓ સામે વિરોધ મચાવનાર એ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથાનુયાયી તરીકે ચલાવી લીધું

અત્રે પણ પારિસની પેઠે તેનું ભાષણગૃહ શ્રોતાઓથી ઉભરાઈ જવા માંડ્યું; છતાંએ તે રસ્તા-ઓમાંથી પસાર થતો ત્યારે 'માનવિ પાછાં ફરીને ગણગણતાં, "નાસ્તિક પાખંડી!" પદાર્થ વિજ્ઞાનની બાબતમાં બાધબધ કંઈ માન્ય આધાર રૂપ ગણાય નહિ એમ સાંભળીને પાદરી-ઓ પણ રસ્તામાંથી તે જતો હોય ત્યારે ઘણાજ યુરસામાં ભવાં ચડાવતા; તેમના જીવાત્માઓને નકંમાં ધસડી જનાર પાખંડી, નિંદા કરનારને એકલોજ રહેવાદેવાની તેઓ યુવાનીઓએ સખ્ત ભલામણ કરતા.

આખરે ઇંગ્લેન્ડ આપણા શૌર્યથી ઉભરાતા તત્ત્વવેત્તાને જરૂરપણ વધારે વાર વસવાં દેવાની બાબતમાં ઘણુંજ ગરમાગરમ બની ગયું; તેના મિત્રો મિશેલ-ડી-કેસલનો અને ફ્રીલીપ-સીડની બંનેને વિદેશમાં જવું પડ્યું હતું; તેમનું બલવાન રક્ષણ હવે વધારે વાર તેની આસપાસ રહ્યું નહતું. ધમકીઓ ઉપરા ઉપરી અને બલવાન બનવા લાગી. તોફાનનાં વાદળાં ખૂબ ઘેરાયાં; આખરે ઇ. સ. ૧૫૮૬ ના આરંભમાં જુનો ઇંગ્લેન્ડમાંથી વળી ફરીથી ક્રાન્સમાં નાસી છૂટ્યો; પારિસમાં ત્રણ દિવસ રહ્યો તે અરસામાં બ્લૂટસનટાઇડ આગળ હતુએ એરિસ્ટોટલની પદાર્થ વિદ્યા વિશે તેણે સર્વ માટે ખુલ્લો વાદ વિવાદ ચલાવ્યો. આ વાદવિવાદથી પારિસમાં તેના વસવાટનો અંત આવ્યો. રાજા હેનરીની હવે તેના વધારે વર બચાવ કરવાનો હિમત ચાલી નહિ, સોરબોન વાસિઓએ શિક્ષાની ધમકી આપવા માંડી; તેથીવળી જુનોને ફરીથી નાસી જવાની જરૂર પડી, હુસેમાં આવેલા મારખર્ગ તરફ તેણે પોતાનો માર્ગ લીધો; ત્યાંની યુનિવર્સિટીમાં ઉદ્દનિર્વાહ અને કાર્ય મળવાની તેને આશા હતી. આરંભમાં તો બધી બાબતો આશાભરી જણાઈ. એજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં તેને ડૉક્ટરની (પંડીત) પદવી આપવામાં આવી, આવા સ્વીકારથી પોતાની જાતને આધાર મળેલો માનીને તેણે તરવશાત્ત શિખવવાની પરવાનગી માગી.

માત્ર એક પ્રકારની વિધિરૂપ મનાતી આવી પરવાનગીની જુનો વાટ જોતો હતો, તેવામાં તેનો હૃદયમાર દલકો બન્યો. આખરે આ સ્થલે તે સ્વાતંત્ર્યથી ઉપદેશ આપી શકશે; પોતાના પ્રીય સત્ત્વનો આખરે અત્રે તે પ્રચાર કરી શકશે, કોઈ પણ તેમાં તેને બધ શરક થશે નહિ. પોતાનો સંદેશવાહક લાથમાં રેશમી દોરી બાંધેલો કાગળનો ખીડો લઈને પાછો ફર્યો કે તૂર્તજ જુનોએ તે આનંદ અને બેદરકારીથી લઈને, હસતે હસતે રેશમીદોરી કાપી નાંખી; પરંતુ એકાએક તેના મહેરો કેવો પલટાઈ જાયછે; તેનાં ચક્ષુઓ કેવાં જોડાં ઉતરી જાયછે. વિશ્વવિદ્યાલયનો અધિકારી બેદરકારીથી ઉતાર આપેછે, કે માગેલી રજા આપવાની મના કરવાની તેને ફરજ પડીછે. જુનોને શામાટે શિખવવા ના દેવું એ બાબતનાં ગંભિર "કારણો" છે, છતાંહિ એવા પ્રકારનું લખવામાં આવ્યું હતું. અત્યંત કોધાવેશમાં આવી જઈને આપણો ઝનૂની ઇટાલિવાસિ એકદમ ઉભો થયો, રેક્ટરના ગૃહ તરફ એકદમ અપાટમાં ચાલી નીકળ્યો. તેના આગળ હાજર થઈને તેણે પેલો કાગળનો ખીડો ટેબલ ઉપર ફેંક્યો, કેવા પ્રકારનાં કારણો દર્શાવવામાં આવતાં હતાં તે વિષેના ખુલાસો માગ્યો. "તમે મને તમારી યુનિવર્સિટીનો ડૉક્ટર બનાવ્યો છો, તમેજ મને ડૉક્ટરનાં શિખવવાના હકનો નિષેધ કરોછો. આવી નકામી પદવીનો ઉપયોગ શો? તમે શામાટે મારી સાથે આવું વર્તન ચલાવો છો?"

નિરૂપાહિ, પાતળા ઓટવાળા રેક્ટર પીયારી—નીજીજીએ કહ્યું ત્યાં મુખ મચ્છીને ઉત્તર વાળ્યો; “તમારા વિચારો ડૉ. જુનો, નિર્દોષ નથી. યુવાનીઆઓના શિક્ષકમાં સુરક્ષિત ગણાય એવા પ્રકારના પણ નથી.”

“નિર્દોષ ? સુરક્ષિત ?” ઉગ્રઆવેશમાં જુનો બોલી ઉઠ્યો. “પરંતુ તે સત્ય હોયતો ?” “મારા મેહેરબાન સાહેબ સત્યનું પણ દિવ્યમાપવડે માપ નિકળવું જોઈએ; પૃથ્વી ફરવા ‘વિષેનો તમારો સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રોચી બીલકુલ વિરુદ્ધ પ્રકારનો છે.”

“શાસ્ત્રો માટે એટલું વધારે ખરાબ ગણાવું જોઈએ,” રેક્ટરની ચુસ્તચાલી છવાયલી મુખાકૃતિનો દરકાર કર્યા વિના ઉતાવળીયા ઈટાલિયને ઉત્તર વાળ્યો. “અરે ઈશ્વરની નિંદાકરનાર !” તેણે આવેશમાં એકદમ ઉત્તર આપ્યો. “જ્યાં સુધી મારી પીયારી—નીજીજીએ સત્તા ચારે પાસ ચાલે છે ત્યાં સુધીતો આ શહેરમાં કોઈપણ ઈશ્વર નિંદક શિખવી શકશે નહિ.”

“ત્યારે તો તમારી કૃત્રિમ પદ્ધતિ પાછી લ્યો !” જુનોએ કોષાવેશમાં કહ્યું. ‘કારણકે શિખવી ના શકે એવા પ્રકારનો એક શિક્ષક હું કોઈ કાલે થવા માગતો નથી. તમારી યુનિ-વર્સિટીનાં લીરોમાંથી માફ નામ છેકી નાંખો; તમારા પોતાના પંથના જેટલું નકામું માન મારે જોઈતું નથી.”

“જે કોઈ પણ કાલે અપમાનિત ના બનવું જોઈએ એવા લીરોમાંથી ત.ફે નામ છેકી નાંખવામાં જરા પણ મુશ્કેલી નથી.” નીજીજીએ આરોપ કર્યો; “લેખના જાત અંશમાંથી છેકી નાખવામાં આજુ” છે તેમ સૂચિત પહેલાં તે છેકી નાખવામાં આવશે; ઈશ્વરનિંદક પાખડી એટલું યાદ રાખજે કે મને તો વિદેશી અથવા રાજ્યનો પૈરબળ હોય તો પણ પાખંડી માટે મારજામાં કેદખાનું તૈયાર હોય છે, એટલું કદાચ તારે શિખવાનો વારો ના આવે.”

આથી જુનો વળી ફરીથી બટકતો બન્યો, પુરટેમ્પર્ગમાં આશ્રય લીધો. જ્યાં “વા-જીનું સ્વાતંત્ર્ય અને બાપા સહિયનો પ્રેમ” ઉછળા રહ્યાં હતાં એવા પુરટેમ્પર્ગની યુનિ-વર્સિટીના આશરામાં જુનોને બે વર્ષ સુધી વિદ્યાંતિ મળી આવી. તે કહેતો, “પુરટેમ્પર્ગ જર્મનીના એથેન્સ બરોબર છે. કુમારિકા સરસ્વતિ તેની માતાના સ્થાને છે. ?” સાક્ષરતા અને સ્વાતંત્ર્યના આ ઉમદા સ્થલ માટે પોતાની પાછલ તે ધન્યવાદના આભારદર્શક સ-ખ્દો મૂકી ગયો છે; આ જર્મનીના શહેરના પવિત્રમાર્ગોમાં વર્તમાનકાલે ફરનાર દરેક જણે આ સખ્દો સ્મરણમાં કાતરી રાખવા જેવા છે.

“તમે માનતા નહોતા તેવા મારા ધર્મ વિષે પણ તમે અને પછયું નથી; દયાદાન અને શાંતિ, પરાપકાર અને તત્ત્વશાસ્ત્રના મારા પ્રેમને ખાતરજ તમે વિચાર કર્યો છે; તમે અને બોધિનો ખરા મિત્ર, રસોદધિનો પ્રેમી બનાવી દીધો છે; તમારામાં પ્રચલિત સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ પ્રકારના વિચારો છૂટથી ચર્ચાવતાં તમે અને અટકાવ્યો નથી; જોકે તત્ત્વશાસ્ત્ર તમારામાં

અતિમહેતુ અથવા સાધન રૂપે માનવામાં આવતું નથી; જોકે તમારી શાન્તિ, ભરેલી, શુદ્ધ, મૂલસ્વરૂપ વાળી ધાર્મિકતાને લીધે તમે પ્રાચીન પદાર્થવિદ્યા અને ભૂતકાળની ગણિત વિદ્યા પેદ કરો છો. છતાંજે તમે મને નવીન વાદ સ્વીકારવાની રજા આપી છે....તમે ગુસ્સે થયા નથી; મદદ અને સેવા કરવાની ખરા જીગરની ધમ્મ સહિત તમે ડાંપણ માનુષતા અને ઉદારતાદર્શાવી છે. વિચાર સ્વાતંત્ર્યને અટકાવવામાંથી દૂર રહીને તથા તમારી અતિથિ સત્કારની ખાવનાને કલંકિત ના કરીને, તમે મારા જેવા મુસાફરને, વિદેશીને, હકદારને તમારા મિત્ર અને સાથી પૈરગઠન તરીકે આવકાર આપ્યો છે; શિક્ષણ આપવા દધને તમે તેને દારિદ્ર્યથી પોતાનો બચાવ કરી લેવાની રજા આપી છે; તમારા શહેરના આશ્રયમાં, તમારા આતિથ્યની છાયામાં ગાળેલા એ વર્ષના સમયમાં, તેના વિષે ચલાવવામાં આવતી સર્વ પ્રકારની નિંદા ભરેલી બાબતોને તમે દૂર દઢવી કાઢી છે. ”

જ્યાં આગળ પોતે રક્ષિત, માન પામતો, પ્રેમપાત્ર બનતો હતો એવા શાંત વિશ્રામ સ્થાનનો ધુનોએ શા માટે ત્યાગ કર્યો એ કંઈ સમજી શકાતું નથી. જ્યાં આગળ કામ પ્રકારનું વાગ્યુદ્ધ ના ચાલતું હોય એવા સ્થાનમાં કદાચ તેનો ઉજળતો તકરારો જીરસો સુખે રહી શકતો નહિ હેય; તત્ત્વશાસ્ત્રના વાગ્યુદ્ધમાં ફરીથી વળી ઝંપલાવવાની તેની મરજી થઈ. આ સર્વ ગમે તેમ હો, તેણે ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં બુર્ડેમ્બર્ગ છોડ્યું. પ્રેમ તરફ ગયો જ્યાં મહારાજ રૂડોલ્ફ ખીને પોતાનો દરબાર ભરતો હતો. રૂડોલ્ફ પાંડિત્યનો મિત્ર હતો એમ બહુને ધુનોએ મહારાજ આગળ કેટલાક ગણિત શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત રજુ કર્યા; ધુનોનું ગણિત શાસ્ત્ર પણ પાખંડગતની ભાવનાઓથી છવાયેલું હતું: ક્રિશ્ચિયન ધર્માનુયાયી રાજાએ પાખંડી પંડિત તરફ બેદરમતી બતાવી, તેથી તે હેલ્મરટેડ તરફ ચાલી નિકળ્યો, ત્યાં આગળ તે ડચ્ચુક ઓફ બ્રન્સવીકના મોટા પુત્રનો થોડા માસ માટે શિક્ષક બન્યો; ડચ્ચુકનું મતલબ ત્યાં તેના ઉપર કામ ચાલવાનો બચ ફરીથી ખડો થયો, પાઠશાળાના હપતિ અધિકારી બાટીયસે પોતાના દેવલમાં ખુલ્લી રીતે તેનો બહિષ્કાર કર્યો, ત્યારથી સર્વ માનવિઓ તેને જાતિ બહારના જેવો ગણવા લાગ્યાં, આ તકરારમાં તેણે એક વર્ષ સુધી તો પોતાનું સ્થાન બળવી રાખ્યું; પછીથી તેને પોતાની જાંઘગીનો ભય લાગતાં, ફરીથી વળી તે બ્રન્સવીકમાં માનવિઓમાં ભટકવા નિકળ્યો; પોતાના પ્રીય સિદ્ધાન્તોનો તેણે હમેશાં ઉપદેશ કર્યો.

બુન ૧૫૯૦ થી ફેબ્રુઆરી ૧૫૯૧ સુધી થોડાક માસ માટે હવે તે ફ્રેન્કફર્ટમાં બેવામાં આવેલે; આ સ્થલે તેણે પોતાના છેલ્લા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા; વેશલ નામના કુટુંબના, સર. ફિલિપ-સીડનીના એક મિત્ર કુટુંબી તરફથી તેના ગૃહજીવનની સંભાળ લેવામાં આવતી હતી. ફ્રેન્કફર્ટમાં તેને ફરીથી છટાવીમાં ખેંચી જનાર એક પત્ર મળ્યો; તેને ધર્મ પરિક્ષણ-મંડળના ડાયામાંથી તે નાશી જીટયો હતો તેમાંજ તે પાછો ખેંચાયો; એ મંડળ તરફથી શીકારી કુતરાઓ તે દિવસના તેનાં પગલાંની શોધ ચલાવતા હતા. એ પત્રની નીચે ગીઓવાની મોસીનીગોની સહી હતી; એમાં તેને વેનિસમાં શિક્ષક તરીકે આવવાની મા. ગણી કરવામાં આવી હતી તથા તેના સંપૂર્ણ રક્ષણની અને ખરા જીગરના આવકારની ખાત્રી આપવામાં આવી હતી. જે યુવાક ઉમરાવે તેને પત્ર લખ્યો હતો તેનું ગૃહ તેનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ હતું; ગત દશ વર્ષથી તેનું નામ આખા યુરપમાં ગાજી રહ્યું છે એવા સુ-

વિખ્યાત શિક્ષાગુરૂ માટે ઇટાલીની ભૂમિ ઉપર સુરક્ષિત વાત મર્યાદા મળી શકે એવું છે. એવી તેણે ધર્મ પ્રતિજ્ઞાથી ખાતરી આપી.

ધાર્મિકો ઉભા થઈને, દક્ષિણ, દિશામાં પડતી ખારી તરફ ફરતાં છુનોના હાથમાંથી પત્ર પરી ગયો.

તેના મુખમાર્થી સંગીતાવલિની પેઠે નીકળતી નેપથ્યની કોમળ વાણીમાં તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો, “ઇટાલિયા! ઇટાલિયા! મારાં સૌદર્યનાં પ્રેમનાં સ્વપ્નોની ભૂમિ! શું હું તારાં ફરીથી દર્શન કરી શકીશ! ઉત્તરદેશની બારે હવાના અનુભવ પછી ઇટાલિની હવાનો અનુભવ કેવો આનંદકર! કદાપિ અંપૂર્ણ ભૂમિ ના જણાતા આવા આછા આછા ગંગો જોવા પછી, ઇટાલિનાં સૌદર્ય ભરપૂર નિર્મળ આકાશ જોવાનો કેટલો ખવો આનંદ!”

તેનાં ચક્ષુઓનું તેજ ચમકવા લાગ્યું; તેની નાડી ધબકવા લાગી પરંતુ—એકાએક તેનું ચરતક નમી ગયું, તેના મુખ ઉપર કટાણો ઉપગ્નવતી દીલગીરી છનાઈ ગઈ.

“ધર્મ—પરિક્ષક—મંડલ! રામન વડના નિર્ણય પત્રામાર્થી મને ક્યા ઉમરાવનું શુદ્ધ બ સાચી શકશે! આ યુવકની વિનંતી ધ્યાનમાં લઈને જે હું વેનિસમાં પહોંચી તો મને ભય રહેશે કે મને ઉછેરનાર ઇટાલિયન મારી મગજભૂમિ બનશે. વિશેષ નહિ તો અત્રે તો હું સુરક્ષિત છું; જેએકાદ શહેર મારે માટે ગંરમાનરમ થઈ જાયછે તો ખીજું મારે માટે ખુલ્લું ટોચ છે પરંતુ ત્યાં આગળ તો! હે ઇટાલિ! તારાં ગજબનો તારાં કારાગૃહોને જુપાવી રાખે છે, તારું સૌદર્ય પીઠાનવાળાના મુખ ઉપરના ગુરખા સમાન છે.”

આનું અનિશ્ચયનું શુદ્ધ લાગે સમય ચાલ્યું; પરંતુ આખરે ઇટાલિ મારેની કામના મુદ્દમાં જવાની ઘેલછા વિનંત્યવત બની, ગ્યેરસનો છુનોએ ઇટાલિ તરફ પોતાનું મુખ ફેરવ્યું. તેણે સ્વીટઝર્લેન્ડમાંથી મુસાફરી કરી, હુગીચને ટુંક મુસાફાત આપી, પત્રીથી આદર પર્વત ઓળંગીને, નીચેના પ્રદેશમાં પોતાના પ્રેમપાત્ર, ત્યાગ કહેલા, સૂર્ય તાપથી જવામલાં ઇટાલિનાં મેદાનો પાનખર ઝંટુના પ્રભાવને દર્શાવતાં તેના જોવામાં આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના પાદ પાડુઆ તરફ વાળ્યા; ઇટાલિનાં સુવિખ્યાત નામ ધરાવતી યુનિવર્સિટી વાળા પ્રમિદ્ધ શહેરમાં પદાર્થ વિદ્યા વિષેના પોતાના વિચારો દર્શાવવાની, લાલચ, તેનાથી રોકી શકાઈ નહિ. તેની માહસિકતાથી તેના મિત્રો બચાકલ બની ગયા. જુલોનથી, એસીડાલીનોએ પાડુઆમાં ફેરગેગે ને લખ્યું કે, “જુનો તમારામાં વસે છે અને ઉપદેશ કરે છે, એમ સંભળાય છે. શું આ ખરી વાત છે? જેમાંથી તેને નાશી છૂટવાની ફરજ, પાડવામાં આવી હતી એવા ઇટાલિમાં એ માણસ શું કરતો હશે? મને નવાઈ લાગે છે, ઇન્દ્રિયો જુલેરમારી જાય છે, ગમે તેવા સારા આધારવાળા હોવા છતાં હું આવા ગંપજોળા, માની શકતો નથી.”

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે.
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગદ્યા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાએના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. ભુદ્ર પ્રથમથી ચલતા ગ્રાહકોએ એક કાડથી છુક મોકલવા માટે ખજાર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ--નડોઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુપુક.) બાળમોઘ દાઈપમાં સારા કાગળ કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦)

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(કોમત રૂપીઆ ૦.....૮.....૦)

અમૂલ્ય ભેટો.

નીચેના પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ રૂ. ૧૦૦ નાંચેને તેની કિં
કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તરત મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતા વધુ
પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અઢધા
દીકરી મોકલવી.

જ હાથર્ય—જાહાચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો હાખવા દલીલો માથનો ઉત્તમ નિ :

રીંગમાગમ—દીર્ઘ તથા આરોગ્યની બલવધુ મારે સર્વોત્તમ સાસ્ત્રીય નિબંધ.

સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ક્ષણોના નિરૂણની ચોપડી.

સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદીએ પાતિવ્રત્ય
વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

દેન્સી યુકમાર્કર્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન
માત્ર અંગ્રેજી જાણનારોએએજ આ યુક માર્કર્સ મંગાવવા.

માલિની—યશી બાળતોતું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી ચતી જૂનોપર લક્ષ્યેચનારો અપૂર્વ વિષય

સગીત કામશાસ્ત્ર—ગનપસંદ દબની અસરકારક કવિતાઓમાં ઓછુ કામશાસ્ત્ર.

બાજીગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દૈવસાધિધા—ભવિષ્યપ્રજ્ઞના જવાબોતું પુસ્તક

પુનર્લક્ષ અને પૃથ્વીત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—દિંદી અને અંગ્રેજી બાપાનું વેદક ચોખાનીયુ. માત્ર નમુનોજ મફત.

દેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ્સ—ઉચી જાતના જાડા, લીસા, સુશોભિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—પદ્મી અને સગરવતી, જેવી શ્રુતિ તેતું ક્ષણ કૃત્ત્ય-
પણ, દૈત્યરનો અનુમલ, વાદીના ગેલાબમા અપાયેલો દેસલો; એ પ્રમાણે બાવીસ
વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, ખ્વાજા ખીજર અને
મહેતર અલીવાસના યમલકારિક ચોક્કસ ઈતિહાસ સહિત બાણવાનેગ રમુજી વાર્તા.

અલંકાર મહિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોના દલાલ તથા ગમન સાધનું
સરકૂત પુસ્તક, માત્ર બી. એ. દલાલમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓનેજ
બેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગાપદેશિકા—જુદા જુદા ત્રેલક દરેતેતું વર્ણન, કાં છુ તથા ઉપાયો
સર્વ સન્સ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અભ્યાસ શ્રદ્ધાનેજ દાપ વ. ગર્વનો અધી આનો
મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—જીએને પ્રસન્ન થવાના નાનુક અને ગંબીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં
ખવાની જરૂરની સૂચનાઓ.

વૈદ્યગત્રી મણિશકર ગે વિંદજી,

આતંકાનમલ્લ જોષીપાલય,

વતનનગર-કાઠીઆવાડ.

સુદર્શન.

મંત્રી.
શ્રીસર આનંદચંદ્ર બાણુભાઈ શુભ.
જોમ. જો. જોલ. જોલ. બી

(કર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમના સળ'ધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધીમહિ” — માગવતમ્.

તત્રી—માધવજીલ નહુભાઈ દિવેદી.

પ્રસ્તુત ૨૬, અંક ૨]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હમારું ઉદ્દેશ્યું છુલ છુલ.....	૩૩
૨ બોધી સંદેશ.....	૩૫
૩ ઉડી નિરાશા.....	૩૬
૪ સામાજિક દયાઓની વર્તમાન કુટિત સ્થિતિ.....	૩૭
૫ મલેના પડદામાં ચીરા.....	૪૪
૬ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.....	૫૨
૭ કેલવણી વિષે કેટલાક લેખ—૧.....	૫૬
૮ ચોરહાનો શુનોનો વૃત્તાંત.....	૬૧

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

(બીજી આવૃત્તિ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ થયા અભાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. બુક પ્રથમથી ચયલા ગ્રાહકોએ એક કાર્ડથી બુક માફલવા માટે ખબર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન એજિન્સ—નડીઆદ

સિંધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુંપુકું) બાળબોધ દાઈપમાં સારા કામળ
કિંમત રૂપીઆ ૩ ૦.૦૦૦૦) (કિંમત રૂપીઆ ૦ ૮.૦૦)

સુદર્શન.

મોરબી જિલ્લાના આદિવાસીઓના સંસ્કૃતિ અને જીવનની વિવિધતાઓનું પ્રતીક
જોમ. જો. જો. જો. જો. જો.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — ભાગવતમ્

તાન્ત્રા—ભાગવતના નવમા અંક દ્વિવેદી

પ્રસ્તુતક ૨૬, અંક ૨]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૨૦.]

હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ

હમારું માનીતું બુલબુલ । હમારું મીઠું બુલબુલ ।
ઉડ્યું પદ્માવતી માગી હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
ધરી ખવાડિશ હજ કન્વા જત મકાશરીફ એ ।
બહુ બોણું । મજાનું એ હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
હતું શા ગીતડા ગાતુ કદાપો એ નથી યાદ્યું ।
હમંગી । રંગીનું । રસીનું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
રજા બક્ષી હમે એને । છાગ કે ઓર ત્યા નામ્યું
અને, ચાલ્યું છુટું ગાતું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
ઉડ્યું બર મસ્તીમાં ખેડ્યું વુઝુ કરી ન્હાવેને ધોયું ।
કરી ચૂક્યું કરબલા-કાળા । હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
ધણી ગોત્ર, ધણી જ્ઞાણ નિત્યા એ પંખીના ખ્યાલે,
મગર, પાછું ન એ ચાલ્યું હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
સુર્ય જાડી ગયો, લાખી । દીધી જમશેદની ખાલી ।
ચરાખીમાં ન્હવાયું ત્યા હમારું ઇસ્કનું બુલબુલ ।
વતન ફરી ફરત ત્યા કીધું । ન બોલે બોલ બોલાવ્યું ।

શિદી ગયું એ 'હમાઈ' શું ? હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
કહે છે, મુસ્તશાએ કેં ગુમાવી બહુધ ખુશખો;
પરત શરશે નહીં તેથી હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
શારાખીમાં કહે છે એ, રૂબે ઇસા મુસા હરદમ !
નશે હુબે મુતાબિક એ હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
કહે, તરસ્યા શિસ્તિતા એ શારાખીનાં બધા તુલસે;
ન તેથી છાડશે પીવું હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

મીધાં કરશે હવે હરદમ ! રહેશે તર બતર રૂબું !
અને મિટી તહીં બનશે હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

કહાવ્યું:—ના પુકારો કેં ! મુરારે વરલ છે ખાલી !
નહીં પાંછું હવે લોટે હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

હું તો ગમ ખાઈને બેઠો: નથી બોલ્યો: નથી ચાલ્યો:
બલે, દિલ મ્હાય ત્યાં જતૂ હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
મગર, કેં દોસ્તદારોની ઉતરતી પંખી પર ખજગી:
મરૂં લાચારીમાં ગમરુ હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

કુનેહે ચાર હુશિયારી ! દીધી જાંઝીર ખેરાવી !
કબજ કર્યું બન્દીખાતામાં હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
મગર, શોખી શરાબોનું ! તહીં ચે શોધતૂં છાનું !
ખુમારી પીતૂં ને પાતૂં હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

અજબ ! એ કથક હાલતમાં નશો કરતૂં હતૂં પંખી !
અને છાંટે બધે સુરખી હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
શુર નસીહત કરી ત્યારે દિવાલો કૂદીને નાહું !
ગયું મબરાયલૂં યટકી હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

દૂદી ફહાડ્યું તલાશે એ ઘણાં જંગલ કરી માથે !
મગર, રીસાયલૂં રોતૂં હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
ન બોલે, બોલ, એ બિલકુલ ! ગરીબ રોતૂં મુલુકા-ગમ !
ન ખાતૂં પીતૂં હીઝરાતૂં હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

શારાખી, સાંકી ને ખુશખો કરે એ યાદ ને રોતૂં
ખેરાલો જીવતૂં—મરતૂં હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
હવે, લાચાર પંખી પર સિતમ કરતાં ખુદા નારાઝ !
ગુઝારો તંગીમાં કરતૂં બિચાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

પૂછ્યું હમહદીયી, 'ખાપુ ! કઈ શું તો ધરે રાજ ?'
લખ્યું 'સાંકી, શારાખે ગુલ !' હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !
જઈ મંકા-મદીના મહેં દૂંધ્યાં ગુલ ને ઘણા ગુલઝાર !
મગર, કા ના પિછાને ત્યાં હમાઈ ઇસ્કનું ખુલખુલ !

છપ્પો સાકી હાંચે પહાડે । જતાં ત્યાં તો બદન જલતું
રડે સાપો ગણું છોડું હમાઈ ધરકનું પુલપુલ ।
હમે ચે કુરખાલા-કાખા બગર મક્કા બધું છોડી.
રાખ્યું ઠેરબધું ત્યાં જ્યાં હમાઈ ધરકનું પુલપુલ ।
મગર, હકીકત ચતી રોશન । લપાતું કે લબ્ધું પુલપુલ:-
‘બિસમિલ્લાહ ! ફના-શિલ-લાહ ? સતી પાછું રડે પુલપુલ
હજી ચે દોરત ના ચાતું । ગઝલ હરદમ નથી ગાતું ।
મગર, વાતો શરાખીની રડે કદિ ધરકનું પુલપુલ ।

વનવાસ,

૨૩: સપ્ટેમ્બર: ૧૯૦૯

સાગર.

ગોપી સંદેશ.

‘મનહર મુખડું મોવતું, ઘડી ઘડી જાંખી ચિત્ત;
વિલખાઈ વ્રજસુદરી, વિનવે શ્રી વ્રજધીશ.’

બહેલા આવો શ્રીવર વસ્ત્રભ બહાલથી,
મધુવનવાસી વ્રજપતિ સુંદર વાનજે;
મનહરણી મીઠી ને મધુરી મોરલી,
મૂકી મુખડે મંજુલ કરતા ગાન જો.
પ્રાણ સંકટમાં પ્રાણુટવન અમ પ્રેમને,
ધરતાં ધાર્યું કોણ હૃદય સુખ-ધામજો;
અમ આત્માની હુબા આપે આપતાં.
અખિયા જાણું કોણ રહ્યું તદમ કામજો.
જે નીચે આસપાસ અવકાશમાં,
નથી અમ સુખતું શ્રીવર કંઈ પણ દામજો;
સુખ સિંધુ અમ સુખતું સ્થાનક આપ જો,
સૌ આત્માના મધુતમ સુખના ધામ જો.
પ્રેમ પુરિત અમ જીવન રસતી વેણીઓ.
સત ચિત્ત મંડન કુસુમિત ઝાક જમાળ જો
મન તન વાગે, આપ વિરહમાં કૃષ્ણજો ।
અર્પા, આપે ગણી ગુણ હૃદયાગાર જો.
રસવિહારે રસિયા રસધન સોચીને,
મધુતમ ચિતથી મધુતમ દેતા વાસજો;

સ્મરણુ ક્ષેત્ર તે સરી અવતાં સી અમો,
સ્મર શર દુઃખે સ્મરોં આવો પાસ જો.
પાસ પધારી પ્રેમથી, સ્મરશર દુઃખદૂષ;
દર કરો દઈ પ્રેમ એ, અમ આશા રસકૂપ.

પી. પી. જૈન હાયસ્કેલ } કહાન અકુ ગાંધી.
પાયધોણી—મુખાર્ધી . }

ઁડી નિરાશા.

ઁડી નિરાશ હજી ઁર આ દમે છે ।
જૂનું બધું સ્મૃતિપટે રડતાં ચઢે છે ।
હોલું જ માત્ર વિધિએ અરધું દિસે છે ।
આ જીવિતાન્ત પણુ એટલું માત્ર ઃહેશે ।
ડોખ્યા સમુદ્ર । ગિરિશૃંગ સુધી મથ્યો છું ।
રેડયુ ય આત્મજળ સંવે । વૃથા મથ્યો છું ।
અદશ્યતા સકલ યતનની દશ્ય યાતી,
નિર્માણુ એ ઉક્લવા નથી કાંઈ શક્તિ ।
નિર્મિત શું સતતતા ઁર અશ્રુ કેરી ?
સૌન્દર્ય જોતી નવ ત્યાં મુજ અન્ધતા કેં ।
ધિક્કારતાં હૃદયને નિજ આજ બાપું—
એ અન્ધ ઁર । તુજ દેરવ દ્રષ્ટિબિન્દુ ।
ભાવિ થતું પણુ અભાવિ ન ભાવિ થાતું,
આ વિપ્રલુબ્ધ ઁર લુબ્ધ શરીથી થાતું ।
માન્યું પ્રયત્ન વંશે ફલ કાઈ કાલે,
ને જોટતી ઁર નિરાશ ઁડી અરેરે ।
નિર્માણુમાં વિષમ આમ જવું તણાતું ।
આનન્દ આ વિષમતાજ ગણી રહેલું ।
બાહુલ્ય અશ્રુતું અને અતિ ઉચ્ચ લ્હાણું,
ઁડી નિરાશય અનન્તજ આશયનું ।

૩:૬:૧૦.
કુખવાસ,
મોહાસા, }

કુજ.

સામાજીક દશાઓની વર્તમાન કુંઠિત સ્થિતિ ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૧૯૮-૨૬૫ થી.)

રહામ રહામે આવી રહેલાં સમૃદ્ધિ અને હારીદય.

આવા પ્રકારે લૂટ ચલાવવાનાં બીજાં સ્વરૂપોને “ટ્રસ્ટ” અને “કાર્નર”ના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. (અનુક્રમ પ્રકારનો વ્યાપાર એક હાથ કરી લેનાર મંડળોને આવાં નામ આપવામાં આવે છે.) મારા સમજવા મુજબ એ લોક ઘઉંનો વ્યાપાર એક હાથ કરનાર “કાર્નર” સ્થાપવાની હીલચાલમાં પડ્યા છે; આવા અરસામાં એક બીજાં સટોરીયો લાખો ખુશ ઘઉંલાવીને મૂલ સટોરીયાને પાછો દહાવવામાં ફાવી શકે છે. આમાંનો ગમે તે સટો કરનાર જીતે તેથી કંઈ લોકને સાફ જોગજીવ પૂરું પડી શકતું નથી; એ ઉભયમાંનો કોણ વધારે નફો મેળવી શકે છે. એટલેજ પ્રશ્ન ઉભો થાય કે પછીથી “ટ્રસ્ટની” સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આથી ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માનવિઓ હાલના સમૃદ્ધિ એટલી કરી શકે છે, સાધારણ દશાનાં સર્વ માનવિઓનો મરો થાય છે. વર્તમાન કાલે આપણા અમેરિકન બંધુઓ આવી બાબતોથી સહજ કંટાળવા લાગ્યા છે, તેમને અટકાવવાનો કોઈક માર્ગ શોધવાની ગડમથલમાં પડ્યા છે; આવાં ટ્રસ્ટોને અટકાવનારો કો-ઓપરેટીવ અનુક્રમ પ્રકારનો કાયદો તેઓ દરાવવા માગે છે. પરંતુ ચેલ્ડાની દશાએ પકોએલી હરિશ્ચંદ્રના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપ ટ્રસ્ટોને અટકાવી શકે એવો કયા પ્રકારનો કાયદો તમારાથી ઘડી શકાવાનો છે? ગળાં રેંસવાની હરિશ્ચંદ્રના સિદ્ધાંતવાળાં તમારાં દરેક વ્યાપારી મંડળોને સોસાળ્યા વિના આવી બાબતોનો અટકાવ કરવામાં તમારાથી શું થઈ શકે એમ છે? અત્રેજ વળી ફરીથી કુંઠિત દશાનો વિચાર કરવો પડે છે. એક માનવીના અન્ય સામે ચાલતા વિરોધ ઉપર, એકની અન્યને હાડવાને આગળ વધવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર, પોતાના સાથીને ગમે તેમ થાઓ તેની લેશ પણ દરકાર કર્યા વિના એક માનવિની પોતાને માટેનાં સાટાં દરવાની શક્તિ ઉપર આવી સર્વ બાબતોનું બંધારણ બંધાયું છે—એટલે જોને આપણે આપણી વ્યાવહારિક સંસ્થાના નામથી વ્યવહારીએ છીએ તેનો આવા પ્રકારનો બધો વ્યવહાર છે. જો આ સર્વ આમ હોય તો, તેના સાહજિક પરિણામમાં, તેમાંથી નિપજતા અનિવાર્ય ફલમાં તમે શી રીતે માયું મારી શકવાના છો !—એનો એજ સિદ્ધાંત એક સહજ આગળ વધારવામાં આવ્યો છે; એથી હૃદયમાં એટલી બધી ઉત્સાહપાથલ થઈ જાય છે, કે તેમાં લોકોનો યોડે યોડે ધાણ નિકળતો હતો ત્યારે કંઈ પણ આચકો લાગતો ન હતો, પરંતુ હજારો અને લાખોની સંખ્યામાં તેમનો ધાણ નીકળતો જોઈને તેમાં કંપારી ફરે છે; પરંતુ જેમનો યોડે યોડે ધાણ નીકળ્યો હતો તેમને પણ સમાનરીતે સહન કરવું પડ્યું હતું. તેમનું બાવિ પણ તેમનાં જોટલુંજ દુઃખી હતું ત્યારે તમે બધાને ડબાવી દીધા વિના વધારાની બાબતોનો શી રીતે અટકાવ કરી શકશો ? હજુ પણ બીજા કેટલાક ગૂંચવાડા બરેલા પ્રશ્નો છે, તેમના મધ્યમાં એક પ્રકારના ઝગઝગતા બાવિના એકાદ કીર્ણની ઝાંખી થાય છે, કારણ કે દુનિયાની પ્રયોગશાલાના મહા સમર્થ રાસાયણિકના વિનાશક શક્તિઓને રક્ષક શક્તિઓમાં પલટાવતા મહાન કીર્મીવામાં માનવિ

એના લોભ અને સ્વાર્થમાંથી ઉગી નીકળેલાં આવા પ્રકારનાં ઇસ્તમ'ડલો, ખરેખરા પ્રકારનાં ઉઘમનાં મ'ડલો બનશે, બાવિઠાલમાં માનવ સમાજને ઉપયોગી નીવડશે, એવાં ચિન્હો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે; આ સમયે હરિદ્વારનું સ્થાન બંધુભાવે લીધું હશે, માત્ર પોતાની જાતનોજ વિચાર કર્યો કરવાનું સ્થાન બીજાઓ માટે પણ વિચાર કરવાની વૃત્તિએ લીધું હશે આ પ્રમાણે સંકટોના મધ્યમાં પણ આવા સમયો આપણા અવલોકનમાં આવે છે.

હવે આપણે આ બાબતની અન્ય પાસાનું અવલોકન ચલાવીએ,—કહેવાતા નવીન દેશોમાં સામાજિક દશાઓ સુધારવા માટે ચલાવવામાં આવતા પ્રયત્નો વિષે વિચાર ચલાવીએ પ્રથમ આપણે આર્યસંસ્થાનાં દૃષ્ટાંત લઈએ. મજૂર વર્ગો અને જે જે માગી રહ્યા છે તે દરેક બાબત તેમને આર્યસંસ્થામાં મળી રહી છે. એ દેશને મહેનતુ—માનવતા સ્વર્ગ સમાન ગણવામાં આવે છે. એકવીશ વર્ષનો દરેક યુવક વોટ આપી શકે છે; આ બાબતના બંધ સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર કરો ! એકવીશ વર્ષની દરેક યુવતિ વોટ આપી શકે છે; તમારે આથી વધારે શું જોઈએ ? ત્યાં આગળ કોઈ પ્રકારની હિલચાલ ચલાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ કેમ બાળ્યે, પાર્લામેન્ટના પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરવા કરતાં યુવકો કુટુંબોલની વધારે સંભાળ રાખનારા હોય છે; યુવતિઓ પણ પોતાના વોટ કેવા પ્રકારે આપવા એ વિષેનો વિચાર કરવા કરતાં માથે પહેરવાની બેનેટા અને હેટા માટે વિશેષ સંભાળ રાખતી જણાય છે. એ બંધાને વોટ આપવાનો હક મળ્યો છે, પરંતુ તેનો કેમ કરીને સારી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ તેમના સમજવામાં નથી; આવી બાબત સાધારણ બની જાય છે; ફક્ત આર્યસંસ્થામાં જ આમ બનતું નથી. જે તમે સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ મત આપવાના હક ખરોખર માનતા હોતો તમે જોને સ્વાતંત્ર્યના નામથી વ્યવહારો છો તે માટે તમારે સુખનો ભોગ આપવો પડે છે એ કદીએ તમારા લક્ષમાં આવ્યું છે? તમારો યોગ્યતા ગમે તેવી હોય તેનો કંઈ હિસાબ નથી. એ બાબત તો આવા પ્રશ્નની બીજાકુલ બદારની બાબત છે; અર્થાત્તા પ્રશ્નો વિષે તમે કંઈ જાણતા હો વા ના હો તેનો કંઈ હિસાબ નથી, આવી બાબત જરા પણ ઉપયોગી નથી; કોઈ કાલે પણ બની શકે તેટલું તમારું મરતક બસે ઠાલીજ હોય તેનો કંઈ હિસાબ નથી, પોલિંગ આંદોલનમાંથી બુદ્ધિશાળી રાજ્યદારી પુરૂષના, વિચારકના, બંહુજ કેળવાયલા અર્થશાસ્ત્રીના અથવા ઇતિહાસવેત્તાના મરતકને સમાન ગણવામાં આવે છે. આ બાબતનું બાલ્ય પ્રદેશમાંથી અવલોકન ચલાવતાં રાજ્યવહારનો આવો માર્ગ આકર્ષક લાગે છે. જ્યાં આરો પ્રકાર ચાલે છે એવા આર્યસંસ્થામાં આ કેવી રીતે ચાલે છે તે તપાસીએ; હજી સુધી તમને આ બાબત મળી નથી; એ મેળવવાના માર્ગમાં તમારું પ્રવાણ થઈ ચૂક્યું છે. એ બંધા લોકના વોટ હોય છે, એમનામાંનો ધણો મોટો ભાગ હમેશાં બને છે તેમ અજ્ઞાની હોય છે. ત્યાં આગળ વર્ગોનો રાજ્ય વ્યવહાર ચાલે છે, અત્રે પણ તેવુંજ પ્રકરણ પ્રવર્તે છે—આવું પણ કંઈ બહુ સારું હોતું નથી, માત્ર ત્યાં આગળજ તે બીજે માર્ગે આગળ તરી આવ્યું છે; અજ્ઞાની વર્ગના રાજ્યવ્યવહારનું પરિણામ, કેળવાયલા વર્ગના રાજ્યવ્યવહારના પરિણામ કરતાં અત્યંત બપંકર પ્રકારનું હોય છે. એ કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તે હવે તપાસીએ. પ્રથમતો સાધારણ કાર્યના માર્ગમાંજ કુશલતાનો ઘટાડો થવો જાય છે; આવી કુશલતા ઉપર દેશની બધી આબાદીનો આધાર હોય છે એ લક્ષમાં રાખવા જરૂર છે. સ્વતંત્ર પુરૂષ બનનાર યુવક ઉમેદવારી કરવાની દરકાર વાળો રહેતો નથી, આવા યુવકને તે ખરાબ રીતે કાંમ કરે છે.

એટલુંએ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે સ્વતંત્ર ઑસ્ટ્રેલીયન હોય છે તેથી તે આશ્ચર્યજન્ય છે; જો તમે તેને સારી રીતે કામ કરતો નથી, એમ નહિ કહો ત્યાં સુધી તે વધારે કામ કરતો નથી. પરંતુ તમારા લક્ષ્યાંકો, કે તમારા રાજ્યદારી અને સમાજીક જીવનમાં ખીલકુંડા તમારા માથામાં સામે આવીને અચડાનાર પ્રકૃતિ એક અત્યંત વિચિત્ર પ્રકારની બાબત છે; તમારા ધારવા પ્રમાણે થવા જોઈએ તેમ તેના કાયદામાં ફેરફાર થઈ શકતા નથી. શિખવાની ઇચ્છા વિનાના યુવકને કુશલતામાં આગવીવાળા મજૂર બનવું પડે છે, આ પ્રમાણે પેદાશની ઉપયોગિતાનું પ્રમાણ વધારેને વધારે અધમ પ્રકારનું બનતું જાય છે. જો તેમને સારાં યંત્રોની જરૂર હોય છે તો તે અત્રેથી મંગાવવામાં આવે છે—ઑસ્ટ્રેલિયામાં આવાત માલ ઉપર ઘણી બારે જકાત હોવા છતાં —કારણ કે ત્યાં આગળ કાર્ય એટલું બધું ખરાબરીતે કરવામાં આવે છે, કે યંત્રો તૈયાર કરવા છતાંએ તે બરાબર કાર્ય કરી શકતાં નથી, વર્તમાન કાલે જોવામાં આવતાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આ એક દૂલ છે. ખીલું પરિણામ એવું આવ્યું છે, કે નોકરીની અછત વધતી જાય છે, અત્રે જોવામાં આવે છે તેમ ત્યાંના માર્ગોમાં પણ લટકતાં માનવિઓ જોવામાં આવે છે, તેઓ કામ માટે બૂમ પાડી ઉઠે છે સરકાર પાસે કંઈ કામ માગવામાં આવે છે, ત્યાં આગળ તેમનું ગાંડું કેવી રીતે ગળે છે? તેમનામાંના ઘણાક પગારની અમુક રકમથી જોછે કામ કરતા નહિ હોવાથી, તેઓ જાતે કરી શકે તેવા કામ માટે એવો વધારે પગાર આપવો પાડવતો નથી. ધારો કે એક નાનો બગીચો છે; તમારે તેના માર્ગોમાંથી જાંબરાં દૂર કરાવીને વધારાનું ઘાસ કાપવું છે. આ માણીનું કાર્ય છે. એકાદ માણી દરરોજના ૧૦ શીર્ડીંગથી જોછે કામ કરતો નથી, વોટની બાબતમાં આગળ વધેલા તમારા ગરીબ ધધાધારી માનવિની અમુક બંધાવણી આવક હોયછે, માર્ગો સાફ કરાવવાના દરરોજના દસ શીર્ડીંગ તેનાથી આપી શકાતા નથી તેથી તે કામ તે જાતેજ માથે ઉઠાવે છે, બાવિના માણીને આશ્ચર્ય જનું પડે છે, માર્ગમાં નોકરી વિનાના રજગતા બનવું પડેછે, તેને કંઈક કામ શોધી આપવા માટે સરકારનો આશ્રય શોધવો પડેછે. બેરોજગારીના પ્રશ્નની પારના પ્રદેશમાં પણ એક ઘણીજ ગંભીર પ્રકારની બાબતનો સમાવેશ થાય છે. માર્ગોમાંથી જાંબરાં સાફ કરવાના કાર્ય કરતાં દેશનું ઘણુંજ ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય કરી શકે એવાં માનવિઓને જો તમે તેમના પોતાના માર્ગો જાતેજ સાફ કરવાના કાર્યમાં લગાડશો તો તમે ઉચ્ચ પ્રગતીય જીવનના આધારવાળા સમય ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રતિબંધન મૂકાછો, કારણ કે માનવિ માત્ર ખોરાક ખાધેજ જીવતું નથી એટલી બાબત જેવી હમેશાં સત્ય હતી તેવીજ અત્યારે પણ છે. તમે દરેક જગ્યા પાસે પોતાનું વૈતરાનું કામ પણ કરાવવાં મોકાછો, આથીતો તમને “પાખાં પગલાં બરવામાં” જણાઈ આવે છે તે કરતાં કોઈ અન્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જન પ્રાપ્ત થાય એમ લાગતું નથી; આવા પ્રકારનું એક સ્વર્ગ, કલાસાધર્મ અને સંગીત અને ભાષાસાહિત્યની જરૂરાળી એક પ્રજા માટે જરૂરનું હોય તેના કરતાં માનવતા ગાંધાને વિશેષ બંધ બેસતું લાગે છે. એવી બાબતોની ઉત્પત્તિ માટે આંશિકની, તેમની સંપૂર્ણતા માટે કાલની જરૂર હોય છે; આવી સર્વે બાબતો ઉપજી આવતા પૂર્વે એ સર્વને ફક્તવણીનો આધાર મળવાની જરૂર છે; તમારી બધી પ્રજાને આવા પીવા મેન્ટમજાદના સુંબની અધ્યમભૂમિકાએ વસવાની ફરજ પાડવી તથા ભુદિની પેદાશો, વિચારના ઉત્પાદક પ્રયત્નોજેવી પ્રજાકીય જીવનની સમર્થ બાબતોને વિસારે પાડવી, એ અત્યંત

ખરાળ પ્રકારની વ્યવસ્થા ગણાય. આમાં અનેક પ્રકારના બચમાંના મહાન બચનો સમાવેશ થાય છે. તમારાથી ગરીબ લોકોના વાંક કાઢી શકાશે નહિ. જ્યાં સુધી એક માનવિ જૂખ્યો છે, ત્યાં સુધી તેને મેળવવાની એક બાબત તો ખોરાક હોય છે; તેજ તેની બાવના હોવી જોઈએ. પરંતુ અમાનીઓ અને જુમ્મદિતોની સાદી બાવનાઓને આધારે પ્રજાઓનાં બંધારણ બંધાવાં જોઈએ નહિ. એ કાર્ય તો યુદ્ધિનું બનવું જોઈએ; પરંતુ આવો પ્રશ્ન કેટલો વિકટ બને છે, એ વિચારો; આપણા દેશમાં પણ જ્યાં સામાજિક બાબતોમાં કેલવણી ધણી વળનકાર ગણાય છે, જો કે વોટતો તેની કંઈ દરકાર રાખતો નથી ત્યાં આ બાબત કેવી રીતે ચાલે છે તે વિચારો. એકાદ માનવિ પોતાના ધંધાનો ભોમીયો હોય પોતાના એક ખાસ ધંધા માટે જે જે જુદરતું હોય તે સંબંધી સર્વ પ્રકારની સલાહ આપી શકે એવો હોય, પરંતુ કંઈ એક પ્રજા એક ધંધાના આધારે ઘડતી નથી; તે તો હજારો જાતના ધંધાવડે ઘડાયેલી હોય છે, એ દરેક પરસ્પર સાથે, અન્યોન્યમાં બીજા બધા સાથે જોડાયેલા હોય છે, એમાંના એકાદ ધંધાનો અથવા એકાદ વર્ગનોજ વિચાર કરીને તમારાથી પ્રજાકીય દૃષ્ટિબિંદુથી રાજ્યકારભાર ચલાવી શકાશે નહિ; સમગ્ર ગૂંચવાયેલા બંધારણ ઉપર તમારા કાલકાની કેવી અસર થાય છે, એ તમારે તપાસવાનું છે; જો આવી તપાસ ના રાખવામાં આવે તો તમે માત્ર એક ધંધાનો ઉદ્ધાર કરીને તમારી પ્રજાને વિનાશ સાધો છો, આસ્ટ્રેલીયામાં આ પ્રકારે બનતું જાય છે. નિઃસંશય કેટલાક વ્યાપારીઓને સારી રીતે પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે, તેમને માટે સારી જોડવણી કરવામાં આવી છે, પરંતુ પ્રજાના બધા જુમાં સમાવેશ થતાં અન્ય તરફો પ્રત્યે જેદરકાર બનવામાં આવ્યું છે; તેમને માટે જીવન અસંભવિત બનાવવામાં આવ્યું છે. એકાદ ધંધાના પ્રદેશમાં પણ કોઈ કોઈવાર તવાઈ ભરેલી મૂર્ખાઈ બતાવે એવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે એક દૃષ્ટાંત લઈએ. મેલબોર્ન એક મોટું શહેર છે, પ્રસંગોપાત્ત ત્યાંની હવા ધણી ગરમ બની જાય છે. ત્યાંનાં વ્યાપારી મંડલોએ એવો કાયદો કર્યો છે, કે રવિવારે એકદિનમાં એક કરતાં વધારે તાર દુધ આપવામાં આવશે નહિ; ગરીબ માનવિને રજાનો દિવસ પાળવાનો હોય છે, તમે તેની પાસે રવિવારે કામ કરાવીને તે દિવસે માત્ર સવારમાં દુધ આપી શકાય એમ કરાવવા માગો છો, એ ઘણુંજ સ્વાર્થદૃષ્ટિ ભરેલું લાગે છે. હજુ ગાયો વ્યાપારીમંડલોમાં દાખલ થઈ શકી નથી, એ મોટી મુશ્કેલિતો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; રવિવારે એકવાર દુધ આપવાનું હોય છે, એવાર આપવાનું નથી, એટલું તેમના સમજવામાં આવતું નથી. સામાજિકવ્યવસ્થાના સૌંદર્યની જરાપણ દરકાર રાખ્યા વિના તેઓ બધોરે તેમજ સવારે દુધ આપવાનું કામ કર્યું જાય છે. કમનશીબ દુધવાળાએ એવું દુધ વેચવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જો તે વેચે તો તેને તેના વ્યાપારીમંડલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે, એનો અર્થ તેનો વિનાશ સાધવા સમાન થાય છે. તેથી તેને તો તે પ્રમાણે વર્તવું પડે છે; જો ત્રણ ગરમ હોય છે તો એ દુધ સવારમાં સારું રહી શકતું નથી, ખોરાકીક એસીડ તેમાં ઉમેરવા છતાં તે ખેલા દિવસની સાંજ જેવું રહેતું નથી; તેથી તે સત્રાના તાજા દુધ સાથે ખેલી રાતનું થોડુંક વાસી દુધ મેળવે છે, એ સર્વને તાજા દુધ તરીકે વેચે છે, તમારાથી આને દુધના વાસણમાં સમજી શકાતું નથી, પરંતુ બાહ્ય તેને દુધની શીશીમાં તરત પારખી કાઢે છે; દુધની બેંચણીના સંબંધમાં આવી અદ્ભુત જોડવણીને કીધે ઉન્હાજામાં બાલકોનું મરણ પ્રમાણુ વધી જાય છે; પ્રજાઓને ખરેખરો રાજ્ય કારભાર

આવી રીતે થઈ શકતો નથી; આવી જાતનાં સર્વપ્રકારનાં બંધનો શુદ્ધમાં તમારા સામે આવી વારંવાર ખડાં થાય છે, તમને એમ લાગી આવે છે, કે જીવન કાષ્ટ પણ પ્રકારે સ્વતંત્ર નથી. આવી ખામતો માત્ર ત્યારેજ પ્રચલિત બની શકે, કે તદનુસાર વર્તનારા બધા લોક અમુક શરતોનો પુશીથી સ્વીકાર કરે; અમુક બંધાના લાભને ખાતર આવી બાબતોને નહિ માગતી, ના ઈચ્છતી પ્રજા ઉપર ઠોકરી બેસાડવામાં આવે છે ત્યારે પ્રચલિત બની શકતી નથી.

હવે આપણે આથી એક પગલું આગળ વધીએ; અત્યારે જ આપણે ઓસ્ટ્રેલિયામાં જવાની જરૂર નથી. આપણે હરિશ્ચંદ્રના બાવને બદલે સહકારિતાનો બાવ વધારવાનો છે. મોટે ભાગે આમજ થાય છે, એમ તમે કદાચ કહેશો. સહ-કારિતાની બહેનધૂનીમાં ખરેખર ધણું કરવામાં આવ્યું છે. લેન્કેશાયર અને યોર્કશાયરમાં વિવિધ પામેલાં સહકારિ મંડલો ઉભરાઈ જાય છે, આમાંનાં સહકારિ ઉત્પાદક મંડલો કેટલાં છે? આવા વિચારને આચારમાં મૂકવાનાં અનેકવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ હમેશાં બે કારણોને લઈને તેના બૂઝબુકા થઈ ગયા છે; પ્રથમ તો ઉત્પાદન કરવામાં તમારે ઉત્પન્ન થતા માલ ઉપર પોતાની સ્વતંત્ર નિરંકુશ સત્તા ચલાવી શકે એવા સ્પષ્ટવક્તા, ખુદ્દિશાળી માનવિની જરૂર ઉભી થાય છે; બોર્ડો નીમીને, કમીડીઓ દરાવીને, પ્રજામત મેળવીને, આવી આવી બીજી બધી માયાફોડ કરીને તમારાથી આવું તર્ક થઈ શકવાનું નથી, કારણ કે એવા પ્રકારની વ્યાપારી પેદાશમાં અનેકાનેક બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે; કદાચ ધણીજ ઝડપથી ફેરવાશે થઈ જાય છે, એક સમર્થ પુરૂષ યોગ્ય અવસર સાધીને પોતાના વ્યાપારમાં ફત્તેહ પામી શકે છે; આવા અરસામાં બહેનધૂનમાં મંડલો, ફીલ અને વાદવીવાદનો અર્થ દેવાળા બરોબર થાય છે. આવી પેદાશના સંબંધમાં આવી એક મુશ્કેલી છે. આથી પણ વિશેષ ગંભીર પ્રકારનું હજુએ કંઈક બીજું છે—વિશ્વાસની ખામી, લોકો અન્યોન્યનો વિશ્વાસ રાખતા નથી; તેઓ એક બીજા માટે શંકાથીલ રહે છે. સામાજિક બક્ષા માટે પ્રમાણિકતાથી પરસ્પર મળીને કાર્ય કરવાને બદલે તેઓ અન્યોન્યમાં પોતપોતાના સ્વાર્થ માટે કાર્ય કરતા હોય એવી શંકા રાખે છે. તેથી તેઓ હમેશાં તેમના આંદોલનોની બદલીઓ કર્યા કરે છે, કાઈ પ્રકારનું તેમના બંધનનું એકસરખાપણું જોવામાં આવતું નથી. વિશ્વાસની ખામી, શ્રદ્ધાનો અભાવ, ખરાબ બાવ ઉપજાવવાની ટેવ, આવા પ્રકારનાં હોય વિનાશકારક છે, આવી બાબતોઓનો ત્યાગ કરીને લોકો બહુભાવની બાવનામાં વિહરશે નહિ ત્યાં સુધી તે એવા વિનાશકારક રહેવાનું જોઈએ. વર્તમાનકાલે લોકથી મજૂર વર્ગોના નામથી બંધનતા વર્ગમાં જન્મેલો એકાદ માનવિ, પોતાનાં શક્તિ અને ચાતૂર્યવડે, વસ્તુત્વ અને ઉદ્યમવડે સમાજના હૃદય વર્ગોમાં પ્રવેશ પામે છે ત્યારે તેના કદામાં કદા વિરોધિઓ જે વર્ગનો તેણે ત્યાગ કર્યો હોય છે તેમાંથીજ મળ્યા આવે છે. તેનાથી સમજાવું જોઈએ તેમ જ્યારે તેના સમજવામાં આવે છે—કારણ કે તેને મહાન પ્રાકૃતિક નિયમો સામે ફરીથી થવું પડે છે—દ્રાહ્યર રહેવેને માટે ચોળવામાં આવતા ઉપાયો, પાલમિન્ટના કાપવાના ચાર ખુણાઓમાં ચોળવામાં આવતાં જરા પણ ઉપાયોગના રહેતા નથી, એવું તેના સમજવામાં આવે છે ત્યારે લોકો તેને દેશદ્રોહી, પક્ષત્યાગી, દુષ્ટ કદીને બોલાવે છે;

સામ્રાજ્યમાં હજુ પણ પ્રખલ સત્તા રૂપે પ્રવર્તતા મહાન ક્રિસ્ચિયન શિક્ષાચારમાં આવાં ચિહ્નો જણાઈ આવે છે. (ઉદા' અભ્યાસ ચલાવનાર દરેક અભ્યાસિને દુનિયાના દરેક મહાન ધર્મમાં આવાં ચિહ્નો વર્તમાનમાં જણાયા વિના રહેશે નહિ.) હવે માનવિઓ વાંદળાં પાર દૂર આવેલા સ્વર્ગ વિષે વાતો કરતાં નથી પરંતુ આ દુનિયામાં અત્રેજ આવી રહેલા સ્વર્ગ વિષે વાતો કરવાનો આરંભ કરવા લાગ્યાં છે; દુનિયામાં ખાત્રીથી આવવાના, માત્ર ભાવનામાંજ નહિ પરંતુ ખરેખરી રીતે ચવાના કાષ્ટરૂપના (ખુદ્દિ) સામ્રાજ્ય વિષે તેમણે ચર્ચા ચલાવવા માંડી છે; તેમણે, બંધુભાવ, ખુદ્દિ અને પ્રેમનાં આધારવાળા શિક્ષાચાર કેલવણીનો વિચાર ચલાવવા માંડ્યો છે. આપણી નજર સમીપ વર્તમાનમાં ખુલતી દુનીયામાં જે ચવાનું છે તે આવા પ્રકારનું છે. મરણ પછી સુખી બનવામાં હવે માનવિઓ વધારે વાર સંતોષ માનતાં નથી, મરણની આ બાબતે પણ સુખી થવા માગે છે. “ સ્વર્ગમાં પ્રવર્તે છે તેમ પૃથ્વી-માં પણ તારીજ ઇચ્છા પ્રમાણે ચાઓ. ” તમારામાંના ક્રિસ્ચિયન ધર્માનુયાયીઓ જેઓ આવી પ્રાર્થના દરોજ કરે છે તે ખગ હૃદયની જ હોય અને ઉપર ઉપરની જ ના હોય તો માનવિઓ એ પ્રમાણે સુખી થશેજ. પૃથ્વી ઉપર જ મહાન નવીન શિક્ષાચારનો ઉદય થવનો છે, બંધુભાવનો અનુભવ મળવાનો છે, જંગલનાં જંગલી પશુઓની તકરારના નમુના પ્રમાણે નહિ પરંતુ કુટુંબના નયુના પ્રમાણે ભાવિની પ્રજાઓનું બંધારણ બંધાવાનું છે. આપણે આવા પ્રકારના ભાવિની આશા રાખીએ છીએ; આ સ્વિવારના અને પહેલાંના સ્વિવારના બાપણમાં મેં કાળી બાબતું દર્શન કરાવ્યું છે તે એટલું બતાવવા માટે ૩ અનેક બાબતો કુશિલ દશામાં, હોય ત્યાંથી આગળ ના વધી શકે એવી દશામાં આવી પડી છે, માટે દરેક તાળાની ટૂંચ જેની પાસે છે તે દુનિયામાં આવવાની નજીકમાં છે. હવેના સ્વિવારોએ હું આ વિષયની અન્ય પાસા ચીતરવા માગું છું; આવી બાબતો કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે તે દર્શાવવા માગું છું; “ જુઓ હું સર્વે બાબતો નવીન બનાવું છું. ” એવો ઘોષ ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં કેવી રીતે ગાજી રહ્યો છે તથા સૃષ્ટિમાં તેનો કેવો પ્રતિધ્વનિ પડે છે, એ સૂચવવા માગું છું.

કાલના પડદામાં ચીરા.

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૫૪ ૨૭૫ થી.)

આધા જન્મ.

આપણા નાપકનો બીજો જન્મ યાત્રાઓથી ‘લંબરાઈ’ જતા જીવનનો હતો—તેની યાત્રાઓ એક બીલકુલ વિચિત્ર પ્રકારની જ હતી, લગભગ અર્ધો શતક પર્યંત લંબાતી હતી, હજારો માઇલ સુધી વિસ્તરતી હતી. હતાંએ તેની યાત્રાઓનો આરંભ જીવનના મધ્ય ભાગ

મુધી થયો ન હતો. જન્મેના આંકમનું લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અનેક લક્ષણોમાંનું એક એ છે, કે સ્થૂલશુભન ઉપરનું તેમનું લંબાણ અસાધારણ હોય છે. જન્મેના જન્મે તપાસવામાં આવે છે એવા આ સર્વે લોક ઉચ્ચ વર્ગના નામથી વ્યવહારતા વર્ગના હોય છે, તેમના જીવનની સરાસરી લંબાઈ સાધારણ વર્ગના કરતાં સરવાળે વિશેષ મોટી હોય છે. દર્શાત તરીકે કામસેનની સત્તર જન્મેની યાદીમાંથી સ્થૂલશુભન ઉપરની તેના જીવનની સરાસરી લંબાઈ ૪૮ વર્ષની મળી આવે છે; સૂર્યકુમારના વીશ જન્મેમાંથી ૫૩૬ વર્ષની સરાસરી જોવામાં આવે છે; સુધન્વાના અશ્વત્થ જન્મેમાંથી ૫૯૬ વર્ષની સરાસરી પ્રાપ્ત થાય છે— આ સંખ્યા ક્યારનીએ સાધારણ કરતાં વિશેષ લાગે છે; પરંતુ કીર્તિકુમારની સરાસરી ૭૨૭ કરતાં ઓછી આવતી નથી !

ખંદેખર અકસ્માતથી તેની જીંદગી દુકાયા વિના, શાસ્ત્રકારો તેના જન્માનાતાં માનવિઓ માટે ચાર દોઢી વર્ષની લંબાઈમાં લાંબી મુદત આપે છે તે કરતાં તે દોઢક વાર જ ઓછું જીવે હોય છે; આ ઉપરાંત અસાધારણ દીને લંબાતા આવા જન્મેના અંત મુધી તે હમેશાં સંપૂર્ણ જુસ્સો જાળવતો જણાય છે. આવું તે ખસ વ્યક્તિવિષયકલક્ષણ હશે અથવા અમુક ખાસ વર્ગનું જ ચિહ્ન હશે, એ હવે અમારે હવે શિખવાનું છે.

આપણી વાર્તાનું આ નવીન પ્રકરણ ફરીથી વળી આપણને દક્ષિણ દોઢમાં લઈ જાય છે; આ સમયનું સ્થલ વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ સાત્રેમ તાલુકો આવ્યો છે તે હતું. ત્યાં આગળ કીર્તિકુમારનો પિતા વારુણી એક મોભાવાળો જમીનદાર હતો—એક પ્રકારના નાના રાજા જેવો હતો. પોતાના અધિરાજ મંગલદેવના વાવટા નીચે પોતાના આજિતોની એક મોટી માનવંત દુકડીની તે સરદારી સર્પ શકે એવી રીતિમાં હતો. વારુણી અતિ વારંતાવાઓ અને ન્યાયી પુરૂષ હતો; તેણે પોતાનાં બાલકોને આવા બંને સંદુશુની કેલવણી આપી હતી; આવા ગુણ વિનાનો એક ગ્રંથ કુળમાં જન્મેલો માનવિ, આવા ગુણવાળા સાધારણ માનવિ કરતાં પણ અધમ પ્રકારનો છે, એ તે તેમને હસાવતો. તેમનું કુટુંબ વિચાર્યું હતું પરંતુ આપણે તેમાંથી બાહ્યમાં રઘુપાલ અને યશોધરાને (પુ) અને ખેડેનોમાં વરુણતારા અને રૂડેન (સ્ત્રી)ને ઓળખી શકીએ છીએ.

ઈ સં પૂર્વે ૨૦૫૭૪ માં કીર્તિકુમારનો જન્મ થયો; તે એક શુદ્ધિયાળી, મોઢક, નિઃસ્વાર્થી બાલક હતું; તેને પોતાની માતા છુધદેવ (સ્ત્રી) માટે અસંત રનેદ હતો. તેની સમગ્ર જીંદગીમાં તેમના માટેનો તેનો શ્રેમ જરા પણ ઓછો થયો નથી; પ્રથમ તેમની સલાહ લીધા વિના તેણે કોઈ પણ અંગતનું કાર્ય કર્યું નથી. આપણી વાર્તાના ઉદ્દેશમાં કેંઈ લક્ષ્ય જેવું તેની બાલ્ય અને યુવાવસ્થામાં કેંઈ બન્યું નથી. તે સમયે મોગ્ગ ગણાતું શિક્ષણ તેને આપવામાં આવ્યું હતું; વીશ વર્ષની ઉંમરે તેનું કોલિ સાથે લગ્ન થયું આથી તેને બાર છોકરાં થયાં; હસાચંદ્ર, પૂર્ણચંદ્ર, રાજસિંહ, પ્રતાપસિંહ, અમરસિંહ, રમા (પુ) તેના પુત્રો હતા; શિશિવાજી (સ્ત્રી) માનસિંહ (સ્ત્રી), પદ્મા, કમલા, વિમલા, અનિલા તેની પુત્રીઓ હતી. તેને એક મનોહારિગૃહમાં વાસ હતો; વિતથી ને ને મળી શકે

તે સર્વ તેને મળ્યું હતું; પરંતુ તેની ઇચ્છા હુનિયાદારીના જીવન કરતાં વાનપ્રસ્થાશ્રમના જીવન માટે વિશેષ હતી; મનના આવા વલનમાં તેની મા તેને ઉત્તેજતી, છતાં છોડી જતા પ્લેલાં બાલકો મોટાં થતા સુધી વાટ જોવાની સલાહ આપતી.

કીર્તિકુમારે પોતાના જીવનમાં ત્રણ સરકરી હૂમલાઓમાં ભાગ લીધો હતો. પ્રથમ વાર તો તે પ્રણે જ ન્હાનો હતો અને પોતાના પિતાના સાથમાં ગયો હતો; આ સમયે તેઓ પોતાના સીપાઇઓની ટુકડીની સરદારી લઇને મંગલદેવ માટે યુદ્ધમાં જોડાયા હતા. આ હૂમલાના સમયે, એક પ્રસંગે ખાસ સેવા બજાવવા માટે તેમને અમુક પ્રકારનું માન મળ્યું હતું. આવા હૂમલાઓમાં ખીજે પ્રસંગે તેઓ એકલાજ ગયા હતા; ત્રીજે પ્રસંગે તેમના પુત્રે તેમની સાથે ગયા હતા; આ સમયે બીલકુલ વૃદ્ધ થઈ ગયલા મંગલદેવની નજર સમીપ લાલચંદ્રે વીર પુરુષને છાજતું કાર્ય કરી બતાવ્યું. આવા કાર્યના પરિણામમાં મંગલદેવે લાલચંદ્રને પોતાના અંગરક્ષકોમાં દાખલ કર્યો; આ રથલમાં પછીથી તે તેમની અનેક નાની નાની સેવાઓ બજાવી શક્યો.

આ વખતના હૂમલાનું કાર્ય ખલાસ થતાં રાજાએ કીર્તિકુમારને પોતાના સમક્ષ બોલાવી મંગલદેવે, લાલચંદ્રે હવે રાજ્યમાંનું પોતાના પિતાનું કાર્ય સંભાળી લેવું જોઈએ, એવી વિનંતિ કરી. કીર્તિકુમારે ઉત્તર આપ્યું, કે રાજાજીની જે જે ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે જ થવું જોઈએ, પરંતુ હજી પોતે પોતાની જાતને આપની સેવા બજાવવાનું ચાલુ રાખવામાં શક્તિવાન માને છે. પરંતુ રાજાએ કહ્યું:—

“ના; એમ સંભવિ શકશે નહિ, કારણ કે તમે તમારે ગૃહે પાછા ફરશે સારે તમારા સમજવામાં આવશે કે તમારે એક મોટી ખોટ બજાવી પડી છે, તેના પરિણામે આ જીંદગીમાં તો તમે મારે માટે હવે વધારેવાર યુદ્ધ કરી શકશો નહિ; તમે આ શહેરની ફરીથી મૂલાકાત લેશે સારે તમે એકાદ પવિત્ર પુરુષનો—યાત્રાળુનો જીવો ધારણ કર્યો હશે.”

“આ બાબત રાજાની જેવી મરજી હોય તેમ બધે થાઓ,” કીર્તિકુમારે કહ્યું; “પરંતુ જીવતો અથવા મરેલો હું હમેશાં રાજાની સેવામાં હાજર રહીશ.”

“એટલું ખરૂં છે, કે તમે મારી સેવામાં હાજર રહેશો,” મંગલદેવે ઉત્તર આપ્યો. “તે પણ શક્ય આ સમયે જ નહિ, હજી હવે થવાના રહ્યોમાં અનેકવાર તમારે કાર્ય, પરંતુ પડશે. છતાં એ માતા કન્યા સામે લડવામાં તમારી અત્યંત મદદન સેવાનો સમાવેશ થશે નહિ; પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી ટકે એવા એક સામ્રાજ્યની સ્થાપનામાં બાલિશ્વરમાં તમારે મને સદાય થવાનું છે; એ જાવિના સામ્રાજ્યમાં તમારી પ્રવૃત્તિઓનાં ફલો કદાપિ ભૂસાઇ જશે નહિ !” રાજાએ પછી તેને ધન્યવાદ આપીને, જવાની રજા આપી.

ગૃહે પહોંચતાં કીર્તિકુમારના જોવામાં આવ્યું કે મંગલદેવની ભવિષ્યવાણી ખરી પડી હતી. રાજાએ આગળથી બાંહેલી ખોટ તે તેની માતા બુધદેવનું (ઓ), મરણ હતું.

તેનાં મનથી આં એટલી મોટી દોલંગીરીનો બાબત હતો કે સાધારણ વ્યવહારની બાબતોમાં માથું મારવાને તે શક્તિવાન રહ્યા નહિ. તેથી હવે તેનાં બાલકો બધાં મોટી ઉંમરનાં બુદ્ધિવાળાં થયલાં હોવાથી, યતિ અથવા યોગી થવાની લાંબા સમયથી પોષેલી પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેટલા માટે રાજની કોર્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના વડિલ પુત્ર ભોલચંદ્રની ગોઠવણ કરી; જમીનદારનાં પોતાનાં કેસોઓ પાર ઉતારવાને પોતાનાં બીજા પુત્ર પૂર્ણચંદ્રને નિમ્નો.

જે કે હજુ બીસકુલ યુવાન હોવા છતાં ભોલચંદ્ર, મંગલદેવના હાથ નીચે એક મોટા સરદાર યધ્ પડયો એટલું જ નહિ પરંતુ એક બહુજ વિશ્વાસપાત્ર મંત્રિ નિવડ્યો. તેણે જો લોક માન્ય થઈ પડયો; લોકનો પણ તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. સમય જતાં તે મંગલદેવના વડિલ રાજકુમાર કીર્તિવર્માનો દ્વિતીયન દોસ્ત બન્યો; પિતાની ગાદી ઉપર રાજકુમાર આવતાં તેણે જ લચંદ્રને મૂખ્ય મંત્રિ બનાવ્યો; આ સ્થલે તેણે અનેક વર્ષ સુધી નિમકદલાલીથી કાર્ય કર્યું. આખરે રાજ અને તેમના મૂખ્ય મંત્રિ વચ્ચે રાજ્યતંત્રના અમુક પ્રશ્ન વિષે અભિપ્રાયમાં અભિર પ્રકારનો ફેર પડ્યો, અતિ મંદુ પ્રકૃતિવાળા ભોલચંદ્રે આવા કારણને લીધે રાજનામું આપ્યું; તેણે દૂરના એકાદ છલાકાની ગવરનરની જગ્યા માટે માગણી કરી, રાજએ અત્યંત દોલંગીરી સાથે તેની માગણી સ્વીકારી; રાજ કોર્ટ પણ પ્રકારે તેના કાર્યમાં માથું મારતા ના હોવાથી ભોલચંદ્ર એ છલાકાનો વ્યાવહારિક રીતે સ્વતંત્ર રાજ બન્યો. સમય વીતતાં રાજનું મરણ થયું; આ પછી યોગ સમયમાંજ તેના પછી ગાદીએ આવનાર સુબાહુએ કોઈક એવો હુકમ કાઢ્યો કે જે ભોલચંદ્રને પોતાના લોકને અનુસરવાં ચોખ્ખાં લાગ્યો નહિ; આવા હુકમની અવગણ કરીને તે વ્યાવહારિક રીતે પોતે બીલકુલ સ્વતંત્ર બન્યો; તેટલામાટે તેને એક નાના જુદા રાજ્યના સ્થાપક તરીકે ગણી શકાય. ભોલચંદ્રનાં અંદ્રિકા સાથે તમ થયાં હતાં; તે બાઈ અત્યંત પ્રેમાળ પરંતુ સાહસિક પ્રકૃતિનાં હૃદયોરિત વિતાનાં નિવડ્યાં; તેમને દશ છોકરાં થયાં; કામસેન, લીમ, મકરધ્વજ અને ગુલાબસિંહ તેમના પુત્રો હતાં; નરસિંહ (બી), ગુણિલા, સરસ્વતિ અને પ્રમદ તેમની પુત્રીઓ હતી.

આ અરસામાં કીર્તિકુમારનો બીજો પુત્ર પૂર્ણચંદ્ર કુટુમ્બની વિશાળ જગીરનો મણી સંતોષકારક રીતે વહીવટ ચલાવતો હતો. એક ગૂલામ છોકરી જેવપાલ (બી) એડે લગ્ન કરીને તેણે સર્વને અચંબામાં મરકાવેલાં; એ બાલાનો વૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે બની આવ્યો. મંગલદેવની સંરહારીનીએ કીર્તિકુમાર લઈતો હતો એવા બીજા વિમદના સમયે અનેક કેદીઓને પકડીને ગૂલામ બનાવવામાં આવ્યા હતા; આમાં એક માનવિ એવું હતું કે તેને પકડીને કેદી તરીકે લઈ જવામાં આવ્યું ત્યારે તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ વાળો તેની બાલાએ તેનાથી વિપ્રૂટ પડવા માટે અત્યંત આત્મકાની કરી. પિતાના મરણ પછી આ બાલા કીર્તિકુમારના કુટુમ્બની એક મૂલામડી બની, તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમભાવવાળો યધ્ ઉમરાઈ જતી નિમકદલાલી અને મહેનત સાથે તેની સેવા કરવા લાગી. તેનાં બાલકોની સંભાળ પણ તેણે લેવા માંડી; પૂર્ણચંદ્રે સ્વતંત્ર રીતે કુટુમ્બ બાર પોતાને માથે આવતાં તેને પોતાની બી બનાવવાનું સાહસિક પગલું ભર્યું આવ્યું તેને કાંઈ શરે જરા પણ દોલંગીરી થવાનું કારણ

મળ્યું નથી. તેમના વડિલ પુત્રનું નામ વિશ્વસેન હતું; વિધા, પાર્વતિ, મદા, અને સુબદ્રા તેમની પુત્રીઓ થઈ. . . .

માતાનાં મરણથી કીર્તિકુમારને યંધ આવેલા અનિવાર્ય શોકના સમયે, તેના એક પરમ પ્રીય મિત્રે કીર્તિકુમારના ગૃહથી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા એક પવિત્ર મંદિરમાં પસંત પવિત્ર પુરુષનાં દર્શન કરવા માટે યાત્રામાં તેને સાથે આવવાની સૂચના કરી. તેથી તેમણે સાથે યાત્રાએ નીકળવાની તૈયારી કરી, કીર્તિકુમારનો નાનો પુત્ર રમા (પુ) પિતાની સંભાળરાખવા માટે સાથમાં જોડાયો. મંદિરમાં જતાં શુદ્ધિશાળી પૂજ્ય મહંત (સોમદેવ) તરફથી તેમને હૃદયભાવ ભરેલો આવકાર મળ્યો; તેમની વાણીનું શ્રવણ કરીને કીર્તિકુમારને ઘણી જ શાંતિ વળી ગઈ, દિલાસો મળ્યો. તેમણે કીર્તિકુમારને મોટે ભાગે એક્યુઝીયરન રહરથોને મળતી કેટલીક મુમ કીયાઓ જોવાની રજા આપી; આથી તેની સદ્ગમ્યક્રિયાઓ એટલી બધી આવેશ વાળી બની કે આમાંની એકાદ કીયા વિધિના સમયે તેને તેની માતાનાં દર્શન થયાં એટલું જ નહિ પરંતુ તે તેમની સાથે વાતચીત કરી શક્યો. મંદિરની મોહકતાથી, ત્યાં આગળ ચાલતી ક્રિયાઓથી, મહંતની સાધુતાથી તેના ઉપર એટલી બધી ઉડી અસર થઈ, કે દિવંદમાં આવાં ઘણાં મંદિરો છે એવું તેના જણવામાં આવતાં તૂરત જ ત્યાં ને ત્યાં આગળુ તેણે મરતા પહેલાં એ સર્વનાં દર્શન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ સમયના યોગીઓ આવા પ્રકારનું ત્રત વારંવાર લેતા જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે પૂરું કરતા પહેલાં તેમનામાંના ઘણા ખરા મરણુ શરણુ થાય છે.

કીર્તિકુમારને થોડા સમયમાં માલુમ પડી આવ્યું, કે હજુએ તેનાથી પોતાની માતા સાથે વ્યવહાર રાખી શકાય છે; આથી તેને સુખ, આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ. તેના યાત્રાએ જવાના વિચારને તે ઘણું અનુમોદન આપત્તિ; માર્ગમાં એક મંદિરથી ખીજા મંદિરે દોરી જવાનું તેણે માથે રાખ્યું. આ પછી દાહમાં બધાં આગળ મહુરા આવ્યું છે ત્યાંના એક મહાન મંદિરમાં તે આપણી દૃષ્ટિએ અદે છે; ત્યાંના ઉપરિ મહંત શાનીદેવ હતા.

આ રથજ હોડયા પછી થોડા સમયે ગોદાવરી નદી પાસે મધ્ય દિવંદમાં આવેલા એક મંદિરમાં તે આપણી નજરે આવે છે; ત્યાં આગળ અદરપતિ તરફથી તેને ખરા હૃદયનો અભિચિન્તક અને કૈત્રીભાવભર્યો આવકાર મળ્યો.

આ પછી થોડા સમયમાં એક શોકકારક પ્રસંગ બની આવ્યો. કીર્તિકુમાર સાથે યાત્રામાં તેનો પુત્ર રમા (પુ) હતો એટલું રમરણમાં હતો; રમાનો, (પુ) પોતાના પિતા ઉપર ગાદ પ્રેમ હતો, કેઈ પણ માર્ગે તેની સેવા કરવા તૈયાર હતો; તે અચ્ચે પમાડે એવી શક્તિને બલિભાવ દર્શાવતો. તેના ચારિત્રવી એક પાસા આવી હતી; પરંતુ ખીજ પાસાથી હમેશાં તે શ્રી જાતિ સાથે ગૂંચવાડા ભરેલા સંબંધોમાં ફસાતો હતો. આ વખતની યાત્રામાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રસંગોએ તે ગંભિર સંકટમાં સપડાયો હતો; કીર્તિકુમારને તેમાં ભાગતા વળગતા લોકને સાંત પાડવામાં બહુ વિદ્યબના વેદી પડી. આ દરેક પ્રસંગે રમાએ (પુ) ખરેખરી વજ્ર દીલગીરી બતાવીને, અનેક પ્રકારના સોગમ ખાઈને સુધરવાનું વચન આપ્યું હતું;

પરંતુ વારંવાર લાલચળ તેને માટે હૃદયપારની બલવાન યઈ પડતી; કીર્તિકુમારે તેને વારંવાર ઘેર મોકલી દેવાની ધમકી આપી, છતાંએ આ બાબત વારંવાર બન્યાં ગઈ. ચોથા અને આખરના પ્રસંગે ખાસ કરીને ઘણો જ ખરાબ બનાવ બન્યો, ખરી વાત ચારે પાસાં જણાઈ ગઈ, એથી લોકોનો પ્રબલ તિરસ્કાર થયો; કોઈ ટોળાની શિક્ષાના ભોગ યઈ પડતાં બચવા માટે કીર્તિકુમાર અને રમાને (૫) મધ્ય રાત્રીએ ઉતાવળા ઉતાવળા બચાવ કરી લેવાની ફરજ પડી. તેમણે એક જંગલમાં આશ્રય લીધો, ત્યાં આગળ તેમના ઉપર એક વાઘે હુમલો કર્યો. વાઘ છલંગ મારવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં-શોકથી ઉભરાઈ જતા, પોતે કરેલા તોશન માટે પોતાની જાતને સજ્જ ઠપકો આપ્યાં કરનાર-રમાએ (૫) પ્રાણીનો બધાએ બાર જીલી લેવાય તેવી રીતે પોતાના પિતાના આગલા ભાગમાં પોતાની જાતે પડતું નાખ્યું. કીર્તિકુમારે પોતાની સાથે રહેલા એક હથિયાર ૩૫ ડગડે ૫૫ ઉપર એકદમ હુમલો કર્યો, ધીમે ધીમે તેને મારી હઠાવવામાં ફત્તેહ મેળવી; પરંતુ રમા (૫) તો ક્યાનોએ મરણ સરણ થયો હતો; તેની ખોટથી તેના પિતાને ઘણું જ લાગી આવ્યું.

પછી કીર્તિકુમારે બરમા તરફ પ્રયાણ કર્યું; ચંદ્રનગરની પડોશમાં આવી પહોંચતાં, એક મંદિરમાં દર્શને ગયો, ત્યાં આગળ શુક્રદેવ મહંત હતા. અત્રેની પૂજાવિધિમાં જ્યોતિષ વિષયક ઘણાક ભાગ અમારા જોવામાં આવ્યો; મંદિરની દિવાલો ઉપર પ્રાણુતરવથી પોપેલી ધાતુનાં બનાવેલાં ગૃહોનાં રૂપકો હતાં.

અહિંથી કીર્તિકુમારે આગળ દેશાનકાણુમાં પ્રયાણ ચલાવ્યું, ધીમે ધીમે બ્રહ્મપુત્રા નદી પાસે લક્ષ્મીપુર જાવામાં એક મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યો. આ સ્થાન ચીનદેશના એક સાધુ પૂજારી (કુલપતિ) ના તાબામાં હતું, તેઓ મહાશુરની સીધે સીધી આગાધી પ્રેરાઈને એક નવીન ધર્મના સ્થાપના કરવા માટે ઉત્તરમાંથી (ટીબેટ) આવ્યા હતા. આ સાધુ પૂજારી જ આગળના જમાનામાં લેઆ-ટસે નામના મહાર તરવેલા બન્યા. તેમણે કીર્તિકુમારને એક પ્રકારના કાળાપથરનું બનાવેલું, ઘોળા રંગના ઝીણા આઇનીઝ બાપાના અક્ષરો કેતરેલું એક તાવીજ બક્ષિસ કર્યું. આત્માનો લેખ એટલી બધી કુશળતાથી કેતરવામાં આવ્યો હતો, કે પથરમાંથી જ ઘોળો રંગ ધારણ કરતા અમુક પ્રકારના રસાયણિક પદાર્થ વડે તે કેતરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગતું, તેથી તે કાળા આરસમાં ઘોળો નસો પડી હોય એવું જણાતું. આ તાવીજમાંથી અદ્ભુત પ્રકારનાં બલવાન આદિલનો પ્રસરતાં હતાં. આ બક્ષિસ અપાવાનો હેતુ મહાશુરના સીધે સીધા તાબાની કેટલીક ઉચ્ચ અક્તિયોની અસરના રક્ષણમાં કીર્તિકુમારને મૂકવાનો હતો. કીર્તિકુમારના વિદાય થતા પૂર્વે મહંતે તેને માટે નવાઈ બરેલું આશિર્વાચન ઉચ્ચાર્યું, અતિ દૂરના ભવિકાલમાં તેને માટે ઉપયોગિતાતું એક વિશાલ સેત્ર હોવાનું અવિધ્ય બાખ્યું.

કીર્તિકુમારની યાત્રાનું હવે પછીનું મંદિર, બ્રહ્મકુંડ પાસે આવેલી બરચી દંડાયલી એક ટેકરી ઉપર આવેલા એક નાના માના વિભાગ જેવું હતું. આસરે વીસથી ત્રીસ દબાર વર્ષ પૂર્વે મહાશુરએ જાતેજ આવાં અનેક મંદિરોના પ્રદેશોને પવિત્ર વાતાવરણવાળા બનાવ્યા હોય એમ લાગે છે. જમ દબાર વર્ષોના ગાળા પછી ટાપેનાના એપોલોનિયસે પ્રાણુતરવથી ઉભ-

રાઈ જતાં કેન્દ્રરૂપ સ્થલોની. સ્થાપના કરી હતી તેમ લગભગ તેવીજ રીતે તે સમયે તેમણે ખીલકુલ સ્થૂલ જીવનની વિધિયો વહેજ આવાં કેટલાંક સ્થલોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

બ્રહ્મકુંડ છોડ્યા પછી કીર્તિકુમારે ઉત્તર હિંદમાં સધળે ધીમે ધીમે યાત્રા કરવામાં અનેક વર્ષ ગાળ્યાં, આ સમયમાં તેને અનેક પ્રકારનાં સંકટ શોષવાં પડ્યાં; કદાચ અન્ય ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબત કાઠિયાવાડમાં ગીરનાર પવેત ઉપર આવેલા એક મંદિરમાં તેના દર્શને જવા વિષેની છે; ત્યાં આગળ મહત્ વામદેવ હતા. આ સ્થલ જોડે હવે પછી થવાના જન્મમાં તે અને આદિત્યકુમાર ઘણા નિકટના જોડાયેલા છે. વર્તમાનમાં આ સ્થલે એક બલ્લ જૈન મંદિર છે, આગળ ઉપરના જન્મ નામાં તેનો એક ખંડ કીર્તિકુમારે જતે જ બંધાવ્યો હતો. અહિંયાંથી કીર્તિકુમાર આકર્ષક પ્રદેશવાળા, દરિયાકીનારે આવેલા સોમનાથના દર્શને ગયો. અત્રેનું દેવાલય વિરાજના તાબામાં હતું, ઘણી જ ભલકાદાર રીતે બાંધવામાં આવ્યું હતું.

અન્ય અગત્યના મંદિરમાં પહોંચવા માટે કીર્તિકુમારને ઉત્તર તરફ પાછા ફરીને, વર્તમાનમાં અમદાવાદ છે ત્યાંથી ઊંડાંક દૂર એક લાંબા ઉંજલ, વસતિ વિનાના પ્રદેશમાં થઇને જવાની ફરજ પડી હતી.

આ પછી આપણો યાત્રાળુ સુરત જીલ્લામાં એક પ્રકારના પેગોડા જેવા દેવાલયમાં આપણી નજરે ચડે છે. ધોળી દાઢીવાળા, આકર્ષક રીતભાતના, કદાચ ઘણા થોડા હલ્લવાળા પરંતુ હલપારની બુદ્ધિવાળા, એક બલ્લ શુદ્ધ સાધુ પૂજારીના તાબામાં આ મંદિર હતું. આ સાધુ પૂજારી (પુષ્પદંતાચાર્ય) ઘણા જ આગળ ઉપરના એકાદ જન્મમાં તરવણેતા પ્લેટોના નામથી નામાંકિત થયા. આ મંદિર સાથે સંબંધ ધરાવતું અધિકારિ મંડલ યોગીઓ કરુતાં રાજ્યદારીઓની પ્રકૃતિને વધારે મળતું આવતું હતું.

સુગત પછી કીર્તિકુમાર વિંધ્યાપર્વતમાં આવેલા એક મંદિરમાં દર્શને ગયો; આ મંદિરનું આટલાંટિસ દેશમાંનું કોઈક નામ હતું, તે કંઈ ખાસ મહત્વનું નથી. આ મંદિરમાં એક વાતો કરતી મૂર્તિ હતી; આ કાર્ય એક બોલવાની નળીના સાધન વડે ચલાવવામાં આવતું; આવી ગોઠવણ ચલાવનારા પૂજારીઓને, તેઓ લોકોને ઉતરે છે એવી જરા પણ લાંબાઈ નહતી. આ પ્રમાણે બોલનારા પૂજારી ખરેખરી રીતે માનતો, કે દેવે જ તેને પ્રેરણા કરી છે. મૂર્તિના મુખ મારફતે સંદેશો મોકલતાં તે માનતો. કે પોતાના શ્રોતાઓ ઉપર ઘણી જ અસર ઉપજાવી શકાય એવી રીતેજ તે માત્ર વર્તતો હતો. અત્રેના પૂજારીઓમાં કેટલાક ઘણા સારા સાધુ પુરુષો હતા, તેમાંનો એક અભિમન્યુ હતો, તેણે પ્રમુદ્ધ સાથે લમ કર્યાં હતાં.

આગળ ફરતા ફરતા ઘર તરફ આવતાં આપણા યાત્રાળુએ અનેક સ્થલોની મુલાકાત લીધી; પોતાનું મત પૂરું કરવામાં તેણે પોતાના જીવનનાં લગભગ પચાસ વર્ષ ગાળ્યાં. યાત્રાએ નીકળતા પહેલાં જે શુદ્ધમાં તે વસતો હતો ત્યાં આગળ આખરે તેણે પોતાનો મુંઝામ રાખ્યો; ત્યાં આગળ તે એકસોને નવ વર્ષ જેટલી અસાધારણ ઉંમર સુધી જીવ્યો.

ધ્યાનના સમયે તેને બુધદેવનાં (જી.) વારંવાર દર્શન થતાં, તેની તરફથી તેને :ધણા જ ઉપદેશ અને શિક્ષા મળતો હતો; પૂર્વ જન્મોની સ્મૃતિ તાણ કરવામાં, તથા તે સમયે જે જે સાધનાં હતા તેમને સ્મરણમાં લાવવામાં તેણે તેને સહાય આપી; તેથી જન્મોના આ ક્રમમાં પહેલાં જણાવેલાં અનેક પાત્રોની વિચાર-પ્રતિભાઓથી તેની શુદ્ધ વસતિવાળી બની હતી.

ચોથી વાર્તાનાં પાત્રો.

વિરાજ.	}	મદિરોના મહતો.
સોમદેવ.		
શનીદેવ.		
સહરપતિ.		
શુકદેવ.		

મંગલદેવ.....રાજા. પત્ની-ચિદંબર (જી.) પુત્ર-કીર્તિવર્મા. પૌત્ર-સુબાહુ.

કીર્તિકુમાર.....પિતા-વારુણી. માતા-બુધદેવ (જી.) વંશુઓ-રઘુપાલ યશોધરા(પુ.)

ચ્છેનો—વરુણતારા, રૂદ્રસેન (જી.) પત્ની-દાંતિ. પુત્રો બાલચંદ્ર, રાજસિંહ પ્રતાપ-સિંહ, રમો (પુ.) પુત્રીઓ-શીવાણ (જી.) માનસિંહ (જી.) પદ્મા, અમલા, વિમલા, અભિકા.

બાલચંદ્ર.....પત્ની-ચંદ્રિકા. પુત્રો-કામસેન, બીમ, મકરધ્વજ, શુભાશસિંહ.

પુત્રીઓ—નરસિંહ (જી.) સુશિલા, સરસ્વતિ, પ્રમદા.

પૂર્ણચંદ્ર.... પત્ની-દેવપાલ (જી.) પુત્ર-વિશ્વસેન. પુત્રી-વિદ્યા, પાર્વતિ, મુદા, સુભદ્રા.

યશવર્મા.....પછીથી લેઓ-ટસે ચનાર પૂજારી.

પુષ્પદંતાચાર્ય.....આગળ ઉપર ચનાર તત્ત્વેષા પેટો.

વામદેવ.....ગીરનારનો સાધુ પૂજારી-પત્ની-શકુંતલા. પુત્રો-શાંતિકુમાર-ગૌરી (પુ.)

અભિમન્યુ.....વિધ્યા પર્વતમાંના મદિરો પૂજારી. પત્ની-પ્રમુદા પુત્રો—તિલક-કુમાર કંકડી.

(આગળ ચાલુ)

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

(૫.)

મધુર-ભાવ—પ્રેમ—નામકીર્તન—તેનો ભય—જ્ઞાનસંમિત ભક્તિ—એક
અદ્ભુત સ્વપ્ન.

(શ્રી સુરેન્દ્રનાથએનની ખાનગી ડાયરીમાંથી.) સોમવાર તા. ૨૪-૧-૧૮૯૮.)

બપોરે હું સ્વામીજી પાસે ફરીથી આવ્યો; તેમની આસપાસ એક મોટું ટાણું એકું થયેલું જેવામાં આવ્યું. મધુરભાવ અથવા ઈશ્વરની પતિ રૂપે ભક્તિ કરવાના માર્ગ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. શ્રી ચૈતન્યના અનુયાયીઓમાં આવે ભક્તિભાવ ચાલતો હતો. તેમના કોઈક કોઈક વારના શિષ્યો હાસ્ય ઉપભવતા હતા. તેવામાં કોઈક બોલી ઉઠ્યું, “પ્રભુનાં કાંઈ વિશે આટલી બધી હાંસી કરી શકાય એવું શું છે? શું તમે એમ ધારો છો, કે તેઓ એક મદા સાધુ પુરુષ નહતા; તેમણે જે જે કર્યું તે માનવ જાતના ભણા માટે નથી કર્યું?”

સ્વામીજી—એ કોણ છે! મારા મહેરબાન સાહેબ ત્યારે તો શું મારે પણ તમારી સાથે હાસ્યવિનોદ બરી વાતચીત કરવી જોઈએ! તમે માત્ર આ બાબતમાં હાંસીને જ જોઈ શકો છો! ખરું કે? મારા મહેરબાન સાહેબ! આ મારા જીવનને વિષ્ણુ અને કામનાના ત્યાગની તેમની જવલંત ભાવનાનુસાર પડવા માટે જે જીવનભરના યુદ્ધમાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું છે, એ તમારા લક્ષમાં ઉતરી શકતું નથી; એ ભાવનાનો લોકમાં સઘળે પ્રચાર કરવાના મારા પ્રયાસો તમારી નજરમાં નહિ આવતા હોવા! શ્રી ચૈતન્ય, એક ભીમ વૈરાગ્ય-વાળા પુરુષ હતા, સ્ત્રી અને વિષય વાસનાઓ જોડે તેમને કંઈ પણ લેવા દેવા નહતી. પરંતુ, પછીના જમાનામાં તેમના શિષ્યોએ સ્ત્રીઓને તેમના પંચમાં દાખલ કરી, તેમના નામે વિવેકવિના તેમના સાથમાં બગવા માંડ્યું, બધી બાબતનો બચકર ગોઠાવો વાળ્યો. બગવાન શ્રી ચૈતન્ય દેવે પોતાના જીવનના દરેક વરે પૂરી પાટેલી પ્રેમની બાવના સંપૂર્ણ રીતે સ્વના, સ્વાર્થના ગંધવિનાની, વિષયવાસનાના કોઈ પણ પ્રકારના પાસવિનાની હતી. પરંતુ પછીથી થએલા વૈષ્ણવગુરુઓએ, બગવાનના જીવનની ત્યાગભાવના ઉપર ભક્તોનું ખાસ લક્ષ્ય દોરવાને બદલે લોકસમૂહોમાં તેમની પ્રેમભાવનાનો પ્રચાર કરવામાં, ઉપદેશ આપવામાં પોતાનો બધોએ ઉત્સાહ દર્શાવવા માંડ્યો; આનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે સાધારણ લોક આવા પ્રકારની દિવ્યપ્રેમની ભાવનાને સમજીને વ્યવહારમાં મુકી શક્યા નહિ, દેવાભાવિક રીતેજ આવી ભાવનાને સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનું અધમાધમ પ્રકારનું સ્વરૂપ આપવા લાગ્યા.

પ્રશ્ન—પરંતુ, સ્વામીજી તેમણે તો દરિયા નામનો સૂવેને, ચાંડોને પણ ઉપદેશ આપ્યો છે; તો પછી સાધારણ લોકસમૂહનો પણ તેમાં શા માટે ભાગ ના દે? જોઈએ?

સ્વામીજી—હું તેમના ઉપદેશ વિષે વાત કરતો નથી; પરંતુ તેમની પ્રેમની મહાન ભાવના વિષે સચવવા માશું છું;—રાધામાં પોતાની જાતને વિસરી જઈને તેઓ દિનરાત રાધા-પ્રેમની* મહાભાવનામાં મસ્ત બન્યા રહેતા.

પ્રશ્ન—આવે પ્રેમ શા માટે સર્વના સાધારણ અનુભવની બાબત ના બની શકે ?

સ્વામીજી—આપણી પ્રજા તરફ દૃષ્ટિ કરો, આવા પ્રયત્નનું કેવું પરિણામ આપ્યું છે તે તપાસો. આવા પ્રકારના પ્રેમનો ચારે પાસા ઉપદેશ થવાથી જ સઘળી પ્રજા બાલકી બની ગઈ છે—જીઓની એક જાતિ જેની થઈ ગઈ છે। બધોએ ખોરિસા પ્રાંત ખાવલાઓની એક પ્રકારની જૂંમિમાં પલટાઈ ગયો છે; ખગાળ પ્રાંત પણ આવા રાધા-પ્રેમને ગંધા આઠસે* વર્ષ થયાં સર્વ સાધારણ બનાવવા જતાં લગભગ વીરતાના સર્વ પ્રકારના જાતનો ત્યાગ કરી બેઠો છે। ભોક્ષા, આંસુ ગેરવવામાં, રડવા કકળવામાં બહુ સારી રીતે કેળવાયા છે; આ તો તેમના એક પ્રજાકીય વલન સમાન થઈ પડ્યું છે. એક પ્રજાના વિચારો અને ભાવનાઓના ખરેખરા વારસા રૂપ તેમના બાપાસાહિત્ય તરફ નજર કરો. મત ચારસો વર્ષ થયાં ખગાદીસાહિત્યનો ધ્રુવપદો શા માટે શોકના, રડવાના તેના તેજ સમયમાં ગાવામાં આવતાં હશે! આનાથી ખરેખરા વીરતાના ભાવને ઉઠાણે એવી કોઈ પણ કવિતાનો જન્મ થવામાં નિષ્ફળતા મળી છે।

પ્રશ્ન—ત્યારે તો આવા પ્રેમના ખરેખરા અધિકારી કોણ ?

સ્વામીજી—જ્યાં સુધી વિષયવાસના હોય—હૃદયમાં તેનો એક ડાઘ સરખો પણ રહી ગયો હોય—ત્યાં સુધી કોઈ પ્રકારનો પ્રેમ સંભવી શકતો નથી. માત્ર મહાત્યાગની ભાવનાવાળાં માનવિઓજ, માત્ર માનવિઓમાં પણ મહા સમર્થપુરુષોજ આવા દિવ્યપ્રેમના અધિકારી હોય છે. જે પ્રેમની આવા ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવના સાધારણ લોકસમૂહોને વ્યવહારમાં મુકવાનું કહેવામાં આવે તો તેથી માનવ હૃદયમાં પ્રબલતા ભોગવતું તેનું ફનીયાદારીનું પ્રતિબિંબજ ખારોખાર કેળવાય છે; કદરૂકું કે પોતાને પત્નીતરીકે ધારીને ઇશ્વરીપ્રેમનું ધ્યાન ધરતાં, એ બધી સમય ઘણું કરીને અભ્યાસિ પોતાની પત્નીનું જ ધ્યાન ધરતો હોય છે—આનું પરિણામ ખીલકુલ સ્પષ્ટ હોવાથી દર્શાવવું પડે એવું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે તો પ્રેમના આવા માર્ગે એટલે પોતાને માશુક રૂપે ધારીને પોતાના પતિ અથવા આશુક રૂપે ઇશ્વરની બક્તિ કરવાની બાબત ગૃહસ્થો માટે તો અસંભવિત ગણી શકાય ?

સ્વામીજી—આવાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં બાધ રૂપ દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે; સાધારણ પ્રકારના ગૃહસ્થો માટે તો એ અસંભવિત જ છે, એમાં કંઈ સંશય નથી. ખીજ બધા માર્ગો રહેવા છંદને આવા મધુર-માર્ગ માટે આટલો બધો આશ્રય રાખવાની શી જરૂર છે ? શા માટે ખીજ ચાર માર્ગોને અનુસરીને તમારા બધા હૃદય બલ સહિત પ્રભુનાં ગાન ગાતા નથી ?

* વિધના પ્રભુ રૂપે શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે રાધાના જેવો દિવ્યપ્રેમ.

સર્વથી પ્રથમ હૃદયને વિસ્તરવા દો, ખીજું બધુંએ આપોઆપ આવી મળશે. પરંતુ આટલું તો ખાતરી માનજો, કે ત્યાં સુધી વિષયવાસના હોય ત્યાં સુધી પ્રેમનો ઉદય થઈ શકતો નથી. સર્વથી પ્રથમ વિષયવાસનાઓનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવામાં નહિ. આવતો હોય ? તમે કહેશો, “આમ શી રીતે સંભવિ શકે ?—હું તો એક ગૃહસ્થ છું.” ખીલકુલ વિચાર વિનાની વાત એક માનવિ ગૃહસ્થ છે માટે શું એનો અર્થ એટલો જ થઈ શકે, કે તેણે અબહાર્યતા અવતાર રૂપ બનવું જોઈએ અથવા તેણે પોતાની બધીએ જીંદગી પતિપત્ની સંબંધમાં જ ગૂંજાવી જોઈએ ? સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં, એક માનવિ આવા મધુરભાવનો, અભ્યાસ થઈ શકવા માટે પોતાની જાતને એક ત્રી સમાન બનાવે, એ કેટલું બધું અગોચર લાગે છે !

પ્રશ્ન—આપનું કહેવું મથાર્થ છે. ટોળામાં મળીને પ્રભુ નામનાં શુભમાન કરવાં (નામ કીર્તન) એ એક ઉત્તમ પ્રકારની મદદ સમાન છે, તેમ જ સાથે સાથે આનંદકારક પણ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી આવો ઉપદેશ મળી આવે છે; શ્રી ચૈતન્યદેવે પણ લોકસમૂહોને આવો જ ઉપદેશ કર્યો હતો. તાલમુદંગનો જમાવટ થતાં હૃદયમાં આનંદ એટલો બધો ઉભરાઈ જાય છે, કે જેથી નૃત્ય કરવાનું મન થઈ જાય છે.

સ્વામીજી—તમારું કથન મથાર્થ છે, પરંતુ કીર્તનમાં માત્ર નાચવાનો સમાવેશ થાય છે, એમ તમારે માનવાનું નથી. એનો અર્થ, ગમે તે પ્રકારે પ્રભુનાં શુભમાન ગાવાં એટલો જ થાય છે. વૈષ્ણવોમાં પ્રવત્તો નાચ અને લાગણીની દૃઢપણની ઉરરેણી, એ નિઃસંશય સારી વાત છે અત્યંત આકર્ષક છે; પરંતુ આમને અનુસરવામાં પણ બધો જ સમાવેશ થાય છે, તેમાંથી તમારે તમારી જાતનો જ્યાવ કરવાનો છે. અજેજ બધ છે—કાર્યના પ્રત્યાધાતવાં તેનો સમાવેશ થાય છે. જેમ એક પાસા લાગણીઓ અતિ ઉચ્ચ દશા સુધી એકદમ ઉરરેણી જાય છે, ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુ પ્રવાહ ચાલે છે, નશામાં હોય તેમ મસ્તક પણ બમવા માટે છે—તેમ અન્ય પાસા સંકીર્તન બંધ થતામા તૂર્ત જ લાગણીઓનો આવો સમૂદ્ર જોડે જોડીથી ઉઘે ઉછળ્યો હતો તેટલી જ ઉતાવળથી એકદમ નીચે ખેસી જાય છે. સમુદ્રમાં મોજાં જેમ જેમ વધારે ઉઘે ચડે છે તેમ તેમ તેટલા બલ સહિત નીચે પડકાય છે. આવી દશામાં પ્રત્યાધાતના ધક્કા સામે પોતાની જાતનો જ્યાવ કરવાની બાબત અતિ વિકટ બની જાય છે; પોતામાં યોગ્ય વિવેક ના હોય તો, વિષયવાસના આદિ જેવી અધમ વાસનાઓમાં સપડાવાનો સંભવ હશે યાય છે. અમેરિકામાં પણ આવીજ દશા મારા જોવામાં આવી છે. ધણા લોક દેવાલયમાં જાય છે, ધણી બક્તિસહિત પ્રાર્થના કરે છે, બદ્ધ જ લાગણી સાથે ગાય છે, ધર્મચુસ્તો વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં આંસુ ઝરવા સુધી પણ આવી જાય છે; પરંતુ કેવલની બહાર આવતાં, તેમના ઉપર મદાન પ્રત્યાધાત થાય છે, તેઓ વિષયવાસનાઓને આધિન બની જાય છે.

પ્રશ્ન—સારે તો સ્વામીજી ! આમને બંધ ખેસનો આવે એવો શ્રી ચૈતન્યે ઉપદેશ આપ્યો છે. આમને સ્વીકારવો કે જેથી અમારાથી બૂલમાં પડાય નહિ ? આ વિષે અમને મનજાવે.

સ્વામીજી—રાત મિશ્રિત ભક્તિ વડે ઇશ્વરનું આરાધન કરો. ભક્તિભાવની સાથે વિવેક ભાવને પણ કેળવો. આ ઉપરાંત શ્રી ચૈતન્યદેવમાંથી, તેમના જેવું હૃદય, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમના જેવી પ્રેમભાવના, ઇશ્વર માટેના તેમના જેવો જ્વલંત રાગ, આવા સર્વનું અદ્ભુત કરો; તેમના જેવી ત્યાગ ભાવનાને તમારા જીવનનો ઉદ્દેશ બનાવો.

પ્રશ્ન—કર્તાએ હવે સ્વામીજીને બંને હાથ જોડીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું:—“સ્વામીજી, હું આપની ક્ષમા ઇચ્છું છું. આપનું કહેવું યથાર્થ છે, એ હવે મારાથી સમજી શકાય છે. આપની ચર્ચાનું વલન હું પ્રથમથી સમજી શક્યો નહતો; તેથી વૈષ્ણવોના મધુર-ભાવવાળા પ્રેમની મરકરીમાં આપ ટીકા કરતા હશે એમ ધારીને હું તેમાં બાંધ ગયો હતો.”

સ્વામીજી—(હસતા હસતા, ફરીથી આનંદી મનોભવ વ્યક્ત કરતા.) ભલે, આટલું વિચારો; જો આપણે જરા પણ ટીકા ચર્ચા કરવી હોય તો તે ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરી-માનવિઓ વિષે કરવી એજ ઉત્તમ છે. જો તમે માફ અપમાન કરશો તો હું ધણું કરીને તમારી સામે ગુસ્સો થઈશ; જો હું તમારું અપમાન કરું તો તમે તેનો બદલો વાગવાનો પ્રયત્ન કરશો. શું આ આમ નથી? પરંતુ ઇશ્વર અથવા ઇશ્વરી-માનવિઓ કોઈ કાલે અશુભનો બદલો અશુભ રૂપે આપશે નહિ.

સ્વામીજીના પાદમાં પ્રણામ કરીને એ ગૃહસ્થ આજ્ઞા ગયા. મેં પ્રથમ કહ્યું હતું તેમ જ્યારે જ્યારે સ્વામીજી કલકત્તામાં વસતા ત્યારે આવું મોટું મંડલ દરરોજ એકઠું થતું. જોકે પ્રભાતથી માંડીને રાતના આઠ નવ વાગતા સુધી, દિવસના દરેક કલાકે માનવિઓનાં રોજોટોળાં ઉભરાઈ જતાં, આથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના ભોજન સમયમાં ઘણી જ અવ્યવસ્થા થઈ જતી. આવા બનાવ અટકાવવાની ધણીની ઇચ્છા હોવાથી તેમણે સ્વામીજીને સખ ભલામણ કરી, કે નક્કી કરેલા વિનાના ખીન્ન કલાકોમાં મળવા આવનારાઓની મુલાકાત લેવી નહિ. ખીન્નને સહાય થવામાં ગમે તેટલી તકલીફ ઉઠાવવાને હમેશાં તત્પર સ્વામીજીનું પ્રેમાળ હૃદય, લોકમાં જનમત થયેલી ધર્મ માટેની આવી તૃષ્ણા જોઈને દયાભાવથી એટલું બધું પીગળી ગયું હતું, કે શરીર આરોગ્ય ના હોવા છતાં, ઉપરના જેવી કાંઈ પણ સચ્ચનાને તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેઓ માત્ર એટલો જવાબ આપતા, “તેઓ તેમના ગૃહોમાંથી આવેલે બધે લાંબે ચાલી આવવાની આટલી બધી મહેનત ઉઠાવે છે, તો શું મારે, અંતે ખેસી રહેવા છતાં, મારા આરોગ્યને સહજ ખલેલ પહોંચે માટે તેમની જોડે ચોડાક શબ્દોએ બોલવા નહિ.”

સાંજના ચાર વાગતાને આશરે વાર્તાલાપે અંત થયો; એકઠું થયેલું મંડલ વિખરાયું; ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા, અને એવા એવા વિવિધ વિષયો વિષે સ્વામીજી જેમની સાથે વાત ચલાવ્યાં જતા હતા એ ચોડાક ગૃહસ્થો ત્યાં આગળ રહ્યા. આવી વાતચીતના પ્રસંગમાં તેમણે કહ્યું:—

“ઇંગ્લેન્ડથી પાછા ફરવાની મુસાફરીમાં મને એક અદ્ભૂત સ્વપ્ન આવ્યું. અમારી સ્ટીમર જુમધ્ય સમુદ્રમાંથી પસાર થતી હતી તેવામાં મારી નિદામાં ઝપિના જેવા દેખાતા એક અતિ

૪૬ પૂજ્ય પુરુષે મારા સામે ઉભા રહીને કહ્યું:—‘તમે આવો અને અમારો ઉદ્ધાર કરો, હિંદુ-ક્રિષ્ચિયોના ઉપદેશો વડે ઉપજી આવેલા રોગ-શામકોના પ્રાચીન મંદિરોમાંના હું એક છું. અમે ઉપદેશોમાં સત્યો અને ભાવનાઓ, ક્રિષ્નન ધર્માનુયાયીઓ જીસે ઉપદેશોલી માનીને બહાર પ્રસિદ્ધ કરે છે; અથવા ખડું કહેવરાવવા માગો તો, જીસસનું નામ ધારણ કરનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ કાલે જન્મી નથી. અત્રે ખોદકામ ચલાવવામાં આવશે તો આ બાબતના આધાર રૂપ અનેક પૂરાવાઓ પ્રકાશમાં આવશે.’

‘ક્યા સ્થલ આગળ ખોદકામ કરવાથી તમે કહો છો તે પૂરાવાઓ અને અવશેષો મળી આવશે?’ મેં પૂછ્યું. ૪૬ પુરુષે ટર્કીની પડોશમાં એક પ્રદેશ દર્શાવીને કહ્યું, “જુઓ આ સ્થલે.” આ પછી એકદમ હું જાગી ઉઠ્યો, તૂર્ત જ ઉપરના તૂતક ઉપર ગયો, કેપ્ટનને પૂછ્યું, “વર્તમાન ક્ષણે આપણી સ્ટીમર ક્યા પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે?” કેપ્ટને ઉત્તર વાળ્યો, “પરો જુઓ, ત્યાં આગળ ટર્કી અને ફિટનો ટાપુ જણાય છે.”

આ માત્ર એક સ્વપ્ન જ હશે અથવા ઉપર દર્શાવેલા સ્વપ્નમાં કંઈ સત્યનો સમાવેશ થતો હશે? કોને માલુમ!

કેલવણી વિષે કેટલાક લેખ.

આપણાં બાલકોને આપણાથી અપાતી કેલવણી અનિવાર્ય રીતે આપણાં જીવન જેના એક વિભાગરૂપ છે એવા એકીકરણ વિષેની આપણી પોતાની ભાવનાનેજ દર્શાવે છે આ પ્રમાણે અમેરિકાની શાલા, બાલઅભ્યાસિઓને યાંત્રિક વિધિઓનાં મૂલતત્ત્વો કેવી રીતે શિખવવાં, એ શોધી કાઢતા મુખી, પોતાને અપૂર્ણજ માનશે. ઑસ્ટ્રેલિયાની શાલા ધણું દરીને ખેતિવાદીનો મૂળધારો નાખવાનો પ્રયત્ન ચલાવશે. પદાર્થવિજ્ઞાનના જમાનાની શાલાઓ પદાર્થવિજ્ઞાનની ઉપયોગિતાનો સ્વીકાર કરશે. બાયાસાદિત્યનો ઉદ્ધાર કરનારી શાલાઓ, મૃત-પ્રાચીનભાષાઓના અભ્યાસને તેલુંજ સ્થાન આપશે. આથી એટલું ક્ષતિ થાય છે, કે એ બિન્ન પ્રકારના જમાનાઓ કેલવણીની બાબતમાં કોઈપણ કાલે એકબીજાનું ખરોખર પુનરાવર્તન કરી શકશે નહિ; આનું સાદુ કારણ એટલુંજ છે, કે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના ઐતિહાસિક જમાનાઓમાં પ્રજાઓ પોતાનાં બાલકો માટે માત્ર ખરેખરી રીતે જાણે અતિ અગત્યની હોય તેમ શિક્ષણની જુદી જુદી જાતની શાખાઓ પસંદ કરે છે; પ્રજાકીયજીવનમાં તેટલા સમય માટે આવી બાબતો બહુજ ઉપયોગી અવયવો જેવી હોવાથી આમ થાય છે.

દશાંત તરીકે બંગાળમાં શુભ રાજ્યોના વખતમાં સંસ્કૃત બાષા પૂર્ણ બહારમાં પ્રચલિત હતી; તે સમયે સંસ્કૃત બાષા અને સાહિત્યનું જ્ઞાન એક ગૃદરથના ખાસ લક્ષણરૂપ બન્યું હતું. એક દાનવ વર્ષ પછી તેની તેજ રિયતિના એક ગૃદરથને પર્યંત બાષામાં પણ

પ્રવિણ બનવું પડતું. વર્તમાન કાલે અંગ્રેજી બાપાનું જ્ઞાન કસોટિ રૂપ બન્યું છે. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઝમાનાઓમાં સાધનોના ફેરફાર વડે સમાન પ્રકારની માનસિક અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પામી શકાય છે.

હિંદનાં શિક્ષાચાર, કેલવણીના સદ્બાગ્યે, હિંદુઓ હમેશાં આવા વિધિની પાછળ વસતા મનને, કેલવણીમાં મૂખ્યત્વે કરીને અસર ઉપજાવવા જેવી બાબત રૂપે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા છે. આટલાં બધાં સંકટો હોવા છતાં આ બાબતને લીધે જ ભૂતકાલમાં હિંદની બુદ્ધિનો વિનાશ થતો બન્યો છે. તેની ભાવિ માટેની સુરક્ષા સહિ સલામતીનો સમાવેશ પણ આ બાબતમાં જ થાય છે. જ્યાં સુધી યુવકોના મનને એકાગ્રતામાં સીધે સીધાં કેળવવાની આ-હાથુ-સંસ્થા પ્રવર્ત્યાં નામ છે ત્યાં સુધી તો હિંદના લોક બદલાતા ઝમાનાઓથી ઉપજી આવતા કોઈ પણ સંકટમાં વિજય મેળવવા જેટલા સમાન બલના રહેશે જ. માત્ર એક જ વાર આવા શિક્ષણ પ્રત્યે ભેદરકાર બનેો અથવા તેનો ત્યાગ કરો, અને જાતિની શુદ્ધિ છતાં હિંદી માનવિજ્ઞાનો ઉત્સાહ, સાધારણ રીતે વર્તમાન કાલના લોકની સપાટી સુધી કદાચ ગગડી પડશે, વર્તમાન સમયે તેમનાથી બની શકે એવા આત્મ પ્રકાશનના માપ અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રમાણે તેનો ઉદય અને અસ્ત બનશે. વર્તમાનકાલે-મોટે ભાગે બાલ બાલાઓને તેમના ધાર્મિક શિક્ષણ સાથે અમુક ખાસ પ્રકારનું માનસિક શિક્ષણ મળવાને લીધે-હિંદુ બુદ્ધિનાં અત્યંત આગળ પડતાં લક્ષણો બલના સંચય અને શક્તિના પાલન રૂપ બન્યાં છે. આપણે જેમ જેમ દેશનો ઇતિહાસ વાંચતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ, બુદ્ધિશાળી માનવિજ્ઞો જણાઈ આવવાની આકર્ષક રીતિથી, તેમનાં જુદાં જુદાં કર્તવ્યોના અગ્રગાઠથી આપણે અર્ચન બામાં ગરકાવ બનીએ છીએ. બારમા ચતુકમાં હિંદના ભાસ્કરાચાર્ય સમાન પ્રકારની દૃઢ ખાતરીથી ગુરુત્વાકર્ષણની બાબતની આગાહિ કરે છે-પરંતુ સત્તરમા ચતુકમાં પાશ્ચાત્ય ન્યૂટનની પેડે-સામાજિક દશાઓને લીધે તેમનાથી તેની એટલી બધી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપવા સુધી જઈ શકાતું નથી. ઝનાનામાં પૂરી સુકેલી, એકાંતમાં ગોંધી રાખેલી સ્ત્રીઓની એક જાતિ-માંથી અકસ્માત એકાદ ચાંદખીની જેવું પુષ્પ ખીલી નીકળે છે. ગત વીસ વર્ષોના અર-સામાં સર્વમાન્ય કારકુનગીરીની બાબત પ્રચલિત હોવા છતાં આપણે ડુનિયાને એવાં માન-વિજ્ઞો પૂરાં પાડ્યાં છે, કે જેમણે માનવજાતને ધર્મમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, કલામાં સમૃદ્ધ બનાવી છે. ધ્રુમ વિનાના દારની શોધ, શાસ્ત્રવિદ્યામાં થયેલા સુધારાઓ એ માત્ર જ્ઞાનના વિસ્તાર પામેલા પ્રયોગો સમાન છે. જ્ઞાનમાં વધારો કરી શકે એવું સામર્થ્ય હિંદે જાતે દર્શાવ્યું છે.

હિંદી મન (માનવિ) ની ઉંઘતી શક્તિની આવી બાબતો સહજ સ્પષ્ટ રૂપ છે. સમગ્ર વૃક્ષની જીવંતી દશા દર્શાવતાં આ સર્વ આકર્ષક કુસુમો સમાન છે. તે સર્વથી આપણને સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટિ થાય છે, કે હિંદી લોકોએ ભૂતકાલમાં જે જે કર્યું છે, તે ભાવિકાલમાં હિંદી લોકો કરી શકે એવા છે. જે આ આમ હોય તો, ગમે તે સમયે ગમે તેવું ખાસ લક્ષણ અતિ અગત્યનું હોવા છતાં આપણા પિતા પ્રપિતાઓ મનના શિક્ષણ અને વિકાસને કદાપિ વિસરી ગયા નથી, એટલી સત્ય બાબતને લીધે આપણો અમર ઉત્સાહ યાદ્યો આવે છે. અમુક ખાસ વિષય સિખવાજકરતાં અથવા અમુક ખાસ શક્તિને કેળવવા કરતાં, ધ્યાનની એકાગ્રતાની કેલવણી, એજ હમેશાં સ્વામીથી વિવેકાનંદના સામિપ્ય કહેવા પ્રમાણે હિંદુ

કેલવણીનું પસંદ થયેલું અતિમ ઉદ્દેશ રચાન છે. મનનો નિરોધ અને આત્મ-પ્રેરણા સાધવાના આવા પ્રત્યક્ષીય પ્રયત્નના ઇતિહાસમાં મહા યુરુષો માત્ર અકસ્માત રૂપે નિકળી આવે છે.

ત્યારે તો આંતરમાનસિક વિધિના ઉદ્દેશ અને વલનના સંબંધમાં અત્રે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓને હિંદુને ટંઈ પણ શિખવવાનું નથી. આને બદલે પશ્ચિમની મહત્તાનો સમાવેશ, અને તેની નિશ્ચિત દિશામાં—જામે સો સ્વ-શિક્ષણના માર્ગમાં—એકદા યદ્યને કરવામાં આવતા મહા પ્રયત્નોની ખરી કીમત આંકવામાં તથા શિક્ષણ વિધિથી જાણી આવતા તેને યોગ્ય સાગે એવા ખાસ આવશ્યક એકીકરણમાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વ બાબતોનો વિચાર કરતાં હિંદુ વસતિના દર હજારના પ્રમાણમાં જર્મની કરતાં; યુદ્ધિશાળી માનવિજ્ઞાની એક મોટી સંખ્યા ઉપજાવવામાં કદાચ સમર્થ નિવડે; પરંતુ જર્મની, જર્મન પ્રશ્નવિષે જર્મનીનાં યુદ્ધિશાળી માનવિજ્ઞાને શી રીતે વિચાર કરતાં બનાવવાં, એ સારી રીતે સમજ્યું છે। એટલે એ દેશે પોતાનાં સાધારણ, લોકમાન્ય માનવિજ્ઞાને એકત્રિત બનાવ્યાં છે, આવી એક થયેલી યુદ્ધિને તેણે પ્રશ્નનું નિરાકરણ સોંપ્યું છે. તેને જે પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરાવવું છે તેની સાથે સંસર્ગમાં આવવાથી ઉપજતા વિચારના, માનસિક ભાર અને વિસ્તાર વિષે, તેનો જડ સમૂહ અને કહેવા મળીએ તો તેની સત્તા વિષે પણ આપણે વિચાર ચલાવવા જોવો છે. એ પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે? ઘણું કરીને તેનું વલન બહુ જ સંપૂર્ણ પ્રકારનું નથી. જરા પણ અન્યાય વિના આપણે એટલું ધારી લઇએ, કે જર્મની અને માત્ર જર્મન લોકનાં સમૃદ્ધિ અને કક્ષાણુ સંબંધી એ પ્રશ્ન છે. હિંદુથી પોતાનાં ખાલકો માટે સ્વયંવાતા ત્યાગ અને મોક્ષના જોવા આ કોઈ પણ પ્રકારે આપોરૂપે, કોઈ પણ પ્રકારનો સંપૂર્ણ અતિમ ઉદ્દેશ નથી. આવો વિચાર ખાલકુલ બરોબર છે. છતાંએ એક જર્મની વાસિનાં મનયુદ્ધિને તો તેના દેશનું કક્ષાણુ જ એક અપોરૂપે ઉદ્દેશ રૂપ લાગે છે. હિંદુને પણ રૂઢપ્રદેશમાં, આ દુનિયામાં અન્યને માટે સ્વાર્થ ત્યાગ કરવાનો પ્રથમ અભ્યાસ કરીનેજ માનસિક પ્રદેશમાં ત્યાગની ભાવના પર્વત ઉડવાનો આરંભ કરવાનો છે. હિંદુને પણ કુટુંબ સંબંધી વિચાર, “અધિકારમાં યદ્યને પ્રભુ સમિપ લઈ જતી નિઃસરણિ” મમાન સર્વથી પ્રથમ યદ્ય આવવાનો સંભવ છે, જે આપણે તેને પૂછીશું તો તે કહે છે, કે તેના ઉપર આધાર રાખીને રહેનારાં, તેને સોંપવામાં આવેલા એક વિશ્વાસ કાર્ય સમાન છે; આવા સાધન વડે તેનાથી તેનાં પોતાનાં કર્મોના અંત લાવીને ખરા વિવેકની ભૂમિએ જવાય છે. એક જર્મનવાસિને પણ પોતાના દેશ માટે શા માટે આ પ્રમાણે ના લાગવું જોઈએ? જીવનની નિઃસરણિઓમાં તેનું અતિમ મહા કાર્ય શા માટે આ પ્રકારનું ના હોવું જોઈએ?

ધારો કે આમ છે તો પણ, તેને પોતાના સમક્ષ એક સમમરૂપે પોતાના લોકના કક્ષાણુકાર્ય માટેનો એક પ્રકારનો હ્રમ્ય બક્ષિભાવ રાખીને, આજીવિકા મેળવવા માટે જરૂરતો અભ્યાસ કરવા સમર્થ બનવાનું છે. આવી ભાવના રાખે તો પણ તેને પોતાને એક પ્રકારના ક્રમાણી કરવાના જીવન માટે તૈયાર થવું પડે છે—એક હિંદુને પણ આમ જ વર્તવું પડે છે।—એમાં એટલો જ ભેદ હોય છે, કે તે સમયે તે પોતાના અભ્યાસમાં અથવા નોકરીમાં, પોતાના ઉદ્દેશના સમમ બધ સહિત અથવા પોતાથી બની શકે એટલી હ્રમ્ય પ્રકારની ભાવના સહિત જોડાતો નથી માત્ર દુનિયાદારીનો, ઐદિક બદલો મેળવવા માટે માનની પ્રાપ્તિ

કરવા જેવું, માનવ જીવાત્માને અધમ બનાવનાર અન્ય કંઈ પણ ભાગ્યે જ હશે. એક પ્રજા માટે પણ માનસિક જીવનને રોટલી કમાવાના એક સાધન રૂપે જોવાની દશાએ આવવું પડે એના જેવું અન્ય કંઈ પણ ભાગ્યે જ અધમ દશાએ લઈ જનાર હશે. આપણે પ્રેમ પૂર્વક સત્ય પામવા માટે પ્રયત્ન કરીશું નહિ, તેને ગમે તેવા ભોગે પણ મેળવવા જેવું ગણીશું નહિ, આપણા પોતાના ખરા આંતર આનંદ સહિત માનસિક જીવન ગાળીશું નહિ, ત્યાં સુધી હૃદય અને ખુદ્ધિ વિષેની મહાન બાબતો આપણાથી છુપાયેલી જ રહેશે. એકાદ દુનિયાદારીના હેતુથી દોરાઈને એક માનવિ કેટલે દૂર જઈ શકે; એ બાબતની ધણી જ નિશ્ચિત હદ હોય છે. પરંતુ અન્ય પક્ષે, તેને જે જે વહાલાં હોય તેમના માટેના તેના પ્રેમ, એટલી બધી ઉચ્ચ અને સત્ય ભૂમિકાનો હોય કે તે વડે જ તેને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દશા પામવાનું શરણ મળતું હોય; જે તેના અનુભવવામાં આવે કે જેમ જેમ તે વધારે મેળવતો જશે તેમ તેમ સર્વ સાઈ જનતું જશે, ગમે તો આવું તેના નિકટના કુટુંબ માટે નહિ અને તો પણ પોતાના દેશ રૂપ મનાતા વિશાલ કુટુંબ માટે બનશે, તો તેના સામાજિક ઉત્સાહ તેને પાંખો આપે એવા પ્રકારનો બનશે. આથી સ્વાતંત્ર્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે. બંદનમાં નહિ એ એક મહા કાર્ય રૂપ બને છે, એક સંકુચિત કાર્ય રૂપ બનતું નથી.

આ બાબતમાં હિંદને પશ્ચિમ પાસેથી કેટલુંક શીખવાનું છે. આપણે સામાજિક ઉદ્દેશને એકાદ માનવિના કુટુંબમાં જ અથવા તેની પોતાની જાતિમાં જ શા માટે સંકુચિત બનાવવો જોઈએ? દરેક જણ અન્ય સર્વતું શ્રેય ઇચ્છતા, જરૂર હોય તો બધાના બચા માટે પોતાના કુટુંબનો, પોતાના ખાસ સામાજિક મંડળનો પણ ભોગ આપવાને તૈયાર બનેલા આપણ સર્વે એક સાથમાં વસિ શકીએ, એ પ્રમાણે શા માટે મધ્યબિંદુરૂપ ભાવનામાં ફેરફાર કરવામાં ના આવે? વીરતરની ઇચ્છા હમેશાં આત્માર્પણની એક પ્રેરણા સમાન હોય છે. મારી કષ્ટતામાં આવી શકે એવી ઉત્તમોત્તમ, પમરશ્રેષ્ઠ, સત્ય પ્રિય ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવા હું પ્રયત્ન કરું છું—તે મારા પોતાના કસ્યાણુ માટે નહિ—પરંતુ બધા લોકના કસ્યાણુ માટે હોવો જોઈએ. આવા માર્ગે કદાચ મારો પોતાનો વિનાશ પણ થાય. આથી પ્રેરાઈને કદાચ મારે ટેલીગ્રાફ રોડનનું કામ કરવા માટે નદીના પૂરમાંથી તરી પાર ઉતરવું પડે, અથવા એકાદ સાથિને બચાવવા માટે મરણના મુખમાં ઝંપલાવવું પડે. આ ઉભયમાંનું દરેક મરણ શરણ કરનાર છે. શું મારા કુટુંબને, ગરીબીમાં, દારિદ્ર્યમાં રહવું રહેવા જેવું જોઈએ? આવી સંકુચિત દૃષ્ટિને દૂર રાખો! કર્તવ્ય, ધર્મની હિંદી ભાવના કેવી છે એ દુનિયાને દર્શાવવા માટે શું મારે અને તેમને ઉભયેને આનંદ સહિત મરણ શરણ થવાનું નથી? એક આખી પ્રજાનું મુખ ખુલાલીથી જગમગ ઉઠવા માટે શું એકાદ કુટુંબ ખુશીથી ભુખે ના મરે? વીર પુરુષની પસંદગી એક પલકારામાં થાય છે, તેને તો પાસોના દૃષ્ટિ ચિત્ર કરતાં

વિશાલ દૃષ્ટિચિત્ર ધણું જ નિકટ હોય છે. એક ક્ષણમાં જ તે અત્યંત કાલ માટેનું કાર્ય કરે છે, કરે છે અને કૃત કાર્ય થાય છે. જર્મન પ્રશ્ન વિષે જર્મનીની યુદ્ધિને એકાગ્ર બનાવતાં અનેક સાધારણ માનવિઓમાંથી યૂરપ એકાદ વીરનરને ઉપજાવી કાઢે છે. આ પણ અનુભવનો એક પ્રકાર છે.

હવે આપણે હિંદી પ્રશ્ન ઉપર હિંદી માનવિઓની એકાગ્રતા વિશે વિચાર ચલાવવાનો છે. આમ થવા માટે મનને પોતાને કેળવવાની પ્રાચીન સંસ્થાનો આપણે ત્યાગ કરવાનો નથી; સંપૂર્ણ, સર્વમાન્ય બાવનાઓનું તેને ભોખી પુર્ણ બનાવવાનું છે; આપણે કહી આવ્યા તેમ આવી ભાવનાઓ ઉપરજ, હિંદીબલ અને શિક્ષણમાં જે જે જુદા પડી આવતું છે તેનો ભૂતકાલમાં આધાર બન્યો રહ્યો છે, બાવિનો પણ તેવો જ આધાર બનવો જોઈએ. પરંતુ વર્તમાન કાલે તો આપણાં લોકમાન્ય માનવિઓનો મોટો વિભાગ, દરેક જણની આ શુલ્ક કમાવાના ઉદ્દેશ માટે શિક્ષણની વિવિધ પ્રકારની સુક્તિ પ્રયુક્તિઓમાં મશગુલ બન્યો છે, તેવામાં આવી માનવિઓને ઇચ્છાપૂર્વક એકતામાં જોડવાનાં ઉત્તમ સાધનો વિષે વિચાર ચલાવવાની અમારી મરજી છે; આમ કરવાથી સાધારણ કલ્યાણ, સર્વતં ભલું સાધવામાં આપણાથી સારી રીતે પહોંચી વળાશે. અમુક ખાસ કલ્યાણને રચાને સાધારણ કલ્યાણની રચાપનાની બાજતની બાવહારિકતા યૂરપમાં તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે; આના પરિણામ રૂપે ઉચ્ચભૂમિકાનું વ્યક્તિ સંબંધી કલ્યાણ સંધાતું જાય છે. અમુક નિશ્ચિત કાર્યવાં કાર્યો કરવામાં એકત્રિત અને છૂટાં બનેલાં સામાન્ય માનવિઓના વજન અને શક્તિના જેટલો, વર્તમાન કાલે યૂરપના ઇતિહાસના માર્ગનો આધાર ખાસ વ્યક્તિઓ અને જવલે મળી આવતી શક્તિઓ ઉપર નથી. લોકમાન્ય કેલવણીના સ્વરૂપ અને ગુણને લીધે તે આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર બન્યું છે તથા આવા સ્વતંત્ર માટે તૈયાર થયું છે. હિંદ અને હિંદના લોકને તેના લાભ મળવાના ઉદ્દેશથી, આવી કેલવણીનાં ઉપયોગી તત્ત્વો કેવાં હોવાં જોઈએ, એ વિચારવાનું કાર્ય આપણે હિંદીઓને માટે જ છે.

લગિની નિવેદિતા,

ગ્યોરડાનો જુનોનો વૃત્તાંત.

(અનુસંધાન ગતઅંકથી.)

નિર્ભય પાખંડીની આસપાસ તૂર્તજ એક તોફાનનું વાદળ ઘેરાયું, જુનો વેનિસમાં નાસી ભરાયો; ૧૫૯૨ ના માર્ચમાં ગીઝોવાની મોસીનીગોના મહેલમાં આપણે તેને વસતો જોઈએ છીએ. અત્રે તે આશરે જે માસ સુધી સુરક્ષિત રહ્યો; આ સમયમાં પોતાના શિષ્યને પોતે મેળવેલી વિદ્યાનો ખજાનો તે અર્પિતો હતો. પાણીના સાંકડા માર્ગોમાથી સરસ્તી હોડીમાં બેસીને શાંતિથી પસાર થતાં તેઓ વારંવાર, કેપરનિકસના સિદ્ધાન્ત જેવા, પદાર્થ વિદ્યાના સંબંધમાં મૌમની સત્તાના જેવા તે સમયના તકરારી પ્રશ્નોવિષે છૂટથી વાતચીત ચલાવતા. અભવિનાના આકાશમાં તારલાઓ ઝગઝગી રહેતા હ્યારે વારંવાર જુનો તેમના સામે તાકી રહીને, વસતિવાળી બીજી સૃષ્ટિઓનાં પોતાનાં સ્વપ્નોનાં વૃત્તાંત વડે અનંત વિશ્વમાં અસંખ્ય સ્વરૂપે બહેંચાયેલા અનેકવિધ જીવનવિષે ચર્ચા ચલાવીને, પોતાના સાથિને આંજી નાંખતો હતો. આ સમયે એટલું પણ બાજેજ તેના ધારવામાં હતું, કે ત્રૈતીમાવ ભરી વાતચીતમાં છૂટથી અપાયેલા તેના વિચારો, તેના શિષ્યના મુખદ્વાર એક કુટિલ બ્રહ્મતિવાળા પાદરીના કર્ણ ઉપરે દરરોજ વારંવાર અઘણતા હતા. આગળ ઉપર આ પાદરીએ ધર્મ-પરિણામ-મંડલના એક ખંડમાં પોતાના સાથી પાદરીઓને મળીને, મરણ સંજીવ કરી શકાય એવી રીતે જુનોને તેમના સમક્ષ શી રીતે ખુલ્લો પાડવો, એ વિષેની મસલત ચલાવી હતી.

વેનિસ ઉપર સપ્ટેમ્બર માસનો ચંદ્ર વિસ્તારથી પ્રકાશી રહ્યો હતો; મોસીનીગો મહેલનાં વિશાળ ઘોળાં પગથીઓનાં નીચેના ભાગમાં જુનો આલમુની પેડે એક બાજુના કોરોને અદેલીને ઉભો હતો; એ પગથીઓનાં મૂલને નીચે આદ્રિઆટિક સમુદ્રનાં મોઝા અઘણતાં હતાં. મર યૌવનવાળો, બસ અને હિસાહના મનોહારી સૌંદર્યવાળો તે ત્યાં આગળ અદેલીને ઉભો: પોતાનાં હાંડાં નયનો વડે ચંદ્રપ્રકાશમાં નાચતાં લદરીયાંને, ઝાંખા વાતાવરણમાં આવેલા ચક્રચક્રીત પૂર્ણચંદ્રને તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. “જીવન કેટલું બધું કલ્યાણકારી છે; પ્રકૃતિ કેટલી બધી સુંદર છે;” મુખ ઉપર હવાતા આછા દાસ્ય સહિત તેણે આત્મ સંભાવણું ચલાવ્યું “હતાંએ મુખાંએ નાર્કી-અગ્નિ વિષે ચર્ચા ચલાવી રહ્યા છે, આવા શાંત અવકાશના વિસ્તારમાં, સૃષ્ટિઓની આવી અનંતતાના મધ્યમાં પોતાના બંધુઓને શ્રાપ આપી રહ્યો છે.”

મોસીનીગો મહેલ પાસે આવેલી કેનાલ ગાદઅધકારમાં હવાતા સુધી પાણીની સપાટી ઉપર ચંદ્ર કીર્ણો તરવરી રહ્યાં હતાં. પોતાની બેદરકારીની શાંત દશામાં જે પગથીઓ આગળ જુનો ઉભો હતો તેની પાર આવેલા અધકારમાં ઉતાવળી, શુપસુપ આવીને ઉભી રહેતા સુધી એક સહેલ કરવાની હોડી કોઈના પજુ લક્ષમાં આવી નહતી.

“દેવોવિના પણ જીવન કેટલું બધું સૌંદર્યભરપુર છે,” તે બજડ્યો. “સમર્થ વિશ્વ-માન્ય માતા ! શાંત, પ્રશાંત, નાં બદલાતામાં પણ બદલાતી; તારું સૌંદર્ય મનોહારી છે; તારો

પ્રભાવ અલૌકિક છે; તેમની કુદરૂપનાઓની મારી પાસે ભક્તિ દર્શાવવા માટે શું તેઓ મારી પાસે નારી નિંદા કરાવશે? અંહા! સૌંદર્ય! ” અનર્ત વિસ્તારમાં પોતાના હાથ પસારીને તે ઉભો થયો; “ અંહા! અનહદ દિદ્! તારા બંધન રહિત સ્વાતંત્ર્ય વિના હું શી રીતે જીવી શકું? તારા પ્રકાશીત.....વિના હું શી રીતે અસ્તિત્વમાં હોઈ શકું? ”

સાંજના મનોહારીવાતોવરણમાં મધુરઅવાજ આનંદ પૂર્વક ગાજી રહ્યો, તેના સંગીતના વિસ્તારમાં અમુક પ્રકારનો ખરખર કરતો સ્વર સંભળાયો. જુઓ પેલી ઢાંકણી સરસી હોડી પગથીઆં આગળ આવી લાગી છે; છુરખાવાળા આકૃતિઓ તેમાંથી બહાર કુદી પડીને તેમની છાયા વડે ચંદ્રિકાને કલંકિત બનાવે છે. આનંદ મસ્તક ઉપર એક કાળો ઝબ્બો ફેંકવામાં આવ્યો. મધુર સ્વરોનો એકતાલ, મરણના ધરેરાના જેવા તૂટતા અવાજમાં ડુબવા લાગ્યો; નાચતી લલનીઓના સ્વાતંત્ર્યને એ ચમુઓએ છેલ્લી વારનું નેઈ લેંધું છે; અનર્ત નીલાકાશ તરફ હવે એ હાથ કદાપિ બંધન વિના વિસ્તરવાના નથી. ગ્યોરડાનો છુનો ધર્મ પન્દિતજી-મંડલના સપાટામાં સપડાયો છે, સ્વાતંત્ર્યના પરમેષ્ઠમ વોર! હવે કાઈ પણ કાસે તારાં ચમુઓ, તને જન્મ આપીને મોટો કરનાર, તથા તારા જીવનમાં જાણાતા છાયા વિનાના આનંદના પ્રકાશમાં મૂર્તિમંત ચમલા તારા દેશના સૌંદર્યને સ્વાતંત્ર્યથી નિહાળી શકશે નહિ.

* * * * *

જે નીચી કાટડીમાં છુનો પડ્યો છે ત્યાં અધકાર, નિર્જનતા અને ભેજનું રાજ્ય ચાલે છે; તેની આસપાસ એક બચકર ટોળું વૌંટાઈ વળ્યું છે. તે નસ દશામાં એક મોટા ઉપર પડ્યો છે, તેનાં છુંટણુ અને કાંડા સખ રીતે બાંધી લેવામાં આવ્યાં છે, તેનું આનંદ મસ્તક પાછળ નમી પડ્યું છે; તેનાં બનાં અને ઝોજ નિર્ભય છે; વીરતા ભર્યાં ચક્ષુકીત ચમુઓ બચ રહીત છે. અધારામાં છૂપાતી પેલી આકૃતિને જુઓ, તે જયુગ્મ છે; તેને આવી દશામાં સપડાવનાર તે ગીઓવાની મોસાનીગો છે.

“ ગીઓવાની! આગળ આવો, ” અધકારમાંથી એક અવાજનો ગજુગજાટ થયો.

“ તમે કજુલ કરી છે તેવી નિંદાને હવે ખુશી કરો. ”

પેલાં તારકના સમાન ઝગઝગતાં ચમુઓના પ્રદેશમાં જયુગ્મને એચીને લાવવામાં આવ્યો, તેમના પ્રકાશથી તે પાછો દડ્યો, બાવા લાગ્યો; તેના ઝોજ ફડફડવા લાગ્યાં, પરંતુ બોલી શક્યું નહિ.

“ નહિ નહિ, એ યુવકને જવા દો! ” એક ભોંયરામાં ચતાં કટુ પાંખાઓને શરમાવતા સંપૂર્ણ મધુર બોલો પોતાના પ્રાચીન સંગીતમાં ગાજી નિકળ્યા. “ એ યુવકને જવા દો; એ બશે માણસ છે! તેજે શું ક્યું છે તે પણ તેના સમજવામાં નથી. તેને માટે તેનો એકશર હું કહું છું. પોતાનાં બાલકાથી માતાને છૂપાવનાર પદ્ધતિનો એક ખુજો મેં ઉચાર્યો છે. ને તમે એક પુરુષનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તો એક બાલકને પીડા કરવાની શી જરૂર? ”

“ નિંદક ! પાખડિ ! ખેંચવાનો સંચો જ તને ધર્મ શ્રદ્ધાનો પાઠ શિખવશે,” તેની પાસે ઉભેલા જુરખો ઓઢેલા મંડલનો એક સભ્ય ગુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યો; તેના તરફની નિશાની મળતાં ચક્કરો ફરવા લાગ્યાં, ગરગડીઓની ચીચીઆરી થઈ, બપંકર ખેંચતાણમાં નમ્ર દેહ-માંથી દુઃખનો પસીનો છૂટવા માંડ્યો, બવાં અને ઓછ અસલા દુઃખથી અમળાવા માંડ્યાં.

“ હજુએ, પાખડિ, તારૂં બોલેલું પાણું ખેંચી લે ! તે નિંદા કરેલા પ્રજુની, તેં લાગ કરેલા દેવલની દયા માટે હવે પ્રાર્થના કર, સ્વધર્મ બ્રહ્મ સાધુ, તારા ગુરુને સ્વીકાર ! તારા પાખડિ સિદ્ધાંતોનો લાગ કર, હજુએ તારા ઉપર દયા કરવામાં આવશે. ”

“ મેં જેની બકિત કરી છે એવા હે સસ ! મને સસ પરાયણ જ રાખજે,” દુઃખે બેબે બેબે શ્વાસ લેતા ધોળા ઓછમાંથી આ શબ્દો નિકળ્યા. જુદ્ધિશાળી મસ્તક નમી ગયું; દયાળુ કુદરતે દુઃખ ભરેલી પીડા ઉપર મૂર્છા રૂપી પડદો ઢાંક્યો.

ઘાતકીઓ ખેંચાઈને લાંબા થયલા દેહને ખેંચવાના સંચા ઉપરથી ઉચકીને, શ્રીધાની દીવાલ સાથે અથડાતાં મોખ્ખની સપાટીથી નીચે આરેલી એક અધારી કાટડીમાં નાંખી આવ્યા. હે વાચકો, સસની ખાતર આવા બોંયરામાં ગ્યેરડાનો જીનો છ વર્ષ સુધી પડી રહ્યો. કોઈ પ્રકારનો સૂર્ય પ્રકાશ કોઈ કાલે તેને સ્પર્શતો નહિ; કોઈ કાલે કોઈ પણ મિત્રનો અવાજ તેના કાને પડતો નહિ; તેની દુઃખી દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પ્રકારનું હાસ્ય દેખાતું નહિ; કોઈ પણ પુરતક વડે તેના એકાંતમાં આનંદ મળતો નહિ; તેના બ્હેર મારી ગયલા દુઃખી હાથને કોઈ પ્રકારનું લખવાતું સાધન પણ પૂરું પાડવામાં આવ્યું નહતું. આવી ધોરમાં તેને જીવતો ઠાટવામાં આવ્યો હતો. વિચાર ચલાવવાની હિમત ધરનાર માનવિ પ્રત્યે ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયી આવી દયા દર્શાવી શકતા.

* * * * *

આઠ વર્ષ પસાર થયાં છે, છ વેનિસની ધોરમાં અને પછીનાં બે રોમમાં છેલ્લાં બે વર્ષ વાલ્કિવાદમાં પસાર કરવામાં આવ્યાં, ઘણા સમયની મૂઝાયેલી છાતિમાં વાગ્યયુદ્ધથી પ્રાચીન જમાનાના આનંદનો થોડોક ઉદય થયો છે. પરંતુ શું આ તેનો તે જ જીનો છે ? વેનિસના અધિકારમાં તેના અળકતા વાળ ધોળા પડી ગયા છે; અસાધારણ સૂર્ય પ્રકાશ તેમના ઉપર પડતાં ચક્કરો જાંખ મારી જાય છે; બધવાન અવયવો એક વૃદ્ધ પુરૂષના જેવાં નમેલાં, નબળાં પડી ગયાં છે. ક્રિશ્ચનોએ તેના જીવનને જીખે અને દુઃખે મારી હડાબ્યું છે. બર પોવનમાં પણ પાખડિ વૃદ્ધ બની ગયો છે.

‘ પરંતુ’ હવે આઠ વર્ષની વીરતાનો અંત, નજીક આવ્યો છે. તે છેલ્લી વાર પોતાના ન્યાયાધિશે સમક્ષ ઉભો છે. એક નાસ્તિક તરીકે તેને પંથ બહાર કરવામાં આવ્યો છે; તેને હકીકતો, કોઈનું ના માને એવો જથ્થાવવામાં આવ્યો છે. તેને દીવાની અમલદારેલા હવાલામાં “ રૂધિરસ્ત્રાવ કર્યા વિનાની ” સજા કરવા માટે સોંપવામાં આવ્યો છે. હહન સ્તંભના બપંકર દુઃખની પાખડિને સજા કરનાર ઢોંગનું આલું બપંકર સૂરવાડ્ય હતું.

પછીથી છુનો ઉછળને પોતાના પાદ ઉપર હમો થયો; મગ સંભાળવા માટે તેમણે તેને પુટણીએ પાડ્યો હતો. બોયતામા જેવું માધુર્ય દેખ બન્યું હતું એવો સ્વ દરીથી ગાછ નિકળ્યો. “મારા ધારવા પ્રમાણે તમને એ સગ્ન સંભાળવતા, એ સાબગતા મને લાગે છે તેના કરતા વધારે ભય લાગે છે” માથું ટટાટ રાખીને, લગભગ આનંદો ચહેરે એ હોલમાથી તે દદતા પૂર્વક અથી નિકળ્યો.

હવે પણ પાછુ પેચી લેવાની, પોતે માનનો હોય તે સસનો નકાર બહુવાની, તેને આ દિવસની મહેરબાની આપવામા આવી પરંતુ છુનોએ જે મમત્ર યુગ્મમા બધે ઉપદેશ આપ્યો હતો, ભેયરામા આઠ લાખા વર્ષ સુધી દુખ સહન કર્યું હતું, તે કંઈ પોતાના પરમ પ્રિય સસથી બધ થવા માટે નહતું સત્તમી ફેણુઆરીનું પ્રભાત થયું, તેનો મરણ દિન આવી લાગ્યો મોટે ભાગે યાત્રાળુઓના બનેલા યુમ બરાડા પાડતા, ગાડા ટોળામા થઈને તેઓ તેને કેમ્પો-ફીઓરીના ગ્રથમા લઈ ચાલ્યા. તેમણે તેને મંધકના રંગના પાખાંડિના કપડા પહેનવા છે, પીશનો, જવાલાઓ અને કોમોના બચક ચાત્રો તેના ઉપર ચીતરેલા છે, પરંતુ કંઈ લૂગાથી, તે શાંતિથી આગળ વધતો જાય છે તેની બબતામા ઘટાડો થતો નથી, તેના ચસુઓ પ્રકાશ મારી ન્હા છે, તેનું કપોત શાંત છે, તે દદ અને નિશ્ચિત પગવા ભરે છે ટોળામાથી એક પાદરી આગળ ધસી આવીને તેના તરફ એક કોમ ધરે છે, પરંતુ છુનો પોતાનું માથું પાછુ ફેરવે છે, તેનો સ્પર્શ કરતો નથી તેઓ તેને દહનસ્ત્રાવ સાથે બારે છે, તેના ઓઠમાથી એક પણુ ઉચ્ચાર નિકળતો નથી, તેની આસપાસ જવાલાઓ ફરી વળે છે. પરંતુ તે જગ પણુ યુમ પાડતો નથી, જાણે કે તેને કંઈ પણુ દુખ ના થયું હોય તેમ તે અત સુધી મ ખો શત ન્હા છે, જવાલાઓથી દાઝી જતા પહેલાનો ટોળાવી જોયનો તેના સુખનો દેખાવ હમેશના જેવો શાંત ગભિર હતો, હવે યુમ અને આગ્રિ તેને છાઈ લે છે, ગ્યોનનો છુનો હમેશ માટે અદૃશ્ય થાય છે.

મયો ? ચારે. ના એમ નહિ. જ્યા સુધી માનવિઓ વીરતાને પજી શકે છે, એક ગ્રેષ હૃદય પ્રત્યે પ્રેમ, પૂજ્યભાવ દર્શાવી શકે છે ત્યા સુધી છુનો છવે છે. તે ગરજુ શ યુ શગો, પરંતુ તેના દહનસ્ત્રાવ અગાધથી, ચોગ્ય રીતે તેનો મરણ લેખ કર્ષી છે એવો, તેનો સહેલ ગાછ હો છે —

એક શતકમાં ચોગ્યપ્રકારે મરણુરાશુ થઇ જાણુવું, એ ભાવિનાં અનેક શતકોમાં છવવા સમાન છે.

[સમાપ્ત.]

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલનું ખર્ચ મંગાવનારને શીર

મ. ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

※આલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

※આ પુસ્તક પશુ મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ધનામ તથા લાખજેરી માટે

મંજુર કર્યું છે કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે કિ. ૦-૮-૦

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

બંધાધને તૈયાર છે

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નભુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

※મે હાયરેક્ટ માહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનામ તથા લાખજેરી માટે, પ્રસદ કરેલું છે

આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ અથવા

એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડકંપની હાલકદેવી રોડ અથવા પડિત જ્યેષ્ઠાગમ મુકુન્દજી બુકમેનર

(નં. ૩૪૩ જવેરખાના—મુળાધિપી મળી શકશે

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકનું લીમ્પ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી

મોકલવામાં આવશે

તંત્રી ચોજત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સહિતા,

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સગલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો અથ
કેલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ગમ્યા કહેનારને સગલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શનનો પ્રકાશિત આ ખતે ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાન જુદું.

શાગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સત્ત્વ, નીતિમિત્તાતો
કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મગવના માટે ૦-૨-૫ ની ટીકોજ મોકલવી)

* આ પુસ્તક ની આયકવાડ સરકારના કેવલેથી ખાતા તરફથી "શાગા
લાખજેરી ખાતે" તથા "શાગાઓમાં ધનામ ખાતે" મંજુર થયું છે શીશમેને સાક
અથવા મુળાધ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પશુ લાખજેરી માટે મંજુર થયું છે.

આવૃદ્ધિ.
એક અબેદમાગે પ્રવાસી,
પ્રકાશિત આખિલાલ નલુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

મુદ્રી.
જો. જો. જો. જો. જો.
જો. જો. જો. જો. જો.

(ધર્મ-શૃદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર)

“ સત્યંપરંધીમહિ ”—માગધતપ્

તન્ત્રી—આધવસાલ નલુભાઈ દિવેદી

પુસ્તક ૨૬, અંક ૩]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર, ૧૯૧૦.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

કહે તું બાલ, શું કરવું ? .. ૬૫

વંદિતે ! .. ૬૬

આંદલો મ્હોડવા મ્હાનારને .. ૭૬

ધર્મ, પદાર્થવિજ્ઞાન અને કલાના ખુલ્લતાં નવીન દારો .. ૬૯

કવિવર બાલુ .. ૭૩

કાલના પડદામાં ચીરા .. ૭૮

પંચમ વાર્તાનાં યાત્રા .. ૮૪

સ્વામીશ્રી વીવેકાનંદ સાથેના વાર્તાવાપ .. ૮૫

આત્મિક અને તામસ ત્યાગ .. ૯૧

વિવિધ જ્ઞાનમહા .. ૯૫

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ થયેલું ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ હિપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંજોના આચાર્યશ્રી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે કર્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જી. પ્રથમથી ચમત્તા ગ્રાહકોએ એક કાર્ડથી છુક મોકલવા માટે ખબર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ--નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુપુર્ણ.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કામળ
(કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦) (કિંમત રૂપીઆ ૦.....૮..૦)

આધારણ.
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અહનિશ માણિલાલ નમુબાઇ દિવેદી.

સુદર્શન.

મુ. ૧૯૨૦
જો. ૧૯૨૦
જો. ૧૯૨૦
જો. ૧૯૨૦
જો. ૧૯૨૦

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્

તત્ત્વ—માધવલાલ નમુબાઇ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૬, અંક ૩]

(માસિક)

[ડીસેમ્બર. ૧૯૨૦.]

હવે તું બોલ, શું કરવું ?

ભરીને તરખતર લાલી, શરાબે ધરતી પ્યાલી,
લઈ હાજર થઈ વહાલી, મજલ કાપી ઘણી લામી ।
સુખીને જામ એ ધરતાં, છૂપાં ચરમે નિગર ખૂલતાં ।
નિગર નિગરે ઝૂકી પડતાં, નરે બેહિસ્ત કં ભરતાં ।
મગર, મુક્તેસી આ હૈયે પૂરેપૂરી ભરી પાછાઃ
મિજાઝીએ દગાબાજ કરી કમખાત પતરાજ ।
અનલ મહખૂબ બે માલૂમઃ કદમ તુજની કદર બૂલી,
હિસાબે ધરકમાં, બહુલાલી । ગયો દાનાષ્ટમાં ફૂલી ।
ફુનિયાનો દિવાનો હુંઃ અરેરે । અહરનો જન્મઃ
અહા ! અસારાશી ધન્કારી ! ફસાયો શિલસૂશીમાં હું ।
ખસેડયું જામ તહાઈ ને વફૂશી મદ કીધી જાહિર ।
મગર, બદલજમીનો દિલ ડરઃ પિછાન આજ એ, દિલખર ।
શરાબે દિલ મદદો શંકો. ખરાબી એજ । એ ખ્વારી ।
જશે ચકચૂર થાવાને અધૂરી એજ તૈયારી ।

લૂટાતી બર ખઝારે તું રમેા જોતો ઉભો રેતોઃ
ખખીલી આંસુમાં કીધીઃ ગણ્યો જૂઠો નદો તોરો ।
હવે, મુશ્કેલને અશ્વોસ । ન લાજિમ જિન્દગાની આ ।
ગુમાનીની ગુનેહગારી કબૂલીને ઉભો છું, હા ।
ખુદાઇ હુરનનું ખાણું ન લાજિમ છે મદને ધરવુંઃ
નથી જીવવુંઃ નથી મરવુંઃ હકૂમ તુજ તે અદા કરવું ।
ચઢું છું હું શારાખીનું હજી તુજ ખાણું એ પીવું ।
મગર, તુજ સ્થાકતી છે ના । હજી આંસુથી કરગરવું ।
રડી રડીને હવે હરદમ શું આંસુમાં રૂખ્યાં રહેવું ?
રજા દે કે મદને હક દેઃ હવે તું બોલ, શું કરવું ?

સ્નેહસદન,

૯-૯-૦૧

}

સાગર,

તંહિતે !

(તોટક.)

“ બેમિ ક્યાં બેમિ દિવ્ય રડી વગમાં,
રમતાં જ્યદિ બાલ ગજો મધુરાં ?
જઈ ઉજ્જવલ માત રીં બૂમિ વિશે
વસીયે હસીયે ન કહી રીંયે ?
વિલસે ગુમખાં રંગનાં કુમખાં
વિદ્યો તર અંદર આલપતાં
તંદિતે ? “ નદિ વાસ નદિં તંદિતે । ” ૧

§ § § §

“ ગુલતાં તરતાલ તણાં, જનતી
પરિપાવ મીઠી કઈ ખાર કીઃ
હસિં મરિ ટાપુ લીલા, લદરી

સુરભીર્થો સુધાસિત બંધાં વનની
 ઉડતાં ચળકતં વિચિત્ર જહોદિ
 વિહગો કંઈ રંગોન રાગ ચકી
 તેહિતે ? ” “ નહિ વત્સ નહિ તેહિતે । ” ૨

§ § § §

“ અતિ દૂર પ્રદેશ પુરાતનમાં
 જમ્હિરેત સુવર્ણ વિશે ઝરણાં
 રમતાં જળકે વર્ણો માણુકશાં.
 છુપીં ખાણ મેહિ ચળકતં હોર;
 કંઈ મૌરિતક ઉજવલ સાગરમાં;
 પ્રિય માત હું આતુર કે’ મુજને
 તેહિતે ? ” “ નહિ વત્સ નહિ તેહિતે । ” ૩

§ § § §

“ નર્થો માનવ ગોચર દષ્ટિ થતી;
 પડતું રૂઝું સંગીત કહ્યું નર્થી;
 ચતું દર્શન સ્વપ્ન મેહિય નર્થી;
 નર્થો શોક નિવાસ ન મૃત્યુ તેહિ
 નર્થો લેશ જ કળ પ્રભાવ વળી;
 અતિ દૂર પયોદર્થી ને યમગી
 તેહિતે । તેહિ વત્સ તેહિ પ્રિય તે । । । ”

પ્રવૃત્તિ વિલાસ.

સુરત.

વૈકુણ્ઠ.

ચાંદલોં ચ્હોડવા ચ્હાનારને.

(અલુપ્તભૂ.)

યાંદલો શું કરે, બાપુ । નકામી તકલીફ એ ।
 જવા દે । તું રહેવા દે । ચાંદલો ન ખપે મહને ।
 યાંદલો કર્નારે કો હૈયામાં કોતર્યો મહને:
 યુલ આ ચાંદલાથી શું વધે કે શું ઘટે હવે ?

ચાંદલો કરનારો કા હસ્ત શાશ્વત બાલનોઃ
 અન્તરે ચાંદલો કીધો ઐર લાલ ગુલાલનો.
 ચન્દ્રિકા ! જ્યોત્સ્નિકા ! કોને તન્ત્ર આ ઉર હસ્તકઃ
 મુકાની એ ચતાં બીજ બ્યર્થ સૌ રથૂલ ચન્દ્રક.
 ચાંદલો શું કરે ત્હારો ! ધડી બે ધડીનોજ એઃ
 ચાંદલો એકલા કીધો ધરે જે સર્વદા દરે.
 ચાંદલો કરનારી કા પ્રેમાદ્ભૂત વિભૂતિ છેઃ
 હમેશાં કાયમી ચાંદ દિવ્યાદ્ભૂત ગુલામી એ.
 પાછી, બાપુ ! લઈ જા તું રથૂલ એ કુંકુમાવટીઃ.
 રહેવા દો ! જવા દે તું ! ચાંદલો ચ્હોડવો નથી.
 વિધાત્રી ચન્દ્રિકાનો જ્યાં ઉર સૌબાગ્ય ચન્દ્રકઃ
 આવા શું લાં ખપે ત્હારા મિથ્યા કુંકુમ ચન્દ્રક !
 જરા ચિન્તા નથી ત્હારા શકુનાપશકુતની !
 લાધી ચૂકી ધડી છે જ્યા સ્વાતિના મુગુર્તની !
 રહેવા દો ! રહેવા દો ! ચાંદલો ન મ્હને કરોઃ
 બંધત ખાલી શકુનોનાં કપાલો ચાંદલે બરો !
 નમસ્કાર દજો, બાપુ ! ને તું દો ખુશખબરીમાંઃ
 દિલમાં ચાંદલો આંદીઃ ને એ દિલબક્ષીમાં.

વનવાસ,
 ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯

માગર.

ધર્મ, પદાર્થવિજ્ઞાન અને કલાનાં ખુલતાં નવીન દ્વારો ॥

(૩)

અધુઓ: ગત સંધ્યાઓએ તમને મેં જે એ બાપણુ આપ્યાં તેમાં આપણે આપણું લક્ષ્ય જૂતકાલ તરફ દોડાવ્યું હતું અથવા આપણે વર્તમાન કાલ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં હતાં. હવે આપણે આપણી નજર બાવિ કાલ તરફ દોડાવવાની છે; વર્તમાન કાલના આધારથી આરંભીને તથા આપણા મધ્યમાં ક્યારનીએ જાણાતી કેટલીક નિશ્ચિત બાબતોને લક્ષમાં લઈને, ધર્મમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, અને કલામાં કેવા પ્રકારનાં નવીન દ્વાર ખુલતાં જાય છે, એ વિષે આપણે વિચાર ચલાવવાનો છે. દૂર દૂરના ક્ષિતિજમાં જ્ઞાનના કેવા કેવા નવીન પ્રકારના માર્ગો આપો આપ ખુલતા જાય છે? આવી અંતિમસીમાઓ, ખરેખરી રીતે આવાં માર્ગોમાં બંધન રૂપ હોતી નથી, પરંતુ વર્તમાનકાલે આપણાથી ભેદી શકાય તેટલા પૂરતા બંધનને દર્શાવે છે. નવીન દ્વારો ખુલવાની આવા પ્રકારની ખાત્રી એક ખરેખરી બાબત છે, એટલું તમને દર્શાવવા માટે ચર્ચા ચલાવવાનો મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; આવા પ્રકારના સ્વરૂપ આપણી આસપાસ શ્રવણગોચર થયાં જાય છે: જાણે કે નવીનદ્વારો ક્યારનાંએ થોડાંક ખુલ્યાં બની ગયાં છે, આપણે એટલું સારી રીતે માની લઈએ, કે જેમ જેમ માનવિ સદૃશ વધારે ઉન્નતિ પામતો જાય છે, તેમ તેમ એ દ્વારો વધારે વધારે ખુલતાં જાય છે, તેમના દ્વારા માનવજાત વિશેષ જુદાભેદના, વધારે સુખી બાવિકાલમાં પસાર થાય છે. આ બાબતને સમજાય એવી રૂપ કરવા માટે, માનવપ્રકૃતિ અને બંધારણનો અમુક નિશ્ચિત દૃષ્ટિબિંદુથી થોડીક ક્ષણો માટે મારી સાથે વિચાર ચલાવવાની તમને વિનંતિ કરું છું; દુનિયાના પ્રાચિનધર્મોમાં આપું દૃષ્ટિબિંદુ બાવિકારિક રીતે સર્વમાન્ય હતું, દ્વિશ્રીયન સામ્રાજ્યના વિશેષ વર્તમાન કાલના ધર્મમાં આવી બાજત કદાચ વિગતવાર સંપૂર્ણતાથી મળી આવતી નથી, છતાંએ તેનું સૂચન સમજવામાં આવે છે; આવા દૃષ્ટિબિંદુનો આપણા મધ્યમાં પુનરુદ્ધાર થવા માંડ્યો છે, અધ્યાત્મમંડલના સાધનવડે દુનિયામાં સઘળે પ્રચાર થવા લાગ્યો છે; આપું દૃષ્ટિબિંદુ કંઈ નવીન પ્રકારનું નથી પરંતુ અત્યંત પ્રાચીન છે, માનવના વધતા જતા મનનો વિચાર કરીને માત્ર તેને નવીન વસ્ત્રો ધારણ કરાવવામાં આવ્યાં છે. હવે મારે આવા દૃષ્ટિબિંદુનો ઉપર ઉપરથી ખુલાસો કરવો જોઈએ; આવા ખુલાસા વિના નવીનદ્વારો ખુલવાની વિધિ જુદામાં જુદી શકશે નહિ. ટુંકમાં ને આ પ્રમાણે છે: દરેક માનવપ્રાણી મુખ્ય પ્રકારે એક ચૈતન્યમય જુદિસ્વરૂપ હોવાથી, જે જુદા જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિઓમાં તે વસે છે તદ્દનુસાર તે તે જુદા વિભાગોને પોતાને બંધેસતા બનાવતું જાય છે; આવા પ્રકારનું ચૈતન્યસ્વરૂપ, એક બિંદુ રૂપે અથવા દિવ્યતાના બીજરૂપે મહાત્મ સૃષ્ટિમુગમાં આરંભ કરે છે; અને જાણે કે અનાજના એક દાણાના સાધારણ બિજકના સંબંધમાં તમારા જોવામાં આવે છે, તેમ જો એ બિજકને જમીનમાં વાવવામાં ના આવે, એ જમીનના રસો તેને પોષણ કરતાં ના હોય, તેના ઉપર વર્ષા ના વરસે, તેના ઉપર સૂર્યતાપ ના પ્રકાશો તો તેના

ચાંદલો કરનારો કો હસ્ત શાશ્વત ખાલનો :
 અન્તરે ચાંદલો કીધો એર લાલ ગુલાલનો.
 ચન્દ્રિકા ! જ્યોત્સ્નિકા ! કોને તન્ત્ર આ ઉર હસ્તકઃ
 સુકાની એ યતાં પ્રીતિ વ્યર્થ સૌ સ્થૂલ ચન્દ્રક.
 ચાંદલો શું કરે તારો ! ધડી બે ધડીનોજ એઃ
 ચાંદલો એકદા કીધો ઘરે ને સર્વદા ટકે.
 ચાંદલો કરનારી કો પ્રેમાદ્યુત વિભૂતિ છેઃ
 હમેશાં કાચમી ચાહુ દિવ્યાદ્યુત શુભામી એ.
 પાછી, ખાપુ ! લઈ જા તું સ્થૂલ એ કુંકુમાવટીઃ
 રહેવા દે ! જવા દે તું ! ચાંદલો રહેડવો નથી.
 વિધાત્રી ચન્દ્રિકાનો જ્યાં ઉરે સૌભાગ્ય ચન્દ્રકઃ
 આવા શૂં લાં ખપે તારા મિથ્યા કુંકુમ ચન્દ્રક !
 જરા ચિન્તા નથી તારા શકુનાપશકુનની !
 લાધી ચૂકી ધડી છે જ્યાં સ્વપ્રતિના સુમુદ્રતની !
 રહેવા દો ! રહેવા દો ! ચાંદલો ન મ્હને કરોઃ
 ભક્ત ખાલી શકુનોનાં કપાલો ચાંદલો ભરો !
 નમસ્કાર હજો, ખાપુ ! ને તું હો પ્રશન્નપ્રીમાંઃ
 દિલમાં ચાંદલો આંહીઃ ને એ દિલવક્ષીમાં.

વનવાસ,

૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯

સાગર.

અવયવો જાણતાં જશે. આપણાં વર્તમાન ઇન્દ્રિય અવયવો પ્રથમતો ત્રીજાં બનતાં જશે. આવા પ્રકારની બહુની તીવ્રતા થયા પછી, નવીન પ્રકારનાં અવયવો આપો-આપ જાણતાં જશે, મરણની ખીણ બાણુની સૃષ્ટિને ખુલ્લી બનાવતાં અવયવો ડેંગવાશે. આપણા કોમનાં—દેહો આ સૃષ્ટિના હોયછે; આપણી જાનતેતુ સંસ્થાં વધારે કોમલ બનતી જાયછે, આ પ્રમાણે સ્થૂલમસ્તકમાં આપણા શોધ સ્પષ્ટતાથી પ્રતીત થવા મંડે છે. ખુલ્લતાં જતાં નવીન દારોની શોધ અંધારતાં આ એક બાળત આપણે આસ લક્ષમાં રાખવાની છે. માત્ર સ્થૂલદેહને વધારે કોમળ બનતો જાયછે એટલું નહિ પરંતુ વંધારમાં એના પછીનો દેહ પણ આપોઆપ ઘડાયાં જાયછે, ધીમે ધીમે તેની શક્તિયો વિકસતી જાયછે; મરણની ખીણ પાસા આપણે જે દેહ ધારણ કરીશું તથા જે દેહને અસારે ધારણ કરીને આપણે ઉર્મિઓના અનુભવ કરીએ છીએ, તેના પણ વિકાસ થયાં જાયછે; કારણકે આપણે જ્યારે મરણદ્વારા પસાર થઈએ છીએ ત્યારે ખીણ સૃષ્ટિનાં આપણે વસ્ત્ર વિના જતા નથી; સ્થૂલદેહ, રૂપી આ ધટવસ્ત્રનો આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ પરંતુ તેમાં ઓવ પ્રેત થઈને રહેશે, તેમાં મિશ્રિત બનેશે, તેની સાથે એક રૂપ થઈને કામ ચલાવતો, મરણની પેલી પારની સૃષ્ટિના જડનો બનેશે દેહ અસારે વિદ્યમાન હોયછે; એ આગામિ દુનિયામાં આપણા સૂક્ષ્મ ઉપયોગ માટે અસારે તૈયાર થાયછે, ત્યાં આગળ આપણને યવાના અનુભવો માટે તે ધીમે ધીમે ઘડાયાં જાયછે. હવે પછી હું તમને વિશેષ વિસ્તારથી સંમળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેવા હવે પછી યવાનાં કુલમાં આ દેહ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારે ઘડાયો હશે વધારે વૃદ્ધિ પામ્યો હશે, વર્તમાન કાલે સ્થૂલ દેહ છે તેમ ચૈતન્યના એક સંપૂર્ણ વાહન રૂપ બન્યો હશે; આ દેહની વૃદ્ધિ અને બંધારણ વડે આપણા સમક્ષ ધર્મમાં, પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કલામાં નવીન દ્વારો ખુલ્લતાં જશે. [આગળ શાણ.]

વિદુષિ બાઈ વસંત.

કવિવર બાણ.

(અનુસંધાને ગત વર્ષે પૂર્વ ઉટ ધી.)

આપણે પ્રથમ એ ખંતાવેલીની પ્રેમલ કથા છે કે જ્યેષ્ઠ અને સંભાસીનો પ્રયોગ કરવા માટે બંને ઉત્તરદોતા નથી પરંતુ એ માટે સંભવ ઉત્તરદોતા છે. કિંતુ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય કે એ ઉભય પ્રકારની દોષો માટે કોઈ એકિત ઉત્તરદોતા કેમ નહિ. ને એ બંને દોષ રૂપ છે તો કોઈ એકાદિ અન્ય પંથુ એનાથી દૂરિત થશે અને ને કોઈ પણ લેખક એ દોષનાં પંજામાં આવી જાય તો અવરૂપ તે નિન્દનીય ગણાશે. શ્લેષ અને સંભાસ, સંસ્કૃત ભાષાની સાહિત્યના માથા ઉપર ભૂતની માફક જે દિવસથી સવાર થયા, સાહિત્ય રૂપી અંધમાને જે

કે. કોઈ પણ વ્યક્તિએ પ્રથમ ઉત્તમ અર્થ લખવો ન જોઈએ, કેમકે જો કોઈ ઉત્તમ અર્થ સમજાય તો લોકો એનાથી ઉતરતા પ્રકારના અર્થને પ્રસંદ કરે નહિ અને અર્થ રચનાની પ્રક્રિયામાં મહાન વિદ્વા આવી પડે ખરી વાત એ છે કે જેટલો અધિક ગુણ સંપન્ન તથા કીર્તિશાળી અર્થ મનુષ્યોની સામે આદર્શરૂપ થશે, તો તે એટલો જ એ વિષયમાં અધિક વલન કરશે તથા જ્યાં સુધી બની શકશે ત્યાં સુધી એની સમાનતાએ પહોંચે એવા અર્થ લખવાની કોશિસ કરશે. મનુષ્યપ્રકૃતિ પોતાના દોષોથી એટલી બધી અભિમાનથી કે જેટલો કેટલાક સજ્જનોનો ખ્યાલ છે.

ખરેખર શું શ્લેષ તથા સમાસનું બાહ્ય નિંદનીય નથી? આ એક પ્રશ્ન છે કે જે આ સમયે મનમાં ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નથી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે શ્લેષ રચના સર્વ દશામાં નિંદનીય છે, અને સમાસનો પ્રયોગ કરવો એ ઉત્તમ તથા ઉપયોગી છે તથા કેટલાક સ્થળે તે રસને વધારનાર હોય છે. પરંતુ એ યાદ રાખવા જેવું છે કે સમાસનો અનહદ ઉપયોગ અયોગ્ય છે. સાથે એ પણ જાણવા જેવું છે કે બાહ્યની કાદબરી સમાસના અતિશય બાહ્યથી રહિત છે. આ ન્યાયે જે હદમાં કાદબરીમાં સમાસ પ્રયોગ છે, ત્યાં સુધી એ નિંદનીય કહી શકાય નહિ, પરંતુ જ્યારે આપણે હર્ષચરિત તથા વાસવ દત્તાપર દ્રષ્ટી નાખીએ છીએ ત્યારે એમાં ધણું ગર્દભીય રચના જણાય છે, જ્યાં સમાસ કલા અતિભૂમિને પ્રાપ્ત થઈ ગય છે.

શ્લેષપ્રયોગ પ્રત્યેકરચનામાં નિંદનીય કેમ છે? આપણે આ લેખમાં કાવ્યનું લક્ષણ પ્રથમ તપાસી ગયા છીએ. જ્યાં સખ્દ, અર્થ અને રસ એકત્રિત રહે એને કાવ્ય કહેવાય છે. અથવા એમ કહીએ કે સખ્દ, અર્થ અને રસનું એકત્રણ જ કવિતા છે. જે રચનાનું અંગ એમાંથી જેને ઉત્તમ બનાવે છે તે કાવ્યને માટે ઉપયોગી છે, અને જો એમાંથી કોઈને પણ દૂરિત કરે તો તે કાવ્યને માટે હાનીકારક છે. શ્લેષ, કોઈપણ પ્રકારે સખ્દના માધુર્ય, એજ અને પ્રસાદ એ ત્રણ ગુણોને પરિપુષ્ટ થવામાં સહાય કરતા નથી. અતઃ તે કાવ્યને માટે સર્વથા ઉપયોગી નથી. ત્યારે હવે એ શ્લેષ હાનીકારક છે કે નહિ એ વિચારવાનું રહ્યું. આ સંબંધી એટલું જ કહીશું કે તે વિચાર શક્તિપર તો કંઈ નહિ ને કંઈ અધિક જોર અવશ્ય નાંખે છે, અને એ નાંખવામાં આવેલું જોર, કાવ્ય રસને વધારવામાં કોઈ પણ પ્રકારે સહાય આપતું નથી. તેથી એ કાવ્યને હાની પહોચાડનાર થાય છે. શ્લેષથી એક વધુ નુકશાન પણ થાય છે, અને તે એક શ્લેષના લોભથી કેટલીકવાર અસંગત તથા અનુચિત ઉપમાઓ પણ આપવી પડે છે, કવિતાનો વાસ્તવિક રસ નષ્ટ થઈ જાય છે.

હવે સમાસની વાત રહી. સમાસ પ્રયોગને પણ એજ કસોટીથી કસીએ. સમાસોથી સર્વથા વિરૂદ્ધ તો કોઈ પણ વિધાને નહિ હોય, જો કે લાંબા સમાસો તો ધણા સજ્જનોનાં હૃદયોમાં કેટકની પેઠે ખૂંચે છે. જેઓ સર્વદા સમાસથી વિરૂદ્ધ છે એને તો અમારે કંઈ પણ કહેવાનું નથી, કેમકે તેઓ પાછળ દોડે છે ની જગ્યાએ અનુચિત દેહરો નહિ,

અને ઘેર રહેનારાને 'ગૃહવાસી' ની જગ્યાએ 'યોગદેવસતિ' કહેશે કે જેમાં કંઈક અક્ષરોની માત્રા વધવા સિવાય અન્ય કંઈ સુગંધતા આદિ લાભ જણાતા નથી. લાંબા સમાસો સંબંધી પણ એ કહેવાનું છે કે કોઇ મહાશયની કદાચ એ મતિ હોય કે ન્યમોષ્ણદિર અને કવિત્વ-એ સર્વને કહેવા માટે ન્યમોષ્ણદિરકવિત્વના-કહેવાની જગ્યાએ-ન્યમોષ્ણ કવિત્વશ્ચ સદિત્વ કહેવું જોઈએ. જે કે એમાં પણ અક્ષરોની સંખ્યા વધવા સિવાય અન્ય કોઇ લાભ થતો જણાતો નથી. પણ હા એમાં તો સંદેહ નથી કે એ એક પ્રકારના કાવ્યના રસને વધારનાર થાય છે. આ ઉપરાંત માત્ર એ પ્રકારના સમાસ રજા કે જેને કદંગા કહેવાય છે. જેમકે તત્પરુપ સમાસ પરંતુ એમાં પણ 'ગુરોઃકુલં' ની જગ્યાએ ગુરુકુલ કહેવામાં શું હાની છે, તે સમજાતું નથી. આવી રીતે બે અથવા ત્રણ પદોના સમાસમાં કંઈ હાની નથી, એ સ્પષ્ટ છે. હવે આપણે લાંબા અને કદંગા-જેવા સમાસોના વિરોધીઓ એને ઓળખાવે છે-સમાસોની ઉપયોગિતા અથવા અનુપયોગિતાપર વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે જે કે તે બહુ સુબોધ નહિ, પરંતુ એને દુર્બોધ કહેવા એ પણ મહાન ભૂલ છે. આનું કારણ શું? કારણ એ છે કે દુર્બોધતા એક સાપેક્ષ શબ્દ છે. પ્રત્યેક યીજ કોઈ અમુક માટે દુર્બોધ હોય છે. એક અંશ કે જે એક વિધાર્થી માટે દુર્બોધ છે તે એક પંડિતને માટે સુબોધ હોઈ શકે છે. સુબોધતા અને દુર્બોધતા અધ્યેતાના જ્ઞાનપર આશ્રિત છે. આ પ્રમાણે કોઈ પણ અંશને દુર્બોધ એ વખતે કહી શકાય કે બ્યારે તે અંશ જેને માટે લખવામાં આવ્યો હોય એને માટે દુર્બોધ હોય. એક રીડર છુક કે જે ચોથા ધોરણમાં શીખવવા માટે બનાવવામાં આવી હોય પરંતુ તે ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે કઠિન હોય તો તે કઠિનજ કહેવાય; જે કે તેને આઠમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેટલી સરલતાથી વાંચી શકે. એજ પ્રકારે જે પુસ્તક આઠમા ધોરણના વિદ્યાર્થી માટે રચાયું હોય તેને ચોથા ધોરણના વિદ્યાર્થી ન સમજી શકે તો પણ તે કદાપિ કઠિન કહી શકાય નહિ. જે તે આઠમા ધોરણ માટે કઠિન ન હોય તો. બાણભટ્ટના સમાસ દુર્બોધ છે કે નહિ એ જણવા માટે, આપણે એ જોવું જોઈએ કે તે કોને માટે લખવામાં આવ્યા હતા; જે સુબોધતા કે દુર્બોધતાને જણાવે. માટે, તથા કઠિન અને સરલતાની ઓળખાણને માટે એ પરિક્ષાને સામે રાખવામાં ન આવે તો, સંસારમાં સર્વ કંઈ કઠિન તથા સર્વ કંઈ સરલ થઈ જાય. જે બાણ આજકાલના જેવા સંસારમાં પોતાની કાઠબરીને રચત તો તેના સમાસોને કઠિન કહી શકાત; કેમકે આજ કાલના જમાના માટે તે નિઃસંદેહ કઠિન છે. પરંતુ આપણે જાણવું જોઈએ કે બાણે બ્યારે તે લખી હતી તે સમયને માટે તે દુર્બોધ હતી કે સુબોધ? આપણને ઇતિહાસ બ્યાં સધી એ સર્વ વાતોને ન દર્શાવી શકે ત્યાં સધી એ સંબંધી કંઈ પણ નિર્ણયપર પહોંચવું એ અશક્ય છે. પરંતુ ઓછામાં ઓછા આ એક પદ્યથી તો જણાય છે કે વિવેક મુખમંડન અંશની રચના સધી કે જેને આપણે દશમી કે અમીયારમી શતાબ્દીમાં રચાયેલી ગણી શકીએ તો બાણને દુર્બોધ સમજવામાં આવતો નહોતો. એનાજ કતો લખે છે કે:—

સુધન્વા 'આશરે' વિશવર્ષની અને 'કીર્તિકુમારે' અઢારવર્ષની ઉમરે 'પંહોચતાં' એ ઉભયે એક શાંતિનોમની કુમારીકોના પ્રેમાંવેશમાં ઉચ પ્રકારે રસાયા; 'તે' સમયનો 'પશ્ચિમચિનનાં' રાજા-ધિરાજ મંગલદેવની તે પૌત્રી 'હોવાથી' તેની 'નસોમાં રાજકુટુમ્બનું' રૂચિર વડી રહ્યું હતું. મંગલદેવની એક 'પુત્રી વંજ' (સી), માલતિ (પુ) સાથે 'પરણી' હતી, આપણું કુટુમ્બ જોમાં વસતું હતું તેનો તે હાકિમ હતો; લોકવાયકા ચાલતી હતી કે, તેણે તેના સાંઘમાં અત્યંત કષ્ટ ભરેલી જીંદગી ગાળી. આ સર્વ ગમે તેમ હો, તેમની 'પુત્રીઓમાંની' એકનું નામ શાંતિ હતું, તે અંતિ સૌદર્ભવાન, માયાળુ સ્વભાવની, જાનું અતિ ઉત્સાહવાળી અને કંડક હતી. અને બંધુઓ તેના હસ્ત માટેનાં એક ખીજની જાણ બહાર રહેલા હરિકો હતો, પરંતુ સદ્ભાગ્યે સુધન્વાએ પોતાનાં બંધુની પ્રેમદશા યોગ્ય સમયે શોધી કઢાડી, 'કીર્તિકુમારની' ખાતર તેણે પોતાની લાંગણીઓને કચરી નાખવાનો એકદમ સંકલ્પ કર્યો. 'બાઇશ્રીના ઉચ્ચ કુટુમ્બને જાજતી રીતે લગ્ન કાર્ય પારપાડી શકે એટલા માટે' તેણે કુટુમ્બના વારસાનો પોતાનો હિસ્સો કીર્તિકુમારને સ્વાધીન કર્યો — અન્ય માર્ગે તેને જે જોઈતું હતું તે પૂરું પડે ત્યાં સુધી તેને જાતેતો પૈસાની કંઈ પણ દરકાર ન હતી; પરંતુ અમૂલ્ય બેસા વડે, એથી પણ વધારામાં મહા સમૃદ્ધિથી મળતી સત્તાના હાકમાક વડે તેના પિતાની સંમતિ ખરીદી લેવાની હતી. ઘણા સમય સુધીતો કીર્તિકુમારે પોતાના બંધુની બક્ષિસ સ્વીકારવા ના પાડી પરંતુ માલતિના (પુ) વલનને લીધે વ્યાવહારિક રીતે તેમ કરવાની અથવા શાંતિનું પાણિ અહણુ કરવાની હમ્મજનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પડી. તેને તેના પાણિનો ત્યાગ કરવો પડે એ બાબત સુધન્વા કાને પણ ધરતો નહિ; આવા પ્રકારનો સંબંધ કુટુમ્બને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે એમ તે ખત્રીથી કહેતો; જોકે તેનું આમ વર્તવામાં ખરેખર કારણતો એ હતું, કે જો તે પોતે દુનિયામાં અન્ય કંઈ પણ કરતાં વધારે બહાલ સહિત ચ્હાતો હતો એવો બંધુ જો આ બાબતમાં નિષ્ફલ નિવડે તો તેના હૃદયના ચૂરચૂરા થઈ જાય.

તેના હાથ માટે અન્ય પણ દાવો કરનારાઓ હતા—અતિ સમૃદ્ધિવાળો જોતાં કુલિન કુટુમ્બનો નહિ એવો એક આદસિક પરંતુ નિશ્ચય વિનાનો યુવક (પદ્માસિંહ) મુખ્ય લક્ષ્ય બેચતો હતો; તે પોતાનો દાવો આડા અવળા સર્વ પ્રકારના માર્ગે ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; યુક્તિ પ્રયુક્તિયો ચલાવતાંયે તે એકદમ સુધન્વા સાથે અથડાઈ પડ્યો; તેને 'તેના' માટે ખરા હૃદયનો ધિકાર, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. આખરે સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર 'લગ્ન' પાર ઉતારવામાં રહેલ પામ્યા ત્યારે પદ્માસિંહ કોંઈ બની ગયો. ગુસ્સામાં ગભરાઈને તે નાંદી ગયો તેમનું વેર વાળવામાં કસમ લીધાં; પરંતુ તેમણે તો તેના પ્રત્યે માત્ર હાંસ્યવૃત્તિ દર્શાવી તથા તેનાથી થાય તેટલું અંશુભ કરવાનું કહેણ કહાવ્યું.

આગળ ઉપર, પોતાનાં કોંઈ માટે દીલગીર થવાનો, તે માટે પાશ્ર્વત્તાર્પ કરવાને ખરા જીગરથી તૈયાર બનવાનો, પરિશિત યુગલને સહાય કરવાનો દેગ કરતો પદ્માસિંહ પાછો આવ્યો; તેણે કહ્યું, કે તેને ઉમરાઈ આવેલા ગુસ્સા બાબતે તેણે એક જ્યોતિર્ગિની સંસાદ લીધી હતી; તેણે કહ્યું, કે તમારે માટે નિશ્ચિત ચંચલો એક મોટા ખંજનો છે, તે તેમને માત્ર તેની સહાય વડે મળી શકે એમ છે. તેણે વળી ઉમેર્યું, કે દેશનાં દરનાં ભાગમાં એક

ખીજમાં આવેલી અમુક શુદ્ધિમાં આ નિષિ છૂપાવવામાં આવ્યો છે, તમારી મરજી હોય તો તમને તે સ્થાને લઈ જવાને તૈયાર છું. કીર્તિકુમારે પ્રમાણિક અને : બહેનવિનાનો હોવાથી આવી વાતો એકદમ માની લીધી; તેમને લગ્ન માટે પૈસાની તાણ હોવાથી તેણે આવી બાબતમાં સર્વે પ્રકારે શ્રદ્ધા રાખી; પરંતુ સુધન્વાને તો શંકા પડી તેથી તેણે તેમના સાથમાં જવાનો આગ્રહ કર્યો; તેઓ એ સ્થાનના નજીક આવી પહોંચતાં પહાડસિંહે પાછળ રહેવાય એવા પ્રકારની યુક્તિ રચી—ખરેખરી રીતે તેણે સ્ત્રીમાં થોડીવાર યાચ એમ કરવા માટે—આકરને લાંચ આપી, જેથી કીર્તિકુમાર અને એક ખીજ નોકરને (બલવંત) બંનેને એકલાંને શુદ્ધિ તરફ જવું પડ્યું.

સુધન્વાને પ્રથમતો આવા વિલંબ વિષે કંઈ પણ લાગુ નહિ પરંતુ ગૌણ પ્રકારનાં વિધેય ઉભરાઈ આવતાં તેણે અસ્વસ્થ બનવા માંડ્યું. એકએક તેનાં ચક્ષુસમીપ એક પ્રકારની સ્વપ્ન સહિ ખડી થઈ, જેમાં કીર્તિકુમાર ઉપર જંગલી પશુઓ હુમલો કરતાં જણાયાં, આ સર્વ બનાવ એક પ્રકારના અતિથોર કાવત્રા સમાન છે, એમ તેને આપોઆપ જણાઈ આવ્યું. જો કે આતો માત્ર એક પ્રકારની અંતર પ્રેરણા હતી, તેની પાસે કોઈ પ્રકારની સાબીતી ન હતી છતાંએ તેણે એકદમ પહાડસિંહ ઉપર હેતરવાનો દોષ મૂક્યો, તેને મારી નાખવાને તૈયાર બન્યો; તે એટલા બધા આવેશમાં આવી જઈને તેને ઘમઝી આપવા લાગ્યો, કે ખસ પુરુષ તેના આગળ ઘયરી ગયો, પોતાનો ખૂનઘૂંટ કબુલ કરી દીધો. સુધન્વાએ તેને બાંધીને એક નોકરના હવાલામાં સોંપ્યો, તથા તેને ખાતીથી કહેતો ગયો કે જ્યારે તો પાછો શરૂ ત્યારે કીર્તિકુમારનો એક વાળ પશુ વાંકો થયો હશે તો તેને મારી નાખતાં ચૂકશે નહિ. તેણે પોતાની સાથે ખીજ નોકરને લીધો, બંધુની શોધમાં ચાલી નીકળ્યો, શુદ્ધિમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરવાના બરોબર વખતેજ તેને પકડી પાડ્યો. પછીથી તેઓ આસપાસ ચઢને ઉપરની ટેકરી ઉપર ગયા, રાત્રી પશુઓની વાતમાં કંઈ સમ્બાધ હશે કે કેમ, તે તપાસવા લાગ્યા, તેવામાંજ તેમાંથી બહાર નીકળતા બે વિકાલવાધ તેમની નજરે ચડ્યા. પાછા આવીને તેમણે પહાડસિંહને એક કદી તરીકે સાથે લીધો તથા તેને ગવર્નર માલતિને (૫) હવાલે સોંપ્યો; તેણે પણ તેમનો વૃત્તાંત સાંભળીને તેને દેશ નિકાલ કર્યો.

આ બધો સમય કીર્તિકુમારને સુધન્વાના સહયોગે કાતરીખાતા અસંતુષ્ટ પ્રેમ વિષે જરા પણ શંકા થઈ નહોતી. સ્વયં જોઈવળો થઈ ગઈ અને લગ્ન દિન ખરેખરે નક્કી કરવામાં આવ્યો ત્યારે સુધન્વા વધારે લયડી પડ્યો, એકાદા દરના શહેરમાં જવાનું કંઈક બાનું કાઢ્યું. કીર્તિકુમારને આ પ્રસંગે પોતાના બંધુની ઝેરહાજરીથી, પોતાને કંઈ ના સમજી શકવાથી ધણીજ નવાઈ લાગી, કેટલુંક શ્વાગી પણ આવ્યું; “લગ્ન થવા પછી જણાઈ આવ્યું કે શાંતિને પણ બહેનનાં કારણ હતાં, તેની આંતરદૃષ્ટિ મારફતેજ આખરે સત્ય તરી આવ્યું. કીર્તિકુમાર પ્રજ્ઞાતાપથી પ્રબલવા લાગ્યો તથા કહેવા લાગ્યો, કે તેનાથી શાંતિ વિના પણ જીવી શકાત નહિ તેમજ આ પ્રમાણે પોતાના પહાડા બંધુનું સ્થાન પોતેજ લેવા કરતાં પોતે પુણીથી મરણ શરણ થાત. પરંતુ સુધન્વાએ તેને દીલાસો આપતાં કહ્યું કે દેવોની મરજી વિના પોતાના બંધુના મનમાં શું છે તે, તેનાથી સમજી શકાત નહિ તેથી પોતે આપણે

સુધન્વા આશરે વિશવર્ષની અને કીર્તિકુમારે અદારવર્ષની ઉમરે પંદોરવર્ષની એક શાંતિનેમિતી કુમારીકાંના પ્રેમાવેશમાં ઉગ્ર પ્રકારે દસાવા; તે સમયનો પશ્ચિમચિનધિરાજ મંગલદેવની તે પૈત્રી હોવાથી તેની નસોમાં રાજકુટુમ્બનું રૂચર વડો મંગલદેવની એક પુત્રી વળ (છી), માલતિ (પુ) સાથે પરણી હતી, આપણું કુટુંબ સત્તું હતું તેના તે હાકેમ હતો; લોકવાયકા ચાલતી હતી કે, તેણે તેના સાથમાં કદ બરેલી છાંદગી ગાળા. આ સર્વ ગમે તેમ હો; તેમની પુત્રીઓમાંની એકનું નામ હતું, તે અતિ સૌદર્યવાન, માયાળુ સ્વભાવની, છતાં અતિ ઉત્સાહવાળી અને કે બને બધું જો તેના હસ્ત માટેના એક ખીજની નળ બહાર રહેલા હરિકે હતા સદ્ભાગ્યે સુધન્વાએ પોતાના બધુની પ્રેમદશાં યોગ્ય સમયે શોધી કહાડી, કીર્તિ ખાતર તેણે પોતાની લાગણીઓને કચરી નાંખવાનો એકદમ સંકલ્પ કર્યો. બાઈશ્રીને કુટુંબને છાજતી રીતે લગ્ન કાર્ય પારપાડી શકે એટલા માટે તેણે કુટુંબના વારસાં તાનો હિરસો કીર્તિકુમારને સ્વાધીન કર્યો — અન્ય માર્ગે તેને જે જોઈતું હતું તે ત્યાં સુધી તેને જાતે પૈસાની કંઈ પણ દરકાર ન હતી; પરંતુ અમૃત્ય બેટા વડે પણ વધારામાં મહા સમૃદ્ધિથી મળતી સત્તાના કાઠમાઠ વડે તેના પિતાની સંમતિ, લેવાની હતી. ઘણા સમય સુધીતો કીર્તિકુમારે પોતાના બધુની બક્ષિસ સ્વીકારવા પરંતુ માલતિના (પુ) વલનને લીધે વ્યાવહારિક રીતે તેમ કરવાની અથવા શાંતિ અહણ કરવાની ઇચ્છાના ત્યાગ કરવાની દ્રવ્ય પડી. તેને તેના પાણિનો ત્યાગ કરે એ બાબત સુધન્વા કાને પણ ધરતો નહિ; આવા પ્રકારનો સંબંધ કુટુંબને આપોગી થઈ પડશે એમ તે ખત્રીથી કહેતો; જોકે તેનું આમ વર્તવામાં ખરેખર એ હતું, કે જેને પોતે દુનિયામાં અન્ય કંઈ પણ કરતાં વધારે બહાલ સહિત આ એવો બધુ જે આ બાબતમાં નિષ્ફલ નિવડે તો તેના હૃદયના ચૂરચૂરાં થઈ જાય.

તેના હાથ માટે અન્ય પણ દાવો કરનારાઓ હતા—અતિ સમૃદ્ધિવાળો જન કુટુંબનો નહિ એવો એક સાહસિક પરંતુ નિઃશ્વ વિનાનો યુવક (પહાડસિંહ) યુ જોતો હતો; તે પોતાનો દાવો આગ અવળા સર્વ પ્રકારના માર્ગે ચલાવવાનો પ્રયત્ન હતો; યુક્તિ પ્રયુક્તિયો ચલાવતાંયે તે એકદમ સુધન્વા સાથે અથડાઈ પડ્યો, તેને તે ખરા હૃદયનો ધિક્કાર, તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. આખરે સુધન્વા અને કીર્તિકુમારે લે ઉતારવામાં રહેલ પાંખા ત્યારે પહાડસિંહ કોંઈ બની ગયો ગુસ્સામાં ગભરાઈને ગયો તેમનું વેર વાળવાની કસમ લીધા; પરંતુ તેમણે તો તેના પ્રત્યે માત્ર દારિદ્ર્યદ્રિ તથા તેનાથી થાય તેટલું અંશુભ કરવાનું કહેણું કહાવ્યું.

આગળ ઉપર, પોતાના કોંઈ માટે દોલગીર થવાનો, તે માટે પાંખાંતાપ કરવા જગરથી તૈયાર જનવાનો, પરિણિત યુગલને સહાય કરવાનો દોષ કરતો પહાડસિંહ આગ્યો; તેણે કહ્યું, કે તેને ઉભરાઈ આવેલાં ગુસ્સા બાબતે તેણે એક ન્યોતિયિન, લીધી હતી; તેણે કહ્યું, કે તમારે માટે નિશ્ચિત થયેલાં એક મોટા ખર્ચનો છે, માત્ર તેની સહાય વડે મળી શકે એમ છે. તેણે વળા ઉમેર્યું, કે દેશનાં દૂરનાં બાં

તેના ગૃહમાં નિત્ય વસવાતું આમંત્રણ મેળવવામાં પોતાની આવી શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. ધીમે ધીમે તેણે સંજય ઉપર ધણોજ લાગ વગ જમાવ્યો, તેણે તેની પવિત્ર પુરૂષ રૂપે એક મંદિરમાં સ્થાપના કરી. આ મંદિરમાં તેણે પોતાનું સ્થાન ધણું વર્ષ સુધી જાળવી રાખ્યું, લોકો ઉપર પોતાની તંત્રકલાનો મહાફતેહ સાથે પ્રયોગ ચલાવવા લાગ્યો. સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર પ્રત્યેનું પોતાનું વૈર તે કદાપિ વિસરી ગયો નહોતો, ધીમે ધીમે તેણે સંજયના કાન તેમના વિરુદ્ધ બંનેમાં, ધણી ખટપટ જમાવી, કારણકે શાંતિના પિતા માલતિનાં (પુ) મનમાં પણ તેમના વિરુદ્ધ અસર ઉપજાવવામાં સંજય યોડી ધણી ફતેહ મેળવી શક્યો, તેથી કુટુંબમાં પણ તાણાતાણના સંબંધોની ખટપટ ઉપજી આવી હતી. શંકાશીલવર્તન વાળી એક યુવાન સ્ત્રી પર્વતસિંહમાં (સ્ત્રી) પહાડ સિંહને એક યોગ સાધન મેળી આવ્યું; કીર્તિકુમારના વડિલ પુત્ર મહા (પુ) સાથે તે ખારમાં પડી તથા તેને આપવાની અમુક પ્રકારની પ્રેમ-ઓપધિ મેળવી આપવા માટે પહાડસિંહની મદદ માગી. પહાડસિંહ જો તે તેના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા બધા પૈસા પોતાને આપી દે તો સહાય થવા કમ્પલ કર્યું. પછીથી તેણે મુદા (પુ) અને યુવાન સ્ત્રીનાં માટીનાં પૂતળાં બનાવ્યાં, તાંત્રિક મંત્રોચ્ચાર સહિત તેમના ઉપર પ્રાણવિનિમયનાં અનેક માનન કર્યો, સુદાના (પુ) શયન ગૃહમાં તેમને છૂપાવવાની સુકિત રચી.

તેના જાડુની યોડી ધણી અસર થઈ, તેથી મુદા (પુ) ના મનમાં યુવાનવ્યક્તિ માટે શ્રમ ઉપજાવ્યો; આ ઉપરથી તેણે તેની સાથે લગ્ન કરીને તેની જીંદગી ખરાબ કરવાના ગપાટા ભારવા માંડ્યા. પરંતુ મુદાની (પુ) બહેન બુધદેવ (સ્ત્રી) આંતરદષ્ટિ વાળી હતી. તેને અમુક પ્રકારના કાવતરાનું જ્ઞાન થયું. આવી દુષ્ટ સ્ત્રી તરફ પોતાનો બાઈ કાઈ કાલે પોતાની મેળે આકર્ષાય નહિ, એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેણે આ બાબતની પોતાના પિતા અને કાકાને વાત કરી, આ કાવતરામાં ગમે તે પ્રકારે પહાડસિંહનો હાથ હોવાની તથા તે રોંગ હોવાની પોતાની ખાત્રી ખુદી કરી. સુધન્વાને તો તેને માટે લાંબાં સમયથી શંકા હતી તે લોકને અનેક નાના પ્રકારે તેના ફસાવવાના પૂરાવા જોઇને તથા બુધદેવે (સ્ત્રી) જે કહ્યું તેના આધારે તેણે ખાત્રી બરેલી શોધ ચલાવવા માંડી; આ સર્વમાં પહાડસિંહનો હાથ તેણે યોગ સમયમાં શોધી કાઢ્યો. આવા શોધથી પહાડસિંહ એકદમ મરણની સગ્ગને પાત્ર બન્યો કારણકે તેની દેશ નિકાલની સગ્ગમાં તેને મરણની સગ્ગ ખમવી હોયતોજ દેશમાં પાછા ફરવાની આશા કરવામાં આવી હતી; આ ઉપરથી તેનો વધ કરવામાં આવ્યો.

બુધદેવની (સ્ત્રી) શીઘ્ર આંતરદષ્ટિ વડે તેનાં બધાં કાવતરાં ખુલાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં તેથી માત્ર મુદાજ (પુ) તેની મોહજાલમાંથી છૂટ્યો બન્યો હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ માલતિ (પુ) અને સંજયના પણ સમજવામાં આવ્યું, કે કેવી રીતે તેમને અવળાદોરવામાં આવ્યા હતા, તેથી હવે સંપૂર્ણ સંપભાવ પ્રવર્ત્યો. માલતિ (પુ) પોતાની પૂર્વની બેદરકારી અને અવિશ્વાસ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાને આતુર થયો હતો, તેથી યોગક વર્ષ પછી તે મદિરા પડ્યો તથા તેના વૈધોએ મંદવાની આશા ના આપી સારે પોતાના મરણ સમાચાર સહિત તેણે અંગલદેવ તરફ એક એલચી મંદલ મોકલ્યું તથા સુધન્વાને પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપવાની પ્રાર્થના કરી. અંગલદેવે તેમની વિનંતી ખુશીથી કમ્પલ કરી, સુ-

ધન્વા પ્રાન્તનો હાકેમ બન્યો. તેણે કીર્તિકુમારને સુખ્ય ન્યાયાધિશ નિમ્ણે, ઇ. સ. પૂ. ૧૯૪૮૫ માં તેમનાં મરણ થતા સુધી તેમણે અત્યંત માન અને પ્રતિષ્ઠા સહિત તેમનાં યદ દિપાવ્યાં.

પદ્માસિંહને ખુલ્લો પાડવાથી સુધન્વાની સાખમાં ઘણાજ વધારો થયો, તથા તેની ચોકસ પ્રમાણિકતાએ તેને ઉચ્ચ દશામાં જાળવી રાખી. આ સર્વ શોધ ખરેખરી રીતે જીને લીધે થયો હતો તે છુધદેવે (સ્ત્રી) પરિચારીકા રૂપે મંદિરમાં વાસ કર્યો, દિવ્યદૃષ્ટિ માટે તથા અમુક રોજો મટાડવાની તેની શક્તિ માટે તે અતિ ખ્યાતિ પામી.

તે આશરે વીસ વર્ષની થઈ તેવામાં, હવે બહુ વૃદ્ધ બની ગયેલા મંગલદેવે પોતાના રાજ્યમાં એક પ્રકારનો વિજયપ્રવાસ આરંભ્યો હતો; તે તેમના પ્રાન્તમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે સુધન્વા અને કીર્તિકુમારને સાથે તેમને આવકાર આપવાની ફરજ પડી. આ પ્રમાણે મંગલદેવ અને છુધદેવનો (સ્ત્રી) ભેટો થયો, તેને જોતાં તેનામાં એકદમ હડી અસર થઈ આવી. તેણે તેને પોતાની દૃષ્ટિ બહાર રાખી નહિ, ધીમે ધીમે તેને મંદિર છોડીને પોતાના એક પૌત્ર ચિદંબર સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાવા લલચાવી, તેથી આગળ ઉપર તે દેશની રાણી બની. પરંતુ આ બાબત તેના પિતાના મરણ પછી ઘણે સમયે બની હતી; સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર બાલક દશામાં હતા તેવાજ વૃદ્ધ દશામાં પણ અભેદજન હતા એક લાંબા જીવનના અરસામાં તેમના વચ્ચે કોઈ પ્રકારની ગેરસમજ કોઈ વાર થઈ ન હતી, તેઓ એક બીજા વચ્ચે થોડા દિનોના અંતરે મરણ પામ્યાં, દરેકને પોતાનું જીવન અન્યના વિના અપૂર્ણ લાગતું હતું.

સુધન્વા કદાપિ પરણ્યો ન હતો તેથી કીર્તિ કુમારના પુત્ર મુદાને (પુ) ખાલી પડેલા ગવર્નર સ્થાને નિમવામાં આવ્યો; પોતાની પત્ની ભદ્રામુની (સ્ત્રી) બહુ સદાય વડે તેણે તે સ્થાન બહુ યશપૂર્વક જાળવ્યું.

પંચમવાર્તાનાં પાત્રો.

મંગલદેવ.....રાજાધિરાજ. પુત્રી—વજ્ર (સ્ત્રી) પૌત્ર—ચિદંબર. પિતા—માલચંદ્ર
માતા—બૃહસ્પતિ (સ્ત્રી) ઘંધુ—શુક્રદેવ બહેન—વરણુતારા.

માલતિ (પુ).....પ્રાંતનો ગવર્નર.....પત્ની—વજ્ર (સ્ત્રી) પુત્રી—શાંતિ.

કીર્તિકુમારપિતા—તેજસિંહ; માતા—રાનચંદ્ર (સ્ત્રી). ઘંધુમો—સુધન્વા, કાંતિ
(પુ) બહેનો—રાજપાલ (સ્ત્રી), પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) પત્ની—શાંતિ પુત્ર—મુદા
(પુ) પુત્રી—છુધદેવ (સ્ત્રી)

કાંતિ (પુ).....પત્ની—તેજપાલ (સ્ત્રી) પુત્રો—ઉપ:પાલ, વારણી, કાંતિકુમાર, પુત્રીમો
—સુલોચના, ધનુ, અનસયા.

રાજપાલ (સ્ત્રી).. ...પતિ.—વિક્રમ. પુત્રી—ભદ્રાપુ. (સ્ત્રી), નર્મદા, મણિ પુત્રો—જયવંતસિંહ,
વિકાસરમાં, હીપસિંહ.

પૂર્ણચંદ્ર (શ્રી)પતિ—રાજસિંહ પુત્રો—વિવેકાનંદ, 'ઉર્મિલા' (પુ), 'સત્યવત, શાંતિકુ-
માર. પુત્રીઓ—હમીર (શ્રી), દુર્ગા.

મુદા (ડી).....પત્ની—મદાયુ (શ્રી) પુત્રો—વિદ્યાનયંદ્ર, યશવર્મા, મૃદ્ધિપાલ.
પુત્રીઓ—સાવિત્રિ, તારા.

પુષ્પદેવ (શ્રી).....પતિ—ચિદંબર. પુત્રો—શનીદેવ, વિરાજ, વિશ્વકર્મા. પુત્રીઓ—ઈ-
દિરા, અજબસિંહ (શ્રી)

સંજય.....રાજ્યદારી પુરૂષ.

કીર્તિવર્મા.....અર્ગના મંદિરનો લામા.

સરસ્વતિઅર્ગનો યુવાન સાધુ

બલવંત.....કાતિકુમારો એક નિમકદલાલ નોકર.

પ્રમિલા (પુ).....એકદોંગી મિત્ર.

પદ્માડસિંહએક હરિશ.

પર્વતસિંહ (શ્રી).....એક સાહસિક શ્રી.

॥ સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાતલાપ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

૬

સ્મરણાવશેષો—હિંદમાં દુકાસેનો પ્રશ્ન,—આત્માર્થશુકરી કાર્યપરા-
યણ થનારાઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—આ તે સત્ય અથવા તમસ?—ભિક્ષુ-
કોની બનેલી એક પ્રજા—“આપવા અને લેવાની” નીતિ—સીધેસીધી
રીતે જેની જેની જે જે આમીઓ હોય તે દર્શાવો અને જનામાં જેનામાં
જે જે સદ્ગુણ જોવામાં આવે તેની બીજાના આગળ સ્તુતિ કરો—દરેક
જુણ વિવેકાનંદ થઈશકે—અખંડીત બ્રહ્મચર્ય એજ શક્તિનો મહાન મેત્રછ
—સમાધિ અને હર્ષ.

[શ્રી પ્રીયનાથ સિંહ.]

અમારૂં ગૃહસ્વામીજીના નજીકમાંજ હતું; અમે શહેરના એકજ વિભાગનાં બાલકો
હોવાથી માફ અને અન્ય બાલકોનું તેમની સાથે વારંવાર રમવું થતું. મારા બાલ્યકા-
લથીજ મને તેમને મારે ખાસ આકર્ષણ હતું; મારી ખરા હૃદયની શ્રદ્ધા હતી કે તે

એક મહા. પુરૂષ બનશે. તેમણે સંન્યસ્ત બ્રહ્મ કહ્યું ત્યારે અમને લાગ્યું, કે આવા યુવક માટે રાખેલી ઝગઝગતી કારકીર્દીની આશાનો સર્વ પ્રકારે અંત આવ્યો છે.

તેમના અમેરીકા ગયા પછી, ચીકગોમાં મળેલી સર્વ ધર્મોની પાર્લામેન્ટમાં, અમેરિકાનાં અન્ય અનેક રાજ્યોમાં તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનોના ઉતારા વર્તમાન પત્રોમાં વાંચીને મને લાગી આવ્યું, કે “ અગ્નિ વચ્ચમાં છૂપાઈ શકતો નથી; ” સ્વામીજીમાં છૂપાઈ રહેલો અગ્નિ હવે જ્વાલા રૂપે પ્રકટી નિકળ્યો હતો; આટલાં બધાં વર્ષ પછી કલિકા ખીલી નિકળી હતી.

થોડા સમય પછી મારા જાણવામાં આવ્યું, કે તેઓ હિંદમાં પાછા ફર્યા છે, મદ્રાસમાં જવલંત વ્યાખ્યાનો આપી રહ્યા છે. એ મારા વાંચવામાં આવ્યો, હિંદુ ધર્મમાં આવાં શ્રેષ્ઠ સત્યોનો સમાવેશ થાય છે, તેમને આટલી બધી સ્પષ્ટતાથી સમજાવી શકાય છે, એ જોઈને મને ઘણીજ નવાઈ લાગી. તેમનામાં કેટલી બધી અદ્ભૂત શક્તિ છે ! તેઓ તે એક માનવિ અથવા એક દેવ હશે ?

સ્વામીજી કલકત્તામાં આવતાં અત્યંત ઉત્સાહ પ્રવર્ત્યો; કાશિપુરમાં ગંગાતટે આવેલા સિલના આરામ-બવનમાં અમે પણ તેમની પાછળ ગયા. આ પછી થોડાક દિવસે “ કલકત્તાના યુવકે ” આવકાર સ્વયં અભિનંદન પત્રના ઉત્તરમાં લોકની એક મોટી સંખ્યા સમક્ષ હાથે બોલેને ઉજાળતું એક વ્યાખ્યાન રાજ રાધાકાન્ત દેવના બવનમાં આપ્યું; કલકત્તા એ તેમને પ્રથમવારજ સાંભળ્યા અને નવાઈમાં ગરકાવ ખન્યું; પરંતુ આવી બાબતો તો સર્વના જાણવામાં છે.

તેમના કલકત્તા આવ્યા પછી, તેમને એકવાર એકાંતમાં મળવા માટે અમારા બાલકાલની પેઢે તેમની સાથે છૂટથી વાતચીત કરવામાટે હું અત્યંત ઉત્સુક બન્યો; પરંતુ તેમની આસપાસ હમેશાં ઉત્સુક શોધકોનું એક ટોળું જામેલું જ રહેતું, જરાપણ અટક્યાવિના વાર્તાલાપ પણ ચાલ્યાં જતો. તેથી કેટલાક દિન સુધીતો મને તેમને મળવાનો લાગ મળી શક્યો નહિ; આખરે એક દિવસે અમે ગંગાજના તટે આવેલા ખાગમાં સાથે ફરવા ગયા; તેમણે તેમના યુવાવસ્થાના સાથી જોડે. જૂના સમયની પેઢેજ એકદમ વાતચીત કરવા માંડી; હમારી વચ્ચે થોડી ઘણીવાર વાતચીત ચાલીહશે એટલામાંતો તેમને બોલાવવાને વારંવાર માણસો આવવા લાગ્યાં; એ સર્વે મળવા આવેલા અનેક શ્રદ્ધેશી વાટ જોઈ રહ્યા વિશે જણાવતાં; આખરે તેમણે થોડાક અધિરા બનીને આવી રીતે સંદેશો લાવનારને કહ્યું, કે “ હે ભાઈ, મને થોડાક આરામ લેવાધો; મારા આ બાલકાલના સાથી જોડે મને થોડીક વાતચીત કરવાંધો; થોડાક સમય માટે મને ખુદી હવામાં રહેવાધો. જાઓ અને જે આવ્યા હોય તેમનો આદર સત્કાર કરો, તેમને બેસવા કહો, તેમને તમારૂં આપો, થોડીકવાર રાહ જોવા વિનંતિ કરો. ”

અમે ફરીથી એકલા પડ્યા ત્યારે મેં સ્વામીજીને પૂછ્યું, “ ઠીક, સ્વામીજી હવે તો

તમે એક સાધુ બન્યાછો. અત્રે તેમને આવકાર આપવા માટે ફંડ કરીને પૈસા એકઠા કરવામાં આવ્યાછે; આ દેશમાં ચાલતા દુકાણનો વિચાર કરતાં મને લાગ્યું, કે તમે કલકત્તામાં આવતા પહેલાં, "મારા આવકાર માટે એક પાછનો પણ ખર્ચ કરશો નહિ; એના કરતાં તો એ બધી રકમ ફેમીનરીલી ફંડમાં ભરી દેજો; " એવી મતલબનો તાર કરશો; પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે તમે આતું કંઈ કર્યું નથી; એમ કેમ ?

સ્વામીજી—શા માટે, આના કરતાં મારો વિચાર એવોજ થયો કે મને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવે એવો ખૂબ આવેશ હિંજળવાની જરૂર છે; આવા પ્રકારની કંઈ બાબતવિના લોકો શ્રી રામકૃષ્ણ તરફ શીરીતે આકર્ષાશે, શીરીતે તેમના નામ પાછળ ગાંડા થેલા બની જશે, એ તમારા લક્ષમાં આવી શકતું નથી ? આજે આવકાર આપવામાં આવ્યો તે શું મારી જાત માટે હતો અથવા શું આ વડે તેમના નામની કીર્તિ પસરી નથી ? જુઓ, તેમના વિષે જાણવાની લોકોના મનમાં કેટલી બધી તૃષ્ણા જાગત યઈ છે ! આ સમયથી તેઓ હવે તેમના વિષે થોડે થોડે જાણતા જશે, આથી શું દેશના બધામાં વૃદ્ધિ નહિ બને ? દેશના બધા માટે આવનારને લોકો ના પીછાને તો પછી તેમનું જાણ પણ શી રીતે થાય ? તેઓ ખરેખરા કેવા હતા એ બ્યારે તેમના ખરોખર સમજવામાં આવશે ત્યારે પુરૂષો—ખરેખરા પુરૂષો—હૃદયન યથા આવશે; આવા પુરૂષો હૃત્પત્ત યથા આવતાં દુકાણ અને તેના જેવી અન્ય વિપત્તિઓ દેશમાંથી દૂર નસાડી મુકવામાં શીવાર લાગવાની ? તેથી મારે એમ કહેવું છે, કે કલકત્તામાં થોડોક ખજાજાટ, ઉચલ પાચલ થવી જોઈએ, મને પોતાનું કેન્દ્ર બનાવતી એક મોટી સભા મળવી જોઈએ, એવી મારી વિશેષ મરજી હતી; આવા સાધન વડે શ્રી રામકૃષ્ણના સંદેશમાં લોકને વિશેષ શ્રદ્ધા રાખવાનું મન થાય; નહિતો શકત મારે માટેજ આટલી બધી ધાંધલ કરવાની શી જરૂર હતી ? મને તેમાટે શી પરવા છે ? હું તમારી સાથે તમારા ગૃહ આગળ રમતો હતો તેના કરતાં અત્યારે જરા પણ મોટા બની ગયો છું ? હું પહેલાં હતો તેવો ને તેવોજ અત્યારે પણ છું. કહો, તમને મારામાં કંઈ પણ ફેરફાર લાગે છે ?

જે કે મેં કહ્યું, "ના, કંઈ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય ધણો ફેરફાર તમારામાં જોવામાં આવતો નથી, " છતાં મારા મનમાં લાગી આવ્યું, કે "તમે તો ખરેખર હવે એક દેવ જેવા બની ગયા છો. "

સ્વામીજી—એ આગળ ચલાવ્યું;—"હવે આપણા દેશમાં દુકાણ હમેશની બાબત સમાન બન્યો છે, હવે તો તે આપણામાં એક પ્રકારના નાશ કારક રોગ સમાન યઈ પડ્યો છે. દુકાણનાં આંતર વારંવારનાં તુકરાન અન્ય દેશમાં તમારા જોવામાં આવે છે ? ના, કારણ કે અન્ય દેશમાં ખરેખરા માનવિઓનો વાસ છે, આપણા દેશમાં માનવિઓ મૃત જડ જેવાં, ખોલકેલ તાંમસપરાયણ બની ગયાં છે. શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનો અભ્યાસ કરીને, તેમને તે જેવાં ખરેખરા હતાં તેવા જાણીને લોકને પ્રથમ તો તેમની સ્વાર્થી પ્રકૃતિ નો ત્યાગ કરતાં શિખવાનો, પછીથી જ તેમના તરફથી વારંવાર પડતા દુકાણોને અટકાવવાના ખરેખરા પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. ધીમે ધીમે હું પણ એ દિશામાં પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો છું, એ તમારો જોવામાં આવશે. "

પ્રશ્ન—એતો બહુજ સાહે થશે. મારા ધારવા પ્રમાણે તમે આ દેશમાં અનેક વ્યાખ્યાન આપવા માગો છો, નહિતો તેમના નામનો શીરીતે પ્રચાર થશે ?

સ્વામીજી—ખીલકુલ વિચાર વિનાની વાત ! હું તેવું કંઈ પણ કરવા માંગતો નથી ! તેમનું નામ ખ્યાત થાય એવું કંઈ પણ કર્યા વિના રહેવા દેવામાં આનું છે ? એ દિશામાં પણ એમણે તેટલું કરવામાં આનું છે. આ દેશમાં વ્યાખ્યાનોથી કોઈ પ્રકારનું શ્રેય થઈ શકવાનું નથી. આપણા કેળવણી દેશીએ તેમને સાંભળશે અને બહુતો ખુશી થઈને “બહુ સાહે કંઈ” કહીને તાળીઓ પાડશે. એટલામાંજ સર્વનો સમાવેશ થશે. પછીથી તેઓ ધેર-જંઘને તેમણે જે સાંભળ્યું હશે તેને આપણે કહી શકીએ. તેમ તેમના ખોરાક સાથે પચાવી કાઢશે, કઠાયલા જૂતા કાલના લોહના ટૂકડાને ટીપવાથી શો અર્થ સરે ? એથી તો તેના વધારે ટૂકડા થઈ જશે. પ્રથમ તો તેને લાલચોળ તપાવવું જોઈએ, પછીથીજ તેને ટીપીને ઘડવો હોય તેવો ઘાટ ધડી શકાય છે. આપણા દેશ સમક્ષ એક ઝળઝળતું, જીવંત દર્શાંત ખડું કર્યા વિના કંઈ પણ વળે એમ લાગતું નથી. થોડાક યુવકો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને, પોતાના દેશને ખાતર પોતાનાં જીવનો અર્પણ કરે, એટલીજ આપણે જરૂર છે. પ્રથમ તો આપણે તેમનાં જીવનો ઘડવાં જોઈએ પછીથીજ અમુક પ્રકારના ખરા કાર્યની આશા રાખી શકાય.

પ્રશ્ન—ભલે, સ્વામીજી, પોતાનો ધર્મ સમજવાને અશક્ત આપણા દેશનાં માનવિઓ દ્વિધિયાનિદિ, મુસલમાન ધર્મ ઇલાદિ જેવા ધર્મોનો સ્વીકાર કરતાં હતાં. તેમને માટે કોઈ ઉપાય યોજવાનો રહેવા દબને, તમે તો અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડમાં હિંદુ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા ચાલી નિકળ્યા છો, એ વિચારથી હમેશાં હું ગૂંચવાડામાં પડતો.

સ્વામીજી—ખરી વાત એમ છે, કે હવે બનાવો પલટાઈ ગયા છે એ તમારા લક્ષમાં આવતું નથી. શું આપણા દેશનાં માનવિઓમાં ધર્મને ધારણ કરીને બવહારમાં મુકવાની શક્તિ રહી છે ? તેઓ અલંત સાત્વિક બની ગયાં છે, એવા પ્રકારના ગર્વનો વાસ તેમનામાં જોવામાં આવે છે. નિઃશંક એવો સમય હતો કે બ્યારે તેઓ સાત્વિક હતા પરંતુ હવે તેઓ ઘણા અધમ પ્રકારના બની ગયા છે. સત્વમાંથી પાત થતાં માનવિ એકદમ તમસમાં ગગડી પડે છે, તેમને તો આવા પ્રકારનું કંઈક થયું છે. જાતે પ્રવૃત્તિમાં ખીલકુલ ના જોઈનાર, એકાદ ખંડમાં ભરાઈને માત્ર હરીનું નામ લીધાં કરનાર, પોતાની નજર આગળ ખીજ ઉપર પડતા અનહદ દુઃખ અને વિપત્તિને જોઈને શાંત અને બેદરકાર રહેનાર એક માનવિમાં શું સત્વ ગુણનો સમાવેશ થાય છે, એમ તમારું ધારવું છે ? આમાં કોઈ પણ પ્રકારે સત્વનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તેતો માત્ર અધ તમસમાં વિટાયાં જાય છે. જે દેશના લોકો પોતાની જીખને સંતોષવા પૂરતો ખોરાક પણ મેળવી શકતા નથી તેઓ શી રીતે ધર્મનો બવહાર કરી શકવાના છે ? જે દેશના લોકોના મનમાં ભોગની વાસનાઓ જરા પણ સંતોષ પામી નથી, તેવાઓનાં મનમાં વિરામની ભાવનાનો ઉદય શી રીતે થઈ શકશે ? આટલા માટે સર્વથી પ્રથમતો, માનવિઓને પૂરતું ખાવાનું ગળા શકે તથા જીને સહજ ભોગવી શકાય એટલા પૂરતાં ભોગ સાધવો મળી શકે એવા માર્ગ અને યોજનાની જરૂર છે; પછીથીજ ધીમે ધીમે ખરા વૈરાગ્યનો ઉદય થશે, ધર્મને બવહારમાં મુક-

વાને યોગ્ય અને તૈયાર બનશે. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાના લોક—તેમનામાં કેટલો બધો રુઝે-ગુચ્છ ઉભરાઈ જાય છે. દુનિયાંદારીના સર્વ પ્રકારના ભોગોથી હવે તેઓ સતોષ પામ્યા છે. આ ઉપરાંત ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પણ, શ્રદ્ધા અને બહેમોથી ઉભરાઈ જતો એક ધર્મ હોવાથી, આપણાં પુરાણોના ધર્મ સાથે મળતો આવે છે. કેલવણી અને શિક્ષણના પ્રચારથી, તેમાં પણ પશ્ચિમના લોકને હવે વધારે શાંતિ મળી શકતી નથી. તેમની વર્તમાન દશાજ એવી છે, કે તેમને એક સહજ આગળ વધારતાં તેઓ સત્વ પર્વત પડોથી જશે; આ ઉપરાંત વળી, તમારી પાસે આવીને તમારા પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર એક પાશ્ચાત્ય ધોળા મુખ વાળા માનવિના શબ્દોમાં તમે જેટલો વિશ્વાસ રાખીને સ્વીકાર કરો છો તેટલો એક મીથિરે હાલ સંન્યાસીના શબ્દોનો સ્વીકાર કરી શકશો?

પ્રિયનાથ—એમજ છે મહારાજ ! મી. એન એન. ધોધન પંથુ આવું ને આવું જ કહે છે.

સ્વામીજી—હા, જ્યારે મારા પશ્ચિમ દેશના શિષ્યે. યોગ્ય શિક્ષણ અને મન મેળવીને આ દેશમાં મેટી સંખ્યામાં આવીને કહેશે કે, “ તમે બધા શું ક’ો છો ? તમે શા માટે આટલી બધી ઝાંછી શ્રદ્ધા વાળા બની ગયા છો ? તમારા આચારો અને ધર્મ રીત-બાત, રીવાજ, રૂઢિચો, નીતિ સિદ્ધાન્તો, કાંઈ પણ પ્રકારે શી રીતે ઉતરતા પ્રકારનાં છે ? અમે પણ તમારા ધર્મને અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો ગણીએ છીએ. ત્યારે તમારા જોવામાં આવશે, કે આપણાં વજનદાર અને મોભાવાળાં માનવિઓની વિશાલ સંખ્યા તેમને શ્રવણે ધરશે. આ પ્રમાણે તેઓ આ દેશનું ઘણુંજ શ્રેય કરી શકશે એવું કાંઈ પણ ના ધારશો, કે ધર્મના ઉપદેશકોનું સ્થાન લેવાને તેઓ તમારી પાસે આવશે. સ્થૂલ દશાઓના સુધારા માટેની વ્યાવહારિક વિધાઓ આદિમાં નિઃસંશય તેઓ તમારા ગુરૂ બનશે, ધર્મ વિષેની દરેક બાબતમાં આપણા દેશના લોક તેમના ગુરૂ બનશે. હિંદ અને બાકીની સર્વ દુનિયાં વચ્ચેનો આવો ગુરૂ શિષ્ય બાવનો સંબંધ હમેશાં જળવાશે.

પ્રિયનાથ—સ્વામીજી, આમ શી રીતે સંભવે ? તેઓ જે ધિક્કારની નજરથી આપણા તરફ જુએ છે તેનો વિચાર કરતાં એટલું સંભવિત નથી લાગતું, કે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી હેતુથી પ્રેરાઈ કાંઈ કાલે તેઓ આપણું બંધુ કરે.

સ્વામીજી—તેમને આપણો તિરસ્કાર કરવાનાં અનેક કારણો મળી આવે છે તેથી તેઓ તેમના તેવા પ્રકારના વર્તનને યોગ્ય ઠરાવે છે. પ્રથમ તો આપણે એક છતાપલી પ્રજા છીએ; આ ઉપરાંત દુનિયામાં કાંઈ પણ સ્થાને આપણા જેવા બિભુકાની પ્રજા નથી. અધમ વર્ણોમાં સમાવેશ થતા લોક સમૂહો, અનેક જમાનાદારા ઉચ્ચ વર્ણોના હમેશના જુલમને લીધે તથા તેમણે જે જે પગલાં ભર્યાં તેમાં તેમની સાથે તેઓ યટકા અને લાત વિના વર્તતા નહિ હોવાને લીધે તેમનામાંથી માનુષતાનો સંપૂર્ણ નાશ થયો છે, તેઓ કષ્ટાધારી બિભુકો જેવા બની ગયા છે. જેઓ આમના કરતાં એકાદ ઉચ્ચ ભૂમિકા સુધી આગળ વધ્યા

* કલકત્તાના આત્મારે મંત્રી ગયલા એક સુવિખ્યાત આરિસ્ટર, પત્રકાર અને શિક્ષણ શાસ્ત્રી.

એક ઉત્તમ ઉત્તમ પૂણીની અવસ્થાત માણા અથવા શુભ છે. ઉપનિષદોમાં ધણે સ્થળે શ્રદ્ધાની મહત્તા ગાયેલી છે, પરંતુ ભક્તિનું નામ પણ ધણે ઠેકાણે નથી; આનાથી ઉલટું; ગીતામાં ભક્તિ વિષયે અનેક સ્થળે વિવરણ કરેલું છે; એટલુંજ નહીં પરંતુ—એમાં ભક્તિની સ્વાભાવિક સહેરો ગગન બેઠી થઈ રહી છે.

ગીતામાં જે અનેક વાતોનું વિવેચન કરેલું છે તેમાંની કેટલીક બાબતોનો, ચાલો, આપણે વિચાર કરીએ. ગીતાના પૂર્વના ધાર્મિક ગ્રંથો અને ગીતામાં ફેર શો છે? ગીતામાં એવી શું વિશેષતા છે? વિશેષતા એટલીજ છે કે ગીતાનો અવતાર થવાની પૂર્વે ભક્તિ, જ્ઞાન યોગ ઇત્યાદિ માર્ગના બેકે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તમ ભક્તો હતા, તથાપિ તેઓ આપસ આપસમાં ઝગડો કર્યા કરતા હતા. તે દરેક પોતાનોજ માર્ગ સાચો હોવાનો દુરામદ રાખતા હતા, તે અનેક માર્ગોનું એકીકરણ કરવાનો કોઇપણ પ્રયત્ન કરતા નહોતા.

એ મહાન કાર્ય પ્રથમ ગીતાકારેજ કયું—તે તે સમયના પ્રચલિત પંથોમાં જે ઉત્તમ હતું તે સર્વ ચૂંટી કાઢીને તેણે ગીતામાં તે સર્વનો ઉત્તમ પ્રકારે સંમિલ કર્યો; પરંતુ આ વિરોધી પંથોનું પૂર્ણ રીતે સમાધાન કરવાનું મુંઝવે કાર્ય સ્વયં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પણ ન કરી શક્યા, અને તેને આગણીસમી સદામાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે કરી બતાવ્યું.

બીજી વિશેષતા નિષ્કામ કર્મની છે—આજ કાલ લોક તેનો અનેક પ્રકારે અર્થ કરે છે કોઇ કોઇ કહે છે કે નિષ્કામ થવું એટલે હેતુ-શૂન્ય—જો તેનો સત્ અર્થ આ પ્રમાણે હોય તો આ હૃદય પથ અને દીવાલો પણ નિષ્કામ કર્મ યોગીઓનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ બની જશે વળી કેટલાક માણસો રાજા જનકનું ઉદાહરણ આપે છે; અને તેઓ એવી ઇચ્છા રાખે છે કે અમારી પણ એવીજ પ્રશંસા થાય અને અમે પણ નિષ્કામ કર્મ કરવામાં એટલાજ કુશળ ગણાઇએ, માત્ર જગતનું કાર્ય કરવાથીજ જનકને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ નહોતી; પરંતુ આ લોકને તો માત્ર અમ્યાં પેદા કરીનેજ જનક બનવાની ઇચ્છા થાય છે. ખરો કર્મ યોગી પશુના જેવો નથી થતો, અથવા તે જડ અગર-ઉભટા અંતઃકરણવાળો નથી થતો, તે તામસિક નથી થતો; કિન્તુ તે શુદ્ધ માત્વિક થાય છે. પ્રેમ અને અનુકંપાથી તેનું અંતઃકરણ પૂર્ણ હોય છે. તેનો પ્રેમ જગદ્વ્યાપી હોય છે. તેના વિસ્તૃત પ્રેમ અને સહાનુભૂતિની કલ્પના સાધારણ મનુષ્યોથી નથી થઈ શકતી.

ધર્મના નાના પંથનું સમાધાન અને અનાસક્ત કર્મનો ઉપદેશ એજ બે ગીતાની મૂખ્ય વિષયતા છે.

હવે આપણે બીજા અધ્યાયના કેટલાક શ્લોકોનો વિચાર કરીએ

॥ સંજય उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टममुपूर्णकुण्डेक्षणम् ।

विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदन ॥ ૧ ॥

॥ શ્રી ભગવાનુવાચ ॥

કુતસ્ત્વા કદપલપિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્ય જુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥૨॥

કૈવ્યં માસ્મગમઃ પાર્યં નૈતત્ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

ધુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યવત્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

પહેલા શ્લોકમાં અર્જુનની ખરી સ્થીતિનું ચિત્ર કેટલું હૃદયંગમ અને કેટલું સુંદર ખેંચવામાં આવ્યું છે । બીજાં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે, “કૈવ્યંમાસ્મગમઃ પાર્યં” ઇત્યાદિ શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને, યુદ્ધ કરવાને માટે શા માટે ઉત્તેજન આપે છે કારણ જોગ છે કે યુદ્ધ કરવાના સમર્થમાં અર્જુનના મનમાં જે વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો તે સત્વગુણ પ્રધાન નહોતો; તેની તે ઉદાસીનતા કેવળ તમોગુણના કારણે ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે તામસ વૈરાગ્ય છે. સત્વગુણ પ્રધાન મનુષ્યનું સાચું લક્ષણ એ છે કે સંસારની સર્વ દશાઓમાં આપકાંક્ષ હોવા સંપત્કાંક્ષ હોવા—તેની શાન્ત વૃત્તિ એક સરખીજ કાયમ રહે છે. પરંતુ અર્જુન બધાકુલ થયો હતો; દયાથી બ્યાસ થયો હતો—યુદ્ધ કરવા સિવાય બીજા કોઈ પણ હેતુથી તે સમરાંગણમાં આવ્યો ન હોતો, એટલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યુદ્ધ કરવાનું તેના મનમાં હતુંજ. આપણા નિત્ય વ્યવહારમાં એવી ઘણી વાતો દેખાય છે. ઘણા મનુષ્યોને લાગે છે કે અમે સાત્વિક વૃત્તિ વાળાં છીએ; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તેમની વૃત્તિમાં તમોગુણ સિવાય કંઈ પણ મળી શકતું નથી. કેટલાંક મનુષ્યો ઉન્મત પછે રહીને પોતાને પરમહંસ માને છે કારણ તેમણે શાસ્ત્રોમાં માત્ર એટલુંજ સાંભળેલું હોય છે કે પરમહંસોની વૃત્તિ કેવળ જડભરતની માફક અથવા દિવાના સરખી અગરતો બિલકુલ ઉદાસીન હોય છે. તેઓ કહે છે કે પરમહંસ એક પ્રકારે બચ્ચાંજ છે, પરંતુ તેમણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ ઉપમા એકદેશીય છે પરમહંસ અને બાળક એક અને અભિન્ન નથી તે માત્ર ઉપર ઉપરથી જોવાથી એમ જણાય છે. તેમાંથી એક જ્ઞાનાતીત અવસ્થાનો અનુભવ લેતો રહે છે ત્યારે બીજો જ્ઞાન પ્રદેશમાં પગલું પણ ભરતો નથી. પ્રકાશ પરમાણુઓના અતિ વેગવાન અને અતિમન્દ, બે પ્રકારનાં જે પ્રકંપ થાય છે તે અમારી દૃષ્ટિમાં સમાનજ જણાય છે; પરંતુ પ્રથમ પ્રકારના પરમાણુઓમાં ઉષ્ણતાનું પ્રકર્ષત્વ રહે છે ત્યારે બીજામાં ધ્રુવ કરીને તેનો અભાવ રહે છે. સત્વ અને તમ એ બન્ને વિરોધી ગુણોની પણ જોજ સ્થિતિ છે. એ વાત સત્ય છે કે કેટલીક વાતોમાં તેની સમાનતા દૃષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમનામાં જમીન આસ્માનનો અંતર છે. સત્વગુણની પીછાડી ઝાડીને જગતમાં સેલ કરવી તમો ગુણને ઘણી પ્રિય લાગે છે—વીરવર અર્જુનમાં આ (તમોગુણ) અનુચિત દયાના રૂપે પ્રગટ થયો હતો.

અર્જુનની દ્રષ્ટિપર આ તમોગુણનું જે પટલ આવી ગયું હતું તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાને શું કર્યું? હું જે ઉપદેશ સદા સર્વેશ કરતો રહું છું કે કોઈ પણ પાપી મનુષ્યને

પાપી, પાપી કહીનેજ માત્ર તેનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ; કિન્તુ તેના અંતઃકરણમાં જે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા અધિષ્ઠિત છે તેના તરફ તેનું લક્ષ્ય ખેંચવું જોઈએ. આજ ઉપદેશ શ્રીભગવાને અર્જુનને કૃષ્ણે છે:—“નૈતત્ત્વચ્યુપપચતે આ તને શોભતું નથી. દુઃખાતીત શુદ્ધ, સાશ્વત આત્મા તું પોતેજ છે. આત્મસ્વરૂપને ઓળખ.

ભૂલીજવાથીજ તને એવો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલો છે કે હું પાપી છું, સખ દુઃખથી વ્યાપ્ત છું, સારીરિક અને આનસિક વ્યથાઓથી પરિપૂર્ણ છું, “ અને અંતે તારી આ દથા થઈ ગઈ છે—આ તને શોભતું નથી. એટલાજ માટે શ્રી ભગવાન કહે છે કે “ ક્લેબ્યં માસ્મગમઃ પાર્થ જ્ઞાનઃ પાર્થ—હે પાર્થ ! આ પ્રકારની દુર્બલતાને વશ ન થા ! જગતમાં પાપ પણ નથી અને વિપત્તિ પણ નથી; રોગ નથી, પીડા નથી, અને જો કદી જગતમાં વાપ કહે છે એવું કંઈ છે તો તે દૌર્બલ્ય છે—તાત્કાલિક જે દિવ્ય શક્તિ નિદ્રિત છે તેને ઉપાગે કરીને જાગૃત થાય તેનુંજ નામ પુણ્ય છે; અને જેમાં તારું મન તથા શરીર દુર્બલ થાય તેજ સાચું વાપ છે. આ ઉદાસીનતા અને ન મર્દપણું છેડી દે. બ્રાહ્મણ “ ક્લેબ્યં માસ્મગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપપચતે શ્રી ભગવાનનો આ ઉપદેશ જો તમે સંસાર ભરમાં ફેલાવી ચકોતો સર્વ રોગ, દુઃખ, પાપ, કલેશ, આદિ ત્રણજ દિવસમાં આ પૃથ્વી પરથી પોતાનું મોં કાઢું કરી બાગી જશે. દુર્બલતાના વિચારનું નામ પણ નહીં રહે. આ સમયે દુર્બલતાનો પ્રવાહ આ જગતમાં વહી રહ્યો છે તેજ પ્રવાહને પાછો વાળો અને પછી જોઈ લો કે આ જગતનું કેવું રૂપાન્તર થઈ જાય છે. તમે, “ કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુ સમયં ” છે, નાં હિમત ન થાઓ, પાપનું પ્રત્યક્ષ ફુતણુ કેમ ન હોય છતાં તેનો તિરસ્કાર ન કરો, તેના બાદ સ્વરૂપ તરફ ન જુઓ, પરમાત્માનું નિવાસ સ્થાન જે અંતરંગ છે તેના તરફ નંદર કરો; આખા જગતમાં બ્યુગલ ઝૂકી જણાવે કે “ તમારામાં પાપનો અંશ પણ નથી, વિપત્તિ તમારી પાસે પણ આવી શકતી નથી, અબાધ શક્તિનો તમે ખાજનો છો, ઉઠો જાગૃત થાઓ, અંતરાત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરો —”

ક્લેબ્યં માસ્મગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપપચતો

સુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં સયત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકનો કાંઈ મનુષ્ય મનન પૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો તેને આખી ગીતાનો અભ્યાસ કરવાનું પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે કારણકે તે એકજ શ્લોકમાં આખી ગીતાનું સ્વરૂપ બરેફું છે.

શ્રી શિષ્યમ

મરિખ મહીલાસ કેશવજાલ.

વિવિધ જ્ઞાનમાલા.

૧

શાસ્ત્રો અવિદ્વાનને માટે છે ?

શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાને કરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી અહં મમ એ પ્રકારનો અધ્યાસ નિવૃત્ત થયે શય દેવાદિક નિવૃત્ત થઈ કૃતૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિની નિવૃત્તિ થાય છે, એ પ્રકારે આત્મજ્ઞાન સર્વ અનયોની નિવૃત્તિનું કારણ છે. ખરી રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે આત્મા દેવ સર્વ વિકારો નહિત હોવાથી કોઈ કાર્યના કર્તા યા કરાવતા, કદી શકતા નથી, તથાપિ મૂંઢે પ્રશ્નો અજ્ઞાનને વશ થઈ સ્વપ્નની પેઠે પોતાના આત્મા વિષે કર્તૃત્વાદિક ધર્મનું આરોપણ કરે છે શ્રુતિ કહે છે કે, ઘ્યાયંતીચલેલાયતોચ. મતલબ કે સર્વ વિકારોથી રહિત આત્માનું બુદ્ધિ રૂપ ઉપાધિ જ્યારે ધ્યાન કરે ત્યારે આત્મા ધ્યાનકર્તાની પેઠે જણાય છે; અને બુદ્ધી રૂપ ઉપાધિ જ્યારે ધ્યાનથી ચલાયમાન થાય છે ત્યારે આત્મા ચલાયમાનની પેઠે જણાય છે; તેથી સ્પષ્ટ મમજન્ય છે કે સર્વ શાસ્ત્રો અવિદ્વાન અધિકારીને માટે છે, વિદ્વાન પુરૂષને માટે કોઈ પણ શસ્ત્ર નથી; કેમકે વિદ્વાન પુરૂષનેતો આત્મજ્ઞાને કરી અજ્ઞાન રૂપ અધ્યામ મૂલ્ય સહિત નિવૃત્ત થયેલો હોવાથી આત્મા વિષે કર્તૃત્વાદિ પશું માની શકાતું નથી.

૨

જ્ઞાનવાન પુરૂષ નાં પાપપુણ્યનું શુ થાય છે ?

જ્ઞાનવાન પુરૂષનાં ધનાદિક પદાર્થ તેમજા પુત્ર અને શિષ્યાદિક લેછે, તથા તેનાં પુણ્ય કર્મો તેની સેવા કરનાર ભક્ત જન લેછે, અને તેનાં પાપ કર્મોતો તેની નિંદા કરનાર દુષ્ટ જન હરે છે. તે વિષે શ્રુતિ પણ કહે છે કે, તસ્ય પુત્રાદાય સુપયાંતિ સુદ્ધઃ સાધુકૃત્યાં દ્વિવંતઃ પાણ્કૃત્યા. જ્ઞાન વાન પુરૂષનાં બાવી શરીરોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પુણ્ય પાપરૂપ સંચિતકર્મ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિએ કરી દગ્ધ થઈ જાય છે, અને જ્ઞાનવાન તે જે પ્રારબ્ધ કર્મ આ વર્તમાન શરીર આપ્યું છે તેનું ભોગાવતન થઈ રહેવાથી તેનો ક્ષય થઈ જાય છે. તથા તે જ્ઞાનવાન વર્તમાન શરીરમાં જે પુણ્ય પાપરૂપ કર્મ હોય છે તે તેની સેવા કરનાર ભક્ત જન તથા નિંદા કરનાર દુષ્ટ જન લે છે.

(૩)

નહારી સ્થિતિ શાધી થાય છે ?

અંદા રહિત થવું, કોઈની અસુચા કરવી, ચિત્તની દુષ્ટતા, મૂંઢતા, પ્રકૃતિને વશ વર્તવું પુષ્કલ દેખને પ્રાપ્ત થવું, અને પર ધર્મને વિષે પ્રીતિ કરવી એ સર્વે દુર્માર્ગોની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

(૪)

વૈદ્યાનર. હિરણ્યગર્ભ અને ઇન્દ્ર એ ત્રણે એકજ પરમાત્માની અવસ્થાવિશેષ છે ?

એકજ પરમાત્મા (ચિત્ત) સમષ્ટિ સ્થૂલશરીર તથા સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર અને તે બંનેનું કારણ માથા એ ત્રણે કરીને ઉપદિત હોય ત્યારે તે વૈદ્યાનર કહેવાય છે.

એકજ પરમાત્મા (ચિત્ત) સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર તથા તેનું કારણ માથા એ બંનેએ કરી ઉપદિત હોય ત્યારે તે હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે.

એકજ આત્મા (ચેતન) કેવલ એક માયાએ કરી ઉપહિત હોય ત્યારે તે ચંદ્રર કહેવાય છે
 શંકા:—વૈશ્વાનર અને હિરણ્યગર્ભ વિષે ઈશ્વર રૂપતા સંભવતી નથી, પણ જીવરૂપતા
 સંભવે છે; કેમકે ઈશ્વર તો અચના, પિપાસા, શોક, મોહ, જરા, મરણ ઇત્યાદિક સર્વ ધર્મોથી
 રહિત છે; અને વૈશ્વાનર તથા હિરણ્યગર્ભમાં તો શ્રુતિએ લુપ્તા, બધ, જન્મ, મરણ, બધ, પરિ-
 ચ્છેદ મોક્ષ, ઇત્યાદિક ધર્મોનું કથન કરેલું છે તેનું કેમ ? સમ્બધાન:-બહુ શ્રુતિ સ્મૃતિ આદિક
 માં તો વૈશ્વાનર તથા હિરણ્યગર્ભને વિષે ઈશ્વર રૂપતા કથન કરેલી છે; અને કોઈકજ શ્રુતિમાં
 વૈશ્વાનર તથા હિરણ્યગર્ભને વિષે જન્માદિક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેતો અધિકારી પુ-
 રૂપને અનિત્યાદિક હોય દૃષ્ટિ કરાવી તે હિરણ્યગર્ભાદિક પદથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થવા વાસ્તે
 કથન કરેલું છે, કોઈ વૈશ્વાનર, હિરણ્યગર્ભના જીવપણા વિષે તે વચનોનું તાત્પર્ય નથી.

પ

બ્રહ્મનું અર્થક પણું કેવી રીતે ?

સમ્મતિય, વિમ્મતિય અને સ્વગત એ ત્રણ બેદ તથા ત્રિવિધ પરિચ્છેદ ત્રી રૂ-
 હિત સ્થિતિ તે બ્રહ્મને વિષે અર્થકપણું કહેવાય છે. બ્રહ્મને વિષે સમ્મતિય બેદ ત્યારે સિ-
 દ્ધ થાય કે જ્યારે બ્રહ્મના જેવો સમ્મતીય કોઈ બીજો પદાર્થ હોય. પણ બ્રહ્મના જેવો સ-
 મ્મતિય કોઈ બીજો પદાર્થ નથી. વખતે એમ કહો કે જવ બ્રહ્મનો સમ્મતીય છે. આમ
 કહેવું પણ સંભવતું નથી. કેમકે તત્ત્વમાસિ મહંબ્રહ્માસ્મિઅયમાત્મામ્બ્રહ્મ, ક્ષેત્રજંચાવિમાં
 વિદિધિ ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ જીવ બ્રહ્મ એ બેની અત્યંત એકતા કથન કરી છે, અને
 સમ્મતિય પણું તો બિન્ન વસ્તુ વિષે હોય છે. અબિન્ન વસ્તુ વિષે સમ્મતિય પણું હોતું નથી
 જેથી બ્રહ્મને વિષે સમ્મતિય બેદ સંભવતો નથી.

(ચાલુ)

સ્થામયંદ્ર ગોપર્ધનદાસ.

૧ એક પદાર્થની તેના પોતાના વર્ગના અન્ય પદાર્થોથી બિન્નતા તે સમ્મતિય બેદ
 કહેવાય જેમકે વૃક્ષ વર્ગમાં આમ્રવૃક્ષ તથા કેલતું વૃક્ષએ ઉભય વૃક્ષ વર્ગમાં આવેલાં છે તો
 પણ તેમાં બિન્નતા છે. એક વર્ગના પદાર્થથી અન્ય વર્ગના પદાર્થની બિન્નતા તે વિમ્મતિય
 બેદ જેમકે વૃક્ષથી શીસા આદિની બિન્નતા એક વસ્તુ વિષે પોતાના અવયવોએ કરી જે
 બેદ છે તે સ્વગત બેદ જેમ કે એક વૃક્ષ વિષે શાખા પત્ર પુષ્પ ફલ ઇત્યાદિક બેદ તે રૂ-
 પરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) અત્યંતાભાવના પ્રતિયોગીપણાનું નામદેશપરિચ્છેદ જેમ
 ઘટત્વાદિક ધર્મોનો પટાદિકો વિષે અત્યંતાભાવ રહે છે. અને તે અત્યંતા ભાવનું પ્રતિયોગી
 તે ઘટત્વાદિક ધર્મ વિષે રહે છે. અને ઘટત્વાદિક ધર્મો વિષે દેશ પરિચ્છેદ (૨) પ્રાગભાવ
 તથા પ્રધ્વસા ભાવના પ્રતિયોગીપણાનું નામ કાલપરિચ્છેદ જેમ ઘડાનું પોતાની ઉત્પત્તિ
 પૂર્વે પોતાના ઉપાદાન કારણ રૂપ કપાસો વિષે પ્રાગભાવ રહે છે. તથા પોતાના નાશ પછી
 તે કપાસો વિષે પ્રધ્વસા ભાવ રહે છે તે પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વસા ભાવનું ને પ્રતિયોગીપણું
 ને ઘટ વિષે રહે છે એજ ઘટ વિષે કાલપરિચ્છેદ. (૩) અનોન્યાયા ભાવના પ્રતિયોગીપણાનું
 નામ વસ્તુપરિચ્છેદ, જેમ ઘટનો પટ વિષે બેદ રહે છે, અને પટનો ઘટ વિષે બેદ રહે છે
 એ બેદ રૂપ અનોન્યાયા ભાવનું પ્રતિયોગી પણું ને ઘટપટને છે એજ તે ઘટપટ વિષે વસ્તુ

૧ ત્રણ કાલ વિષે ને અભાવ હોય તે અત્યંતા ભાવ કહેવાય જેમ વાયુ વિષે રૂપનો
 અભાવ ૨ પદાર્થોનો પરસ્પરમાં ને અભાવ તે જેમ ઘટપટનો પરસ્પરમાં અભાવ છે તેમ
 તેને અનોન્યાયાભાવ કહે છે.

.. ખી. કમીશન તથા ટપાલનું ખર્ચ મંગાવનારને શીર
મ ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

આવૃત્તિ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-બીજી છે)

* આ પુસ્તક મે લાયકેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે કિ રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

કોમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

ઉત્તર રામચરિત્ર

અવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

પ્રણિતમુલદિ'દુસ્થાનિનું ગુજરાતી

બાષાંતર કર્તા રા, રા, મણિલાલ

નબુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ,

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે લાયકેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રમદ કરેલું છે
આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ અથવા
એમ એમ ત્રીપાઠી એન્ડ પની કલકત્તાથી રોડ, અથવા પતિત જ્યેષ્ઠાશ્રમ યુકેન્દ્રજી બુકસેનર
(નં ૩૪૩ જવેરબાગ—મુંબાઈ) થી મળી શકશે

એક આનાની ટીકો મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીંગ્ટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે

તંત્રી ચોલત પુસ્તકો,

ચાણવલ્લ સહિતા,

૬૬ અને રાજ્યોગને સારી રીતે મમજરી ખરો સગલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો અથ
મુદ્ર સદ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ગ્રંથો મહેનારને સખવ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦

સુદર્શનના અહાકોને આ બને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદુ

શાગાલવાદ મુત્ત*

અથવા

મૂર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવત માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોગજ મોકલવી)

* આ પુસ્તક ના ગાયકવાડ સરકારના કેપ્ટનશ્રી ખાતા ત-૫થી આગા
લાયબ્રેરી માટે " તથા " સજાઓમાં ઇનામ ખાતે " મંજૂર થયું છે શીક્ષકોને સા-
નધા મુંબાઈ હિલામના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે

મી. પી. કમીશન તથા રૂપાલનું અર્ચ મંગાવનારને શીર
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-બધાય છે.)

*આ પુસ્તક મેં ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે. કિ ૩. ૧-૦-૦
કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

(નાટક
આવૃત્તિ બીજી.
કિ ૦-૮-૦

કોમત ૩. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત ૩. ૧-૮-

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી
બાપાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નથુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિમત ૩. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રમદ કરેલું
આ શિવાયના તેમના અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા
એમ એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પંડિત જયેશ્વરરામ મુકુન્દજી બુક્સેસર
(નં. ૩૪૩ જવેરબાગ—મુબાઈવી ગણી શકશે
એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોલત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

દા અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો અથ.
કુલ સદ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણું પુરાણો.

પુરાણો ખર્પાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદ્ધાનના મહાકોને આ ખર્પે ૦-૧૦-૦ મળશે રૂપાલ જુદું.

શાંગાલવાદ સુત્ત*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના માદા, સન્ન, નીતિમિદાતો
કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મળવન માટે ૦-૨-૧ ની ટીકડોગ મોકલવી)

*આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ રાજકારના કેનવણી ખાતા ન્ત-કથી "શાળા લાયબ્રેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે " મંજૂર થયું છે. ટીકડોને સારું કમીશન મળશે.
તમા મુબાઈ ખલાસના કેલવણી ખાતા તરફથી પશુ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

સુદર્શન.

મુદ્રિત
જોશ, જો. જોશ, જોશ, બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરંધીમહિ” — માગવતમ્.

તત્ત્વી—માધવજ્ઞાન નણભાઈ દિવેલી.

પુસ્તક ૨૬-અંક ૪]

(માસિક)

[જાનેવારી, ૧૯૧૧.]

જીગરનો સફર.

હવે જન્મી નગર પર આ શિલા કાઠ યશો, ના । ના ।
પરાયં એ । ધવાયં છે । દરાયં એ હવે । ના । ના ।
સનમ સોઢામરે ખુબીથી ખરી ખરિદી કરી લીધી ।
કદીરી ચઢનશાહીની મ્હને શી ભેટ આ દીધી ।
ચકેલું દિલ ન આ ક્યાંહી ઝૂકે છે તે ત્હને હરદમ ।
રૂં છું તોય જો આશુક । અજબ છે દિલ અને આ અમ ।
ચરીઅતમાં પૂરાયેલાં ત્હને ન પિછાનશે, મહબૂબ ।
મગર, ઝાંખી મ્હને, વ્હાલી । સનમ । તુજ દુરન આબેદુબ ।
હવે દિલખર । હરે શાની । પડેશાની હમેશાની ।
હુકીકત ત્યાંજ છે છાની । અને છે ત્યાંજ તે ઝાંખી ।
હજારો લાખ શુલ ચમને મગર, તું છે મીનોઇ શુલ ।
હવે તું દૂર તોયે શું ? મુખી ચુમું ત્હને લુલ્લુલ ।
અહો આશીન છે । આશીન । અહો લુલ્લુલ । તહો તું શુલ ।
અહો કબળે । હઠો એ 'મેઢ' । અગર આલમની સુરસેતી ।
મુખે એક છે અર્વાદ । શુલે લુલ્લુલ । શી હદાસી ।
સુસાદિરી આકરી પ્હેલી । જડયું હોઠા । પહી રહેલી ।
પૂરી આ ઇશક દરિયાની તુશાની છે સફર છેહી ।

એકસંજન,
૧૫: ૯: ૧૯૦૯ }

સાગર.

સેવિકા.

અધારી મેઘલી કાળી, રાત્રિ ઘોર મળી હતી.
ક્યારેક વીજળી તેમાં, આવી હાસ્ય કરી જતી.

ઝોદીને વાદળાં ગ્રેમે, રૂઝ આકાશ હીચકે;
સૂતા'તા તારલા સર્વે, વર્ષાના સુખ કારણે.
રસીલા સ્વામીની સાથે, રસીલા ખેલ ખેલતી;
પ્રસ્વેદ પૂરું નારી શી, ભૂમિ પણ બીની હતી.

રસીલી ભૂમિની સાથે, રસાઈ રમમેઘથી;
હર્ષવાતો સમી હેરે, કરતો વા ધીમી ગતિ.
ઝોદી સ્વામ સાડીના, પાલવે ભોંય વાળતાં;
પતિસંજોતસુક ગ્રેમી, નારીના સમ ચાલતાં

સૂતેલી સહિને પ્રીતે, પંખાળા ગ્રેમ દાખતી;
ગાળામાં મધુર ગાતી, નિશા પાદ ઉપાડતી.
વર્ષાથી ગ્રેમ ઘેલુડાં-બતી ગાન ગજવતાં;
કંસારી તમરાં રૂઝ, સાંતિનું સુખ માણતાં.

સુભાગી દેખતી જેમ, હર્ષાતુર યદ્દ જતાં;
વર્ષાથી વહાલ પામેલા, મોરો ક્યારેક બોલતા.
નિહાળી અન્યનાં સુખો દેખીએ જેમ દેખથી
ક્યારેક તે મધુરોતી પૂઠે ભેરવ બોલતી.

ભૂત ગ્રેત પિશાચોને, કુકર્મી ચોર આદિના;
આનંદતા ઉરોપ્રત્યે, ખુસ્તો ધીકાર દાખતા;
બદ્ધ ઉઠે પુરમાંથી, ગૃહ સૈનિક આનના;
શોષ ધેરૂં બપો બીખ, અવાગ્ને આવતા હતા.

એવે એક ક્રવા પાસે, ઉના: નિશાસ સાથમાં
“હા નાય ! હા પતિ !” એવા, શબ્દે દુઃખ ઉઠાજતાં;
આસપાસ નમી કાંઈ, ઉપાડી વળી શોધતી; •
દુર્ભાગ્યી દુખાએલી બાળા કા ધરતી હતી.

પ્રરી પ્રરી. લઈ કાંઈ કૂવા કાંઈ બાંધ હરી;
“હવેના બવમાં” એવું વદી શાંત બની ગઈ.
બની શાંત મુખે કિંતુ ઉર ના શાંત તે યશુ;
રાત્રિની શાંતિમાં ત્હેને, નિશ્વાસો કરતા છતું.

‘બરેહું’ દુઃખ છાતીનું, કહાડવા હૃદયર યજ્ઞ;
રચાયાં વાતને આંસુ, રસ્તા અધાપિ સ્થિતિમાં !
વસ્તુઓ મૂકવા ઠામ, આસપાસ બધે મળે;
પરંતુ વાત મૂક્યાનું, ઠામ જોતો ન સાંપડે’

બરાયે ઉર હુમાયી, હાકલ્યું : હાથ ના રલે;
સંભારી જ્ઞાણ બદાલાને, સંબોધી સાવ તે ખરે;
મોકળું મુખ. મૂકીને, પીડા ઉર ચતી બધી;
આવશ્યી : વાદળો જેમ, અચીંતી વરષી પડી

“રે રે નાથ-દયાસિંધુ, આવડા કુર શે ચયા ?
નિત્યની દાસ ત્યાગીઆ, એકલા પથ કાં પળ્યા ?
લીધીંતી હર્ષથી હાથે, નિત્યે હર્ષ પમાડવા;
હુબાડી શોક સિંધુ તે, સાને નાથ છગીગ્યા !

મૃગાક્ષિ, મધુરી, મહારી : જ્ઞાલી, પ્રાણ, રમા, પ્રિયા;
કહી ગોણી કરેલીને, રંગવી આમ કાં ગયા ?
રંગીને પ્રેમને રંગે, અંગ સુદર સૌ કરી;
નિત્ય રેવા દઈ જતાં, આવી દયા શું ના જરી.

પીયરે પીપળો મહારે, સાસરીયું સનું યશુ;
દશે દિશા મહી મહાઈ, નાથ ! કેમ નહિ રહ્યું.”
સજ્જતાં શોક બાળાને, સદિ શોકાતુર ચઈ,
મેહમે અશ્રુ સાર્યાં ને રોતાં “રો ન” વધો જરી;

ધસી ત્યાં વીજળી આવી ધીમે સીર દબાવીને;
કશું ‘રે ચાન્ત યા બેની, વિધિ લેખ વિચારીને.’
મોષે છે એમ તેણીને ત્યાં, આવે એક પુવાન;
જોઈ, મુગ્ધ કુમારીશી, દોડી બરાઈ વાદળે.

(આમળ ચાલુ)

હજવડ
તા ૧૦-૩-૧૧ }

ફોન એક ગાંધી.

વિમાર બુલબુલ.

બિચારું આંસિયું બુલબુલ ! બિમારી ઈશ્કની રોત્તું !
 થયું દિલ ગૂમ : ન ખોતું ગમ ! ગગન ભેદી નથી જોતું !
 ઉડે ના એ : ન એ ગાતું : ન આંસુ આંખમાં માતું !
 અરે રે ! થેકતું રોતું ! ન જોયું એ હવે જાતું !

અથે ! રોતું નથી લાજિમ અગર મુશ્કેલ મરવાતું !
 હવે, બચ્યા ! મુસાફરને મુનાસિબ ફૂલ કરવાતું !
 ગરીબી રો નહીં, બાપુ ! અરે ! બડબડતું બુલબુલ !
 વિસારે કાં અજબ સુખ ધરમ શુલજારતું તહે શુલ !

તરીકતમાં તું ગાતું તે હકીકતમાં થયું અદિર :
 “હજારો માસથી મોંધી મુહાગી લયલ-તુલ-કાદરે
 હતો રમઝાનનો મહિનો અને એ આંદ છબિશમે !
 બિમારીમાં બલાઈ શી બરી એ દિલ-શુલે ખુશખો !

સિકેન્દર શહનશાહીમાં ન તદવારે શક્યો લાધી—
 ઝરો આબેહયાતીનો ! તંહાં બુલબુલ મૂક્યું લાવી !
 ખડી ચૈકી ન છે ક્યાંહી ! જૂઠાં ચરમે બૂલે ખાલી !
 હાલો મુસીબત પી લે ! ન પી તો મનસખી તદારી !

મગર, બુલ બુલ ! ગુને મશબુલ ! ધરી ખો-વાદગીરી તાજ,
 બલા ! કેં બેતબાજીમાં બિમારી ગા ખુમારીની !
 ન રો બિલકુલ ! હવે બુલબુલ ! ગરીબી આંસુથી રો ના !
 રવે તો ખૂનથી રોતું : અગર, આંસુ બધાં પી જા !

હકીકત છે : કહું ? ‘યારી-ચમનદારી બસે છોડી,
 ‘બિમારીમાં છવી લેવું રહે શુલ બુલબુલે જોડી.’

વનવાસ,
 ૨૪ : સપ્ટેમ્બર : ૧૯૦૯ }

સાગર.

કાવ્યાર્થ પ્રદીપ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨ થી) .

કવિતાના લક્ષણનો ઉત્તરાર્ધ તે કલાનો ભાગ છે. જગતના સર્વ વ્યવહારમાં આત્માનો આવિર્ભાવ તે અનિવાર્ય છે. સાદું નહાઈ સર્વ કાર્ય કરવામાં મનુષ્ય જાણે અજાણે પોતાના આત્માને જ ચીતરે છે તેમજ ઉચ્ચ આત્મા પણ અનેક વિધિ અને અનિવાર્યપણે પોતાને ચિતરશે જ. મનુષ્ય સારો વા નહારો પોતાનો ભાવ બજાવ્યા વિના રહેતો નથી. આવા આવિર્ભાવને માટે જ જન્મની સાર્થકતા છે. છતાં જગતમાં મનુષ્યનો એક બીજા સાથે એવો ગાઢ સંબંધ છે અને એના યતનું બંધારણ જ એવું છે કે એક આત્માના આવિર્ભાવની અસર બીજા ઉપર થવા વિના રહેતી નથી. જે માણસો આ સસ સમજે છે તે પોતાના આવિર્ભાવને સામિપ્રાય સમજી હમેશા પોતાના અંકુશમાં રાખે છે અને અનિવાર્ય રીતે એની જે અસર જન સમુદ્ધ ઉપર થવાની જ છે તે અસર જો ધ્રુવિયા યોગ્ય હોયતો તેને સરળ અને સુદૃઢ કરવામાં ધણીજ સહાયક થાય છે. આવી રીતે ઉચ્ચ આત્માનો જે આવિર્ભાવ કવિ પક્ષે કેવળ નૈસર્ગિક છે, અનિવાર્ય છે, તેજ આવિર્ભાવની જન સમુદ્ધ ઉપર સુદૃઢ અને સરળ અસર થાય તેને માટે કવિને કળાનો આશ્રય લેવો પડે છે. ઉચ્ચ આત્માના દર્શનથી તેને જોઈ તેનાજ વિચારમાં રમખાણ રહેનાર પુરુષનો આત્મા પણ ઉચ્ચ સંસ્કાર વાળો થવાથી તેના પ્રસાધાત રૂપે એનાંજ ઉચ્ચતાનાં સ્ફુરણ થાય છે. આ નિયમે જે કવિતા એક કરિના ઉચ્ચ જીવનનું અનિવાર્ય અને નિસર્ગેદ્વજ છે તેજ વાચકને ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર લાવનાર સાધન પણ બને છે. આ દૃષ્ટિએ કવિતા એકી વખતે કારણ અને કાર્ય રૂપે સાહિત્યમાં દર્શન દે છે અને એ એક ઉચ્ચ અને સખળ કારણ બની શકે માટે એમાં કળાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. વળી આ કળામાંજ આત્મરેખા ભેંચાયાં જાય છે. કવિતાના જીવન ભાગમાં અને આ કળાભાગમાં એટલોજ ભેદ છે કે પહેલામાં જ્યારે આવિર્ભૂત થતો મુખ્ય વિચારજ સર્વાંગે ચિત્રાય છે અને એજ આ ચિત્રનો મુખ્ય હેશ છે ત્યારે કળામાં ચિત્રાતો આત્મા એના મુખ્ય સ્વરૂપમાં જણાતો નથી પરંતુ કેવળ સાધન યોજવામાં જાય રૂપેજ ગુંથાયલો રહે છે; અને આ સાધન યોજવામાં પણ એના મૂળ જીવનમૂલ કારણના સ્પર્શવાળી ઉચ્ચતાથી વૃત્તિના નિષ્પન્નતા છે. આવી રીતે કળામાં પણ કવિતાના કેટલાક અંશજગતજ રહે છે છતાં એ ગૌણ ભાગે રહેવાથી કળા કવિતાનું મુખ્ય અંગ બની શકતું નથી. એ મુખ્ય અંગ નથી છતાં ઉપર જણાવ્યાં તે એ કારણને લીધે એ કવિતામાં અનિવાર્ય પણ છે.

ઉપર જણાવ્યાં તે એ કારણથી કળા એ કવિતાનો આવશ્યક ભાગ છે એ સ્વીકાર્યા પછી કલાનો પ્રકાર ભેદ તપાસી તેને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. કલાના ભાગ ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણું વિચારણ લખાયું છે અને ત્યાં જની સ્પષ્ટતા સારી થયેલી છે તેના ઉપર વધારે લખવાની અહીં ઇચ્છા નથી. કવિ આવિર્ભાવ અર્થે પ્રથમતો વસ્તુની પસંદગી કરે છે

અને એ વસ્તુને અનેક પ્રકારે વખાલંકાર પહેરાવી તેને ચિત્તાકર્ષક કરી એક મનોહર સૃષ્ટિ રચી કાઢે છે. આ સર્વ સૃષ્ટિમાં એના આત્માનો સંપૂર્ણ ચિતાર જણાય છે અને સુખ્ય વસ્તુમાં એનો પ્રવાહ જોસ બેર વહી તેમાં વાચકના આત્માને ઝબોળી શાન્ત પાડે છે. આ વસ્તુની પસંદગીના ધોરણે અંગ્રેજી કવિઓમાં બે પ્રકારના કવિનો સ્વીકાર થયો છે; અને અંગ્રેજી કવિતાના અનુકરણમાં માત્ર સામ્યદષ્ટિએ ઉપજીવી કાઢેલા સ્વાતંત્ર્યવરસિક (subjective) અને સર્વાતંત્ર્યવરસિક (Objective) એવા કવિના બે ભેદ શુભ-રાતીમાં પણ દાખલ થયા. આ ભેદ માન્યથી આપણા સોઝ અટક્યા નથી. કવિતાનો અર્થ સમજ્યાવિના એટલે સુધી તેમના અનુકરણમાં આગળ વધ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે સ્વાતંત્ર્યવરસિક કવિ સર્વાતંત્ર્યવરસિક કવિ કરતાં ઉચ્ચ પકિતનો કવિ છે. આ મોટા વિચારે અહીંના સાહિત્યનું વલણ કેટલેક દરબજે ફેરવ્યું અને લખાણુ તો ઘણુંક લખાયું છતાં ખરા સાહિત્યમાં ભાગ્યેજ વધારો થયો. આ અંગ્રેજી પ્રકાર ભેદ ઉપર જરા વધારે લંખાણુથી તેની સારસારતાનો વિચાર આગળ ઉપર કરીશું, હાલતો કલાના પ્રકારનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી, અલંકાર શાસ્ત્ર વિગેરેનું કવિતાના વિચારમાં અપાતું સ્થાન નક્કી કરીએ.

કવિ આત્માની શુચિણીનું સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અવલોકન કરતાં કળાવિધાન સુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચાતું જણાશે. વસ્તુની પસંદગી, વસ્તુની ચાલવણી કરી વાચક આગળ ધરવાનું તેના સર્વાંગે મનોહર શરીરનું બંધારણુ અને એ મનોહર ચિત્ર ચિતરનાર શૈલી અને લાપાની યોજના, હંકમાં વસ્તુ, પ્રતિભા અને પ્રસાદ.

આખા કાવ્યમાં વસ્તુના ઉપરજ કવિઆત્માનો આવિર્ભાવ થવાનો હોવાથી તેની પસંદગી એ અગત્યનો ભાગ છે. એની પસંદગીમાંજ કવિનો ઘણો અંશે આવિર્ભાવ થઈ જાય છે અને એ વસ્તુ તે વસ્તુને અંગે દર્શવિલા પ્રધાન વિચારનું એક માનસિક શરિર છે. એ શરીર એજ કવિનું સત્ત્વ છે અને પ્રત્યેક કવિની આ માનસિકસૃષ્ટિ કાંઈક વિલક્ષણતાવાળી હોય છે. આ વિચારને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવાશે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ દેશમાં શૃંગારની ઉચ્ચ વૃત્તિનો ચિતાર એક ધાર્યો પ્રાચીન વેદ કાલથી ચાલ્યો આવે છે પરંતુ તેજ ચિતારને તપાસી જોતાં આપણને જણાયું કે એકજ પ્રેમભાવે જુદી જુદી વસ્તુનો સ્વીકાર કરી હાં તેણે પોતાનો આવિર્ભાવ કર્યો. એકજ ઉચ્ચ પ્રેમ આવી રીતે ભિન્ન વિષયમાં સંચરતાં સ્વરૂપે એક હોવા છતાં એનું રૂપાન્તર થાય છે અને તે પ્રત્યેક કવિની વ્યક્તિનું તાદૃક ચિત્ર ખુલુ કરે છે. એકનો એક શૃંગાર સૃષ્ટિની સમષ્ટિમાં જાળજતાં જગતના મહાન નિયમોને દેવરૂપ આપી તેને પોતાની વસ્તુ કરી લઈ ત્યાં આવિર્ભાવ પામે છે. તેજ પ્રેમ રામાયણ મહાભારતમાં વાલ્મિકિ અને વ્યાસની ત્રેમી વ્યક્તિનું ચિત્ર ચિતરે છે અને હાં આગળ રામ અને યુધિષ્ઠિર તથા કૃષ્ણને પોતાની વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે. આવી રીતે એકજ રસપ્રવાહ વસ્તુની ભિન્નતાએ કવિઆત્માની વ્યક્તિને સર્વાંશ ચિતરતાં તેજ આત્માનો આવિર્ભાવ કરે છે અને વાચકને તરતજ કવિ વ્યક્તિનું આકર્ષણુ થાય છે. ત્યાંથી આગળ જતાં એજ શૃંગાર કાલિદાસની શકુન્તલામાં અને ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતમાં ચિત્રાતાં આ ઉભય ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુના અવલંબને વિલાસી કાલિદાસના અને ગંભીર ભવભૂતિના આત્માનો ચિતાર ખડો કરે છે. એકજ રસ વસ્તુની પસંદગીમાં કવિ આત્માના

આવિર્ભાવમાં ફેટલા બેઠા 'પાડી દે છે તે આટલા દૃષ્ટાન્ત' ઉપરથી સ્પષ્ટ થયા વિના ભાગ્યેજ રહેશે. પ્રત્યેક કવિએ વસ્તુની પસંદગી કરવામાં કેવી રીતે પોતાના આત્માનેજ ચિત્તરે છે તેની કોને ખાતરી થયા વિના રહેશે ? શું કાલિદાસે શકુન્તલા લખી સારે એમને રામચરિતનું માન નહોતું કે ભવભૂતિએ રામ ચરિત લખ્યું ત્યારે શકુન્તલા અને એના જેવાંજ બીજાં અનેક મહાભારતાંતર્ગત રત્નો એમની દૃષ્ટિએ ચંદ્રમાં નહોતાં ? નહીં. બન્ને મહાન સમર્થ વિદ્વાન હતા. બન્નેયને આ બંદાર ખુલા હતા. પણ કાલિદાસના પ્રેમે પોતાના આવિર્ભાવને યોગ્યજ વસ્તુ આ બંદારમાંથી ખોલી લીધી અને શકુન્તલા રમી, સારે ભવભૂતિને ગંભીર દામ્પલ ઉપર પ્રેમ થતાં રામનું ચરિત ચિત્તાકર્ષક જણાયું. આવી રીતે ઉભય મહાન કવિએ એજ પ્રેમભાવનો આવિર્ભાવ કરવા જુદીજ વસ્તુની પસંદગી કરી અને પસંદગીમાંજ ઘણે અંશે એમના આત્માનો આવિર્ભાવ થતો આપણે જોયો.

આ ત્રણ વિભાગમાં પણ આપણે તથાસી નેપથ્યું તો જણાશે કે કળાનો વિકાસ વસ્તુથી શરૂ થઈ છેવટે ભાષામાંજ સર્વાંશે દર્શિત થાય છે. કળામાં પણ આપણે નેપથ્યું તેમજ આત્મ વિકાસનો અવકાશ હોઈ નિસર્ગતા ઝાણુ રૂપે સૂત્રાવલીજ રહે છે અને જેમ જેમ આ નિસર્ગતાના અંશ આ ત્રણ વિભાગમાં ઓછા થતા જાય છે તેમ તેમ કળાની કૃત્રિમતા તેટલા અંશે વધતી જાય છે. કળા એ નિસર્ગતાના અનુકરણમાં ચાલતી કૃત્રિમતા છે, અને વસ્તુમાંજ કવિઆત્માનો ઘણે અંશે આવિર્ભાવ થવાનો હોવાથી કવિની ઉત્કટ વૃત્તિઓના સ્વાભાવિક વેગનું વસ્તુની પસંદગીમાં પ્રાબલ્ય વિશેષ રહે છે. જે કે પોતાની ઉચ્ચ વૃત્તિઓને અનુકૂળ કંઈ વસ્તુ થશે એ તપાસવામાં કવિયુદ્ધિ યુથાય છે પરંતુ વસ્તુનાજ ઉપર આત્માના આવિર્ભાવની સ્થિતિ રહેતી હોવાથી આત્માનુરૂપ વસ્તુમાંજ કવિમાંજ કવિનું આકર્ષણ થાય છે અને યુદ્ધિ અને હૃદયના વિરૂદ્ધભાસમાં કવિની યુદ્ધિ હૃદય આગળ છેક નથી પડે છે. વસ્તુની પસંદગી એવા પ્રસંગમાં યુદ્ધિના અંકુશમાં રહ્યા છતાંય ઉચ્ચ આત્માનો સ્વભાવજ કરી લે છે. વસ્તુની સંકળના કરી તેને સ્વરૂપ આપવાના કામનાં યુદ્ધિ પ્રાધાન્ય લે છે પણ તેવે પ્રસંગે આત્મોર્મિનું સ્વાભાવિક અંકુશ ઘ્યાનું રહે છે. ભાષાનાંતો કળાનું પ્રાધાન્ય બહુજ વધે છે અને આત્માના આવિર્ભાવની વિરૂદ્ધ ભાષા ન જાય તેટલા પુરતુંજ હૃદયનું અસ્તિત્વ અથવા કવિતાનું નિસર્ગત્વ જણાય છે. કળાના આ ત્રણ વિભાગમાં આવી રીતે અદ્વિતા ઉતરતી નિસર્ગતા અને કૃત્રિમતાની રમત રમાય છે અને આજ બાજુ માંથી સહૃદય ખરા કવિને ઢોંગીઓના ટોળામાંથી તારવી કાઢે છે. આ પરીક્ષાનું પ્રકરણ આગળ વિચારીશું.

અહીં આ દૃષ્ટાન્તોના વિચારની સાથે એક વસ્તુ ઉપર આપણું ધ્યાન રોકાય તેનું છે આપણે નેપથ્યું કે કવિઆત્મા વસ્તુની સ્વભાવેજ પસંદગી કરી લે છે, તો આ વિધાન નૈસર્ગિક હોઈ એમાં કળાના અંશ ઘણાઓછા હોય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુની પસંદગીમાં કૃત્રિમતા કરતાં નિસર્ગતાનું પ્રાધાન્ય છે અને તેથીજ વસ્તુના અખુટ બંદારમાંથી કવિ આત્માનુરૂપ વસ્તુનેજ ઉચકી લે છે છતાં આમાં યુદ્ધિનો અવકાશતો છેજ. આપણે કવિતાના લક્ષણના પ્રથમાંશમાં નોંધે ગયા કે કવિતામાં ઉચ્ચ આત્માનોજ આવિર્ભાવ હોય છે. તો એ ઉચ્ચતાને અનુકૂળ વસ્તુના કેટલાક નિયમ જાંધી સંકલ્પ તેમ છે. એ ત્રણ સત્ય

છે કે કવિને આવી ઉચ્ચ વસ્તુને ખોળી કાઢવી પડતી નથી એની દૃષ્ટિ એનું ગ્રહણ કરી લે છે છતાં કેટલીક વખત પ્રભાદનો પ્રસંગ આવી જાય છે તેમજ કેટલાક અકવિ હોય કવિત્વનો ડોળ ધાલે છે. એવા પ્રસંગે વસ્તુની પણ ઉચ્ચતાની પરીક્ષાના નિયમો સાહિત્યમાં જણાય છે. આ વસ્તુપરીક્ષામાં નાયકનાયિકાદિના ભેદ, તેમની પરીક્ષા, તેમની ઉચ્ચતા નિયતાના વિચાર અને તેમની વસ્તુ સંકલનામાં કરવામાં આવતી ગુંથણીના ઉપર સંસ્કૃત તેમ ભાષાસાહિત્યમાં ધણુંજ લખાણ છે. આ લખાણનો ભંડાર તો એટલો બધો વધી ગયો એલો જોઈએ છીએ કે કદાચ એમ પણ શંકા થાય કે વસ્તુ પસંદગીમાં કળાનુંજ પ્રાધાન્ય છે એમ સાહિત્યકારોનું ધારવું છે.

પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ સ્વીકારેલી પરીક્ષાની પદ્ધતિ તપાસતાં એમ મનમન્ય છે કે એમણે વસ્તુ અને વસ્તુની ચાળવણી કરી વાચક આમળ ધારવાની ક્રિયા એ બે વિભાગ જૂદા પાડ્યાજ નથી; પરંતુ બન્નેને કળાના એકજ ભાગમાં મૂકી તેના ઉપર સામાન્ય વિચાર કર્યો છે. આમ કરતાં વસ્તુની ગુંથણી જેમાં કળાનું પ્રાધાન્ય છે તે એમના આખા પ્રકરણમાં ઉતરી આવ્યું. આ બન્ને વિભાગને આપણે જૂદા રાખ્યા છે તે સામિપ્રાય છે. કાવ્યનું જીવન જે આત્માનો આવિર્ભાવ તે કળામાં મુખ્ય ભાગે ક્યાં સંકળાય છે તે સ્પષ્ટ કરવાનો આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે તેથી વસ્તુ એકલીને આપણે જૂદી પાડી તે વસ્તુની પસંદગીમાંજ આત્માનો આવિર્ભાવ યદ્વિજય છે એમ દેખાડ્યું. પ્રાચીન સાહિત્ય કારોનું લક્ષ આ દૃષ્ટિ બિન્દુ ઉપર ખેંચાયું જણાતું નથી તેથી તેમને એ જૂદું પાડવાની જરૂર ન જણાઈ. વસ્તુની પસંદગીમાં ત્યારે સ્વભાવેજ બે વિષય ઉપર આપણે ધ્યાન આપવું પડે છે. એકતો વસ્તુની પસંદગી એવી હોવી જોઈએ કે જેના ઉપર ઉચ્ચ આવિર્ભાવનો આરોપ થઈ શકે અને તે વસ્તુ જાતે એવી પ્રસિદ્ધ હોવી જોઈએ કે વાચક અગર સાધારણ શિક્ષિત વર્ગ એનું ત્વરાથી ગ્રહણ કરી શકે. પહેલા નિયમમાં કવિતાનું જીવન જળવાય છે, કવિ આત્માની ઉચ્ચતા પ્રકટિત કરવાની સરળતા સાચવવામાં આવે છે અને તેથી કવિતાનો જે મુખ્ય શુભ વાચકમાં આનંદ અને શાન્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે અને જેના ઉપર કવિની પ્રતિજ્ઞાનું ધોરણ છે તે શુભના અધિષ્ઠાનની સ્થાપના થાય છે. બીજા નિયમથી વાચકમાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરવાની યુક્તિ ચોજ છે. વસ્તુની પ્રસિદ્ધિથી તેની પ્રિતિ સહજ ઉત્પન્ન થએલી છે તેને કવિના ઉચ્ચગામી આત્માના સ્પર્શથી વધારે ઉત્તેજિત કરવામાં આવે છે. આના પરિણામમાં વાચક કવિની ઉચ્ચતાનો સંગી અને અનુરાગી થાય છે. આવી રીતે જે બે અર્થ સાધવા કળાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે તે બન્ને અર્થ આ યોજનામાં શલિત થાય છે. આ ઉભય નિયમના ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સાફ લખાણ છે અને તેથી એને વધારે લખાણથી અર્થવાની જરૂર નથી; સાહિત્યના એ વિષયમાં સ્ત્ર રૂપ સ્વીકારાયલા આ બે નિયમનું સ્પષ્ટી કરણ કરીને અર્હોવાંજ અટકીશું.

સાહિત્યમાં આ વિષયની ચર્ચામાં નાયકનાયિકાના અનેક પ્રકારો અને તેમના શુભ દોષ ઉપર વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે જ્યાં વસ્તુમાં નાયક નાયિકાનો સ્વીકાર હોય ત્યાંજ આ બે નિયમ કવિતાની કક્ષાએ આવશ્યક હોઈ કવિતાની વસ્તુ માત્રને લાયક પડે છે. કોઈ કાવ્યની વસ્તુ નાયક નાયિકા ન હોય પણ સૃષ્ટિની વિરલ

સાન્દર્ભભરી મનોહર રચનાજ હોય, કાષ્ઠ પંખી હોય કે પછી વખતે વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાંથી વસ્તુ લીધા હોય. વખતે કવિતાની વસ્તુ કવિ પોતેજ બનતો હોય અને પોતાને સ્વાનુભવ-રસીક કવિ તરીકે વર્ણવતો હોય. આવે સર્વ પ્રસંગે આ નિયમો તો અસ્પષ્ટિત રીતે જળવાવા લેખકજ નહીંતો કવિતાની હાની યથા વિના રહેતી નથી. એક ખુરશી કે લાકડી-ને પોતાની વસ્તુ કરી લઈ લખવા બેસનાર કવિના આત્માની ઉચ્ચતા કેવી અને કેટલી સારી ચીતરી શકાય! લોક કહેછે કે ખડીઆના ઉપર કવિએ કવિતા કરી, કલમના ઉપર કવિતા રચી એવી એવી અનેક હાસ્ય જનક વસ્તુની પસંદગી કેટલાક લેખમાં થેડ થેડ જોવામાં આવેછે. વળી હાલમાં કેટલાકની તો દરિયાકાંઠે એક સુંદરી દીડી એજ વસ્તુ! પછી આકાશ પાતાળ એક યાય એવી અસંકલિત પંક્તિઓ સ્વચ્છંદે તેઓ લખી કાઢે અને તેને કવિતા કહેવડાવો પ્રયત્ન કરેછે. દરિયાકાંઠે સુંદરીનું શુંછે તેનું જ કહેવાનું હોય તેતો લેખક પોતે પણ ભાગ્યેજ સમજે, કેટલાકતો વસ્તુ થી છે તેજ સમજાય નહીં તેમ ક્ષણમાં એક વિચાર અને પીછળ પંક્તિમાં કાંઈક ખીજો વિચાર જણાવવા પ્રયત્નો કરેછે અને કહેવાનો એવો ડોળ ધાલેછે કે સંકલના ધ્વનિથી ઉપજતી કહાડો! ખરેખર એમના આત્માનાં ચિત્ર પણ આવાંજ અવ્યવસ્થિત હોય છે. પોતામાં હોય તેટલો અને તેવોજ સ્વભાવે કે જળાકારે પણ દેખાવ કરી શકાય છે! જાતનું વર્તન ગમે તેનું હોય તે માણસ સ્વાનુભવરસીક બની જ્યારે ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ ચિતરવાનો પ્રયત્ન કરેછે ત્યારે તે કેવો હાસ્યારપદ યાયછે! તેની પ્રયત્ને યોગ્યલી કલાજ તેને દસાવેછે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળો સુહૃદ્ય તેને તરત પકડી કહાડેછે. પક્ષાપક્ષના દોષવાળા અંધ દૃષ્ટિને વખતે હવામાં ઉડતી અનેક ભૂતાવળ જણાતી દુરો પણ એવી ભૂતાવળથી નથી લેખકને લાભ કે નથી વાચકને, લેખકને તો હાનીજ છે. પોતામાં નહીં એવા ગુણને કદાપી એના આગળ વધતા વિકાસ કમને તે અટકાવી દેછે.

(આગળ ચાલુ)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

૧. વિવિધ જ્ઞાનમાલા ।

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

(૬)

બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે? અસંગ નિર્વિકાર શુદ્ધ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાનકે નિમિત્ત કારણ નથી, પણ અનિર્વચનીય માયા ઉપદ્રિત બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણ છે.

(૧) આવશ્યકક્રિતિવિશિષ્ટ માયારૂપ ઉપાધિની પ્રધાનતાએ કરીને બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે.

(૨) જ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ આપાઠપદિત ચોતાના સ્વરૂપની પ્રધાનતાએ કરી બદલ જગતનું નિર્મિત કરાણુ છે.

(૭)

વિધિનિષેધ કેને હોયછે ?

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી જોતું દેહાભિમાન નિવૃત્ત થઈ ગયું છે, તેવા જ્ઞાનવાન પુરુષને શાસ્ત્રકૃત વિધિનિષેધ પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ દેહાભિમાની અજ્ઞાની પુરુષને શાસ્ત્રકૃત વિધિ નિષેધ પ્રાપ્ત થાયછે. તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી અદંબજ્ઞાસ્મિ એ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર નથી થયો ત્યાં સુધી વિધિ, નિષેધ, મોક્ષ એ જણે પ્રતિપાદિત શાસ્ત્ર છે; અને બધા સાક્ષાત્કાર થયેલા જ્ઞાનવાન પુરુષ ઉપર તે વિધિ નથી ને શાસ્ત્ર પણ નથી; કેમકે દેહધન્દ્રિયાદિકા વિષે અદંબમ અભિમાનથી રહિત જ્ઞાનવાન પુરુષને પ્રમાતાપણું સંભવતું નથી. અને પ્રમાતાવિના પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; જેથી જ્ઞાનવાન પુરુષને કિંચિત્ માત્ર પણ કર્તવ્ય નથી.

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનોમાતિ તત્ર નત્ર સમાધયઃ ॥

(૮)

મનોનિમગ્ન.

અંતઃકરણને લય, વિશેષ, કપાય અને રસાસ્વાદ નામના વિધ્નોથી મુક્ત કરી સદૃશ્ય એ ઉપદેશેલા કોઈ ધ્યેય વિષયમાં એકાગ્ર કરવું તે મનોનિમગ્ન કહેવાયછે. મનોનિમગ્નની મુક્તિની માટે અર્જુન કહે છે કે

ચંચલં હિમનઃ કૃષ્ણ મમાયિ વલવદ દૃઢમ્ ।

તત્સ્યાંહં નિગ્રહં મન્યેવાયોરિવ મુદુષ્કરમ્ ॥

શ્રી બ. ગી. અ. ૬ શ્લોક ૪૪

હે કૃષ્ણ ! મન બહુ ચંચલ છે, વળી શરીર તથા ધન્દ્રિયોને દલાવી નાંખનાર છે; બળવાન અને દૃઢ છે. વાયુ ને રોકવો એ જામ કઠીન કાર્ય છે તેમ મનને રોકવું એ પણ મુશ્કેલી કઠીન છે; એમ હું માનું છું.

બળવાન વશિષ્ઠ પણ તેના સંબંધમાં કહે છે કે,

અપ્યન્ધિ પાનાન્મહતો મેરોઽન્મૂલનાદપિ ।

અપિ વહન્ય ઘ્વનાત્ સાધો વિપમશ્ચિત્ત નિગ્રહઃ ॥

સમુદ્રનું પાન કરવું દોષ, મહા મેરુનું ઉન્મૂલન કરવું દોષ, અગ્નિનું બંધન કરવું દોષ એ સર્વથી પણ ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો અધિક કઠિન છે. •

મનનો નિમ્મલ, ગુરુ અને શાસ્ત્રે બતાવેલી સુક્તિઓપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રયત્ન કરનારને સાધ્ય છે અને તેથી અન્ય વિપરીત બાવનાં વાળાને તે અસાધ્ય છે. મન જેને વિષયમાં જાય ત્યાંથી ઉપરામ કરી પરમાત્મામાં લગાડવું એટલે તે ધીરે ધીરે વશ થાય છે. પરમાત્મા થી કૃષ્ણ કહે છે કે,

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલં ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતયે વૈરાગ્યેનચ ગૃહ્યતે ॥

હે મહાબાહો અર્જુન ! મન બેશક ચંચલ અને નહિ રોકી શકાય એવું છે પણ હે કુતિપુત્ર ! હમેશ અભ્યાસ (ભાવરા) થી અને વૈરાગ્યથી (માયા સુધી દેવાથી) તે એટલે મન રોકી શકાય છે. મન કોને કહેવું ? અને તેનો નિમ્મલ કેમ બને છે તે વિષે યોગી વિષ્ણુ બાવા કહે છે કે,

આંખમાં રૂપ વિષયનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેની છબી આંખમાંથી ઉડાડનારા ચક્ષુ પદાર્થો (મન) ઉપર પડી આંખમાં પડે છે. પછી તે પડેલી છબી મગજમાં ઉડી જઈ અવ્યક્ત થાય છે; ને સમષ્ટિ જ્ઞાતાને સ્થાનકે રહેલા બ્યટિ જીવાત્માને તે જણાય છે. આ પ્રમાણે પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો માંહેલા પંચ વિષયોના જાણવાનેજ મન કહેવું, તે મન અતિ સંસારની નિષ્ઠા રાખનારાથી જીતી શકાતું નથી પણ જેને નિરાકાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું હોય, જેને મિથ્યા વિષયો જાણવાની એટલે મનની ગરજ રહી નથી એવો દૃઢ વૈરાગી થયો હોય, જે ઇન્દ્રિયોના ભોગોથી તદ્દન કંટાળી ગયો હોય; અને આસનપર બેસી જે હંમેશાં અભ્યાસ કરતો હોય તે અહંતા ધરનારા મિથ્યા એવા આજ્ઞા પ્રકૃતિ માંહેલા મનને ધરનારા જીવ પ્રકૃતિનોજ ત્યાગ કરી નિરાકાર સ્વરૂપે રહે છે. તેનું મન જે સ્વરૂપમાં પહોંચતું નથી; તેજ નિરાકાર સ્વરૂપ તે યોગાભ્યાસે કરી યજ્ઞ ગયો, એટલે તેણે સદાજન મનને જીત્યું એમ થયું. મનને આધાર રહ્યો નહિ તેથી તે મરી ગયું. આવી રીતના અભ્યાસે કરી મન જીતી શકાય છે. સદ્ગુરુ પણ ઉપદેશ કરે છે કે, ચતોઽષ્ટાચોનિવર્તેતે અપ્રાપ્યમ જ્ઞાત્સદ્ એટલે જે ઠેકાણે વાણીનું જ્ઞાન તથા મનનું લક્ષ્ય પહોંચતું નથી તેજ નિરાકાર પરબ્રહ્મ છે. વેદજ્ઞુતિના આ ઉપદેશ સામે કેટલાક ટુંકી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો કહે છે કે, વાણી તથા મન પરબ્રહ્મમાં પહોંચતાં નથી તો સદ્ગુરુએ વાણીવડે પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ થી રીતે કયો ? આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે ગુરુ શિષ્ય ને કહે છે કે, વાણી તથા મનનું લક્ષ્ય પરબ્રહ્મમાં પહોંચતું નથી, માટે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સારૂ તેઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ. આ પ્રકારે પરબ્રહ્મના વિરાગયુક્ત યોગાભ્યાસથી મન જીતી શકાય છે અને શાંતિ મળે છે.

ચક્ષુઃશ્રોત્રાદિમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા વાક્પાણિઆદિક પંચ કર્મેન્દ્રિય આદિ દરો ઇન્દ્રિયોમાં રહેવાના ગોલક માત્રનો નિરોધ કરી દૃઢથી નિમ્મલ કરવો તેમ હોકરી મનનો નિમ્મલ કરી શકાય છે, એવા પ્રકારની બાંતી મદ્દ પુરૂષ ને થાય છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનનો દૃઢ માત્રે કરી નિમ્મલ થઈ શકતો નથી, કારણકે મનને રહેવાનું ગોલક જે લક્ષ્ય ક-

મલ છે તેનો નિરોધ થવો અશક્ય છે. માટે મનનો હઠે કરી નિમ્મલ કરવા કરતાં ક્રમથીજ કરવો એ ધર્મજન ઉત્તમ છે. ભગવાન શ્રી વશિષ્ઠ પશુ કહે છે કે,

અપવિદ્યોપવિદ્યૈવ ચિત્તેન મુદુર્મુદુઃ ।

નશક્યતે મનોજેતું વિનાયુક્તિમનિન્દિતામ્ ॥ ૧ ॥

અંકુશેન વિનામત્તો યથા દુષ્ટમતંગજઃ ।

અધ્યાત્મવિદ્યાભિગમઃ સાધુસંગમ એવચ ॥ ૨ ॥

વાસનાસંપ્રરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પન્દનિરોધનં ।

એતાસ્તાયુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સન્તિ ચિત્તજયેકિલ ॥ ૩ ॥

સતીષ્વેતાસુ યુક્તિપુહ્લાનિયમયન્તિયે ।

ચેતસ્તેદીપમૃત્મૃજ્ય વિનિઘ્નન્તિ તમોઽજ્ઞૈઃ ॥ ૪ ॥

ચિત્તનો સ્વભાવ જાણનાર પુરૂષ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરે તો પણ ઉત્તમ યુક્તિના જ્ઞાન વિના મન જીતવું અશક્ય છે.

જેમ દુષ્ટ મહામત્ત દસ્તિ અંકુશ વિના વશ થઈ શકતો નથી, તેમ આ મન પણ વિશુદ્ધ યુક્તિઓ વિના વશ થઈ શકતું નથી. તે યુક્તિઓ ચાર છે. ૧ અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ૨ મહાત્માપુરૂષનો સમાગમ ૩ વાસનાનો પરિત્યાગ ૪ પ્રાણ સંરોધન અર્થાત્ પ્રાણનારંધ્રનો નિરોધ (પ્રાણુપામ) આ ચતુષ્ટય યુક્તિઓ ચિત્તના જળના ઉપાયરૂપ છે. આ ચારે શ્રેષ્ઠ યુક્તિઓ વિદ્યમાન છતાં પણ જે પુરૂષ હઠથી આ ક્રમ નિમ્મલ ન કરતાં હઠ નિમ્મલ કરેછે, તેઓ મનરૂપ દીપકને મુઠ્ઠી હાથે ઝેળીને અંધારને હણવાનો પ્રયત્ન કરેછે એમ સમજવું અર્થાત્ કે તે પ્રયત્ન નિષ્ફલ છે.

હવે ક્રમે કરી મનનો નિમ્મલ કરવાની ઉપર દર્શાવેલી ચતુષ્ટય યુક્તિઓનું સ્પષ્ટ રીતે વિવરણ કરવામાં આવેછે.

૧

અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ.

અધ્યાત્મ વિદ્યાનું જ્ઞાન અર્થાત્ તેનો અપરોક્ષાનુભવ; આ દૃશ્ય પ્રપંચ વિષે નિઘ્યાત્વપણાનો અને દૃષ્ટા સાક્ષી આત્મા વિષે પરમાર્થ સત્ય રૂપતા તથા પરમાર્થ સ્વરૂપ પ્રકાશતાનો બોધ કરેછે. તેવો બોધ યવાથી મન પોતાના વિષય બૃત દૃશ્ય પદાર્થો વિષે નિઘ્યાત્વ પાતી માની પ્રયોજનના અભાવનો નિશ્ચય કરતું યથાપ્રયોજનવાળા પરમાર્થ સત્ય પરમાર્થ સ્વરૂપ દૃશ્યવિષે સ્વપ્રકાશના હેતુથી પોતાની અવિચલતાનો નિશ્ચય કરતું ઈધન રહિત અગ્નિની પેડે પોતાની મેલેજ જાત થઈ જાયછે. જેથી અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ મનોનિમ્મલના ઉપાય રૂપ છે.

૨

મહાત્મા પુરુષનો સમાગમ.

જે પુરુષ બોધ કરેલા તત્ત્વને સમ્યક્ જાણી શકતો નથી, તેમ બોધ કરેલા તત્ત્વનું વિસ્મરણ કરી દેશે, તેવા પુરુષને મનોનિમ્મલ કરવા વારંવાર સાધુ સમાગમજ એટલે ઉપાય છે; કેમકે મહાત્માજનો અધિકારી પુરુષને વારંવાર તત્ત્વનો બોધ કરેશે, તથા વારંવાર તત્ત્વનું સ્મરણ કરાવે છે. શ્રુતિ તેવા પુરુષોની એછતા પ્રતિપાદન કરે છેકે,

યસ્યાનુભવપર્યંતા બુદ્ધિસ્તંત્રચે પ્રવર્ત્તે ।

તદ્દષ્ટિ ગોચરાઃ સર્વે મુચ્યંતે સર્વ કિલ્વિપૈઃ ॥

ભાવાર્થ:—અહંબ્રહ્માસ્મિ એ પ્રકારના અપરોક્ષ અનુભવ પર્વેત જે પુરુષની બુદ્ધિ પ્રત્યક્ તત્ત્વ વિષે પ્રવર્ત્તમાનછે, તેવા જ્ઞાનવાન પુરુષની દષ્ટિ ગોચર જે થાયછે તે તે સર્વ પાપ રહિત થાય છે.

માધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થમૂતાદિ સાધવઃ ।

કાલેન ફલતે તીર્થ સઘઃ સાધુ સમાગમઃ ॥

અર્થ:—સાધુજનોનું દર્શનજ પુણ્યરૂપ છે. કારણ કે તેઓ તીર્થરૂપ છે. તીર્થતો કાળે કરીને ફલ આપે છે; પરંતુ સતપુરુષનો સમાગમ તો તત્કાલ ફલ આપે છે.

મહાત્મા કપીરદાસજી કહે છે કે,

એક ઘડી આધી ઘડી, આધી ઉનમે આધ;

સંગત કરીયે સંતકી, તો કટે કોટ અપરાધ

કલિયુગમે એક નામ હય, હુન સરૂપ હય સંત;

સાચે મનસે સેવીએ, તો મિટે કરમ અનત.

૩

વાસનાનો પરિત્યાગ.

જે પુરુષ વિધાના મદ્યદિકે કરી દુર્વાસનાવાલા હોય છે, તેનાથી સાધુ સમાગમ થઈ શકતો નથી, તેવા પુરુષને વાસનાનો પરિત્યાગજ મનોનિમ્મલનો ઉપાય રૂપ છે. પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ પણ કહે છે કે,

વિઠાય કામાન યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિનિસ્પૃહઃ ।

નિર્મમોનિરહંકારઃ સશાન્તિમધિગચ્છાતિ ॥

અર્થ:—જે પુરૂષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરી નિરપ્રહ મમતા રહિત અને અહં-કાર રહિત થઇને વિચરે છે, તે શાંતિ મેળવે છે.

૪

પ્રાણુરૂપેદનો નિરોધ.

જે પુરૂષની વાસનાઓ અતિ પ્રબલ થઇ જવાથી, તેનો ત્યાગ કરવા સમર્થ થઈ શકતા નથી ત્હેવા પુરૂષને પ્રાણુના રૂપેદનો નિરોધજન મનના નિમ્મલનો ઉપાય છે; કેમકે પ્રાણુરૂપેદ (પ્રાણુયામ) તથા વાસના એ બંને ચિત્તનાં પ્રેરક છે, જ્યાં એ બંનેનો નિરોધ થવાથી ચિત્તની શાંતિ અવશ્ય થાય છે. આ સંબંધમાં મહામુનિ શ્રી વશિષ્ઠ ભગવાન પશુ વદે છે કે, ક્ષેત્રીજે ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણરૂપેદનવાસને પ્લક્ષ્મિશ્ચતપોઃ ક્ષીણોક્ષિપ્રંદોષો વિનશ્યતઃ ॥ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે બીજ છે. ૧ પ્રાણુનો રૂપેદ ૨ વાસના એ બેમાં એકનો નાશ થવાથી બંનેનો નાશ થઇ જાય છે. પ્રાણુયામહઠાશ્વાસૈર્યુક્તયાચ્છુરુદત્તયા આસનાશનયોમેનપ્રાણરૂપેદો નિરુદ્ધયતે. પ્રાણુયામના દૃઢ અભ્યાસથી તથા ગુરૂએ બતાવેલી યુક્તિઓએ કરી તથા આસન બોજનાદિકોના નિયમે કરી પ્રાણુના રૂપેદનો નિરોધ થાય છે. અસંગવ્યવહારિત્યાન્નવમાવન વર્જનાન્ । શરીરનાશદર્શિત્યાન્નાસનાન પ્રવર્તતે. અસંગ બ્યવહાર રાખવાથી, પ્રપંચના ચિંતનનો પરિત્યાગ કરવાથી તથા શરીરને નાશવાન જાણવાથી અધિકારી પુરૂષની વાસના પ્રવૃત્ત થતી નથી અર્થાત કે નિવૃત્ત થાય છે;

ભગવાન પંતજલીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રાણુ રૂપેદના નિરોધ માટે અભ્યાસ રૂપ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે. સાધુ સમાગમ તથા અધ્યાત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ બંને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના ઉપપાદક હોવાથી તે બંનેને વિશે અનર્જિત છે.

મહાત્મા કબીરજી પશુ મનોનિમ્મલ માટે કહે છે કે,

મનકે દારે દારે હય મનકે છતે છત,
પરબ્રહ્મ પામીએ મનમે હોય પ્રતીત.
મનદીપા કડી ઓરદી તન સાધોક્ષિંગ,
કહે કબીર કારી ગજ કેસે લાગે રંગ.
એતો ગતી હય અટપટી, જટપટ લખે ન કોય,
જે મનહી અટપટ મીટે, ચટપટ દરથન હોય.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ પશુ મનોનિમ્મલની શ્રેષ્ઠતા માટે કહે છે કે,

નાસ્તિ કુદિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચામાવયતઃ શાંતિરર્શાતસ્ય કુતઃ મુન્યમ્ ॥

મનોનિગ્રહ ન રાખનારની બુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી, કેમકે તેમ ન કરવાથી ભાવના થતી નથી. ભાવના ન થવાથી શાંતિ થતી નથી અને શાંતિ ન થવાથી સુખ થતું નથી. માટે મનોનિગ્રહ તેજ ખરો યોગ છે.

૯

પરમાત્મા સર્વ જગત્ના ઉપાદાન કારણ કેવી રીતે ?

જે કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય, અને તે કાર્ય પાછું તે કારણને વિષે લય પામે તે કાર્યનું તે કારણ ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમ ઘટરૂપ કાર્ય મૃત્તિકાથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેનો લય પણ મૃત્તિકાને વિષેજ થાય છે. તેથી તે મૃત્તિકારૂપ કારણ તે ઘટરૂપ કાર્યનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. એવીજ રીતે જગત્ રૂપ કાર્ય પરમાત્મા રૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને પુનઃ તે જગત્ રૂપ કાર્યનો પરમાત્મારૂપ કારણને વિષેજ લય થાય છે, જેથી જગત્ રૂપ કાર્યના કારણરૂપ પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે.

૧૦

નિર્ગુણ બ્રહ્મ વિષે જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંબંધ નથી.

• एकमेवाद्वितीयम् આ શ્રુતિ બ્રહ્મને એક અદ્વિતીય રૂપ કહી તેના વિષે જાતિનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અનેક વ્યક્તિઓ વિષે રહેનારો જે એક ધર્મ તે જાતિ કહેવાય. જેમ અનેક જીવ્યવ્યક્તિઓ વિષે રહેનાર જે એક જોત્વ ધર્મ તે જાતિ. આવી જાતિ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિષે સંભવતી નથી. અને નિર્ગુણં નિષ્ક્રિયં જ્ઞાતમ આ શ્રુતિ યથાક્રમે બ્રહ્મ વિષે ગુણ, ક્રિયા, અને સંબંધ એ ત્રણેનો નિષેધ કહે છે. તેમાં નિર્ગુણં એ પદે કરી ગુણનો નિષેધ કરે છે. તથા નિષ્ક્રિયં એ પદે કરી ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે. તથા જ્ઞાતમ એ પદે કરી સંબંધનો નિષેધ કરે છે. અને અસંગોઽયમં પુરુષઃ અઘાત આદેશો નેતિ નેતિ આ બંને શ્રુતિઓ તો નિર્ગુણ, બ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રપંચમાત્રનો નિષેધ કરે છે. આવા જાતિ આદિક સર્વ ધર્મોથી રહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મ કોઈપણ શબ્દોએ કરી કથન કરી શકાતું નથી. શંકા-નિર્ગુણ બ્રહ્મ કદાચિત્ કોઈપણ શબ્દે કરી કથન કરી શકાય નહિ, તો શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતાજીમાં પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ શેષ વસ્તુનું તમારી પાસે કથન કરું છું, તથા બ્રહ્મ સુત્રમાં શ્રી વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે, શાસ્ત્રયોનિત્વાત્. ઉપ-નિષદ્ધરૂપ વેદાંત શાસ્ત્ર એજ બ્રહ્મની યોગિ નામ સિદ્ધિનું સ્થાન છે, શાસ્ત્ર માત્રથી બ્રહ્મનુંજ પ્રતિપાદન થાય છે, માટે સર્વ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્ય તે બ્રહ્મ છે, અતુમાનાદિકની બ્રહ્મની સિદ્ધિ વિષે પ્રવૃત્તિ નથી, ઇત્યાદિક વચનો અસંગત થવાનો વિરોધ પ્રાપ્ત થશે ? સંબોધાન-નિર્ગુણ બ્રહ્મને ઉપનિષદ્ધરૂપ શાસ્ત્રોચ્ચિત્ મુખ્યવૃત્તિએ કરી પ્રતિપાદન કરતાં નથી, પણ યથા કિંચિત્ લક્ષણાવૃત્તિએ કરી પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ વિષે શબ્દની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરનારા નસત્તત્ત્રાસતુંચ્યતે એ વચનની સાથે જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ એ વચનનો તથા શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એ જ્ઞેય વચનનો વિરોધ થતો નથી.

આત્માનાં ૫૬ હેતુ ગણિત વિશેષણો..

આત્માગુણ^૧ અંગે કરી ઉપદેશ, અનુમંતા, ભર્તા, બોક્તા, મહેશ્વર, અને પરમાત્મા એમ છ પ્રકારનો કહેવાય છે.

(૧) ઉપદેશ.

યમ કરનાર શતિક તથા યજ્ઞમાનની પાસે રહેલો અન્ય પુરુષ પોતે યમ રૂપ કર્મેનો કર્તા નથી છતાં યમ વિદ્યા વિષે કુશલ હોવાથી તે શતિક તથા યજ્ઞમાનની યમક્રિયા વિષે રહેલા ગુણ દોષને જોઈ શકે છે તેમ, ક્ષેત્રજ નામનો પુરુષ દેહ ઇન્દ્રિયાદિકના વ્યાપારથી રહિત વિજ્ઞાણ છતાં તે દેહઇન્દ્રિયાદિકના વ્યાપારની સમીપસ્થિત યદને તે વ્યાપારને જુએ છે, પણ તે દેહ ઇન્દ્રિયાદિકની પેઠે કર્તા હોતો નથી માટે તેને ઉપદેશ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

સપત્તત્ર કિંચિત્પદ્યત્યનન્વાગતસ્તેન ભવત્યસંગોહ્યં પુરુષઃ

અર્થ—આત્મા જાગૃત સ્વપ્ના દિક અવસ્થા વિષે જે જે પદાર્થને જુએ છે, તે પદાર્થો સાથે સંબંધ વાળો હોતો નથી, માટે અસંગ કહેવાય છે. અથવા દેહ, અન્ન, મન, બુદ્ધિ, આત્મા એ પાંચ દૃષ્ટાંતોની મધ્ય વિષે બાહ્ય દેહાદિક ચારે દૃષ્ટાંતોની અપેક્ષા કરીને અવ્યવહિત દૃષ્ટા આત્મા પુરુષને ઉપદેશ કહે છે. તે ઉપદેશ વચન વિષે રહેલો ઉપ શબ્દનો અર્થ સમીપતા થાય છે; અને તે અવ્યવધાન રૂપ સમીપતા અર્થ પ્રત્યક્ આત્મા વિષે ઘટે છે; પણ અન્ય કોઈ અનાત્મપદાર્થવિષે ઘટતો નથી. માટે આત્મા ઉપદેશ હોવાથી દેહ

૧ પુરુષને દેહ, ઇન્દ્રિય, મન આદિક ગુણોની સાથેનો સંગજ જન્મ મરણનું કારણ છે. તે ગુણ સંગ ચાર પ્રકારનો છે. (૧) જે પુરુષનો નિમેષ કરી, અને ગુણ માત્રની પ્રધાનતા વડે સંગ થાય તે પ્રથમ પ્રકારનો ગુણ સંગ છે; તેમાં દેહ, ઇન્દ્રિય મનઆદિરૂપ ગુણોના સંધાતને આત્મારૂપે જણાતો પુરુષ બોક્તા કહેવાય છે. (જેમ ચાર્વાકાદિક દેહાદિકને જ આત્મા માને છે). (૨) પુરુષને અંતરબૂત કરી તે ગુણની પ્રધાનતાએ ગુણ સંગ દોષ તે બીજા પ્રકારનો ગુણ સંગ કહેવાય છે. તેને વિષે તો તે દેહ ઇન્દ્રિયાદિક રૂપ ગુણો પ્રધાન હોવાથી આત્મા વિષે વાસ્તવ કર્તૃત્વાદિ અભિમાનથી પુરુષ કર્મે ફલનો ભર્તા કહેવાય છે (નૈયાયિકનું સિદ્ધાંત છે. (૩) પુરુષની તથા તે ગુણોની સમપ્રધાનતા કરીને જે ગુણ સંગ દોષ તે ત્રીજા પ્રકારનો ગુણ સંગ કહેવાય છે. તેને વિષે તો આત્માના સાથી તે ગુણોની સમ પ્રધાનતા કરી, ગુણો વિષે રહેલા બોક્તાપણાને અસંગ આત્મા વિષે, વસ્તુમાં બદ્ધતાના અંકોની પેઠે માનતો પુરુષ અનુમંતા કહેવાય છે. (જેમ સોમ્ય ચાર્વાકાગોનો સિદ્ધાંત છે તેમ) (૪) ગુણોની પ્રધાનતાએ કરી તથા પુરુષની પ્રધાનતાએ કરી જે ગુણ સંગ દોષ તે ચોથા પ્રકારનો ગુણ સંગ કહેવાય છે. તેને વિષે તો સર્વ પ્રકારથી ગુણોના ધર્મેનો આત્મા વિષે પ્રવેશ નદિ જોનાર હાસિન તથા સર્વ ગુણોના પ્રચારને બોધ રૂપે કરી જોનાર પુરુષ ઉપદેશ કહેવાય છે. (જેમ વેદાંતિઓનો સાદ્ધિ આત્મા છે.)

ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન છે. જેમ યજ્ઞનો ઉપદેશ પુરુષ યજ્ઞના કર્તા ઋત્વિક યજ્ઞમાનથી ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૨) અનુભંતા

દેહ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ વિષે પોતે નહિપ્રવૃત્ત છતાં પણ સમીપતાએ કરી પ્રવૃત્ત હોવાની પેઠે તેને અનુકૂલ થવાથી ક્ષેત્રગ પુરુષને અનુભંતા કહે છે. અથવા પોતે પોતાનાં કાર્ય વિષે પ્રવૃત્ત દેહ ઇન્દ્રિયાદિકને કદાચિત્ પણ પોતાનાં કાર્ય વિષેથી નિવૃત્ત નહિ કરનાર દેહ ઇન્દ્રિયાદિકના સાક્ષી રૂપ પુરુષને અનુભંતા કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે,

અનુભંતા સાક્ષી ચ ઉપદેશાનુદેશાનુમંતૈષ આત્મા ॥

આત્માદેવ અનુદેશ, સાક્ષી, ઉપદેશ તથા અનુભંતા છે. અર્થાત્ કે આત્મા, અનુભંતા હોવાથી દેહ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન છે. જેમ વિવાહકર્તા પુરુષથી તટસ્થ પુરુષ ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૩) ભર્તા.

ચૈતન્યના આભાસે કરી યુક્ત તથા સંધાત ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિને પોતાની સત્તા તથા સ્વરણે કરીને ધારણ કરનાર તથા પોષણ કરનાર ક્ષેત્રગ આત્માને ભર્તા કહે છે. તે દેહ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન છે. જેમ પુત્રાદિકનું ભરણ કરનાર પિતા તે પુત્રાદિકથી ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૪) ભોક્તા.

બુદ્ધિની સુખ દુઃખ તથા મોક્ષ વૃત્તિઓને પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપે કરી પ્રકાશ કરનાર આત્મદેવ નિર્વિકાર છતાં પણ તે સુખ દુઃખાદિના ઉપલબ્ધા કહેવાય છે તે અર્થાત્ કે આત્મા બુદ્ધિઆદિથી ભિન્ન હોવાથી ભોક્તા કહેવાય છે. જેમ દેવદત્ત નામનો ભોક્તા પુરુષ અન્નાદિક ભોજ્ય પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે તેમ.

(૫) મહેશ્વર.

મહાનં હોય તેજ ઇશ્વર કહેવાય; અને તેનું નામજ મહેશ્વર તેમાં ક્ષેત્રગ નામના આત્મા પુરુષ સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી મહાન કહેવાય છે. તથા તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઇશ્વર કહેવાય છે. જેમ સુવંક પાપાણુની સમીપ લોહું રાખવાથી તે જેમ ચેષ્ટા કરે છે; તેમ જેની સમીપતા માત્રે કરી આ બુદ્ધિ આદિક સર્વ પદાર્થો નાના પ્રકારની ચેષ્ટા કરી શકે છે. તે ક્ષેત્રગ આત્મા ઇશ્વર કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે, મહતોમહીવાન્ દેશાનોમૃતમવ્યસ્ય. આત્મા દેવ આકાશાદિક મહાન પદાર્થોથી પણ અત્યંત મહાન છે. તથા ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન સર્વ જગત્ને ટ્રેરણ કરનારા દર્શાન છે. અર્થાત્ કે આત્મા મહેશ્વર રૂપ હોવાથી તે પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી ભિન્ન છે. જેમ મહારાજા પોતાની પ્રજાથી ભિન્ન હોય તેમ.

(૬) પરમાત્મા.

અવિદ્યાને લીધે આત્મત્વરૂપેકરી કલ્પના કરેલા દેહ-આદિથી તે બુદ્ધિ પર્વત સર્વ જડ પદાર્થોથી જે ઉત્કૃષ્ટ હોય તે પરમ કહેવાય છે. એવા પરમ ઉપદેશત્વાદિક વિશેષણુ વિશિષ્ટ આત્માનું નામ પરમાત્મા કહેવાય છે. અર્થાત્ કે દેહ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્માને પરમાત્મા કહેવાય, પણ દેહ ઇન્દ્રિયાદિકથી ભિન્ન નહોય તેને પરમાત્મા કહેવાય નહિ.

બોક્તા, ભર્તા, અનુમંતા, ઉપદેષ્ટા એ ચારે શુણોના સંગવાલા છે. એ ચારમાં ઉપદેષ્ટા ઉત્તમ છે. અનુમંતા મધ્યમ ભર્તા અધમ અને બોક્તા અધમથી પણ અધમ છે. ચૈતન્યદેવ તે શુણોના સંગથીજ તે બોક્તાદિક ભાવનાને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે કાલ વિષે તે સર્વ શુણોને પોતાને વશ કરીને ક્રીડા કરેછે; તે કાલ વિષે તે મહેશ્વર કહેવાય છે. બ્યારે સર્વ શુણોનો સાગ કરેછે સારે તે પરમાત્મા કહેવાય છે.

સ્વામચંદ્ર ગોવર્ધનરામ.

સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

પ્રશ્ન ૧.—ભલે તેમ હો મહારાજ ! પરંતુ તમે તમારાં પશ્ચિમમાં અંપાતાં બાપણોમાં આપણી લાક્ષણિક બુદ્ધિ શક્તિ અને સદ્ગુણો વિષે વારંવાર છટાપૂર્વક બોલ્યા છો; 'ધર્મ માટેનો આપણો સમગ્ર હૃદયનો પ્રેમ દર્શાવવા માટે તેમાં તમે ખાત્રી લાયક પુરાવા આપ્યા છે; હવે વળી તમે કહો છો, કે આપણે તો તમોશુણથી ભરેલા બની ગયા છીએ; વળી સાથે સાથેજ તમે અમને ઋષિઓના નિત્યધર્મના દુનિયા માટેના ઉપદેશકો રૂપે માન આપો છો ! આમ શી રીતે બની શકે ?

સ્વામીજી । —તમારા કહેવાનો શું એવો ભાવાર્થ છે, કે મારે દેશદેશ સમાજના સંમક્ષ તમારી ખામીઓનું વિસ્તૃત વર્ણન આપતા કરવું નોંધ્યું ? આને બદલે શું મારે તેમના સમક્ષ તમને એક પ્રજા રૂપે જુદા પાડતા લાક્ષણિક ગુણોનું વર્ણન ના આપવું નોંધ્યું ? એકાદ માનવિને તેની ખામીઓ સીધે સીધી બંતાવી દેવી તથા આ વિષે તેની ખાત્રી કરી આપવા માટે આમ થાય તે મૈત્રી ભાવથી કરવું, એ હમેશાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું છે પરંતુ ખીન્નજો આગળ તો તમારે તેના સદ્ગુણોનાં ગાનગાવાં નોંધ્યું. શ્રી રામકૃષ્ણ વારંવાર કહેતા કે જે તમે એકાદ દુરાચારી માનવિને, તે સદાચારી છે, એમ વારંવાર કેલાં કે-કેશો તો સમય જતાં તે સદાચારી બની જાય છે; આવીજ રીતે એકાદ સદાચારી માનવિને પણ જે વારંવાર દુરાચારી કહેવામાં આવે તો તે પણ સમય વીતતાં તેનો ખમી જાય છે પશ્ચિમમાં તો મેં લોકને તેમની ખામીઓ વિષે નોંધ્યું તેટલું પૂરતું કહ્યું છે. એટલું ધ્યાનમાં

રાખશે, કે મારા ત્યાં જવાના સમય સુધી, આપણા દેશમાંથી પ્રવિનમાં જનાર સર્વે એ તેમના સદાચારોના વખાણનાં ગાન ગાયાં છે તથા તેમના ક્રાંતમાં માત્ર આપણી ખામીઓ નાંજ બધામાં ફર્યાદ છે. આના પરિણામ રૂપે તેઓ આપણને ધિક્કારતા બન્યા છે. એમાં કોઈ પ્રકારની નવાંધ નથી. આવા કારણથી જ વર્તમાનમાં હું જેમ તમને તમારી ખામીઓ અને તેમની સારી બાબતો વિષે કહું છું તેમ તેમના સમક્ષ તમારા સદાચારોનું વર્ણન ચલાવું છે, તથા તેમના દુરાચારો પણ દર્શાવી આપ્યા છે. તમે ગમે તેટલા તમસથી ઉભરાઈ જતા હો છતાંએ, પ્રાચીન ઋષિઓની પ્રકૃતિને, ગમે તેટલો થોડો હોય તો પણ થોડાક અંશ નિઃસંશય હજીએ તમારામાં રહ્યો છે—વિશેષ નહિતો તેનું ખોટું તો રહ્યું જ છે. પ્રશ્ન ક'ઈ આપી એમ સાબીત યદ્દ જરૂર નથી, કે કોઈએ પ્રમોપદેશકનું કાર્ય ઉપાડી લેવાની ઉતાવળમાં પડી જવું. સર્વથી પ્રથમતો કોઈને પણ એકાંતમાં પોતાનું ધાર્મિક જીવન સંપૂર્ણ પ્રકારે ધડવાની જરૂર છે, ત્યાગ બાવનામાં સંપૂર્ણ ધડવાનું છે, જરા પણ બંધ વિના બહુ-ચર્ચનું રક્ષણ કરવાનું છે. તમારામાં તમોગુણનો પ્રવેશ થયો છે.—તેથી શું યદ્દ મળે ? એ તમસનો નાશ યદ્દ શકે એમ નથી ? જરા પણ વિલંબ વિના આમ યદ્દ શકે એમ છે ! આવા તમોગુણના વિનાશાર્થે બગવાન શ્રી રામકૃષ્ણનું આપણા મધ્યમાં આવવું યદ્દ.

પ્રશ્ન—પરંતુ સ્વામીજી ! તમારા જેવા બંનવાની કાણ વૃષ્ટિ કરી શકે !

સ્વામીજી—તમે એમ ધારો છો, કે મારા મરણ પછી કોઈ પણ વધારે વિવેકાનંદો યદ્દ આવશે નહિ ! થોડાક સમય પૂર્વે મારા આગળ આવીને સંગીત જમાવનાર પેલું યુવા-નીઆઓનું ટોળું, જેનો તમે નિશાની લતમાં પડેલું હોવાથી 'તિરસ્કાર કરો છો તથા તેમને નિરૂપયોગી યુવાનીઆઓ રૂપે ગણી કાઢો છો, તે જો પ્રભુની મરજી થાય તો તેમનામાં ના દરેક અને બધાએ એક વિવેકાનંદ સમાન બની જાય ! જો દુનિયાને જરૂર જણાશે તો વિવેકાનંદાની જરા પણ ખોટ પડશે નહિ—હજારો અને લાખો વિવેકાનંદો જેના દેશે—મ્યાંથી, તેની કોને ખબર ! ખાત્રીથી માનજો, કે મારાથી યહું કાર્ય, વિવેકાનંદનું કાર્ય નથી, તેતો તેનું કાર્ય છે—પ્રજનનું પોતાનું જ કાર્ય છે ! જો એક ગવનૈરજનરસ રીઠાવે થાય તો રાજધિરાજ તરફથી અન્ય તેના સ્થાનમાં ખાત્રીથી ની-ભાષ આવશે. તમે ગમે તેટલા તમોગુણમાં વીંટાઈ ગયા હો છતાં એટલું ખાત્રીથી માન-જો, કે જો તમે તમારા ખરાજીવરથી તેનો આશ્રય લેશો તો એ સર્વ દૂર પળાઈ જશે. બવ-રોગનો વેધ આવેલો હોવાથી અત્યારેજ પુધાર્ય અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. જો તમે તેનું નામ લઇને કાર્યમાં જોડાશો તો તે જાતેજ તમારી મારરતે દરેક બાબત સિદ્ધ કરાવશે. તમે-ગુણ જાતેજ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારના સત્યગુણમાં પલટાઈ જશે.

પ્રશ્ન—જાણે, આપને જે પાત્રવે તે કહો, મારાથી તો આવા વિચારો માની શકાતા નથી. આપના જેવી સત્વશાસ્ત્ર સમજાવવાની વગર, બેઝેલી શક્તિ, કોનામાં સંભવી શકે ?

સ્વામીજી—તમને ખબરજ નથી ! એ શક્તિ સર્વમાં સંભવી શકે. ઇશ્વરનો અનુ-ભવ પામવાના એકજ-ઉદ્દેશથી, જે કોઈ ખાર વર્ષ પર્વત અરબસિત સદાયયં પાને તેનામાં આવી શક્તિનો ઉદ્દય થાય છે. આવા પ્રકારના હૃદયપરનો મોં જાતે અબ્યાસ કર્યો છે,

તેથી જાણે કે મારા મગજ ઉપરથી એક પડદો દૂર થઇ ગયો છે. આવા કારણથીજ તત્ત્વ શાસ્ત્ર જેવા સદ્ગત વિષયનાં કોઈ પણ ભાષણો મારે મારે વિચાર કરવાની અથવા તૈયાર થવાની જરૂર રહેતી નથી. ધારોકે કાલે પ્રભાતમાં મારે વ્યાખ્યાન આપવાનું છે; એમ થાય છે, કે હું જો જો બોલીશ તે સર્વ જાણે કે એટલાં બધાં ચિત્રા હોય એમ આજે રાત્રે મારાં ચક્ષુઓ સમક્ષ દર્શન દેશે. આવી રીતે જેવામાં આવતી સર્વે વાતોને ખીજે દિને મારા ભાષણદ્વારા મારા શબ્દોમાં ગોઠવું છું. હવે તમારાથી સમગ્રયું હશે, કે આ શક્તિ શક્ત મારા એકલાનીજ હોય એવા કોઇ પ્રકારની નથી. જે કોઇ બાર વર્ષ પર્વત અરખલિત બ્રહ્મચર્ય પાળશે તેનામાં ખાત્રીથી આવી શક્તિનો ઉદય થશે. જો તમે આમ વર્તશો તો તમને પણ તે પ્રાપ્ત થશે. અમુક અમુક માનવિઓનેજ તે મળશે અને ખીજાઓને તે નહિ મળે, એવું કંઈ આપણાં શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશાયું નથી.

પ્રશ્ન—મહારાજ, આપને માદ હશે કે આપના સન્યાસ ધારણ કરતા પૂર્વે આપણેના ગૃહમાં બેઠા હતા, આપ અમને સમાધિનું રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન ચલાવતા હતા. આ કલિકાલમાં સમાધિ સંભવી શકતી નથી, એમ કહીને મેં આપના કહેવાના સત્યમાં શંકા કરી હતી ત્યારે આપે માર મૂકીને જણાવ્યું હતું, “તમારે સમાધિ જોવી છે અથવા જાતેજ અનુભવવી છે? હું જાતે સમાધિ કરી શકું છું, હું તે તમને પણ મેળવાવી શકું છું.” આપ આટલું બોલી રહ્યા એટલામાંજ એક અણુજનરૂપા પુરુષ આવી લાગ્યા, આપણે એ વિષય વિષે વિશેષ ચર્ચા પણ ચલાવી નહિ.

સ્વામિજી—હા, તે પ્રસંગ મારા સ્મરણમાં છે.

આગળ ઉપર, મને સમાધિ કરાવવા માટે આગ્રહ કરતાં તેમણે કહ્યું, “અનેક વર્ષો થી હમેશાં ભાષણો આપવાને લીધે તથા સમ્પત મહેનતને લઇને મારામાં રજેગુણની હલપારની વૃદ્ધિ થઇ ગઇ છે, એ તમારા લક્ષમાં હશે. તેથી એ શક્તિ હવે મારામાં જાણે કે ટંકાઈ ગઈ હોય તેવી બની છે. જો હું સર્વ કાર્યોનો ત્યાગ કરીને, હિમાલયમાં જઈને, કેટલાક કાલ સુધી ધ્યાનાભ્યાસ કરું તો એ શક્તિનો મારામાં પુનઃ ઉદય થઇ આવે.”

॥ નવીન યુગનો આરંભ ॥

(૧૯૧૦ ની ૨૬ મી ડીસેમ્બરે આહીઅરમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ મિસિસ એનિબેસ્ટે આપેલું સાર્વજનિક વ્યાખ્યાન.)

જયુઓ: તમારામાંના જેઓ અધ્યાત્મવાદીઓછા તેમને તથા અધ્યાત્મવિદ્યાની ભાવના મેંથી બોમીયા અન્ય અનેકને, “નવીનયુગનો આરંભ” એટલા શબ્દોનો અર્થ ખુલાસાવિના સમજી શકાય એવો છે. બનાવેલી અમુક પરંપરા, એક અનુક્રમ સ્થપવા માટે અમારામાં

“યુગ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; ઉચ્ચ બુવનોમાં, સદિયો, શોકામાં બનતા બનાવોની, આપણી રજૂ સદિમાં બનતા બનાવો છાયાઓ સમાન હોય છે; આવા બનાવો એક બીજાને એક નિશ્ચિત ક્રમમાં અનુસરી જાય છે, અન્યોન્યમાંથી સ્વાભાવિકરીતે ઉપજી આવતા સિદ્ધાન્તોના આધારોનો સમાન હોય છે; આવા બનાવો ઇતિહાસના ક્રમમાં નાના અથવા મોટા પ્રમાણમાં ફરી ફરી બન્યાં જાય છે. વૃત્તોનો દરનો સિદ્ધાન્તો તરફ વિશેષ લક્ષ રાખીને આપણી દુનિયાના ઇતિહાસને તપાસતાં એકક્રમ પછી બીજો ક્રમ આપણી નજરે ચડે છે, એક સ્પષ્ટ, ચોક્કસ, નિશ્ચિત, ક્રમ જોવામાં આવે છે; વધારેને વધારે વિશાલ વિસ્તાર સહિત, ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ ઉપર આવા ક્રમો વારંવાર બનતા આપણા લક્ષમાં આવે છે; આથી આવા એકાદ ક્રમને સ્પષ્ટરીતે સમજી શકાયતો જૂતકાલના તેના સમાન બનાવો આપણાથી સમજી શકાય છે તથા તેને મળતા આવતા ભાવિકાલના ક્રમો આપણાથી બરાબર ચોક્કસાંધથી આગળથી સૂચવી શકાય છે.

આને આપણે અગ્રે આપણે પાંચીસમો વાર્ષિકાત્સવ ઉજવવા એકઠાં થયાં છીએ; આ ઉત્સવ વડે દુનિયા માટે પુનરાવર્તન પામતા યુગમાં એક અગત્યની ભૂમિકાના આરંભ સૂચન થાય છે. એક પુનઃ યવાના યુગમાં એક નવિન પ્રકારનો માનવી ધણવાનો, વૃદ્ધિ પામવાનો છે; તેના આગળ તરી આવતા લક્ષણ રૂપે, આપણી માનવજાતના સંવિત્તની સપ્ત ભૂમિકાઓમાંની એકનો તેનામાં સમાવેશ થશે; એ ભૂમિકાઓ આ પ્રમાણે (૧)-(૩)ક્રમથી અને ઘટ ૪માં સ્વતઃ આધારો પામતું જીવંત તત્ત્વ, ગર્ભ સંબંધી અને જન્મની ત્રિવિધ ભૂમિકાઓ; (૪), રાગપ્રકૃતિની, કામના પ્રકૃતિ પર્વતની વૃદ્ધિ; (૫) માનસિક; (૬) શુદ્ધ બુદ્ધિ વિષયક; (૭), આધ્યાત્મિક—આત્મા સંબંધિ. આવી ભૂમિકાઓના દરેક આધારોને અમે એક મૂલ-કુલના નામથી વ્યવહરીએ છીએ, એક પૃથ્વીના જીવનમાં અમે એવા સાતનો સમાવેશ કરીએ છીએ.

આવા મહાયુગોમાંના દરેકમાં આવતા નાના યુગોના એક ક્રમમાં ઉપ-કુલોનો સમાવેશ થાય છે, આવાં પણ દરેક મૂલ કુલમાં સાત હોય છે. આવતા મૂલ-કુલનો આરંભ આવતા મૂલ-કુલની તેનાજ નેટલી સંખ્યાના ઉપ-કુલમાં થાય છે, આ પ્રમાણે પંચમ મૂલ-કુલનો આરંભ, ચોથા મૂલ-કુલમાંના પંચમ ઉપ-કુલમાંથી થશે; છઠ્ઠા મૂલ-કુલનો આરંભ, પંચમ મૂલ-કુલના છઠ્ઠા ઉપ-કુલમાંથી થશે. વર્તમાન કાલે આપણે છઠ્ઠાવાર ફરીથી ચતા આવા એક યુગની આરંભની ભૂમિકામાં ઉભાં છીએ. પંચમ મૂલ-કુલ આપણના છઠ્ઠા ઉપ-કુલના નાના યુગની આરંભની ભૂમિકાઓનો ક્યારેનોએ આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, અતિ અંધ બીજાક રૂપે છઠ્ઠા મૂલ-કુલનો કાલના ઉદરમાં જન્મ થઈ ચૂક્યો છે.

બોધિતા શુરુઓના બે વૃદ્ધ અને શ્રદ્ધાળુ સિધ્ધો એથ. પી. બ્રહ્મવાદરૂકી અને એથ. એસ. બ્રહ્મકોટ, અત્યારે આટલા બધા વિસ્તારમાં ફેલાયલા મંડલની સ્થાપના માટે એકઠા મન્યા ત્યારથીજ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં છઠ્ઠા મૂલ-કુલના યુગની ગર્ભદશાની ભૂમિકાનો આરંભ થયો છે. અત્યારથી સાત શતકો પછી, જેમાંથી છઠ્ઠા મૂલ-કુલનો ઉદય થવાનો છે એવા એક સંસ્થાનની સ્થાપનામાં તેનો જન્મ થવાનો છે; ભાવિમાં બધુભાવથી ઉમરતા

આરંભ થશે, તેના મોખરે આ મંડળ દુનિયામાં આગળ વધતું જ ચાલશે. યોગક બ્લીકલુ સ્વ-ભાવ વાળા આપણા કેટલાક બંધુઓએ ધારી લીધું, કે આવું ક્યન કેટલીક રીતે અવિચારી હોવું જોઈએ; આટલા ટુંકા સમયમાં કોઈ પ્રકારનો મહા ફેરફાર થવો જોઈએ નહિ, એમ તેમનું માનવું થયું. છતાંએ ૧૯૧૦ નું 'વર્ષ ભાંગ્યે જ શરૂ થયું' હશે એટલામાં તો આરંભાતો નવીન ઉપ-યુગનું પ્રથમ મહાન પગલું ભરવામાં આવ્યું છે, અમારા સમક્ષ ખુલ્લતા માર્ગની પ્રકૃતિ પણ અમારા સમજવામાં આવી છે; ઉત્પત્તિના એક નવીન નાના યુગનો આરંભ થવો જોઈએ, એવા શબ્દોની યથાર્થતા જોવામાં આવી છે.

એ સમયથી આજ સુધીમાં લગભગ એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું છે; સર્વ પાસાથી શીઘ્ર વૃદ્ધિની, હમેશાં વધતી જતી શક્તિની ભાવનાઓ સાંભળવામાં આવે છે. આરંભાતા યુગનો ખાત્રીથી આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, એટલું જાણીને આપણે આજે અત્રે મળ્યાં છીએ; આધ્યાત્મિક અને રચ્ચસ્ટિમાં ખતેમનાં, દુનિયાએ એક નવીન અને ઉચ્ચપથે પગલા માંડ્યું છે, એ બાબતનાં ચિન્હો ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં છે.

પ્રથમતો આપણે આધ્યાત્મિકસ્ટિવિષે વિચાર ચલાવીએ; જેમાં દુનિયાની બાબતો માત્ર ઝાંખી છાયાઓ સમાન છે, એવા બનાવો વિષે વિચાર કરીએ. જે કે રચ્ચસ્ટિનાં માનવિઓ એવાં સ્વપ્ન બાંધશે કે તેમની આસપાસ બનતા બનાવોજ ખરે ખરી રીતે ઉપયોગી બાબતો સમાન છે, અન્ય સર્વ બાબતો કલ્પનિક, સ્વપ્નસમાન, અગમ્ય છે, છતાંએ ખરૂં કહેવા માગીએ તો રચ્ચસ્ટિના બનાવો માત્ર એવી છાયાઓ સમાન છે કે જેમના મૂલપદાર્થનો સમાવેશ અન્ય રચ્ચસ્ટિમાં થાય છે; સર્વ બાબતો આધ્યાત્મિક સ્ટિમાંથી રચ્ચસ્ટિમાં આવે છે, રચ્ચસ્ટિમાંથી આધ્યાત્મિકસ્ટિમાં આવતી નથી, મહાન ફેરફારો ઉપરની ભૂમિકાઓમાંથી થાય છે, નીચેની ભૂમિકાએથી આરંભાતા નથી; ત્યાં અતિ-માતૃપી મૂલિએ માર્ગનું નિયમન કર્યું હોય છે ત્યાં માનવસ્ટિ માત્ર લયડતાં ડગલાં બરી શકે છે.

સાર આધ્યાત્મિક સ્ટિમાં એવો કયો મહાન બનાવ બનવાનો છે, કે જેના અંતરમાં માનવસ્ટિ માટે આશિષનો સમાવેશ થાય છે ? તે એક સમર્થ ઉપદેશકના અત્રે આવવાની તૈયારી કરવા સમાન છે; દેવો અને માનવોના મહાશાશકના આપણા મધ્યમાં આવનાં સંબંધો છે. તે મહા સમર્થ અને કીર્તિવત પુરુષ કે જે સમયો સમય દુનિયાના ઉપદેશ માટે અવતાર લે છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો એક તાજે સર નવીન પ્રકાર જમાવવા માટે, માનવસ્ટિમાં પ્રાચીન સંદેશનો નવીન સ્વરૂપમાં હૃદયોપ કરવા માટે તેમનું આવવું થાય છે. પોતાના શાસનનો સમય પાસે આવી લાગતાં દરેક ઉપ-કલને તેમજ જોમાંથી નાની શાખાઓ વૃદ્ધિ પામે છે એવા દરેક મૂલ-કલને પોતાની સદાય અને પ્રકાશ માટે જગતનો મહાગુરુની યાચના કરવી પડે છે, તેમનો શબ્દ જીવન સમાન હોય છે, તેમનું દૃષ્ટાંત પ્રકાશ સમાન હોય છે.

આપણા પિતાપ્રપિતાઓને સદાય અને બલ અર્પનાર, આર્પકલના મહાન ધર્મો તરફ ભૂતકાલમાં નજર ફેરવો, હમેશાં તેમના અગ્રધાને એક ગુરુની જગ્યા આપણે

પ્રકાશતી જ્ઞેવામાં આવેછે; તેમનું તેજ અતિમાનુષી હોય છે, તેમની દયા અનહદ હોયછે, માત્ર તેમના વિના અન્ય કોઈ પણ ના આપી શકે એવો ઉપદેશ તેઓ આપે છે, પ્રજા, પ્રેમ અને સહનતા ખરા તત્ત્વને તેઓ દર્શાવે છે. પ્રાચીન હિંદુધર્મમાં શાશક વૈવધ્યત મનુના સાયોસાયમાં રહીને તેમણે વ્યાસ રૂપે કાર્ય કર્યું છે. મહાહરિશ્ચંદ્ર, મહામુનિ રૂપે તેમણે હિંદનો ધર્મ જનવાને નિર્માયલા વિખ્યાત ધર્મની સ્થાપના કરવામાં કાર્ય કર્યું છે. પછીથી તેમણે ધરાનમાં દર્શન દેખને એવા એક ધર્મની સ્થાપના કરીકે જેના વર્તમાનમાં મળી આવતા ટૂંકડાઓ તેના થોડા સમયના જગ જગાટની માખીતી આપેછે; પ્રાચીન કીર્તિના દિનેમાં ધરાનના સમર્થ સામ્રાજ્ય ઉપર આ ધર્મે રાજ્ય ચલાવ્યું છે; એ ધર્મે વર્તમાનદિનેમાં જૂલમનો સમય આવી લાગતાં પ્રાચીન ધર્મનું નામ જીવતું રાખીને આપણા સમયમાં નવીન જીવનમાં તેનો પુનરુદ્ધાર થવા માટે પોતાનાં બાહ્યનાં બાલકોને અત્રે હિંદમાં મોકલાવી દીધાં હતાં. અગ્નિના, જ્યોતિરૂપે દર્શાવાતા પ્રભુના પયગંબર ઝરથુષ્ટ્ર રૂપે ૨૬૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે તેમનું આવતું થયું. હરમિસ રૂપે અથવા તેમના ઇજ્જત દેશના નામમાં ટોથ રૂપે તેમણે પોતાનો સંદેશ ઇજ્જતના પ્રાચીન સામ્રાજ્યમાં પ્રવર્તાવ્યો તથા એરેબીયામાં અને જૂમધ્ય સમુદ્રનાં કીનારાઓ ઉપર પોતાનો સિદ્ધાન્ત ફેલાવ્યો. જ્યોતિરૂપે ઇશ્વરવિષે, હાથી જ્યોતિ વિષે, સ્વર્ગમાં અને માનવિમાં ઓઝીરીસ રૂપે જ્યોતિ વિષે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વર્ગમાં અથવા માનવહૃદયમાં આવેલા ઇશ્વરરૂપજ્યોતિ વિષે તેઓ ઉપદેશતા. હજુએ આગળ ઉપર, વર્તમાન દુનિયાને કલા અને સૌંદર્યની કેલવણી આપનાર ગ્રીસના જન્ય શિક્ષાચારની સ્થાપના કરવાની હતી ત્યારે પણ તેમનું હાથમાં વીજા જેવું વાદ્ય લઇને ગાતા ગાતા ગ્રીસ દેશમાં આવતું થયું હતું; નિત્ય શબ્દરૂપે તેમણે પ્રભુનાં ગાન ગાવા માંડયાં, પોતાના શિષ્યો સાથે પણ તેઓ સંગીતમય વાતચીત ચલાવતા. સંપૂર્ણ કલાની સર્વ પ્રકારની એકતાલ દશાઓમાં સૌંદર્યની ભાવના તેમના તરફથી પૂરી પાડવામાં આવતી, અખાઈ ગયલી સૃષ્ટિ ઉપર પૂર પ્રકાશમાં પ્રકાશી રહેતી.

આર્ય કુલે, ઇશ્વરનું સૂર્યરૂપે, અગ્નિરૂપે, જ્યોતિરૂપે, શબ્દરૂપે શ્રવણ કર્યું છે; જ્યાં આગળ મૂલ-કુલ આખરે ઠરી કામ પડ્યું હતું એવી ભૂમિમાં પુનઃ આવતાં ફરીથી વળી તેમણે મહાહરિશ્ચંદ્ર રૂપે દર્શન દીધાં. જેમને દુનિયા ગૌતમ રૂપે, ભગવાન બુદ્ધ રૂપે પીછાને છે, તેઓ એક મત્સ્યરૂપે છેલી વારનાજ આવ્યા હતા; તેઓ સુવરાજ રૂપે ચોગી બન્યા હતા; દુનિયાના શોકની જૂમ શ્રવણે અથડાતાં, હૃદયમાં સાલતાં, દુનિયાના સર્વે પદાર્થોને તુચ્છ ગણી કાઢનાર પુરુષ તેઓજ હતા. ઉપવાસ અને તપ વડે તીવ્ર વેદનાનું અત્યંત કષ્ટ સહન કરીને, શોકનું કારણ અને શોકશમનનો ઉપાય શોધવા માટે તેઓ વનમાં જઈને છ વર્ષ સુધી બટક્યા. તેમનામાંની આંતરજ્યોતિ દેવો અને માનવોની સર્વે સૃષ્ટિમાં પ્રકાશી નીકળીને વિસ્તરતા સુધી, અતિમ પ્રકાશની રાહ જોવાનો નિશ્ચય કરીને પવિત્ર બોધિ વૃક્ષની છાયામાં બેસનાર તેઓજ હતા; બુદ્ધપદ પામીને ઉઠનાર, શોક યસ્ત દુનિયાને સહાય આપનાર, શુભ ધર્મના ચક્રના પ્રવર્તવાનાર પણ તેઓજ હતા.

તેમણે ઉપદેશ આપ્યો અને ચાલ્યા ગયા. તેમના સમર્થ અનુગામિનાં હાથમાં, યુગો ઉપર યુગો થયાં તેના સાયમાં રહીને માર્ગમાં આગળ દધી આવનાર બધું-જીવાત્માના

હાથમાં તેમણે દુનિયાના ઉપદેશનું કાર્ય સોંપ્યું છે. આ યુગને સાચો સાચ રહીને, હાથે હાથ મીલાવીને કાર્ય કર્યું છે. તમારાં શાસ્ત્રોમાં તમે તેમને ઋષિ મૈત્રેયના નામથી ઓળખો છો, બુદ્ધધર્માનુયાયીઓ તેમને યોધિસંતવ અથવા બુદ્ધમૈત્રેયના નામથી ઓળખે છે. વર્તમાન કાલે તેઓ વિશ્વોપદેશકનું સ્થાન ધરાવે છે, અન્ય ઉપ-કુલે પોતાને નિશ્ચિતમાર્ગે દોરી જવા માટે તેમની સહાય માગી હતી. સારું તેઓ આવા ઉચ્ચ પદમાં જણાયા હતા. પરંતુ અમલને તાબેદાર, પ્રજાઓમાં પણ કંઈ પણ હિસાબ વિનાની ગણાતી એક શૂનિમાં બે હજાર વર્ષ પૂર્વે તેમનું આવવું થયું હતું. એક અઢાણુ શિષ્યે તેમને માટે તૈયાર કરેલા દેહનો તેમણે આશ્રય લીધો હતો; આ દેહને થોડાક સમય માનવિઓથી અલગરીતે એસીનાના મઠમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પછીથી તેમણે કીશ્ચિત્તે જન્મને કાંઈકેટલા નામથી વ્યવહારે છે તે રૂપે તૈયાર થયેલા દેહમાં દર્શન દીધાં; સંપૂર્ણ જીવનનાં ત્રણ વર્ષ સુધી ફરીથી વળી તેમણે જ્યોતિના સંદેશનો પ્રચાર કર્યો; તેમણે તેમનો વિનાશ કર્યો, કે “જન્મને માટે દુનિયા યોગ્ય બની નહતી” અરે ના, ના, તેમણે દેહનો વિનાશ કર્યો, તેમનાથી ઉપદેશકનો, મહાગુરુનો વિનાશ થઈ શક્યો નહિ; જેમ તેમના દેશીભાઈઓએ સંપૂર્ણ દેહને વિકૃત બનાવ્યો તેમ તેમના શિષ્યોએ, તેમના સંપૂર્ણ ઉપદેશને કલંકવાળો બનાવ્યો, પ્રેમને બદલે અત્ર તત્ર દેવનાં ઓજા વાવતા ચાલ્યા, છતાંએ ઉપદેશનો હમેશાં પશ્ચિમમાં પશ્ચિમમાં પસરતો ચાલ્યો; પશ્ચિમમાં પંચમ ઉપ-કુલના ઉગતા બલિષ્ઠ શિક્ષારમાં ફરી વળ્યો તેના હઠીલા મનને અધિન કર્યું, યુરપમાં પોતાના પૂર્વગામિની ઉપર વિજય મેળવ્યો, આખરે ટ્યૂટન અને લેટીન પ્રજાઓનું એક ક્રિશ્ચિયન સામ્રાજ્ય બન્યું, વ્યક્તિત્વનું બલિષ્ઠ યદ બધાનું, જેના ઉપર હજુ હવે આત્માર્પણ રૂપી સુંદર પુષ્પ ખીલવાનું છે.

જગદ્ગુરુના વારંવાર આવી રીતે આવવાના દરેક સમયે, એક નાના યુગનો, એક ઉપ-કુલના યુગનો આરંભ સૂચવાય છે; આવા દરેક વડે માનવની આગળ ધપતી ગતિમાં નવીન પ્રેરણા પૂરાઈ છે; માનવ સંપૂર્ણતાના માર્ગમાં આવા દરેક વડે એક નવીન માધ્યમ-સ્થાન ઉભો કરવામાં આવે છે; આવા સર્વ માહલ દર્શાવનારા પથ્થરો વર્તમાનમાં આપણી પાછળના માર્ગમાં આવી રહ્યા છે.

પોતાના પ્રાચીન માર્ગમાં આગળ ધપ્યાં જતી દુનિયાએ બે હજાર વર્ષો પસાર કર્યા છે: હજી ઉપ-કુલના ખીલી નીકળવા માટે, મહાગુરુને પુનઃ આવવાનો સમય વળી ફરીથી પરિપક્વ થયો છે.

વર્તમાન કાલે અધ્યાત્મિક સંદેશમાં આવા પ્રકારની હીલચાલ ચાલી રહી છે; પ્રાચીન સમયની પેઢે વળી તેમના ફરીથી આવવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે; ફરીથી વળી ગુપ્ત ઋષિમંડલ પ્રભુના માર્ગને તૈયાર કરે છે. પૂર્વના સમયોમાં જેમ તેઓ આવ્યા હતા તેમ વળી ફરીથી તેઓ આવવાના છે; અદ્યત્ત સંદેશમાં ચાલતી તૈયારીઓનો ખળખળાટ, દસ્ય જડ સંદેશમાં હૃદય અને બુદ્ધિને હચમચાવી રહ્યો છે. સર્વ પ્રજાઓના પ્રેમ પાત્ર ફરીથી પાસે આવે છે એવી આશામાં, આનંદથી ફેટલાંક મરતક ના ઝૂકતાં હોય એવો એક પણ દેશ પશ્ચિમમાં ખાગેજ દરો. ક્રિશ્ચિયન દેવોના અનેક ઉપદેશકો, દુનિયાને નવીન જ્ઞાન પ્રકાશની જરૂર છે, એમ દર્શાવવા લાગ્યા છે; દુનિયાના ધર્મોને એક સ્થાનમાં સંગ્રહે એવા એક શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક યુની ખોટ માટે તેઓ બાર મૂકીને જણાવવા લાગ્યા છે.

ઇંગ્લેન્ડમાંના ધાર્મિક વિચારના નેતાઓ, અઠવાડીએ અઠવાડીએ જે શ્રોત મંડલો સમક્ષ આપણુ આપે છે તેમને આવી ભાવનાથી કેવી રીતે બોમીયા બનાવતા જાય છે એ મારા લક્ષમાં આવ્યું છે; આવી ભાવના માત્ર ઇંગ્લેન્ડમાંજ પસરતી જાય છે, એમ નથી; અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આવોને આવોજ પુકાર સાંભળવામાં આવે છે; અનેક દેશોમાં માનવિઓ આશા બધી બન્યાં છે; અનેક દેશોમાં હૃદયો જાગૃત બનવા લાગ્યાં છે, આવી આશા, ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં સાલતા ફેરફારોની અત્રે પડતી છાયા સમાન હોવી જોઈએ; હિમાલયમાં ચાલવાનો આરંભ કરતા રથના ચક્રોના પડલા પૂર્વમાંથી ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તરમાંથીને દક્ષિણમાંથી શ્રવણુ ગોચર થવા લાગ્યા છે. જ્યારે દુનિયાની આશા વધતી જાય છે ત્યારે એનો અર્થ ઉપરના લોકમાંથી મળેલા વચનની પરિપૂર્ણતા, એટલેજ હોવો જોઈએ. તેથી અધ્યાત્મ મંડલમાંના આપણે એક મહાન આધ્યાત્મિક ગુરુના આવવાની વાટ જોઈ રહ્યા છીએ: દુનિયામાં પૂર્વે આવેલા છે તેના તેજ ગુરુ ફરી આવવાના છે તેમના પદોના કાંઈ કાંઈ વિનાશ નથી, તેમનું સ્થાન કદાપિ ખાલી રહેતું નથી, લોકના તે એક શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે તેમનો અધ્યાત્મ સંગીતમય છે, તેમનું હૃદય પ્રેમમય છે. આપણે એમના આવવાની આશાવાળાં બન્યાંછીએ, તેમના આવવા માટે માનવના સામાજિક મનને તૈયાર બનાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. મેં તમને દર્શાવ્યું હતું તેમ, આગળ ધપતી હીલ-ચાલના આરંભ રૂપે જે વર્ષને દર્શાવવામાં આવ્યું હતું તથા જે વર્ષે હવે લગભગ આપણી પાછળના બૂતકાલમાં આવી રહ્યું છે, ત્યારથી પ્રથમ નિશ્ચિત પગલું બરવામાં આવ્યું હતું, એટલું મારા જણવામાં છે.

આવું પગલું નવીન ઉપ-યુગને માટે અત્યંત અગત્યનું છે, કારણ કે તેનાથી તેનો નિશ્ચિત આરંભ સૂચવાય છે; લાંબા સમયથી ચાલતી તૈયારીઓ ખલાસ થઈ છે, હવે શાક્ષાત અનુભવના દિનો દારપર્વત પણ આવી લાગ્યા છે, એથી એનું આપણને સૂચન મળે છે. તે, દુનિયામાં આવી લાગવાના મહાન ફેરફારોના આરંભ સમાન છે.

આવી લાગવાના ફેરફારોની પ્રકૃતિ વિષે થોડું ઘણું સમજવાની તમારી મરજી હોયતો તેમના ઇચ્છાના વાહક રૂપે આવનાર, તેમના સેવક સમાન મંડલે દુનિયાને દર્શાવેલા યોધિના ઉપદેશોમાં છટ્ટી છવાઈ દર્શાવાયેલી તે તમારા જીવમાં આવશે. એકતા સંપન્ન અને બહુતા-પ્રાચીન સમયના જેવો, હવે ધર્મના એક બંધુ મંડલમાં નહિ પરંતુ પ્રજાઓના વિશાલ બંધુ મંડલમાં વિસ્તરતો તેનો તેજ ઉદ્દેશીય છે. સર્વે પાસાથી ધર્મોની એકતાનો સંદેશ ગાજ રહ્યો છે; સર્વે ધર્મોની ઉત્પત્તિ એક મૂલમાંથી હોવી જોઈએ, સર્વે દિવ્ય યોધિના અમર વૃક્ષની શાખાઓ સમાન છે, એવી સામ્યતા હવે પસરવા લાગી છે. દુનિયાના-ધર્મોનાં બાલકો માટે, લડ્યાં કરવું, તકરારો કરવી, એ ખરેખર કહેવા માગીએતો જ્યારે તેમણે હવે યુવકોમાં વૃદ્ધિ પામવી જોઈએ ત્યારે હજી એ બાલકોને બાલકો જેવાજ રહેવા સમાન છે; હવે આવવાના મહાગુરુના ઉપદેશમાં સ્પષ્ટ અને બલવાન રીતે આવા પ્રકારનો સંદેશ ગાજી ઉઠશે. સર્વે ધર્મો એક છે, સર્વે વિશ્વધર્મો એકજ ઉદ્દેશ સ્થાન પ્રતિ દોરી જાય છે. ધર્મોની એકતાના પ્રતિબિંબરૂપે પ્રજાઓની બહુતા થવી જોઈએ. સ્વરૂપોની અનેકતા બાંધી શકવાનો માત્ર એકજ આધાર હોવો જોઈએ; એ આધાર તો દરેકમાં આવિર્ભાવ પામતા જીવનની એકતા સમાન છે.

ન્યારે આપણે ઇશ્વરની અંતર્યામિકતા, દરેક માનવ અને પદાર્થમાં ઇશ્વરના અંતર્યામી પણા વિશે વિચાર ચલાવીએ છીએ ત્યારે આપણે જેને એક સૃષ્ટિના નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેના અધારણને બનાવતા અણુઓનો પરસ્પરાશ્રય આપણે સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવીએ છીએ. ઇશ્વરની અંતર્યામિકતા અને માનવની એકતા, એ બંને એકજ સત્યને દર્શાવતાં વાક્યો છે, —વિવિધ સત્ય સમાન છે, એક પ્રકાર દિવ્ય છે, અન્ય માનુષિ છે, આ યુગલ હમેશ માટે અભેદ છે.

એકતાનો ઉપદેશ, મૈત્રી ભાવનો પ્રચાર, વર્તમાન કાલે વિરુદ્ધતા ધરાવતા પંથો વચ્ચે પ્રેમ ભાવનો ઉપદેશ, એજ આ પ્રમાણે નવીન યુગનો સિદ્ધાન્ત બનશે; અને હવે આવતી મહાન શાંતિ લાવવામાં તમારે સહકારી બનવું હોયતો તમારું કાર્ય, સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક દેષોમાંથી, સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક વિરોધોમાંથી, સર્વપ્રકારની પંથ સંબંધિ હિંસાઈમાંથી, બીજાના ધર્મ અને આચારોના સર્વ પ્રકારના તિરસ્કારમાંથી તમારાં હૃદયો શુદ્ધ બનાવવાનું છે; માત્ર આ પ્રમાણેજ આપણે પ્રભુના માર્ગને તૈયાર બનાવી શકીશું, તેમના માર્ગને સીધો જાળવી શકીશું, માત્ર ન્યારે હિંદુ અને મુસલમાન, ખ્રીસ્તીયાની અને કાઇ-રતાનુયાયી, પારસી અને હિજ્જ, જૈન અને શિખ—એકજ ખંડમાં અન્ને સાથે સાથ વસતા જીવંત ધર્મોના અનુયાયીઓ—માત્ર ન્યારે તેઓ એકતાને જાણીને તે પ્રમાણે જીવન ગાળશે, ત્યારેજ આવતા મહાશુરુને આવકાર આપવાને હિંદ તૈયાર બનશે.

સમયો સમય આપણા હિંદુ અને મુસલમાન બધુઓ વચ્ચે સળગી ઉઠતા, આપણી આસપાસ જોવામાં આવતા વિરોધો હોવા છતાં એકતાની ભાવના પસરતી જાય છે, થોડાક સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે એવી એકતા વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. ઉભય પક્ષના નેતાઓ, ઉસ્કેરવાના નહિ પરંતુ સમજાવવાના, શુરસે કરવાના નહિ પરંતુ શાંત પાડવાના પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યા છે. વીશમાં શતકમાં હજુએ ધર્મના નામે લોહી રેડવામાં આવે, એ વિચારથી દુનિયાના સર્વ સ્થલના સાધુપુરુષો ચરમાવા લાગ્યા છે; આવી લાજની સામાજિક ભાવના, આવી માન્યતાનો સામાજિક સ્વીકાર, એ ધાર્મિક યુદ્ધો અને કલહોને આતંકના અને ધન્યવાદના વિષયો રૂપે ગણવામાં આવતા હતા એ દિનો હવે ભૂતકાલના બન્યા છે તેની નીશાનીઓ રૂપ છે. હવેતો આવી બાબતો શોક અને નિંદા પાત્ર બની છે. જેમ જેમ આવી ભાવના પસરતી જશે, જેમ જેમ જડા અને મોભાય ખુદિના લોકને વધારે ખુદિશાળી અને વધારે આધ્યાત્મિક લોકની અસર થતી જશે, તેમ તેમ ખરી ધાર્મિક એકતાનો ધીમે આરંભ આપણા જોવામાં આવશે, ધાર્મિક તિરસ્કાર, દેખના ઝમાનાનો અંત આવશે, બધું ભાવના યુગનો ઉદય જોવામાં આવશે. પછીથીજ હિંદ, માતૃ-કુલરૂપે ખાસ પોતાના બોધિના અગલતા સિદ્ધાંતોનો એ કે અવાજ ઉઠાવે કરશે, આવતા સિદ્ધ અને મહાશુરુને આવકાર આપવાને પોતાના કુટુંબને તૈયાર બનાવશે.

હવે પછી થવાના આધ્યાત્મિક બનાવોના આવિર્ભાવ માટે અન્ને આવા પ્રકારની તૈયારી કરવાની છે. હવે આપણે આપણી સ્થૂલ દુનિયા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તથા એક નવીન યુગ આરંભાવાનાં કેાઇ ચિન્હો મળી આવે છે કે નહિ, તે તપાસીએ.

॥ દિવેટના સિદ્ધ પુરુષો ॥

અને

પુરાણોમાં મળી આવતા મરૂ, અને દેવાપિ.

આડિઆરમાં ૧૮૮૪ માં મળેલા થીઓસોફીકલ મંડલના વાર્ષિક મેળાવણ વખતે મદ્રાસના માણ માનવંત સીટીન્જન દીવાન બહાદુર પી. શ્રી નિવાસરાવે, ઉપરનાં નામવાળા ખંને ઋષિઓના સંબંધે એક લેખ વાંચ્યો હતો, તે ઘણોજ સચક ગણવામાં આવ્યો હતો. છતાંએ આ લેખ કાંઈ કાંસે છાપવામાં આવ્યો નથી. ૧૯૦૫ ના મે માસમાં મેં જનજી શ્રી નિવાસરાવને આ લેખ મોકલાવવા લખ્યું; એ લેખનો મોટો ભાગ ખોવાઈ ગયો છે, એમ તેમનું ઉત્તર મળ્યું. છતાંએ તેમણે આરંભમાં જતે લખેલાં મૂળ ટીપ્પણો મને મોકલાવી આપ્યાં; આલેખ આ ટીપ્પણોને વિસ્તારીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. અત્રે જે આપવામાં આવે છે તે આ ટીપ્પણોને આધારે છે.

શ્રી ભાગવત પુરાણમાં એવું બવિષ્ય કથન કરવામાં આવ્યું છે, કે શંતનુનો બ્રાતા 'દેવાપિ' અને ધ્રુવાકુનો વંશજ મરૂ, મહા યોગના બલ વડે કલાપ નામના ગ્રામમાં નિવાસ કરેછે; કલિયુગના અંતે વાસુદેવ (પરબ્રહ્મ) ના આદેશાનુસાર તેઓ લોકના વર્ણ-શ્રમ ધર્મની પૂર્વની પેઢે સ્થાપના કરશે " (સ્કંધ-૧૨-અધ્યાય-૨-શ્લોક-૩૬-૩૭)

દેવાપિઃ શંતનોભ્રાતામરુશ્ચેક્ષ્વાકુ વંશજઃ ।

કલાપગ્રામ આસાતેમહાયોગ ચલાન્વિતૌ ॥ ૩૬ ॥

તાવિદ્યકલેરન્તે વાસુદેવાનુશિસિતૌ ।

વર્ણાશ્રમયુતં ધર્મપૂર્વવત્પથયિષ્યતઃ ॥ ૩૭ ॥

" વિષ્ણુ પુરાણમાં આ ઉભય મહાત્માઓનાં નામ વર્ણવીને દર્શાવવામાં આવ્યું છે, કે કલાપગ્રામમાં આરે યુગોનો બધોએ સમય તેઓ પોતાનો વાસ ચાકુ રાખશે; કૃતયુગના આરંભમાં (અન્ય રીતે કહેવા માગીએ તો કલિયુગના અંતમાં) તેઓ અત્રે પાછા ફરશે; મનુના ' ક્ષત્રિય કુલના, કુટુમ્બને ચાલતું રાખવાના બીજક રૂપ તેઓ બનશે. " (વિષ્ણુ પુરાણ-૪-અધ્યાય-૨૪-શ્લોક-૩૭.) મત્સ્ય પુરાણમાં પણ આવું ને આવુંજ બાવિતું સૂચન મળી આવે છે. (અધ્યાય-૨૭૧, શ્લોક-૫૭)

" આવા પ્રકારનાં અવતરણો કંઈ પુરાણોમાં આકસ્મિક રીતે છૂટાં છવાયાં વેરાયલાં, સંબંધ વિનાનાં મળી આવતાં નથી, પરંતુ આથી ઉલટી રીતે હિંદુઓનાં પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં આ મહાન યોગીઓમાંના દરેકનો એક સંપૂર્ણ, વીગતવાર વૃત્તાંત મળી આવે છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર અગસના આવ્ય દેવો છે, તેમનામાંથી બે મહાન શાખાઓમાં ક્ષત્રિય કુલની ઉત્પત્તિ થઈ કહેવાય છે. સૂર્યના પુત્ર વૈવસ્વત મનુ, તેમના પુત્ર ધ્રુવાકુ. ધ્રુવાકુના અનેક વંશજો થયા, તેમાં પરબ્રહ્મના અવતારરૂપમનાતા, રામાયણ નામના વીરકાવ્યના નાયક અને યુવરાજ શ્રી રામ પદ મા થયા; રામનો પુત્ર કુશ થયો, કુશનો ૧૯ મો વંશજ શિશ્ર થયો. આ શિશ્રનો પુત્ર તે મરૂ. જે યોગ બલ વડે હજુએ કલાપ નામના ગ્રામમાં વસેછે,

તથા બાવિ યુગોમાં સૂર્ય વંશને વિસ્તારનાર છે. વિષ્ણુ પુરાણ-૪-અધ્યાય-૪ શ્લોક ૪૭.
તથા, શ્રી ભાગવત પુરાણ ૨૬-૪-અધ્યાય-૧૨-શ્લોક-૬

ભાગવત.....

શીઘ્રસ્તસ્ય મહઃ સુતઃ ॥ ૬ ॥

યોસાવાસ્તે યોગસિદ્ધઃ કલ્યાણમમાશ્રિતઃ ।

કલેરન્તેસૂર્યવંશંનૃપં ભાવયિતા પુનઃ ॥ ૬ ॥

પછીથી પુરાણોમાં મરુતા વંશજોનું વંશન આપવામાં આવ્યું છે; વિષ્ણુત ચંદ્રગુપ્ત આમાંના એક થઈ ગયા એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. મરુતા વર્તમાન જન્મનો આવો ઇતિહાસ છે, તેઓ તેમના પૂર્વના જન્મોમાં કોણ અને કેવા હતા, એ હંણ સુધી મારાથી શોધી શકાયું નથી. ”

“ હવે બીજી શાખા વિષે:—

ચંદ્રનો પુત્ર યુદ્ધ યયો; યુદ્ધ, વૈવસ્વત મનુની પુત્રી ઈલા સાથે પરણ્યો, તેનાથી પુરુ-
રવા યયો, તેમનો ૪૧ મો વંશજ પ્રતિપ યયો. તેમને ત્રણ પુત્રો હતા, (૧) દેવાપિ, (૨)
શંતનુ, (૩) વાહિક. આમનામાંના પ્રથમ દેવાપિએ યુવાવસ્થામાંથીજ યોગીનું જીવન
સ્વીકાર્યું, તેમના નાનાભાઈ શંતનુ રાજ્ય થયા. શંતનુના પુત્ર બિષ્મ થયા તેમના વંશજો
પાન્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર, આ બંને પાંડવો અને કૌરવોના મહાત્મ કુલોના નાયકો હતા; તેમનાં
વૃત્તાંતોએ મહાભારતનું વસ્તુ પૂર પાડ્યું છે. ”

“ દેવાપિ અને શંતનુનાં નામ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. (મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૯૮—
મંત્ર ૭):—

યદેવાપિઃ શન્તનવેપરોદિતો દોત્રાયવૃતઃ કૃપયન્નદીધેત્ ।

દેવશ્રુતૈર્દૃષ્ટિર્નિરરાંણો વૃદ્ધસ્પતિર્વાર્ચમસ્માઅયચ્છત્ ॥ ૭ ॥

ત્યાં આગળ એમ કહેવાયું છે, કે દેવાપિએ પોતાના બાપા શંતનુ ઉપરના પ્રેમને
લીધે, બાર વર્ષ સુધી અનાટ્ટિ થઈ ત્યારે શંતનુના રાજ્યમાં પોતાના યોગ બધ વડે ઇન્દ્ર
પાસે પુષ્કલ વર્ષા કરાવી હતી. ઈન્દ્રે ભાષ્યકારસાયણે ખુલાસો કરે છે, કે દેવાપિ અને
શંતનુ બાપાઓ હતા તથા કૌરવ કુટુંબના હતા. વેદમાંના વૃત્તાંત પુરાણોમાંના વૃત્તાંત સાથે
મળતો આવે છે, તેમાં આટલોજ તફાવત છે, કે પુરાણો દેવાપિના વેદ વિરૂદ્ધ શબ્દો ઉચ્ચા-
રવાનો ખુલાસો, યુક્તિબાજ પાપંડિઓના ઉપદેશને લીધે એમ થયું હોયું જોઇએ, એવો
કરે છે; ઋગ્વેદમાંથી એટલું મળી આવે છે, કે દેવાપિના ઉપર ઉપરથી જણાઈ આવતા
પાપક વિચારો, પોતાના નાના બાપા શંતનુ ઉપરના પ્રેમને લીધે. પ્રવર્તવવામાં આવતા
હતા, કે જ્યોત્તી બ્રાહ્મણો તેને પોતાને રાજપદ માટે અયોગ્ય ઠરાવે તથા શંતનુ કાયદા
પૂર્વક ગાદીએ આવે. પુરાણોમાં વળી દેવાપિને એક ક્ષત્રિય, રાજા, પ્રતિપના પુત્ર ગણવામાં
આવેછે. વેદોમાં એમ જણાવવામાં આવે છે, કે તેઓ એક બ્રાહ્મણરૂપિ અરિષ્ટેનના
પુત્ર થતા હતા. આમ હોવા છતાં એટલી વાન ખરીકે દેવાપિ પોતાના પૂર્વ જન્મમાં એક

આહાણુના પુત્ર હતા. મહાભારતના કેટલાક ઉતારાઓ વડે હું દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ તેમ તેઓ પછીથી એક ક્ષત્રિયના કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. ”

“ અહાતે હં માનસ-પુત્રો, મહર્ષિઓ હતાઃ—મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને ક્રતુઃ મરિચિનો પુત્ર કશ્યપ, સપ્ત મુખ્ય ઋષિઓમાંનો એક હતો. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય-૬૫-શ્લોક. ૧૦-૧૧.)

ब्रह्मणोमानसाः पुत्राविदिताः पण्महर्षयः ।

मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १० ॥

मरीचेः कश्यपः पुत्रः * * * * *

કશ્યપ, દક્ષની તેર પુત્રીઓ સાથે પરણ્યા આમાંની એકનું નામ હતું હતું. (મહા. ભા. આદિપર્વ. અધ્યાય-૬૫-શ્લોક-૧૧-૧૨.) તેના દ્વારા તેમને અનેક પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, તેમનાથી દાનવોના નામથી ઓળખાતો વર્ગ બધાઓ, આમનામાંનો એકનું નામ નિકુમ્ભ હતું. (એજન-શ્લોક-૨૬)

निचंद्रश्चानिकुम्भश्चकुपटः कपटस्तथा ।

शरमः शलभश्चैव सूर्याचंद्रमसौतथा ।

एतेरुषातादनोर्वશે दानवाः परिकीर्तिताः ॥ २६ ॥

આ દાનવોને તેમના જેવા અન્ય વર્ગોની પેઠે રાજર્ષિઓ અથવા બ્રહ્મર્ષિઓનાં કુટુંબોમાંથી ગમે તેમાં પૃથ્વી ઉપર તેમની જાતે અવતરવાનો હક અને પસંદગી હતાં. (એજન-શ્લોક ૪૦)

ततोब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।

जज्ञिरेराजशार्दूल यथाकामं दिवौकमः ॥ ४ ॥

અનુપમેયબલ અને અષ્ટબુદ્ધિશાળી નિકુમ્ભ પૃથ્વી ઉપર એક મહા યુવરાજ રૂપે જન્મ્યો હતો, પછીથી તે દેવાપિતા નામથી ઓળખાયો હતો. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૬૭-શ્લોક-૨૬-૨૭)

* * * * *

निकुम्भस्त्वजितः संख्येमहामतिरंजायत ॥ २६ ॥

भूमौभूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ।

* * * * * ॥ ૨૭ ॥

કાશ્યપ વળી અરિષ્ટસેનના નામથી પણ જાણીતા થયા છે. (જુઓ મહાભારત શાન્તિ પર્વ અને વાયુ પુરાણ.)

“દેવાપિએ” રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો તથા માનવજાતમાં ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે અને, ચંદ્રવંશને નિત્ય જાળવી રાખવા માટે પોતાની સ્વતંત્ર ધૃતીથી યોગાબ્યાસનો સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છેઃ—એક યોગી રૂપે દેવાપિ દશુએ કલાપ નામના

ગ્રામમાં વસે છે; કલિયુગના અતે તેઓ અંદ્રવંશની અને ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરશે.”
(ભાગવત પુરાણ ૨૩-૪-૯-અધ્યાય-૨૨ શ્લોક-૧૭)

* * * * *

દેવાપિયોગમાસ્થાયકલાપગ્રામમાશ્રિતઃ ॥ ૧૭ ॥
સોમવંશેકલો નદેકૃતાદૌસ્થાપાયિષ્વાતિ ।

* * * * *

(વળી જુઓ વિષ્ણુ પુરાણ-૪-અધ્યાય-૨૦-શ્લોક ૩૩)

“વૈવસ્વત મનુના પુત્રના વંશજ સર્વવંશના મરુ તથા તેના નેજ વૈસ્વત મનુની પુત્રીના વંશજ દેવાપિ તેમના વર્તમાન જન્મમાં, આ પ્રમાણે કલાપ નામના ગ્રામમાં વસતા કહેવાય છે; એ ગ્રામ વિષે ભાગવત પુરાણના ટીકાકાર કહે છે, કે ‘યોગીઓના વાસસ્થાન રૂપે આ ગ્રામ પ્રસિદ્ધ છે.’ વિષ્ણુ પુરાણના ટીકાકાર ઉમેરે છે, કે આ ચાતુર્દિમાલયના સીમાડાના પ્રદેશમાં આવેલું છે. ભાગવતમાં આ પ્રદેશને ઋષિઓના વાસસ્થાન તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે.” (૨૩-૪-૧૨-અધ્યાય-૯)

બંને ઋષિઓ સંબંધી આટલાં અવતરણો આપ્યા પછી, મી. શ્રીનિવાસ રાવે આ બંને અને મેડમ. બ્લાવાટ્સ્કીથી કહેવાતા બંને મહાત્માઓ વચ્ચે મળતી આવતી બાબતો

શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તેમને લાગ્યું કે આ ઉભય યુગલો અનેક બાબતોમાં

સમાનજ હતાં છતાંએ તેઓ સાવધાની ભર્યા હતા; તેમણે એવી આશા દર્શાવી, કે વર્ષો વીતતાં થીઓસોફીના અંતરંગ પક્ષના અભ્યાસિઓ તરફથી આ વિષય ઉપર વિશેષ અજમાણ પાડવામાં આવશે.

“મરુતુ” નામ, એચ. પી. બ્લાટ્સ્કી જેમને પોતાના શુરુ રૂપે માનતાં હતાં એવા સિદ્ધ નામની સાથે મળતું આવે છે, પરંતુ જોડણીમાં સહજ ફેરફાર રહે છે. અન્ય મહાત્મા નું નામ “દેવાપિ” નામથી બીલકુલ ભિન્ન પડી આવે છે, વળી કલાપગ્રામ દિમાલયમાં આવેલું છે, એચ. પી. બીને ગ્રેનારા બંને સિદ્ધ પુરૂષોત્તો દિમાલય પારના કોઈકે અગાત પ્રદેશમાં વસતા કહેવાય છે.

મરુ ક્ષત્રિય હોય એમ જણાય છે. પુરાણોમાં ક્ષત્રિય કહેવાયલા દેવાપિને વેદોમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલા દર્શવવામાં આવે છે, પરંતુ આ બાબતનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવે છે, કે તેઓ તેમના પૂર્વ જન્મમાં બ્રાહ્મણ હતા. પુરાણોમાં કહેવાયું છે કે, મરુ અને દેવાપિ કલિયુગના અતે ધર્મની - પુનઃ સ્થાપના કરવાના છે, બ્યારે હજી તો આપણે એ યુગના આરંભ કાલમાં છીએ.

પૌરાણિક વાર્તાઓને વાંચીને ધણીજ સંભાળ પૂર્વક વિચારવાની છે. ધણું જથ્થું એવું માનેવા લાગ્યા છે, કે પુરાણોમાંના બંને ઋષિઓ, એચ. પી. બીને ઉપદેશીને “સહાય” કરનાર બંને સિદ્ધ પુરૂષો સાથે બરોબર મળતા આવે છે, છતાં એ બ્યારે ખાસ કરીને શિક્ષા મોટા ભાગે લાગણીઓ, ઉર્મિઓનું ભરણું ભરવા લાગ્યા છે. ત્યારે મરુકેલ એવા

વિષય સંબંધી પુરાણો અને અન્ય હિન્દુ પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં મળી આવતા બધાં પુરાવા એક ઠા કરવામાં આવેતો, અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય પૌર પડે.

મેડમ બ્લાવાસ્કીએ એક સમયે લખ્યું હતું:—

“મારા જાણુવામાં આવ્યા છે તે ગુરુદેવો, એકાદ જગલમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી બેસી રહેનારા, હિંદમાં જોવામાં આવે છે તેવા યોગીઓ નથી, તેમજ તેઓ તપ આદરતા નથી સ્વાસ્થ્ય રૂંધતા નથી. માત્ર તેઓ અધ્યાત્મવિદ્યા અને ગુપ્તવિદ્યાના સિદ્ધપુરુષો છે, આ સિદ્ધોનાં મુખ્ય વાસસ્થાન દીબેટના એક અગ્રુક ભાગમાં આવેલાં છે; તેમના શિષ્યો દુનિયામાં સઘળે વિસ્તરેલા છે; કેટલાક તદ્દન વિશુદ્ધ છે અન્ય કેટલાક થોડાઘણા તેવા છે.”

આ સિદ્ધ પુરુષો વિષે ઘણાજ બૂલ બરેલો વિચાર પ્રવર્તે છે; જો આપણે આપણા માનેલા ધોરણ મુજબ તેમના માર્ગો અને રીતિયોનો, આવી બાબતોના યથાર્થ જ્ઞાન વિના ખુલાસો આપવા દોરાર્ધ જવાને બદલે, આપણે જે વિષે સંપૂર્ણ ખાતરી બરેલા નથી તે માટે કંઈ પણ કહેવામાંથી આપણે દૂર રહીએ તો આપણાથી સત્યની યથાર્થ સેવા કરી શકાશે. આ સર્વ આધારો અને અવતરણોની રાગ રહિત અને ચર્ચા બરેલી શોધ ચલાવવામાં આવેતો ઉપયોગી યથ પડશે; સંસ્કૃતમાં સારી પ્રવિણતા મેળવેલા આપણા હિન્દુ બંધુઓ આ કાર્ય ઉણવી લઈને આ વિષય વિષેના તેમના શ્રમનું પરિણામ પ્રસિદ્ધ કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. કલિકપુરાણમાંથી આ બંને ઋષિઓ વિષે ઘણું મળી આવે એવું કહેવાય છે.

મી. શ્રી નિવાસરાવતા લેખ ઉપર દામોદર માવલંકરે લખેલી એક ટીપ્પણીમાં મને નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—

“યુવરાજ દેવાપિ ગુપ્તવિદ્યામાં પોતાની નિપુણતાને લીધે, વિખ્યાત ઋષિ વિશ્વામિત્રની સાથે તેજ સમયે અને સ્થલે બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા છે. આ ગૃહ ઉપરના તેમના પ્રથમ જન્મમાં તેઓ મહર્ષિ કસ્યપના એક પુત્ર હતા. ઋષિ કસ્યપે સ્થાપેલું ગોત્ર, જેમ વર્તમાનમાં મળી આવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને એક બૌદ્ધગોત્ર છે. આર માતૃપિં બુદ્ધોમાંના, શાક્ય સિંહના તૂર્તજ પૂર્વેયઈ ગયલા એક આ ગોત્રમાંજ જનનમ્મા હતા, કસ્યપ તથાગતના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ ગોત્રના અન્ય પુરૂષ મોટાકસ્યપ, ગૌતમબુદ્ધના પ્રથમ શિષ્યોમાંના એક મહાઅર્હત હતા. આ છોટા નામ વાળાના બ્રાતા અને સાથી અબ્યાસિ એક બીજા કસ્યપ હતા, તેમણે પણ ગૌતમબુદ્ધ પછી થયલા અર્હતોમાં મુખ્ય પદ દીપાવ્યું છે. હવે ગુપ્ત વિદ્યાના સર્વ અબ્યાસિઓને સારી રીતે જાણીતું છે તેમ વિશ્વામિત્ર, બુદ્ધોમાંના અતિમ પુરૂષે શોભાવેલા સમાન પદના એક સિદ્ધ પુરૂષ હતા તથા વિશ્વામિત્રના એક સાથી દીક્ષિત તરીકે મહર્ષિ દેવાપિ પણ તેજ સમયે હોવા જોઈએ. આપણા ગુરુદેવ પોતાને શા માટે એક બૌદ્ધ કહે છે, એ બાબત ઉપર આથી થોડો ઘૂણો પ્રકાશ પડશે; આ સંબંધમાં બૌદ્ધ શબ્દનો, ગૌતમ બુદ્ધ ઉપદેશેલા તત્ત્વ શાસ્ત્રમાંથી ઉપજાવી કાઢેલા ધાર્મિક પથ સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ધણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણુ થયાં ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નબુમાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ હપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘડ્ઘાએના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આર રાખવામાં આવી છે. કર્સાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું પ્રથમથી ચયલા શ્રાદ્ધકેએ એક કાર્ડથી બુક મોકલવા માટે ખબર આપવી. મેનેજર.

સુદર્શન એક્સિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

બીજી આવૃત્તિ.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ કિંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦) (કિંમત રૂપીઆ ૦.....૮..૦)

અહીસો રૂપીયામાં અમર નામ.

નડિયાદ આનાયાશ્રમના મકાનનું બાકીનું કામ શ્રીચી શર કરવામાં આવ્યું છે. આશ્રમના અંગે દવાખાનું, નિરાળા, ગૌશાળા, અપંગ ગૃહ, સ્ત્રીઓ મારેતુ પ્રથક ગૃહ વિગેરે માટે દાનમ ૨૫ નવી એરડીઓની જરૂર છે. આવી ફરેક એરડી બાધતા રૂ ૫૦૦) અંગે યાય છે તથાપી જે ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ ૨૫૦ આપશે તે ગૃહસ્થના નામની એક એરડી બાધી તે હપર આરસ પદાણુની તખી ચોદી આશ્રમ દાતાનું નામ અમર કન્વામાં આવશે. દાનના મકાનમાં બુદ્ધ બુદ્ધ સેત્રા ગૃહસ્થોએ પોતાના નામની એરડીઓ બધાવો આપેલી છે. આશ્રા છે કે દાનશીલ ગૃહસ્થો આ ઉત્તમ તકનો લભ લેવા સુધી નહીં વધુ વિગત મારે લખો.

મંત્રી—હિંદુ આનાયાશ્રમ નડિયાદ.

આવૃત્તિ,
એક અમેરિકા પ્રવાસી,
અધિવાસ નલુભાઈ દિવેલી.

સુદર્શન.

આનન્દદાસ રસિકાભાઈ મુલ,
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને રૂપરૂપતા વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ” — માગવતપ્.

તત્ત્વી—આધવસાલ નલુભાઈ દિવેલી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૧]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નાયની પદરામણી. .	૧૬૧
હાથે...૩-૪-૫	૧૬૨
મિથ્યાભિમાન...	૧૬૪
સ્વામી શ્રી આનન્દાનન્દનો પત્ર	૧૬૬
કર્મ—વિપાક....	૧૭૧
શુદ્ધ ધોષ....	૧૭૫
ટોકીયોનું વિશ્વવિદ્યાલય ..	૧૭૭
ધર્મ-પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાતા ખુલતાં નવીન દારો	૧૮૪
જ્ઞાનમંદિરનો સુસાદર.	૧૯૧

સુદર્શન.

મર્મી.
આનન્દરાજકર બાણલાલિ કુવ.
જ્યેષ્ઠ. એ. એલ. એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવત્પ

તન્ત્રી—માધવસાલ તલુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬—અંક ૬]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૧૧.]

॥ નાથની પધરામણી. ॥

જહાલા નાથ ! પધારો આજ
હૃદય મંદિરમારે—જહાલા !
વિનતિ નાથ ! તમારી કંઈ છું,
કંઈ દિનથી તવ ધ્યાન ધૂંધું,
આથ પૂરીછે, આજ વસો મુજ દિલમારે ! જહાલા !
પ્રસન્ન થયુ આ આન્તર મહાર,
ક્યારે તજ્યુ છે ચિત્તું મહાર,
માઠ મળ્યાછો નાથ ! હવે તજ્યો નહારિ ! જહાલા !
હૃદયે હૃદય અતિ ઉછળે છે
શાન્તિ અપૂર્વ અહા ! શું મળે છે
આજ રોજે આન્તર મિષ્ટપણું કહારિ ! જહાલા !
ચિત્ત સધળે વ્યાપક થું જાણું,
જ્યાં જ્યાં રથાનોમા બાણું,
જેદ ટળ્યા છે સર્વ, અજોડ મહેન મળ્યારે ! જહાલા !
શાન્તિ કદિ આવી નહિ દોડી,
હૃદયે મધુર શું ? આવે મીઠી,
મીઠી કળુર પડે આ રૂપરૂપો કરે રે ! જહાલા !

ઉઠું થવાતું ગ્યોણું ચૂકી,
વાણી તણા વ્યવહારો બૂલી,
નારાયણમાં નેત્ર અનિમિષ મેળવ્યાં રે । જહાલા ।

આ તન તહેતું આજ થયુંછે,
હન્દ્રિયગણ સૌ એમ બન્યું છે
આદર ને સત્કાર્ય પછી છે બધું વધારે । જહાલા ।

આસો આસ બરુંહું સધળા,
નાથ નહીં નીકળશે પ્રબળા
રિયર દરીને રહેજો આ દિલમયિ વસીરે । જહાલા ।

ચિન્તા સધળી આજ ટળી છે,
નાથ ! તહમારી-ખૂખી મળી છે.
અન્યતણાં કલ્યાણ તણી ઇચ્છા ફળી રે । જહાલા ।

મઠકાકર-નાગર.

હાફેઝ

(૩)

કોણ પીયુ હુઝુર સંદેશો પો'ચાડે

મને નજરથી દૂર ના કા'ડે

કોણ.

હું જમણામાં ભુલ્યો પ્યારી તારાં પ્રેમી જનોને
મુખ ઉન્નત શક્તિસમ દીલકું ક્યમ પત્યર શું દેખાડે—કોણ

પરમેશ્વરને કાજ બચાવો જૂનપણીતોથી
તેજ પ્રભા કાન્તિ મુખડાની મદદ મને પો'ચાડે—કોણ.

જહોજલાલી ગાલ લાલની દુનીયાં બરમ કરે
મહેર કરે ક્યમ ના દરદીપર પ્યારી નફા શું કા'ડે—કોણ.

કાળા આંખની પલક હસારો જુનપર અગર કરે
જો જો પ્યારી પ્રપંચ તને ના પચાતાપ પમાડે—કોણ.

રાત મુજરી તમામ આસમાં પ્રાતરકાળ દવા
સ્નેહી જનની ખજર લાવી મનને આનંદ પમાડે—કોણ.

ખાલો પૂર બરી મદિરાનો દે હાફેજ તયાર
મસ્તાન દુવા હાડી અસર કરે તવ અંતરે પ્રેમ જગાડે—કાણુ.

જે મસ્તાનને મસ્તાન કહે તેને જ કહે છે.

(૪)

- ‘ માથુકના સુલતાન ! રહમ ખા અમો ગરીબ પરદેશીની, ’
‘ તુષ્ણામાં ’ કહે ‘ શુભ ચંદ્ર છે રાહ મુશ્લીસ પરદેશીની. ’ ૧
- ‘ બેશ ધડીભર ’ કહેતામાં તો અહે માફ પરદેશની;
નાજુક દીલડાને દરકારથી અમો પીડા પરદેશની. ૨
- પાદશાહી બીસ્તરપર લેટે માથુકને પરવા શેની,
સખ પયરસમ કંટકમયુગર સેજ બને પરદેશીની. ૩
- સુદ્ધ દુદ્ધમાં પડી જીન્દગી કંઈ ગરીબ પરદેશીની,
ગૌર ગાલપર શ્યામ તિલ એ ખરી મઝા પરદેશીની ૪
- આકૃતિ તવ મુખડાની અલૌકિક ચઢાવે રતિ પરદેશીની,
ચિત્રાલયમાં એ આકૃતિ નવ નજર બાર પરદેશીની. ૫
- શશિસમ મુખપર છાય મદિરા પડે નજર પરદેશીની,
શ્વેત શેવતી* પર પડે જ્યમ અરધવાન*પરદેશીની. ૬
- શ્યામ સુદ્ધવાળી તું સંધ્યા અમો ગરીબ પરદેશીની,
પ્રભાતમાં જોજો ગમગીન ના કરે ગરજ પરદેશીની. ૭
- હૃદય ચંદ્રમાં ! ગાલ ગુલાબી જુવે આંખ પરદેશની,
નહોતો ઘાયલ થકીત થશેરે દશા અમો પરદેશીની. ૮
- વિસ્મયયુક્ત બની હાલત હાફેજ ગરીબ પરદેશની,
શું નવાઈ મસ્તાન દશાને છિન્ન બિન્ન પરદેશની. ૯

(૫)

- માથુકની ગમગીનીમાં દીલકું બધું સળગી ગયું;
ને ઘર મહીએ આમલાગી ઝુંપકું સળગી ગયું. ૧
- દીલખરતથી જુલાખથી દીલકું બધું પીગળી ગયું;
ને આગ મહબ્બતની મહી દીલ કુમળું સળગી ગયું. ૨
- તવ સુદ્ધની ઝંજીરમાં પકડાય જે દીલ અમે પરી
પરેશાનીમાં, મુજદીલ દીવાના પર નર્યું સળગી ગયું ૩
- બળતું જીગર તું જોઈ સે અમ આંસુ કેરી આગથી;
રાતે મહબ્બત ખ્યાલમાં રે ! પતંગીઈ સળગી ગયું; ૪

* શેવતી=શુલદાવરી. •

* અરધવાન=હિંદુસ્થાનમાં થતો ફુલનો છાંડ રંગે લાલ હોય છે,

અમ જીગરનું ખાલું કુટ્યું રે જીગર કેરી આમથી
 મદિરા સુરાહી ગાપવિષ્ણુ ત્યમ દીલકું સજગી ગયું. ૫
 વાત' કરવે શું વળે અમ ચસ્મ પુતળા ખેચી લે,
 કંયા પૂરા અહેવાનમાં દીલકું બધું સજગી ગયું. ૬
 જેથી જીગર દાઝવું હમારું દોસ્તી તે નાદર નહીં;
 બ્યાં બ્યાં વળી પાગલ બનું દીલપારકું સજગી ગયું. ૭
 શરાબ અમથી લેછતે કંયા હમારા મજબની;
 મદિરા તણી આતીશથી ધર તર્કનું સજગી ગયું. ૮
 મસ્તાન ગપ્પાં છોડ થી હાફેજ મદિરા એકદમ;
 ગપ્પાં મદિ ગધ રાત્રીએ નર જીવનનું સજગી ગયું. ૯

દી. બી. કંચારીયાં

મિથ્યાભિમાન.

—XX—

- સોરઠો:— દેવ વર્ગમાં આજ આનન્દોત્સવ થાય છે.
 હવેં બધો સમાજ ધન્દ બવનમાં સૌ મળ્યા.
- માલિની:— સુરવર ઉર બારે હવેંથી ઉછલે છે
 અસુર દગ દરાવી સ્વાભિમાને હરે છે
 નિજબગદતિશાક્રત માની સર્વોપરિને
 દદઅભિમતિ ધારી તુમ્હારી અદટે
- વસંતિલકા:— મિથ્યાભિમાન વશ દેવસદુ થયા છે
 પોતા તણા વિનય તે મદિમા ગણી એ
 બુદ્ધિ અદભમ વિલિખ ભમિત યાતાં
 ના મૂળ કારણ ખરાં રદમજી ચકાતાં
- શ્લોક— શાન્ત ગંભીરતા છાઈ સભા દીપે અતિ ધણી
 એક અહૂબૂત દેખાવે આકર્ષી દટિ સર્વેની
- સોરઠો:— અદલ પૂર્વ વિચિત્ર વક્ષ નિદાગા તે રથળે
 સર્વે થયા વિરિંમત સ્વરૂપ ન જરી કળા શકે.
- શિખરિણી:— મયા સાભિમાને પ્રથમ જટ અભિ અતિ જલે
 મૂકેલું એ વણે તુણ પણ જરીના દી શકે
 વળી વાયુએ ના અતિજમથી તે ઝાગવી શકે!
 પડયા આમયે એ વિલસ જગ શક્તિ નિરખીને.

ઉપજાતિ—

સ્વર્વીયે સ્વાભાવિક વ્યર્થ જાતાં
સ્વરૂપ નિર્ધાર બંની શક્યોના
ગળ્યું અભિમાન વૃથા ધરેલું
અપૂર્વ આ અદ્ભૂત તો થએલું
હવે બને ઇન્દ્ર તથા પોતે
ધસે જવાને અભિમાની હૈયે
થયા તિરોધાન કૃપાળુ યક્ષ
વિસ્મિતતા મઅજ થાય ઇન્દ્ર
ન વાયુ અગ્નિ જલમ એ વળે છે
સશંક ભાવે ઉભી ચિંતવે છે.
ઉમા પદ્માર્ચા તલિં દેવી પોતે
દિવ્ય પ્રભાએ અતિ શોભતાં ને

સોદરો—

સતત ભાવે ઇન્દ્ર દેવીને પ્રણંતી વદે
“કાણુ યક્ષએ” ઇન્દ્ર । વિજય હેતુ તમ યક્ષએ.

શિખરિણી—

અરે મિથ્યા મિથ્યા સ્વળગકૃતિશક્તિ અભિમતિ
હસવ્યું સ્વાતંત્ર્યે અસુરદળના આપ બળથી
વૃથામાનિ લીધો વિજય મહિમા સર્વ નિજમાં
ન જણો અમાને કુદરત તણી ગૂઢ ધટના

નસંતતિલકા—

વિશ્વસ્થિતિ સમવધારક ગૂઢ શક્તિ
વ્યાપી સહુ સ્થળ અપૂર્વ અનન્ત શક્તિ
સંયોજતી સહુ ક્રિયાકૃણ પ્રાણીનાં ને
તેનાજ ગૂઢ કંઈ હેતુથી જીત આ છે

શ્લોક

“કરુણું ને કર્યું છે મહે” એ મિથ્યા અભિમાન છે;
કરી તે શું થકે પ્રાણી । બાજુ દરિને હાય છે.

સુદરા.

તા. ૧-૫-૧૧

હાનાલાલ વિ. દેવશંકર વૈદ્ય.

સ્વામીશ્રી આનન્દાનન્દનો પત્ર.

ૐ

તત્સત્

અદ્વૈતાશ્રમ માયાવતી.

આદ્યોરા, દિમાલય.

તા. ૪-૬-૧૯૧૧.

મહાશય !

મનુષ્ય જીવન આત્માની પ્રગતિને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ સાધનોની વિશેષતા યુક્ત હોવાથી કોઈ વધારે કિંમતી છે. એ જીવનનો સદુપયોગ દુરુપયોગ કે નિરુપયોગ સર્વોચ્ચ આત્માના સ્વાધીન છે. સંસ્કાર તેમાં બાગીદાર ખરા; પરંતુ જીવનના માર્ગના મુખ અને મુખ્ય કારણ રૂપે નહિ. પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો મનુષ્યના વર્તમાન જીવનનાં ક્રમોનાં સર્વોચ્ચ કારણ રૂપ નથી. તેમનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર દશે, પરંતુ કાર્યશક્તિ સ્વતંત્ર નથી. એ સંસ્કારોને આ જન્મના સંસ્કારો અને સાધનોની સાથે મળીને જ કાર્ય કરવું પડે છે. તુંજરના આ જન્મના સંસ્કારો અને વિચારો પર તે પોતાની influence or માત્ર ઉપાડી શકે છે. અર્થાત્ અસંસ્કારી કિંવા પૂર્વ જન્મના ક્ષુદ્ર સંસ્કારો કિંવા અત્યંત દુષ્ટ સંસ્કાર વાળો આત્મા આ જન્મની પ્રગતિ કરી શકે છે. કોઈને નિરાશ થવાનું કારણ નથી, હું અનુભવસિદ્ધ કરી શક્યો છું કે, “નિરાશાને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. નિરાશા એટલે નિશ્ચયની નિર્ભયતા અને અશ્રદ્ધા ” નિશ્ચયી અને અધ્યાત્મ અંતઃકરણના માર્ગમાં નિરાશા છે જ નહિ ”

આત્મવિકાસ—દૃષ્ટિની વિશાળતા એટલે જીવંતનો—જીવંતનો દૃષ્ટિ અને એ જ મક્કિ નો માર્ગ । મોક્ષ એટલે જીવંતનો અભાવ અને જીવન જ ન્યાં નથી ત્યાં તો મોક્ષ પણ આમાં નથી । અર્થાત્ સ્વયંસિદ્ધ—મુક્ત આત્મા—ન્યાં જીવન અને મોક્ષ એ સ્થિતિ જ દોતી તથી તે દૈવસ્ય । દૈવસ્ય અનંતતાનું—અમાધતાનું—અમરોદિતપણાનું । પ્રથમ અનંત છે—અમાધ છે—કલ્પનામાં આવી શકે તેના કરતાં વિશેષ છે અને દૃષ્ટિ હું તો હું એટલું અનંત હોવું જોઈએ; મારી દૃષ્ટિ અતિ વિશાળ હોવી જોઈએ; અનંત જગતનો હું અંશ નહિ. પરંતુ અનંત જગત મારાં અંશ એટલે હું મોટું હોવું જોઈએ.

“ મહંબ્રહ્માસ્મિ ” એ કહેવું કિંવા Theoretically મુખ્યજીવેનું એ એકાદ મિનિટનું કામ છે; પરંતુ એ સાક્ષાત્કાર અનુભવનો—પ્રત્યક્ષ જલ જનવું—ધમરૂપ જની રહેવું—એના નેટલી અનંતતા—વિશુદ્ધિ મેગવચી એ તુંજરના જન્મોના જન્મો મુખી શંકા મારવાં પડે

એટલું વિકટકાર્ય છે. ધધરને—‘ અનિર્વચનિય પ્રેમ સ્વરૂપ ’ કહ્યો છે. એજ સત્ય પ્રેમના પ્રેમ એટલે કહી કે, સમજાવી ન શકાય; માત્ર અનુભવી શકાય એવું ક’ષ્ટક. ‘ જ્યાંસુધી કોઈ પણ જાતની ધધ્યા—વાસના કે આશા વચ્ચે છે, ત્યાં સુધી એ સત્ય પ્રેમ નથી. ’ એતો પ્રેમના નામ નીચે આપણે આપણો સ્વાર્થ છુપાવીએ છીએ. “ હે પ્રભુ ! મને મોક્ષ આપ, મને પુત્ર આપ, મારું કલ્યાણ કર. ” એમ કહેવું એમાં અને ધધરને ન માનનાર—નિરીશ્વરવાદી—નાસ્તિકમાં ક’ઈ ફેર નથી. બકત તો કહે છે કે “ હે ધધર ! હું તને ચાહું છું; તું અનંત છે, હું પણ તારામાં બળી જવા—“ તું ” મધ બની જવા ઇચ્છું છું; હું મને જુલો જવા ઇચ્છું છું; મારે નકે કે સ્વર્ગની દરકાર નથી; બધન કે મોક્ષને હું ઝોળખતો નથી, હું તો માત્ર તારા પ્રવાહમાં—તારી અનંતતામાં પીગળી જવા ઇચ્છું છું ” સમર્થ સ્વામી રામતીર્થ ગંગાને ઉદેશીને (ગંગા ઉપર—મૂળઆગળ—દિમાલયમાં જને ‘ ગંગાત્રીનું શિખર ’ કહે છે, ત્યાં તેઓ શ્રી રહેતા હતા.) કહેતા કે:—

‘ ગંગી તૈ શું સદૃશલિહારીજલઠં, દેહ મેરા મહલી ચખખવે ’ તેરમે પડુંતો તૂટી જનજલઠં ”

એમ એની અનંતતામાં આપણા ક્ષુદ્રત્વનો, ‘ અહંત્વ ’ નો—મનત્વનો પરપોટો કુટી જવો જોઈએ. ગોપીઓ કૃષ્ણને એક મોટા Politician તરીકે, સમર્થ રાજા તરીકે કે ધધર તરીકે ઝોળખતી નહોતી; માત્ર પ્રેમ તરીકેજ ઝોળખતી હતી—ચૂર્તિમંત પ્રેમ—પ્રેમસ્વરૂપેજ ઝોળખતી હતી. સ્વર્ગની કે નકેની સાથે તેમને ઝોળખાણ પણ નહોતી; દારિકા કે વૃંદાવન કૃષ્ણ સિવાય હેમને સ્મરણ હતી; વસ્ત્ર, અલંકાર અને કૃષ્ણનો દેહ એ સૌ એમને નકામું હતું; પરન્તુ ફક્ત કૃષ્ણના હૃદયને પ્રેમને તેઓ કાચે તાંતણે બધાઈ હતી—તેની પાછળ ઘેલી હતી. એક ગોપીને માટે મહેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે:—તેની માએ તેને ખીજને ત્યાં (નંદને ત્યાં) સાંજે દીવો કરવા મોકલી ત્યાં કૃષ્ણને જોતાં તે જુલો ગઈ. (પોતાનું ‘ અહંત્વ—પોતાની જાત—પોતાનું પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ.) હાલકા ચામડાનો હાથ દીવાપર રહીગયો, અને સળગ્યાં કયો. ધણીવાર યવા છતાં ન આવવાથી માતા પાછળ આવી જુએ છે નો પોતાની પુત્રીનો હાથ દીવા ઉપર સળગે છે, અને તેને આનંદ—પ્રેમ સમાધિ ચડી ગઈ છે. “ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મૈં કરતીધી તો મૈંહી કૃષ્ણ હો ગઈ ” એ એક ગોપીની ઉક્તિનું પણ એજ રહસ્ય છે. “ કૃષ્ણ અને ગોપીઓના પ્રેમને મલીન સમજનારાં—વાસના તૃપ્તિનો ગંદો સમ્બન્ધ માનનારાં પોતાનાજ નિર્માલ્ય Standard થી જગતને ઉપવૃગ્ધ કરનારાં વિકારોના શુભામ—ક્ષુદ્ર હૃદયી—વિશુદ્ધિનું અસ્તિત્વજ ન માનનારાં—નાસ્તિક અને કૃષ્ણ ગોપી જવા પ્રેમસ્વરૂપ—અહા—સ્વરૂપ આત્માઓના નામોચ્ચારને, માટે પણ ના લાયક—આંધળા છે ”

આ પ્રેમ સ્વરૂપ—આ અનંતતા—આમાનો આટલો દરજ્જો વિકાસ શી રીતે થઈ શકે? અને તે શા માટે કરવો? એટલાજ માટે કે એ ખરી—છેલ્લી સ્થિતિ છે; એજ સત્ય સુખ—પરમશાન્તિ, જ્યાં પછી સુખ, દુઃખ, આશા, નિરાશા, નિષ્ઠિત કે પ્રવૃત્તિ કોઈ દેહ રહેતું નથી એજ છેલ્લી એક અનિર્વચનિય સ્થિતિ છે. ત્યાં પહોંચ્યા સિવાય તેનાં કાંઈ અને પ્રયત્ન—પ્રવૃત્તિનો કદિ અંત આવશે નહિ. પોતાની માતા—ને જુલો ગયેલું બાળક ખીજ કોઈ બીજાને માન ધાલતી, માતાને પુનઃશોધી કહાડવા સુધી રડવા કરેછે—શોધ્યાં કરેછે—સ્વ-

રથ એસી ચકતુંજ નથી-શાન્ત રહી ચકતુંજ નથી; તેમ પોતાના સત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપને જ્ઞાતી મહેલો-મુદ્રતના કુખમાં પડી જઈ, જહારના મદાસાગરની અનંતતા વિસરી ગયેલો આત્મા પુનઃઅનંત બન્યા વિના ફરીથી પોતાના સત્ય સ્વરૂપને ઝોળખી-ચકે ત્યાં સુધી શાન્ત થઈ ચકતોજ નથી-સ્વરૂપ બની ચકતોજ નથી. એકાદ સી આવતાંજ પેલું બાળક જેમ તેનેજ પોતાની માતા સમજી, રડતું બંધ થઈ, આનંદથી તેની પાસે જાયછે; પરન્તુ દુરતજ તેને માલુમ પડે છે કે “આતો ખરી માતા નથી, કોઈ અન્ય છે;” ત્યારે તે તેને છોડીને પુનઃ રડવા ખડે છે, અને ખરી માતાને શોધી કઢાડવા ફાંફાં મારે છે; તેમ જ્ઞાનમાં પડેલો આત્મા સત્ય સુખની અને ખરી-પરમ-અક્ષર-શાન્તિની વસ્તુ (જ્ઞાન-પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ હાડકાં, ચામડાં અને સંકુચિત અને મર્યાદિત વિચાર શક્તિવાળો દેહ નહિ; પરન્તુ જ્ઞાન) જગત્-સંસારની વસ્તુઓ (તૃષ્ણા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મત્સરિદિ; કે જેને જેમ જેમ તુમ કરતા જઈએ, તેમ તેમ ક્રુધા વધતી જાય.) ને સમજીને તેમાં પડે છે-તહેને પકડે છે; પરન્તુ દુરતજ તેને માલુમ પડે છે કે:-એ વસ્તુઓ તહેને ખરું સુખ આપી શકતી નથી; સુખ દુઃખ વિગેરેનાં દંડો તેની પાછળ હજી લાખાંજ છે-છૂટયાં નથી; વખતે વળી તે બીજી જગાએ ખરું સુખ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. “જન્મ મરણના ફેરા એ પ્રયત્નની નિષ્ફળતા બતાવનારાં હવાતીયાં છે; અર્થાત્ પ્રયત્ન કર્યાંચિત્તે આત્માનો છૂટકોજ નથી-એ એની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ છે.” હવે એકજ પ્રશ્ન રહે છે, તે એકે આ સર્વ સમજતી-Theory-ફક્ત તથુ ચાર મિનિટજ લાગે, પરન્તુ આચરતું શી રીતે ?

ભગવાન શ્રી યોગેશ્વરના પોતાના બાબની યજ્ઞઆતમાંજ બ્યારે “બ્રહ્મસત્ત્વલગ્નિ-ચ્યા” કહે છે ત્યારે પૂર્વ પક્ષ એમ સંકા કરે છે કે:- “જગત્ મિથ્યા છે, અને જ્ઞાન સત્ય છે; તો પછી આ બધું ખરું કેમ દેખાય છે ?” ત્યારે આચાર્ય શ્રી એટલેજ ઉત્તર આપે છે કે “તમને એ અસત્ય આભાસને સત્ય માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે;”-તેથી તમને સત્ય લાગે છે. હવે “એ બધું ખોટું છે-મિથ્યા છે.” એમ માનવાની ટેવ પાડો-એમ આન્યા કરો કે આ સર્વ મિથ્યા છે. એવી ટેવ પાડો, એટલે જીવન સમયમાં તમને બધું મિથ્યાજ ભાસશે. એમાં ચાકેલા આત્માને હાલ હાલ કરીને નિરાશા અને નિષ્ફળતાઓની માંઢગીઓ ભોગવી ભોગવીને એટલી થકા રહેતી નથી, તેથી આબધું મુશ્કેલ અતિક્ષિપ્ત-અસંભવિત જેવું લાગે છે.

જુઓ ? પ્રથમ Theory સમજી લેવી કે:-“જ્ઞાન અનંત છે, અને પ્રેમસ્વરૂપ છે; હું એજ જ્ઞાનું, મારું સત્ય સ્વરૂપ છે.” હવે ધીમે ધીમે એ સમજી લીધા પછી વર્તનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. હું અનંતહું તો પછી જટલ મર્યાદિત-અતવાશુ-પરિણામ આણનારું-મુદ્-કુંડ-સંકુચિત એટલું ખોટું એમ માનવાનો પ્રયત્ન કરવો; ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરતાં યોગજ વખતમાં ભગવાન શ્રી યોગેશ્વરના કહેવા પ્રમાણે “એ સર્વ ખોટું છે” એમ તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકશો.

અધિર-પ્રેમ સ્વરૂપ છે, તે સોને ચાહે છે; એનામાં તિરસ્કારનું અસ્તિત્વજ નથી. પુણ્યવત્ત્વ અને પાપી પ્રત્યે તે સરખીજ-સમાન પ્રેમ દષ્ટિ રાખે છે; ઉલટું-મુઠા, લંગડા કે ખોડીલા જાતની માનવી પેડે તે પિતા પાપીઓ પ્રત્યે વધારે દયા અને પ્રેમ રાખે છે.

તેની-દયા અને પ્રેમ અનંત અને અનિર્વચનીય છે; તો પછી આપણું એ સત્ય સ્વરૂપ હોવાથી આપણું હૃદય પણ તેટલું વિશાળ થાય, આપણા હૃદયમાં એવો વિશ્વવ્યાપી-અહાંસ વ્યાપી-સર્વ વ્યાપી પ્રેમ સ્થિર થાય; કોઈના પ્રત્યે અભાવ કે તિરસ્કાર રહે નહિ એવો, એવી શક્તિ ધીમે ધીમે ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવો. નવીનચંદ્રસાહે (સંન્યાસીમાં) કહ્યું છે કે “પાપને ધિક્કારો, પરંતુ પાપી ને ધિક્કારતા ના; દુષ્ટને ધિક્કારતા ના પરંતુ દુષ્ટતાને ધિક્કારો.” એવું રહસ્ય પણ એજ છે. પ્રત્યેક પાપી ઇશ્વર છે. ઇશ્વરે પાપીઓને ‘સ્તામાં’ ડગલે-ડગલે ઉઠા રાખ્યા છે; તે તમને ખરાબ માર્ગે દોરવાને નહિ, પરંતુ પાપના પરિણામની ભયંકરતા બતાવી, એ માર્ગે જતા તમને અટકાવી, સત્યના માર્ગે દોરવાના શુભ આશયથીજ ઉઠા રાખ્યા છે. એ પાપીઓ તમને માથું અફાળી મરવાની સત્યના આપવા રાખ્યા નથી; પરંતુ સત્યનો માર્ગ બતાવનારી મશાલો રૂપે રાખ્યા છે. સ્વામીશ્રી વિવેકાનન્દ કહે છે કે:—“ પ્રત્યેક પાપી ખ્રિસ્ત છે; (પવિત્રતાનો માર્ગ બતાવવામાં ચોતાની જાતનો ભોગ આપનાર મહાત્મા) કારણ કે પાપ કરીને પાપનું પુતળું બની જગતને એ માર્ગે જતા અટકાવવાનો પાઠ એ લોકો જગતને આપે છે; અસત્ય માર્ગની ભયંકરતા અને તેમાં પ્રાપ્ત થતી નિષ્ફળતા સમજાવી, સત્ય માર્ગે લોકોને દોરવાનું પવિત્ર કાર્ય કરવામાં તે ચોતાનો ભોગ આપે છે. પ્રભુની પ્રભુતાની દ્રષ્ટિથી જોનાર મનુષ્ય પ્રત્યેક પાપી પ્રત્યે પૂજ્ય મુદ્દિજ ધરાવે છે; તિરસ્કાર નહિજ.

આમ સૌને-સમસ્ત વિશ્વને એકજ બાથમાં પ્રેમથી આલિંગન આપવાનો પ્રયત્ન કરવો; પ્રભુની અનંતતામાં ભળી જવામાં આપણુ હુદ્ત-અહં-વિસરી જવું; એની મહાન વ્યવસ્થામાં એની મહાન ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છા ભેળવી દેવી, એનામય બની રહેવું; સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા પૂર્વક આમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવો, આપણી ઇચ્છાનું વૈયક્તિક વિશિષ્ટત્વનું અસ્તિત્વ ભૂસી નાંખી અનંતમાં અનંત બની રહેવું એજ છેલ્લી સ્થિતિ-પરમપદ-કૈવલ્ય કિંવા નિર્વાણ.

તમારૂં વ્યક્તિત્વ વીસરી જાઓ, એનામાં ભળીને એનામય રહો- પ્રભુની અક્ષની વ્યવસ્થાના એ મહાન સીતારના તારમાં તમારી ઇચ્છાઓનો તાર ભેળવીધો; એના સ્વર તંત્ર કર્યા કરો, એના સ્વર સાથે તમારો સ્વર સરખાવો, અને જ્યાં સુધી એ ખેસુરો જણાય ત્યાં સુધી એની ખૂંટી તંત્ર કર્યા કરો; આખરે એ તારોમાં તમારો તાર ભળી જશે. એ ધ્વનીમાં તમારો ધ્વની ભળી જશે, અને એકજ ધ્વનિ નીકળશે. એક તાર કંપતાં સર્વ તાર કંપશે. તમારો ધ્વનિ એજ ધ્વનિ અને બધા તારનો કિંવા એમાંના કોઈ પણ તારનો ધ્વનિ એજ તમારો ધ્વનિ બની રહેશે, ધીમે ધીમે હું તાર છું એમ માનવું શુદ્ધી જઈ, હું સીતાર છું એમ તમને લાગશે અને એ તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવશો.

એ સીતારના ધ્વનિમાં તમારો ધ્વનિ ભેળવીધો તારમાં તાર ભેળવો; એની મહાન ઇચ્છામાંજ તમારી ઇચ્છા ભેળવીધો, એના યદ જાઓ; તમારૂં એવું કંઈ રહેવા દેશો નહિ, તમે તુરત અનુભવશો કે તમે તેના ખોળામાં પહોંચ્યા છો; એ આનન્દ સામાયિક અનુભવોછો; કે જે અનિર્વચનીય છે; જ્યાં સુખ દુઃખ, આશા નિરાશા, બંધન કે મોક્ષ કંઈ નથી.

ત્યાં પહોંચવામાં ધ્યેયમાં—વિશ્વ ગ્રેમમાં તદ્દુપતા; અહાસ્વરૂપ અને સાધનમાં વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયનીજ રક્ત જરૂર છે.

હું કંઈક વિચિત્ર લાગતો હોઈ તો બલે; મતવૈચિત્ર્ય એ કુદરતનું રહસ્ય છે. વિવિધતા અસ્વાભાવિક નથી. “મુંઢે મુંઢે મતિમિષ્ટા । બગવાન પશુ એને માટે આપણને નિરાશ થવા દેતા નથી વેયવામાં પ્રપચંતે તાં તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥ તો પછી અમુક એકજ માર્ગ સાચો અને બીજા બધા ખોટા એમ કહેવું એ કેટલું બધું અજ્ઞાન । । । જોને જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તેણે તે માર્ગે પ્રયત્ન કરવો અને પહોંચવું. મૂઢને અને તમને, શિક્ષિત અને અશિક્ષિતને સૌને એકજ માર્ગ પસંદ પડે—બગવાન શંકરને અને અખંડુદ રહેમાનને એકજ કોટ Stair થાય એવો દુરામત્ત કરવો એ સૃષ્ટિના કાયદાનું અજ્ઞાન બતાવવા જેવું છે; માટે જોને જોને માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે જવું. વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી ગમે તે માર્ગે ચાલીને પણ એ રથે પહોંચી શકાશે ‘एकं त्वं विप्राय हुषा वदन्ति ’ જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અન્ય માર્ગને ખોટા ગણી તેમને બગાડકારે તમારા માર્ગમાં ખેંચી લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરશોગા એવો પ્રયત્ન કદિ સફળ થશે નહિ. એ નિર્સર્ગથી વિશુદ્ધ છે—પ્રભુની મહાન વ્યવસ્થાનો વિરોધિ છે. તેમ કરવામાં તમારો કાળક્ષેપ અને શક્તિનો નિર્ઘર્ષક ક્ષય થશે, માટે એવું કરતા ના. પોપટની માફક વેદ શાસ્ત્રો પડી જનારા અને અહા નિરપણ કરી જાણનારા શ્રદ્ધા અને વિશુદ્ધિ તથા નિશ્ચયને અભાવે “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણ” નાં દુઃખોમાં ચક્રરમાં બટક્યાં કરે છે; અને તદ્દન અભણ અને કંઈ સમજાવી શકવા કે ઉપદેશદેવાના સામર્થ્ય વિનાનો મુમુક્ષુ પણ શ્રદ્ધા વિશુદ્ધિ અને નિશ્ચયથી પરમપદ પામે છે. શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનેજ એ સિધ્ધિમાં પહોંચાડવાનો ઇન્જીરો રાખ્યો નથી. બગવાનશ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તદ્દન નિરક્ષર હતા.

“પેતાના આખા ટોળાને છોડી દઇને પણ એકાદ જૂલા પડેલા મેંદાને જેમ બરવાડ શોધે છે, તેમ જૂલા પડી ગયેલા આત્માને પ્રભુનો ગ્રેમ શોધે છે.” એમ સ્વ. સ્નેહી કલાપીએ કહ્યું છે. ઇશ્વરનો ગ્રેમ—પરમકૃપાળુ પ્રિયતમ પરમાત્માનો ખોજો આપણા માટે તૈયાર છે; અરે ! આપણને સ્વીકારવાને ઉત્સુક છે. તો પછી નિરાશાને અને અધિકારને અસ્તિત્વ છેજ ક્યાં ?

પ્રભુ સર્વને ચાહે છે, તમે સૌને ચલાવાનો પ્રયત્ન કરજો. અસ્તુ.

ૐ શાન્તિ:

શાન્તિ:

શાન્તિ: ॥

તા ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૧૧.
મુખોષ સદન
વિરમગામ.

(સુવોષ-વન્ધુમળહલ.)

॥ કર્મ—વિપાક. ॥

(અનુસન્ધાન વર્ષ-૨૩-૫૯ ૮૨ થી)

પ્રકૃતિ અને માયાના કેટલાક કિંચિત્ અંશો આપણે જોયા. એ બાબત સવૈશ્વતા દર્શાવતી એ શુદ્ધિની ખામી બતાવી આપે છે. હવે આપણે જે જોવાનું છે, તે એજ કે—આ વિશ્વની અન્દર ભ્રમણ કરતી પ્રકૃતિ અને માયાને પગલે પગલે અનુસરણ કરનારી કેટલીક ઘણી શક્તિઓ પોતાનાં તંત્ર રચ્યા કરે છે. તેમાં મુખ્યમાંતો આકર્ષક શક્તિ છે. તે પોતાની અદ્ભૂત શક્તિથી આખા વિશ્વનું વહન એવા પ્રકારથી અને એવા અચૂક નિયમથી ચલાવે છે કે તે પોતાના કાર્યમાં લેણ પણ ચૂકતી નથી અને ગમે તેટલે અન્તરેથી સમાનતા શોધી કઢાડી લેખને ગોગ કરે છે. એ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયકે અખિલ વિશ્વમાં એક ગતિ ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ તે આ આકર્ષક શક્તિ છે. પ્રકૃતિ અને માયાનો રૂપો ઘડે છે, પણ તેમને અનુસન્ધાન કરનાર કર્મ-વિપાકના અનુવાધી ફલાદેશ રૂપે આ શક્તિ છે. આકર્ષણ શક્તિના નામથી તે ઝોળખાય છે. પ્રેમનાં સ્વરૂપો તે ધડયાંજ કરે છે. અને રજઃકણોના પ્રમાણમાં તે પોતાના યથારિયત ધર્મ બળવ્યાંજ કરે છે.

જો એ શક્તિ આ વિશ્વની અન્દર પ્રવર્તમાન ન હોત તો અદાપિ પર્વન્ત જે ઘટના ચાલી આવે છે, તે કદાપિ ન પણ હોય. આપણે સુદ્ધિપૂર્વક એટલું તો કમુલ કરવું પડે છે કે—એ આકર્ષક શક્તિ તો અનુસન્ધિ કરાવી આપનાર છે. પણ તેના યોગને કાયમ ટકાવી રાખનાર શક્તિ કોઇ બીજાજ પ્રકારની છે, વાદ્ધક્ય અને પોષક શક્તિઓ જે ચૈતન્યાંશ સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થઇ શકે છે, તેઓ પેલી શક્તિને સહાયતા કરનાર છે; એ ત્રણે શક્તિઓને એકત્ર કરતાં જે ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચૈતન્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ ચૈતન્યને લીધે આકર્ષકશક્તિ પણ વૃદ્ધિમતિ થતી જાય છે. અને એ બધાં વિશ્વાધારને દર્શાવી આપે છે. સર્વ, ચન્દ્ર, તારક, જળ, વાયુ, પૃથ્વી વગેરે જોવામાં આવતી અને જોવામાં ન આવતીં ચીજો પણ એ શક્તિઓને અવલમ્બી ને રહેલી છે. ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, અને પ્રકાશ આકર્ષક છે. અને પુનરપિ કહીએ તો તેજ ચૈતન્ય તેમાં વધારો કરે છે, અને પોષક તત્ત્વ પણ ઉમેરતું જાય છે. પ્રકૃતિ અને માયા તો તેમાં પોતાના તરફથી સ્વરૂપો અર્પણ કરે છે અને ગુણોની ભેટ કરતાં થાય છે જેમ પ્રકૃતિ એટલે ગુણ વધારે, તે પેલા ચૈતન્યાંશને આધારે છે, માટે મુખ્યમાં તો ચૈતન્ય શક્તિને માન આપવું પડે છે. આકર્ષણ શક્તિ પણ એમજ માન્યને યોગ્ય છે. તે જને શક્તિઓનો પ્રભાવ તો દરેકની શક્તિ કરતાં સમેલનમાં થવો જોઇએ તેના કરતાં ઘણો વધારે છે.

વિકર્ષણ શક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. એ શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય યથા શક્તિ બળવાં કરે છે—આકર્ષણ શક્તિનું પ્રાણલ્ય ગમે તેટલું હોય પણ જો વિકર્ષણશક્તિ નહોતી તો પહેલી શક્તિનું કાંઇ પણ બળ ફાવતું નથી. ધૂમાડો અને વરાળ એનાં, કેટલાંક દદાન્તો

ત્યાં પહોંચવામાં ધ્યેયમાં—વિશ્વ પ્રેમમાં તદુપતા; બ્રહ્મસ્વરૂપ અને સાધનમાં વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયનીજ રક્ત જરૂર છે.

હું કંઈક વિચિત્ર લાગતો હોઉં તો બહે; મતવૈયિત્ય એ કુદરતનું રહસ્ય છે. વિવિધતા અસ્વાભાવિક નથી “મુંદે મુંદે મતિર્મિત્રા । ભગવાન પણ એને માટે આપણને નિરાશ થવા દેતા નથી ચેષ્ટામાં પ્રપચંતે તાં તથૈવ મજામ્યહમ્ ॥ તો પછી અમુક એકજ માર્ગ સાચો અને બીજા બધા ખોટા એમ કહેવું એ કટલું બધું અજ્ઞાન ।।। જેને જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તેણે તે માર્ગે પ્રયત્ન કરવો અને પહોંચવું. જ્ઞાને અને તમને, શિક્ષિત અને અશિક્ષિતને સૌને એકજ માર્ગ પસંદ પડે—ભગવાન શંકરને અને અખંડુલ રહેમાનને એકજ કોટ Sātib થાય એવો દુરામત્ક કરવો એ સૃષ્ટિના કાયદાનું અજ્ઞાન બતાવવા જેવું છે; માટે જેને જેને માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે જવું. વિશુદ્ધિ, શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી ગમે તે માર્ગે સાક્ષીને પણ એ રથને પહોંચાં શકાશે ‘एकं सत् विप्राबहुषा वदन्ति ’ જે માર્ગે શ્રદ્ધા હોય તે માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. અન્ય માર્ગને ખોટા ગણી તેમને બળાટકારે તમારા માર્ગમાં ખેંચી લાવવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરશોગા એવો પ્રયત્ન કદિ સફળ થશે નહિ. એ નિર્સર્ગથી વિશુદ્ધ છે—પ્રભુની મહાન વ્યવસ્થાનો વિરોધિ છે. તેમ કરવામાં તમારો કાળક્ષેપ અને શક્તિનો નિરર્થક ક્ષય થશે, માટે એવું કરતા ના. પોપટની માફક વેદ શાસ્ત્રો પઢી જનારા અને બ્રહ્મ નિરૂપણ કરી બાળનારા શ્રદ્ધા અને વિશુદ્ધિ તથા નિશ્ચયને અભાવે “પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં” નાં દ્વંદ્વોમાં ચક્રરમાં બટક્યાં કરે છે; અને તદનઅભણ અને કંઈ સમજાવી શકવા કે ઉપદેશદેવાના સામર્થ્ય વિનાનો મુમુક્ષુ પણ શ્રદ્ધા વિશુદ્ધિ અને નિશ્ચયથી પરમપદ પામે છે. શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનેજ એ રિયતિમાં પહોંચાડવાનો ઇન્જરો રાખ્યો નથી. ભગવાનશ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તદન નિરક્ષર હતા.

“પોતાના આખા ટોળાને છોડી દઇને પણ એકાદ જૂલા પડેલા મેંદાને જેમ બરવાડ શોધે છે, તેમ જૂલા પડે ગયેલા આત્માને પ્રભુનો પ્રેમ શોધે છે.” એમ સ્વ. રત્નેહી કલ્યાણીએ કહ્યું છે. ઇશ્વરનો પ્રેમ—પરમકૃપાળુ પ્રિયતમ પરમાત્માનો ખોજો આપણા માટે તૈયાર છે; અરે ! આપણને સ્વીકારવાને ઉત્સુક છે. તો પછી નિરાશાને અને અધિકારને અસ્તિત્વ છેજ સ્મૃતે.

પ્રભુ સર્વને આહે છે, તમે સૌને ચલાવાનો પ્રયત્ન કરજો. અસ્તુ.

ૐ શાન્તિ:

શાન્તિ:

શાન્તિ: ॥

તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૧૧.
મુખોષ સદન
વિરમગામ.

(મુખોષ-ચન્દુમળલ.)

॥ કર્મ—વિપાક. ॥

(અનુસન્ધાન વર્ષ—૨૩-૫૯ ૮૨ થી)

પ્રકૃતિ અને માયાના કેટલાક ક્રિયિત અંશો આપણે જોયા. એ બાબત સર્વશક્તા દર્શાવતી એ બુદ્ધિની ખામી બતાવી આપે છે. હવે આપણે જે જોવાનું છે, તે એનું—આ વિશ્વની અન્દર ભ્રમણ કરતી પ્રકૃતિ અને માયાને પગલે પગલે અનુસરણ કરનારી કેટલીક ઘણી શક્તિઓ પોતાનાં તંત્ર રચ્યા કરે છે. તેમાં સુખ્યમાંતો આકર્ષક શક્તિ છે. તે પોતાની અદ્ભૂત શક્તિથી આખા વિશ્વનું વહન એવા પ્રકારથી અને એવા અચૂક નિયમથી ચલાવે છે કે તે પોતાના કાર્યમાં લેશ પણ ચૂકતી નથી અને ગમે તેટલે અન્તરેથી સમાનતા શોધી કઢાડી તેમનો યોગ કરે છે. એ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાયકે અખિલ વિશ્વમાં એક ગતિ ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ તે આ આકર્ષક શક્તિ છે. પ્રકૃતિ અને માયાનો રૂપો ઘડે છે, પણ તેમને અનુસન્ધાન કરનાર કર્મ—વિપાકના અનુવાયી ફલાદેશ રૂપે આ શક્તિ છે. આકર્ષણ શક્તિના નામથી તે ઓળખાય છે. પ્રેમનાં સ્વરૂપો તે ઘડવાનું કરે છે. અને રજઃકણોના પ્રમાણમાં તે પોતાના યથાસ્થિત ધર્મ બળવ્યાંજ કરે છે.

જો એ શક્તિ આ વિશ્વની અન્દર પ્રવર્તમાન ન હોતતો અદ્યાપિ પર્યન્ત જે ઘટના ચાલી આવે છે, તે કદાપિ ન પણ હોય. આપણે બુદ્ધિપૂર્વક એટલું તો કબુલ કરવું પડે છે કે—એ આકર્ષક શક્તિ તો અનુસન્ધિ કરાવી આપનાર છે. પણ તેના યોગને કાયમ ટકાવી રાખનાર શક્તિ કોઈ બીજી પ્રકારની છે, વાદ્વ્ય અને પોષક શક્તિઓ જે ચૈતન્યાંશ સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થઈ શકે છે, તેઓ પેલી શક્તિને સહાયતા કરનાર છે; એ ત્રણે શક્તિઓને એકત્ર કરતાં જે ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ચૈતન્ય વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ ચૈતન્યને લીધે આકર્ષકશક્તિ પણ વૃદ્ધિમતિ થતી જાય છે. અને એ બધાં વિશ્વાધારને દર્શાવી આપે છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારક, જળ, વાયુ, પૃથ્વી વગેરે જોવામાં આવતી અને જોવામાં ન આવતી ચીજો પણ એ શક્તિઓને અવલમ્બી ને રહેલી છે. ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, અને પ્રકાશ આકર્ષક છે. અને પુનરપિ કહીએ તો તેજ ચૈતન્ય તેમાં વધારો કરે છે, અને પોષક તત્વ પણ ઉમેરવું જાય છે. પ્રકૃતિ અને માયા તો તેમાં પોતાના તરફથી સ્વરૂપો અર્પણ કરે છે અને શુભોની ભેટ કરતાં થાય છે જેમ પ્રકૃતિ એટલે ગુણ વધારે, તે પેલા ચૈતન્યાંશને આધારે છે, મારે સુખ્યમાં તો ચૈતન્ય શક્તિને માત્ર આપવું પડે છે. આકર્ષણ શક્તિ પણ એમજ માન્યને યોગ્ય છે. તે બંને શક્તિઓનો પ્રભાવ તો દરેકની શક્તિ કરતાં સંમેલનમાં થવો જોઈએ તેના કરતાં ઘણો વધારે છે.

વિકર્ષણ શક્તિ પણ જોવામાં આવે છે. એ શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય યથા શક્તિ બળવ્યાં કરે છે—આકર્ષણ શક્તિનું પ્રાબલ્ય ગમે તેટલું હોય. પણ જો વિકર્ષણશક્તિ નહોતી તો પહેલી શક્તિનું કાંઈ પણ બળ ફાવતું નથી. ધૂમાડો અને વરાળ એનાં, કેટલાક દૃષ્ટાન્તો

આપે છે. તે અમને સર્વથા માન્ય નથી. એતો હવાના ઘટઃપ્રમાણમાં છેત્રી નિરંતરની સ્થિતિ દર્શાવે છે પણ રજઃકણો જે નિરંતર હવામાં ઉડ્યાં કરે છે તેને પેલી શક્તિનો પ્રભાવ માનીએ તો માની શકાય. આ વાતમાં ગમે તેટલી સત્યતા હોય, છેત્રી ના કહી શકાય નહીં પરંતુ આકર્ષણ શક્તિ જે વખતે પોતાનું કાર્ય બજાવતી હોય છે, તેજ વખતે વિકર્ષણ શક્તિ પણ પોતાનું કાર્ય બજાવ્યાં કરે છે. જેમકે સુવર્ણનાં પરમાણુઓ એક બીજાને આકર્ષે છે, તેમનો યોગ થવાને સાર વિગતિય પરમાણુઓ દ્વારા ખસવા મારે છે. જે આ પ્રમાણે ન બનતું હોત તો આ પૃથ્વીની અંદરથી એકજ જગ્યાએથી સોનાની-રૂપાની-હીરાની-માણિકની-નીલમની-અબરખની-પારદની વગેરેની ખાણો નીકળી શકત નહીં. આ બાબત જેમ સ્પષ્ટ પરમાણુઓને લાગુ પાડવામાં આવી છે, તેમજ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને પણ લાગુ પાડવામાં આવી શકે છે. જે એકલી આકર્ષણ શક્તિજ આં દુનિયાની અંદર હોત અને પેલી વિકર્ષણ શક્તિ જે હોત નહીં-તો આ વિશ્વની અંદરની દરેક ચીજ એક બીજાને અથડાઈ ને બાંગી બૂકો થઈ જતે અને દરેકનાં પરમાણુઓ હવાની અંદર ઉડ્યાં જ કરત અને વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો જોવામાં આવે છે તે આવતજ નહીં. આપણે જે જે વસ્તુઓનાં સ્વરૂપો અને આકૃતિ જોઈએ છીએ, તે બંને શક્તિઓને આધારે છે તારાઓ ગ્રહો, સૂર્ય, કાંધપણુ જોવામાં આવત નહીં. પણ અરે! મનુષ્યજ પોતાના સ્વરૂપમાં હોત તો પછી બીજી વાત ના! મનુષ્યો હોત નહીં તો પછી પરમાણુ કે રજઃકણો જોવાત પણ કોનાથી ?

આટલા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે આ બંને શક્તિઓ પોત પોતાના કામમાં નિરંતર મગ્ની રહેલી છે, અને બંને શક્તિઓ સાથે મળી પોતાનું કામ બજાવે છે. બે મળીને બે કામ કરતી નથી, પણ એક કાર્ય થવામાં મદદ કરે છે એક આમંત્રણ કરે છે, બીજું તેને માન આપે છે પરસ્પર વિરૂદ્ધકર્ષણ એવી એકાદશક્તિનો આકર્ષણ શક્તિની અંદરના પેટા ભાગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. પરમાણુઓ ઉપર આ શક્તિઓનો આધાર નથી. પણ પરમાણુઓના સંઘટ્ટ ઉપર છેત્રી ક્રિયાઓને આધાર છે એમ પણ નથી. એક પરમાણુ સમૂહ બીજા એવજ પણ વિરૂદ્ધ ગુણુ વાગા પરમાણુ સમૂહ તરફ ગતિમાન થાય છે. તેમ જોની સમીપ જવું પડે છે. તે સમૂહ વિદૂર વિદૂર પ્રયાણ કરે છે; અને અન્તરમાં તથાવત પડતો જાય છે. કેટલીક વારે પ્રથમ પરમાણુ સમૂહ સ્થીર થાય છે ત્યારે પેલો બીજો ગતિમાન હોઈ સ્થીર થતો જાય છે, અને પરાવૃત્તિ ગુણુનું ધ્યાન ધરતો હોય એમ જણાય છે. કેટલીકવારે પાછો વળી પ્રથમ સમૂહ તરફ ગતિમાન થાય છે. ત્યારે તે પોતાની ગતિને પાછી હડસેલે છે, અને અસહ જગ્યાએ આવી સ્થિતિ પામે છે. તત્સમયે બીજો સમૂહ પાછો ધસડાતો આવતો હોય તેમ આવે છે પણ જગ્યાના અન્તરમાં ફેર પડતો નથી. પડે છે તો પણ વધઘટ ન જણાઈ આવે એવા રૂપમાં હોય છે. અથવા બહુ નહાના પ્રમાણમાં હોય છે, આમ ઘણીવાર થયા કરે છે. એમ થતાં થતાં છેવટે તેઓ એકત્વ બાવને પામે છે, અને વિરૂદ્ધ ગુણુ તિરોબૂત થઈ એકજ ગુણુ ધરાવતાં માલૂમ પડી આવે છે. રાસાયનિક પ્રયોગોમાં આવાજ પ્રકારની શક્તિ જોવામાં આવે છે. ફક્ત બે છે આટલુંજ કે રાસાયનિક પ્રયોગમાં બંનેના ગુણુથી બિન્ન ગુણોવાળો વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે આ પ્રસંગમાં એમાંથી એકના પણ થોડા ધણા ગુણોના અંગ રદિ જાય છે. જેને પછી આપણે રાસાયનિક પ્રીતિ

એવા નામથી ઝોળખીએ છીએ. એકજ જાતનાં સન્નતિય પરમાણુઓ એક એકથી ઘણું દૂર ફરતાં ભ્રમતાં હોય, ત્યાંથી જ્યારે એક ખીજની નજીકમાં આવવા માર્ગે છે ત્યારે બાવિંક યોગ થયો કહેવાય છે અને એક ખીજને ત્રિય ધર્મ પડેલાં પરમાણુઓ એક બાવિંક નાનો ત્યાગ કરે છે અને તેઓ એકજ અખંડિત સ્વરૂપને પાત્ર યાપ છે અને જો સ્થિત્ય તર હેમને ન ફરવે તો એકજ રૂપમાં રહે છે.

હવે આ પ્રસંગે જીવન એટલે શું ? એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત યાય છે. જીવન સ્થિતિ અને સ્થિતિઅંતરના દેખાવો પ્રત્યક્ષ છે. સ્થિતિ અને સ્થિત્યંતર એટલે જીવન પ્રવાહ છે. જ્યારેથી જીવન પ્રવાહ શરૂ થાય છે ત્યારથી તે બધે થતાં સુધી આપણે ન જાણી શકીએ એવા પ્રમાણમાં અને રૂપમાં સ્થિત્યંતરો થયા કરે છે. આપણે ક્રમતઃ સ્થિતિ જોઈ શકીએ છીએ તે પણ બાહ્ય દૃષ્ટિથી જીવન પ્રવાહની સ્થિતિનાં કારણો જુદાં છે. અને સ્થિત્યંતરનાં કારણો જુદાં છે. તે બંને ને બરાબર જુદે જુદાં કહી બતાવવાં મુશ્કેલ છે. પણ પ્રાણુતત્ત્વ અને સ્થૂલતત્ત્વનાં સ્વરૂપોને ઝોળખીએ તો તેઓ બંને ઝોળખાઈ શકે સ્થૂલતત્ત્વનાં પોષક દ્રવ્યો હવા પાણી ખોરાક મનાવવાં છે, પણ અમારી માન્યતા જુદા પ્રકારની છે. દરેક સજીવન વસ્તુસ્થિતિ અંદર જીવન વૃત્ત હોય છે તેને આવારે તેઓ પોષણ એટલે જીવન પ્રવાહ ચલાવ્યા કરે છે જે એમ નહોય હવા, પાણી, અને ખોરાક હોવા છતાં પણ કેટલાંક પ્રાણીઓના જીવન પ્રવાહ અટકી જાય છે. તે અટકી જત નહીં તેમજ વનસ્પતિને પણ સમજી લેવું મહેં એક પ્રથમ વર્ગની સ્કલમાં ઉંચામાં ઉંચા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પણ એવાજ પ્રત્યુત્તરો સાંભળેલા છે કે—હવા, પાણી અને ખોરાકજ આપણને જીવતાં રાખવાને મુખ્ય છે ત્યારે એ જગ્યાએ મહેને પોતાને એવી શક્તિ ઉબ્બેવા યાય છે કે ત્રણે હોવા છતાં આપણે મરણ કેમ પામીએ છીએ ? અને વૃદ્ધપણું તથા અશક્તતા કેમ માલમ પડી આવે છે હવા પણ એની એજ છે પાણી અને ખોરાક પણ ન બદલાયાં હોય, તથાપિ ફેરફાર એટલે સ્થિતિ અને સ્થિત્યંતર થયા કરે છે. જેમ વાર્ષિક અને પોષક તત્ત્વો હયાત છે, તેમ શોષક અને ક્ષય તત્ત્વો પણ જેવામાં આવે છે. જે કે તેઓ સ્થિતિનાં નામો છે. એકજ અતુલ્ય મમાં આવતા પ્રવાહનાં નામો છે. અમુક સમય સુધી તેઓ પોષક અને વાર્ષિક અવસ્થા દર્શાવે છે, અને તે બંને પોતાની છેવટની સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તેઓ ઉતરતા ક્રમમાં પોતાના બાવ ભગવતા જાય છે. તેનેજ આપણે શોષક અને ક્ષય એવા નામથી ઝોળખીએ છીએ. હવે એ શક્તિઓ પોતાના પ્રયોગમાં વધારો ઘટારો કરી શકે છે કે કેમ ? અને હવા પાણી તથા ખોરાકને પોતાનાં અતુલ્ય સાધનો બનાવે છે કે નહીં ? તેમજ પોષણ અને ક્ષયમાં ઘટાડો કરે છે. કે કેમ ? અને તેમાં વધારો કેમ કરે છે, તે સંબંધ આપણે જાણવું એ અતિ જરૂરનું યદ્ય પડશે. આ પ્રસંગે આટલું અસંબંધ જુલું લાગતું બાંધેલું કરવું પડે છે. પણ તેઓ આ વિશ્વના મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં ઉપાય ધર્મ પડે છે. ધર્મ એટલે શું ? આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ આટલે આવી પહોંચીએ છીએ; ત્યારે આ નંદનો પાર રહેતો નથી. હવે ધર્મ સંબંધી એટલે વિશ્વનાં ધર્મ વિષેની વાત કરવી પડશે. પ્રત્યેય વ્યક્તિના ધર્મ જે કે સ્વયં અને પાત્ર પરત્વે. બિન બિન છે તે સંબંધ દર્શાવી શકાય નહીં. કારણ કે પ્રકૃતિનાં રૂપો અનન્ત છે. તેને લઈને વ્યક્તિ પરત્વે પણ અસંખ્ય અસીમ ધર્મ પરમાણુઓ હોઈ શકે આપણે તો ક્રમતઃ વિશ્વનાં સામાન્ય અવલોકન તરીકે.

ધર્મના વિચારનું અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે સંપૂર્ણપણે તો બની શકતું મુશ્કેલ છે. માત્ર દર્શન રૂપ કૃતિ જે ધર્મ-વિપાકની સાથે નિકટનો સંબંધ રાખે છે- તેજ માત્ર દર્શાવવાની અર્થક્ષમતા છે. ખીજા વિશેષ પરિપાકની કૃતિથી અનુભવપૂર્ણ હોવા સાથે તે દર્શાવવા ડાળ કરવો એ બાલિયતા છે. અત્યારે આ પૃથ્વીપર ચાલતા અનેક મતમતાંતરે અને સંપ્રદાયો જણે પોતેજ ધર્મ હોય, તેમ માની બેઠેલા છે. પણ તે તમામને એકઠા કરીએ, અને તે- માંનાં મળતાં આવતાં સ્વરૂપોને જોડીએ, તો પણ ધર્મ શબ્દના રહસ્યમાં જે તત્ત્વ રહેલું છે. તેની બરાબરી ન કરી શકે કારણ ધર્મ તે બધા કરતાં કાંઈક વધારે આવવાયક શબ્દ છે.

પ્રકૃતિને વશ કરી તથા માયાને છતી જેમનો જીવન પ્રવાહ વિશ્વવહનના પ્રવાહ સાથે એકતા મેળવવા યોગ્ય થવા માટે છે, ત્યારેજ તેઓ ધર્મ એટલે શું ? તે કાંઈક સમજી શકે છે. કહી ઉમેલો જેમ બંને તરફનું ધ્યાન રાખી શકે છે તેમ ધર્મ ઉપદેશકો એવા પ્ર- કારના છે, વિશ્વ વહનના નિર્ભળ તાજા અમૃત જળનો જેઓને સ્વાદ છે, તેઓતો વાણીના વ્યવહારને પણ તજી દે છે, અને વાસનાની ધણી કાળ લગીની અવૃત્તિને તૃપ્ત કરવાનો બ્યારે સમય આવીને લાગે છે, ત્યારે શા માટે વિશ્રાન્તિ ભોગવે ? અગાધ સરવર અમૃત ભરિયું અવગાહન શાં ચાપ-અવગાહન કરતાં કરતાં પણ સુધાપાન થઇ જાય ત્યાંહાં વિશ્રાન્તિ કહો કેમ લેવાય ? ધર્મના બન્ધ સહુ ટળી જાય.

વાસના તૃપ્ત તૃપ્ત થઇ જાય.
સુધાનાં પાન એકલાં ચાપ.
સમિપમાં પરિ બ્રહ્મ દર્શાય.
દૃષ્ટિની પરાવૃત્તિ ક્યમ ચાપ ?

આદહાદમાં ગરકાવ થયેલો જીવડો બેલે પણ શું ? અને પાહું વાળીને જીએ પણ શું ? અને પછીતો આનંદ મગ્ન મરતાન બનીને પોતે પોતાને પણ જુલો નય અને એક- ત્વ ભાવનામાં જોડાઇ જાય. ત્યારે કહો કે એને કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું. આનું નામ મોક્ષ અને તેજ ખરો ધર્મ.

માયાના અને પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં અસંખ્ય જીવો ઉંચા નીચા થતા વિશ્વ વહન તરફ દૃષ્ટિ કરતા એક ખીજા અજાણતા બટકાતા ઉપર નીચે થતા કુબળતા વળી બહાર ડોકાં કહાડતા કપટો ઉલટી દિશામાં વહન કરતા અને તેનેજ ખરો માર્ગ જાણતા કેટલાક નજીક માં કેટલાક પાછળ ધણો મોટો ભાગ બહુ દૂર દેખાતો એવા અનેક નીતિ વિનિતિના વર્ણ વર્ણના કર્મ ક્રિયામાં મિજ મિજ દેખાતા સ્વાર્થા, લોભી, લૂચ્યા, પાખંડી, તરકટી, વિપરી ચોર, લૂંટારા, ઠગ પાપી કૃતધ્વી, વિરૂપાકૃતિવાળા, મૂર્છા પામેલા એવાના સમૂહના સમૂહોના તરવરાટને કહી ઉમેલા મહાન પુરૂષો જોતા હતા અને તેમને જુમો પાડી કહેતા હતા કે આમ આવો, પણ અરે ! ત્યાં સાંભળે પણ કોણ, પોતાની નજીકમાં આવેલા ધર્મી સુદ- તિવાન, પુણ્યશાળી જીવોને ઇચ્છારા માત્રથી બદાર ખેંચી લેવામાં આવે છે. પણ જે તે- ઓમાંના તેથી જરા દૂર રહેલાને કહી બહાર કહાડવા ધસેતો પેલા અપૂર્ણ કૃતિવાળાઓ તેનેજ પોતાની અશક્તિને લીધેજ પાછો ખેંચી પોતાનાથી આગળ ન જવાડે અને પોતે

પણ ડગલું ન ભરે, એવું થાય. જેમ પાણીમાં જેને તરતાં પણ નથી આવડતું તેવા કોષ. હુબતા પુરૂષ (વ્યક્તિ) ને કોષ તરીકે બહાર કઢાડવા-બચાવવા જ્ય તોનેજ હુબતો જેમ ગળે બાઝી પડે છે, અને તારનારને પણ ખુડાડે, અને પોતે પણ ખુડે, તારનારનું જેર હાં કામ આવતું નથી. કદાચ બહુ સમર્થ પ્રકૃતિ હોય તો એક જીંદગી વાત છે, આટલાજ વાસ્તે મહાન કપાળ દયાનીધિ પ્રત્યક્ષ નથી અને પોતાના સર્વત્ર વહનમાં પણ અદસ્ય રહે છે.

એમ કહ્યું હોય કે એક મજબુત સ્થંભ નાંખી નાની મોટી અસંખ્ય સાંકળોની સંકળના કરી હોય કે જેથી બળવાન વ્યક્તિઓ વગર હરકતે વિશ્વવહનને કાંડે આવી ઉભા રહે. આવી જ સાંકળો રહેતું નામ ધર્મના નિયમો.

માયાને જીતવા અને પ્રકૃતિને વશ કરવા જેજે ઉપાયોની યોજના અને ક્રમ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેને આપણે ધર્મના નિયમો કહીએ છીએ. કાંડે આવેલ કે ઉભેલ પોતે જ રસ્તે ચઢને આવેલ હોય, તેજ એક રસ્તો સાચો છે અને બીજા બધા ખોટા છે, એમ તે માનતો નથી. અને પોતાના રસ્તાને બહુ ટુંકાણ વાળો-સરલ છે એમપણ કહેતો નથી. બીજા અનેક સુગમ પથની ઉત્પત્તિ રહેતા મનમાં ઉપજી આવે છે, અને તે દર્શાવવાને તૈયાર થઇ જાય છે. આવી રીતેજ-વેદશાસ્ત્ર-યોગશાસ્ત્ર-ધર્મશાસ્ત્ર-જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર વગેરેની ઉત્પત્તિ બાજી શકાશે.

(ચાલુ)

મહાકાંડર-નાગર,

બુદ્ધ ધોષ.

—x—

બુદ્ધદેવનો સ્થાપેલો ધર્મ વખતના વહેવા સાથે જગતમાં સર્વત્ર પ્રચાર પામ્યો છે. જે સંકળ મહાત્માઓ ઉત્તર ધર્મના પ્રચાર કાર્યમાં સહાયતા કરી ગયા છે તે સર્વમાં બુદ્ધ ધોષ અનન્યતમ છે. 'મહાવંશ' નામે એક સુવિપુલ પાલિ ગ્રંથમાં બુદ્ધદેવનું જીવનચરિત સંક્ષેપે વર્ણિત છે.

મગધના બોધિદુમ સમીપ એક યુવક બ્રાહ્મણ વાસ કરતો હતો; તે સમગ્ર ક્લામાં સુ-નિપુણ હતો, અને ત્રણે વેદ સમ્પૂર્ણ રૂપે તે બણ્યો હતો. તે એકદા 'રેવત' નામે બૌદ્ધ બિશ્વ સાથે તર્ક-પ્રવૃત્ત થયો, ને તેમાં પરાજીત થતાં વિજેતાનો ધર્મ તેણે ગ્રહણ કર્યો.

ઉત્તર બ્રાહ્મણનો સ્વર 'બુદ્ધદેવ'ના જોડો જોગસ્વી અને સુમધુરહોવાથી બૌદ્ધગણે તેને 'બુદ્ધધોષ' એ ઉપનામ આપ્યું.

બૌદ્ધધર્મથી દિક્ષિત થઇને તે 'બુદ્ધધોષ' નામથી પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે.

દિક્ષા મહાશ્વિનંતર યુદ્ધધોષે 'રાનોદય' નામે એક બૌદ્ધ ગ્રન્થ પ્રણયન કર્યો. અનંતર તેમણે 'ત્રિપિટકની ટીકા' વિરચન કરવાનો વિચાર કર્યો. એ સમયે 'રેવત' બિહુએ તેને કહ્યું 'જ'બુદ્ધિપમાં ત્રિપિટકને મુલ ગ્રંથ માત્ર વિદ્યમાન છે; પણ તેની વ્યાખ્યા આ દેશમાં વર્તમાન નથી. (સુવિમ્ભ મહેન્દ્ર; ઇ. પૂર્વે ૨૪૧ ના સુમારે.) સિંહલી ભાષામાં ત્રિપિટકની એ વ્યાખ્યા લખાઈ ચુકી છે, તેનું અવલંબન કરી, પાલિ ભાષામાં 'ત્રિપિટકની ટીકા' વિરચન કરો, એથી જગતનું પ્રકૃત મર્જન સાધિત થશે;

રેવત બિહુનાં પરામર્શ અનુસારે યુદ્ધધોષે સિંહલ યાત્રા કરી. એ સમયમાં (ઇ. સ. ૪૧૦ થી ૪૩૨ દરમ્યાન.) 'મહાનામ' સિંહલનો રાજા હતો. યુદ્ધ ધોષ સિંહલનાં 'અનુ-રાધપુર' નગરમાં આવેલા 'મહા વિહાર'માં રહ્યા, અને ત્યાં સ્થવિર સંઘપાલની પાસેથી ત્રિપિટકની સિંહલી વ્યાખ્યા શ્રવણ કરી. સિંહલવાસીઓએ તેમની અમાધારણ વિદ્વતાથી સંતુષ્ટ થઇ તેમને 'અત્યકથા' (અર્થકથા) નામે પુસ્તક બેટ કર્યું એ 'અત્યકથા' જ ત્રિપિટકની પાલિવ્યાખ્યા. યુદ્ધધોષે એજ અત્યકથા પાલિ ભાષાથી અનુવાદિત કરી, જ'બુદ્ધિપમાં ત્રિપિટકની યથાર્થ વ્યાખ્યા પ્રચાર કરી.

યુદ્ધધોષે સિંહલમાંથી જે સમસ્ત બૌદ્ધગ્રંથના ઉદ્ધાર કર્યો, બરમીઝ વા તૈલંગી અક્ષરમાં તે સકલ ગ્રંથની પ્રતિલિપિ પ્રસ્તુત થઈ. એ રૂપે ક્રમે વૃક્ષદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મની પ્રચાર વૃદ્ધી થઈ. તદનંતર તે મગધના 'ઉડ્ડેલ' નગરમાં બોધિદ્રુમ (પ્રથમનાં) મૂલે પ્રત્યાગમન કર્યું.

બરમીઝો મહાભક્તિ સહિત યુદ્ધધોષનું નામ ઉચ્ચાર કરે છે. તેમનું કહેવું એવું છે જે, યુદ્ધધોષે સુવંજુદ્ધીપમાં આર્થાત વૃક્ષદેશનાં 'ખ્યાટન' નગરમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૪૦૦ નાં સુમારે તેમણે ત્રિપિટકનું ભાષાન્તર કરવા માટે સિંહલ ગમન કર્યું હતું. માગધી અક્ષરમાં લખેલ ત્રિપિટક તેમણે તૈલંગી (બરમીઝ) અક્ષરમાં લખ્યું છે. સિંહલમાંનું ત્રિપિટક, આનંદનમાં ૬૪૦ વર્ષ પછી (ઇ. સ. ૧૦૪૦ ના સુમારે) 'ખ્યાટન' 'પેગાન' નગરમાં દાખલ થયું.

યુદ્ધધોષના જીવનનું પૂજ્યાનુપૂજ્ય વૃતાન્ત 'યુદ્ધધોષુત્પત્તિ' નામે ગ્રંથમાં વર્ણિત છે. એ ગ્રન્થ, પાલી ભાષામાં લખાયેલો છે. તેમ તે, કોઈ વૃક્ષ દેશના પંડિતે રચેલો જણાય છે. સિંહલવાસીઓના મત પ્રમાણે યુદ્ધધોષ પ્રથમ સિંહલમાં ગયા હતા અને તે પછી વૃક્ષદેશમાં યાત્રા કરી; પણ વૃક્ષદેશવાસીઓનો મત એ છે જે, યુદ્ધધોષે પ્રથમ વૃક્ષદેશના 'પેગુ' નગરમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો, અને તે પછી તે, સિંહલ ગયા હતા.

'વિશુદ્ધિમગ્ગ' (વિશુદ્ધિ માર્ગ) ગ્રંથની રચના સમ્બન્ધે મગધમાંથી સિંહલદ્વીપમાં ગમન થી, ત્યાંના સ્થવિર ગણની પાસે નિવેદન કર્યું કે, 'મહાશયગણ, મેં સિંહલી અત્ય કથા બોધિ ભાષાથી અનુવાદિત કરવાનું મનમાં ધાર્યું છે. આપના તરફથી મને એક પંડે, સિંહલી અત્યકથા બેટ કરી મારો અભિલાષ પૂર્ણ કરશો.'

તેઓએ યુદ્ધધોષની આતુરીની પરિક્ષા કરવા સાથે તેને એ શ્લોક આપી કહ્યું કે તું

પહેલાં માત્ર આ બે ગાયાની પાલિ બ્યાખ્યા સુધી લાવે, તેથી અમારા મનની ખાત્રી થયે સમગ્ર (આખી) સિંહલી અતકથા તને બેટ કરિશું.

બુદ્ધોષે એ બે ગાયાનું અવલંબન કરી, ત્રિપિટકની સાહાયથી સુવિપુલ વિશુદ્ધિ મગ અંથ રચ્યો. એ અંથ તે ત્યાંના સ્થવિરગણ સમક્ષ વાંચ્યો હતો. તેવામાં કોઇ અદૃશ્ય રૂપી દેવતા ક્યાંય લઇ ગયો. તદનંતર બુદ્ધોષે ત્રીજી વખત વિશુદ્ધિમગે અંથ રચ્યો તે વખતે પણ ઉક્ત દેવતા એ અંથ લઇ ગયો. જેથી બુદ્ધોષે ત્રીજી વખત વિશુદ્ધિમગે અંથ સહેજે રચ્યો એથી પૂર્વોક્ત દેવતાએ પ્રયમના બનને વિશુદ્ધિમગે અંથ પાછા અર્પણ કર્યા. સ્થવિરગણે તે ત્રણે અંથ સાથે લઇ વાંચી બોલ્યા તેઓ મધ્યે કંઈ પણ પાર્થક્ય નથી તેમ કાંઈ શ્લોક, વાક્ય કે પદમાં પ્રભેદ નથી; એવું જણાતાં સ્થવિરગણ ઉચ્ચસ્વરથી બોલ્યાકે, સ્વમ્મ જૈત્તેય બુદ્ધ. બુદ્ધોષ રૂપમાં અવતીર્ણ થયા છે. તે પછી સ્થવિરગણની પાસેથી સિંહલી અતકથા કયા લઇ, તેણે 'અતુરાધાપુરનાં' 'અન્યાકર વિહાર'માં અવસ્થાન પૂર્વક પાલિ અતકથા રચી સ્થવિર ગણે એ અતકથા કથાને ત્રિપિટકનો ન્યાય પ્રમાણિક અંથ કહેવા રિવાજ.

ટોકીયોનું વિશ્વવિદ્યાલય.

ટોકીયો જાપાનનું મુખ્ય શહેર અને રાજધાની છે. સન ૧૮૭૩ સુધી જાપાનમાં કોઇ એવું વિદ્યાલય નહોતું કે જેથી સર્વે પ્રકારની ઉચ્ચ શિક્ષા હઈ શકાય. તેજ વર્ષમાં જાપાન સરકારે મી. ડાયર નામક એક અમેરીકન પંડીતને ટોકીયોમાં કોલેજીયમનું એક વિદ્યાલય સ્થાપીત કરવા બોલાવ્યો. ડાયર સાહેબે બિજ બિજ વિષયોના પાઠ્યાત્મ અધ્યાપકોને બોલાવી ટોકીયોમાં એક વિદ્યાલય ઉઘાડ્યું. ૧૮૭૭ ઇસવીમાં તેને વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. પ્રથમ આ વિદ્યાલય અમેરીકાની પદ્ધતિસર ચાલ્યું હતું. પરંતુ હાલ જર્મનીની પદ્ધતિને ત્યાં વીશેષ આદર થાય છે.

ટોકીયોનું વિશ્વવિદ્યાલય, શહેરથી દૂર એક ઉંચા અને વીસ્તીર્ણ મેદાનમાં સ્થાપીત છે. આ સ્થાનને 'હોગો' કહે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જ નૂદી નૂદી પાઠશાળાઓ છે, તેનાં મકાન ભવ્ય; વીસ્તીર્ણ. હવાદાર અને સુશોભીત છે. વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસક્રમ માટે વર્ષના ત્રણ ભાગ કાઢેલા છે. પ્રથમ ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરથી ૨૩ મી ડિસેમ્બર સુધી, દ્વિતીય ૮ મી જાન્યુઆરીથી ૩૧ મી માર્ચ સુધી અને તૃતીય ૮ મી એપ્રિલથી ૧૦ મી જુલાઈ સુધી છે. ભારતવર્ષમાં ધણુનો મત એમ હશે કે શિક્ષાની ઉત્કૃષ્ટતા શીની રકમથી જણાય છે, પણ જાપાનમાં તેમ નથી. વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીને ફક્ત ૨૫ 'યેન' (૩૯ રૂપિયા) વાર્ષિક દેવા પડે છે. એજનીયરીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને કાગળ, પેનશીલ આદિ સામાન કોલેજમાંથી આપવામાં આવે છે, જેને માટે ૧૦ 'યેન' વાર્ષિક આપવા પડે છે. હિંદુસ્તાનની કોલેજોમાં કદી કદી વિદ્યાર્થીની શી માટે રૂ. ૧૦૦ થી પણ અધિક આપવા પડે છે.

એક બે વર્ષ મુખ્યની એલફીન્સ્ટન કોલેજના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પાસેથી રૂ. ૧૦૪ અને કલકત્તાની પ્રેસીડેન્સી કોલેજના વિદ્યાર્થી પાસેથી રૂ. ૧૪૬ સુધી લેવામાં આવ્યા છે. ટાકીયો વિશ્વવિદ્યાલયને માટે જોટલી શિક્ષા-સામગ્રી જોડાયે તેટલી હાલમાં નથી એ વાતનો જાપાન-સરકારને ખેદ છે. સરકાર ઇચ્છે છે કે ૧૨૦૦૦૦૦ પૌંડ ખર્ચ કરી આ સંસ્થાની ખર્ચી આવશ્યકતા પૂર્ણ કરી દેવી જોઈએ.

વિશ્વવિદ્યાલયનું એક મોટું સભા-ભુવન છે. તેની આસપાસ કાનૂન, વૈદ્યક, શીક્ષ, સાહિત્ય, ઐતિકશાસ્ત્ર અને કૃષિશાસ્ત્રની કોલેજો છે. તે કોલેજોનું સંક્ષિપ્ત વીવરણ નીચે મુજબ છે.

College of Law—કાનુનની પાઠશાળા.

આ પાઠશાળાના કાનૂનની પાઠશાળા વીદ્યાર્થીઓને કાનૂન કિંવા રાજનીતિ એ બેમાંથી એક વિષય લેવો પડે છે. ૪ વર્ષ અભ્યાસ ક્રીધા પછી અંતિમ પરીક્ષા થાય છે. આ પાઠશાળા તરફ વિદ્યાર્થીઓનું વીશેષ ધ્યાન રહે છે. નિયમિત વિષયોના નિબંધો લખવા, સંભાષણ કરવું અને વ્યાખ્યાન આપવું એ પણ અહીં શીખાવાય છે.

આ પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તેટલાં વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી શકે છે. અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ જાય તેણે પરીક્ષાં માટે નિવેદન કરવું જોઈએ. પાઠશાળામાં એક વર્ષ પૂર્વે અભ્યાસ ક્રીધા વીના વિદ્યાર્થી પ્રથમ પરીક્ષામાં બેસી શકતો નથી. ચાર વર્ષ પછી ચોથી અને અંતિમ પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી પણ વિદ્યાર્થીને એક પરીક્ષા હજી વધારે આપવી પડે છે.

આ પરીક્ષામાં નીચત વિષયોમાંથી કોઈ પણ પાંચ વિષયો પર પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે અને તેમાં પસાર થનાર વિદ્યાર્થીઓને ‘ હોગાકુશી ’ (હો=ધર્મશાસ્ત્ર. ગાકુશી=પંડીત) નામક પદવી આપવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે પદવી મળ્યા પછી વિદ્યાર્થી વકીલાત કરી શકે છે અને ન્યાયાધિશનું પદ મેળવવા માટે અધિકારી ગણાય છે. નોકરી કરવાથી તેને તે વિભાગની બીજી બીજી પરીક્ષાઓ દેવી પડે છે. આ પાઠશાળામાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયો શીખવવા માટે અનેક શિક્ષકો નીચત છે. નીચે આપેલા વિષયો પર સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે:—

વિષય.

વ્યાખ્યાનકારોની સંખ્યા.

૧	Constitution સંખ્યવ્યવસ્થા	૧
૨	Public Law સાર્વજનિક કાનૂનો	૧
૩	Civil Code દિવાની કાનૂનો	૪
૪	Commercial Code વ્યાપાર સંબંધી કાનૂનો	૩
૫	Code of Civil Procedure દિવાની કામ ચલાવવાના કાનૂનો	૧

૬	Code of Criminal Procedure ફેજવારી કામ ચલાવવાના કાનૂનો	૧
૭	Political economy and Finance અર્થશાસ્ત્ર અને કૌશલ-વ્યવસ્થા	૩
૮	Statistics અંકશાસ્ત્ર	૧
૯	Politics રાજનીતિશાસ્ત્ર	૧
૧૦	History of Politics રાજનીતિ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ	૧
૧૧	Administrative Law રાજ્યશાસન-નિયમ	૨
૧૨	Public International Law બિન રાષ્ટ્ર સંબંધી સાર્વજનિક કાનૂનો	૨
૧૩	Private International Law બિન રાષ્ટ્ર સંબંધી વ્યક્તિવિષયકકાનૂનો	૨
૧૪	History of Legal Institutions ધર્મશાસ્ત્ર સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ	૧
૧૫	Comparative History of Legal Institutions બિન રાષ્ટ્રિય ધર્મ સંસ્થાઓનો તારતમ્ય સચક ઇતિહાસ	૧
૧૬	Roman Law રોમન કાનૂનો	૧
૧૭	English „ ઈંગ્લીશ „	૨
૧૮	French „ ફ્રેન્ચ „	૧
૧૯	German „ જર્મન „	૧
૨૦	Jurisprudence ધર્મશાસ્ત્રની મિત્રાસા.	૧

આ વિષય-માલિકાથી પાઠકો જાણી શકશે કે ભારતવર્ષ અને જાપાનની આધુનિક કાનૂન-શિક્ષામાં શું ફેર છે. ઉપલી પાઠશાળામાં પ્રત્યેક વિષય અભિવ્યાપક રીતિથી શીખવવા માટે પ્રબન્ધ કરવામાં આવ્યો છે. આથી જાપાન સરકારની ઉદારતા અને પ્રબલત્તંત્રતાનું સહજમાં અનુમાન કરી શકશે.

College of Medicine વૈદ્યકશાસ્ત્ર શાળા.

આ પાઠશાળામાં બે શાખાઓ છે. (૧) વૈદ્યક (૨) ઔષધિ-ક્રીયા વૈદ્યકશાળામાં અભ્યાસ કરવામાં ચાર વર્ષ લાગે છે.

Anatomical and Physiological Science. શારીરશાસ્ત્ર અને મંદ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

Surgical and Ophthalmological Science શસ્ત્રવિદ્યા અને નેત્રવિદ્યા.

Medical Obsterical Science વૈદક અને પ્રસવ વિદ્યા.

ઉપલી ત્રણે શાખાઓમાં પાસ થનારને ' ઈ ગાકુશી ' (વૈદક-વિદ્યાર્થ) ની પદવી આપવામાં આવે છે.

આ પાઠશાળામાં એક ચિકિત્સાલય પણ જોડવામાં આવ્યું છે તથા પાંચસો રોગી સહજવાનો પ્રબન્ધ છે. વૈદક અને શસ્ત્રવિદ્યામાં નવિન આવિષ્કાર કરવા માટે જે સામગ્રીની અભાવ છે, તે બધી અહીં સંગ્રહ કરવામાં આવી છે. ચિકિત્સાલયમાં સર્વ પ્રકારના રોગીઓની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. રોગીઓને માટે અન્નવસ્ત્રોના પણ પ્રબન્ધ છે. આ કારણે સહી સર્વ પ્રકારના રોગીઓ અહીં આવે છે અને વિદ્યાર્થીઓને અતુલ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર મળે છે. આ પાઠશાળામાં શસ્ત્રક્રિયા સંબંધી, વૈદક અને રસાયણશાસ્ત્ર સંબંધી, ઔષધિ અને વનસ્પતિ સંબંધી તથા આરોગ્ય વિષયક બીજા અનેક વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહ ઉત્તરોત્તર વધારવાનો પ્રબન્ધ કરવામાં આવે છે. અહીંથી વિદ્યાર્થીઓ ઘણા પ્રશંસનીય આવિષ્કાર કીધા છે.

ઔષધિ-ક્રિયા શાખાના વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરવો પડે છે. અભ્યાસ સમાપ્ત થવાથી ત્રણ પ્રકારના અર્થાત્ લિખિત, પ્રયોગ-દર્શક અને મોડાની પરીક્ષા લેવાય છે.

લિખિત પરીક્ષામાં બે વિષયો પર પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે.

- ૧ Pharmaceutical Chemistry—ઔષધિ રસાયન-શાસ્ત્ર.
- ૨ Pharmacography and Dispensing—ઔષધિ લખવા અને દેવાની રીત. પ્રયોગ પરીક્ષામાં નીચે લખેલા ચાર વીધયો પર પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે.
- ૧ Analysis—પૃથક્કરણ.
- ૨ Japanese Pharmacopoea—જાપાની ઔષધ કીધા.
- ૩ Forensic Chemistry—બાળ વિભાગ સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર.
- ૪ Sanitary Chemistry—આરોગ્ય રક્ષા સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર. મોડેની પરીક્ષામાં પાંચ પ્રકારના પ્રશ્ન પુછાય છે.
- ૧ Pharmacography—ઔષધિ-લેખન.
- ૨ Medical Botany—ઔષધીય વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર.
- ૩ Organic Chemistry—સેદ્ધિ રસાયણ-શાસ્ત્ર.
- ૪ Forensic Chemistry—બાળવિભાગ સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર.
- ૫ Sanitary Chemistry—આરોગ્યરક્ષા સંબંધી રસાયણ-શાસ્ત્ર.

આ પરીક્ષામાં પાસ થનાર વીધાર્થીઓને ' યાકુ-ગાકુશી ' (ઔષધિ પ્રક્રિયા-વિદ્યાર્થ)

ની પદવી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આ શાળામાં બહુ જ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થાય છે. વૈદ્યકશાસ્ત્ર પાઠશાળામાં કુલ ૨૮ અધ્યાપનાકાર શીક્ષકો છે.

Engineering College શીક્ષણશાળા.

શીક્ષણશાળામાં નવ શાખાઓ છે. પ્રત્યેક શાખામાં અભ્યાસક્રમ ત્રણ વર્ષ અને ત્રણ મહીનાનો છે.

- ૧ Civil Engineering—સામાન્યપારવિષયક શીક્ષણ-વિદ્યા.
- ૨ Mechanical Engineering—યાંત્રિક શીક્ષણ-શાસ્ત્ર.
- ૩ Naval Architecture—નૌકા પ્રજ્ઞપન-શાસ્ત્ર.
- ૪ Technology of Arms—શસ્ત્રોત્તર કળાવિજ્ઞાન.
- ૫ Electrical Engineering—વિદ્યુતવિષયક શીક્ષણ-શાસ્ત્ર.
- ૬ Architecture—નિર્માણ શીક્ષણ.
- ૭ Applied Chemistry—સપ્રયોગ રસાયણ-શાસ્ત્ર.
- ૮ Technology of Explosives—સ્ફોટક વસ્તુ વિદ્યા.
- ૯ Mining and Metallurgy—ખનિજ શાસ્ત્ર અને ધાતુ-શોધન ક્ષેત્ર.

આ ૯ વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક વિષય પાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને 'કો-ગ્રાડ્યુઈ' (શીક્ષણ-વિધારક) ની પદવી મળે છે. આ પાઠશાળામાં ભૌતિક શાસ્ત્ર પણ શીખવવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા ઘણો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સ્વદેશ કિંવા પરદેશમાં, ગમે ત્યાં, મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ, મકાનો અને સંસ્થાઓ છે ત્યાં અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા વિદ્યાર્થીઓને સરકારી ખર્ચથી મોકલવામાં આવે છે. આ પાઠશાળામાં નેડાયલાં એવાં ઘણાં જ જૂન છે જેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં યંત્ર અને અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિ રાખવામાં આવે છે. પ્રત્યેક વિભાગના જૂદા જૂદા અધ્યક્ષ છે. નૂતન આવિષ્કાર કરવાવાળા પુરુષને ખૂબ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. આ પાઠશાળામાં નેડાયલાં સાત પંદરથી-સંઘર્ષાલય છે. જાપાનમાં આ પાઠશાળા બહુ લોકપ્રીય છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને આ પાઠશાળામાં પ્રવેશ ને કરી સંધ્યાને કારણે નીરાશ થવું પડે છે. આ પાઠશાળામાં કુલ ૨૯ અધ્યાપકો છે.

College of Literature સાહિત્ય-શાળા.

આ પાઠશાળામાં પણ ૯ શાખાઓ છે અને પ્રત્યેક શાખામાં અભ્યાસક્રમ ૩ વર્ષનો છે:-

- ૧ Philosophy—તત્ત્વજ્ઞાન.
- ૨ Japanese Literature—જાપાની સાહિત્ય.
- ૩ Chinese Literature—ચીની સાહિત્ય.

- ૪ Japanese History—જાપાની ઇતિહાસ.
- ૫ Hisory—સામાન્ય ઇતિહાસ.
- ૬ Comparative Philosophy—અન્યાપેક્ષ ભાષા-વિજ્ઞાન.
- ૭ English Literature—અંગ્રેજી સાહિત્ય.
- ૮ French ” ફ્રેન્ચ ”
- ૯ German ” જર્મન ”

આમાંથી કોઈ પણ વિષયની પરીક્ષા પાસ કરનારને ‘વન-ગ્રાંટુશી’ (સાહિત્યવિષારદ) ની પદ્વી મળે છે. આ પાઠશાળાના એક મહાધ્યાપકના સમ્પાદકત્વમાં જાપાનનો એક અતિ ઉત્તમ ઇતિહાસ લખવા માટે સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવે છે. હજી સુધી કુલ ૧૦૦૦૦૦ કાગળ પત્રો અને ગ્રંથ ભેગા થયા છે, જેમાં ૨૦૦ ધણાજ પ્રાચીન છે. આ પાઠશાળામાં સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનકાર (Expositor or Professor) કુલ ૨૧ છે—

સંસ્કૃત સાહિત્યપર વ્યાખ્યાન દેવાવાળો પણ એક અધ્યાપક છે.

College of Science ભૌતિક શાસ્ત્રશાળા.

આ પાઠશાળામાં આઠ વિષયોની શીક્ષા આપવામાં આવે છે:—

- ૧ Mathematics—ગણિત.
- ૨ Astronomy—જ્યોતિષ.
- ૩ Theoretical Physics—ઔપચિતિક પદાર્થ વિજ્ઞાન.
- ૪ Experimental Physics—સપ્રયોગ પદાર્થવિજ્ઞાન
- ૫ Zoology—પશુ વીધા
- ૬ Botany—વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર
- ૭ Chemistry—રસાયણ-શાસ્ત્ર
- ૮ Geology—ભૂરચના શાસ્ત્ર

ઉપર લખેલા વિષયો શીવાય આ શાળામાં બૂકમ્પશાસ્ત્ર અને મનુષ્ય જાતિ વર્ગીકરણ શાસ્ત્ર આદિ વિષયોની શિક્ષા આપવામાં આવે છે. શીક્ષ્ય અને ઇતિહાસ આદિ શીખવા-વાળા વિદ્યાર્થીઓને પણ વ્યાખ્યાનમાં ઉપરિચિત થવું પડે છે. ઉપર લખેલ આઠ શાખાઓ-માંથી કોઈ એક શાખામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને ‘રી-ગ્રાંટુશી’ (ભૌતિકશાસ્ત્ર-વિષારદ) નામક પદવી મળે છે. આ પાઠશાળામાં ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓ રહેતા નથી.

આ પાઠશાળા સાથે જોડેલું એક મોટું સંગ્રહાલય છે. તેમાં નાના પ્રકારનાં ધંત્રો રાખેલાં, બિન બિન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, બુગર્જન પદાર્થ અને અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ

લાં સુરક્ષિત છે. પાઠશાળામાં સંયુક્ત એક વેધશાળા છે જેમાંથી ફ્રેંચ ભાષામાં એક પંચાગ નીકળે છે. પાઠશાળાથી એક માઈલ છેટે ૪૦ એકરના વીસ્તારમાં વનરપતિનો એક ભાગ છે વૈદકશાસ્ત્ર અને વનરપતિ શાસ્ત્ર શીખવાવાળા વિદ્યાર્થીઓ અહીંયા આવી વનરપતિ શાસ્ત્ર સંબંધી વિવિધ પ્રકારનો અનુભવ લે છે. ભૂકમ્પના વિષયમાં મહાધ્યાપકોએ અનેક શોધ કરી છે—આ વિષયનું એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર બની ગયું છે, ભૂકમ્પશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા એક અનુપમ વેધશાળા બની છે, કહેવાય છે કે તેના સરખી આખી પૃથ્વીમાં કોઈ વેધશાળા નથી. આ પાઠશાળાના અધિકારમાં સામુદ્રિક જીવોનું પણ એક સંગ્રહાલય છે. તેમાં બિન બિન પ્રકારના જળચરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, આ ભૌતિકશાસ્ત્રશાળામાં કુલ ૨૩ વ્યાખ્યાનકારો છે.

College of Agriculture કૃષિશાળા.

- ૧ Agricultural Chemistry—કૃષિ વિદ્યા.
- ૨ Forestry—વનશાસ્ત્ર
- ૩ Veterinary Medicine—પશુ વૈદકશાસ્ત્ર

આ પાઠશાળામાં પાસ ચનારને ‘નો-ગ્રાફી’ (કૃષિશાસ્ત્ર વિદ્યાર્થ) અને ‘જ્યુન-ગ્રાફી’ (પશુ વૈદક-વિદ્યાર્થ) ની પદવીઓ મળે છે. આ પાઠશાળા ટાકીયોથી દૂર છે. ખેતી માટે ૧૩૮ એકર જમીન આ પાઠશાળાને મળી છે નાના પ્રકારનાં કૃષિપત્ર, ધાન્ય અને ખીજા કૃષિ સંબંધી પદાર્થોનું હાં અપૂર્વ સંગ્રહાલય છે પશુઓને માટે એક દવાખાનું પણ છે. તેમાં સર્વને મરત દવા અપાય છે. જાપાનનાં કેટલાંક જંગલો આ પાઠશાળાના અધિકારમાં છે.

વનશાસ્ત્ર શીખવાવાળા વિદ્યાર્થીઓ અને નવો જ આવિષ્કાર કરવાવાળા અધ્યાપકોને માટે ‘ચીચા’ નામક જીલ્લામાં ૪૦૦૦ એકરથી પણ વધારે વિસ્તારનું એક જંગલ આ પાઠશાળાને મળ્યું છે. ‘હોકોડેટ’ નામક પ્રાન્તમાં આ પાઠશાળા માટે એક ખીજું મોટું જંગલ મળ્યું છે. તેનો વિસ્તાર ૪૫૦૦૦ એકર છે. ઉત્તમ વૈજ્ઞાનીક રીતિથી આ જંગલોનો પ્રબંધ કરવામાં આવે છે. આ જંગલમાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ખૂબજ વસવાટમાં સુરક્ષિત છે. આ પાઠશાળા દ્વારા કૃષિ સંબંધી એક પુસ્તક નીકળે છે. કૃષિ અને વન સંબંધી નૂતન આવિષ્કારનું પૂરું વીવરણ આ પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થાય છે. આ પાઠશાળામાં ૨૩ વ્યાખ્યાનકારો છે.

આ પ્રકારે ટાકીયો વિશ્વ વિદ્યાલયમાં ૧ પાઠશાળાઓ છે, આ પાઠશાળાઓમાંથી જે પદવી લઈ નીકળે છે તેને આગલા અભ્યાસને માટે વિશ્વ વિદ્યાલયના સભા-સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાની આગમી મળે છે. અહીં કોઈ નિયત વિષય શીખવવામાં આવતો નથી. પોતાની ઇચ્છાનુસાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરે છે. સભા તરફથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં સહાયતા મળે છે. પાંચ વર્ષ આ પ્રકારે સ્વતંત્ર અભ્યાસ કર્યા પછી, વિદ્યાર્થી પોતાપોતાના વિષયપર નિબંધ લખી સભાના વિદ્યાધિકારીઓ પાસે મોકલે છે. નિબંધની ચોખ્ખતાનો નિર્ણય થવા પછી વિદ્યાર્થીઓને ‘દોક્ટરી’ (સાન્ની) નામક પદવી મળે છે.

વિષે શ્રીધી કોઈ વાર શંકા થઈ શકશે નહિ, તમારી પોતાની યથાર્થતાના અનુભવમાંજ તમને પરમાત્માની યથાર્થતાનો અનુભવ થશે. કશાથી પણ ના ડગાવી શકાય એવો અતિમ અનુભવ આવા પ્રકારનો હોય છે—અનેક માનવિઓને થયેલો માનવઅનુભવ આવા પ્રકારનો છે, તેને માટે આ બાબતથી દુનિયા પલટાઈ ગઈ છે. બાવિઝાલના ધર્મનું ખાલી બર્ચુસ્થાન આવા પ્રકારનું છે; એક યથાર્થ ધર્મજ નેના આધારે યોગ્ય શકાય એવો ખડક પણ આવી જતો ને. એક પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે, યથાર્થરીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે, કે આંતરપુરુષની સાક્ષિમાંજ ધર્મરના અસ્તિત્વની એકની એક સાખીતીનો સમાવેશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના દૂમલાઓથી, સર્વપ્રકારના આક્ષેપોથી નિર્ભય જનીને ધર્મનો આધાર આપોઆપ આવા પાયા ઉપર બનશે. કાલ ગણનાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન આવે ડગાવી શકશે નહિ, કારણ કે દરેક માનવી આવે અનુભવ પોતાની મેળે કરી શકશે; કોઈ પણ પ્રકારની ટીક—અર્થા વડે, શાસ્ત્રોનો વિનાશ કરવાથી અને છિન્ન બિન્ન કરી શકાશે નહિ, કારણ કે નિત્યાત્માના અમર જીવનમાં તે હમેશાં પુનરજન્મનું પાયામાં જાય છે; કોઈ પણ પ્રકારનાં મંદિરો, નિષ્કલ નિવડવા છતાં તેને ડગાવી શકશે નહિ, કારણ કે આને લીધેજ મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. તેની પોતાની શોધમાં સહાય મળવા માટે આવી યોગજના કરવામાં આવી છે; બાહ્ય પ્રદેશમાંથી કશાનો પણ તેને સ્પર્શ થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે માનવના આંતર હૃદયમાં તેનો વાસ છે. આ હૃદયગુહામાં હમેશાં વધતા જતા અનુભવો, સંપૂર્ણજ્ઞાન, ઉડી ખુદ્દિ, ઉભરાઈ જતા પ્રેમનો અને વિવર્તરૂઢિત શાન્તિ તથા આનંદનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય સર્વ બંધે વિનાશ કરણ થાય પરંતુ આતો વિવર્ત રૂઢિત છે; આમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી ક્ષણિકનો વિનાશ થવાનો કંઈ દિસાબ નથી કારણ કે અનંત ઉદ્ભવસ્થાન તો રહે છે.

ધર્મજ અગત્યનું હોવા છતાં ધર્મમાં કંઈ આટલુંજ નવીન દાર ખુદ્દું થતું નથી. એટલું કહેલું તમારા સમજામાં હશે, કે હૃદયના વિસ્તાર સાથે ધર્મજ નાનુક પ્રકારે વડાતો દેહ વિઘાસ પામતો જાય છે. માનવ અંતરમાં વસતા દિવ્યપુરુષનો સાક્ષાત્કાર થતાં સ્થૂલ-પાદિમાં નવીન દન્દિયો, નવીન શક્તિયો જન્મત બનતી આપણા જીવામાં આવે છે. તમારા માંના દરેકમાં ઉચ્ચ સૃષ્ટિયો સાથે સમઘ ધરાવતી ધન્દિયો જન્મત બનવાની તવારીખ છે જે તમે મને પૂછો કે હું આમ શા માટે કહું છું તો મારો ઉત્તર ધર્મજ સાદો છે; દૃષ્ટાંત તરીકે જે તમારામાંના દરેકજાજ જણાવે તમારી મરજમાં આવે તેમ પ્રાણવિનિમય અથવા મુહાસપાદક વિધાના નામથી જાણીતી વિધા વડે સ્થૂલ ધન્દિયોને સુસ્ત, શાંત બતાવે કે જીવી તમારાથી સ્થૂલ પાદો જોઈ શકાય નહિ, સ્થૂલ અવાજ જવજ કરી શકાય નહિ, ધન્દિયો બાહ્યસૃષ્ટિમાં ધાવન કરે તેમ તમારાથી રસ, ગંધ, સ્પર્શ લઈ શકાય નહિ—તો આવી દશાઓમાં બારમાનવિએ લગભગ દરની સંખ્યામાં આવી આંતરધન્દિયો સ્વતઃઆવિર્ભાવ પામી શકે છે, એક સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરી શકે છે. દવે જ્યારે તમારા સમજવામાં આવે છે, કે આવા પ્રકારની એક કૃત્રિમ વૃદ્ધિ વડે એકાદ સાધારણ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને દિવ્ય દૃષ્ટિ અથવા દિવ્ય ધવજવાગાંબનાવી શકાય અથવા સાધારણ સ્થૂલ સ્પર્શથી અનુભવ ના થઈ શકે એવા પદાર્થોનો સ્પર્શ અને અનુભવ કરાવી શકાય; જ્યારે તમારા સમજવામાં આવે છે, કે સ્થૂલનો નિરોધ સાધવા વડે આવી મૂલધન્દિયો કાર્ય કરવા સમર્થ

બનેછે — અમુક બાધનોમાં હોવા છતાંએ કાર્ય કરી શકે છે — ત્યારે માનવી અત્યારે મૂલ દશામાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને જાગૃત બનાવવાની તૈયારીમાં છે, તેઓ આપોઆપ જાગૃત બનવા માટે એકાદ કૃત્રિમ દશાની જરૂર છે, એ બાબતની એટલી સાધારણ પ્રકારની સ્પષ્ટ સાબીતી છે. પરંતુ એવી કૃત્રિમ દશામાં તેઓ સ્વતઃજાણી આવે છે એટલું ખાત્રી બધું છે. ને તેમનું અસ્તિત્વ ના હોય તો તમે સ્થૂલ શરીરને ગમે તેટલું શિથિલ બનાવો તેથી તેઓ સ્વતઃ જાણી આવશે નહિ; તેમનું એ પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ હોવાથીજ તેઓ કાર્યપરા-યણુ થઈ શકે છે. પરંતુ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિમાં આવતાં તેમનાં બલવાળાં આદિભનોને લીધે મૂલ દશામાં રહેલી જાગૃત બનતી ઇન્દ્રિયોનાં નાણુક આંદોલનો મરણ શરણુ થઈ જાય છે. આવી એકાદ સભામાંથી એકલા કરેલા વિશાલ સમૂહમાં તમારાથી તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકાય છે તેનું કારણ એટલુંજ છે, કે તેમની ત્યાં હાજરી છે પરંતુ માત્ર ઘોડો ધણોજ વિકાસ થયો છે.

હવે માત્ર આટલુંજ ખરું છે એમ નહિ — આ બાબત મેં પ્રથમ દર્શાવી છે કારણ કે હવે પદાર્થવિદ્યાએ તેને સર્વમાન્ય વ્યાવહારિક રીતે સ્વીકાર કર્યો છે — પરંતુ તેમને પ્રાણુચિનિયમની ખીણકુલ મદદ વિના કૃત્રિમ રીતે જાગૃત બનાવી શકાય છે જ્યારે આ એક ગમે તે માનવિને એવો અનુભવ કરાવવાનો એક સ્તરો માર્ગ છે ત્યારે અન્ય સાધન માટે ચિત્તિશક્તિના એટલા બધા વિસ્તારની જરૂર છે કે જ્યારે પછી આવી ઇન્દ્રિયોની યથાર્થતાને સંબંધિત બાબત રૂપે સ્વીકારમાં આવે છે. સામાન્યરીતે ધ્યાનના ના-મથી જે કંઈક સર્વના જાણવામાં છે તે વડે આનું પરિણામ લાવી શકાય છે; માત્ર એકતા-નતા પૂર્વક પ્રવર્તતી વિચારપરંપરા એજ ધ્યાન છે. જે કોઈ લક્ષ આપી શકે છે, જે કોઈ એકાદ વિષય ઉપર ઘોડા સમય માટે દૃઢતાથી મનને બટકવા દોષા વિના વિચાર ચલાવવાને સમર્થ છે, તે ધ્યાનનો આરંભ કરવાને તૈયાર થયો છે, અધિકારી બન્યો છે. ઉચ્ચ શ્રેષ્ઠ પ્રકારના એકાદ વિચારમાં ગુપ્તતાન બના જાય એવાં માનવિઓ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ બધે કંઈ ના કરી શકે એવાં જાણીય પરંતુ ધ્યાનનો આરંભ કરવા માટે તેઓજ સર્વથી પ્રથમ વિશેષ અધિકારી બનેલાં જાણીય છે; જાણે કે આવો વિચાર તેમનામાં એક આવેશ રૂપ બની જાય છે, તમારી એમ કહેવાની મરણ હોય તો તેમનામાં જૂતની પેડે બરાબ બેસે છે. આ ખરે તેઓ આવા વિચાર માટે વીર નરો ધર્મવીરો સમાન બની જાય છે. મારું એમ કહેવું નથી કે આ ઉત્તમોત્તમ દશા છે તે તેવી નથી. એકાદ વિચારના આવેશમાં તજાણ બંધ, એ ઉત્તમ પ્રકારનું નથી, પરંતુ વિચારને આપણા આવેશના આધિનમાં રાખવો, એ ઉત્તમ પ્રકારનું છે — આ એક હજી ઉચ્ચ પ્રકારની ભૂમિકા છે. પરંતુ એકાદ વિચારના આ વેશમાં તજાણી જવાની શક્તિથી એટલું તો સૂચવાય છે, કે નમે બાવના પ્રદેશની ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ ચઢતા જાય છે; ગાંઠાં રૂપે અંકાયલાં, સમજાવ્યા છતાં પોતાની મૂર્ખતા બહેલી બાવનાઓમાંથી દૂર ખસવાની અનીચ્છા વાળાં અનેક શ્રી પુરો, દુનિવાનાં સ્વપ્ન સ્પૃહિમાં વિહરનારાં, હવાઈ કિલ્લાઓમાં વિહરનારાં, આગામિ સૂતરું યુગનાં સ્પન ખડાં કરનારા કવિઓ, પોતામાં બરાબ બેઠેલા વિચારના આવેશમાં કોઈ કોઈ વાર ખુદિ વિના દુનિયા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવનારાં શ્રી પુરો, આવાં સર્વે મનની એકાગ્રતાની શક્તિના એવા માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યાં છે કે તેમની બાવનાઓ તેમને આધિન બનતાં, તેઓ ધણાંજ આ-

ગળ વધવાં જોઇએ — માનવ જિદ્દ ક્રમની અન્ય ભૂમિકા પર્યંત આવી લાગવાં જોઇએ. ધ્વાન વડે આવી ઇન્દ્રિયોને અપ્રાકૃતિક રીતે જમત જમાવી શકાય છે; એટલે વિચારના નિયમો જાણીને, તથા તમારી જેવી ઇચ્છા હોય તે મેળવવા પૂરતો તેમનો ઉપયોગ કરવાથી તમે ઉત્તિક્રમના પ્રાકૃતિક કાર્યોને શીઘ્ર જિદ્દ વાળાં બનાવો છો. જેમ એક પશુપાલકને એક ખાસ જાતિ ઉછેરવાની હોય છે ત્યારે તેને કામ લાગે એવા પ્રકૃતિના નિયમોને તે સહાયમાં લે છે તથા તેને બાંધકારક લાગે એવા નિયમોનો લાગ કરે છે અથવા તેમને લક્ષમાં લેતો નથી, તેમ તેટલાજ અર્થ પૂરતી આવી બાબત માત્ર અપ્રાકૃતિક છે. તે સર્વ પ્રકારની વિરૂદ્ધ જતી શક્તિયોને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરે છે કે જેથી જેમની તેને જરૂર છે એવી શક્તિયો છૂટથી કાર્ય કરી શકે. મનના નિયમોનું પણ આવું ને આવુંજ છે; જો ચિત્ત શક્તિનો વિસ્તાર સાધનારો માનસિક નિયમો તમારો જાણવામાં હોય તો તમારામાં શ્રેષ્ઠ માનસિક શક્તિયો સાધવામાં તમે તેમનો શાસ્ત્રીય રીતે ઉપયોગ કરી શકો; તમારા સૂક્ષ્મદેહના બંધારણમાં પણ આવી માનસિકશક્તિયોને તમે સહાયમાં લઇ શકો; આથી આવો દેહ ચિત્તિશક્તિના એક વહન રૂપ બને છે, તમારી જાણવાની ઇચ્છાને અધિન થાય છે. આવું કંઇક તમારામાં ક્યારનું એ ઉછળી રહેવા માંડ્યું છે; આથીજ તમારે મજ્જતંતુ-મન પીડાઓમાં પીડાવું પડે છે; પરંતુ નિયમ તમારા સમજવામાં આવતાં તમારાથી શરીરને નુકશાન વિના સૂક્ષ્મપ્રકારની મજ્જતંતુસંરચના જિદ્દ કરી શકાશે. માત્ર આવી બાબત માટે એવા પ્રકારના નિયમોની જરૂર છે કે જેમને અનેક લોક લાત લગાવે છે; આપણા ઝમાનાના વિલાસમય અને સુખ શોધતા શિષ્ટાચારમાં એક પ્રકારના રચ્ય આત્મ નિરોધની બાવના લોકપ્રીય નથી. તમારા રચ્યદેહને માત્ર એક હથિઆર સમાન બનાવવો, તમારા ઉદ્દેશને ઉત્તમ પ્રકારે પારપાડે એવું જે તમે પસંદ કરો તેજ તેને આરોગવા દેવું, તમારા હેતુને બંધ બેસતું હોય એવુંજ માત્ર તેને પીવા દેવું, તમારા સમક્ષ ખડા થયલા ઉદ્દેશને પાર પાડે તે કરતાં વધારે નહિ પરંતુ જોઇતા પ્રમાણમાંજ તેને નિદ્રા લેવા દેવી—દેહને આત્માના ઉપરિ અથવા સમાન પદવાળો નહિ પરંતુ સેવક સમાન બનાવવો—આવા પ્રકારનાં સાધનો સૂક્ષ્મદેહ અને તેની સૂક્ષ્મઇન્દ્રિયોની શીઘ્ર ચાલતી જિદ્દ સાથે સિદ્ધ થવાં જોઇએ. આપણામાંના ઘણાએ આ પ્રમાણે વર્તે છે; પ્રકૃતિ પણ આ કાર્ય ચલાવી રહી છે, પરંતુ માનવ પ્રકૃતિના સાથમાં રહીને કરી શકે તેટલી ઝડપથી આવું કાર્ય ચાલી શકતું નથી.

અમેરિકાના પશ્ચિમ કીનારે કેલિફોર્નિયા પ્રાંતમાં વિદ્યુતની દશાઓ અમુક ખાસ પ્રકારની છે; ત્યાં આગળ ઊકરાંને ગમતી એક એવી રમત છે, કે શેત્રંજ ઉપર દોડતા જવું તથા જતે જતે પગ ધસતા જવા. આથી તેમનામાં વિદ્યુત પ્રવાહ એટલોજ બધો પ્રબલ બની જાય છે, કે જે તમે તેમના આગળ એક ગેસના દીવાના નળા ધરો તો તેના ઉપર આગળા ધરીને તેઓ સળગાવી શકે છે આવી બાબતો આ રથલમાં સારી રીતે જાણીતી છે; આવી ખાસ પ્રકારની વિદ્યુતદશામાં મજ્જતંતુસંરચનાનું ખેંચાણ બહુજ વધી જાય છે તેથી આવી ઇન્દ્રિયો આપણા વધારે બીનાશવાળા અને ઓછા પ્રકાશિત વિદ્યુત-વાતા વચ્ચે વાળા દેશ કરતાં ત્યાં આગળ ઘણીજ સાધારણ રીતે જેવામાં આવે છે. છતાંજે આવી બાબત સર્વને સમાન બનવાની તૈયારીમાં છે; ત્યાં આગળ થોડે ઘણે ભાગે પ્રાકૃતિક દશા-

આને લીધે આમ થાય છે; અત્રે વૃદ્ધિ કમની દિશામાં પ્રકૃતિના સાધમાં રહીને નિશ્ચય પૂર્વક કાર્ય કરવાની તમારી ઇચ્છા હોયતો તેમ યેઠ શકે છે.

બલે, આવી સૂક્ષ્મમન્દિરોને વિકસાવવાનું કેવા પ્રકારનું પરિણામ આવે? આથી તમને અન્ય સંઘિત આ સંઘિતના વિભાગે રૂપ બની જાયછે; આને લીધે ધર્મના પ્રદેશમાં આત્મારે તમને માન્યતા અથવા શ્રદ્ધા રૂપ લાગતી અનેક બાબતો, દરેકજ અનુભવની જ્ઞાનની બાબતો સમાન બની જાયછે. પછીથી મરણની અન્ય બાબતોએ માનવવ્યક્તિની હયાતિ વિષેની ચર્ચાચલાવવાની જરૂર રહેશે નહિ. કારણ કે જેમ કેટલાક આત્મારે પણ જોઈ શકેછે તેમ તમે તમારાં મરણ પામેલાંને તમારી આસપાસ સધળે જોશો. આપણે સર્વે જે ગૃહમાં વસીએ છીએ તેમાં એક ઓરડામાંથી માત્ર બીજા ઓરડામાં જવા સમાનજ મરણ લાગશે, દિવાલો પણ પારદર્શક બની જશે, તેથી કોઈ પણ પ્રકારની ખરેખરી ભિન્નતા રહેશે નહિ. પછીથી આચાર્યો અને પૌરાણિકો માટે મરણની પેલીપારના જીવન વિષે ઉપદેશ આપવાની વધારે વાર જરૂર રહેશે નહિ. કારણ કે સમગ્ર આત્મજલ એ જીવનનું અસ્તિત્વ જોઈ શકશે; ઇદલોકમાં આપણે જે કરીએછીએ તેનાં પારલોકિક જીવનનાં પરિણામો વિષે વધારે વાર ચર્ચા ચલાવવાની જરૂર રહેતી નથી કારણકે વર્તમાન કાલના દષ્ટાંતોને તેમનાં ચતુષ્કોણ સમીપ ખુલ્લું જણાય છે તેમ ને પરિણામો દ્રશ્યો આપણાં ચતુષ્કોણ સમીપ ખુલ્લાં યથ જશે; તે સમયે એમ કહેવાની વધારે વાર જરૂર રહેશે નહિ, કે મરણથી બેઠ પાડો શકાતો નથી, કારણ કે પોતાનાં પ્રેમી જનો પોતાના સાયમાંજ છે, —સ્પર્શ, દ્રશ્ય, શ્રાવ્ય દશામાં વર્તમાન છે—એવું સર્વેના અનુભવવામાં આવશે.

હવે વર્તમાન કાલે આપણા પોતાના કુલની એક હમેશાં વધતી જતી સંખ્યામાં આ બાબતો આવી દશાએ આવી લાગી છે; ઉત્તિ કમ આગળ વધતાં આવી બાબતો સામાન્ય બની જશે. આનું પરિણામ એવું આવશે, કે ધર્મના અનેકાનેક પ્રકારના ગૌણ સિદ્ધાન્તો વિચાર સમૂહ માટે સ્પષ્ટ, વ્યક્ત બની જશે; મરણ પછીના જીવનનો અને ત્યાં આગળ પ્રવર્તતી દશાઓ વિષેનો પ્રશ્ન આથી સ્પષ્ટ બનશે એટલુંજ નહિ પરંતુ વર્તમાન કાલે નાસ્તિકવાદ, શંકાવાદ, જડવાદપરાયણ માનવિઓ પ્રાચીન કાલના બ્હેમોરૂપે પિઠ્ઠાર અને તિરકારની દૃષ્ટિથી હસી કાઢે છે એવા અનેક ધાર્મિક આચારો, વિધિઓ, ક્રિયાઓની ખરેખરી કીમત પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. આચારમય જીવનરૂપ એક બાબત સંભવે છે. દરેક મહા ધર્મમાં સમાવેશ થતાં દેવાલયોમાં પ્રવર્તતા આચારો, ક્રિયાઓ આદુનિયા અને આવતી દુનિયા વચ્ચેના એક પૂલ સમાન છે; એકલા કિશ્કિયન ધર્મમાંજ આમ છે એમ નથી પરંતુ સર્વે ધર્મોમાં આનું આનું હોય છે. સુધારકના ઝૂંડાથી પશ્ચિમના કિશ્કિયન સામ્રાજ્યમાં આવી ઘણી બાબતોનો વિનાશ થયો છે; આવો સુધારો શક્તિ વિધાનો નકાર બજતો હતો કારણ કે તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો, સમજણ વિના બ્હેમને માનવામાં આવતા હતા. (આપણા દિવસોમાં પણ પશ્ચિમના આવા પ્રકારના સુધારાની બાબતોમાં તથાઈ કેટલાક અંશજ શિક્ષિતજનો આપણા ધર્મમાં પણ આવા સુધારાઓ ઉપર આવી લાગ્ય છે આપણા દેશમાંજ ઉદ્ભવેલી કેટલીક સંસ્થાઓ આવા કાર્યમાં મગીએ. સર્વે પ્રચલિત બનેલા ક્રિયાકાંડ માટેના કટાક્ષો અને આક્ષેપો આબાજતની

પ્રત્યક્ષ સામીતી છે. લોકોને છેતરવા ધર્મનો દોળ ચલાવેલી સુધારાની સંસ્થાઓ આવા પ્રકારનું કાર્ય ચલાવી રહી છે તેથી સમાજને વિચારીને ચેતતા રહેવાની જરૂર લાગે છે. સર્વ નિષ્પક્ષપાત વિચારકોને આટલી વિચાર પરંપરામાંથી ધણું ધણું વિચારવાનું મળી રહેશે. આપણે અદિયાં પણ આવા પૂરને રોકતી પ્રવૃત્તિઓ પણ સખલ રીતે કાર્ય કરી કહીએ, એટલું ખુશી થવા જેવું છે.—તાંત્રી.) પરંતુ આહું ગમે તે થાય છતાંએ ધાર્મિક સંસ્થાઓના આચારોમાં હજુએ એવું સામર્થ્ય રહ્યું છે, કે એ આચાર વિના તમારાથી તે મેળવી શકાય એમ નથી; આથી આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિનો સ્વલસૃષ્ટિ સાથેનો ખરેખરો સંબંધ ચોખ્ખો છે, ઉચ્ચ જીવનના એક ખરેખરા પ્રવાહનું અવતરણ થાય છે: દેવાલયોના સામાન્ય ભક્તોને આવી બાબતો અદૃશ્ય હોય છે છતાંએ દૃષ્ટાનાં ચક્ષુઓને દૃશ્ય હોય છે. ધીમે ધીમે આવી ઈન્દ્રિયો સાધારણ બનતી જશે તેમ તેમ સર્વતા મનમાં અરા પ્રાચીન આચારોની પુનઃખાત્રી થતી ચાલશે; દિવ્ય પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલી આવી ધાર્મિક ક્રીયાઓમાં મહાસામર્થ્યનો, જીવંત આધ્યાત્મિક યથાર્થતાનો સમાવેશ થાય છે, એવું માનવિઓ પ્રરીથી પીછાનતાં થશે. આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની ઉચ્ચ યથાર્થતાઓ પર્વત તમારા જીવાત્માનો વિકાસ સિદ્ધ થતાં તમારે આવા આચારોની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ આવી બાબતોને દરરોજના જીવનમાં અનુભવ કરનાર ગણ્યા ગાંડ્યાજ હોયછે; સૃષ્ટિયોનો સંયોગ કરતા પૂરોસમાન ક્રીયાકાંડના આચારો છે, તમારા અંતરાત્મામાં આવે એક માર્ગ ચોજી કાઢતા સુધી તેમનો ત્યાગ કરવો મૌખ્ય બર્યો છે.

તમારાથી એકદમ સમજી શકારો, કે આવી દિશાઓએ, નમ્રતા અને શ્રદ્ધાએ જે જે મેળવ્યું છે તે જ્ઞાનવડે સિદ્ધ કરતાં કેટલાં બધા નવીનદારો ધર્મમાં ખૂવતાં ચાલશે. આવા માર્ગોએ ધર્મ પણ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાંથી દૂરખસ્યા વિના બુદ્ધિગમ્ય તેમજ શાસ્ત્રીય બનતો ચાલશે; શુભવિદ્યા ધર્મને ખરોકરી બનાવે છે તથા તેનાં અનેક ક્રીયા અને આચારોનો બુદ્ધિગમ્ય, શાસ્ત્રીય બુલાસો આપે છે; સત્તા અને પ્રાચીન રંપરા ઉપર આધાર રાખતા ધર્મના અનેક મિદ્ધાન્તોનો શુભ વિદ્યાવડે મંપૂર્ય ખુલાસો થઈ રહેછે આ દિશામાં વિશેષ વિચાર ચલાવવાનો મને સમય નથી. ઉચ્ચ યથાર્થતાઓ પ્રત્યે આધ્યાત્મિક વિકાસનાં તથા ધીમે ધીમે અન્ય દુનિયા માનવક્ષિતિજમાં આવતી જન્ય એવી સૂક્ષ્મઈન્દ્રિયોના વિકાસનાં, ઉભયેનાં નવીનદારો કઈ દિશાઓમાં ખૂવતાં જાયછે, એ મેં તમને દર્શાવી આપ્યુંછે.

[ચાલુ]

[વદુષિ બાઈ વસંત.]

॥ જ્ઞાનમંદિરનો મુસાફર ॥

(૧)

હજારો વર્ષો પૂર્વે એક મુસાફર, મુસાફરીની ધણીજ કંટાળી જતો એક ઉંચા પર્વતના શિખર તરફ લઈ જતા અજ્ઞયગા માર્ગના છેલ્લા વિભાગમાં હોયે ચડતો હતો. આ પર્વત ઉપર એક મંદિર હતું; મરજીથી અટકાવ ચતા પહેલાં ત્યાં પહોંચવાના મુસાફરે સો-ગન લીધા હતા. મુસાફરી ધણીજ લાંબી હતી, માર્ગ ધણો વિકટ હતો, એ તેના જાણવામાં હતું. તે સારી રીતે સમજતો હતો કે “બાવનાઓ” નામની પર્વતમાલામાંના આ પર્વતનો ગદાવ અત્યંત વિકટ હતો. પરંતુ તેનામાં સમર્થ રીતે આશા ધરાવનાર હૃદય હતું, તેના પાદ ખાતો બર્ષા હતા. તેનામાંથી કાલ સંજઘી સર્વ વિચાર દૂર પળી ગયા હતા, પરંતુ તેણે આશાકાંક્ષી લાગણીનો કદાપિ ત્યાગ કર્યો ન હતો.

તે મનમાં વિચારવ લાગ્યો, “ગમેતો દુ માર્ગમાં મુર્છાવશ બનું, શિખરે પહોંચવાને અસમર્થ બનું, છતાંએ વચ્ચેનાવનાઓ પ્રયે દેરી જતા માર્ગમાં પગલું એટલું પણ કંઈ ઓછું નથી.”

તે કંટાળી જતો ત્યારે પોતાની જાતને આપ્રમાણે દીલાસો આપતો. તે કાંઈ કાલે આવી વધારે આશા ખોતો નહિ; ખાતરીથી આટલું પણ થોડું ઘણું પૂરતું હતું.

હવે તે મંદિરપાસે આવી પહોંચ્યો હતો.

તેણે ઘંટ વગાડ્યો, એક ધોળા વાગવાળા ઘડ પુરો દાર ઉઘાડ્યા. તેણે મુસાફરને જોઈને શોક પૂર્વક હાસ્ય કર્યું.

“વળી હજીએ બીજો.” તે બખડ્યો, “આ સર્વનો શો અર્થ ?”

તે જે બખડ્યો તે મુસાફરે સાંભળ્યું નહિ.

“હે ધોળા વાગવાળા પુરુષ.” તેણે કહ્યું. “મને કહે; આપ્રમાણે આખરે હું અ-જ્ઞાત જાનમંદિર પાસે આવી પહોંચ્યો છું મેં માઈ બધું જીવન અત્રેની મુસાફરી કરવામાં ગાળ્યું છે. પરંતુ અહા! બાવનાઓપર્યંત ચડવાનું કાર્ય દુર્ધટ છે.”

ઘડ પુરો મુસાફરના હસ્તનો સ્પર્શ કર્યો. “સાંભળ” તેણે ધીમા અવાજે કહ્યું. “આ જાનમંદિર નથી. બાવનાઓ પર્વતોની એક માલા સમાન નથી; તેઓ તો મેદાનોના એક વિસ્તાર સમાન છે, તેમના મધ્યમાં જાનમંદિર આવેલું છે. તું ખોટ માર્ગે આવ્યો છે, હા! કમભાગી મુસાફર !”

મુસાફરનાં ચક્ષુઓમાંનો પ્રકાશ જુગલવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાંની આશા મરજી ચરજી ઘર્ષ. તે પણ ઘડ, કરમાયેલો બની ગયો. તે બાર પૂર્વક પોતાના ડંડ ઉપર નમી પડ્યો. તેણે કંટાળીને પૂછ્યું, “અત્રે વિસામો લઈ ચકાશે ?”

“ના.”

“આ પર્વતોની બીજી બાજુએ નીચે ઉતરવાનો કાંઈ માર્ગ છે ?”

“ના.”

“આ પર્વતો ને કયા નામથી બ્યવહરવામાં આવે છે ?”

“તેમનું કંઈ પણ નામ નથી.”

“અને મંદિર—તમે મંદિરનું શું નામ રાખ્યું છે ?”

“તેનું પણ કંઈ નામ નથી.”

“ત્યારે તો હું તેને બગ્ન-હૃદય-મંદિરનું નામ આપીશ.” મુસાફરે કહ્યું. પછીથી તેણે ફરીને ચાલવા માંડ્યું, પરંતુ વૃદ્ધ પુરૂષ તેની પાછળ આવ્યો. “બંધુ !” તેણે કહ્યું. “અત્રે આવનાર તું પ્રથમજ નથી, પરંતુ તું કદાચ છેલ્લો આવનારજ નિવડે. મેદાનોમાં પાછો જાવ ત્યાંના વાસિઓને કહે કે યથાર્થ જ્ઞાનનું મંદિર તેમના મધ્યમાં આવેલું છે. જેની મરજી હોય તે કોઇ પણ તેમાં પ્રવેશ કરી શકશે; તેનાં દ્વાર પણ વાસવામાં આવ્યાં નથી. હમેશાં મેદાનોમાં, જીવનના, કર્મનાં, દરરોજના કર્તવ્યના મધ્યમાં આ મંદિર આવેલું છે. તત્ત્વવેત્તા તેમાં પ્રવેશ કરી શકે; પર્યટકોડો પણ ત્યાં પ્રવેશી શકે. તમારા જીવનમાં તમે દરરોજ તેની પાસેથી પસાર થયા હશે; તમારાં બપોરનાં મંદિરો કરતાં જુદાંજ પ્રકારનું આ એક સાદું પૂજ્ય ભવન છે.”

“મેં તેનાં નજીકમાં બાલકોને રમતાં જોયાં છે.” મુસાફરે કહ્યું, “હુંએ બાલક હતો ત્યારે ત્યાં આગળ રમતો હતો. અહા ! માત્ર તે સમયે મારા સમજવામાં આવ્યું હોતતો ! બહે, થઈ ગયું તે થઈ ગયું.”

તેણે એક મોટા પર્યટર આગળ વિસામો લીધો હોત પરંતુ વૃદ્ધ પુરૂષે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો.

“વિશ્રાંતિ નાલક્રશ.” તેણે કહ્યું, “જે તું ત્યાં આગળ એકવાર વિશ્રાંતિ લઇશ તો તારાથી ફરીથી ઉદાશે નહિ. જે તું એકવાર પણ વિશ્રાંતિ ઇચ્છતો તું કેટલો બધો યાકી ગયો છે એ તારા સમજવામાં આવશે.”

“આગળ જવાની મારી કોઇ પ્રકારની મરજી નથી,” મુસાફરે કહ્યું. “મારી મુસાફરી થઈ ચૂકી છે; ગમે તો તે અવળા દિશામાં હશે છતાંએ તે થઈ ચૂકીતો છેજ.”

“ના, અત્રે રસજવામાં સમય કાઢીશ નહિ,” વૃદ્ધ પુરૂષે આગ્રહી કહ્યું. “તારાં પગલાં પાછાં ફેરવ; જે કે તું તો તારી જાતે બગ્ન હૃદયનો બંધો છે, છતાંએ તું જીવ-ઓને તેમનાં હૃદય બંગ કરતાં બચાવી શકશે. આ માર્ગમાં જેમને જેમને તું મળે તેમને પાછા વાળજે. જેઓ આ દિશાએ ઉપડવાની તૈયારીમાં છે તેમને તું અટકી જવાની આજ્ઞા કરજે; એક એકાકિ બચકર પર્વત ઉપર યથાર્થ જ્ઞાનનું મંદિર બાંધવામાં આવે એમ ધારતું એ કેટલું બધું ઘેલછા બન્યું છે, એ તેમને સમજવજે. જે કે ઇશ્વર કદિન જણાય છે, છતાંએ તે એટલો બધો કદિન નથી, એટલું તેમને તું સમજવજે. બાવનાઓ કંઈ એક પર્વતમાલા સમાન નથી પરંતુ જ્યાં તેમનાં મહાન શહેરો બાંધવામાં આવ્યાં છે, જ્યાં અનાજ ઉગે છે, જ્યાં પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ કોઇ કોઇવાર શોકમાં અને કોઇ કોઇવાર આનંદમાં મહેનત કરી રહ્યાં છે એવાં તેમનાં પોતાનાં મેદાનો સમાન છે, એટલું પણ તેમને ખાસ સમજવજે.”

“હું જાણ્યો,” મુસાફરે કહ્યું.

પછીથી તે ચાલી નીકળ્યો; પરંતુ તે વૃદ્ધ અને કંટાળેલો બન્યો હતો. મુસાફરી લાંબી હતી આગળ પગલાં ભરવા કરતાં પાછાં પગલાં ભરવાં એ કંટાળા ભરેલું કાર્ય છે. જીવનની સમગ્ર આશા અને ઉત્સાહની સહાય છતાં ઉપર ચઢવાની બાબત જેમજે તેટલી વિકટ હતી; કોઇ પણ પ્રકારનાં ઉત્સાહ અને આશાની સહાય વિનાની ઉતરવાની બાબત બીલકુલ અશક્ય જેવી થઈ પડી.

તેથી મેદાનોમાં પહોંચતા મુધી મુસાફર જીવી શક્યો હશે કે નહિ, એ શંકાની વાત છે પરંતુ ગમેતો તે ત્યાં પહોંચ્યો હશે વા નહિ, છતાંએ તે ત્યાં જવાને ઉપડી ચૂક્યોતો હતોજ.

અનેક મુસાફરો આમ કરી શકતા નથી.

(આ મથાળા નીચેના અમારા વિચારો હવેના અંકમાં આપવામાં આવશે—તત્ત્વી.)

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ જવનારને શીર.

મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કી-તા.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

મણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નજીભાઈ દ્વિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

સુદર્શન ઓરીસ—નડીયાદ.

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પ્રસંદ કરેલું છે. આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓરીસ—નડીયાદ, અથવા એમ.એમ.નીપાડી એન્ડકંપની કાલકોલ્લી રોડ, અથવા પેડિત જ્યોત્ષારામ સુક-દજી બુક્સેલર (નં. ૩૪૩ જવેરબાગ—મુંબાઈ) થી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકોટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓરીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચેજીત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સહિતા,

હક અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ. મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણા પુરાણો,

પુરાણો ૫૫માં કહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના ગ્રંથોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદ.

શાંગાલવાદ સુત*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહરથોને બાધ ન આવે તેવા જુદ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધિતો કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલવા માટે ૦-૨-૫ ની ટીકોટજ મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ રાજકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “શાળા લાયબ્રેરી માટે” તથા શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે “મંજૂર થયું છે” શીક્ષકોને સાફ કમીશન મળશે. તથા મુંબાઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

અમુદ્ય ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાની લીકીટ મોકલવી.

અહ્યયર્થ—અહ્યયર્થનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાધનો ઉત્તમ નિબંધ.
 સ્ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાલવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
 સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂપણની ચોપડી.
 સતી દ્રોપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યભામા પ્રત્યે સતી દ્રોપદીએ પાતિવ્રત્ય વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફેન્સી બુકમાર્કર્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન.
 માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્કર્સ મંગાવવા.

માલિની—પ્રણી બાજતોનું ગાન આપનારી રસીલી વાર્તા.
 કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અત્યંત બાળકોથી ચતી બુદ્ધિપર લક્ષ્યે ચનારો અપૂર્વ વિષય.
 સંગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટુબની અસરકારક કવિતાઓમાં આણું કામશાસ્ત્ર.
 બાઈગર—ભીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.
 દેવગ્રાવિધા—ભવિષ્યપ્રશ્નના જવાબોનું પુસ્તક.
 પુનર્લેખ અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી બાપાનું વેદ્ય ચોપાનીયું. માત્ર નમુનોજ મફત.
 ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉંચી જાતનાં જાડાં, લીસાં, સુશોભિત કાર્ડો.

બાવીસ રસીલી વાર્તાઓ—લક્ષ્મી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેવું ફળ ફૂટનાં પણ ધૃષ્ટિનો અનુબંધ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા ફેસલો; એ પ્રભાવે બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાટો ખીજર અને મહેતર અલીયાસના અમ્લકારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાનેગ રમુજ વાર્તા.

અલંકાર મહિમાળી—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોના દર્શાવ તથા સંગ્રહ સાથનું સંસ્કૃત પુસ્તક, ગાત્ર બી. એ. કલાસમાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બાપાનાં અભ્યાસીઓને જ ભેટ અપાય છે.

આયુર્વેદ મોર્ગેપરેશિકા—જુદાં જુદાં ત્રેસઠ દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા પણ સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અંગ્રેજી આકરોને જ ટપાલ ખર્ચેનો અરધા આનો લઈ મોકલવામાં આવે છે.

સુવાવડ—શ્રીઓને પ્રસન્ન થવાનાં નાનુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખનાની જરૂરી સૂચનાઓ.

વેદ શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,
 આતકનિમહ, ઓપધાલય,
 જામનગર કાઠીયાવાડ.

સુદર્શન.

મુ. મ. જી. એલ. એલ. બી.
મુ. મ. જી. એલ. એલ. બી.

(જમ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” — માગવત્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નસુભાઈ દિવેદી.

[પ્રસ્તુતક-૨૬-૨૭-૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠા.	પૃષ્ઠા.
હાફિઝ.....	૧૬૩
મનુષ્યની જીવન રૂતબે.....	૧૬૪
જ્ઞતા.....	૧૬૬
માધવજી દાદાભાઈને નમન.	૧૬૭
પ્રભુવ વાદ.	૧૬૮
કર્મ—વિપાક....	૨૦૩
પૂર્વ મીમાંસા.	૨૦૬
કોલના પડદામાં ચીરા.	૨૧૧
જ્ઞાનમંદિરનો સુસાદર.	૨૨૧
સ્વામી શ્રી વીવેકાનંદ સાથેના વાર્તાલાપ	૨૨૩

અમદાવાદ—ધી સુનિર્મિત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં—મોતીલાલ શામળદાસે છાપ્યું.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે.

[સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ ચાર રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જી. પ્રથમથી ચલતા ગ્રાહકોએ એક કાર્ડથી છુક મોકલવા માટે ખબર આપવી.

મેનેજર.

સુદર્શન ઓફિસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુટું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ કીંમત રૂપીઆ ૩.....૦.....૦) (કીંમત રૂપી ૦-૮-૦)

શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત નંચ, નડીઆદ.

જોઈએ છીએ.

નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડના લાભાર્થે બીજા માગનાર પરીપક્ષારી સ્વયં-સેવકોલાવિક લિસ્ટકો રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ચાંદ અને ૫૦૦) એકઠાકરી આપનારને સોનાનો ચાંદ જાહેર સભા સમક્ષ આપવામાં આવશે. રશીદ છુકો, હેન્ડપીસો ઇ. ધુર પાડીશુ લખો.

શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ
નડીઆદ—(ગુજરાત)

આધાર.

એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
પ્રકાશિત મધિમાલ નથુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

જોમ. જો. જોમ. જોમ. જોમ.
જોમ. જોમ. જોમ. જોમ.

(પર્વ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-અભિનય સંબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ” — માગવતપ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નથુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૭]

(એપ્રિલ.)

[એપ્રિલ. ૧૯૧૨.]

હાફેજી.

(૬)

- સ્વર્ગ કેરો આમ એ એકાંત મહી દરવેશની;
પેશવતણું છે મૂલ ખીદમતની મહી દરવેશની.— ૧
- સન્યાસની થાપણુ અજબ છે ને તલસમાતે બરી,
એ ભેદની ચાવી નજર મીઠી મહી દરવેશની.— ૨
- સ્વર્ગતા મહેલાતની રીઝવાન રખવાળી કરે;
ત્યાં કર નજરમાં વાટિકા એ રહેલની દરવેશની.— ૩
- જોના કિરણથી શુષ્ક મિત્રજીવું જીવે સોલું બને,
કેવો અજબ એ ડિમિયો મળલીસ મહી દરવેશની.— ૪
- પ્રથમ સરજ ક્યાં ધરે છે તાંબુનિજ પરતાપનો,
એ પરતાપનો સૌ તાપ છે વિશ્વતિ મહી દરવેશની.— ૫
- ઐશ્વર્ય, જોના નાશથી દિલકું કહિયે ના બળે,
સાંભળ વગર પૂછયે કહું પૂછ મધી દરવેશની.— ૬
- ખુસરુ જરૂરીને દુવા—કીબ્લા તરો દેનાર છે,
એનો સખખ ખીદમત રૂપી વિશ્વતિ મહી દરવેશની.— ૭

- ...તાન કરે સદનસાદ રોધે પ્રતિમા અદો તદો,
પ્રતિબિંબ કરે આપનો છે દાનરી દરવેશની.— ૮
- અયે તવંગર ! સા ઉપર તું આવડો મગર છે,
દોલત અને તવ જીન્દગી આશિર મદો દરવેશની.— ૯
- કારનો બંધાર ઉડો નવ દબૂએ જૂ મદો,
તેં પણ કદી વાંચ્યું દશે એ રીસ હતી દરવેશની.— ૧૦
- ગુલામ હું આસેરનો મુજ મરતએ હકમત મદો,
એની સુરત સરદારની ખસલત બધી દરવેશની.— ૧૧
- હાફેજ ! અલબધર અદો રહે મુસ્તાનને મસ્તાન સો,
ખીમત ઉઠાવે દોષથી વિશ્રુતિ તબી દરવેશની.— ૧૨

(૭)

- જાદોદા દોંગી ! મદિતી અમ દાલની જરીએ નદો,
હકમાં કદે તેમાં જગો ધિકારની જરીએ નદો.— ૧.
- રસ્તા મદોની આપતો દિતની હમેશાં પંથિને,
સરીયામ રસ્તે દીલ સમજ જૂવામણી જરીએ નદો.— ૨.
- પ્યાદુ ચલાવી જોઉં કે અમ રમત કંઈ જાણુ વળે,
મસ્તાનની સમજમાં સદ સાદની જરીએ નદો.— ૩
- ચાની એ પરવાહ આ જલવાન પથ યાનો ખુદ,
અમજખ છૂપા—સકિયે નિશાસની જરીએ નદો— ૪
- બખ્ષને લીસી વળી ચિત્રેલ હત છે જાની આ,
પંથિત પણ આપે સમજ એ બેદની જરીએ નદો— ૫
- કદિએ કદો ન દિસાળના હાકેમ અમ દરબારનો,
ને પ્યાર લીલામાં નિશાની પ્યારની જરીએ નદો.— ૬
- પ્યારના સાદનારને આવો કદો કે વનજોરે,
જરૂરત અદો અધ્યક્ષ કે દરવાનની જરીએ નદો.— ૭
- બેડોલ કદને બદસુરત નાલાયકીના છે સબખ,
તવ ઇજતનો લેખાસ કદરપને કમી જરીએ નદો.— ૮
- અમ મજબના લોકનું છે કામ મયખાને જલું,
અન્યપંથીને ખબર એ રાહની જરીએ નદો— ૯
- ગુલામ હું સુરસદ તલો જોની કૂપા છે નિત્યની,
ગરન—ગ્રાહેદ રોખની કદિ છે કદિ જરીએ નદો.— ૧૦
- હાફેજતો બેસે ન પદપર ઉચ્ચ કિસ્મતથી કદિ,
મસ્તાનને દરકાર વૈભવ જાનની જરીએ નદો.— ૧૧
- દી. બી. કંથાસીઆ.

મનુષ્યની જીવન રત્નઓ.

(વચન તિલક છંદ.)

પ્રત્યેક વર્ષ તર્ણી ચાર રત્ન પિછાણો;
માનુષ માનસ તણી અવધિ પ્રમાણો;
લીલા રૂડી વિવિધ સર્વ રતે વખાણો;
ગુણેલ છે અજબ શું જન-જીવ-તાણો;

આનંદની લહરો આલહકાપ ન્યારે;
ચૈતન્ય-અંશ ગમકે પ્રયણુ-પ્રસારે,
સંકલ્પ શીઘ્ર જગસુંદરતા નિહાળે,
હારે હૃલે મન પ્રમત્ત વસંત ડાલે;

હૃલે । હિંચે । હલમમે । વિહરંત ડાલે ।
ખેલે । રસે રસિકરાસ અનંત-ખેલે ।
ચાહે, ધરે મનન ભાવન પૂર્વ-ગામી ।
ગ્રીષ્મે શીઘ્ર ઉર રમરે સ્વરૂ સૌખ્ય પામી;

કાલાન્તરે કુજન ચૈવનસાય વામે,
પાંખો ખીડી થરદમાં જીવ શાંતિ પામે,
ચેખે રૂડી રસિક જાત જતાં અનેરી,
પંખી જીએ ગગન પામર અશ્વ ખેરી;

સૌન્દર્ય-કાંતિ તનનાં સપળાં વિરામ્યાં;
અંગો બધાં વિરૂપ થૈ જડભાવ પામ્યાં;
પ્રપારકાલ તન બાધુ જરાનાં સાધ્યાં;
યાત્રા થઈ પુરો અને જીવ પંથ ચાલ્યાં;

પાપાત્મને વિષમ ડખ કુકર્મે દેશે ।
પ્રાણો પવિત્ર પરમાત્મ પૂર્ણે લેશે ।
કર્મોત્તરો અદલ ન્યાય નહીં ચુકારે ।
ધુણ્યાત્મતો પરમ અંશ વિષે સમારે ।

નેપીઅન ગ્રેન્જ

મુંબઈ તા. ૧૦-૫-૧૧

} “હરીલાલ” કૃપાશંકર મહેતા;

જતા પહેલાં પ્રિયે ! છેલ્લું !

જતા પહેલાં પ્રિયે ! છેલ્લું તને રહેવા કંઈ ધારે,
 કહું કે ના કહું છેલ્લું તને કંઈ ? ન એ જાણું !
 કહું કે કે તને હોશે મીઠું તીખું અને મોઢું,
 છતાં આજે કંઈ છેલ્લું કહું કે ના કહું જીવ ?
 તને કે કે સુખાવામાં અને કે કે પડાવામાં,
 સિતમગર નિત્ય થાવામાં દિલે હૈયી હતી આશા !
 તને ખેચી જતાં ઉચે, ઉચે ખેચાઈ હું જતો,
 અને ક્રમમાં પડી આજે સફલતા, યતનની જોતો !
 ક્રમે અશ્રુ અને શાન્તિ અને આનન્દ લાધ્યાં છે,
 હવે એ સર્વને અન્તે નહું કે આજ આવે છે !
 ઉરે તારા જતા પહેલાં નવી કે ઉર્મિ જન્મે છે,
 તને ચે કે નહું થાશે ઉરે એમાં ન રાંકા છે !
 પ્રિયે ! આજ તને છેલ્લું ન જાણું કે કહું હું શું,
 છતાં ધમ્મું, તને કંઈ જતા પહેલાં કહું છેલ્લું !
 જતા પહેલાં પ્રિયે ! હૈયું પૂરું ખુલ્લું કરી લેજે,
 બધી આશા બધી ઇચ્છા હવે ખુલ્લી કરી દેજે !
 અરે આજે વધારે કે નથી અવકાશ, કહેવાનો,
 મહેને તો તું જતા પહેલાં ગમે દેવા હૃદયભાવો !
 અહીંથી તું જતા પહેલાં ન જાણું શું કહી દેવું,
 અરે ! તારા જતા પહેલાં ન જાણું શું કરી લેવું !
 ન માલૂમ કંઈયે એ છે ! ચતી બેચેની પૂરી છે !
 જતા પહેલાં થતું કે કે ! ન જાણું શું થવાનું છે !
 જતા પહેલાં હવે છેલ્લે હૃદયનું દે જરી ખાણું,
 પ્રિયે ! દેજે, પ્રિયે ! લેજે ! કહી દેજે કહેવાનું !
 તને આશા-સંસ્કૃતિની ચળે પ્રાપ્તિ પૂરી, ધમ્મું,
 જતા પહેલાં પ્રિયે તારા પ્રભુને એજ ચાચું છું !
 અને છેલ્લે, જતા પહેલાં અહીંથી એથ નિર્માણ,
 ચળે બેટા ફરી નહેશે છલકતા હવેને રાણે !
 ધરી આશા સુમંગલ એ સુમંગલ ભાવિને કાળે
 વિરહ રહેવા સખિ ! તારો ચઢ તૈયાર હું આજે !
 છતાં, તારા જતા પહેલાં હૃદય પ્રવૃત્તિ રવી પડવું,
 મગર તારા જતા પહેલાં ન માલૂમ શું કરી લેઉં !

। માન્યવર દાદામાઈને નમન, ।

(ગરબી)

+ + + +

ભતિ બેઠ તજને ભતિ સર્વતું,
એય વાંછતાં આની એય અંખાપણે;
રાજ પ્રજનાં ઉભય હિતકર નેમથી,
દેશભક્તિની છાપી સુંદર છાપણે.
ઋષિપણું વંદીએ ઋષિ આપતું ?
મ નિબંધને લક્ષ્મી કેરી લાલચે,
રાગી છતાં એ રાગ ન રાખી કાંચણે;
ત્રીશ કોટિ બધુને બધુભાવથી,
ચાલ્યાં સાલ્યાં સમજાવ્યાં ઈ સ્હાવણે;
સાધુપણું વંદીએ સાધુ આપતું
દેશ ભક્તિએ સાચી ભક્તિ સર્વમાં,
મોક્ષદાયીની ઈહ-લોક પરસ્તોક બે;
બણી બણ્યું સિદ્ધ કર્યું તે આપને,
આત્મા સાચે શરીર નમાવે રોકબે.
નમન સ્વીકારો પિતા એ તમ પ્રેમથી !!

“મજાવિહારી”

॥ પ્રણવવાદ.* ॥

થાયોસોશીકલ સોસાયટીની વિરૂદ્ધ સંપ્રતિ વિવિધ સ્થળોએથી જે જે પ્રહારો અને આક્ષેપો કરવામાં આવે છે, અને તેવા પ્રહારો તથા આક્ષેપોએ તે સોસાયટીના સિદ્ધાન્તો, આદર્શ અને વર્તનથી અચાન જન સમૂહમાં જે અંતઃક્ષોભ કરી મુક્યો છે, તેવા સમયમાં તે મંડળનો બચાવ કરવો, તે જેમ સરળ નથી, તેમ આવશ્યક હોય એમ પણ જણાતું નથી. હવે જેને ચક્ષુઓ આપી છે, તે સ્વતઃ જોઈ શકશે; જેઓને અવલેન્દ્રિયોં આપી છે

* મુનિવર્ય ગાર્ગ્યાયણ પ્રણીત પ્રણવવાદનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર, ત્રણ વિભાગમાં; ભાષાન્તર કર્તા શ્રીમાન આયુ ભગવાનજીસ; પ્રસિદ્ધ કરનાર થાયોસોશીકલ સોસાયટી, બનારસ. પ્રત્યેક વિભાગનું મૂલ્ય રૂ ૪-૬-૦

અંચનું તેઓએ મને નામ કહેલ નથી, તોપણ તે અંચના વિષયમાંથી મારી સંક્રાંતિનું સમ્યક્ પ્રકારે નિવારણ થઈ શક્યું છે.

સાર પછી મહેશ્વર પ્રણીત વ્યાકરણ જેનાં ૨૪૦૦૦ સૂત્રો છે, અને જેની ઉપર ૬૨૦૦૦ શ્લોકોનું નારદીય બ્રાહ્મ્ય છે, તે અંચ તેઓએ મને લખાવવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૪ નું વર્ષ સમાપ્ત થતાં સુધીમાં મેં તે અંચના માત્ર ૧૦૦૦ સૂત્રો લખી લીધાં. પરંતુ તે દરમ્યાન પાણિનિ પ્રણીત મૂળ શિક્ષા અંચ, જેનાં સૂત્રો ૧૦૦ છે, અને જેની ઉપર આઠ શુદ્ધાં શુદ્ધાં બાળ્યો છે, તે મૂળ અંચ અને આઠ બાળ્યોમાંથી ઉત્તમ ઉત્તમ ભાગો તેઓએ જે રીતે મને લખાવ્યા, તે મેં લખી લીધા.

સારપછી યોગ દ્વિસો ને માટે તેઓ પોતાને ગામ જવાનું નિમિત્ત કરી મારે ઘેરથી ગયા, અને ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના જાન્યુઆરી માસના છેવટના ભાગમાં ફરીથી પોતાની મેળે પાછા પધાર્યાં. આ પ્રસંગે તેઓની સાથે થયેલી વાતચીતથી જાણવામાં આવ્યું કે—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને ઉદ્ધવના સંવાદરૂપે નાર્ણવ* નામનો ૫૦૦ શ્લોકોનો એક અંચ છે તે અંચમાં લખ્યું છે કે કલિયુગના આરંભથી અંતસુધી કેટલાક મહાત્માઓ હિમાલયમાં રહીને મનુષ્યોના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરશે. તેઓની પાસેથી આ અંચ પણ લખી લેવામાં આવ્યો છેવટે ભગવદ્ગીતા વિશે અર્ચા થતાં, તેઓએ કહ્યું કે—તે અંચ ઉપર સંપ્રિત કાળમાં સંકરાચાર્યના નામથી જે બ્રાહ્મ્ય પ્રચલિત છે, તે મૂળસંકરાચાર્ય પ્રણીત નથી. મૂળસંકરાચાર્ય કૃત બ્રાહ્મ્ય તેથી ઘણુંજ શુદ્ધ પ્રકારનું અને અપ્રસિદ્ધ છે. ભગવદ્ગીતા ઉપર તે સિવાય ગેબિલ ઋષિનું ૩૦૦૦૦ શ્લોકોનું એક વિશાળ બ્રાહ્મ્ય છે, એમ તેઓએ કહેવાથી, તે બ્રાહ્મ્ય પણ તેઓ પાસેથી ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની આખર સુધીમાં લખી લેવામાં આવ્યું. પરંતુ તે ત્રણ વર્ષો દરમ્યાન નીચે પ્રમાણે અંચો ઉતારી લેવામાં આવ્યા.

નામ શ્લોક સંખ્યા ક્રેવારપમાં છે

વિષય

૧ વ્યાર્ણવ સંહિતા. ૧૪૦૦૦ શ્રીકૃષ્ણ અને રૂકિમણીના સંવાદરૂપે.. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી લોક સંબંધી.

૨ સામ્યાપન કોષ. ૮૦૦૦ વ્યાસ પ્રણીત.

૩ મૂલવૈદિક નિરૂક્ત સમાખ્ય.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના ડીસેમ્બર માસમાં પંડિત ધનરાજ મિશ્ર કાશીમાં બાલિય ચીયો-મોશીકલ કન્વેનશનમાં પધાર્યા હતા. તે સમયે મેં થીયોસોફીસ્ટ નામના પત્રના ઈ. સ.

* નન્નર્ણવ=નાર્ણવ=નિષેધનો સમુદ્ર. જીવ અને જગત્ જડ અને ચૈતન્ય ત્રણે ત્રણ પ્રકારનો સંબંધ રહેલો છે; જેમકે જીવ જગત્ નથી અને જગત્ જીવ ના, તેમજ જડ ચૈતન્ય નથી અને ચૈતન્ય જડ નથી; તે સંબંધને ન અથવા નિષેધક સંબંધ કહેલ છે. તે વિષયનું જેમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તે નાર્ણવ નામનો સંબંધ છે.

૧૮૯૬-૯૭ ના અંકોમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિશે કેટલાક લેખો લખ્યા છે, તે તેઓની જ પ્રેરણાથી લખવામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ ની આખરે તેઓ થોડા દિવસોને માટે રજા લઈને હકુતા રાજ્યને ઘેર રહ્યા હતા. તે સમયમાં તેઓએ તે રાજ્યને પણ અંદ્રમતિ પ્રણિત ઘર્ષવાદ નામનો ૮૦૦૦ શ્લોકોનો ગ્રંથ લખાવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૮ અને ૯૯ માં તેઓ કોઇ કોઇ પ્રસંગે મને મળવાને મારે ઘેર આવતા હતા, પરંતુ તે વર્ષોમાં તેઓની સાથે કંઈપણ ઉપયુક્ત કાર્ય થઇ શક્યું નથી. ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં તેઓ મારી સાથે શ્રીભક્તગુપ્તામાં માત્ર એક માસ પર્યત રહ્યા હતા; તે અરસામાં મૂળશંકરાચાર્ય પ્રણિત ગીતાભાષ્ય તેઓએ મને લખાવ્યું હતું. ત્યાર પછી તેજ વર્ષમાં તેઓ કાશીમાં ભગવાનદાસને ઘેર જઈને તેઓને પ્રજ્ઞવવાદ નામનો ગ્રંથ લખાવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૨ ના ફેબ્રુઆરી માસ સુધીમાં જલસન, જેનાં મૂળ સત્ત્વ ૧૦૦૦૦ છે, અને જેની ઉપર બાહ્યપણ પ્રણિત ૮૦૦૦૦ શ્લોકોનું ભાષ્ય છે, તે ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ તેઓની પાસેથી લખી લેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેઓ મારું ઘર છોડીને પધાર્યાં છે, ત્યારથી ફરીથી તેઓનાં મને દર્શન થયાં નથી. ”

પરમેશ્વરીદાસ આ અદ્ભુત માણસની કથા સમાપ્ત કરતાં કહે છે કે— આઠ વર્ષના લાંબા સમય સુધી તેઓ મારી સાથે રહેલા છતાં, હું તેઓનું કંઈપણ રહસ્ય જાણી શક્યો નથી. તેઓએ પોતાને વિશે જે કંઈ કહેલું છે; હજારો પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો જેનાં નામોથી પણ અખિલ જગત્ અજ્ઞાન છે,—તે વિશે તેઓ તરફથી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે; તે સઘળા ગ્રંથો નહિ, તોપણ તે સઘળા ગ્રંથોમાંથી ઓછામાં ઓછા વીશલાખ શ્લોકો તેઓની સ્મરણ શક્તિમાં છે, એમ ન્યારે તેઓ તરફથી જાણવામાં આવ્યું છે; (જેમાંના ૬૦૦૦૦ શ્લોકો ગે’ પોતે અને ૧૬૦૦૦ શ્લોકો ભગવાનદાસે પ્રત્યક્ષ ઉતારી લીધા છે;) તદુપરાંત જે ગ્રંથભંડારમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર બાવન ભાષ્યોનાં, ચાર મૂળવેદોનો, અરાદ પુરાણોનો, ગેમિલકૃત રહસ્ય દશેક ભાષ્ય સહિત મહાભારતનો, મૂળ ખરા છએ દર્શનોનો, અથવા વાસ્તવિકરીતે કહીએ તો વિજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્રની સઘળા સંબંધિત શાખાનો સમાવેશ થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે; વળી તે સઘળા ગ્રંથો નેપાળ, તેરાઇ અને તેની આસપાસના પડિતોની પાસે બાજન પણ હવાત છે, એમ આપણને ખાતરીથી કહેવામાં આવે છે;—એ સઘળું સત્ય હોય અથવા તેમાંનો દશાંશ પણ સત્ય હોય, તો ખરે ખરે આ મનુષ્ય તે મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યાકૃતિમાં કોઇ અદ્ભુત સત્ત્વજ હતું, એવી સદજ પ્રતીતિ થાય છે. ”

પ્રજ્ઞવવાદની પ્રાપ્તિ માટે શ્રીમાન ભગવાનદાસ જે જ્ઞાતાં પ્રગટ કરેલ છે, તે પણ અત્યંત વિસ્મયકારક છે. શ્રીમાન ભગવાનદાસ કાશીપુરીના નિવાસી હોઈને ત્યાં એક પ્રતિષ્ઠાવાન ગૃહસ્થ છે. યીયોસોફીકલ મંડળમાં તેઓ અગ્ર ભાગ લે છે, અને સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજના તેઓ સેક્રેટરી છે. તેઓના રચેલા હૃદયવૃત્તિશાસ્ત્ર (Science of emotions) શુક્તિ શાસ્ત્ર (Science of peace), મનુસ્મૃતિ કથિત સમાજ તત્ત્વ અને રાજધર્મ તત્ત્વ વગેરે ગ્રંથો વિદ્વાનોમાં પણ બહુ માન્ય થઇ પડ્યા છે. ઇ. સ. ૧૮૯૬-૯૭ માં ન્યારે તેઓ આરાખાંડીમાં સરકારી નોકર તરીકે રહેતા હતા, ત્યારે પરમેશ્વરીદાસને ત્યાં આ અદ્ભુત

પુરુષનો તેઓને સમાગમ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના ઓગસ્ટની ૩૦ મી તારીખથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૯ મી તારીખ સુધી એટલે લગભગ માસ ૪ અને દિવસ ૨૦ સુધી પંડિત ધનરાજ મિશ્ર કાશીપુરીમાં તેઓની સાથે દુર્ગાકુંડ નામના સ્થળમાં રહ્યા હતા. તે અરસામાં ૧૬૦૦૦ શ્લોકોનો પ્રણવવાદ નામનો ગ્રંથ તેઓએ તેમજ અલ્પા બાદની સંસ્કૃત કોલેજના પ્રેફેસર પંડિત ગંગનાથ ઝા, એમ. એ- અને રણુવીર સંસ્કૃત. પાઠશાળાના શાસ્ત્રી પંડિત અબાદમજીએ તેઓ પાસેથી લખી લીધો હતો. પંડિત ધનરાજ પોતે પોતાને વિશે તે સમયાન્તરમાં જે જ્ઞાતાં કહ્યું હતું, તે ઉપરથી જણાય છે કે:—

સંયુક્ત પ્રાંતના અસ્તિ પ્રગણામાં બદ્દાર કલ્યાણ નામના ગામમાં આ અદ્ભૂત પુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નેપાળમિશ્ર અને કાકાનું નામ પતિરાજમિશ્ર, તથા પિતામહનું નામ હરગોવિન્દમિશ્ર હતું. ચંદ્રિકમિશ્ર નામનો તેઓનો વડિલ બ્રાતા સોળ વર્ષની વયમાંજ પંચત્વને પામેલ હતો. અઢી વર્ષની વયે શીતળાના ઉપદ્રવથી તેઓએ પોતાનાં ચક્ષુરતો ગુમાવ્યાં હતાં.

બાલ્યવસ્થાથીજ આ અદ્ભૂત પુરુષની સ્મરણ શક્તિ અદ્ભૂત જણાઈ હતી. પોતાના પિતા જેઓ પરપરાથી વૈવાકરણશાસ્ત્રી હતા, અને જેઓની પાસે અનેક યોગ્ય શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા, તેઓની પાસેથી તેઓ પાંચ વર્ષની ઉંમર થયા પછી નિત્ય ૧૦૦૦ શ્લોકો જિજ્ઞાસે કરતા હતા. પરંતુ પોતાના પિતાની પાસેના જ્ઞાનભંડારથી ધનરાજમિશ્રને સંતોષ થયો નહિ. એક સમયે કોઈ સંન્યાસીના આકર્ષિત સમાગમથી તેમજ તેઓની અત્યંત અનુકંપાથી તેઓને અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોનો જંડાર રાખનારા પંડિતોનો સમાગમ થયો. જુદે જુદે સ્થળે દશ વર્ષ સુધી તે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તેઓ લાખો શ્લોકો પોતાની સ્મરણ શક્તિમાં સમાવવાને સમર્થ થયા હતા.

પ્રણવવાદની પ્રાપ્તિ માટે ધનરાજનો ભગવાનદાસની સાથે જે સમાગમ થયો હતો, તે જાણે કંઈ ઇશ્વરી સંકેતથી જ થયો હોય નહિ, તેમ જણાય છે પાશ્ચાત્ય અને આપણાં દર્શન શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી તેઓએ ઇશ્વર અને જગતનું સ્વરૂપ તથા તે ઉભયના સંબંધમાં કંઈ પ્રચલિત વેદાન્ત સિદ્ધાન્તો કરતાં વિલક્ષણ સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો હતો. તત્ત્વમમિ, અદ્વૈતવાદિ આદિ વેદાન્તનાં જે ચાર મહા વાક્યો છે, તેમાં જીવ અને આત્માનું અંત્ય દર્શાવી તેઓના સ્વરૂપોનું દર્શન કરાવવાનો યત્ન કરાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ શ્રીમાન ભગવાનદાસના અંતઃકરણનું તે વાક્યોથી સંબંધાન થયું નહિ. તેઓએ પ્રથમકરણ અને સમગ્રીકરણના આધારે આત્મા અને અનાત્મા નો સંબંધ દર્શાવવાને માટે અદ્વૈતનાત્મિક એવું સત્ત્વ ઉપજાવી કાઢ્યું હતું; આજ પ્રક્રિયાનો વિસ્તાર તેઓએ હૃદયશક્તિ શાસ્ત્ર Science of Emotions અને સુખિતશાસ્ત્ર (Science of Peace) માં કરેલ છે. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ભગવાનદાસનો ધનરાજમિશ્ર સાથે પ્રથમ સમાગમ થયો ત્યારે તે સમયેજ તેઓએ પોતાની પ્રક્રિયાં જેવું કંઈ પણ પ્રાચીન અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે કે શી રીતે, તેવો પ્રશ્ન ક્યો તેના પ્રત્યુત્તરમાં ધનરાજ મિશ્રે પ્રણવવાદમાંથી કેટલાંક વાક્યો ઉચ્ચાર્યા, જેમાં અદ્વૈતનાત્મિક એ આખું સત્ત્વ અક્ષરશઃ આવી જતું હતું. તે ઉપરથી તેઓએ કાશીપુરીમાં તેઓને નિમન્ત્રણ કરી ઉપર કલા પ્રમાણે ગ્રંથ તેઓ પાસેથી લખી લીધો હતો.

(આગળ ચાલુ.)

માનસાંકર પિતાંબરદાસ એહેતા.

કર્મે વિપાક

(અનુસંધાન બતાવેલું.)

આ જે નિયમો બાંધનારા તહેમનો ડાળો હાથ વિશ્વવદન તરફ હોય છે અથવા તેા તેનાં વખાણુ કરતો હોય તેમ જોવામાં આવે છે, તથા જમણો હાથ નિયમો દર્શાવવામાં રાકાયલો જોવામાં આવે છે, અને મુખાર્વિંદ તેા ડાણુ જમણું દર્શાવ કરે છે, આજ પ્રમાણે ધણુ મહાત્માનું કોસ જોવામાં આવે છે. શંકર ભગવાનની મૂર્તિ આજ પ્રમાણે છે. બુદ્ધ મહાત્મા પણ એવોજ બાવ દર્શાવે છે. વ્યાસાદિક પરમ ભગવદીની સન્મૂર્તિઓ તદમે જોશેતો આવાજ બાવની ઉદ્ભાવક છે. જે જે ધર્મગ્રામ્યો યથ ગયા તેમને વિશ્વવદન મારનાં દર્શન થયેલાં જાણુવાં. અવગાહન અધુરાં કે પાકી સમજનાં આપણે અલ્પજ સર્વેએ એવા દિશાદર્શકને જ અવલમ્બીને રહેલા તેમનેજ રસરૂપ જાણી તેમના જ ચરણમાં માથું નમાવતા ઉભેલા છીએ. અને એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે અપાર સંસાર સમુદ્ર મધ્યે નિમજ્જતોડમેશાજ કિમસ્તિ ? હવે આનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. મનોબળ-પ્રાણબળ અને આત્મબળ જેઓને સત્યસ્વરૂપમાં વૃદ્ધિ પામતાં આગળ ચાલે છે, તેઓ અલ્પ પ્રવાસમાં પણ ચરણને શોધી કઢાડે છે, અને તહેમને દર્શાવેલે માર્ગે ગતિ કરી તેમને અનુસરે છે. આવી રીતે ઉદ્ધાર કરવાનો મહાગંભીર પ્રયત્ન તે મોક્ષ કાર છે. મન પ્રાણ અને આત્માનાં બળ અસત્ય સ્વરૂપમાં પણ વૃદ્ધિ પામતાં જોવામાં આવે છે, અને ઉલટી દિશામાં પણ તેઓ વધી શકે છે. તેનાં પરિણામો બહુ ખરાબ આવે છે એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું, અને તેહનું રાગતિ રજના એક ભાગ તરીકે વર્ણન કરીશું. પણ હાલ પ્રથમતો મનોબળ શી રીતે વૃદ્ધિ પામી શકે તેજ માત્ર જોઈશું સત્યવાણી સદ્વર્તન અને સત્ક્રિયાના નિરંતર સેવનથી મનોબળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. શરીરના સંવર્દનની સાથે જો કે એ બળ વધતું જાય છે. એ બળ વધતું જાય છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ અભ્યાસથી જો બળ વધે તેની તુલ્ય તો તે ન આવે અને શરીર વૃદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ પામતા મનોબળને ઉલટી દિશામાં વદન કરવાનો માર્ગ ન મળે તેને માટે સતત પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે. તે એજ કે સત્ય વાણીનું અનુસરીશ કરવું. પ્રથમ જે બાબત અગત્યની છે, તે આજ છે. સત્ય વાણીની પાછળ સદ્વર્તન, અને સત્ ક્રિયા વિના પ્રવાસે અથવા અલ્પ પ્રયત્ને ચાલ્યાં આવે છે. તે ત્રિપુટીના યોગથી મનોબળ વૃદ્ધિપામી પ્રાણબળ વધારવાને તરફ યથ જાય છે. શમદર્શિને નિયમો મતલબ કે હકયોગ અને તાજયોગની જે કમશેણીપરંપરા તે આ મનોબલની સાથે પ્રાણ બળને વધારનારી છે, અને પ્રાણ બળની વૃદ્ધિ સિવાય અપાર સંસાર સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળવાનાં શંકાં મારવાં તે મિથ્યા છે. બુદ્ધિબળ પણ ત્યાં સુધી કાંઈ કામમાં આવતું નથી અને બુદ્ધિ પણ શુદ્ધયતી નથી. બુદ્ધિની શુદ્ધિ વિના આત્મબળ વધે નહીં એ નિર્વિવાદ છે, અને આત્મબળ સિવાય એકલા પ્રાણબળથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધિ નથી. માટે આત્મબળ વધવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવો. એ ઉદ્ધારક છે, એમ સમજવું. દેવે તમે ધર્મ શ-

બ્રહ્મનો બાવાર્ય બરાબર સમજી શકશોજ; જે ક્રિયાઓથી મન-પ્રાણ અને આત્માનાં બધાં વધી પોતાના-સ્વ અને પારકાના-પર-ના ઉદ્ધાર કરી શકાય તેવું નામ ધર્મ-વિશ્વ વહનમાં આવી મળવું અને મેળવતાં જવું તેવું નામ પણ ધર્મ. આત્મોન્નતિ કરનારો જે સરલપંથ અતિ વિશાળ હોવા છતાં પણ ચર્મચક્ષુને અગમ્ય છે, તે સુગમ્ય કરવાના તમામ પ્રયત્નો પણ ધર્મ કહેવાય છે અને આ વિશ્વમાન્ય ધર્મ એવો સહજ છે કે જે રસ્તો હાથ આવી જાય, તો પછી આગળ વધવું બહુ મુશ્કેલ નથી. મન એક સ્થૂલ પદાર્થ છે, અને તે સ્થૂલ દેહની સાથે વૃદ્ધિ પામતું હોય એવું પણ જોઈ શકાય છે. આમજ સર્વદા હોય એવો એક ચોક્કસ નિષ્કમ નથી. ધણી સ્થૂલ દેહ વાળાઓનાં મન અતિ નિર્બળ પણ હોય છે. તેથી ઉલટા પ્રકારનું ધણી નિર્બળ દેહો વાળાઓનાં મન અતિ સ્થૂલ પણ હોય છે તો પણ એટલું કહી શકાયકે ભૌતિક પદાર્થથી એટલે પાર્થિવ પદાર્થથી સ્થૂલ દેહ જેમ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, અને જેમ પાર્થિવ પદાર્થો હદ ઉપરાંત સેવન કરવાથી સ્થૂલ દેહને ક્ષીણ કરી કાપે છે, તેમ તે મનને પણ ક્ષીણ કરી નાંખે છે- ધણી પ્રસંગોમાં દેહ ક્ષીણ થવા છતાં પણ મન ક્ષીણ થતું નથી.

મન એક સ્થૂલ પદાર્થ છે, તો પણ તે સત્સાચાભ્યાસથી અને ઉચ્ચ સંસ્કારોથી દ્રવ્ય રૂપ-રસરૂપ થતું હોય એમ પણ વખતો વખત જોવામાં આવે છે. હૃદયની લાગણીઓ સમય પરવે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવે છે. એમ ઉંચા સંસ્કારોથી અને ઉચ્ચ ક્રિયા અને જ્ઞાનથી પેલા વિશ્વ વહનના દ્રવી ભૂત-રસરૂપ સાથે એકતા પામવાની તત્પરતા જોવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે મન એક પ્રવાહી પદાર્થ પણ છે. અને સૂક્ષ્મદેહની સાથે તે સૂક્ષ્મ રૂપે પણ રહે છે. સૂક્ષ્મ દેહની જે વાસના તેજ આ મન છે. પ્રવાહી રૂપે મન એક પારદ સમાન છે. પારદ જેમ અપકવ અવસ્થામાં અતિ નુકસાન કરનાર છે તેમ અપકવ મન પણ બહુ નુકસાનકારક છે. જેમ પારદ સ્થીરતા ધારણ કરતો નથી, તેમ મન પણ સ્થીરતા ધારણ કરતું નથી-પારદ પકવ થયો અતિ દુર્બલ છે તેમ મન પકવ થવું અતિ વિકટ છે. વસ્તુસ્થિતિપરત્વે પારદ જેમ આકાર ભેદ પામે છે, તેમ મન પણ વસ્તુ વસ્તુ પરત્વે જુદા જુદા આકાર ધારણ કરે છે. પારદ જેમ શ્વેત છે, તેમ મન પણ ઉજ્જવળ છે, પારદ જેમ સ્વામ વસ્તુઓના ચર તજે કાર્યન-કોયલાનાં પંડો વચ્ચે એકઠો થવાથી તેની ઉજ્જવળતાને ઉપરનાં પંડો ઢાંકી નાંખે છે, તેમ મનને પણ આજુ બાજુની ઉપાધિઓ સ્વામતાનું રૂપ અહણુ કરાવે છે-પારદને શાંતિ-શીતળતાથી ધનસ્થિતિ ધારણ કરાવવી જેમ વિષમ છે-તેમ મનને શાંતિથી સુદૃઢ કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. પારદ ભરમ થયા પછી જેમ અનેક વ્યાધિઓ હરે છે, તેમ મન ભરમીભૂત સ્થિતિ પછી અનેક સંકટો હરે છે. પારદને જેમ ગરમી લાગવાથી પોતાને વીંટાયલા દેહને જેમ ઉછાળી ઉછાળી પાડી પાડીને નરમ કરી નાંખે છે તેમ આવા પારદ સમાન મનને આનંદ શુદ્ધામાં સ્થીર રાખી શકાય. સ્વામ છાયા ખસેડી ઉજ્જવળ બનાવાય, અને આનંદથી ધન પણ કરી શકાય.

મહુ એટલે દષ્ટિ વડે મન બહારની વસ્તુઓને લીધે વિસ્તૃત થતું જાય છે. ભૌતિક પદાર્થ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ વડે તે મોહિત થતું જાય છે. વિસ્તારનાં સરકોશોમાંથી

અને મોહની પ્રવૃત્તિમાંથી મનને પાછું સંકેલી શકાય અને નિવૃત્ત કરી શકાય. તેને માટે સદ્વિદ્યા ઉપાર્જન-ક્રિયાની કુશલતા અને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાસા. હોવાં જોઈએ અને આવી રીતિથી મનને સ્થિર કરવા તથા તેનું બધું વધારવા ધ્યાનની જરૂરિયાત છે. ત્યાર પછી તે પ્રાણબળોની સાથે વધતું ચાલે છે.

હવે પ્રાણબળો કેમ વધે છે તે બજલું જરૂરું છે. તેની પશુ શરીર વૃદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ હોઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે, તે પશુ તેની ખાસ ક્રિયાઓથી કેળવીને વૃદ્ધિ કરવાથી શરીર ક્ષીણ થવા છતાં પણ પ્રાણબલ વૃદ્ધિ પામેલું રહી શકે છે. જેમ અમણ માણસોની ને બણીગણી ઢુંગી-યાર ચર્મ કેળવાયલા માણસની શક્તિ કાંઈ સરખી હોઈ શકે ? એ પ્રમાણે ખાસ ક્રિયાઓથી પ્રાણબળો પણ વધારી શકાય છે. પાર્થિવ પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં રજકદેહનાં પોષક તત્ત્વો પ્રાણ બળની વૃદ્ધિમાં બહુ ઉપયોગનાં નથી પણ જાતજાતના મેવા જળજળાદી તથા કંદમૂળ ખડકાઓ દૂધ એ જરૂરનાં છે. બે કલાક રાત્રીના બાકી હોય ત્યાંથી પચારીમાંથી ઉઘાં થતું શૈત્યાદી ક્રિયા સમેટી પ્રાણાયામની ક્રિયા સાધવા તૈયાર થવું. આરબમાં બે કલાકથી વધારે અભ્યાસ કરવો નહીં. કારણ કે તેમ કરવાથી શયદો મેળવવા જતાં ઉઘાં નુકસાન થાય છે. પ્રાણાયામ એ પ્રાણોની કેળવણી છે. જેમ બાળકને એક સામટી કેળવણીથી આગળ વધવાનું મન થતું નથી તેમ આ જગ્યાએ પણ સમજવું. આપણે આગળ શ્વાસોશ્વાસનું હાસ્ય કર્યું હતું, પણ આ રથજે તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો છે. “ હું શ્વાસોશ્વાસનું કામ કરું છું ” એ આ પ્રાણાયામના સંબંધમાં ઉચ્ચાર્યું હતું. અને તેથી તે કહેવું નિરર્થક ન હતું. પ્રાણબળ પ્રથમ હતું તેના કરતાં પણ નરમ પડેલું જણાય તો પણ અભ્યાસથી આગળ જતાં પ્રાણબળ પાછું વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. મેહેનતથી જેમ શરીર કસાય છે, તેમ આ પ્રાણોપણ કસાતા જાય છે, અને શરીરની પેડે બળવાન થાય છે. રાત્રીએ પણ યોગ સમય સુધી પ્રાણાયામની જરૂર છે કોઈ પ્રકારની સત્ક્રિયા વિના પ્રાણ બળ વૃદ્ધિ પામે નહીં. કેવળ પ્રાણાયામની સાથે કોઈ એવા અદ્વિતીય અનેલા શબ્દોનાં ભાવના વ્યંજક વાક્યોના સિદ્ધાંત સિવાય જોઈએ તેવું જળ આવતું નથી. હવે આને માટે શું ગોઠવણ છે તે ચાલો જોઈએ. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ, તે એક સૃષ્ટિનો એક અમૂક અંશ છે, તે સૃષ્ટિનું પ્રાણવદન સૂર્ય છે. અને સૂર્યદારાએ ચંદ્ર-નક્ષત્રગણ-તારા ગ્રહો-વાયુ-અને અમૂક પાર્થિવ પદાર્થો છે. પાર્થિવ પદાર્થોમાં જલમુખ્ય છે. આખી સજીવન સૃષ્ટિને પોષક તત્ત્વો આ પ્રમાણે સૂર્યમાંથી મળે છે, અને મળ્યા કરે, તો પણ તે મેળવવાના ઉપાયથી જે મળી શકે તેની તુલ્ય ન આવે. સવારનું ધ્યાન નિઃશ્ચિત્તિને પ્રુષ્ટિ આપનારું છે, અને રહાંજનું ધ્યાન પ્રવૃત્તિમાંથી નિઃશ્ચિત્તિમાં લઈ જતાં છે, આ બંને વૃત્તિ સાધવા યોગ્ય છે. સવારનાં સૂર્યાદ્ય પહેલાંના ચાન્ત-મૃદુ કિરણો પ્રાણને વધારે પ્રુષ્ટિ આપે છે, તેટલાં રહાંજનનાં સૂર્યાસ્ત પછીનાં કિરણો એટલી પ્રુષ્ટિ આપતાં નથી. કારણકે-પહેલાનાં કિરણો ભર-તોમાં ભરતી કરનારાં થઈ પડે છે અને પછીનાં એટલાં કિરણો એવાં નથી. બે કે ગ્રહતાર-કાર્તિક નક્ષત્ર વગેરે તેનાં પોષક દ્રવ્યો છે, તે સૂર્યના પ્રમાણ નેટલું કામ કરતાં નથી. રજકદના વ્યાયામને વિશ્રાન્તિની પણ જરૂર છે. સવારમાં કાંઈ તેવું હોતું નથી. પ્રાચિન કાળના અગ્નિ મુનિઓ અને તપસ્વીઓએ જે સંધ્યાદિ પ્રયોગો અને ગાયત્ર્યાદિક જપવિધિઓ પ્રાણ

બળ વધારવાને સ્થાપિત કર્યા છે, તે અનેક રીતિએ પ્રદેશ પામી છે. 'તે' બહુ તત્વનીવાત છે. તો પણ એટલું તો કહી શકાય કે દરેક વ્યક્તિને તે એક સરખું ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ સંભવિત નથી. જમ પાણી એ જીવને પ્રવાહને ટકાવી રાખનાર ગણાય છે, તેજ પાણી જીવને હુબાહીને મારી પણ નાખે છે. હવે જે સાધન છે, અને તેના કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે, તે જોવું જોઈએ.

રોજયોગ અને હઠયોગ વિષે આંખણ આંગળે કહી ગયાં છીએ તે બંને પ્રાણ બળ વધારવાની ક્રિયાના સમધારક છે, રોજયોગ વિશાળતાને મૂલ્ય કહે છે પણ બહુ બળવત્તર નથી. સાધારણ રીતે તે પોતાના પથને મરલ કરીને વૃદ્ધિ પમાડે છે, હઠયોગ સંકુચિત હં વાળો હોઈ ગમે તેવા વિષય પથને ઉલ્લંઘવા તૈયાર થઈ જાય છે, અને ઉલ્લંઘી પ્રાણબળ વધારતો આગળ ચાલે છે. પહેલો નિર્ભય છે, ત્યારે બીજો કદાચિત્ ભયવાળો પણ સંભવિ શકે છે. “અહો તપસી-જોજ્યો ન જવાય લપસી.” હઠયોગ વાળાનું અંતઃકરણ છેવટમાં બહુ કુ-મળું અને દ્રવીભૂત થઈ જાય છે. તેને લીધે તેઓ આવી દશામાં ઉતરી પડે છે, એવું પણ જોવામાં આવે છે. હઠયોગ વાળાઓ પ્રથમથી પોતાના કાર્યપથમાં વિદ્યારક દ્રવ્યો તમ્ તિરકાર વૃત્તિવાળા હોય છે, પણ બ્યારે તેઓનાં હૃદય છેવટના ભાગમાં તેવાં રહેતાં નથી, ત્યારે પેલા તિરકૃત પદાર્થો પોતાનું જેટલું હોય તેટલું બળ વાપરવા ચૂકતા નથી.

(આગળ ચાલુ.)

મહાકંઠનાગર.

॥ પૂર્વ મીમાંસા. ॥

ભારતીયજનોના મુખ્ય પુરુષાર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વેદશાસ્ત્ર છે. તેમાં કર્મ, ઉપા-સના, જ્ઞાન, કિંવા ધર્મ તથા બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે. તેમાં કર્મ અથવા ધર્મ, શ્રાત-સ્મૃતિ બેદથી બે પ્રકારનાં છે. શ્રાત કર્મના પ્રકાર તથા તેમાં પ્રમાણ અને પ્રમાણભાસ વિગેરે તથા વેદના અર્થ યથાવત્ જણાવવા સારૂ જૈમિનિ મુનીએ પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર રચ્યું છે. તે પ્રચલિત કાલમાં હુમપ્રાય હોવાથી, આ શાસ્ત્રનું રહસ્ય જણાવીએ છીએ.

આ શાસ્ત્રમાં, બાર અધ્યાય, સાઠપાદમાં નવસોચાર અધિકરણ અને છવીસો મુખાલીય સૂત્ર છે. તેમાં પ્રથમાધ્યાયના ચારપાદ છે, ત્યાં પ્રથમ પાદમાં વિધિનું પ્રમાણ, દ્વીતીય પાદમાં અર્થવાદ અને મંત્રનું, તૃતીયપાદમાં સ્મૃતિ તથા શિષ્ટાચારનું અને ચતુર્થપાદમાં નામધેયનું પ્રમાણ વર્ણન કર્યું છે. દ્વિતિયાધ્યાયમાં ચારપાદ છે. તેમાં પ્રથમ પાદમાં આખ્યા તંત્ર (ક્રિયાપદ)નું અપૂર્વનું બોધક છે, અપૂર્વને લીધે કર્મનો ભેદ; દ્વિતિયપાદમાં ધાતુભેદ પુનરૂક્તિ આદિથી કર્મનો ભેદ, તૃતીય પાદમાં રચ-તગદિ નામક સામના કર્મ ભેદમાં પ્રમા-ણનો અપવાદ, ચતુર્થ પાદમાં નિત્યકર્મ તથા કામ્ય કર્મના પ્રયોગનો ભેદ વર્ણવેલો છે. તૃતિયા

ધ્યાયમાં આઠ પાઠ છે, તેમાં પ્રથમપાઠમાં શેષત્વને જાણવાનાર શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન સામાખ્યાઓના મધ્યમાં શ્રુતિનો વિચાર, દ્વીતીયપાઠમાં લિંગનો, તૃતીયપાઠમાં વાક્ય પ્રકરણ સ્થાન સામાખ્યાનો વિચાર છે; ચતુર્થ પાઠમાં નીચીત, ઉપવિત વીગેરે પદોનો અર્થવાદત્વ, વિધિત્વ આદિ નિશ્ચય કરવાનું કારણ શ્રુતિ લિંગાદિનો પરસ્પર વિરોધ જણાવ્યો છે, પંચમ પાઠમાં પ્રતિપત્તિકર્મ, છઠ્ઠાપાઠમાં અનારબ્યાધીત, સપ્તમપાઠમાં બહુ પ્રધાનનો ઉપકારક પ્રયાગ્વદિ અને આઠમા પાઠમાં યાજ્ઞમાન મંત્રોનો વિચાર છે.

ચતુર્થ અધ્યાયના ચાર પાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં પ્રધાન જૂત આમિક્ષા એટલે દધ્યાતયનનો સંબંધ રાખવા વાળી પ્રધાનજૂત વસ્તુનો પ્રધાનની સાથે સંબંધ; દ્વીતીયપાઠમાં અપ્રધાન વત્સાપાકરણનું શાખા બેદમાં સંબંધત્વને લીધે અપ્રધાનની સાથે સંબંધત્વ; તૃતીયપાઠમાં જુદુપરણમયીત્વાદિથી પાપરહિતપણા રૂપ શ્લશ્રુતિના વિચાર અને ચતુર્થ પાઠમાં રાજસુયગત યજ્ઞત્વ શ્રુતની (પાસારમવાની) ગૌણતાનો વિચાર કર્યો છે.

પંચમ અધ્યાયના ચારપાઠ છે તેમાં પ્રથમપાઠમાં શ્રુતિ અર્થ પાઠ વિગેરેથી કર્મના ક્રમનું નિરૂપણ દ્વીતીયપાઠમાં કર્મ વિશેનું નિરૂપણ. તૃતીયપાઠમાં કર્મ શક્તિ અને શક્તિનો અભાવ, અને ચતુર્થપાઠમાં કર્મનો નિયમ કરનાર શ્રુતિ, અર્થ, પાઠ, સ્થાન, મુખ્ય અને પ્રવૃત્તિ આ છ પ્રમાણના પ્રબલદુર્બલત્વનો વિચાર કર્યો છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયના આઠ પાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં કર્મના અધિકારી અને અનધિકારિનું નિરૂપણ છે, દ્વીતીયપાઠમાં સવ નામનો યત્ન કરનારને ફલ વીગેરે અધિકારિ ધર્મોનું નિરૂપણ, તૃતીય પાઠમાં દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિત્વ વીગેરેનું નિરૂપણ. ચતુર્થ પાઠમાં પદાર્થ (ક્રિયા) લોપનું નિરૂપણ, પંચમ પાઠમાં અકાલમાં કર્મ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત વિધાન વિગેરેનું નિરૂપણ, ષષ્ઠપાઠમાં સત્રયાગમાં બ્રાહ્મણનેજ અધિકારનું નિરૂપણ, સપ્તમપાઠમાં પિતા, મહાશૂનિ આદિકનું દાન નહિ કરવાનો વિચાર અને અષ્ટમપાઠમાં લૌકીક અગ્નિમાંજ ઉપનયન, રથપતિષ્ઠિ કર્તવ્યતાનું નિરૂપણ છે.

સપ્તમ અધ્યાયના ચાર પાઠ છે, તેના પ્રથમ પાઠમાં પ્રત્યક્ષ વચનાતિરેશ, દ્વીતીય પાઠમાં ગાનાતિરેશત્વ, તૃતીયપાઠમાં અગ્નિહોત્રાતિરેશ અને ચતુર્થપાઠમાં દ્રવ્યાદિ લિંગાતિરેશનું વર્ણન કર્યું છે.

નવમ અધ્યાયના ચારપાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં ઉપોદ્યાતપૂર્વક ઉઠ વિચારનો પ્રારંભ, દ્વીતીય પાઠમાં સામનું ઉઠ, તૃતીય પાઠમાં મંત્રોનું ઉઠ, ચતુર્થ પાઠમાં મંત્રના ઉઠ સંબંધી કેટલાક વિચારો નિરૂપણ કર્યા છે.

દશમ અધ્યાયના આઠપાઠ છે, તેમાં પ્રથમ પાઠમાં બાધના હેતુ દારસોપ, દ્વીતીય પાઠમાં દારસોપનાં વિસ્તારપૂર્વક ઉદાહરણોનો ઉપન્યાસ, તૃતીયપાઠમાં બાધનું કારણકાર્યકત્વ, ચતુર્થપાઠમાં સમુચ્ચય વિચાર, પંચમ પાઠમાં પ્રસંગ સિદ્ધ મહાદિ (પાત્રાદિ) વિચાર, છઠ્ઠાપાઠમાં બાધપ્રસંગ સિદ્ધ સામ વિચાર, સપ્તમપાઠમાં પ્રકીર્ણ વિચાર અને અષ્ટમપાઠમાં પર્યુદાસ અને નમ્ય વિચાર છે.

એકાદશ અધ્યાયના ચાર પાદ છે, તેમાં પ્રથમ પાદમાં તંત્રના ઉપોદ્યાતનું વર્ણન, દ્વીતિય પાદમાં તંત્ર અને આવાપનું કથન, તૃતિય પાદમાં તંત્રનું વિસ્તારથી ઉદાહરણ સંહિત કથન અને ચતુર્થ પાદમાં આવાપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

બારમા અધ્યાયના ચારપાદ છે, તેમાં પ્રથમપાદમાં પશુધર્મો, પશુપુરોગણનાં પ્રસંગ વર્ણન વિગેરે છે, દ્વીતિય પાદમાં સવનીય પશુમાં ત્રિકલ્પ વીગેરેનો વિચાર, તૃતિય પાદમાં વચ્ચા અને વચ્ચના સમુચ્ચયાદિ કથન, ચતુર્થ પાદમાં ઐન્દ્ર બાહસ્પત્યાદિકોનું વિકલ્પ સમુચ્ચયાદી ચર્ચિત છે. એવી રીતે આદિપાદોના વિષય જાણવાથી બાર અધ્યાયના વિષયો પણ ક્રમથી પ્રમાણ, ભેદ, શેષત્વ, કૃત્ય, પ્રયુક્તિ, ક્રમ, અધિકાર, સામાન્યથી અતિદેશ, વિશેષથી અતિદેશ ઉદ્ધ, બાધ, તંત્ર, પ્રસંગનામા વિષયો છે, એ સ્પષ્ટ છે.

એવી રીતે અધીકરણોના વિષય તત્તદધિકરણોના વિષયો તે તે અધિકરણના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ થશે. એવી રીતે વિષયનું સ્વરૂપ વર્ણન કરનાર જૈમિનીએ સર્વ વેદના અર્થનો યથાર્થ વિચાર કર્યો છે. તે આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ થશે. દવે સર્વ શાસ્ત્રના આરંભનો નિયમ કરનાર પ્રથમ અધિકરણ છે, તેનું સ્વરૂપ વર્ણવીએ:—

। અધિકરણ-૧ ।

સૂત્ર-અથાતોઘર્મ જિજ્ઞાસા ॥ ૧-૧-૧.

અતઃ યતોવેદોઽર્થવાન્ તતોઽપવેદાધ્યયનાનન્તરં ધર્માયજિજ્ઞાસા ધર્મજિજ્ઞાસાકર્તવ્યા । ધર્મશ્ચવક્ષ્યમાણલક્ષણઃ અત્રાધિકરણેચોદનાલક્ષણો ધર્મસ્ત્યારમ્યઅન્વાહાર્યે ચદર્શનાદિત્યન્તં સૂત્રજાતંવિષયઃ । શાસ્ત્રમારમ્યમનારમ્યં વેતિવિષયઃ વેદમધીત્યસ્નાયાદિતિ વચનવલાદધ્યયનમ્નાનાન્તરાલવાર્તે કર્માન્તરાસંભવાદપ્રામાણ્યમિતિપૂર્વપક્ષઃ । સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઈતિ વિધેર્દૃષ્ટાર્યરૂપાર્થ જ્ઞાનસ્ય સિદ્ધેર્વેદમધીત્યેત્યગ્રાન્તરાલવાર્તે વિચારાત્મકશાસ્ત્રારંભ નિષેધાભાવાચ્ચારંભનો-યમિતિસિદ્ધાન્તઃ । વાચ્યવાચકાદયશ્ચ સંગતયઈતિવિષયાદિ પંચકાત્મકાધિકરણેનશાસ્ત્રારંભઃ ફલવાનિતિભાવઃ ॥

આ શાસ્ત્રના ખીજા સૂત્રથી છેલ્લા સૂત્ર સુધી જેટલાં સૂત્રો છે, તે આ અધિકરણનો વિષય છે, એટલે આ શાસ્ત્ર આરંભણીય છે કે નહિ, એ સંશયના કારણભૂત શાસ્ત્રારંભ ભૂત વિષય આ અધિકરણમાં વર્ણવ્યો છે. વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ એ પાંચે જે સૂત્ર સંદર્ભમાં હોય છે તેનું નામ અધિકરણ છે. તેમાં વિષય દર્શાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો કે નહિ એ સંશય છે. વેદનું અધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરવું જોઈએ, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રમાણુતાનો ભંગ હોવાથી, સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ, આ વિધિના અક્ષર ગ્રહણ રૂપ અધ્યયનથી અદૃષ્ટ ફલને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી મીમાંસા શાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેમ છતાં અક્ષર ગ્રહણ માત્રથી વેદાધ્યયન વિધિની સાર્થકતા ના હોવાથી, જેમ ભારતાદિનું અધ્યયન અર્થ જ્ઞાન રૂપ -

દૃષ્ટ ફલવાન છે, તેમ વેદશાસ્ત્રી પણ અર્થ જ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટ ફલવાન હોવાથી, દૃષ્ટ ફલની અપ્રાપ્તિમાં કષ્ટપના કરવા યોગ્ય અંદર ફલની કષ્ટપના અર્થજ્ઞાન રૂપ દૃષ્ટ ફલના અસ્તિત્વમાં અસંભવિત હોવાથી, અને વેદાધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરો, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રનો આરંભમાં નિષેધ ના હોવાથી, આ શાસ્ત્રઆરંભણીય છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે. વાચ્ય, વાચક સાધ્ય, સાધન વીગેરે સંગતિ યથાયોગ્ય જાણી લેવી. એવી રીતે પ્રથમાધિકરણની સિદ્ધિ છે.

યદપિ હીતિય સૂત્રથી, સમસ્તશાસ્ત્ર આ અધિકરણનો વિષય હોવાથી, આ આધિકરણ મીમાંસાશાસ્ત્રથી બહાર છે, એવી શંકા થઇ શકે છે; તથાપિ જેમ સ્વાધ્યાય વિધિ સમસ્ત વેદાધ્યયનને તથા પોતાને પણ સાધક છે તેમ આ અધિકરણ પણ પોતાનું તથા બીજા અધિકરણનું સાધક છે, માટે આ અધિકરણ આ શાસ્ત્રથી બહાર નથી.

આ અધિકરણનો અર્થ પ્રમાણરો એવો કરે છે, કે અધ્યયન વિધિ નામની વિધિ, આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપનયન કરાવવું જોઈએ, તેને અધ્યાપન કરાવવું જોઈએ, તે વિધિથી સિદ્ધ હોવાથી નિતાંતવાદ છે; માટે અધ્યાપનવિધિથી સિદ્ધ આ મીમાંસાશાસ્ત્ર, વિધિ સિદ્ધ નથી વા વિધિ સિદ્ધ છે, એ શંકાય છે; ત્રિપય પ્રયોજનના અભાવને લીધે વિધિથી અસિદ્ધ મીમાંસાશાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. વિચારશાસ્ત્ર રૂપ વિષય હોવાથી, તેનું નિર્ણય રૂપ પ્રયોજન હોવાથી અધ્યાપન વિધિ પ્રયુક્ત અધ્યયન દ્વારા જાણવામાં આવતા અર્થના વિચાર્યત્વને લીધે વિચારશાસ્ત્રનું વિધિસિદ્ધત્વ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે. સંગતિતો બટ અને પ્રમાણર બનેલા મતમાં તુલ્ય છે.

સૂત્રાર્થ એ છે કે, જે કારણથી વેદ અર્થવાળા છે તે કારણથી વેદાધ્યયન કર્યા પછી, ધર્મ જાણવા માટે જ્ઞાસા કરવી જોઈએ. ૧-૧-૨

(સૂત્રમ્) ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥ ૧-૧-૨ ॥ ॥ અર્થ-૨ ॥

ચોદનાલક્ષણઃ વિધિવાક્યવિહિતઃ અર્થઃ યાગાદિઃ ધર્મોભવતિ । ચોદનાશબ્દોત્ત્રવેદમાત્રાપલક્ષકઃ । ધર્મશબ્દશ્ચા ધર્મસ્યેવંચ ધર્મોયાગાદિર ધર્મોર્હિસાદિસ્તજ્ઞાનપાપૂર્વોત્ત્રવેદેનજ્ઞાતવ્યમ્ । અત્રત્રિજ્ઞાસ્યોધર્મો વિષયઃ સંશયપૂર્વપક્ષસિદ્ધાન્તાસ્તુયથાસંબધમુત્રેયાઃ । સંગતિશ્ચોત્યાપ્યોત્યાપકમાત્રમ્ ॥

વિધિવાક્યથી જાણવામાં આવતા જે અર્થ, યાગાદિ તે ધર્મ—અર્થાત વિધિ વામ્યથી ઉપલક્ષિત સર્વવેદથી યાગાદિરૂપ ધર્મ જાણાય છે. અહીં ધર્મથી અધર્મ હિંસાદિત્વ ઓછ છે. આ અધિકરણનો વિષય ધર્મ છે. સંશય આમ છે, કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો અવિષય ધર્મ છે કે નહિ. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવો ધર્મ વેદવાક્યથી પણ જાણી શકાશે નહિ—આ પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત એમ છે, કે જેમ પ્રપિતામહાદિકાનાં નામ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનાં અવિષય હોવા છતાં શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે તેમ ધર્મ પણ શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે. એટલા માટે વેદ વામ્યથી જાણવા યોગ્ય ધર્મ છે. આ અધિકરણનો પૂર્વઅધિકરણ સાથે ઉત્યાપ્યઉત્યાપકભાવસંબધ છે. ભાવ એમ છે, કે

એકાદશ અધ્યાયનાં ચાર પાદ છે, તેમાં પ્રથમ પાદમાં તંત્રના ઉપોદ્ધાતનું વર્ણન, દ્વીતિય પાદમાં તંત્ર અને આવાપનું કથન, તૃતિય પાદમાં તંત્રનું વિસ્તારથી ઉદ્ઘાટન સંકેત કથન અને ચતુર્થ પાદમાં આવાપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

બારમા અધ્યાયના ચારપાદ છે. તેમાં પ્રથમપાદમાં પશુધર્મો, પશુપુરોહિતના પ્રસંગ વર્ણન વિગેરે છે, દ્વીતિય પાદમાં સવનીય પશુમાં ત્રિકલ્પ વીગેરેનો વિચાર, તૃતિય પાદમાં વચ્ચા અને વચ્ચના સમુચ્ચયાદિ કથન, ચતુર્થ પાદમાં ઐન્દ્ર બાહરપત્વાદિકાનું વિકલ્પ સમુચ્ચયાદી ચર્ચિત છે. એવી રીતે આઠપાદોના વિષય જાણવાથી બાર અધ્યાયના વિષયો પણ ક્રમથી પ્રમાણ, ભેદ, સેવત્વ, કૃત્વર્થ, પ્રયુક્તિ, ક્રમ, અધિકાર, સામાન્યથી અતિદેશ, વિશેષથી અતિદેશ ઉહ, બાધ, તંત્ર, પ્રસંગનામા વિષયો છે, એ સ્પષ્ટ છે.

એવી રીતે અધીકરણોના વિષય તત્તદધિકરણોના વિષયો તે તે અધિકરણના વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ થશે. એવી રીતે વિષયનું સ્વરૂપ વર્ણન કરનાર જૈમિનીએ સર્વ વેદના અર્થનો યથાર્થ વિચાર કર્યો છે. તે આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ થશે. દવે સર્વ શાસ્ત્રના આરંભનો નિયમ કરનાર પ્રથમ અધિકરણ છે, તેનું સ્વરૂપ વર્ણવીએ:—

। અધિકરણ-૧ ।

સૂત્ર-અથાતોધર્મ જિજ્ઞાસા ॥ ૧-૧-૧.

અતઃ યતોવેદોઅર્થવાન્ તત્તોઅથવેદાધ્યયનનાનન્તરં ધર્માયજિજ્ઞાસા ધર્મજિજ્ઞાસાકર્તવ્યા । ધર્મશ્ચવક્ષ્યમાણલક્ષણઃ અત્રાધિકરણેચોદનાલક્ષણો ધર્મસ્ત્યારભ્યઅન્વાહાર્યે ચદર્શનાદિત્યન્તં સૂત્રજાતેવિષયઃ । શાસ્ત્રમારભ્યમનારભ્યં વેતિવિષયઃ વેદમધીત્યસ્નાયાદિતિ વચનવલાદધ્યયનસ્નાનાન્તરાલવાર્તે કર્માન્તરાસંપ્રવાદપ્રામાણ્યમિતિપૂર્વપક્ષઃ । સ્વાધ્યાયોધ્યેતવ્યઈતિ વિધેર્દૃષ્ટાર્યરૂપાર્થ જ્ઞાનસ્ય સિદ્ધેર્વેદમધીત્યેત્યગ્રાન્તરાલવાર્તે વિચારાત્મકશાસ્ત્રારંભ નિષેધાભાવાચ્ચારંભગો-યમિતિસિદ્ધાન્તઃ । વાચ્યવાચકાદયશ્ચ સંગતપૃથક્તિવિષયાદિ પંચકાત્મકાધિકરણેનશાસ્ત્રારંભઃ ફલવાનિતિભાવઃ ॥

આ શાસ્ત્રના બીજા સૂત્રથી છેલ્લા સૂત્ર સુધી જેટલાં સૂત્રો છે, તે આ અધિકરણનો વિષય છે, એટલે આ શાસ્ત્ર આરંભણીય છે કે નહિ, એ સંશયના કારણજૂત શાસ્ત્રારંભ ભૂત વિષય આ અધિકરણમાં વર્ણવ્યો છે. વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ એ પાંચે જે સૂત્ર સંદર્ભમાં હોય છે તેનું નામ અધિકરણ છે. તેમાં વિષય દર્શાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવો કે નહિ એ સંશય છે. વેદનું અધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરવું જોઈએ, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રમાણુતાનો ભંગ હોવાથી, સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ, આ વિધિના અક્ષર ગ્રહણ રૂપ અધ્યયનથી અદૃષ્ટ ફલને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી મીમાંસા શાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેમ છતાં અક્ષર ગ્રહણ માત્રથી વેદાધ્યયન વિધિની સાર્યકતા ના હોવાથી, જેમ બારતાદિનું અધ્યયન અર્થ જ્ઞાન રૂપ

દષ્ટ ફલવાન છે, તેમ વેદનાથી પણ અર્થ જ્ઞાન રૂપ દષ્ટ ફલવાન હોવાથી, દષ્ટ ફલની અ-
પ્રાપ્તિમાં કલ્પના કરવા યોગ્ય અંદાજ ફલની કલ્પના અર્થજ્ઞાન રૂપ દષ્ટ ફલના અસ્તિત્વમાં
અસંભવિત હોવાથી, અને વેદાધ્યયન કરીને સમાવર્તન કરી, આ વાક્યમાં મીમાંસાશાસ્ત્રનો
આરંભમાં નિષેધ ના હોવાથી, આ શાસ્ત્રઆરંભણીય છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે. વાચ્ય, વાચક
સાધ્ય, સાધન વીગેરે સંગતિ યથાયોગ્ય જાણી લેવી. એવી રીતે પ્રથમાધિકરણની સિદ્ધિ છે.

યદપિ ક્ષીતિય સૂત્રથી, સમસ્તશાસ્ત્ર આ અધિકરણનો વિષય હોવાથી, આ આધિકરણ
મીમાંસાશાસ્ત્રથી બહાર છે, એવી શંકા યદ્ય શક્ય છે; તથાપિ જેમ સ્વાધ્યાય વિધિ સમ-
સ્ત વેદાધ્યયનને તથા પોતાને પણ સાધક છે તેમ આ અધિકરણ પણ પોતાનું તથા ખીજા
અધિકરણનું સાધક છે, માટે આ અધિકરણ આ શાસ્ત્રથી બહાર નથી.

આ અધિકરણનો અર્થ પ્રમાણકરો એવો કરે છે, કે અધ્યયન વિધિ નામની વિધિ,
આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપનયન કરાવવું જોઈએ, તેને અધ્યાપન કરાવવું જોઈએ, તે વિધિથી
સિદ્ધ હોવાથી નિતાંતવાદ છે; માટે અધ્યાપનવિધિથી સિદ્ધ આ મીમાંસાશાસ્ત્ર, વિધિ સિદ્ધ
નથી વા વિધિ સિદ્ધ છે, એ શંકાય છે; વિષય પ્રયોજનના અભાવને લીધે વિધિથી અસિદ્ધ
મીમાંસાશાસ્ત્ર આરંભણીય નથી, એવો પૂર્વપક્ષ છે. વિચારશાસ્ત્ર રૂપ વિષય હોવાથી, તેનું
નિર્ણય રૂપ પ્રયોજન હોવાથી અધ્યાપન વિધિ પ્રયુક્ત અધ્યયન દ્વારા જાણવામાં આવતા
અર્થના વિચારત્વને લીધે વિચારશાસ્ત્રનું વિધિસિદ્ધત્વ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે. સંગતિતો બટ
અને પ્રમાણકર જાનેના મતમાં તૂટ્ય છે.

સૂત્રાર્થ એ છે કે, જે કારણથી વેદ અર્થવાળા છે તે કારણથી વેદાધ્યયન
કર્યા પછી, ધર્મ જાણવા માટે જ્ઞાસા કરવી જોઈએ. ૧-૧-૧

(સૂત્રમ્) ચોદનાલક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ ॥ ૧-૧-૨ ॥ ॥ અધિ-૨ ॥

ચોદનાલક્ષણઃ ત્રિવિધાક્યવિહિતઃ અર્થઃ યાગાદિઃ ધર્મોભવતિ । ચોદના-
શબ્દોત્ત્રવેદમાત્રાપલક્ષકઃ । ધર્મશબ્દશ્ચા ધર્મસ્યેવંચ ધર્મોયાગાદિર ધર્મોર્હિસાદિ-
સ્તજ્જન્યાપૂર્વોત્ત્રવેદેજ્ઞાતવ્યઽતિ । અત્રજિહ્વાસ્યોધર્મો વિષયઃ સંશયપૂર્વપક્ષસિ-
દ્ધાન્તાસ્તુયથાસંપન્નમુક્તેયાઃ । સંગતિચોત્યાપ્યોત્યાપકમાત્ર ઇતિ ॥

વિધિવાક્યથી જાણવામાં આવતા જે અર્થ, યાગાદિ તે ધર્મ—અર્થાત વિધિ વાક્યથી
ઉપજાક્ષિત સર્વવેદથી યાગાદિરૂપ ધર્મ જાણાય છે. અહીં ધર્મથી અધર્મ હિંસાદિત્વ ગ્રાહ્ય
છે, આ અધિકરણનો વિષય ધર્મ છે. સંશય આમ છે, કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો અવિષય
ધર્મ છે કે નહિ. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી એવો ધર્મ વેદવાક્યથી પણ
જાણાવી શકાય નહિ—આ પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત એમ છે, કે જેમ પ્રથિતામહાદિકાનાં
નામ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનાં અવિષય હોવા છતાં શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે તેમ ધર્મ પણ
શબ્દ પ્રમાણથી જાણી શકાય છે. એટલા માટે વેદ વાક્યથી જાણવા યોગ્ય ધર્મ છે. આ
અધિકરણનો પૂર્વઅધિકરણ સાથે ઉત્થાપ્યઉત્થાપકમાત્રસંબંધ છે. બાવ એમ છે, કે

લક્ષણ અને પ્રમાણથી સર્વ વસ્તુની સિદ્ધિ છે. માટે વેદપ્રમાણથી તથા અર્થવાન હતાં ચોદનાથી જાણવામાં આવતી વસ્તુઓ ધર્મ છે, એવું ધર્મનું લક્ષણ હોવાથી ધર્મની સિદ્ધિ છે.

આ અધિકરણનો અર્થ પ્રામાણ્ય એવો કરે છે કે, પૂર્વસૂત્રમાં વેદાર્થ જાણવા જોઈએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ત્યાં વેદાર્થ મન્નાર્થવાદથી જાણવામાં આવતાં સિદ્ધ વસ્તુ છે કિંવા વિધિવાક્ય સિદ્ધ અપૂર્વ વેદાર્થ છે, એવો સંશય થવાથી મન્ન અને અર્થવાદમાં પ્રમાણાતરથી સિદ્ધ ને વસ્તુ તેજ વેદાર્થ છે, એ પૂર્વપક્ષ છે. ગામાનય । છત્યાદિ વાક્યમાં જોમ કાર્ય ૩૫ અર્થ છે તેમ વેદાર્થ પણ કાર્ય ૩૫ છે તેથી વેદાર્થ જીગ્રસા છે એ સિદ્ધાંત છે અન્નાથી ઉત્પન્ન થતી સંગતિ ને ઉત્પાપ્યઉત્પાપક બાવાદિ છે તે ત્યાં ત્યાં જાણી લેવી. -૧-૧-૨.

મૂ. — તસ્ય નિમિત્તપરીણિઃ ॥ ૧-૧-૩ । અધિ-૦-૩ ॥

નસ્ય (ધર્મસ્ય) નિમિત્તપરીણિઃ પ્રમાણપરિણાક્રિયતે ॥

ધર્મ નિમિત્ત કહીયે પ્રમાણ, તેની પરિક્ષા કરીએ છીએ. આ સૂત્રમાં વિષય ધર્મ સંગ્રહી પ્રમાણ છે, અને ધર્મ સંબંધી પ્રમાણ છે, કે નહિ એ સંશય છે. લોકમાં અસિદ્ધ વસ્તુનું પ્રમાણ ના હોય — એ પૂર્વપક્ષ છે. લોકમાં અસિદ્ધ વસ્તુનું પણ શબ્દથી જ્ઞાન થઈ શકે છે. જોમ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ વધ્યાપુત્ર શબ્દથી જાણાય છે તેમ ધર્મને પણ શબ્દ જાણાવે છે, એ સિદ્ધાંત છે. સંગતિ પૂર્વવત્ છે. હવે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી અસિદ્ધ ધર્મમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની અપ્રવૃત્તિ દર્શાવવા વારને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનું લક્ષણ કહીએ છીએ. ૧-૧-૩.

મૂત્રમ । — સત્સંપ્રયોગે પુરુષસ્યન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મતત્પ્રત્યક્ષમનિમિત્તં વિદ્યમાનોપલભ્યાત્ ॥ ૧-૧-૪ । અધિ-૦-૪ ॥

પુરુષસ્યન્દ્રિયાણાં સત્સંપ્રયોગે (ભાવપદાર્થેનસંબંધે પ્રાપ્તેસતિ) યત્બુદ્ધિજન્મતત્પ્રત્યક્ષમ્ । અનિમિત્તંચ । (અનુમાનાદિ રહિતંચ) કુતઃ વિદ્યમાનોપલભ્યાત્ । (અભાવસ્યપદાર્થાન્તરં સ્વરૂપત્વાત્ ભાવસ્યૈવપ્રત્યક્ષમ્ ॥)

પ્રાણુઓની હન્દ્રિયનો (એ ત્રાદિ) ભાવપદાર્થ — ઘટપટાદિકોની સાથે — મન્ન યાપ ત્યારે અનુમાનાદિ પ્રમાણથી બિન્ન ને જ્ઞાન થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. કારણ કે વિદ્યમાન પદાર્થનો અનુભવ થઈ શકે છે; વારને અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ. અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, સ્મૃતિ, ભ્રમ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી, અર્થાત એક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે — એક પરોક્ષ જ્ઞાન છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન યથાર્થ તથા ભ્રમરૂપ બેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં એકવાર જ્ઞાતવસ્તુનો કાલાંતરમાં બાધ થાય છે તેને ભ્રમ જ્ઞાન કહે છે; બાધ યતો નથી તેવા જ્ઞાનને યથાર્થ જ્ઞાન કહે છે અને પરોક્ષજ્ઞાનના અનુભવમાં કારણ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપલબ્ધિ, એ પ્રમાણ હોય છે; સંશય, સંભાવના, સ્મૃતિ વીગેરે જ્ઞાન લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે સર્વ ધર્મમાં પ્રમાણ નથી. આ સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વીગેરે વિષય છે, તેમાં સંશય પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત, સંગતિ, પૂર્વાધિકરણ તુલ્ય રોય છે. — ૧-૧-૪.

હવે ધર્મમાં પ્રમાણ જાણાવવાને વારને લૌકીક પ્રમાણથી જીહા વેદપ્રમાણત્વ તથા લૌકીક શબ્દના બેદદ્વારા વેદનું સ્વતઃ પ્રામાણ્ય કહે છે. (અપૂર્ણ)

સ્વામી શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતિ:

॥કાલના પડદામાં ચીરા.॥

(અનુસંધાન ૫૯-૧૫૧-થી.)

આવાં અશુભ અપ્પેના અરેખરા વિષયની માહિતી મેળવવી સહેલી નથી; પરંતુ તેમનામાં કુશલ્લીપમાં પ્રચલિત વામમાર્ગના કેટલાક ધોર રાત્રીહિતસેવાનું પ્રતિબિંબ જણાઇ આવતું હતું; મધ્ય કાલમા પ્રચલિત મનાતા ડાકોનીઓના હિતસવને મળતા પ્રકારનું આ કંઈક હતું. વર્તમાનમા માનવ જાત બીલકુલ જેની પારના પ્રદેશમાં વર્તે છે એવી શૂનિકાના પાપની કોષ્ઠક વિચિત્ર પ્રકારની સૂતિની મરતક ફેરવી નાખે એવી બિભાસ પૂજમાં આવેા સમાવેશ થાય છે. તેના ભક્તો અન્ય કેટલોક આપતો ઉપરાંત અમુક પ્રકારના ક્વાય અથવા લેપના ઉપયોગ વડે મરજી પ્રમાણે પશુના સ્વરૂપે ધારણ કરવાને તથા આવા પલટાયલા સ્થૂમ દેહોને અધ્ધર રાખવાને સંધ્યે અને છે. અનીચ્છાપૂર્વક આવા અપવિત્ર દેખાવોને અવલોકતા કીર્તિકુમાર હમેશા પોતાને એક સહચરીના સાથમાં જોતો—હમેશા તેની તેજ સહચરી જેવામાં આવતી તે મારી રીતે જાણતો હતો કે એ સહાચારિણીના પ્રેમને લીધેજ આવા દુઃખચારી માર્ગમા તે દોરાયો હતો; તેના મોહપાશે જ તેને તેમાં તાણી લીધો હતો, તેમાં આનંદ લેતો ખતાવ્યો હતો આવતા બપોના મધ્યમા તેની ખાત્રી હતી. કે તેને આમ દોરવામાં તેનો કોઈ પ્રકારનો અશુભ હેતુ ન હતો; તેનો પશુ તેને માટે પ્રેમ હોવાથી જોઈલો સમય જમાવી તેને સુખ પ્રાપ્તિ થતી હતી તેમા તેને ભાગીઓ ખનાવતી હતી. ખરેખરી રીતે તો તેને દુઃખમા દોરવા કરતાં તે જાતેજ મરવાનું વધારે પસંદ કરત; માત્ર તેના અજાનને લીધે તેનામાં ભરાઈ બેઠેલા મલિનસરવેએ તેનો એક પ્રલોભન રૂપે ઉપયોગ કર્યો હતો. આવાં ના પસંદ કરવા યોગ્ય સ્વપ્નો યુવકને કાઢ કાઢ વાગળ આવતાં, આપણી વાર્તામાં વારંવાર દેખા દેતા એક પાત્ર સાથે થોડાક વર્ષ પછી આપતો નિકટનો સંબંધ જણાઇ આવવાથીજ તેમનું અત્રે આટલું લખાણથી વર્ણન અપવામાં આવ્યું છે

કીર્તિકુમારના જન્મના થોડાક વર્ષ પૂર્વે માર્ગેલિયાને અમુક નાયક મંગલદેવના રાજ્યમા આશ્રય શોધતો આવ્યો હતો. આ નાયક એક રાજ્ય કર્તા સંદારનો નાનો બંધુ હતો જેણે તેની પ્રજાની લોકપ્રીતિ મૂકાવી હતી, સ્પષ્ટ રીતે આમ અયોગ્ય પ્રકારે થયું ન હતું) આથી ઉલટું નાનો બંધુ સર્વમાન્ય પ્રેમપાત્ર બન્યો હતો; આ યુવકની બીલકુલ જાણ બહાર, મોટાબંધુને રાજગાદીથી શ્રદ્ધ કરીને તેને તેના સ્થાનમાં સ્થાપવા માટે એક કાવતું યોજાતું હતું. આ બાબતને શોધી કાઢીને દેખાવી દેવામાં આવી, પરંતુ યુવાન બધુ આ બાબતમાં સલાહકાર નથી એવું વડિલ બંધુને મમજાવી ના શકવાથી તેને પોતાના જીવના જોખમે નાશી છૂટવું પડ્યું હતું; આ પ્રમાણે તે મંગલદેવના આશ્રય શોધતો આવ્યો હતો. તે અને તેની સાથે નાશી આવેલા બીજા બે ત્રણ મિત્રો નિઃપદ્મકારી અને આર્યજાતિના અરેખરા માનનીય મળ્યો જેવા જણાયા; તેથી તેઓ ત્યાજ હરી હામ પડ્યા, વિશેષ પૂછ પરછ વિના તેમનો સ્વીકાર પશુ કરવામા આવ્યો.

તેમણે તેમની સાથે પોતાના ખાલખાયાં સ્ત્રીઓને આણી દતા તેથી તેઓ મૂખ્ય

પરંતુ લાલચદ્ર મુસાફરીની જંગલમાં અને કાર્યના બારમાં એટલા બધા ગૂંચવાઈ ગયા હતા કે આ અવસરે તેઓ વિચાર સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાની દશામાં હતા નહિ; સદ્ બાગ્યે એક નજીકની ખીણમાં એક નાના કાકલાને સંભાળતા કીર્તિકુમાર, પોતાની માતા અતિચિંતાતુર દશામાં છે, એવા પ્રકારની લાગણીનું ગ્રહણ કરી શક્યા, પોતાના વિચારને બલસહિત તેની દિશામાં દોરતાં તેના મનમાંની સર્વ બાબત તેઓ એક સ્વપ્ન સમાન ઉઠેલી શક્યા; તેમણે એકદમ પોતાનો માર્ગ બદલ્યો, પોતાની ટોળીને એક અશક્ય જેવી ડુંગરી ઉપરથી તથા વચ્ચે આવતી કેટલીક પર્વતમાલાઓમાં યમને આગળ દોરી, દુશ્મનોના છૂપાયેલમાં સપડાતાં બચાવી લેવાના અણીના સમયે તે પોતાના બાંધુને જઈ ગયા, નહિ તો ડુંગરીના જંગલોની વ્યવસ્થા એટલી બધી ઉત્તમ પ્રકારે યોજવામાં આવી હતી કે, તેની ટોળીનો સંપૂર્ણ નાશ નહીં થઈ શક્યો હતો. પરંતુ કીર્તિકુમાર તરફથી મળેલી ચેતવણીને લીધે આર્યો હવે જંગલવાસિઓ ઉપર ઉલટો હુમલો કરવાને શક્તિવાન બન્યા; ધારી લીધેલી સલામતીમાં તેઓ તપાસ રાખતા હતા તેવામાં તેઓ ઉપરથી તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા જેથી તેમને મોટા ભાગે વિનાશ સાથે નસાડી મૂકવામાં આવ્યા; સમગ્ર જનિ માટે પર્વતોમાંથી ઝાંખો માર્ગ ખુલ્લો થયો.

આ પછી થોડા સમયમાંજ મંગલદેવને લાગી આવ્યું કે કીર્તિકુમારનું લગ્ન કરી નાખવું એ સારી વાત છે. આ બાબતમાં આપણા યુવકને કોઈ ખાસ પ્રકારની ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ પોતાના પિતાની મરજીને અનુસરવાને તે તદ્દન તૈયાર હતો. તેથી તેણે પોતાની માતાની સલાહ માગી; તેણે પોતાને યોગ્ય લાગતી અનેક યુવાન બાલાઓ વિષે સૂચના આપી, આખરે કીર્તિકુમારે કાલ્યાણનીને પસંદ કરી, તે તેને માટે એક યોગ્ય પત્ની નીવડી, પરંતુ તે થોડી ઘણી ઇર્ષ્યાળુ તથા અધિકાર દર્શાવનારી હતી. તેને સાત બાળકો થયાં, નવીનચંદ્ર (સ્ત્રી), વશ્ય તારા (સ્ત્રી), અને શીવાજી (સ્ત્રી) તેમની પુત્રીઓ હતી; પ્રમદા (પુ), માનસિંહ, અંબિકા (પુ), અને હાંતિ તેમના પુત્રો હતા. વશ્ય તારાનું (પુ) આગળ ઉપર મહિપાલ (સ્ત્રી) સાથે લગ્ન થયું, તેમનું એક બાલક પૂર્ણચંદ્ર (સ્ત્રી) હતું, તે કીર્તિકુમારની હમેશની એક માનીતી પૌત્રી રૂપે નિવડ્યું, તેને પણ તેના ઉપર ખાસ અનુરાગ હતો.

ડુંગરી પ્રદેશમાં યમને પશ્ચિમ દિશામાં મુસાફરી કરતાં અનેક વર્ષ વીત્યાં, કોઈ કોઈ વાર તો આ જાતિને બારે સંકટ શોષવાં પડ્યાં, પરંતુ સમગ્ર રીતે વિચારતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ પ્રકારે આગળ વધ્યા. માર્ગની વિટંબણાઓને લક્ષમાં લેતાં નવાઈ બરેલી રાત્રે તેમનામાંનાં ઘણાં જ થોડાં માનવિઓનો વિનાશ થયો હતો. આખરે હિન્દનાં વિશાલ મેદાનોમાં પહોંચતાં તેમની પ્રગતિ ઘણી જ સ્તર થઈ પડી આ મેદાનોમાં તેમનો પ્રથમ પ્રવેશ પૈદિબર (વિરાજ) નામના મહારાજના રાજ્યમાં થતો હોવાથી ખાસ કરીને આમ બન્યું; મહારાજાએ તેમનો અને તેમના કાર્યનો વિચાર કરીને તેમને અત્યંત આદરસત્કાર સહિત આવકાર આપ્યો, તેમના આગળના માર્ગમાં જે જે તેમની સત્તામાં હોય તે દરેક સલામ તેમને આપી; પ્રથમ તો તેણે એક નદિના કિનારે ૨૫૬૫ ભૂમિનો એક ટૂકડો તેમને જુદો

કાઠી આપ્યો, તેમાં વાવવાનું ખીઆનું પણ તેમને પુર પાડવામાં આવ્યું, તેથી તેઓ તેના આતિથ્યનું સુખ ભોગવતાં ત્યાં આગળ એક વર્ષ સુધી ઊવણી નાખીને રહ્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ આખરે તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે લેવાય એવો ખનાનનો ઘણો જથ્થો એકઠો થયો. ગયાં ત્રીસ વર્ષની અટક્યા વિનાની મુસાફરીથી કંટાળી ગયેલા તેમનામાંના કેટલાકે આવી મિત્ર સત્તાના રાજ્યમાં હમેશનો નિવાસ કર્યો, પરંતુ મોટા વિભાગે તો આગળ વધવાનોજ નિશ્ચય કર્યો.

છટા પડવાના સમયે મહારાજ પોદિંધરે મંગલદેવને કુશહીપના શાસ્ત્રનો એક અંથ તથા અદ્ભૂત શક્તિવાળું એક તાવિજ આપ્યું. અદ્ભૂત પ્રકારે ઝગઝગતા 'સ્ફટિકની ધના' રૂતિનું આ તાવિજ ખતેલું હતું, તેના કેન્દ્રમાં આકર્ષક સૂતરું પ્રભાનું એક બિન્દુ આવેલું હતું. તેમણે વળી પોતાના સંબંધવાળા અનેક મિત્ર રાજાઓ તરફ એલચીઓ મોકલીને આર્થ શોધાના આવવા વિષે કહેવરાવ્યું તથા તેમને સારી રીતે આવકાર આપવાની સૂચના કરી. આ પ્રમાણે તેમને માટે માર્ગ હવે વધારે સતર યાત્ર પડ્યો, હમેશાં મુસાફરી કર્યાં કરવાનો કંટાળો પણ ઘણો જ ઓછો થઇ ગયો. ઉત્તર દિશામાં સધળે તાવિજ સારી પેઠે જાણીતું હતું, જેમણે જેમણે તે જોયું તે સર્વેએ તેના ધારકને પૂજ્ય બાવ દર્શાવવા લાગ્યા. એમ માનવામાં આવતું કે તેનો ધારક સદ્ભાગી અને અજીત બનતો, પરંતુ વિરાજે તે મંગલદેવને આપ્યું ત્યારે તેમણે ગર્વ સહિત કહ્યું હતું:—

“ હવે મારે એની વધારે વાર જરૂર નથી, કારણ કે હું તેના વિના પણ અજીત છું, મારી તલવાર વડે જ હું માફે ભાગ્ય ધડી કાઢું છું. ”

પોદિંધર પાસે જો બાળુએ ધારવાળી, બબ્બ માણિક્ય જેસાડેલી સોનાની મુકવાળી એક મોટી તલવાર હતી; આ તલવારમાં જનુધ શુભો હોવાની લોકવાયકા ચાલતી તેથી જેની પાસે તે હોય તેને કાષ કાલે કાષ પ્રકારનો બપ લાગતો નહિ તેમજ તેને યુદ્ધમાં ઇજા થઇ શકતી નહિ. મોટે ભાગે જેમ અજ્ઞાદીન દીવાના ગૂલામે ઉપર હુકમ ચલાવતો તેમ તે પણ અમુક ભૂતો અથવા પિશાચો પાસે સેવા કરાવી શકતો હતો. શુભેચ્છાની વિશેષ સાબીતી રૂપે તથા તેમના વચ્ચેના સંબંધને દૃઢ કરવા માટે મહારાજ પોદિંધરે પોતાની પુત્રી બૃહસ્પતિના પતિરૂપે તેના પુત્ર સુમિત્રા (પુ) ની મંગલદેવ પાસે માગણી કરી; મંગલદેવે પણ આ માગણી આનંદથી કબુલ કરી. પૂર્વે બૃહસ્પતિનું (સ્ત્રી) આર્થ ટોળાના એક ઉપનાયક સુખવર્મા સાથે લગ્ન થયું હતું; પરંતુ જંગલીઓ સાથેના એક યુદ્ધમાં સુખવર્માનું મૃત્યુ થયું હતું. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ત્યાં આગળ એ સમયે એક વિધવાના પુનર્લેગ વિષે કાષ્ટ પ્રકારના ભૂલભરેલા વિચાર પ્રવર્તતા નહિ.

એક અથવા બીજા કારણ માટે વર્ષોના વહેવા સાથે મંગલદેવના મોટા ટોળામાંથી માનવિઓનાં નાનાં ટોળાં અત્ર ત્ર જણ પડતાં ગયાં, તેના માર્ગક્રમમાં થોડે થોડે દૂર નિવાસ કરીને રહ્યાં થોડાંક સતકેના અરસામાં આવાં નાનાં સંસ્થાનો બલવાન જાતિઓમાં

વૃદ્ધિ પામ્યાં, તેમણે આસપાસના લોકને તાણે કર્યાં, પોતપોતાને માટે મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના કરી. તેઓ હમેશાં ઉદ્ધત અને ક્ષમા વિનાનાં બન્યાં હતાં, તેમના વારંવાર હૂમલા કરવાની ટેવથી તેઓ એટલો બધો કંટાળો આપનારા નિવડ્યા હતા, કે આશરે એક હજાર વર્ષ પછી કુશ દ્વીપમાંથી આવેલાં રાજ્યો તેમના સામે એકસંપમાં જોડાયાં, સ્વર્ણનાં દરવાજાવાળા દિવ્ય મહારાજની કેટલીક સહાયથી તેમણે આખરે તેમને હરાવ્યા ધણીજ ખુવારી સાથે તેમને દ્વીપકલ્પની દક્ષિણ દિશામાં હાકી કાઢવામાં આવ્યા, જ્યાં આગળ તે સમયે મંગલદેવના વંશજો રાજ્ય ચલાવતા હતા અને તેમને આશ્રય મળ્યો તથા તેમનો આદર સહિત સત્કાર થયો; કાલના ક્રમથી સાથે તેઓ એ વસતિના સમૂહમાં ભળી ગયા. દક્ષિણ દેશના ઉચ્ચ વર્ગો, હિંદી સૂર્યમાં ધણા સમય સુધી ખુદ્ધા રહેવાથી થોડા ધણા કાળાશ પડતા બની ગયા છે, છતાંએ વર્તમાનકાલના લોકના જોટલાજ તેઓ આર્ય છે; માત્ર છૂટા છવાયા પ્રમાણમાંજ તેઓ કુશદ્વીપનાં ઉચ્ચ કુટુંબો સાથે મિશ્રિત બન્યા હતા.

આવી રીતે સંખ્યા ઓછી થવા છતાં હજુએ મંગલદેવના અનુયાયીની સંખ્યામાં બાળે જ કોઈ પ્રકારનો ઘટાડો થયો હતો, કારણ કે તેમના લોકમાં જન્મનું પ્રમાણ મરણ કરતાં ઘણું જ વધારે હતું. આવા ભટકતા જીવન વિના અન્ય પ્રકારના જીવનનો કીર્તિકુમારને અનુભવ ન હતો, એમ કહીએ તો પણ ચાલે, આવી દશામાંજ તેનાં બાલકો પણ જન્મીને મોટાં થયાં હતાં; સૂર્ય પ્રકાશવાળી ભૂમિઓમાંની તેમની યાત્રામાં તેઓ આનંદ લેતા હતા. હવે થોડા ધણા વૃદ્ધ બનેલા મંગલદેવે પોતાના ટોળાના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા અને પોતાના ત્રણ પુત્રો વારણી ભાલચંદ્ર અને કીર્તિકુમારના હવાલામાં સોંપ્યા, તેથી તે વિગતો બાબતની સર્વ પ્રકારની ખટપટથી છૂટા બન્યા; તેમણે માત્ર ઉપર ઉપરની દેખરેખ રાખવા માંડી. તેમની પત્ની યુધદેવની પણ યુદ્ધિ માટે એટલી બધી ખ્યાતિ થઈ હતી, કે ખાસ ગૂંચવણોના સમયે બધા લોક તેની સલાહ લેવા આવતા; તેના ત્રણ પુત્રો તેની આંતરદૃષ્ટિમાં ધણોજ વિશ્વાસ રાખતા.

હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં આગળ વધ્યાંજવાની પોતાની સચનાને લીધે મહારાજ પોદિખરે મંગલદેવને કહ્યું હતું કે, પોતાના રાજ્ય કરતાં કદમાં બીજા નંબરના રાજ્યવાળા રાજા હુયરંદ કોઈ કોઈ વાર લાહિરિના નામથી જળીતા) માટે મારા એક સંબંધી રૂપે હું તમને બલામણ કહું છું. ખરેખર કહેવા માગીએ તો આ સમયે આ બંને રાજ્યો પોતપોતામાં હિંદના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા. એક ઉત્તરમાં અને બીજો દક્ષિણમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા; નાનાં રાજ્યોના એક પટાવડે એ રાજ્યો જુદાં પડતાં હતાં, સરખામણીમાં એ કંઈ પણ હિસાબ વિનાનાં હતાં.

રાજા હુયરંદની (આપણે તેમને શની દેવના નામથી ઓળખીએ છીએ) એક વિચિત્ર પ્રકારની દશા હતી; જો કે તે દેશનો સ્વતંત્ર અને બીન તકરારી રાજા હતો, તેના લશ્કરનો સુદાર અને ન્યાયના ચૂકાદા આપનાર હતો; છતાંએ તેની પાછળ તેના કરતાં પણ એક મહાન સત્તા આવેલી હતી—એક પ્રકારના ધાર્મિક રાજા રૂપ મુખ્ય મહંતની — એ અકિત કોઈ કાલે લોકની દૃષ્ટિએ ચડતી નદિ, છતાંએ તેને અસ્ત-અવપ્રદ માનવામાં

આવતી હતી. આસપાસ ઉંચી ઉંચી દીવાલો વાળા એક વિશાલ બાગના મધ્યમાં એક બપકાદાર ભવનમાં તદ્દન એકાંતમાં બીજીબધી દુનિયાથી અલગ રીતે તેનો વાસ હતો. આ પદનો સ્વીકાર કર્યા પછી બાગની દીવાલોની બહાર તે કોઈ કાલે આવ્યો ન'હોતો, તેના અતેવાસિઓને પણ તેની બહાર જવાની પરવાનગી ન હતી. બહારની દુનિયા સાથે તે માત્ર પોતાના પ્રતિનિધિ રૂપ ઉપમહંત દારાજ વ્યવહાર ચલાવતો; જે તેને કોઈ જોઈ શકતું તો તે આ ઉપ-મહંતજ તેવા માનવામાં આવતા, કારણ કે જ્યારે તેમની બાગમાં દરવાની મરજી થતી ત્યારે દરેક જણને માર્ગમાંથી દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવતી. આવા સર્વ પ્રકારના એકાંતવાસનું એટલુંજ કારણ હતું, કે તેને મહાશુરના પ્રતિનિધિ રૂપે માનવામાં આવતો હતો; એમ ધારવામાં આવતું, કે સાધારણ લોક સાથેના સર્વ પ્રકારના સંસર્ગમાંથી તેને બાલકુલ અલગ રાખવામાં ના આવે તો ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી આવતા સંદેશાઓ સંપૂર્ણ રીતે વહન કરવા જેટલું તેનાથી પવિત્ર અને શાંત રહી શકાય નહિ.

રાજા અને તેના અદૃશ્ય મુખ્ય મહંત વચ્ચેના મંબંધ, પ્રાચીન સમયમાં ગ્રપાનમાં રોગાન અને મિકાડો વચ્ચેના સંબંધને લગભગ મળતો આવતો હોય એવું જણાય છે; રાજા મહંતની સલાહ વિના જરા પણ અગત્યનું કોઈ પણ કાર્ય કરતો નહિ આ વખતે મુખ્ય મહંતનું નામ ય્યાર્પ હતું. તેઓ અતિ બલવાન અને બુદ્ધિમાન પુરુષ હતા—આપણને સૂચના નામથી જાણિતા મહાપુરુષ કે જેમની જીંદગી કીર્તિકુમાર ત્રણ દબાર વર્ષ પૂર્વે બર્મામાં પોતાના જીવનના ભોગે બચાવી હતી.

મહારાજ પોદિપરે મોકલેલ એલચી મંદલે રાજા હુયરંદ પાસે આવીને મંગલદેવ અને તેમના ટોળાની તૂર્તમાં આવવા વિષેની વાતો કની ત્યારે હુયરંદે પોતે કેવા પ્રકારે વર્તવું એ વિષે એકદમ સૂચદેવની સલાહ લેવામાં આવી. મુખ્ય મહંતે એવો ઉત્તર કહ્યો, કે આવા દેશોતરગમનની આજ્ઞા દેવોએ કરી છે, આવનારી જાતિ એક સમર્થ પ્રજાના આગામી સૂચન રૂપ છે, જેમાંથી દુનિયાના અનેક મહાન ઉપદેશકો ઉપજી આવશે. તેમને સર્વ પ્રકારના માન સહિત આવકાર આપવાની, બધાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો પાસે તેમને બૂમિના ટુકડાઓ આપવાની રાજાને સલાહ આપવામાં આવી; આથી જેમની મરજી હોય તે દેશમાં સધળે પસરીને નિવાસ કરી શકે. પરંતુ જેમની મરજી એક ભિન્ન જાતિ રૂપે વસવાની હોય તેમને માટે નીલગીરી પર્વતોની તળેટીમાં નિર્જન પ્રાન્ત જુદો પાડી આપવાનો હતો કે જ્યાં તેઓ ત્યાં આગળ તેમના પિતાપ્રપિતાઓના રીવાજ પ્રમાણે વસી શકે,

મંગલદેવના આવવાનાં અનેક વર્ષો પૂર્વે આવી દેવી વાણિ કહેવામાં આવી હતી; તેથી જ્યારે તે ત્યાં આગળ આવ્યા ત્યારે દરેક બાબત તેમને માટે તૈયાર બનેલી જોવામાં આવી રાજા હુયરંદે પોતાના પુત્ર રંબાને રાજ્યને સીમાન્તે તેને લેવા માટે મોકલ્યો; તે રાજધાની પાસે આવી લાગતાં, લોકના બપકાદાર રસાલાના મોખરે તેને મળવાને તે જાતેજ બહાર આવી પહોંચ્યો, તેનો અત્યંત આદર સહિત સત્કાર કર્યો; મંગલદેવે સૂચવવામાં આવતી સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા એકદમ કબુલ કરી; આખરે તેની બટકામણીનો અંત આવ્યો તથા તેની મોટી જવાબદારી પાર પડી એમને તેણે આખર માન્યો. નવાઈ મરેલી રીતે ટુંક

મંમયમાંજ મુખ્ય મહત્તની આગાઓ અનુસાર બધું કરવામાં આવ્યું. આના મહાન દાક્ષિણ્ય રાજ્યની વસતિના એક સ્વીકારાયલા વિભાગ રૂપે આર્થ લોકોએ સલાહ શાંતીથી વાસે કર્યો.

તેમના આવતા પૂર્વે સૂર્યદેવે તેમના વિષે એક વિચિત્ર પ્રકારનો હુકમ બહાર પાડ્યો હતો; તેમનો કેવી રીતે આવકાર કરવો તથા “ઉત્તરના લાંબા નાકવાળા વિદેશીઓ” સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ વિષે તેમાં પોતાની પ્રજાને સમજાવવામાં આવ્યું હતું. સાધુપુત્રની ના પદ માટે તેઓ પ્રકૃતિથીજ યોગ્ય હોવાનું તેણે ખાસ વર્ણન આપ્યું હતું તથા એવી આજ્ઞા કરી હતી, કે બનતા સુધી સાધુપુત્રનીઓની ખાલી પડતી જગાઓ તેમનામાંના શીખાઉઓથીજ પૂરવી જોઈએ, આવી જગ્યાઓ પણ તેમનામાં બનતા સુધી વંશપરંપરાની હોવી જોઈએ.

તેમનામાંના જેમની મરજી પોતાના લોકમાં બળી જવાની હોય તેમને તેમ વર્તવાની છૂટ હતી તથા તેમને યુદ્ધ સંબંધી અથવા વ્યાપારીયંધાઓમાં જોડાવું હતું; પરંતુ જેઓ સાધુ પુત્રનીનું કાર્ય ઉપાડી લેવાની ઈચ્છા વાળા હતા તેમને બીજા બધાઓથી એક અલગ વર્ગ રૂપે વસવાની દરેક સગવડ કરી આપવાની હતી; બીજાઓ તરફથી મળતી બક્ષિસો વડે આમનું પોષણ થવાનું હતું પરંતુ તેમને કોઈ પણ પ્રકારની જાતિશી મિશ્રિત એકઠી કરવાની ન હતી.

ઉપમહંત કે જેમના દારા આવી બધી આગાઓ બહારની દુનિયામાં પ્રવેશવામાં આવી હતી તે આ સમયે બહુ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો; આપણે તેમને ચિદંબરના નામથી ઓળખીએ; પાછી ઉમરને લીધે તેણે પોતાના અધિકારનાં બારે કર્તવ્યોમાંથી પોતાને છૂટા કરવાની પ્રાર્થના કરી સારે સૂર્યદેવે પ્રજાને એક દષ્ટાંત બેસાડવા રૂપે મંગલદેવને તેમના એક પુત્રને ખાલી પડેલી જગ્યાએ નીમવા માટે મોકલ્યો આપવાની માગણી કરી. આવી માગણીથી મંગલદેવે પોતાની જાતને અત્યંત માન મળેલું માન્યું તથા પોતાની જાતને અને પોતાનું જ જોય તે સર્વને તે દેવોના સંદેશવાહકની આગામાં ગણે છે, એમ તેમણે કહાવ્યું; પરંતુ હવે તે જાતે ધણો વૃદ્ધ થઈ ગયેલો હોવાથી તથા દુનિયાદારીની બાબતોમાંથી તેની અલગ થવાની મરજી થવાથી, જે તેના વડિલ પુત્ર ભાલચંદ્રને તેની પોતાની બાબતો સંભાળી લઇને સુખી પદની પરંપરા અને ખ્યાતિને જાળવવા દેવામાં આવે, અને જે સૂર્યદેવ પોતાના કુટુંબને જે અદ્ભૂત માન આપતા હતા તે કીર્તિકુમારને લેવા દેવાની રજા આપવામાં આવે તે તેમ ધણું જ પસંદ આવે. (એટલું કહી લેવું જોઈએ, કે વર્ણુતાં-રાએ (પુ) ક્યારનુંએ યોગીનું જીવન ગ્રહણ કર્યું હતું, નીલગીરીની એક ગુફામાં વાસ કર્યો હતો; આ વિષય વિષે તેને પૂછવામાં આવતાં તેણે સાધારણ દુનિયામાં પાછા આવવાની દલતા સહિત ના પાડી.)

સૂર્યદેવે, મંગલદેવે સચ્ચેલી ગોઠવણ આપેલ સહિત, સ્વીકારવાની કૃપા કરી, તેથી કીર્તિકુમાર એકદમ રાજ્યમાંની ખરેખરી સત્તાના બાબદુનિયાના પ્રતિનિધિની નવાંબ બરેલી રિયતિમાં આવી પડ્યો — એ બધા વ્યક્તિનાં જાતોજાત દર્શન કરનાર એ એકલોજ પુરૂષ હતો; આવી રીતે તેમની સાથેના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારના, રાજ્ય લુપ્તરદના જાતના સંદે-

શાઓના બ્યવહારના સાધનરૂપ તે બુન્ધો; પ્રથમ તો તેને જવાબદારીના ગાંભિર્યથી સહજ ભારે પડ્યું, પરંતુ તેના કાર્યના ક્રમથી તે બોખીયો થતો ગયો તથા સૂર્યદેવને સારી રીતે પીછાનતો થયો ત્યારે તેને પોતાના પદનાં કર્તવ્યો સહેલથી યથ શકશે એમ લાગ્યું. મુખ્ય મુશ્કેલિ પસંદગી કરવા બાબતની હતી—તેના સમક્ષ હરેજાન આવતા કુંડીબંધ પ્રશ્નોમાંથી સૂર્યદેવને પૂછવા જેવા કેટલા હતા તથા તેવા કેટલા નહતા, એ નિશ્ચય કરવા વિષેની હતી. જે તેમના આગળ રજુ કરવા જેવા ન હતા તેમના તેને જાતેજ ફેંસેલા આપવાના હતા; પરંતુ સૂર્યદેવનાં નિરાકરણોના અવલોકન વડે તેની ખુદિ ઘણી ખીલી નીકળી તથા સમતોલ ન્યાય અને તીવ્રખુદિ માટે તેની ઘણી ખ્યાતિ થઈ.

ખરેખરી ન્યાયની અદાલતો અલગત તેનાં તાબામાં ન હતી, જોકે ત્યાં આગળ પણ તેની સલાહનું કાણું વજન પડતું; પરંતુ સંકટમાં સપડાયલા ઘણા લોક કાપદાથી ન્યાય મેળવવાને બદલે સાધુ પૂજારીઓની સલાહ લેતા તથા અર્ચા મુખ્ય મહંત અથવા તેમના પ્રતિનિધિનો નિર્ણય એકવાર આપવામાં આવતો ત્યાં તે માટે કોઈવાર શંકા કરવામાં આવતી નહિ. આવી જવાબદારી જાતે જ કીર્તિકુમાર માટે એક પ્રકારની ઉદાર કેલવણી રૂપ નિવડી, સૂર્યદેવ સાથેના હમેશાના નિકટનો સંબંધ પણ તેને ઘણો સહાયકારક થયો. આ સર્વની પાછાડે હમેશાં મહાગુરુનું નિયમન ચાલતું હતું, પરંતુ આ માત્ર સૂર્યદેવને જ સૂચવવામાં આવતું હતું, હમેશાં સ્વપ્નમાં અથવા ધ્યાનમાં આમ થતું પરંતુ કોઈ કોઈવાર તો સીધે સીધા સંબળાય એવા અવાજ વડે આવી સૂચના આપવામાં આવતી. એક પ્રસંગે કીર્તિકુમારને આવી રીતે મહાગુરુ તરફથી માયા પ્રશંસાના યોગ્ય શબ્દો સાંભળવાનો હક મળ્યો હતો; આથી તેને તેના મહેનત ભરેલા કાર્યમાં ઉત્તેજન મળ્યું તથા તેનામાં નવું પ્રોત્સાહન આવ્યું. જોગનાએશી વર્ષની ઉંમરે મરણ થતા સુધી લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી તેણે આ જવાબદારી ભરેલું પદધારણ કર્યું; આ બધા સમયમાં સૂર્યદેવ સહજ મોટા ચપલા જણાયા.

કીર્તિકુમાર આશરે સાઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેની માતાનું મૃત્યુ થયું, આથી તેને જાત્યંત શોક થયો; સૂર્યદેવે તેને આગેલા દિશાસા અને સદાય વિના આ બાબત ખરેખર અસહજ થઈ પડત. આ પછી યોગજ સમયમાં તેની પત્ની કાલ્યાણી માતાની પાછળ ગઈ; તેના જીવનનાં છેલ્લાં સત્તર વર્ષમાં તેની બહાલી પોત્રી ગૃહબ્યવસ્થા ચલાવતી હતી મુર્ચ્ચદ્રને (સી) તેના ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો, બીજા કોઈપણ કરતાં તેજ તેને સારી રીતે સમજી શકતી હતી. અંગલદેવના મરણ પછી એ જાતિના મુખીપદમાં લાસચંદ્ર આવ્યો પરંતુ આ પદ યોગજ સમયમાં માત્ર નામનું જન્યું, કારણ કે આર્યોએ જે પ્રજાના મધ્યમાં વાસ કર્યો હતો, તેના એક વિભાગ રૂપ બનીને તેઓ ઠરી ઠામ પડ્યા, જે કે સાધુ પૂજારીની જાતિ કોઈ કાલે તેમની સાથે પરસ્પર કન્યાવ્યવહાર રાખતી નહિ. આગળ ઉપર રંબા (પુ.) સંતાન વિના મરણ પામવાથી લોકોએ એકમતે લાસચંદ્રને ખાલી રાજ્યાસન ઉપર આવવાની વિનંતિ કરી; આ પ્રમાણે દક્ષિણ દિશામાં એક આર્યવંશ દૃઢ રીતે સ્થાપિત બન્યો. સાધારણ રીતે કાળા કોકસવાસિઓરૂપે ગણાતા દક્ષિણના બધાએ આદ્યો આપણે જે જાતિનું આગમન વર્ણવ્યું છે તેમાંથીજ નિઃસંશય રીતે ઉતરી આવેલા છે, જે કે ઉચ્ચ જૂમીમાં લાંબા સમ્મતા વાસને લીધે તેમના પૂર્વજો કરતાં તેઓ વધારે કાળાશ વાળા બન્યા છે.

છઠ્ઠી વાર્તાનાં પાત્રો.

મહાગુરુ.....	અદૃશ્ય સહાયક.
મનુ.....	મંગલદેવને સ્વપ્નમાં દર્શન દે છે.
સોમદેવ.....	મંગલદેવના ધાર્મિક ગુરુ.
સૂર્યદેવ.....	સુખ્ય મહંત બ્યાર્વે.
ચિદંબર.....	ઉપ-મહંત.
વિરાજ.....	રાજા પોદ્દિબર. પુત્ર—સુમિત્રા.
શનીદેવ.....	રાજાહુયરદં કોષ્ટ કોષ્ટ વાર લાહિરીના નામથી વ્યવહારતાં.)

પુત્ર રંભા

સુખ્યવર્મા.....	ઉપ નાયક.
-----------------	----------

પ્રીતિકુમાર.....	પિતા-મંગલદેવ માતા-સુધદેવ. ઘડિલચંદુઓ-વારણી બાલચંદ્ર. મોટીબહેન—બૃહસ્પતિ. નાનીબહેન—રઘુપાલ પત્ની—કાત્યાયની. પુત્રો પ્રમદા, માનસિંહ, અબિકા, દાંતિ. પુત્રીઓ—નવીનચંદ્ર, વરુણતારા, શીવાળ.
બાલચંદ્ર.....	પત્ની—નરસિંહ. પુત્રો—વિશ્વસેન, વિદ્યા મદા. પુત્રીઓ—શારદા, સુભદ્રા બૃહસ્પતિ (સ્ત્રી)..... પ્રથમપતિ—સુખ્યવર્મા. ઘોજાપતિ—સુમિત્રા.
રઘુપાલ (સ્ત્રી).....	પતિ—પાર્વતિ. પુત્ર યશોધરા.
પ્રમદા (પુ).....	પત્ની શારદા. પુત્ર—કમલા.
વરુણ તારા.....	પતિ મહિપાલ પુત્રી—પૃથ્વીચંદ્ર. પુત્રો ઉત્તમકા, પ્રીતવર્મા.
વિશ્વસેન.....	પત્ની—વિમલા. પુત્રો—સુબાહુ, શુશિલા, કુબેર. પુત્રી—શકુંતલા.
વિદ્યા.....	પત્ની—રાજસિંહ. પુત્ર—પ્રાંતિકુમાર
સુભદ્રા.....	પતિ—શુભાષસિંહ.
પૃથ્વીચંદ્ર.....	—...પતિ—કમલા પુત્રીઓ પદ્મા, દેવપાલ
રમણી.....	મગિલિયાનો નાયક પત્ની—પ્રમુદા. પુત્રી—રંભા
રંભા.....	પતિ—ગૌરી
તિલકકુમાર.....	વિરોધિ પક્ષનો નાયક.

॥ જ્ઞાન મંદિરનો મુસાફર. ॥

(૨)

હિંદુઓમાં મોક્ષ મેળવવાના માર્ગરૂપ યોગનાં મુખ્ય બે દર્શનો છે,—રાજયોગ અને હઠ યોગ. યોગ શબ્દ યુજ્ય એટલે જોડવું એ ધાતુ ઉપરથી થયો છે. તેના વડે મનનો પરમાત્મા સાથે સંયોગ થઇ શકે છે. પૂર્ણ પદ્મ પ્રભુને પામવા માટે યોગ રૂપ સાધન છે. રાજયોગ અથવા બધાએ રાજ્યો પશુ અનુભવ કરી શકે એવા ખરેખરા યોગના સંબંધમાં રાજ્યો વા ગુલામો હોય, સર્વથી અનુભવ થઇ શકે એવો છે. આ યોગમાં મનો નિરોધને એક અગત્યના વિભાગ રૂપ ગણવામાં આવે છે, આવા માર્ગે પગતા માનવિને દુનિયામાં વસવાટું હોય છે. સામાન્ય બધા માટે તેને તેનાં કર્તવ્યો કરવાનાં હેતુ છે, તેના પોતાના સ્વાર્થને ઉચ્ચ હેતુને અધિન બનાવવાનો હોય છે પરમાત્મામાં મનની એકાગ્રતા વડે, એ એકનેજ પોતાના સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થ અધિન બનાવવા વડે, દેહ ગમે તો યંત્ર વત દુનિયાના વ્યવહારમાં ગૂંથાયેલા હોય છતાંએ અબ્યાસિ પોતાના મનોમયદોષ દ્વારા દમેશાં એ ઉચ્ચશ્રેણીમાંજ વિહરતો હોય છે.

હઠયોગ અથવા જેમાં મનને હઠ વડે, બલાદારે અધિન કરવામાં આવે છે એ યોગના અનુયાયીઓનો એવો આગ્રહ છે. કે મનનો સીધો સીધો નિરોધતો માત્ર ગણ્યાં ગાંડ્યાં માનવિઓજ કહી શકે. મનોનિરોધમાં આવતાં વિધ્નોની શોધ ચલાવતાં તેમને દેહ પશુ એવા એક વિધ્ન રૂપ જણાયો. તેથી તેમણે દેહને કબજે કરીને તે દ્વારા મનને કબજે કરવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધનોની યોજના કરી. આવા ઉદ્દેશથી તેઓ અરણ્યોના એકાંતમાં બરાવા લાગ્યા, હાથે કરીને ઉભાં કરેલાં દુઃખની પરંપરાદ્વારા દેહને કષ્ટ દેવાની હઠપર્યંત પહોંચ્યા. વ્યાસ ઋષિના સમયમાં આવા પ્રકારની કષ્ટપરંપરા હઠપારની વધી ગઇ હતી; પૂર્વે જને ભિન્ન માર્ગોએ જતાં આવાં યોગદર્શનોનાં વિરોધ થમાવતાકેટલાક સિદ્ધાંતો તેમણે ભગવદ્ગીતામાં ઉચ્ચાર્યા છે મહર્ષિ હઠયોગીઓની એટલી વાત સ્પષ્ટ રીતે કબુલ કરે છે. કે લખ્યો માનવિઓમાં ભાગ્યેજ એકાદ જણ મનનો મનવડે નિરોધ સાધી શકે છે. તેટલા માટે અધ્યાત્મિક દિશામાં કાર્ય કરતા સામાન્ય લોક સમૂહ માટે કેટલાક નિર્બુધ થવા જ નોંધ્યે પરંતુ અરણ્યમાં એકાંતમાં બરાબ બેસવાની તથા અત્યંત સંકટકારક કસોટીઓ દ્વારા દેહને કષ્ટ આપવાની હઠયોગના અનુયાયીઓની વિધિનેતેઓ તિરસ્કારી કાઢે છે. આ ઉભય માર્ગના અનુયાયીઓને તેઓ દુનિયામાં રહીને શ્લથી પ્રેરાયા વિના તેમનાં કર્મ કરવાની સલાહ આપે છે. તેઓ સર્વને માટે દરાવેલા સમયોયે નિષ્કલ યયા વિના અબ્યાસ કરવાનો ધ્યાનનો એક પ્રકારનો વિધિ સૂચવે છે. મનને પશુ દેહના નેટલીજ દરાવેલા સમયે, ચૂંક્યા વિના કસરત આપવાની જરૂર છે. મારા પારવા પ્રમાણે ઉપરની વાર્તા વ્યાસના ઉપર પ્રમાણેના સિદ્ધાંતોનું સૂચન કરે છે. એક મુસાફર ખરા જ્ઞાનતા મંદિરની શોધમાં નિકળ્યો છે. એ મંદિર તે તેનું હૃદયજ છે, જેમાં તે તેના નિર્દોષી બાલ્ય કાલથી રમતો હતો, હજુ સુધી દુનિયાદારીની વાસનાઓથી (આમનો પછીથી ઉદ્ભવ થાય છે) કબુલિત બન્યા વિનાની આ.

પણી આંતર પ્રેરણાઓનો ઉદ્ભવ પણ અત્રેથીજ થાય છે, એટલું સમજ્યા વિના તેણે ધાર્યું કે એકાદ પર્વતના ઉચ્ચ શિખરો ઉપર આત્માનો વાસ હોવો જોઈએ, તેથી તેણે આખરે માત્ર નિરાશ બનવા માટેજ અગમ્ય ઉચ્ચાઈએ ચઢવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ઉચ્ચ ઉદ્દેશોને અધિન પોતાનો સ્વાર્થ બનાવીને તથા ફલની કોષ્ટ પ્રકારની અભિલાષા વિના દુનિયામાં આવી પડેલાં કર્તવ્યો કરવાથી તે આંતર પ્રદેશમાં વસતા ઇશ્વરને શોધી શકત; પરંતુ હઠયોગના અનુયાયીની પેઠે તેણે નકામું જ માની લીધું, કે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે કસોટીઓની પરંપરાની જરૂર હોવી જોઈએ. અંતઃકરણના અધિપતિ રૂપ યોગાવાળ ચાલવાળા વૃદ્ધ પુરુષે જે મંદિરમાંથી પૂછ્યું તે વિદ્યા ભવનના નામથી અથવા ખુદ્દિના બંડોળના સ્થાન રૂપ ગણી શકાય એ મંદિરના પૂજ્ય પુરુષ તેનું નામ આપતા નથી એ ઉપરથી પોતાના નિરાસાદ બનેલા મન અનુસાર યાત્રાળુ કહે છે કે એ ભાગ્યવ હૃદયોનું મંદિર છે. અધ્યાત્મ વિદ્યાના ત્રીજા ભુવનમાં યથાર્થ અધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકે છે. યોગની પરિભાષામાં કહીએતો, દેહનાં બંધનોમાંથી છૂટા થવા માટે તેનાં જીવંત જીવંત કેન્દ્રોમાંથી જીવાત્માને પસાર થવું પડે છે એવું ભગ્ન હૃદયો અથવા વિદ્યાનું મંદિર તે ભરતક છે; ખરો જ્ઞાનનું મંદિર તો દરેકના પરમાત્માના વાસસ્થાનરૂપ હૃદય છે.

મુસાફરને પાછા ફરવાનો જે આગ્રહ વૃદ્ધ પુરુષ કરે છે તેથી એ બાબતો સૂચવાય છે. આધ્યાત્મિક મુસાફરે સતત કર્મપરાયણ રહેવાની ટેવ પાડવી જાઈએ; એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અટકાવ થશે તો તેનો પ્રત્યાઘાત થયા વિના રહેશે નહિ. બીજું, જે મુસાફર એક દમ પાછો ફરીને, એ દિશામાં મુસાફરી કરનારાઓ એકલાનેજ નહિ પરંતુ આવી મુસાફરી માટે તૈયાર થનારાઓને પણ સમજાવશે, કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો સમાવેશ માત્ર ખુદ્દિના (મસ્તક) વિદ્યાસમાં અથવા દુનિયામાંથી અલગ થઈ જવામાં થતો નથી, પરંતુ માત્ર હૃદયોના મંદિરમાં અને તે પણ દુનિયામાંજ સમાવેશ થાય છે તો દુનિયાની એક ઉત્તમ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત પુર પાડવામાં આવશે, તેનાં સંકટોનો મોટો ભાગ ઝાઝો થઈ જશે તેના પ્રયત્નોના અંતરગત આવી નિરાશા પણ તેના પરિણામ વિનાર્થી ન હતી, કારણ કે એક પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું.

ઉપરની વાર્તામાં સમાવેશ થતું એક તત્ત્વ શીખીવજની વાર્તામાં જણાઈ આવે છે. આત્મજ્ઞાનની શોધમાં એક રાજાએ અરણ્યના એકાંતમાં જમને પોતાનો ઉદ્દેશ પારપાડવા માટે દેહની કટપરંપરા સહન કરવામાંડી. એક ઉચ્ચભૂમિકાના તત્ત્વજ્ઞાનીએ તેમને જણાવ્યું કે રાજા તમારો સન્યાસ યથાર્થ નથી. આ સંબંધી રાજા ગભરાયો ને મુનીને કહ્યું કે મેં તો રાજ્ય, સ્ત્રી અને બીજા સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. મુનીએ પોતાનું કથન ચાલુ રાખ્યું તે ઉપરથી રાજાએ જે અરણ્યમાં હતો તે માટેના પ્રેમનો પણ ત્યાગ કર્યો. મુનીએ હજુએ પોતાનું કહેવાતું ચાલુ રાખ્યું તે ઉપરથી તેણે પોતાનો બાકીને સામાન અગ્નિને ઘરણું કર્યો હજુ પણ મુનીને તેનું તેજ કહેવાની હઠ કરતા જોઈને રાજાએ પર્વત ઉપર ચઢીને પોતાના દેહને નીચે ગળડાવવા માંડ્યો કે તેથી ખરો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ મુનીએ તેને આવા કાર્યમાંથી અટકાવ્યો અને સમજાવ્યું કે દેહના, વિત્તના અથવા દુનિયાની સમૃદ્ધિના ત્યાગમાં ખરો સન્યાસનો સમાવેશ થતો નથી. તેનો ખરો સમાવેશનો મનના ત્યાગમાંજ થાય છે.

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાયેનો વાર્તાલાપ. ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી.)

(૮)

સંગીતની કલા અને વિદ્યા—પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય.

(શ્રી પ્રીયનાથસિંહ.)

બેલુરમાં નીલાંબર મુકરજીના આરામ-બનનમાં મઠમાં ૧૮૯૮ ના જુલાઈ માસની એક રાત્રીનો સમય હતો. પોતાના સર્વ શિષ્યો સહિત સ્વામીજી ધ્યાન અસ્ત બન્યા હતા; તેની સમાપ્તિ થતાં બહાર આવીને તેઓ એક ઓરડીમાં બેઠા. બહુજ સમય વર્ષાદ પડવાથી થડો પવન વાવાને લીધે તેમણે બારણું બંધ કરીને તાનપૂરા નામના વદ્ય સાથે ગાવાનો આરંભ કર્યો. સંગીત પૂર્ણ થતાં સંગીત વિષે લંબાણથી ચર્ચા ચાલી. સ્વામી શીવાનંદે તેમને પૂછ્યું, “પાશ્ચાત્ય સંગીત કોના જેવું છે?”

સ્વામાજી—અહા! તે પણ ખરું હોય છે; તેમાં અત્રે હજુ મળી આવતી નથી તેવી એક તાલની સંપૂર્ણતા મળી આવે છે. માત્ર આપણા બોન કેળવાયલા શ્રવણને પ્રીય લાગતું નથી તેથી આપણે તેને પસંદ કરતા નથી, એ ગર્વધાઓ આપણને માત્ર શીયાળવાંની પેઠે રડતા લાગે છે. પ્રથમતો મારો સંસ્કાર પણ આવોજ હતો, પરંતુ તેમનું સંગીત ધ્યાન પૂર્વક શ્રવણ કરતાં તથા તેનો સૂક્ષ્મપ્રકાર અભ્યાસ કરતાં મને તે વધારેને વધારે સમજવા લાગ્યું, આખરે હું નવાઈમાં મરડાવ બન્યો. એકાદ ઉત્તમ પ્રકારના ચિત્રને અવલોકતાં તેમાં ખરા સૌંદર્યનો સમાવેશ ક્યાં થાય છે, એ આપણાથી સમજી શકાતું નથી વળી અમુક હદ સુધી અક્ષિ પણ કેળવાયલી ના હોય તો, રંગનાં મિશ્રણો અને છાયાઓની સૂક્ષ્મ ખુબીઓ, કલાના કાર્યની ખરી અંદરની ખુબી આપણાથી સમજી શકાતી નથી. આપણા ખરા સંગીતનો સમાવેશ કીર્તનો અને દ્રુવપદમાં થાય છે, મુસલમાન પદ્ધતિનું અનુકરણ થવાથી બાકીનું બગડી ગયું છે. શું તમારું એમ ધારવું છે, કે ટપ્પાના ટૂંકા અને માલ વિનાના રાગ તીણા સ્વરે ગાવા તથા કૂદકે ને જૂરકે એક રાગમાંથી બીજા રાગમાં વીજળીના વેગે દોડાદોડી કરવી, એમાંજ સંગીત સૃષ્ટિની ઉત્તમ બાબતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે? એમ નથી; દરેક માપમાં પ્રત્યેક સરને સંપૂર્ણ રીતે લલકારવામાં ના આવે તો સંગીતની સર્વ પ્રકારની વિદ્યાનો નાશ થાય છે. ચિત્રકલાની બાબતમાં પ્રકૃતિની સાથે સંસર્ગમાં રહેવાથી તમે તેને જેટલી કલાવાળી બતાવવી હોય તેટલી બતાવી શકો છો; આમ કરવામાં કાંઈ પણ નુકસાન નથી, આનું પરિણામ પણ સુખ વિના અન્ય નહિ આવે. આ પ્રમાણે સંગીતમાં પણ વિદ્યાને અનુસરીને તમારે જેટલુંકોચલ બતાવવું હોય તેટલું બતાવવી શકો અને તે શ્રવણને પણ આનંદકર નિવડશે. માત્ર હિંદમાં આવ્યા પછીજ મુસલમાનોએ મિત્ર મિત્ર રાગ અને રાગણીઓ ઉપાડી લીધી પરંતુ તેમણે ટપ્પાના ખ્યાલો ઉપર તેમના પોતાના રંગની જેટલી બધી છાપ લગાવી છે, કે સંગીતમાંની સર્વ વિદ્યા કલાનો વિનાશ થયો છે.

પ્રશ્ન—એમ કેમ મહારાજ! ટપ્પાના ખ્યાલ સાંભળવા કોને પસંદ પડતા નથી?

સ્વામીજી—તમરાનો અવાજ પણ કેટલાકને બહુસારે લાગે છે. સંતાલ લોકો પણ પોતાના સંગીતને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ માને છે. તમે એટલું ના સમજતા હો એમ લાગે છે કે, ત્યારે આટલી બધી ઉતાવળથી એક રાગમાં ખીજે રાગ ધુસી જાય છે ત્યારે સંગીતમાંથી સર્વ પ્રકારની મીઠાશ દૂર પળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉલટું એનાથી બેતાલ, એસુ ઉપજ આવે છે. સપ્તસ્વરનાં મિશ્રણો અને ઉપમિશ્રણોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં રાગરાગિણીઓને સમાવેશ થતો નથી ? જો કોઈ ટપ્પામાં એકાદ આખા રાગને કલંકિત બનાવીને એકાદ નવીન રાગ ઉપજાવે, આ સર્વ ઉપરાંત ખૂબ મહેનતથી સ્વરને ઉંચામાં ઉંચો ચઢાવવામાં આવે તો તેનો મૂલ રાગ શી રીતે સચવાઈ રહેવાનો હતો ? અસર ઉપજાવવા માટે હલકા અને ટુંકા રાગનો આટલો બધો હલપારનો ઉપયોગ કરવાથી સંગીતની કાવ્ય કલાનો સંપૂર્ણ વિનાશ થાય છે. ગીતથી જેવીયાર સામાનામાં ઉપજાવવાનો હોય તે લક્ષમાં ગખીને ગાવાની બાબત ટપ્પાઓનો પ્રચાર થતાં આપણા દેશમાંથી સંપૂર્ણ રીતે અદૃશ્ય થવા લાગી નાટ્ય શાલાઓમાં સુધારો થતાં હવે આ પ્રમાણે યોડી ગણી ઉદ્ધાર પામતી જણાય છે; પરંતુ અન્યપાસા રાગ અને રાગિણીઓ માટેનો મર્વ પ્રકારનો ગ્રેમ વધારે ને વધારે વિનાશ થતો જાય છે. ધ્રુવપદ ગાવા બજાવવાની કલામાં જેઓ ઉસ્તાદ મનાય છે તેમના મત પ્રમાણે ટપ્પા સાંભળવા ઘણાજ દુઃખકર લાગે છે. પરંતુ આપણા સંગીતમાં અવાજની તાલ સુર પ્રમાણે ઉંચે નીચે ચઢવાની બાબત ઉત્તમ પ્રકારની છે. કેવળ લોકો પ્રથમજ આ બાબત શોધીને કીમત કરવા લાગ્યા છે, તેમના સંગીતમાં તેને ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે. તેમણે આ પ્રમાણે કરવા પછી સમગ્ર યુરોપે હવે તેનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે.

પ્રશ્ન—મહારાજ ! તેમનું સંગીત મૂખ્યત્વે કરીને લગાયક પ્રકારનું લાગે છે, ત્યારે આપણામાંથી એ તત્ત્વ ખીલકુલ દૂર થયેલું લાગે છે.

સ્વામીજી—અરે, ના, આપણામાં પણ ને છે. લગાયક સુરમાં તાલની ધણી જરૂર પડે છે. આપણામાં સમતાલની દીલગીરી બરી ખોટ છે, તેથી આપણામાં તે વિશેષ જણાઈ આવતું નથી. આપણું સંગીત સારી રીતે, નિશ્ચિત પ્રકારે સુધરતું હતું, પરંતુ મુસલમાનો આવી લાગતાં તેઓ તેને એવા પ્રકારે પોતાનું બનાવી બેઠા કે સંગીતનું જુદા આગળ વધી શક્યું નહિ. પાશ્ચાત્યોનું સંગીત ધણું વધી ગયું છે. તેમના સંગીતમાં કોમલતા તેમજ લીરતાનો ભાવ જણાઈ આવે છે, તે જેમ હોય તેમજ એ તેમજ છે. પરંતુ આપણું તૂંબડાનું બનેલું પ્રાચીન સંગીતવાદ જરા પણ વધારે સુધરવા પામ્યું નથી.

પ્રશ્ન—કયા રાગ અને રાગિણીઓનો સ્વર લગાયક પ્રકારનો છે ?

સ્વામીજી—જો દરેક રાગને મમતાલ ગોઠવવામાં આવે અને વાદ્યોને તે પ્રમાણે મીલાવવામાં આવે તો તે રજુગીતના પ્રકારનો બની શકે છે. કેટલીક રાગિણીઓનું પણ આમ થઈ શકે છે.

વાળુનો સમય થવાથી વાર્તાલાપ બંધ થયો બોજાવ પછી, રાત્રી ગાળવાને કલકત્તેથી મઠમાં આવેલા અતિથિઓની સુવાની ગોઠવણી વીધે સ્વામીજીએ તપામ કરી; પછી પોતે પણ સ્વપ્નગૃહમાં ગયા.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ ગવનારને શીર.

મ ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*ખાલ વિલાસ.

(ખાવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. કિ રૂ. ૧-૦-૦

કો-તા.

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ ૦-૮-૦

૦ કોમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા, રા, મણિલાલ

*ચારિત્ર.

નબુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

આવૃત્તિ ત્રીજી

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ.

કિમત રૂ. ૧-૦-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે, પ્રસિદ્ધ કરેલું છે

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકુન્દજી પુસ્તકેશર (નં. ૩૪૩ જવેરખાનગ—મુંબાઈ) મળી શકશે

એક આનાની ટીકોટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીરટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોજીત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હક અને રાજયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સગલ યોગ માર્ગ દર્શાવેલો અથ પુસ્તક ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણો પુરાણો.

પુરાણો ૫૫૫ કહેનારને સળવ લિપ્ત કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના મહાકોને આ ખ ને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ બિલ

શાંગાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વે ધર્મના ગૃહસ્થોને બાધ ન આવે તેવા બુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરસ, નીતિસિદ્ધિતો

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવા માટે ૦-૨-૫ પ્રી ટીકોટાન મોકલવી)

*આ પુસ્તક ના માયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી “શાળા લાઇબ્રેરી ખાતે “તથા” શાળાઓમાં ઇનામ ખાતે ” મંજૂર થયું છે શીક્ષાને સારું કમીશન મળશે. તથા મુંબાઈ ઇલાકાના કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (ખીલ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગણુ ગયાં ચત્તાવવામાં આવી છે.

ફવ. મહાકાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ થી ૨-૦-૦ રાખવામાં આવી છે. કર્તાની છપી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. બુદ્ધ પ્રથમથી ચયલા બ્રાહ્મકેએ એક કાર્ડથી બુક મોકલવા માટે ખબર આપવી. મેનેજર.

સુદર્શન એફિસ--નડીઆદ

સિંધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

ખીલ આવૃત્તિ.

ખીલ આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાંદુપુદ્ડ.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ કિંમત રૂપીયા ૨-૦-૦ (કિંમત રૂપી ૦-૮-૦)

અંદોસો રૂપીયામાં અમર નામ.

નડિયાદ આનાયાગ્રમેના મહાનતું બાકીતું કામ શરીયો શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ કામના અંગે દવાખાતું, નિશાળ, ગૌશાળા, અપંગ ગૃહ, સ્ત્રીઓ માટેનું પૃથક ગૃહ વિગેરે માટે હાલમ ૨૫ નવી ઝોરડીઓની જરૂર છે. આવી ફરકે ઝોરડી બાંધતાં રૂ. ૫૦૦ થાય છે તથાપી જે ગૃહસ્થ એકી વખતે રૂ. ૨૫૦ આપશે તે ગૃહસ્થના નામની એક એક બાંધી તે ઉપર આરસ પહાણની તક્તી ચોટી આશ્રય દાતાનું નામ અમર કરવામાં લેશે. આ કામનામાં બુદ્ધા બુદ્ધા સોળ ગૃહસ્થોએ પોતાના નામની ઝોરડીઓ બાંધી આજે છે કે દાનશીલ ગૃહસ્થો આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવા ચુકશે નહીં. એ. સ. મે. મે.

અમરો-હિ

આધાર.
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અસનિષ્ઠ માણસાલ નસુભાર દિવેલી.

સુદરન.

ગો. રસ. અમદાવાદ રસ. અમદાવાદ મુદ્ર.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમના સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં વીમહિ ” — માગવતય

તન્નો—માધવનાલ નસુભાર દિવેલી.

પુસ્તક ૨૬-અંક ૫]

(માસિક)

[ફેબ્રુઆરી. ૧૯૧૧.]

હાઈઝ.

(૧)

લાવણી.

ભરી દે ખાસો મુજને પાર—૨
સુરજને વાદળ ઢોંકે ને પ્રકુલિત જન્યું સહવાર. ૧
અરે દે ખાસો મુજને પાર—૨
આકાશથી ગુલ લાલાપર ઝરે બરફની પાર. ૨
દમેશાં પી પી મહિરા પાર—૨
જગીચેથી વંદે પ્રભાતની જો સ્વર્ગીય દવા જહાર. ૩
લાવ સુરજ મહિરા પાર—૨
મણી જડેહું તપ્ત જમાવે શુભાળ નામ મોજાર. ૪
અમારાં હાથમાં છે દીવ પાર—૨
નમક લીધું તવ લાલ દોહથી તેજ ખરા હઝાર. ૫
ખોલ જલદી ફરવાળ પાર—૨
ચાને બંધ કીધાં રૂંધી આ મયખાનાનાં હાર. ૬

ઝાલા ગુલને.

અરે ! ગમખવાર ગુલાલા ! ગરીબી ગુઝરી, ઝાલા !
 હમારી દોસ્તદારીમાં ગુમાવી લાલી છે. પ્યારા !
 અરેરે ! જઈના દે દે પીઠાતૂં તું બિમારીમાં !
 અરેરે ! ગુલ ! ચમન છોડી હમારે હસ્ત લાધ્યું. કાં ?
 સફેદી દેખીને દાઝે બિગરે તારી જવાનીમાં !
 અરે ! અફસોસ ! પારીમાં પડ્યું તું પાપમાલીમાં !
 હતું ગુલઝરમાં ખીલતું : અગર નદીએ હતું રમતું :
 અહા ! ખુશખો અજમ ધરતું : મગજ દિલ તરખતર કરતું !
 મગર, મુશ્કેલ આ હાથે તહેને મુશ્કેલીમાં મૂક્યું !
 ગુઝારી લે તું, ગુલાલા ! બધું એ કીસ્મતે કીધું !
 હમારા લોકના એવા ખુરા આ હાથ જૂદમી છે :
 બદન-કોવત ટકાવાને નથી હક : દરગુઝર કરી લે !
 મગર, જઈ બદન ઝાલા ! ન કરજે ગમ તું, ગુલાલા !
 અહીં તુજ દમ બદમ યાદી થતી તાજ, અહો ઝાલા !
 બદનની નાજુકાઇમાં ખુદા છૂટયો નથી, ઝાલા !
 ખુદાઈ યાદી, ખુશખોમાં : તહીં બુલબુલ ઝૂંક્યું, ઝાલા !
 રહમ કર બેહવાઇપર ! શિરિસ્તો તું ખુદાઇ, ગુલ !
 હમેશાં ઇશ્કનાં એવાં બધાં નાદાન છે બુલબુલ !

ફનેહસદન,

તા. ૧૩-૫-૧૯૦૫.

}

સાગર.

॥ નવીન યુગનો આરંભ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

વળી તમારામાંના જેઓ અધ્યાત્મવાદીઓ છે, તે એક પછી એક થતા દીપોની ભાવનાથી ભોભીયા હોવા જોઈએ; આવો દરેક દીપ પોતાના ક્રમમાં એકાદ કુલના વાસસ્થાન રૂપ બને છે, તેને પ્રચાર પામવાના એક કેન્દ્રરૂપ બને છે, એક પ્રકારના વિશ્વવ્યાપક શિક્ષા-ચારના મુખ્ય સ્થલ રૂપ બને છે. તમારામાંના જેઓ હિંદુઓ છે, તેઓ પણ આવી ભાવનાથી સારી રીતે ભોભીયા હોવા જોઈએ, કારણ કે તમારાં પુરાણોમાં દીપ પછી દીપ થયાતું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમનાં જે જે નામ ધર્મ ગયાં છે તથા હવે પછી થવાનાં છે તે સર્વ તેમાં આપવામાં આવ્યાં છે. સર્વથી પ્રથમ સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલા ત્રીજા માનવકુલના ઉત્પત્તિ સ્થાન રૂપ પશ્ચિમમાં લેમુરીયાના નામથી જાણાવેલો અને પુરાણોમાં શાકમલિના નામથી વ્યવહારતો દીપ ઘણા સમયથી વિનાશ કરણ થયો છે; વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ પાસિફિક સમુદ્ર ગળના કરી રહ્યો છે, સ્ત્રાં આગળ તેની મહાન નદીઓ, મેદાનો, જંગલો આવેલાં હોવાં જોઈએ, એવું દર્શાવતાં માત્ર તેનાં બાજ્યાં વૃટ્ઠાં અવશેષો રહ્યાં છે. પશ્ચિમમાં આટલાંટિકસના નામથી અને પુરાણોમાં કુશના નામથી વ્યવહારતો દીપ લેમુરીયાના પછી થયો, તેમાં ચોથા કુલનાં સમર્થ અને બ્રહ્મશિષ્યાચારનો ઉદય થયો, તેનો દક્ષિણ હસ્ત ઇજિપ્ત ઉપર અને હિંદ ઉપર પણ આવી રહ્યો હતો, તેનો વામ હસ્ત મેક્સિકો અને પેરુ સુધી પસરતો હતો; આનો પણ વિનાશ થયો, જ્યાં આગળ એક સમયે સ્વર્ણના દરવાજા વાળું શહેર પૂરદમામમાં ગાજી રહ્યું હતું ત્યાં આગળ વર્તમાનમાં અશાંત આટલાંટિક સમુદ્રનાં મોજાં ઉછળી રહ્યાં છે. પુરાણોનો કૌંચ અને વર્તમાનકાલનો ઝોશિયા-યૂરુપ દીપ પંચમ-કુલનું વાસસ્થાન બન્યો છે, દુનિયાનો રાજ્યકેન્દ્ર તેના હસ્તમાં છે. બ્યારે તેના પૂર્વગામિઓ મરણુ શ-છુ થયલાના બેગા ગણાઈ ચૂક્યા છે ત્યારે તે હમેશ માટે ટકી રહેશે ? પુરાણો આપણને જણાવે છે “ ના ”; શુપ્ત લેખો પણ આપણને સ્પષ્ટ કરે છે: “ ના. ” વર્તમાન કાલે પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાન, યોગક શીક્ષા પડી ગયેલા અને ધ્રુજતા ત્ર્યંબ વડે, આપણી દુનિયા ઉપર શું થવા બેઠું છે, એવું પૂછવા લાગ્યું છે; પુરાણોમાં નવીન દીપને શાકદ્વીપના નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યો છે; શુપ્ત લેખોમાંથી આપણને મળ્યા આવે છે, કે જ્યાં આગળ વર્તમાનમાં પાસિફિક મહાસાગર વિસ્તરી રહ્યો છે, જ્યાં આગળ એક સમયે લેમુરીયાદીપ વિસ્તરી રહ્યો હતો ત્યાં આગળ છટ્ટા-કુલના નિવાસસ્થાન રૂપે એ દીપનો ઉદય થવાનો છે. મહાત્મા અને વિશાલ વિસ્તારમાં વિસ્તરતા વિનાશ, જ્વાલા મુખીની જ્વાલાઓ, પર્તિકપો, ભરતિનાં સમર્થ મોજાં, ઉત્તર અમેરિકાના ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખશે, તે બધો મોજાં નીચે ડુબી જશે; જેમ અગ્નિવડે લેમુરિયા દીપનો વિનાશ થયો હતો તેમ શાકદ્વીપ અગ્નિથી જન્મીને ઉપર તરી આવશે, એક નવીન કુલને વાસસ્થાન પૂરું પાડશે.

ભાવિમાં આગળ ધપતા આવા દૃષ્ટિપતમાં આપણા સાહિત્યના અભ્યાસિ માટે કંઈ

પણ નવાઈ બરેલું નથી; પરંતુ નવાઈ બરેલું એટલું છે, કે પાશ્ચાત્ય પદાર્થ વિજ્ઞાને આપણી દુનિયા પ્રત્યે વક્ર દૃષ્ટિથી જોવાનો આરંભ કર્યો છે; માનવ જાતિનો વિનાશ કરે એવું, દુનિયાના પડ ઉપરથી તેનું નામ નિશાન દૂર કરનાર કોઈ બંધકર ધર્તિ કેપતું સંકટ આવી લાગવાની તૈયારી થતી હશે કે કેમ, એમ તે પૂછવા લાગ્યું છે. જો પદાર્થ વિજ્ઞાનના જાણવામાં અધ્યાત્મવિદ્યાનું સાહિત્ય વધારે આવેતો આવા મહાન સંકટનો પરિણામથી તેને આટલું બધું બડકવાનું રહેશે નહિ. પૂર્વે થયેલાં આવાં મહા સંકટોમાંથી માનવ જાત બચી આવી છે, જો કે તેનાં લાખજો કરોડો બાલકો ભરતિનાં મોટાં મોજાંઓ નીચે ગરકાવ ખની જશે, તૂટીગયલા વિશાલ ઉપસાગરોનાં વિશાલ મૂખમાં હોંમાઈ જશે, છતાંએ તે આ સંકટમાંથી બચી જશે.

પદાર્થવિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટેના બ્રીટિશ એસોસિએશન નામના આયત્ત વિચારશીલ અને માનવંત મંડલની છેલ્લી સભામાં—આ મંડલ ખરેખર થીઓસોફીકલ મંડલના જેવું “ વકોક્તિઓ અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ ખડી કરનારાનું ” બનેલું નથી—પાસિફિકમાં ઉપર આવતા એક નવીન દ્વીપના આ પ્રશ્ન વિષે તથા એ બંધકર ઉચલપાચલમાં માનવજાતને ભોગવવાનાં ફલો વિષે આલેલો રસ બર્યો વાદ વિવાદ તમારા જોવામાં આવશે. એમ લાગે છે, કે નવીન દ્વીપ આપોઆપ જાણવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે; બેંગોરલોફ બેટા અદ્ભૂત ઉતાવળથી ઉપર નીકળી આવ્યા છે, એક શિખરેતો સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફુટ ઉંચે વધ્યું છે. વીશ માસમાં “ પાસિફિકના અગ્નિ-વર્તુલમાં ” ઓછામાં ઓછા ૧૦૭૧ ધર્તિકેપ થયા છે; ક્યારનીએ નવીન દ્વીપના વિસ્તારની ગણતરીઓ થવા માંડી છે. આવા બેટ જેટલા જલદીથી ઉપરતરી આવ્યા છે તેજ પ્રમાણમાં જો આ દ્વીપ ઉપર આવશે તો આખી દુનિયા ઉપર શરી વળે એવું એક મોટું ભરતિનું મોજું ચઢી આવશે. પરંતુ તમારે આવા સંકટની ધારતી રાખવાની નથી કારણ કે આવી ઉપર તરી આવવાની બાબત ઘણા ઓછા સમયમાં બનવાની નથી, તેમજ આ સંકટ આખી દુનિયામાં વ્યાપક નથી. પદાર્થ વૈજ્ઞાનિકોને ધારતી ઉપજાવતું મહાન ભરતિનું મોજું મોટાં મોટાં ધાસનાં ગંગલો ઉપર ફરીવળતા પૂર્વે, પર્વતોનાં શિખરોની પાર શરી વળતા પૂર્વે અમેરિકાની હદમાં હજુએ જીવન વિકાસનાં અનેક રાતકો બાકી છે. એટલું ખરું છે, કે એકાદ મહાસંકટ આવવાનું છે, છતાંએ માનવજાત તેમાંથી બચી ને જીવતી રહેશેજ. જ્વાલામુખીનાં અગ્નિસાયે ધોર યુદ્ધમાં અથડાતાં ઉછળતાં મોજાંઓના બંધકર ખજબજાટના મધ્યમાં, ઉચલી પડતા ખડકોના કડાકાઓ અને સાંભ સામે અથડાતાં વાદળોના ધડાકાઓના મધ્યમાં, જૂતા દ્વીપના ટૂકડે ટૂકડા થઈ જશે, ધીમે ધીમે નવીન દ્વીપ ઉપર આવતો જશે. છઠ્ઠા આવતા કુલજેવા એક નવીન અને મહાન કુલના વાસરથાન રૂપ બનવા માટે તે ઉપર આવશે; એ કુલ દુનિયામાં એક પ્રકારના બંધુભાવભરેલા શિશ્વચારની સ્થાપના કરશે.

પૌરાણિક વાર્તાઓએ અને તિરસ્કારપાત્ર બનેલાં એચ. પી. બ્લાવાટસ્કીએ અત્યાર સુધી પોતાનાજ કરી લીધેલા એક પ્રશ્ન વિષે, એકલા થયેલા પદાર્થ વૈજ્ઞાનિકોનું એક મંડલ ચર્ચા ચલાવે, એશું આ હમાનનું એક ચિન્હ નથી? ખરેખર માનવિજ્ઞાને જો તેની વાતોને મૌખ્ય બરેલી માનતાં હતાં, તે બુદ્ધિશાળીની બુદ્ધિ કરતાં પણ વધારે બુદ્ધિ ભરી મનાવા લાગી છે.

ત્યારે તો આવા પ્રકારના મહાસંકટવડે મહાયુગનું સૂચન થશે, જેમાં એક હજાર વર્ષો માત્ર રાત્રિમાં ના એક પ્રહર સમાન છે; એ અરસામાંના યુગનું ભ્રમણ આરંભાવું જોઈએ, છઠ્ઠા ઉપ-કુલનો જન્મ થવો જોઈએ; છઠ્ઠા કુલના સાધારણની તૈયારી માટે આ ઉપ-કુલ વિકાસ પામવું જોઈએ. એક નવીન ઉપ-કુલ આવવાની નીશાનીઓ અમેરિકામાં મ્પારનીએ જણાવા લાગી છે; જેઓ શાની તપાસ કરવી, એ જાણે છે તેમને આવી નીશાનીઓ નજરે આવવા લાગી છે; આવાં માનવિજ્ઞાન અન્યતા લક્ષ્ય બહાર જાય એવી આરંભની ભૂમિકાઓને સમજી શક્યાં છે. આવા થવાના ફેર ફારો પ્રત્યે હું મારાં ચક્ષુઓ વિશાલતાથી ખુલાં રાખું છું, તેથી સમયે સમય થતી છૂટી બાબતોને તેમના ખરા સંબંધમાં સમજી શકાય છે તથા આ પ્રમાણે અર્થ સૂચક બની જાય છે.

અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક આગળ પડતા નર-વંશ-વિદ્યા-વાદીના છેલ્લા રી-પોર્ટમાં એવું લખવામાં આવ્યું છે, કે અમેરિકામાં એક નવીન પ્રકારનો નમુનો વૃદ્ધિ પામતો જાય છે; આ નમુનાનાં થોડાં ઘણાં લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે—માથાનો આકાર, અવયવોના આકારનું વર્ણન વીગેરે આપવામાં આવ્યાં છે—એક ઘણોજ સુંદર નમુનો. ખરેખરી રીતે કહેવા માગીએ તો એ રાજ્યોમાં ફરતા અવલોકનની ટેવ વાળા મુસાફરને આટલી બાબત લક્ષમાં લેવા જેવી છે; સાધારણ રીતે લાંબા લાંબા ગાળા પછી જો તે અમેરિકાની મુલાકાત લેતા રહેશે તો આવા નમુનાની શીઘ્ર વૃદ્ધિ પણ તેમના અવલોકનમાં આવશે. શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અવયવો, ચોરસ જડખુ, વિશાલ બાલ, એક બુદ્ધિશાલી માનવિની મુખાકૃતિ, આંટલાં વાનાં જો તમે ઝીણી નજરે જોશો તો અમેરિકાના કાષ્ઠ પણ જાહેર રથલમાં તમારાથી જોયા વિના બાજેજ રહેવાશે. આવાં બાલ્યચિત્રો જોતાં ઉઠા આનંદ થાય છે; પદાર્થવિજ્ઞાન સર્વ રીતે અજુગજુપણે થવાના ફેરફારોના પૂરાવા પૂરા પાડે છે, સામાજિક મનને તૈયાર બતાવે છે, એ જોઈને પણ ઉપરના જેવીજ લાગણી યદ્ય આવે છે. ન્યારે પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપદેશવામાં છે ત્યારેજ પાશ્ચાત્ય સૃષ્ટિ એ ઉપદેશને શ્રવણે ધરી શકે છે, તેનાં વૃત્તાંતો ગમે તેવાં અદ્ભુત પ્રકારનાં હોય તો પણ તે પ્રત્યે માન ભર્યું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. હવે ન્યારે બ્રિટિશ એસોસીએશને ખુશી રીતે જાહેર કર્યું છે, કે એક નવો દ્વીપ ઉપર આવવાની તૈયારીમાં છે, ત્યારે એચ. પી. પ્લાવાટસ્કીનાં થવાના દ્વીપ વિષેનાં બાવિ સૂચનો ઘણાજ આનંદપૂર્વક તથા વિશેષ ખુદલા મનથી વાંચવામાં આવશે. અમેરિકામાં થવાના નવીન કુલવિષેનાં તેમનાં કથનો, હવે અમેરિકાના નૃવંશવિદ્યા-ખાતામાંથી એ કુલની શરૂઆતની નીશાનીઓ રૂપ બાબતો એકઠી કરીને પ્રસિદ્ધમાં મુકવામાં આવતી હોવાથી ખરાં પડતાં, જેવામાં આવશે.

શરૂ થતા યુગ વિષેની, મૂલ-કુલના બાવિ નિવાસસ્થાન વિષેની, ઉપ-કુલનો આરંભ થવાવિષેની દુનિયામાં મળી આવતી નીશાનીઓનો આપણે આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી શકીએ; સાધારણ જોનારને છૂટી છવાઈ અને અર્થ-શૂન્ય લાગતી આવી કેટલીક યથાર્થ બાબતોનું, સારી રીતે જણાયલી વિચારીને ચોખ્ખલી, આપણી નજરે આગળ આરંભાવાની એક ધીલચાલના નાનાનાના વિભાગો રૂપે આપણે અવલોકન કરી શકીએ.

આ સંબંધમાં ઉપજી આવતી, આપણને અત્યંત ઉપયોગની બીજી કેટલીક બાબતો

પણુ વિચારવાની છે. પરમશુદ્ધતા આવવાની મહાન અધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા વિષે મેં તમને સૂચન આપ્યું છે; તેમનાં સમર્થ સંદેશોને આરંભ થવાનાં સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં મળી આવતાં ચિન્હો વિષે પણુ મેં સૂચના કરી છે; જેમાં છઠ્ઠા ઉપ-કુલના વિચારનું વહન થશે એવા નમુનાનો આકાર ઘડવા માટે ખાસ કરીને તેમનું આવવું થાય છે, છતાંજે તેમનો સંદેશ એક વિશ્વવ્યાપક સંદેશ સમાન છે, તેની દુનિયાના સર્વે લોક ઉપર અસર થશે. તેમના ઉપદેશોનો માત્ર ખરેખરો વિજયતો છઠ્ઠા મૂલ-કુલમાં થશે, જેમાં તેઓ પુરુષપદ પામવાના છે; એ કુલને જીવતા રહેવાની કેલવણી તેમના સમર્થ અનુયાયીના દયાળુ હસ્તે અપારો, પ્રસાદાન અને આધ્યાત્મિક કુલના સમર્થ, બહુતાભર્યા શિષ્યાચારમાં તેમના ખરેખરા સાત્રાન્યની સ્થાપના થશે.

પરંતુ આ કુલ પોતાના દ્વીપમાં વસવા આવવાના ધણુ લાંબા સમય પૂર્વે, તેનાં માન-વિઓનો ગપ્પાં મારનારા, હવાઈ કીલ્લામાં વિહરનારા એક મંડલ કરતાં કંઈક વિશેષ રૂપે સ્વીકાર થવાનાં અનેક વર્ષો પૂર્વે, એક આગળથી જોવાયલા અંત તરફ લઇ જતા અનેક મહાન ફેરફારો થશે; સરખામણીમાં નજીકનાજ :ભાવિમાં નાના યુગમાં આવા અંત તરફ જવાનું છે. આવતાં શતકોમાં એ નાના યુગમાં, દુનિયાના નાટકમાં ખીજા મહાન ફેરફારો થવાના છે; નાના યુગને માટે આપણે શતકોથી વિચાર ચલાવીએ તો મોટા યુગ માટે આપણે હજારો, લાખોથી વિચાર ચલાવવો જોઈએ. પંચમમૂલ-કુલ, સમર્થ આર્ય સમુદાય હજુ પોતાના શિરોબિંદુએ પહોંચ્યો નથી, જોકે તે જલદીથી તે તરફ વધતો જાય છે. આ પંચમકુલને હજુ ઉંચે ચઢવાનું છે, હજુ દુનિયાના રાજ્યડંડને ધારણ કરીને અમલ ચલાવવાનો છે, સાત્રાન્ય સૂચક મૂકટ ધારણ કરીને દુનિયાનું શાસન કરવાનું છે. કારણ કે દરેક કુલને પોતાનો મધ્યાક્ષ કાળ હોય છે, તેમજ તેનો જન્મ અને અવસાન કાલ હોય છે; વર્તમાનકાલે પંચમ કુલ આ દશાએ આવવાની તૈયારીમાં છે, તેને રાજ્યાસન ઊપર બેસવા શક્તિવાન બનાવે એવી દશાએ ધડાતી જોવામાં આવે છે. અન્ય સર્વ કરતાં બે પ્રજાઓ આ કુલના સૂચક રૂપ ગણી શકાય. અમેરિકા અને જર્મનીને પણુ તેના પૂર્ણ વિભાગો રૂપ ગણવા જોઈએ. વર્તમાનમાં હિંદમાં વસતા કુલનાં મૂળીયાં સમાન તેઓ છે, પ્રાચીન દિનેમાં મધ્ય એશિયામાં તેમનો વાસ હતો, ત્યાં તેમણે પોતાનાં બાલકોને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશોમાં વસવા, જીતવા, કેળવવા, રાજ્ય કરવા મોકલ્યાં હતાં. મધ્ય એશિયાના જન્મસ્થાનમાંથી તેઓ આગળ વધ્યાં,—ખીજું, ત્રીજું, ચોથું, પંચમ ઉપ-કુલ, તેઓ દુનિયામાં પસર્ગા; કુલના મૂલ-સમુદાયે આખરે જન્મ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને હિંદના લોકને ઘડવા માટે હિંદને કબજે કર્યું. આ સમુદાયમાંનાં સમર્થ બાલકો પશ્ચિમમાં વિસ્તરવા લાગ્યાં, ઇજિપ્ત અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક સાત્રાન્યની સ્થાપના કરી, પર્શિયામાં ૨૮૦૦૦ વર્ષ પર્વત-પહોચતા એક શિષ્ટાચારની સ્થાપના કરી, ગ્રીસનાં કલા અને સાહિત્યને જન્મ આપ્યો, રોમના પ્રત્નસત્તાક રાજ્યને ઘડ્યું, આયેન્સના અનુગામિ રૂપે ક્રાન્સને કેળવ્યું, આટલાંટિકની પાર મેક્સિકો અને પેરુ સુધી વિસ્તરતા સ્પેનના રાજ્યની સ્થાપના કરી, એક વિશ્વસાત્રાન્યને પકડવાનો પ્રયત્ન નો. પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફલ નિવડ્યું, હજુએ તેઓ ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આગળને આગળ ને આગળ ધાયા, સ્કેન્ડીનેવીયા, ડેન્માર્ક અને જર્મનીનાં બધારણ બાધ્યાં, ખીટનને મહત્તામાં વધાર્યું; આટલાંટિકની પાર અમેરિકામાં કુદકો મારીને તેમણે પશ્ચિમના સમર્થ બાસતપ્રાદ

રાજ્યની તથા કેનેડાના પ્રધુરાજ્યની સ્થાપના કરી; દક્ષિણ સિમુદ્રની પાર કુદી જઇને પ્રાચીન લેમૂરીયાના એક દૂકાં રૂપ ઓસ્ટ્રેલિયામાં તેમણે વાસ કર્યો, સંસ્થાનો વસાવ્યાં, તથા તેમણે ન્યૂઝીલેન્ડને કેળવ્યું, છતતું છતતું છતવા માટે આર્ય કુલ આ પ્રમાણે એટલે સુધી વિસ્તર્યું છે, હવે એ દિન પાસે આવતો જાય છે કે જ્યારે મૂલ પશ્ચિમમાં મૂલ ધારી ખેડેલી શાખા પોતાના સામાન્ય જીવનને ઓળખવા લાગી છે. તેમના મૂલ એશિયાના વાચરયાનમાંથી જૂદાં પડ્યાં ત્યારથી માંડીને અત્યારે હિંદમાં માતા અને પુત્ર એકઠાં મળ્યાં છે. આ પ્રાચીન ભૂમિમાં તેઓ પરસ્પરને સહાય થવા માટે એકઠાં થયાં છે—અહા! શ્રેષ્ઠ દેવો તે પારપોડા પૂર્વે યજ્ઞ ગયલાં સર્વને માથે ટપી જાય એવું એક આર્ય વિશ્વસાત્માન્ય સ્થાપવા માટે તેમનું મિલન થયું છે, કુટુમ્બની અતિયુવાન શાખા પોતાના કુટુમ્બના પ્રદેશમાં ફરીથી રોપવા માટે શુદ્ધ તરફ જ વળી છે; તે બલવાન અને હિંસાહી, અંતર પ્રેરણામાં શ્રેષ્ઠ, રાજ્ય કરવાને સમર્થ છે. જુઓ હિંદમાં કેવી રીતે તેના વેરાયલા લોકો, ધણા સમયથી જુદા પડી ગયલા પ્રાંતો આવી સાત્માન્ય બાવનાના બલમાં એક પ્રજા રૂપે એકઠા થતા જાય છે. જીવન અને હિંસાહી ઉભરાઈ જતા, હવેના કાર્યમાં આવશ્યક એકત્રિત હિંદ (યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા) ઉપગ્રાવવાની આતુરતાવાળા યુવાન વર્ગનું અવલોકન કરો. વળી એ પણ તપાસો કે પશ્ચિમમાં માતૃભૂમિ માટેની પ્રેમની લાગણી કેવી રીતે વધતી જાય છે; હિંદ, ગૃહમાં એક બાગીચા રૂપ બનવો જોઈએ, પ્રેમ પાત્ર અને વિશ્વાસુ બાગીચા રૂપ બનવો જોઈએ, એક ગૃહામ રૂપ નહિ, એવી લાગણી ત્યાં પસરતી જોવામાં આવે છે. આપણા વર્તમાન મહારાજાએ પોતાના વિખ્યાત ગીરહોલમાં આપેલા બાપણમાં પ્રેમનો સુર લલકાર્યો તે દિનથી માંડીને, હિંદનું રાજ્ય સહાનુભુતિથી ચાલતું જોઈએ, એમ તેમણે કહ્યું ત્યારથી માંડીને—એ દિનથી આગળ ઉપરના સમયમાં અન્ને વલન અને રીતભાતમાં ફેર પડતો જાય છે. જુઓ જાને લોકના નેતાઓમાં સમજવા માટેનો કેટલો બધો પ્રયત્ન પ્રવર્તે રહ્યો છે, જાને પ્રજાને સાથે જોડવાની કેવી મહેનત કરવામાં આવે છે; વળી એ પણ જુઓ કેવી રીતે ગીરહોલમાં બાપણ આપનાર રાજપુરૂષ, હિંદુઓની પાંડવોની રાજધાનીમાં, મુસલમાનોની મુગલોની રાજધાનીમાં દીલ્લીમાં અભિષિક્ત થવા માટે અન્ને આવવાના છે, કે જ્યાં પ્રાચીન સાત્માન્યના શહરમાં તેમના પવિત્ર મસ્તક ઉપર પવિત્ર તૈલ અને રાજ્ય મુકુટ ધારણ કરી ચક્રાય; ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદમાં અભિષિક્ત થયેલા તેઓ ઉભયના વારસ છે, કારણ કે એક ત્ર બનેલા ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદમાં હવે થવાના વિશ્વસાત્માન્યના કેન્દ્રનો સમાવેશ થાય છે. શું તમને એમ લાગે છે, કે આવી બાબતોનો કંઈ પણ અર્થ નથી, તેમનાથી કંઈ પણ સ્વચ્છવાતું નથી? હું તમને કહું કે તેમનાથી આવવાના દિનો, નજીકમાં આવી લાગેલા બાવિનું સ્થન મળી રહે છે. ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદ સાથમાં જ હિંદ રહેશે, સાથમાં જ આગળ વધશે—અથવા તેઓ સાથમાં જ નાચા ગપડશે. જો તેઓ આગળ વધશે તો તેમણે હાથે હાથ મિલાવીને જ આગળ વધવું જોઈએ; સાત્માન્યની એકતાના ચિન્હરૂપ દ્વિવિધ—અભિષિક્ત થયેલા રાજધિરાજને તેમણે તેમનાં હૃદય અને જીવનના શાયક રૂપ સ્વીકારવા જોઈએ; તેઓ તેમની આશાઓના ખગ્ગના રૂપ છે એટલું જ નહિ પરંતુ દુનિયાના આશ્રય સ્થાન અને રક્ષક રૂપ બનશે. તેઓ જે જે સાથમાં રહીને કરી શકે, તેમનાં હૃદય એક રૂપે ધડકતાં હોય અને તેઓ જે કરી શકે તે તેમનાથી જુદા પ્રાંતોની બની શકવાનું નથી.

જ્યારે બાદશાહી દીલ્હીના રાજા મોગલોમાંથી પૂર બાદશાહી દમામમાં એક રાજધિ-
રાજને તેમનાં રાજિસાથે ફરીથી પસાર થતા જોવામાં આવશે; જ્યારે મહાન નવીન હીલ
ચાલનાં પરિણામ જણાવા માંડશે, જ્યારે રાજકીય પક્ષાપક્ષીનાં કારણોને લીધે નહિ પરંતુ
સાબીત થયેલી સહાનુભૂતિ અને રાજ્યદારી કુશલતા માટે વાઇસરાયો પસંદ કરવામાં
આવશે; જ્યારે એમ સમજવામાં આવશે, કે અંગ્રેજો અને હિંદીઓ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમાં
પરસ્પર માન જળવાવું જોઈએ; અહા ! ત્યારે તમારું સ્વપ્ન દુનિયા ઉપર ખરૂં ના પડે
એટલી બધી હદ પારની તમે કલ્પના બાંધી નહિ કહેવાય. પ્રકૃતિમાં આટલા બધા ભિન્ન
પરંતુ ઉત્પત્તિમાં એક એવા આ ઉભય લોકના એકઠા થવામાં—આ બંને જુદા પડી ગયા
હતા કે જેથી તેઓ જુદાં જુદાં શિક્ષણ લઈને તેઓ અન્યોન્યને વધારે અસરકારક
રીતે સહાય કરી શકે,—એક ગૃહનાં વિશાલતાથી ભિન્ન પડી ગયેલાં આવાં બંને બાલકોનાં
એકત્રિત થવામાં, આવા પ્રકારના જોડાણમાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દનીજ નહીં પરંતુ સમગ્ર
દુનિયાની આશાનો સમાસ છે. કારણ કે આવું મહાસામ્રાજ્ય દુનિયામાં વિશાલતાથી શાંતિ
પસારી શકશે. જ્યાં બંને એકત્ર બનેલા આર્ય લોક, હિંદી અને ટ્યુરોનિક, મોણ્ડિયામાં
બરાબ રહેવાની આજ્ઞા કરશે ત્યાં તલવારને બહાર ખેંચવાની કોની હિંમત ચાલશે ? જ્યાં
તેઓ એકતાનો હૃદયોપ કરશે ત્યાં વિગ્રહ કરવાની કોની હિંમત ચાલશે ? જ્યાં તેઓ
સુસેહની ઘોષણા કરીને દુનિયાના ભાવિના રક્ષકો રૂપે હાથોહાથ મિલાવીને ઉભા રહેશે ત્યાં
આગળ યુદ્ધ શબ્દનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કોણ કરી શકશે ?

નાના આરંભાતા યુગમાં આપણા સમીપ આવું આવું થવાનું છે. આવી રીતે એકઠા
થવાની બાબત, મહાગુરુ સંભવિત બનાવશે એવી બાબતોમાંની એક બનશે; તેઓ પૂર્વ
અને પશ્ચિમમાં જે જે અતિ શ્રેષ્ઠ હશે તેનું પોતામાં જોડાણ કરશે; તેઓ પોતાની સંપૂર્ણ
વ્યક્તિમાં પૌર્વાત્ય ધર્મમાં જે જે અતિ અધ્યાત્મિક છે તે સર્વનો સંગ્રહ કરશે, તેમજ તેમાં
પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિમાં જે જે લક્ષ્ય ખેંચે એવું છે તેનો સમાવેશ થશે. મૂર્તિમત્તા ગાનરૂપ,
પ્રેમના અવતાર રૂપ તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પુષ્પરૂપ માનવિઓને સમાન રીતે પોતાની
આસપાસ એકઠાં કરશે તથા દર્શાવી આપશે કે બંધુભાવ અને સ્વાતંત્ર્ય એ કંઈ ચામડી-
નારંગની, મુખની આકૃતિની, વાણીના વ્યવહાર વિધિની બાબત નથી પરંતુ આપણે સર્વે
જોતા ભાગીઆઓ સમાન છીએ એવા એક જીવનના અનુભવમાં બંધુભાવનો સમાવેશ છે,
એક સસની સેવા કે જે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય રૂપ છે, તેમાં સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થાય છે.

આરંભાતા યુગની આવી પ્રકૃતિ છે; હવે ક્ષિતિજને અરજી બનાવતા દિનનો આવો
ઉદય થવાનો છે. એ એક એવો દિન આવશે કે જ્યારે દુનિયા વધારે આનંદિત બનશે.
એ દિનથી શોકાતુરને તેમનાં રૂદન બંધ પાડવાની આજ્ઞા આપવામાં આવશે; એ દિનથી
પૈસાદાર વર્ગને ગરીબોને સહાય કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવશે, બ્રાહ્મણ નરમાયથી
અધમવર્ણના બાલકને રસ્તામાંથી ઉપાડી લેશે; એ એક એવો દિન આવશે કે જ્યારે દેહો
ઉપર આધાર રાખતા વિરોધોનો વિનાશ થશે, માનવમાં વસતા અંતર પુરુષમાંથી ધ્રુવ-
મય પ્રેમ પ્રકાશી નીકળશે.

ઉદય થવાનાં ચિન્હો આપણાથી જોઈ શકાય છે; આરંભાવાનો યુગ આપણી આસ પાસ આવી લાગ્યો છે; પરંતુ શિરો બિંદુની કીર્તિનો ખ્યાલ કાણ આપી શકશે, મધ્યાર્ધ ના ભષકાનું કાણ વર્ણન કરી શકશે ? માત્ર અમેતો એટલું જાણીએ છીએ, કે જ્યાં જ્યાં પ્રતા અને ખોધિ હોય છે ત્યાં જ જ શુભ હોય છે તે સર્વ અનુસરી આવે છે; જ્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એકત્રિત બનશે ત્યારે માનવનો સંપૂર્ણ નમુનો દુનિયા ઉપર અવતરશે.

કવિવર વાણ.

અનુભવાનં ૫૪-૭૮ થી

આ લેખમાં પ્રથમ એક સ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મભટ્ટ કૃત હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી એ બંને ગ્રંથોમાં કોઈ વિશેષ રસનો પરિપક નથી. છતાં પણ એને નીરસ કહી શકાય નહિ. અત્ર આ કથન સખધી કંઈ વિશેષ વિવેચન કરીશું. એ વાત ખુન.કહી શું કે બાણે પોતાનાં ગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે, વાચકોની સમક્ષ, શૃંગારદી રસોમાંથી પૃથક વિસ્તાર ઉપરિચિત કર્યો નથી. જ્યાં કંઈ રસ વર્ણન પ્રસંગે પણ આવી ગયો છે, એને બાણે રસનો પરિપાક કરવાનો પણ ચત્ત ક્યો છે ત્યાં એના પ્રસિદ્ધ હોય 'વિસ્તારે' રસને વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રકટ થવા દીધો નથી. અન્ય સ્થાનોમાં એણે ભવભૂતિની માફક રસને અતિ-ભૂમીપર પહોંચાડી હૃદયને માટે તે અનુભવનીય કરી નાખ્યો છે. એને એટલો ગહન તથા લાળો કરી મૂક્યો છે કે જોયો તે માનવ પ્રકૃતિની પર જઈ પહોંચે; આથી તે મનુષ્યો દ્વારા અનુભૂત થઈ શકતો નથી. વિસ્તારથી રસને દૃષ્ટાઈ જવું પડ્યું છે એના દ્રષ્ટાન્તાર્થ, કાદમ્બરીમાં પુરૂડરીકના મરણ પશ્ચાત્ મહાચેતાએ કરેલો વિલાપ જોવા યોગ્ય છે. મહાચેતાનો વિલાપ શું છે ? જાણે એ એક મહાન વ્યાખ્યાન છે. મહાચેતા કહે છે

“હા અમ્મ ! હા તાત ! હા સંરુપ : ! હા નાય ! જીવિત નિવન્ધન ! આં-
ચક્ષુ....આર્તીસ્મિ । મક્તાસ્મિ । અનુરક્તાસ્મિ । અનાયાસ્મિ । અનુરક્તાસ્મિ ।
અનન્યશરણાસ્મિ ।”

આવી રીતે વિસ્તૃત યતાં યતાં એ વિલાપ કાદમ્બરીનાં બસેથી કંઈક ઓછાં પૃષ્ઠોમાં સમાપ્ત થયો છે. શોક તથા દુઃખની અવસ્થામાં એક અપ્રતિબદ્ધ હૃદય વ્યાખ્યાન અધ્યેતાના મનમાં કંઈ રસને ઉત્પન્ન કરવામાં સંઘાયક થઈ શકતું નથી.

કંઈક સ્થળોમાં રસ એટલા માટે છૂપાઈ ગયો છે કેમકે એને અતિભૂમિ પર પહોં-
ચાડી એક પ્રકારે અનુભવનીય કરી દીધો છે. પુરૂડરીકનું અર્ધો દિવસનું મૃત્યુ—શૃંગાર અ-
થવા કંઈ રસનો બાવ મનમાં ઉદિત કરવાની જગ્યાએ એનાથી ઘણા કિંબદુના મનમાં

ખીભત્સ રસનો સંચાર થઇ જાય છે. ખરેખર આવા પ્રકારની અસર આપણને પણ અભિ-
પ્રત્યક્ષ નહોતી. આવીજ રીતે જે કે દિગ્વિજયાર્થે પ્રસ્તુત સેનાનાં વર્ણનમાં કવિ વિરસનો
સંચાર કરવા માગે છે, તથાપિ હાથી ઘોડા વિગેરેનાં વર્ણન ચિત્તને પોતાની તરફ ખેંચી
જાય છે, અને રસ એક પ્રકારે પૃથ્વીમાં જઈ પડે છે.

પરંતુ શું રસ એ રસ બેદોમાંજ સમાપ્ત થાય છે કે જે બેદ આપણા અન્યકારોએ
પાડ્યા છે? શું શ્રંગાર, વીર, કરુણ, હાસ્ય, રોદ્ર, ખીભત્સ, બ્યાનક, શાન્ત તથા વત્સલ
એ રસો સિવાય અન્ય કોઈ રસ થઈ શકતા નથી? રસનાં લક્ષણ શું છે તે જોઈએ.

કાવ્યેષ્વધીયમાનેષુ ચિન્મયાત્મપ્રયાત્મકઃ ।

આસ્વાદ્યતામિવાયાતિ યઃ સમોક્તોરસોલ્લૃષ્ટૈઃ ॥

કાવ્યોના અધીયમાન થવાથી એક જે વિભાવ અનુભવ તથા સંચારિ ભાવરૂપ થતાં
આસ્વાદિત થાય છે એ રસ કહેવાય છે. આ આપણા પ્રાચિન પંડિતોનું લક્ષણ છે. પરંતુ
વસ્તુતઃ આ વાક્ય રસનું લક્ષણ જતાવી શકતું નથી. સાહિત્ય દર્પણકારે રસના લક્ષણમાં
કેવી ઉપહૃસ્તનીય કીડા કરી છે તે જોઈએ. ‘ન રસ ભાવ રૂપ છે ન અભાવ રૂપ, ન એ
નિત્ય છે ન કારણોત્પાદ’ ક્ત્યાદિ વિરુદ્ધ સ્થાપનાઓ કરીને અંતે એ વેદાન્તિયોની બગલમાં
ધૂસી જાય છે અને કહે છે કે હવે અમારી જગ્યાએ વેદાન્તીવીર પોતાનો દંડ ઉગામીને
રસની અનિલતા માનનારાઓપર પ્રહાર કરશે. મ્હારી સમજ પ્રમાણે આ શબ્દશાસ્ત્રના
અથવા સાહિત્ય તન્ત્રના પક્ષપતિયોને માટે લજ્જાનું સ્થાન છે કે એ પોતાના રસનું વ્યાખ્યા-
ન કરવાને માટે અન્યના મુખ સામું તાકી રહે. પરંતુ વસ્તુતઃ વાત એ છે કે જળજળ અ-
દ્યમ્ય છે ખીલીનો કંઈ પણ દેખ નથી. રસનું લક્ષણ કરવું એ મહા કઠિન કાર્ય છે. એટલું
કઠિન છે કે સંધિ અને વિગ્રહની યુક્તિ પ્રયુક્તિને તપાસી નાખનાર વિશ્વનાથકવિ પણ એની
જળમાંથી નીકળી શક્યા નથી.

મમ્મટ અને વિશ્વનાથ જેવા સાહિત્યાર્થ જોને અવર્ણનીય કહી ગયા, એના લક્ષણને
ન કરીએ? જાણવું એ મહા કઠિન કાર્ય છે, છતાં પણ આપણે એ વિષય પર થોડો સમય કેમ
વિચાર ન કરીએ? આપણે તેમ કરીશું—સંભવે, કે કંઈક સાર પરિણામ નીકળી શકે. આપણે
કાવ્યોને સરસ અને નીરસ કહી શકીએ છીએ એથી પ્રતીત થાય છે કે આપણે રસને સમગ્રી શકીએ
છીએ આથી એને અજ્ઞેય કહેવો એ યોગ્ય નથી. એ વાતમાં પણ સંદેહ નથી કે રસ એ
શબ્દ તથા અર્થથી ભિન્ન અથવા એનીજ સદૃશ હોય છે—કેમકે આપણે ‘સરસ વાક્ય’ તથા
‘નીરસ વાક્ય’ નું જ્ઞાન કરી શકીએ છીએ—હવે વિચારીએ કે આપણે કયા વાક્ય ને સરસ
તથા કયાને નીરસ નામથી ઝાળખાવીએ છીએ. જે વાક્યને આપણે સરસ કહીએ છીએ એને
આપણે પસંદ કરીએ છીએ તે આપણા મનને એક પ્રકારનો આનંદ કિંવા પરિતોષ
પ્રદાન કરે છે—અને આપણે એવાં વાક્યો વાચવા માટે પણ ઉત્સુક થઈએ છીએ. વાક્ય
વિષયનું જ્ઞાન માનસિક પરિતોષ સિવાય કંઈ નથી. હાલિદાસ આજ બાવને મનમાં
રાખી કહે છે:—

‘આપરિતોષાદ્વિદુષાં નસાણુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્,
‘બલવદપિશિષિતનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ’

અર્થાત્ જ્યાં સંધી એક અથવા વિદ્વાનોનો પરિતોષ ન થાય, વિદ્વાન લોકે જ્યાં સંધી એક કાવ્યના રસને ધારણ ન કરે, ત્યાં સંધી એને નિપુણતાની કૃતિ કહી શકાય નહિ. જ્યારે મનુષ્યને પરિતોષ થાય છે, ત્યારે તે વળી અધિક પરિતોષની અભિલાષા કરે છે— પરિતોષનું સાધન એને જણાય છે—એ જોઈ શકે છે કે આ કવિની કૃતિએ મને પરિતોષ આપ્યો છે, અને એ એનેજ પરિતોષનું સાધન સમગ્રી એમાંજ મળે થઈ જાય છે.

હવે એ વાત વિચારવાની રહી કે આ રસ અથવા પરિતોષનાં કારણ શું છે? જ્યારે મનુષ્ય કોઈ ઘટના કે કોઈ વસ્તુને, એવા શબ્દોથી એવા સારા રસ્તાથી વર્ણિત અથવા કથિત અનુભવ કરે છે, કે જેથી નતો એને શ્રમ થાય કે ન ચિત્ત ક્ષુભિત થઈ જાય, ત્યારે એને રસનો અનુભવ થાય છે. વાક્યાગત વાત ચાલુ ગમે તેવી હોય—કાવ્યનો અપકવ માલ ચાલુ ગમે તેવો હોય—પરંતુ જો એ વાતોને મનોવેધક સ્પષ્ટતા, યથાર્થતા અને ઉજ્જ્વલતાથી વર્ણિત કરેલી હોય, જો એ અપકવ માલ સુદ્રસ્ય, મુંદર તથા અનુદૂલ સૂરતમાં આણેલો હોય તો તે મનમાં રસ અથવા પરિતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. એના વર્ણુવેલા આઠ કે નવ (રસ) માર્ગથી અન્ય પણ માર્ગ હોઈ શકે છે—પરંતુ પરિતોષ અથવા રસ એકજ પ્રકારના થાય છે—એની ઉત્પત્તિનાં સાધન અને માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન થઈ શકે છે. એના માર્ગ અને સાધન શૃંગારાદિ છે, પરંતુ એ નવથીજ સમાપ્ત થઈ શકતા નથી, આપણા મનના સમસ્ત ભાવ, જેટલી શ્રેણીઓમાં વિભક્ત કરી શકાય છે—રસનાં સાધન પણ એટલાજ પ્રકારનાં હોઈ શકે છે, કેમકે એ સર્વ ભાવ, વિશેષ પ્રકારના શબ્દોદ્ધારા પ્રકટિત કરવાથી રસનાં ઉત્પાદક થઈ શકે છે.

શું આપણે આપણા સર્વ ભાવ એ નવ ભાગમાં વિભક્ત કરી શકીશું? કદાપિ નહિ. આદર, ઈર્ષ્યા તથા વૃથા ગર્વ કે અનાત્મચેત્તા આદિ ભાવ એવા છે કે જેને કદાપિ પણ ભાવ શ્રેણીથી દૂર કરી શકાય નહિ. આ સર્વ પરિણામેને દ્રષ્ટી સમીપ રાખીશું તો એ કહેવું કઠિન નહિ ગણાય કે બાણની કાદમ્બરીમાં, કેટલાંક વિશેષ રચનાને છોડી દેતાં, અન્ય સર્વથાએ કંધક એવો શુભ વિદ્યમાન છે કે જેથી એને વાચતાં વાચકના મનમાં મહાભારે પરિતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રશ્યન્ત તરીકે રાજા તારાપીડનું વર્ણન કરતાં બાણ કહે છે—

‘યેન ચાનેકરત્નાશુપ્લવિતે વ્યાલમ્બિમુક્તાફલજાલકે, દિગ્ગમેન્નેવ કલ્પ-
તરાવાક્રાન્તે સિંહાસને, ધ્રેણ શિલીમુલવ્યતિકરકમ્પિતાલતા ઇવ નેમુરાયા-
મિન્યઃ સર્વદિશઃ । યસ્મૈવમન્યે સુરપતિરપિસ્પૃહયાશ્ચકાર । યસ્માદ્ધવલીકૃત
ધ્રુવનતલઃ સકલલોકહૃદયાનન્દકારી ક્રૌંચાદિવ હંસનિવહોનિર્જગામ ગુણ-
ગણઃ ॥ इत्यादि

“ આરુદ્ધસ્વચાસ્ય કૃતયયોચિતસકલરાજસમ્માનસ્પમુદ્ધૃત સ્થિત્વાદિ-
દાહસ મુદ્ધૃતસ્ય ભેદ
... દાહસ મુદ્ધૃતસ્ય ભેદ

ગ્વિજય પ્રયાણશંસી પ્રલયઘનઘટાઘોષઘર્ઘરઘ્વનિરુદ્ધધેરિવ મન્દરપાતૈઃ, પાતાલ
કુસિરિવ મહાવરાહઘોળાભિઘાતૈઃ કનકકોળૈરભિહન્યમાનઃ પ્રસ્થાનદુન્દુભિરા-
મન્યરંદધ્વાન ॥ .

આવા પ્રકારે આદિથી અંત સુધી અનેક મનોહર વાક્યો મળી શકે છે કે જે વાચ-
કના મનમાં રસને ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહેતાં નથી. પરંતુ વિચારણીયવાત એ છે કે આપરિ-
તોષતું કારણ શું છે? બાણુની કવિતાનું તત્વ, એનું મહત્ત્વ તથા કવિત્વનું બીજ એક વસ્તુ
માં છે અને તે એજ કે એ કદિ પણ ઉન્નવલતાના સંઘાતને છોડતા નથી. એના સર્વ
અંશોને જોતાં આપણને એમાંથી એવું એક પણ સ્પષ્ટ નહિ જડી આવે કે જ્યાં તે
આમ્યતામાં ફસાયે હોય, એતો સદા અતિસૌક સંસારમાં વિહાર કરેછે, સદા કાળ તે પો-
તાના જ્ઞાન અનુભવ અને મહત્ત્વનો આશ્રય રાખે છે. એ જે કોઈ સ્ત્રીજનું વર્ણન કરે છે
એના અંગ પ્રત્યંગનું, ઉત્તમતા તથા ઉન્નવલતાની સાથે સંપૂર્ણ વર્ણન કરે છે. એ કદિપણ
સુંસરકૃત તથા સુકૌશલ યુક્ત શબ્દોનું, અસમાન્ય તથા Classical ઉપમાઓ અને
દ્રશ્યંતોનું, વિસ્તાર યુક્ત આંશિક વર્ણનો તથા સંઘટ્ટનોનું અને અન્તતઃ મનને વાંધી નાંખે
એવા મનુષ્ય પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા સહ ઉપદેશોનો સાથ છોડતો નથી. આ ઉન્નવલ
વિકાસ માનવો એજ બાણુના આદર તથા સંભ્રમનો હેતુ છે.

જો બાણુનું પ્રતિલોભ જોવું હોય તો દુર્ગી તથા મુળ-ધુપર દ્રષ્ટી નાખવી જોઈએ.
આમ કરતાં જથ્થાશે કે એમનામાં બાણુના ગુણ નથી. કેટલીક જગ્યાએતો દંડી એવો તો
કિલ્લ તથા આમ્ય થઈ જાય છે કે વાચકને દશકુમારચરિતનું પુસ્તક કંટાળી બંધ કરવા
તત્પર થવું પડેછે. દ્રશ્યંતને માટે નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ વાંચો.

‘સસ્યરાજ્ઞઃ પરમવિધેયાઃ ધર્મપાલપદ્મોદ્ભવસિતવર્મનામથેયા ધીરાધિપણાવ-
ધીરિતવિવુધાચાર્ય વિચાર્યકાર્ય સાહિત્વાકુલ્લામાત્વાસ્ત્વી યોઽધૂવન્નેપામિત-
વર્મણઃ સુમતિસત્યવર્માણૌ ધર્મપાલસ્ય સુમન્ત્ર સુમિત્રકામપાલઃ પદ્મોદ્ભવસ્યાસુ
શ્રુતરલ્લોદ્ભવાવિતતનયાઃ સમભૂવન્ ।

આવી રીતે દંડી પ્રાયઃ આખા અંશમાં જરાપણ ઉન્નવલતાની છાયા દર્શાવી શકતો
નથી. કલાસિકસનું તો દંષપણ રમરણ કે સ્વચ્છ દશકુમાર ચરિતમાં જથ્થાનું નથી.

મુળ-ધુની વાસવદત્તા કાદમ્બરીની છાયા નીચે રચાયેલી પ્રતીત થાયછે. પરંતુ એણે
(મુળ-ધુ) અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ગુરના પારને પામીશકતો નથી. એણે ગુરના
સર્વ દોષ તો સહ લીધા છે અને એ દોષોનો યથાશક્તિ વિકાસ પણ કર્યો છે, પરંતુ
કેણે એક પણ સેવાયો નથી. જ્યાંવિસ્તાર તથા સ્ત્રોતપ્રવાહમાં મુળ-ધુએ બાણુનું અનુ-
કરણ કરવાનો પૂરેપૂરો ચત્ત કર્યો, પરંતુ બાણુના પરિતોષકારી ગુણોમાંથી એકને પણ
ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો.

કાદમ્બરીમાંથી આધ્યાત્મિક પક્ષને જોવો હોયતો ચન્દ્રાપીડને વૈશમ્પાયને કરેલો ઉપદેશ અને મહાશ્વેતાને ચન્દ્રાપીડે કરેલો ઉપદેશ વાચવો. આ સ્થળે નિઃશંકપણે, કહી શકાય કે બાણે આ બંને અવસરોપર પોતાના બાપાને અસાધારણ રીતે શ્લેષ રહિત અને સમથોપયોગી બનાવી છે. બંનેનાં ચોક્કસ ઉદાહરણ અત્ર આપીશું; વૈશમ્પાયન ચન્દ્રાપીડના ઉપદેશની અન્તમાં નિગમન કરતાં કહે છે—

‘તદૈવમ્પ્રાયાતિકુટિલકષ્ટચેષ્ટાસહસ્રદારુણે . રાજ્યતન્ત્રેઽસ્મિન્ મહામોહ-
કારિણિ ચ યૌવને કુમાર ! તથા પ્રયતેયાઃ યયાનોપહસ્યસે જનૈઃ, ન નિન્દ્યસે
સાધુભિઃ નાધીક્રિયસે મુલ્હભિઃ,....નાસ્વાલ્યસે મૂજઙ્ગૈઃ....ન પ્રલોભ્યસે વનિતા-
ભિઃ....ન નર્ત્યમેમદેન, નાવકુલ્યસે રાગેણ, નાપહ્રિયસે સુલેન । કામંભવાન્ પ્ર-
કૃત્યૈવ ધોરઃ, પિત્રાચસમારોપિત સંસ્કારઃ, તરલહૃદયમપતિબદ્ધઞ્ચ પદ્યન્તિ
ધનાનિ તથાપિ ભવદ્ગુણ સંતોષોમામેવં મુલ્હરી કૃતવાન્ । इदमेवचपुनः पुनर-
भिधीयसे । इत्यादि ॥

ઉપરોક્ત અવતરણમાં વાણીનો પ્રભાવશાલી પ્રવાહ, વાંક્યોની સ્થાનીય પદ્ધતિના અને શબ્દોનો ઉચિત પૂર્વાપર સમાવેશ, એ ત્રણ વાતો સ્પષ્ટ પણે પ્રતીત થાયછે. વળી એ સા-
ચેજ એક યુવાનને માટે જે જે અંતરાયો છે એનું કવિએ ઉત્તમ પ્રકારની સ્વભાવગતાના
આશ્રયથી સ્પષ્ટ તથા શ્રેય અને ચિત્તાકર્ષક બાપામાં ઔપધિ સહિત વર્ણન કર્યું છે. આ
દ્રષ્ટાન્તથી બાણુભટ્ટનો પોતાની યુવાવસ્થાનો અનુભવ બહુ સારો ટપકે છે. એ મનુષ્ય કે
જેને કદિ સંસારિક ખટપટો અને અધમતાઓનો અનુભવ નથી થયો અને જેને સ્વપરા-
ક્ષસો તથા દેવોથી વર્તવાનો અવસર નથી મળ્યો. તે કદિ કવિ થઈ શકતો નથી. કવિતામાં
જેમ પ્રતિભા તથા મનોવિકાસની જરૂર છે તેમ સ્વયં અનુભવ તથા ગંભીર અને તીવ્રદૃષ્ટીની
પણ આવશ્યકતા છે. આ સાધન સિવાય જે કવિ બનવાનો શોખ રાખે, તે શબ્દકોષ કાવ્ય
કે દૂયર્થક કાવ્ય બંને લખી નાંખે પરંતુ શકુન્તલા, ઉત્તરરામચરિત અને કાદમ્બરી લ-
ખતું એ એનું કાવ્ય નથી. કારણ કે તે મનુષ્ય પ્રકૃતિના આન્તરિક બાવનો સદૃશ વિચ્છેદ
કરવામાં સર્વથા અશક્ત હોવાથી, કદાપિપણ વાસ્તવિક કવિતા કરી શકે નહિ. ઇશ્વરની કૃ-
પાથી બાણુભટ્ટ એ એવા કુપમંડૂક કવિયોગાનો નહોતો. એની કૃતિયોથી જણાય છે કે
એને સંસાર અને મનુષ્ય પ્રકૃતિનું બહુઅંશે અંતર્યાન હતું. એનું બાહ્ય તથા યોગ્યચરિત પણ
આ વાતની સાક્ષી છે. એણે માત્ર અનેક પ્રકારના મિત્રો તથા ખુશામદીયા ટટુઓના સંગ-
નાં ફલ આપ્યાં નહોતાં પણ અનેક રાજકુલો તથા ગુરુકુલોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ એને સારી
રીતે થયું હતું. એ સ્વયં જીવાનીના નવનવા રંગ તથા ‘આત્મકથોત્’ ફલ આપી ચૂક્યો
હતો આથીજ વૈશમ્પાયનદ્વારા ચન્દ્રાપીડને ઉપદેશ કરવો એ એને માટે કઠિન કાર્ય નહોતું.

બાણુભટ્ટના ધાર્મિક વિચાર પણ ઉચ્ચ પ્રકારના હતા. કાદમ્બરીમાં કોઈ પણ સ્થળે એણે
હલકા પ્રકારના ધાર્મિક વિચારો દર્શાવ્યા નથી. ચાલ બાણુ મનુષ્યના કોઈ પણ ભાગનું
વર્ણન કરતો હોય, એને જન-૨૦૦ અન્ધકારમય ભાગની ઉપર અધિક ધ્યાન દેવા

માટે દોષથી દૂષિત કરવામાં આવે કિન્તુ એમાં સંદેહ નથી કે ત્યાં તે પોતાની આધ્યાત્મિક સંમતિ આપે છે ત્યાં શુદ્ધ તથા ઉચ્ચ હોય છે. :આશુના સમયમાં સતી થવાનો રીવાજ પ્રચલિત હતો એ એના અંધ પરથી જણાય છે. હર્ષની માતાનું અગ્નિમાં બળી મરવું, અને એની બેને પોતે બળીમરવાનો ચત્ન કરવો એ એનું. ઉદાહરણ છે, પરન્તુ બાણ પોતે એ પ્રયાથી સર્વથા વિરૂદ્ધ હતો. એ પોતાની સંમતિ, અંદાપીડ ના મદાશ્વેના પ્રતિના ઉપદેશમાં આ પ્રમાણે પ્રકટ કરે છે—

‘યદેતદનુમરણનામ તદતિ નિષ્ફલમ્ । અવિદ્વજ્જનાચારેત एष मार्गः ।
 पौरुषस्त्वल्लिखितमिदं यदुपरते पितरिभ्रातरि सुहृदिभर्तुरिवा प्राणाः परित्यज्य-
 न्ते । स्वयञ्चेन्नजहतिन परित्याज्याः । अत्रादिविचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राण-
 परित्यागोयमस्तस्य शोकवेदना मतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य न कपविमयो-
 जन मावहति । अन्यायेवस्वकर्मफलपाकोपचितामसाववशोनीयते भूमिम् ।
असावप्पात्मघातिनः केवलमेनसायुज्यते’ इत्यादि.

ઉપરોક્ત અવતરણમાં કવિએ કેવી સરસ યુક્તિથી સતી પ્રધાનું ખંડન કર્યું છે. કવિ પૂછે છે કે સતી થવાથી શો લાભ છે? વિમુક્તોનો તો સંગ યદી શકતો નથી કેમકે બંને કર્મોનુસાર જુદી જુદી યોનિયોને પ્રાપ્ત થશે, આમાં કંઈ પરોપકાર પણ નથી. કેમકે જો આત્મઘાત ખરા દિલથી કરવામાં આવે તો પણ એનો ઉદ્દેશ પોતાના માનસિક શોકને સહન ન કરી શકવાથી, એનાથી છૂટવાનોજ છે. હા ! જો પ્રથમ મરનારને આ આત્મઘાતથી કોઈ દ્રવ્ય મળતું હોય તો તે એજ હોઈ શકે કે એને પણ એ આત્મઘાતનું પાપનું કંઈ ખરાબ ફળ મળતું હોય—

ઉપર ઉતારેલા બંને ઉપદેશમય સંદર્ભ, એક પ્રકારે બાણની સર્વ કૃતિયોમાં પદ સૌન્દર્ય, બાવ ગાંભીર્ય અને મધુરતાને માટે શ્રેષ્ઠતર માનવા યોગ્ય છે.

સાર

આ લેખની દીર્ઘતા માટે વાચકો પાસે ક્ષમા માગી આ સંદર્ભનો તાત્પર્યથી કટીરૂં તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય. સર્વથી પ્રથમ આ લેખમાં એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે બાણ-ચંદ્રાર્ય પ્રધાન કવિ છે, એની કવિતામાં જે ગુણ છે તે ચંદ્રાર્ય સંગ્રહી છે—રસ સંગ્રહી ગુણ બાણમાં બહુ અસ્પષ્ટ છે. અન્યવાત કે જે આ લેખમાં કહેવાની હતી તે એ હતી કે સમાસના પ્રયોગ સર્વથા અનુચિત નથી—કિન્તુ ત્યાં સમાસ અત્યંત દીર્ઘ કે અત્યંત વધુ હોય ત્યાંજ તેને અનુચિત કહી શકાય છે. બાણના સમાસોમાં દીર્ઘતા કે વધુતાના શ્લેષ વિદ્યમાન નથી અને તેથી તેને સમાસ પ્રયોગ માટે ગદિત કહી શકાય નહિ. શ્લેષોને તો આ લેખમાં સર્વથા અપ્રાપ્ય કહીને દોષ ફગવ્યો છે અને બાણના જોગસ્વિતાદિ અનેક શુભોત્ત્ત વર્ણન કર્યું છે.

કુલચંદ બાણજી શાહ. (અનુવાદક.)

॥ કાલના પદ્ધતિમાં ચીરા ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૫ થી.)

છેલ્લો જન્મ.

મહાન આર્યકુલનું જન્મ સ્થાન મધ્યએશિયાના સમુદ્રના કીનારાઓ ઉપર આવેલું હતું; વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ ગોખીનું રણ આવેલું છે, એ વિસ્તારમાં તે વિસ્તરતું હતું; આટલાંટીક સમુદ્રનાં મોઝાં નીચે સુડોનીસ એટલે ગરકાવ કરી દેતા પ્રતપકાત્ર સુધી આ સ્થલ હતું. આ કુલના મહાન સ્થાપક મનુવૈવસ્વતે મધ્ય અરબસ્તાનના પહાડી મૂલકોમાં નિષ્ફલ પ્રયાત્ન કર્યા પછી આ સ્થલે જ પોતાનું સંસ્થાન વસાવ્યું હતું; ઘણા સમય સુધી પોપણ આપવા પછી અનેક ફેરફારોના અન્તે આ કુલ મહાન અને સમર્થ બન્યું. તેના અસ્તિત્વના ઝમાનાઓમાં અનેકવાર મનુએ એ વિશાલ ખંડના અનેક ભાગોમાં આ કુલનાં મોટાં ટોળે ટોળાં ઉપ-કુલો વસાવવા માટે મોકલ્યાં હતાં; હવે આપણે આ જ સમયનું લખવાનું છે તે સમયે આ પૌરુષવાળી પ્રજા પોતાના વાસસ્થાન કરતાં વધારે વધી જવા લાગી હતી. તેના ઇતિહાસમાં તેનું શાસન કરવા માટે મનુએ અનેકવાર જન્મ લીધેલો જણાય છે પરંતુ કીર્તિકુમારના જન્મ સમયે (ઇસુ. પૂર્વે. ૧૮૮૮૫) અનેક શતકથવાં તેમણે પોતાના લોકના મધ્યમાં સ્થૂલ દર્શન દીધાં નહતાં, તેથી તેમના હેતુઓ યથાર્થ રીતે કેવા હશે, એ વિષે મતભિન્નતા થવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો.

હવે નવીન કુલ નિશ્ચિત રીતે સ્થાપિત થયેલું હોવાથી તથા આવો નમુનો હવે નાશ થવાની કોઈ પ્રકારની જાતિ નાહોવાથી, અન્યકુલો સાથે ભેળાવા વિષેની મનુની સંપ્તમાં સંપ્ત આગાઓ હવે વધારે વાર વ્યવહારમાં મુકવાને યોગ્યલી હોય એમ લાગતું નથી, એવા પ્રકારની દલીલ ચલાવનારો એક વિભાગ તેમનામાંથી ઉપજી આવ્યો હતો. આના પરિણામ રૂપે તાર્તારીકોના કંટલાક રાજ્યો સાથે રાજ્યદ્વારી હેતુઓથી દોરાઈને અમુક કુલોએ પરસ્પરમાં કન્યાવ્યવહારની છૂટ લીધી. ધણાજ ધર્મચૂરત લોકોએ આવા ધર્મને એક પ્રકારે પાપ બધું ગણી કાઢ્યું. એથી એટલી ખધી રસાકસી થઈક સમય વીતતાં વધારે ઉદારમત ધરાવનારાઓને એક ભિન્ન જાતિ રૂપે છટા થઈ જતું પડ્યું; આ જાતિ પણ સમયના ક્રમમાં એક વિશાલ રાજ્યમાં વિસ્તાર પામી; આ લોકોએ પણ ધણા યોગ્ય સમયમાં અન્યજાતિઓ સાથે કન્યાવ્યવહારના વિચારનો ત્યાગ કરેલો જણાય છે, તેથી વ્યાવહારિક રીતે આ ઉભય જાતિઓમાં નમુનામાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ જણાઈ આવતો નહતો પરંતુ આથી ધાર્મિક વિભાગ પડ્યા હતા તેમાં જરા પણ સુધારો થઈ શક્યો નહિ, આને ખદેસે આવા પ્રકારનો ભેદ સમયના ળેલે સાથે વધતો જતો જણાય છે. એક વાર પરસ્પર કન્યાવ્યવહારમાં પડેલી આ જાતિને, આર્ય લોકોની એક મોટી સંખ્યા બમ સમાન ગણતી

તથા તેની સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા જમ્જતી નહિ. તેમનામાં અણુષ્ઠ આવતાં બાબાની બિનતાના સ્વીકાર અથવા વૃદ્ધિને લીધે આવેલો બેદ હજુએ વધારે વધતો ગયો. ઝગાટા બંધ વૃદ્ધિ પામતા પ્રાચીનતાના આદરવાળા આર્યોએ અનેક વિચારોના અંતે તેમના મૂલ્ય પ્રદેશને કળજ કરીને, તેમને આખરે રણમાં હાંકી મુક્યા તે સમય પહેલાં અનેક ચતકો સુધી આ લોકને એક શત્રુ પ્રજારૂપે ગણવામાં આવતા હતા.

ગોખી સમુદ્રના કીનારાઓની આસપાસની ખેડવા જેવી ભૂમિનો વિસ્તાર ધણો થોડો હતો; પંચમ મૂલ-કુલના, મધ્યસ્થ પ્રાચીનતાપરાયણ મહારાજ્યે એ ભૂમિના સર્વ ઉત્તમ વિભાગો પોતાને કળજે કર્યા હતા. તેટલા માટે આ બિન પડેલી જાતિને ધણાજ યોગ્ય પસંદ કરવા જેવા ભૂમિના વિભાગોથી સંતોષ માનવો પડ્યો હતો; મૂખ્યત્વે કરીને તેમણે ઉત્તરમાં આવેલી ટેકરીઓની ખીણોમાં વાસ કર્યો. મધ્યસ્થતકુલ એટલું બધું ઝડપથી વધતું જતું હતું કે તે આવી સ્વતંત્ર જાતિઓ ઉપર વારંવાર ડબ્બાણ કરીને તેમની ખીણોને પોતાના પ્રદેશોમાં જોડી દેવાનો પ્રયત્ન ચલાવતું હતું. પ્રાચીનતા માટે આદરવાળા લોકો એટલા બધા નવાઈ ભરેલા પ્રકારે ધર્માંધ તથા અસહનવૃત્તિવાળા બની ગયા હતા, કે તેમનાથી બિનપડી આવતા આવા અન્ય લોકો સાથે તેઓ શાંતિથી ભેગાઈ શકતા નહિ; પરંતુ તેઓ તેમને નિકંદન કાઢવા યોગ્ય રાક્ષસો જેવા લાગવા માંડ્યા, તેથી મોટે ભાગે કોઈ પણ પ્રકારે છૂટછાટ મુકીને સલાહ યથ શકે એમ નહતું.

આ પાછા હતા જતા કુલમાં સમાવેશ થતી જાતિઓમાંની એક જાતિના રાજા આ સમયે મંગલદેવ હતા. તેમને પ્રાચીનતાપરાયણ લોકના દમલાઓથી બહુ સમયથી ઘણું દુઃખ થઈ આવતું; તેમણે અત્યાર મુધીતો આમના સામે ટકી રહેવાની બાજુ રચી હતી, પરંતુ તેમની ખાતરી હતી કે તેમનાથી આમ વારંવાર થઈ શકશે નહિ, કારણ કે તેમનો જાતિ સમૂહ વિશાલ અને સારી વ્યવસ્થા વાળો હોવા છતાં, મધ્યસ્થત કુલનાં ટોળે ટોળાંની સંખ્યા સાથે સરખાવતાં માત્ર એક મુઠ્ઠીબર જેટલોજ હતો. જો તેઓ તેમની સાથે હમેશાં યુદ્ધમાં જોડાયલા ના રહેતો તેમની જાતિનો યોગ્ય સમયમાંજ અંત આવે; આવા અનિવાર્ય અંતને, દૃઢ નિશ્ચય પૂર્વક સામે થવા છતાં પણ માત્ર અલ્પ કાલ માટેજ નિવારી શકાય, એવી તેમની ખાતરી થઈ. આ બાબતવિષેના તેમના ગૂંચવાડામાં તેઓ વારંવાર પોતાના ધાર્મિક ગુરુ શોભદેવની સલાહ લેતા; તેઓ હમેશાં તેમને યુદ્ધ વિરૂદ્ધ સમ્પત સલાહ આપતા હતા પરંતુ તેમના લોકના અસ્તિત્વને જાળવી રાખવા વિશે કંઈ પણ કહેવામાં આવતું નહિ.

આવા પ્રકારનું સંકટ હમેશાં વધારે તીવ્ર બનતું જતું, આવા પ્રકારનો બધ વધારે બંધકર બન્યો; આખરે અનેક પ્રાર્થનાઓ અને વિનંતિઓના અંતે, મંગલદેવને તેમના કાર્ય નો માર્ગ નિશ્ચિત કરતું એક સ્વપ્ન આવ્યું. પ્રાચીનતા માટે આદરવાળા લોક અને તે માટે આદરવાળા અણુષ્ઠા લોક, ઉભયે મનુન્દા સ્થરજીને સમાન રીતે પંદનીય ગણતા હતા, સર્વે તેમને માત્ર દિવ્યમાન આપના તેથી તેમણે મંગલદેવને સ્વપ્નમાં દર્શન દેધને તેનાં મંદિરો વિશે જેસલાહ આપી તે તેમણે ખુલાસા રૂપે મણી ખુશીથી સ્વીકારી લીધી.

મનુષ્યે તેમને કહ્યું, કે તમે જે સંકટમાં સપડાયા છો તે કોઇ આકસ્મિક શક્તિઓના કાર્યના પરિણામ રૂપ નથી, પરંતુ પોતાની હીલચાલના એક ભાગ રૂપે ઘણા સમય પૂર્વેથી આ પ્રમાણે ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. તેમણે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી, કે આ કાર્ય માટે તેમણે ખાસ પસંદ કરેલા મંગલદેવે ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટા વિદેશગમનના અગ્રભાગના નાયક બનવું જોઇએ; પારમાર્થિક તેમજ ઔદિક વૃદ્ધિ પામી શકાય એવી, અનુપમેય, શ્વદુપ્પતાવાળી, તેમને માટે તૈયાર કરેલી અમુક પવિત્ર ભૂમિમાં પહોંચતા સુધી તેમણે પોતાની જાતિને લઇને અનેક વર્ષ સુધી પશ્ચિમમાં ને દક્ષિણમાં મુસાફરી કર્યાં કરવી જોઇએ; આરથશે તેમણે નિવાસ કરીને અત્યંત વૃદ્ધિ પામવી જોઇએ. જે જે સર્વ જાતિઓ અને કુલોના સંસર્ગમાં તે આવે તેમની સાથે બલાઈ અને માયાથી વર્તવાનો, માત્ર ખરે ખરી શરૂ પડે ત્યારેજ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો તેમણે તેને બાર મૂકીને આદેશ કર્યો હતો. તેમને આવી આશાભરી ભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને ઠેઠ તેના અંત પર્યંત આગળ વધવાનું હતું તેના ઉપર આટલું બધું સમ્પત્ત ડબાણુ ચલાવતી પ્રાચીનતાપરાયણુ સામ્રાજ્યની જાતિઓ તેના ચાકી જવાથી આવેદી બનીને, તેની ભૂમિનો કબજો લેવામાં ગર્વ માનશે, એવી તેમને અગમચેતી આપવામાં આવી, પરંતુ બવિષ્યમાં તેમને પણ અત્યારે તમે જે મુસાફરીએ નિકળો છો તેજ માર્ગે નિકળવાની ફરજ પડશે, એ લોકને મુસાફરીના અંતે માલૂમ પડશે કે તમારા લોક જમીનના સારા ભાગના માલીક બન્યા છે, ત્યારે તમને હઠાવી કાઢવાના તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડશે. વળી તેમને આ ઉપરાંત સૂચવવામાં આવ્યું કે બાવિના જન્મેમાં આવાં વિદેશગમનોને નિયમવામાં તેમને જાતે કંઈ જોછો ભાગ ભજવવાનો નથી, આવા સર્વ પ્રકારના વિકટ કાર્યના બદલામાં તમને અને તમારી પત્ની શુદ્ધ દેવ (સ્ત્રી) ને બવિષ્યમાં આથી પણ વધારે મહાન કાર્ય—મનુષ્યે જાતે કર્યું છે તેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો હક પ્રાપ્ત થવાનો છે. આવા ભાવિ કથનમાં તેમના પુત્રે ભાલચંદ્ર અને કીર્તિકુમારવિશે ખાસ સૂચના આપવામાં આવી હતી; હજુએ આ માર્ગના ભાવિકાલમાં આવા પ્રકારનું કાર્ય તેમની રાહ જોઈ રહ્યું છે, એમ ખાસ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.

આવા સ્વપ્ન વડે મંગલદેવ એકદમ પોતાના ગૂચવાડાઓમાંથી બહાર આવી શક્યા; તેમને સોંપાયેલા મહાકાર્ય માટે તેમનામાં આવેશ ઉભરાવા લાગ્યો. તેમણે પોતાનાં બધાં લોકોની એક મોટી સભા મેળવી, તેમણે જે જોયું અને સાંભળ્યું હતું તે તેના આગળ કહી બતાવ્યું, તેમણે જે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તે પણ જણાવ્યો; તેમણે આ કથન એટલી બધી ખાતરી ભરી ભાષામાં ચલાવ્યું, કે બધીએ જાતિ તેમના મત સાથે મળતી થઈ, તેમનો ઉત્સાહ તેમાં પસરી ગયો. અતિ સહેલાઈથી લઈ શકાય એવા આકારમાં ખોરાકના મોટા કોડારો એકઠા કરવાની તથા બજવાન અને ઉત્તમ પ્રકારનાં પક્ષીઓ અને ઢોરોને સાથે લેવાની તેમણે એ લોકને સલાહ આપી. પોતાને ઉપડવાના શુભ દિવસ માટે તેમણે પોતાના જ્યોતિષિઓની સલાહ લીધી. આ ઉપડવાના યોગક સમય પહેલાંજ પોતાના પ્રાચીનતાપરાયણુ શત્રુઓના પ્રદેશ ઉપર એક વિજયવંત દુમલો લઈ જવાની યોજના તેમણે થોડી કાટી ને પાર પાડી; આથી તેમને માલમિલકતનો એક મોટો ભાગ પ્રાપ્ત થયો, તે તેમને ઉપયોગી થઈ પડ્યો; વેદમાં સામેલ દુમલો કરવામાં આવે તે પહેલાં તો તેમણે

પોતાના લોકને માર્ગમાંથી સુશક્તિ લઈ જઈને, તેમની મુસાફરીમાં દૂર પહોંચતાં કર્યા. તેમની પ્રજામાં એક મોટો પક્ષ હતો કે જે આવા પરદેશ ગમનને એક જંગલી યુક્તિ રૂપ માનતો, મંગલદેવના સ્વપ્ને એક બ્રમણ સમાન ગણી કાઢતો. આ વિરોધિ પક્ષના નાયક તિલક કુમાર હતા; જે, નાયકને તેઓ છેતરનાર અને અવળે માર્ગે દોરનાર અમુક અશુભ અથવા પિશાચ સત્તાથી દોરાયેલો માનતા હતા તેને અનુસરવાની તેમનું હૃદય તેમને રળ આપી શકશે નહિ, એમ તેમણે જાહેર કર્યું; વળી તેમણે ઉમેર્યું, કે આથી પ્રેરાઈનેજ તેણે આતું ઘેલછા બરેલુ સાહસ ઉઠાવ્યું છે, જેઓ તેને અનુસરવા જેટલી મૂર્ખાઈ બરેલા છે તેમના સંપૂર્ણ વિનાશમાં તેનો અંત આવશે. આવી નિંદાબરી વાણીનો મંગલદેવે ઉત્તર વાળ્યો, કે કોઈ પણ માણસને તેમની સાથે આવવાનો જળાત્કાર કરવામાં આવશે નહિ, કારણ કે તેમને તો વફાદાર અને પરસ્પરસહાયકો વિનાના અન્ય કોઈની જરૂર નહતી, તેથી તિલકકુમારના પક્ષની સરખામણીમાં માત્ર નાની સંખ્યાજ આતું હદપારનું પગલું બરવાને તૈયાર બની; તેમના ધણા ખરા મિત્રોએ તેમને પોતાના નિશ્ચયનો પ્રીતી વિચાર ચલાવવા આગ્રહ કર્યો. છતાંએ તેઓ હડીલા રહ્યા, તેમણે જાહેર કર્યું, કે તેમના પક્ષનુંજ ટાણું મનુની આજ્ઞાએ પ્રમાણે વર્તનાર ખરેખરા લોક હતા, કારણ કે તેમણે તેમને જ્યાં વસાવ્યા હતા ત્યાંજ તેઓ વસતા હતા, ઘેલછાબરેલાં સ્વપ્નો અને ઢોંગી ગપાટાઓથી દોરાઈને અમે અમારા સ્પષ્ટ કર્તવ્યમાંથી દૂરથવાની ના પાડીએ છીએ.

મંગલદેવે તેમના માટે વધારે વખત ગૂમાવ્યો નહિ, પરંતુ તેમને તેમણે જણાવી દીધું, કે તમારે તમારી મરજીમાં આવે તેમ વિનાશશરણુ થવું. આખરે તિલકકુમારે ત્યાંજ વાસ કર્યો, આવી પડેલી દશાની ઉત્તમ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવામાં તેમની યુદ્ધિનો અમુક પ્રભાવ પણ જણાઈ આવ્યો. પ્રથમ કહેવાયું તેમ મંગલદેવે પ્રાચીનતા પરાયણુ લોકના ઉપર એક દ્રમલો લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના રાજ્યએ આવા સાહસિક પર્વતવાસિઓ સાંમે થવા માટે હિમત સહિત બહાર ધસી ચાહ્યા, પર્વત પ્રદેશના રાજ્યમાં આવેલા બને હરિક પક્ષોમાંના એકના ઉપરી તરીકે તેમણે પોતાની જાતને જાહેર કરી, તેથી જે તેમની અને તેમના લોકની સાથે સારી રીતે વર્તવામાં આવે તો તેમણે પોતાની સહાય આપવા જણાવ્યું. તેમણે દર્શાવ્યું, કે પોતાની જાતિનાં માનવિઓ ધણા સમય પૂર્વે કુશદ્વાપવાસિઓ સાથે પરસ્પર કન્યાવ્યવહાર કરવામાં ખોટા માર્ગે ચાહ્યા હતા એવી તેમની ખાત્રી હોવાથી, તેમની પ્રાચીનતાપરાયણુ સામ્રાજ્ય સાથે જોડાવાની ધણા સમયથી ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તતાં તેમને મંગલદેવે અટકાવી રાખ્યા હતા. પોતાના પરદેશગમનમાં મંગલદેવે લીધેલા માર્ગનું તેમણે વર્ણન આપ્યું તથા હુમલો લાવનારાઓ ટેકરીઓની આરપાર ટુંકા માર્ગે લઈને, તેમને પકડી પાડીને, તેમને તથા તેમના સાથને કેવીરીતે કદાચ હરાવી શકે, એ જતાવવાનું તેમણે માથે લીધું. પ્રાચીનપક્ષના નાયકે આમની સહાયની માગણી કયુલ કરવાની બાબત ઉત્તમ વિચારીને તેમના આવા પ્રયંયના બદલામાં તેમના અનુયાયીઓની જંગમી બચાવવાનું વચન આપ્યું. મંગલદેવના મધ્યમાં જઈ પહોંચવાના પ્રયત્નમાં તિલકકુમારના નિયમન પ્રમાણે આ દ્રમલાએ પર્વતોમાં આગળ ઝંપલાવ્યું. ઉંચી સપાટીના પ્રદેશોથી નહિ ટેવાયલા તથા તૈયારી વિનાના તેમના સાથીઓને ઘણું સહન કરવું પડ્યું,

આખરે અનેક સંકટો સહન કરીને તેઓ મંગલદેવ સાથે ભેટા કરવામાં ફતેહ પામ્યા સારે તેમનેા ઘણે કચ્ચર ઘણુ કાઢીને હરાવવામાં આયા. છતાં એ નાવક બચી જવા પામ્યા, તેમણે તિલક-કુમાર અને તેમના સાથીઓને એકદમ મરણ શરણુ કર્યા.

પોતાને મળેલી સલાહ પ્રમાણે મંગલદેવે બ્યાં સુધી અને સાંસુધી યુદ્ધ કરવાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે તેઓ કોઇ બ્યવસ્થિત રાજ્યના સમીપ આવી પહોંચતા સારે હમેશાં તેઓ એક દૃતમંડલને તેના રાજકર્તા પાસે એવું જાહેર કરવાને મોકલતા કે એક દિવ્યઆગ્નિસાર તે અને તેમના લોક સલાહશાંતિથી આવે છે, તેમને મળેલા હુકમો પાર પાડવા માટે તેમને શાંતિથી માર્ગમાં આગળ વધવા દેવા, એટલીજ તેમની ઇચ્છા છે. અનેકવારનેા આવી રીતે માર્ગવામાં આવતી પરવાનગી એકદમ આપવામાં આવતી; ઘણી વારતો જે દેશોમાંથી તેઓ પસાર થતા હતા સાંતા વાસીઓ તેમનેા આદરપૂર્વક સત્કાર કરીને, અનની બક્ષીસો આપીને તેમને માર્ગે આગળ ચલાવતા. કોઇ કોઈ વાર એકાદરાજ તેમની મોટી સંખ્યા જાણીને ગમરાઇ જતો, પોતાની હઠમાંથી પસાર થવાની પરવાનગી આપતો નહિ, આમ થતું સારે મંગલદેવ પોતાના માર્ગની સીધી લીટીમાંથી ખસીને, એકાદ વધારે મૈત્રીભાવવાળા રાજ્યની શોધ ચલાવતા. એ ત્રણ વારતો તેમના ઉપર લૂટારા જતિઓએ જંગલી હમસો કર્યો હતો, પરંતુ તેમના બલવાન શરીરવાળા પર્વતવાસીઓને તેમને મારી હઠાવવામાં કંઈ પણ વધારે વિપત્તિ લાગી નહિ.

આવી દશાંઓમાં કીર્તિકુમારનું આરંભ જીવન અસ્થિર અને સાહસિક પ્રકારનું હતું. તેના પિતાએ પરદેશ નિકળવાનો નિશ્ચય કર્યો સારે તે આશરે દશવર્ષનો હતો; તેથી તેમની ઉંમર એવી હતી કે જ્યારે તે વારંવાર થતા ફેરફારને અને તેમાં સમાવેશ થતા સાહસને સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે. જાણે કે તેમના ચરિત્રમાં એ પાસાં હોય એમ હતું,—એક બાલિશતા બહુ, આવા સર્વ પ્રકારના ઉત્સાહ અને વિવિધિતા માટે શોખીન હતું, અન્ય કાલ્પનિક, રહસ્યમય હતું. તેમને પોતાનાં અને માતૃપિતા માટે પરમ પ્રેમ હતો પરંતુ તેમણે પ્રથમ મનોદશા સાથે ખાસ કરીને પોતાના પિતાનેા અને બીજા સાથે પોતાની માતાનેા સંબંધ રાખ્યેા હોય એમ જણાય છે. કેટલાક દિવસ તેઓ કાફલાને મોખરે પોતાના પિતા સાથે થેડો ચલાવતા જણાય છે અથવા અચુક પ્રકારના આરકર્ષ માટે ઘણા આગળ ધસતા જણાય છે, તેઓ ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી, રમૂજબુવન ઉપર ઘણોજ વાસ કરતા જણાય છે. અન્ય કેટલાક દિવસોએ તેઓ પોતાની માતા સાથે પાછલા ભાગમાં રહેતા, કોઇક ભારવાદિ જનાવરની પીઠ ઉપર આવેલા એકાદ ટોપલામાં ટૂંટીયાં વાળીને બેસતા તેઓ જોવામાં આવે છે; આ સમયે તેઓ તેમનાં સ્વપ્નમાજ પૂરાયલા રહેતા, જે દેશમાંથી તેઓ પસાર થતા હતા તે પ્રત્યે જરા પણ લક્ષ આપતા નહિ.

આવા પ્રકારની પાછલી દશામાં, તેઓ વર્તમાન કાલમાં નહિ પરંતુ જુતકાલમાં વસતા હોય એવા જણાતા હતા કારણ કે વારંવાર તેમને અદ્ભુત પ્રકારનાં આબેહુમ સ્વપ્નો આવતાં હતાં, જે કે તેમને ખબર નહોતી છતાંએ તેઓ વારંવાર જુતકાલના જન્મો વિષે ખાવતા હતાં) આ સર્વને તેઓ એટલા બધાં ખાનગી અને પવિત્ર ગણતા હતા કે તેમના

વિષે તેઓ પોતાની માતા સાથે પણ ભાગ્યેજ વાત કરતા, ખીજ કોઈ સાથે પણ તેઓ આ વિષે કોઈ કાલે બોલતા નહિ. આ સ્વપ્નો બહુ વિવિધ પ્રકારનાં હતાં, તેમાંનાં કેટલાંક તો આપણે તપાસી ચૂક્યા છીએ. તે જાઓ. સાથે સંબંધ ધરાવતાં હતાં, પરંતુ ખીજ કેટલાક એવાં હતાં કે જે વિષે વર્તમાનમાં આપણે કંઈ જાણતા નથી. આમાંના અનેક દેખાવોમાં તેમનાં પિતામાતા જણાતાં, ગમે તે કુલ અથવા જાતિના ગમે તે વેશમાં છૂપા-મલાં હોવાહતાં તેઓ હંમેશાં તેમને એળખી કાઢતા. કોઈ કોઈ વાર જવદેજ જણાઈ આવતો વિશ્વાસ તેનામાં ઉભરાઈ આવતો ત્યાં તે આવાં સ્વપ્નોતું વર્ણન પોતાની માતા આગળ ચલાવતા, તેમને નવાઈ ભરેલી રીતે રસીક અને જીવંત બનાવતા. તે તેમને પોતાનાં ચિત્ર-વૃત્તાંતો કહેતા, તે વારંવાર કહેતા: “માતા આ વાર્તામાં તમે મંદીરમાં એક પૂજારી હતા” અથવા “આ વાર્તામાં અંત્યારની પેઠેજ તમે મારી માતા છો,” અથવા વળી “આ વૃત્તાંતમાં તમે મારા નાના બાલક રૂપે જ્યાં છો, હું તમને મારા હાથમાં ફેરવું છું.”

જ્યારે જ્યારે તે આવી બાબતો કહેતો ત્યારે તેની માતાને તે સ્વપ્નમાંની આકૃતિ સાથે પોતાની જાત એક રૂપ લાગતી, જાણે કે તેનાવડે તેની સ્મૃતિ જાગત બનતી. હવે તેને યાદ આવ્યું, કે જ્યારે તે બાલક હતી ત્યારે તેને પણ આવાંજ સ્મરણો આવતાં હતાં, તેની ઉમરના વધવા સાથે તેના મનમાંથી એ સર્વ અદૃશ્ય યર્ષ ગયાં; પોતે જે જોતી હતી તેજ પોતાનો પુત્ર જુવે છે, એમ તેની ખાત્રી થઈ. તેનાં ઘણાંજ આકર્ષક સ્વપ્નો-માંના એકમાં-જે તેને સર્વ કરતાં ઘણુંજ પસંદ પડતું હતું—તેનાં માતા અથવા પિતા બે-માંનું કોઈ પણ જણાણ નહિ પરંતુ તેણે પોતાની જાતને, તીવ્રપ્રેમ અને દૃઢતા વાળી દુનિયાની આશ્ચર્ય ગણાતા એક બાલકને બચાવવા માટે સળગતી જ્વાલાઓ અને ગુંગળાવતા ધૂમ્રમાંથી દોડતી એક યુવાન બાલક રૂપે જોઈ—ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે બરમામાં થયેલા એક જન્મના સ્મરણ રૂપે આ હતું. તેને અન્ય કેટલાંક પણ સ્મરણો થઈ આવ્યાં હતાં તેમાં તેના માતૃપિતાનો કોઈ પ્રકારનો ભાગ નહોતો, આમાંનાં કેટલાંક ઘણાંજ ના ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

વારંવાર જણાતો એવો એક વિચિત્ર પ્રકારનો સ્વપ્નસમૂહ વામમાર્ગની કેટલીક તાંત્રિકવિધિઓ દર્શાવતો હોય એમ લાગતું; આવાં સ્વપ્નો સ્પષ્ટ રીતે ઘણા દૂરના ભૂતકાલના સંબંધ વાળાં હતાં. તેઓ અવર્ણ્ય પ્રકારે જાદુઈ હતાં, છતાંએ આવેશ ઉપજાવે એવાં હતાં, તેમનાથી અવાચ્ય ભય અને કંટાળાની એક પ્રકારની લાગણી ઉત્કેરાઈ આવતી, તે પણ કોણ જાણે કેવા પ્રકારે એક જાતની જંગલી ધેત્રજા સાથે મિશ્રિત બની જતી આવાં સ્વપ્નોની આસપાસ કંઈક અપવિત્રતા અથવા અશુભનો સ્પષ્ટ ભાવ પ્રવર્તેલો હતો એવું કંઈક કે જે માટે કીર્તિકુમારની વર્તમાન પ્રકૃતિ ભય અને તિરસ્કારથી ધ્રુજી ઉઠતી; છતાંએ તેને એટલું સંપૂર્ણ બાન હતું, કે ઘણા દૂરના ભૂતકાલમાં એક એવો મમય હોવો જોઈએ કે જ્યારે તેને આથી કુદ આનંદ મળવો જોઈએ,—તે સમયે જ્યે તે અત્યારે બીલકુલ ધિક્કારતો હતો તેમાં ગમે તેમ કરીને આનંદ લેતો હતો. તેને આવાં સ્વપ્નો માટે બીલકુલ તિરસ્કાર હતો, છતાંએ તેઓ પ્રસંગે પ્રસંગે આવતાં, જ્યાં એક સારા આરંભાતું કે તેમને તેમાં પોતાનો ભાગ પૂરું, બજાવવાની ફરજ પડતી. આ વિષે તે પોતાની માતા આ-

મળ કોઈ કાલે બોલી શક્યા નથી, જે કે આમના પછી તે શિથિલ બની જતા, તે તેમના લક્ષમાં આવ્યું હતું, કારણ કે તેમાંથી તે ખુબ પરસેવાની દશામાં અને માનતુંઓ ખીલ ક્લ શિથિલ બની ગયેલા હતા. તે માત્ર એટલું જ કહેતા કે તેમનાં સ્વપ્ન ભયંકર હતી, તેમનાથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નહતું.

[આહ.]

જગત નેષ્ટ-નહિત-કરવાની કળા. ।

(એક અધ્યાત્મપર વાર્તા.)

“ કોઈને આ જગત નષ્ટ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ? ”

“ અરે. તે વિના નિર્વાહજ શી રીતે ચાલી શકે ? ”

રાત્રીના બાર વાગ્યા હતા, બાં ત્યાં શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એવા સમયે રાત્રે, લોક ચર્ચા સાંભળવા માટે લાંબો રાગ બહાર નિકળ્યો હતો, તેને એક ધરમાંથી ઉપરનાં વાક્યો કંઈ ગોચર થયા. એટલે તે એકદમ ત્યાં ઉભો રહ્યો, પછી તેને નીચે પ્રમાણે સંવાદ શ્રવણ થયો. ।

“ પરંતુ, સમય જગત એકદમ નષ્ટ કરવું એ કંઈ નાનું કાર્ય નથી. ”

“ ખરું, પણ સુખની ઇચ્છા હોય તો અવશ્ય તે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

રાત્રીનો કોષ અનિવાર્ય થઈ પડ્યો; આ ધર કોઈ અધોરી મનુષ્યનું હોતું જોઈએ એવો તેણે તર્ક કર્યો અને લાગલીજ ચપટી વગાડી કે તરતજ પચીસ ત્રીસ સિપાઈ દોડી આવ્યા—“અરે કોઈ અત્યાચારી અથવા દિત્તરી મનુષ્યો મસલત કરતા હોય એમ જણાય છે, ” એમ કહી તેમને તે ધરની આસપાસ એકદમ ઘેરો ઘાલવાની આજ્ઞા રાત્રીએ કરી અને તે હુકમનો અમલ થતાંજ રાત્રીએ પોતે આગળ ચાલે તેના દરવાજા પર ઘાપ મારી.

એક બે સિપાઈ મોટી બોલ્યા “ એ દરવાજો ખોલો. ” અંદરથી જવાબ મળ્યો “અમારો દરવાજો સદા સર્વદા ખુલ્લોજ છે પ્રંતુ કુતરાં વગેરે અંદર ન આવે તેટલા માટેજ તે ખાલી વાસી ખૂંકેલો છે. ”

રાત્રી બોલ્યો “ ત્યારે તે ઉઘડતો કેમ નથી ? ”

“ તો તે તમારી દૃષ્ટીનોજ હોય છે. ”

રાત્રીએ એકદમ ધુસે થઈ દરવાજા પર ઘાપ મારી. એટલે દરવાજો એકદમ ઉઘડી ગયો—રાત્રી અને સિપાઈ ધરની અંદર દાખલ થયા. અંદર એક તેજસ્વી શુચિર્ગુત બાહ્ય

આગળ પોથી ઉઘાડી રાખીને એક આસનપર બેઠેલા હતા, તેની સામે બે તરફ શિષ્યો બેઠેલા હતા. એક જીણું સરખો દીવો મંદ મંદ પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો, પાસેના વ્યવસ્થાના ઉમરામાં તેની ઓ બેઠી હતી—એક ક્ષણમાં તે સર્વને સિપાઈઓએ ઘેરી લીધાં—

એકજણ નમ્રતાથી બોલ્યો “ મહારાજ ! આતો કોઈ બિહુકતું ધર દેખાય છે. ”

રાજા બોલ્યો “ શું કપાળ ! બિહુકતું છે ? તેમની તો જગતને નષ્ટ કરવાની વાતો ચાલી રહી હતી. ”

“ ધન્ય છે તારાં સ્નાન સંધ્યા પાઠ પૂર્ણ અને કથા પુરાણ ! આ મહામાયા ને કેમ દૂર બેસાડી મૂકી છે ? તેને કેમ નથી બોલાવતા કથા સાંભળવા ? ”

બાઈ બોલી “ અમે ઉમરામાં રહીનેજ આખા જગતનો કારભાર ચલાવીએ છીએ. ”

આમણે ટોળમાં પૂછ્યું “ સાંભળ્યું કે રાજા ? ”

રાજા ચીડાઈને બોલ્યો “ લગાવો બે ફટકા આ ચોરને, વળી ‘સાંભળ્યું’ કે’ પૂછેછે. ”

બાઈ દમ બરાવતી બોલી “ ખબરદાર ! બે હાથ લગાવ્યો તો ”. રાજાએ સીપાઈને કહ્યું “ આ યોગમાયાનું તમે શા માટે સાંભળો છો ” શિષ્ય બોલ્યો “ રાજા શબ્દ વધારે લાંબી ન કર છેવટે આ યોગમાયાના આગણ તારે નાક ધસતું પડશે તે યાદ રાખ. ”

તે ગૃહસ્થ બોલ્યો “ રાજા ! માયા વડેજ તું રાજા થયો છે માયાની શક્તિ જોવાનો ચલ ન કર ! બિખારી થવાનો પ્રસંગ તારે પોતાને હાથે ન આણ ”

“ હું તો બિખારી ચપ્પશ ત્યારે ચપ્પશ પણ તનેજ પ્રથમ બિખની ચરખી ચઢી ગઈ છે તે ઉતારવા દે ” રાજા આગળબોલ્યો “ બોલ, જગત નષ્ટ કરવાનો બેત તમે કરતા હતા કે નહિ ? ”

તે ગૃહસ્થની બાઈ અને શિષ્યો માટેથી હસવા લાગ્યા.

બાઈ બોલી “ હવે તમારી ! એટલા માટેજ આ બધી ધામધુમ કે ? ”

શિષ્ય બોલ્યો. “ તો સઘળાં મનુષ્યો બીજું શું કરે છે ? ”

રાજા આશ્ચર્ય ચકિત થઈને બોલ્યો શું સઘળાં “ શું સઘળાં મનુષ્યો જગત નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ? ”

સિપાઈ બોલ્યા “ એમ હોય પણ ખરું ! હાલ એવા માયાના શરેલા માણસોનાં નામની ખબર છે કે ? ”

અમણે પૂછ્યું “ બીજાનાં નામ મારે શા માટે કહેવાં જોઈએ, તમેજ આવી મધ્ય રાત્રીએ શા માટે ભૂતની માફક બટકવા નિબ્યા છો, તે કહેવો ? ”

“ શું શું ? અમે એટલા માટેજ ફરેલા નીકળ્યાછીએ ? ”

ખાત્ર બોલી “ હાતો ! ખીનું શું ? ”

“ રાજ ! એટલા માટેજ, સમજ્યા કે ? ” બ્રાહ્મણ બોલ્યો “ મિથ્યા ભ્રમમાં પડેલો નહિ સાંભળ ! તું લોક ચર્ચા જોવાને માટે શ્રવણ નિકળ્યો છે ને ? ”

રાજ બોલ્યો “ તેથી શું ? લોકચર્ચા સાંભળવાથી જગત નષ્ટ થાય છે ? ”

“ તે થાય કે નથાય, પણ તું માત્ર તે નષ્ટ કરવા માટેજ લોકચર્ચા સાંભળવાનો શ્રમ લે છે એવો તકીજા ! કહે, લોકચર્ચા સામાટે સાંભળવી જોઈએ ? જો કંઈ દેજો કટકો હોયતો તેનો વખતસર પ્રતિકાર કરી શકાય અને લોકને અને તને પોતાને સુખશાંતિમાં રહેવાનું મજા એટલાજ માટે ને ? ”

“ એટલે, સુખપ્રાપ્તિ માટે તગ્નીજ કરવી તેજ જગત નષ્ટ કરવું કે શું ? ”

“ હજી શંકા રહે છે કે કેમ ? જગત નષ્ટ કર્યાશિવાય સુખની પ્રાપ્તિ અશક્યજ છે—જગતના પ્રત્યેક જીવ ને સમયે ને પ્રમાણમાં સુખ ભોગવે છે તે સમયે તે પ્રમાણમાં તેઓએ જગતને નષ્ટ કરેલું હોય છે — ”

શિપાઈ અને ખીન લોકો બોલ્યા “ આ શું કહે છે, કાણ જાણે ? ”

રાજ ગભરાઈને સ્તબ્ધ થઈને ઉભો રહ્યો.

“ રાજ, બરાબર સાંભળ, હું સઘળું સમજાવું છું. લોકની વાત રહેવાટે. તું તારા પૂર-તોજ પ્રથમ વિચાર કર. તું તારે માટેજ લક્ષ્યવધિ રૂપિયાનો કાપમનો ખર્ચ રાખે છે તે શા માટે ? બોલ, તારી પાસે ગાવા બજાવવાનું ચાલતું હોય છે, અપ્સરા નૃત્ય કરતી હોય છે, તે સમયે શું તને જગતનું જ્ઞાન રહે છે ? ”

“ જ્ઞાન કેમ નથી રહેતું ? મારી સમક્ષ સાક્ષાત જગત રહે છે ને — ”

“ ઉપભોગનાં સાધન તેટલીજ જગતની વ્યાપ્તિ, સમજ્યો કે ? ”

“ નહિ, પણ તેમાં જગત નષ્ટ કર્યાં થાય છે ? તે તે પ્રસંગ પૂરતું તેટલું જગત તો દષ્ટી સમક્ષ રાખવું પડે છે ને ? ”

“ હા, પણ તારા પુરતા તે જગતના વિભાગમાં તું બ્યારે—લીન થઈ જાય છે ત્યારે બાકીના જગતને તું નષ્ટ નથી કરતો શું ? ”

“ છી : ! સમગ્ર જગત નષ્ટ થાય તો તેના વિભાગ પણ મજે કે શું ? ”

“ નહિ ! પણ એવા ને વિભાગ માટે તારું મન હમેશાં લોભાતું હોય તે વિભાગની પણ તને નિદ્રા આવ્યા પછી કંઈ કિંમત રહે છે શું ? ”

રાજનાં ચક્ષુ ઉઘડી ગયાં. તે આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો.

“ રાજ ! બોલતો કેમ નથી ? કહે, રાજ તને ઉંઘ આવવા પછી પ્રલસતારી રાણીનું પણ કંઈ પણ મહત્ત્વ તને જણાય છે ? અથવા તેને નિદ્રા આવ્યાબાદ તે તારી પણ કંઈ

પર્વા કરે છે શું ? અને તને જ્યારે ગાદ નિદ્રા આવે છે ત્યારે, જગતનું રહું, પણ તને તારૂં પોતાનું પણ જ્ઞાન રહેછે શું ? ”

“ નહિ હું મારી જાતને, મારાં સ્ત્રી પુત્રાદિને, રાજ્યને અને જગતને પણ નિસરી નાંડીશું. ”

“ બોલ, અત્યારે પણ સર્વ મનુષ્યોએ જગતને નષ્ટ કરેલું છે કે નહિ ? ”

“ આતો ઉઘની વાત યદ્ય પણ જગૃતાવસ્થામાં પણ દેવનું ધ્યાન કરતી વખતે તું જગતના સઘળા પદાર્થો પરથી દૃષ્ટી વાળીને ચક્ષુ બંધ કરે છે તે શા માટે ? ”

“ ચારે દિશાએ જગતમાં પ્રસરેલા મારા ધ્યાનને એક સ્થળે એકત્ર કરવા માટેજ. ”

“ આજ રીતે દેશકાલ મર્યાદિત અદ્યપસુખનો એક વિષય આખા જગતના એક વિભાગપર લાવી મૂકવા માટે જે જગૃતાવસ્થામાં પણ તારે સમગ્ર જગત નષ્ટ કરવું પડેછે તો પછી આ એકેક મર્યાદિત સુખ ભોગવતાં ભોગવતાં જ્યારે તું કંટાળશે અને સર્વત્ર આપી રહેલા ત્રિકાલાભાધિત સુખની તને ઈચ્છા થશે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ખટખટમાં પડશે ત્યારે છેવટે તારે શું કરવું પડશે ? ”

“ આ મર્યાદિત વિભાગ પણ નષ્ટ કરી નાંખવો પડશે. ”

“ એટલે શું કરવું પડશે તે સ્પષ્ટ કહે. ”

“ સમગ્ર જગત નષ્ટ કરવું પડશે । સમજ્યો । સમજ્યો । પણ જે છેવટે મેળવવાનું તે મેળવવા માટે હું આજજ તૈયાર છું—ચાલો આપજ મારા ગુરુ, અને આપની પત્ની એજ મારી જગદંબા, અને આ શિષ્યો તેજ મારા ગુરુ બંધુ. હવે હું અહીંઆંજ રહીશ મને અભય આપો. ”

સાથે આવેલાં મનુષ્યો બોલવા લાગ્યાં “ અરે ! અરે ! આણે તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ખરેખર મહારાજને પણ પોતાના સરખાજ બતાવી દીધા. ! ”

તેમણે રાજને ઘણી રીતે સમજાવ્યો । પણ રાજએ તેમનું કંઈપણ સાંભળ્યું નહિ—પછી રાજએ તે તત્ત્વવેત્તાની તેની પત્નીની અને શિષ્યોની તેમના પ્રત્યે અપદીત વચન ઉચારેલાં તે બદલ પગે પડીને માફી માગી. પોતાની ગાદીપર પોતાના પુત્રને બેસાડવાનું કહીને સાથેની મંડળીને રાજએ પાછી વાળી અને પોતે ત્યાંજ રહ્યા. થોડાજ દિવસમાં તે તત્ત્વવેત્તાના સહવાસથી તેને જગત નષ્ટ કરવાની કળા પ્રાપ્ત થઇ અને તે અખંડ અજ્ઞાનદનો પૂર્ણ અનુભવ કરવા લાગ્યો અને કૃતાર્થ થયો—इति शिवम्.

રીચીરડ-અમદાવાદ ૩

પરિખ. મણિલાલ કેશવલાલ.

॥ હિંદુ શાસ્ત્રાનુસાર ભગવાન મૈત્રેય ॥

યુદ્ધધર્મની પરિભાષા પ્રમાણે, ‘ધ એન્જીંગવર્ડ’ નામના ગ્રંથમાં મિસિસ બેસન્ટ દર્શાવે છે, કે ‘બોધિસત્વ’—શબ્દ—જેનો અર્થ બોધિમત્ત અથવા જેનું સત્ત્વ બોધિમય છે, એમ થાય છે, —હિનિયાના ઇતિહાસમાં બિન બિન સમયે બોધિનો ઉપદેશ આપીને હિનિયાને દોરવાને જન્મ લેનાર ગુરુ વડે ધારણ થતા પદના ગિર્ન રૂપ છે. ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધે, એ જ બુદ્ધ થતા પૂર્વે બોધિસત્ત્વનું પદ ધારણ કરીને બિન બિન ઉપ-કુચોને દોરવા માટે હિનિયામાં જન્મ લીધો હતો; જૂનમ્પ સમુદ્ધના ક્રીનારાઓ ઉપર વસતે કરીનીયન અને કેલ્ટિક જાતિઓમાં હુરમિત્ત, ઝરથુષ્ટ્ર અને આરશિયસના જુદા જુદા દેહોમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો; જ્યારે તેઓ બુદ્ધપદ સુધીની ઉચ્ચદશાએ આવ્યા ત્યારે એક અન્ય મહાત્મકિતનું તેમના પદમાં અનુમરણ થયું — એ વ્યક્તિને બૌદ્ધપ્રણેમાં મૈત્રેય બોધિસત્ત્વના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. મિસિસબેસન્ટના કથન પ્રમાણે તેઓજ ઇસસના દેહમાં ક્રાઇસ્ટ રૂપે ક્રિષ્ટિયન ધર્મની સ્થાપના માટે અવતર્યા હતા. કેટલાક પ્રાચીન કાલના ક્રિષ્ટિયન લેખકોના આધારે પોતાના કથનને બજવાન બનાવીને તેમણે ઇસસ અને ક્રાઇસ્ટ વચ્ચે એક પ્રકારનો ભેદ ઉપજાવી કાઢ્યો છે; તેઓ કહે છે કે, ઇસસ એક પવિત્ર અને શુદ્ધ શિષ્ય હતા, ક્રાઇસ્ટના ત્રણ વર્ષના અધિકાર સુધી બેપ્ટિઝમની ક્રિયાના સમયે ભગવાન મૈત્રેય અવતરીને તેમના દેહમાં પ્રગટ થયા.

બુદ્ધ અને ક્રાઇસ્ટના ધર્મોને રહેવા દધને હવે આપણે હિંદુ ધર્મ તરફ નજર કરીએ તેઓ કાણ હતા, તેમનું કાર્ય કેવા પ્રકારનું હતું, એ વિષે મળી આવતી કોઇ પ્રકારની નીશાનીઓ શોધી કાઢવાને પ્રયત્નપરાયણ થઇએ. મારી નજર પહોંચતા સુધીમાં એવા ત્રણ ગ્રંથો છે કે જેમાં ભગવાન મૈત્રેયનું નામ લાવવામાં આવ્યું છે. જે અન્ય અભ્યાસિઓ આ વિષય વિષે મળી આવે એવી અન્ય સાળીતિઓ એકઠી કરશે તો તે ઉત્તમ પ્રકારનું નિવંદશે. પ્રથમ વિષ્ણુપુરાણ નજરે આવે છે. આ આખુંજે પુરાણ ઋષિ પરાશરે એક મૈત્રેય નામના સંભળાવ્યું છે. તેઓ શુરૂ શિષ્યના સંબંધમાં જણાવે છે; પ્રથમ ગુરૂરૂપે જણાવે છે અન્ય શિષ્ય રૂપે દેખાદે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ આદિ વિષે, તેમજ અન્ય કેટલીક બાબતો વિષે મૈત્રેય તરફથી પ્રશ્ન થતાં, ઋષિ પરાશર પોતાને જોડીને જ્ઞાન મળ્યું હતું તે વિધિ દર્શાવે છે ઋષિ વિશ્વામિત્રની પ્રેરણાથી પોતાના પિતા શક્તિને રાક્ષસોએ મારી નાખવાથી, પુત્રે એક એવો યજ્ઞ કર્યો કે જેમાં અનેક રાક્ષસોને બાળીને બરખ કરવામાં આવ્યા; જ્યાં યજ્ઞ થતો હતો ત્યાં આગળ શક્તિના પિતા વસિષ્ઠ આવીને નીચેના શબ્દોમાં પોતાના પૌત્રને આવા કાર્યનો સાગ કરવાનું સમજાવી શમ્ભા. “દોષ, એ મૂર્ખાઓની કામના સમાન છે. તારા પિતાના મૃત્યુ માટે કંઈ જવાબદાર છે.” યજ્ઞનો અટકાવ થયા પછી રાક્ષસોના ઉત્પાદક ઋષિ પુલસ્ત્યે, ઋષિપરાશરને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપ્યો. “તું પુરાણ અને સંહિતાનો કર્તા બનશે, પછીથી તને દેવો વિષેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. અને હે પુત્ર ! મારી કૃપા વડે વર્તમાન અને જૂનકાલ વિષે તારી શુદ્ધિ સ્પષ્ટ અને અપ્રતિહત બનશે.” પછી તેના પિતામહ

પૂજ્ય વસિષ્ઠ કહ્યું, “તને જે પુલસ્ત્યે કહ્યું છે તે તેમજ થવું જોઈએ.” પોતાની વારી આવતાં ઋષિ પરાશર પોતાના શિષ્ય મૈત્રેયને વિષ્ણુપુરાણ સંભળાવી રહ્યા પછે તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. “વસિષ્ઠની આશિષ વડે હું આ પુરાણનો ભોમિયો બન્યો છું; હું મૈત્રેય ! મેં તે તને શ્રદ્ધાપૂર્વક સંભળાવ્યું છે; કલિયુગના અંતે તું તેને સમિકરને શિખવજો.”

જેમને મૈત્રેય, પુરાણનું શ્રવણ કરાવવાના છે એવા આ સામિક કોણ છે, એ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ જો આપણે મહાભારત તરફ નજર કરીએ તો એક સમિક નામના ઋષિ મળી આવે છે, રાજ પરિક્ષિતે તેમને પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમના તરફથી ના મળતાં તેમની ગળામાં એક મૃતસર્પ નાખવામાં આવ્યો હતો; આવા કાર્ય માટે તેમના પુત્ર શૃંગીએ રાજાને સર્પદંશથી મરણ પામવાનો શ્રાપ આપ્યો હતો— આ શ્રાપ પછીથી પરિપૂર્ણ થયો હતો.

આ ઉપરાંત આપણા જોવામાં આવે છે, કે ભાવિના બોધિસત્ત્વ, શિષ્ય પદમાંથી ગુરુ પદમાં આવ્યા છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં વિદુરના ગુરુરૂપે મૈત્રેયનાં દર્શન થાય છે. વિદુરને દુર્વ્યાધન તરફથી ખુશી સભામાં તેના અશુભ મર્ગોનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપવા માટે ઘણું જ આપમાન થયા પછી તેઓ સઘળા હિંદુસ્તાનમાં બધે પવિત્ર સ્થલોની સુસાધરી કરીને યમુના તટ ઉપર પાછા ફર્યા ત્યાં આગળ ઉદ્ભવ પાસેથી લગભગ બધાંએ કુટુંબીઓના વિનાશ વિષે તેમના સંભળવામાં આવ્યું. મનમાં અત્યંત ક્ષુબ્ધિ થવા છતાં જ્ઞાન વડે તેનો નિરોધ કરીને તેમણે ઉદ્ધવ પાસે આત્મજ્ઞાનની દીક્ષા માટે વિનંતિ કરી, આ બાબતમાં ઉદ્ભવે ઉત્તર વાળ્યો: “આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશ માટે તમારે યોગી મૈત્રેયની ભક્તિ કરવી જોઈએ. કારણ કે આ મત્સ્ય ભૂમિમાંથી ચાલ્યા જવાની તૈયારીના સમયે દેવે (કૃષ્ણે) જાતેજ મારા સમક્ષ તેમને આ ઉપદેશ આપ્યો હતો.” આ ઉપરથી “અનામ્બાદિત બુદ્ધિવાળા” મૈત્રેયની શોધમાં વિદુર ચાલી નિકળ્યા, તેમને હરિદ્વારમાં શોધી કાઢ્યા, જ્યાં આગળ શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા અને ચોથા સ્કંધમાં સમાવેશ થતા ઉપદેશો આપવામાં આવ્યા.

અત્રે એ બાબતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે. મૈત્રેયને માત્ર વિદુરના ગુરુ પદમાં ચઢાવવામાં આવ્યા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને એક મુનીનું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવત પ્રમાણે વિદુર શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્તોમાંના એક છે, જેમને અગ્નીઆરમ્ભ સ્કંધમાં સમાવેશ પામતા સર્વે ઉપદેશો શ્રીકૃષ્ણે આપ્યા હતા. તેમણે વિદુરને જણાવ્યું, કે મારી ઢાંજરીમાંજ શ્રીકૃષ્ણે જાતે મૈત્રેયને ઉપદેશ આપ્યો હતો. કદાચ આ સમય હતો કે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને ભગવાન ગૌતમચુદના સ્થાનમાં ગુરુપદ માટે નિયત કર્યા હતા; જો કે ઋષિ પરાશરે તેમને કલિયુગના અંતે પુરાણોના એક ગુરુ બનવાની આશિષ આપી હતી. વળી તેઓ એક ઋષિ તરીકે મહાભારતમાં મળી આવે છે. પતપર્વના આરણ્યક પર્વના અધ્યાય ૧૦ શ્રીકૃષ્ણ દ્વેષાંયન વ્યાસના હેલા શબ્દોથી આ પ્રમાણે આરંભાય છે. “હે રાજા પાંડવ બધુંજોને મળીને પૂજ્ય ઋષિ મૈત્રેય આપણને મળવાની હઝળથી અત્રે આવે છે. હે રાજા ! એ મહર્ષિ આ કુંજના કદ્યાણુ માટે તારા પુત્રને કપડો આપશે. હે દૈરવ્ય ! તેમના તરફથી જે જે સલાહ મળે તે પ્રમાણે નિઃશંક રીતે અનુવર્તન થવું જોઈએ, કારણકે

તેમના તરફથી જેની જેની બકામચુ થશે તે નહિ કરવામાં આવેનો એ અપિ કોષમાં આવી જઇને તારા પુત્રને શ્રાપ આપશે. ” વ્યાસના ગમન પછી, અપિ મૈત્રેય આવી પહોંચીને પોતાની યાત્રાનું વર્ણન કરે છે, દુર્યોધનને તેના દુરાચારી માર્ગમાંથી પાછો વળે છે પરંતુ “દુર્યોધને પોતાની દાથીની યુવક જેની જઘાઓ ઉપર પ્રહાર કરવા માંડયા, પોતાના પગ વડે હસતે હસતે જમીન ખોતરવામાંથી. દુરાચારી અધમાત્મા એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ, પરંતુ પોતાનું મનનક નયનું નમાવી રાખ્યું. હે રાજા ! આ પ્રમાણે દુર્યોધનને ચૂપ-કોપી ભૂમિ ખોતરીને અપમાન કરતો જોઇને મૈત્રેય કંઠાર બન્યા. પછી મૈત્રેય મુનિ પુંગવે કર્મના ભાવિષ્યતા જનીને, કોષના વહન માર્ગ યઇને દુર્યોધનને શિક્ષા કરવાનું મનમાં ધાધું, પછીથી વિવ્રુત જેવાં ચતુઓ કરીને મૈત્રેયે પાંચો લઇને ધૃતરાષ્ટ્રના દુઃશાત્મા પુત્રને આ પ્રમાણે કહીને શ્રાપ દીધો: “મારું અપમાન કરીને, હું મારી સજાદ પ્રમાણે વર્તવાની ના પાડતો હોવાથી તારી આત્મા ઉદ્ધતાઇનાં ફોંડો તું જલદીથી ચાખશે. તે આચરેલાં કૃષ્ટયોગમાંથી ઉભરી નીકળતા મહાયુદ્ધમાં તારી પેટી જઘાને સમર્થ બીમ પોતાની ગતતા ધા વડે ભાગશે. ” આ પ્રમાણે શ્રાપ આપીને મૈત્રેય એટલું કહીને ચાલ્યા ગયા, કે જે સજાદ કરવામાં આવશે તો શ્રાપનું કંઈ પણ પરિણામ થશે નહિ.

અત્રે ભગવાન મૈત્રેય એક ઋષિ રૂપે જણાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એક અધિકારી રૂપે જણાય છે. જો કે મૈત્રેયના આવતા પહેલાંથી કૃષ્ણ દ્વિપાવન વ્યાસ ધૃતરાષ્ટ્રના દરબારમાં હાજર હતા છતાંએ તેમણે દુર્યોધનને શ્રાપ આપવાનું કાર્ય અન્યને માથે નાખ્યું હતું જે કે તેમણે દુર્યોધનને અગમચેતી આપી હતી અને પછી ચાલ્યા ગયા હતા. દરેક અધિકારીને પોતાનું કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે; વ્યાસજીનું ઉચ્ચપદ હોવા છતાં તેઓ મૈત્રેયના કાર્યમાં વચ્ચે આવતા નથી. દિંદુશાસ્ત્રોમાં ભગવાન મૈત્રેય વિષે આવા પુરાવાઓ મળી આવે છે.

ધીઓરોશી વિષેનાં લખાણોમાં રાજા અને ગુરુ બનેલા અધિકાર દર્શાવવા માટે બે ધર્મોમાંના બે શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. મનુ શબ્દ રાજાના પદને દર્શાવવા વપરાય છે; દિંદુ ધર્મનો શબ્દ છે; બોહોનો બોધિસત્ત્વ શબ્દ ગુરુને માટે યોજવામાં આવે છે. દિંદુશ્ત્રોમાં ગુરુને માટે કયો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, એ આપણે તપાસીએ. જ્યાં પુરાણોમાં જ્યારે જ્યારે એકાદ મન્વંતરનું વર્ણન આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં આ પ્રમાણે અધિકારીઓવિષે દર્શાવવામાં આવે છે. (૧) મનુ, (૨) તેમના પુત્રો, (૩) દેવો, (૪) દેવરાજ, (૫) સમઋષિઓ. તેમનાં વિવિધ કાર્યોનું વર્ણન કરતાં વિષ્ણુપુરાણ ત્રોત્તમકોષમાં અધ્યાય બીજામાં કહ્યું છે. “દરેક ચતુર્થગના અને વેદોઅન્તર્હિત યાય છે; સમ મનુ કાયદા ધડતાર બને છે, મનવંતરના સમયમાં વિવિધ વર્ગોના દેવોને યજ્ઞો મળે છે. મનુઓના વંશમાં જેઓ જન્મ્યાહોય છે તેઓ તેજા સમય માટે પૃથ્વિના અધિપો સમાન બને છે. દરેક મન્વંતરમાં, મનુ, સમ ઋષિઓ, દેવોનારાજ, અને મનુના પુત્રો દુનિયાનું શાસન ચલાવે છે. ” વગી શ્રીમદ્ભાગવતના સ્કંધ આઠ અધ્યાય ૧૪ માં કહેવાયું છે. “એકાદ સિદ્ધનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને-દરેક યુગમાં હરિ જ્ઞાનના ઉપદેશ આપે છે; ઋષિના સ્વરૂપમાં કર્મ સંબંધી ઉપદેશો આપે છે, યદુ ભગવાનના સ્વરૂપમાં (હતાત્રેય અને અન્યગોત્રેયો) યોગનો ઉપદેશ આપે છે.”

દરેક કૃતયુગમાં થતા ઋષિઓના આવા કાર્યને દરેક દ્વાપરયુગમાં દર્શન દેતા ધ્યાનો ના કાર્યસંધે મૂંઝવી નાખવાની જરૂર નથી. સામર્થ્ય અને શક્તિમાં માનવજાતને ઘટતી જતી જોઇને, વેદોના અનેક શાખાઓમાં વિભાગ કરવા માટે માનવજાતના બહા ધારતે વ્યાસોનો અવતાર થાય છે. વર્તમાન વૈવસ્વતમન્વંતરમાં ઇકોતેરમાંથી અઠ્ઠાવીસ મહાયુગો અથ-ધવા યુગચતુષ્ઠી પસાર થયા છે, તેથી અઠ્ઠાવીસ વ્યાસ થઈ ગયા છે. અઠ્ઠાવીસમા અર્ધવા વર્તમાન વ્યાસ કૃષ્ણ દ્વિપાયનના પિતા પરાશર છત્રીશમા વ્યાસ હતા. આવાં નામે વિષે વિચાર ચક્રાવર્તમાં તેમનામાંન્યા અને આવતા સાવર્ણિ મન્વંતરના કેટલાક ઋષિઓનાં નામ પણ મળી આવે છે. હિંદુ ધર્મમાં વેદો પથાર્ય જ્ઞાનના અર્થ રૂપ હોવાથી, ઋષિઓને આવા જ્ઞાનના પુનર્જીવન આપનારા જ્ઞાનવામાં આવતા હોવાથી મારા ધારવા પ્રમાણે જો કે ઋષિ શબ્દ બધા જીવનમુક્તો માટે વપરવામાં આવે છે, છતાંએ તે બોદોના બોધિસત્ત્વ શબ્દ સાથે મળતો આવતો હોય એમ લાગે છે. ઉપરના વિચારોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે, કે ઋષિઓના દૃષ્ટિબિંદુથી સર્વ ધર્મો એક છે. ગમે તે સમય તેમને માનવ જાત માટે કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ આ અપવા પેદા દેહમાં અવતરે છે. આપણા જેવા સાધારણ પ્રકારના મર્ત્યોને બાહ્ય દેહોનો, જો કે આપણે તેમનો વસ્ત્રો રૂપે ઉપદેશ આપીએ અથવા વિચારીએ છીએ છતાંએ ઘણાજ દિશાળ હોય છે. તેથીજ અનેક ધર્મોમાં ભગવાન મૈત્રેય વિષે સાંભળવામાં આવે છે, દરેક ધર્મોતુલાથી તેમની પોતાના ગચ્છીને ભક્તિ કરે છે, તેમને પોતાના હોવાનો દાવો કરે છે.

દુનિયામાં છઠ્ઠા નવીન ઉપ-કુલનો જન્મ થવા માટે પ્રભુના પુનરાગમનનો જન્મપ્રવાહ સર્વે દિશાઓમાંથી સંભળાવા લાગ્યો છે. આકાશમાં કેન્દ્રની રશ્મિઓમાં ગૃહયોગ થવાથી આપણી આ દુનિયામાં એક મહાન પવિત્ર પુણ્યનો જન્મ થવાનું સૂચન થાય છે. એકલું થીએસોફિકલ મંડલજ યોદ્ધા સમયમાં તેમનું આગમન થવાનો ઉદ્દેશ કરે છે, એમ નથી. પરંતુ છટાછવાયા સન્યાસિયો આ સત્ય બાળનને અત્યંત દર્શાવતા હિંદમાં યાત્રા કરતા રહે છે. ટ્યૂટોનિક અથવા પંચમ ઉપ-કુલના અગ્રણી રૂપે તેમણે આપેલા વચનને પારપાડવા માટે દુનિયામાં પુનઃ આવવાનો શું પ્રયત્ન કર્યો નથી? તેમના પૂજ્ય પાદના પડમાં જેમ બને તેમ નજીકના ભાવિમાં શ્રવણગોચર થાઓ, જેથી દુનિયામાં સંકટોના દુઃખનો અંત આવો, સ્વર્ણ-કૃતયુગનો પુનઃ ઉદય થાઓ.

કે. નારાયણ સ્વામિ અધ્યર.

*

*

*

*

એક યથાર્થ બાળત રૂપે દિવ્ય તેમજ માનુષિ અવતારો તત્ત્વવેત્તાઓને તેમજ પદાર્થ વિદ્યાવાદીઓને, ગૂઢ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર થઈને દુનિયાના ધર્મ રૂપ બનતાં સુધી એક ગૂઢ બાળત સમાનજ રહેવા જોઈએ. તૈયાર ના બનેલા એક સમાજને આપો સિદ્ધાન્ત કંદાચ કોઈ કાલે સંપૂર્ણ રીતે સમજાવવામાં આવશે નહિ. — સીક્રેટ ટ્રાક્ટિન — વૉ — ૩ — ૫ — ૩૬૨.

એકાદ બ્યક્તિને એક ખુદ થતા પૂર્વે એક બોધિસત્ત્વ થવાની જરૂર છે; એક બોધિસત્ત્વ રૂપે વૃદ્ધિ પામતા પૂર્વે તેને એક ધ્યાની-ખુદ બનવું જરૂરનું છે. પોતાના પિતા પ્રત્યેના અને ત્યાંથી એક પરમતત્ત્વના માર્ગ રૂપ બોધિસત્ત્વ હોય છે. (ડિસેન્ટઓફ ખુદ-૫-૧૭ આર્થ-સંગ્રહમાં) હુંજ માર્ગે ય અને જીવનમયનાં વ્યવસ્થાનિ મ નિયમિત નિયમોની અનુસરણા.

નથી. (સંતોને ૧૪ ૬)..... ગુપ્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યસિઓ નાગેરીનના ઋષિમાં પોતામાં બુદ્ધના પોતાના આવેશ સહિત મોવિસત્ત્વનાંજ દર્શન કરે છે — સીક્રેટડોઝટ્રિન-ટો-૩-૫-૩૮૩.

આનંદે પોતાનાં અગ્રુ ખાગીને પૂછપપુરૂષને પૂછ્યું: “તમારા જવા પછી અમને કાશ્ય ઉપદેશ આપશે?”

પૂજ્ય પ્રશુએ ઉત્તર વાળ્યો: “દુનિયામાં આવનાર હું પ્રથમજ બુદ્ધ નથી, તેમજ હું છેલ્લો થવાનો નથી. યથાવસરે દુનિયામાં અન્ય બુદ્ધનો ઉદય થશે; તેઓ એક પૂજ્ય પુરૂષ, પરમગાનમય, ચારિત્રમાં બે. પ્રિમય, પવિત્ર, વિશ્વના જ્ઞાનવાળા, માનવોના અનુપમેય નાયક, દેવો અને મર્ત્યોના એક ગુરુ સમાન બનશે. તેઓ તમને મેં ઉપદેશ્યાં છે તેનાં તેજ નિત્ય સત્યોનું દર્શન કરાવશે. તેઓ તેમના ધર્મનો ઉપદેશ આપશે, જે બાવ અને શબ્દમાં આરંભમાં મધ્યમાં અને અંતમાં વિજયવંત બનશે. હું વર્તમાનમાં દર્શવુંછું તેવોજ બધીરીને પૂર્ણ અને શુદ્ધ ધાર્મિક જીવનનો તેઓ ઉદ્દેશ્ય કરશે. તેમના શિષ્યોની સંખ્યા અસંખ્ય બનશે; મારા શિષ્યોની સંખ્યા પરિમેય છે.”

આનંદે કહ્યું: “અમે તેમને શી રીતે જોગખી કરીશું?”

પૂજ્ય પ્રશુએ ઉત્તર વાળ્યો. “તેઓ નૈઋયના નામથી જાણીતા થશે, એનો અર્થ “જેમનું નામ મૈત્રી બાવ બધું છે,” એટલોજ યાવ છે.”

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ. ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

(૭)

સ્મરણાવવેશો—ખાણાયામ—વિચારસંકલન.

પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ.

(શ્રી પ્રીયનાથસિંહ.)

સ્વામીજીનાં દર્શને જવાની ઇચ્છાથી એક દિને હું મારાં ગૃહમાંથી બહાર આવતો હતો તેવામાં મને મારા બે મિત્રો મળ્યા, તેમણે મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા જણાવી, કારણ કે તેમને પણ સ્વામીજીને પ્રાણાયામ વિષે કંઈક પૂછવાનું હતું. અર્પણ રૂપે કંઈપણ લીધા વિના એકાદ મંદિરમાં અથવા સન્યાસીનાં દર્શને જવું જોઈએ નહિ એમ મારા સાંમ-જવામાં આવેલું હોવાથી અમે અમારી સાથે ચોટાંક ફલ અને મીઠાઈ લઈ ગયા; જ્યાં તેમના આગળ અર્પણ કર્યું. સ્વામીજીએ તેમને પોતાના હાથમાં લઈને પોતાના માથા ઉપર ધર્મી, અમે તેમને પ્રણામ કરીએ તે પહેલાં તો તેમણે અમને નમસ્કાર કર્યા. મારી સાથેના બે મિત્રોમાં એક તેમનો સહાધ્યાયિ હતો; સ્વામીજીએ તેને એકદમ જોગખી કાઢ્યો તથા

તેના આરોગ્ય વિષે પૂછપરછ ચલાવી, પછી તેમણે અમને તેમની નજીકમાં બેસાડ્યા. બીજા ઘણાએ પણ તેમનાં દર્શન શ્રવણ અર્થે ત્યાં આવ્યા હતા. ગૃહસ્થોમાંના કોઈકે પૂછેલા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર વાળ્યા પછી સ્વામીજીએ વાર્તાવાહીના પ્રવાહમાં પ્રાણાયામ વિષે બોલવા માંડ્યું. સર્વથી પ્રથમતો તેમણે વર્તમાન પદાર્થવિજ્ઞાન દ્વારા મનમાંથી જડતી ઉત્પત્તિ સમજાવીને, પછીથી પ્રાણાયામ વિષે સમજાવવા લાગ્યા. આ પહેલાં અમે ત્રણે જણે તેમનો રાજ્યોગ, નામનો અર્થ સંભાળ પૂર્વક વાંચ્યો હતો. પરંતુ મને લાગ્યું કે અમે એ દિને તેમની પાસેથી પ્રાણાયામ વિશે જેટલું સાંભળ્યું તેના પ્રમાણમાં તેમણે પુસ્તકમાં ઘણા થોડાજ જ્ઞાનનો સમાવેશ કર્યો છે. મારી એટલી પણ ખાત્રી થઇ કે તેમના તરફથી જે જે કહેવામાં આવતું તે માત્ર પુસ્તકમાંનું પાંડિત્ય ન હતું, કારણ કે જાતે સત્યનો અનુભવ કર્યો વિના પદાર્થવિજ્ઞાની મદદથી પણ ધર્મના ગૂઢવાડા બધાં પ્રશ્નોનો આટલો બધો સ્પષ્ટતાથી, ઉત્તમ પ્રશ્નરે કાણ ખુલાસો કરી શકે ?

તેમની પ્રાણાયામ વિષેની ચર્ચા બંધોરના સાઘાત્રણ વાગ્યાથી મોજના સાડાંસાત-સુધી ચાલી. આ સભા વેરાયા પછી અમે પાછા આવ્યા હારે મારા સાથીઓએ મને પૂછ્યું, કે તેમના મનમાં ગૂંચવાતા હતા તેજ પ્રશ્નો સ્વામીજી શી રીતે જાણી શક્યા, કદાચ તેમના આવા પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા મેં તેમને જણાવી હશે કે નહિ.

આ પ્રસંગના થોડા દિન પછી બાળાળકારમાં આવેલાં મહંમદ પ્રીયનાથ મુકરજના ગૃહમાં હું સ્વામીજીને મળ્યો. ત્યાં આગળ સ્વામી બ્રહ્માનંદ, સ્વામી યોગાનંદ, મી. જી સી ઘોષ, અતુલ બાપુ અને બીજા એક બે મિત્રો હતા. મેં પૂછ્યું:—દીક સ્વામીજી, તે દિવસે તમને મળવા આવેલા બે ગૃહસ્થોને, તમારા આ દેશમાં આવવાના થોડાક સમય પૂર્વે તમારૂં રાજ્યોગનું પુસ્તક વાંચવાથી તેમના મનમાં ઉપજી આવેલા પ્રાણાયામ વિષેના કેટલાક પ્રશ્નો આપને પૂછવાની મરજી હતી; તે સમયે તેમણે મને તેમની આવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી પરંતુ તે દિવસેતો એ પ્રશ્નો વિષે તેમના તરફથી તમને કંઈ પણ પૂછવામાં આવે તે પહેલાંજ તમે જાતેજ તેમની શંકાઓ ઉઠાવીને ખુલાસો આપવા લાગ્યા. તેમને આથી ઘણીજ નવાઇ લાગી; મેં તમને તેમની શંકાઓ પ્રથમથી જણાવી હશે કે નહિ એ વિષે તેઓ મારી પાસે તપાસ કરવા લાગ્યા. ”

સ્વામીજી—“પશ્ચિમમાં પણ આવા પ્રસંગો વારંવાર બનવાથી, લોકો વારંવાર મને પૂછતા, કે અમારા મનમાં થતી શંકાઓ તમે શી રીતે જાણી શકો છો ? ” આનું જ્ઞાન મને એટલું બહુ વારંવાર ચતું નથી, પરંતુ શ્રી રામકૃષ્ણના સંબંધમાં લો આનું જ્ઞાન લગભગ હમેશીં હાજર હતું. ” આ સંબંધે અતુલ બાપુએ તેમને પૂછ્યું:—“તમે તમારા ‘રાજ્યોગમાં’ લખ્યું છે, કે એક વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વ જન્મો વિશે સર્વ બાબતો જાણી શકે; તમે જાતે આવી સર્વ બાબતો જાણો છો ? ”

સ્વામીજી—“હા, હું જાણું છું. ”

અતુલવાણુ—તમે જે જાણતા હો તે કહેવામાં કંઈ બાધ છે ?

સ્વામીજી—હું એ જાણતો જાણી શકું છું—હું તેમના વિષે ખાત્રીથી જાણું છું—પરંતુ વિગતવાર કંઈ પણ ના કહેવાનું પસંદ કરું છું.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ ગણતારને રીત.

મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

*બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

હું આ પુસ્તક મેં હાથરેકડર લાઢેમે ગાળામાં ઇનામ તથા લાયબેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

સંપ્રભાકર.

કૌંભત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નજીભાઈ દ્વિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપ્તકસ.થે)

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ,

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિંમત રૂ. ૧-૮-

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. હાથરેકડર સાહેબે આ પુસ્તક સાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબેરી માટે, પ્રસન્ન કરેલું છે. આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા એમ. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેરી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠરામ મુકન્દજી બુક્સેલર (નં. ૩૪૩ જવેરખાનગ—મુઆઈવી મળી શકશે)

એક આનાની દીપ્તી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોળત પુસ્તકો,

આવૃત્તિ મંજૂર,

હું અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજતી ખરો સરખ યોગ માર્ગ દર્શાવતો અથ. સુખ સહ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૮.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ૪૪માં કહેનારને સખય ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના મહાકોને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શાગાલનાદ સુત*

અથવા

સર્વે ધર્મનાં મુદરચોને બાધ ન આવે તેવા શુદ્ધ ધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધાંતો કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મગાવવ માટે ૦-૨-૬ ની દીકટોજ મોકલવી)

*આ પુસ્તક ના. ગાયકવાડ સરકારના દેવવણી ખાતા તરફથી “સાળા લાયબેરી ખાતે” તથા “સાળાઓમાં ઇનામ ખાતે” મંજૂર થયું છે. શીક્ષાને સાફ કમીશન મળશે. તથા મુઆઈ ઇલાકાના દેવવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે.

અમૃતચ ભેટો.

નીચેનાં પુસ્તકો કે વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારને તેની કિંમત કે પોસ્ટેજ કંઈ પણ લીધા વગર તદ્દન મફત મોકલવામાં આવે છે, પણ એક કરતાં વધારે પુસ્તક કે વસ્તુ મંગાવનારે તે વધારાના દરેક પુસ્તક કે વસ્તુ બદલ અરધા અરધા આનાનો દીપીટ મોકલવી.

બ્રહ્મચર્ય—બ્રહ્મચર્યનો અલૌકિક પ્રભાવ દેખાડનારો દાખલા દલીલો સાથેનો ઉત્તમ નિબંધ.
સ્ત્રીસમાગમ—દીર્ઘાયુ તથા આરોગ્યની જાલવણ માટે સર્વોત્તમ શાસ્ત્રીય નિબંધ.
સ્વપ્નવિચાર—શુભાશુભ સ્વપ્નોનાં ફળોના નિરૂણની ચોપડી.
સતી દ્રૌપદી—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં પત્ની સત્યબામા પ્રત્યે સતી દ્રૌપદી પ્રકારે વિશે જણાવેલા ઉત્તમ વિચારો.

ફેન્સી બુકમાર્ક્સ—પુસ્તકો વાંચતી વખતે તેમાં નિશાની રાખવાનું ઉત્તમ સાધન માત્ર અંગ્રેજી જાણનારાઓએ જ આ બુક માર્ક્સ મંગાવવા.

માલિની—પણી બાબતોનું જ્ઞાન આપનારી રસીલી વાર્તા.

કામશાસ્ત્ર—ઉછરતી વયના અજ્ઞાન બાળકોથી થતી ભૂલોપર લક્ષ્ય ખેંચનારો અપૂર્વ વિષય.

રાગીત કામશાસ્ત્ર—મનપસંદ ટપ્પની અસરકારક કવિતાઓમાં આપું કામશાસ્ત્ર.

બાણગર—બીમસેન તથા અર્જુનના ગર્વનો નાશ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની અપૂર્વ યુક્તિ.

દેવજીવિયા—ભવિષ્યપ્રજ્ઞના જવાબોનું પુસ્તક.

પુનર્લેક્ષ અને પશ્ચાત્તાપ—એક અસરકારક નિબંધ.

આયુર્વેદ રહસ્ય—હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાનું વૈદક ચોપાનીયું. માત્ર નમુનો જ મફત.

ફેન્સી પોસ્ટ કાર્ડ—ઉંચી જાતનાં જાડાં, લીસાં, અશોભિત કાર્ડ.

ખાલીસ રસીલી વાર્તાઓ—ત્રદમી અને સરસ્વતી, જેવી વૃત્તિ તેવું ફળ ફૂટવું પણ ધ્વજનો અનુચ્છ, વાદીના ગેરલાભમાં અપાયેલા ફેસલો; એ પ્રમાણે ખાલીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સિકંદર બાદશાહે કરેલી અમૃતની શોધ—એરિસ્ટોટલ, પ્લાબ ખીજર અને ગહેતર અલીયાસના યમલારિક ચોક્કસ ઇતિહાસ સહિત જાણવાજોગ રમુજ વાર્તા.

અલંકાર મણિમાળા—ઉપમા આદિ ૬૩ અલંકારોના દર્શાંત તથા સમજ સાથેનું સંસ્કૃત પુસ્તક, માત્ર ખી. એ. કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા સંસ્કૃત બ્રાહ્મણ અભ્યાસીઓને જ ભેટ આપાય છે.

આયુર્વેદ માર્ગોપદેશિકા—જુદાં જુદાં ત્રેસડ દરદોનું વર્ણન, કારણ તથા ઘણું સરસ પુસ્તક, આ પુસ્તક માત્ર અમારા માડકોને જ ટપાલ ખર્ચેનો અરધો આનો લાભ મોકલવામાં આવે છે.

ગુવાચક—શ્રીઓને પ્રસન્ન થવાના નામુક અને ગંભીર મામલા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂરી સચનાઓ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી,

આતંકનિગ્રહ આયોધ્યાલય,

જામનગર કાઠીવાલાડ.

સુદર્શન.

જો. જો. જો. જો. જો.
જો. જો. જો. જો. જો.

જો.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — ભાગવતમ્

વત્રી — માધવજીવ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૮]

(ભાસિક.)

[મે. ૧૯૧૧.]

અનુક્રમણિકા.

સખીને.	૨૧૫
સખેએકાન્તનો વાસો.	૨૧૬
ઉનાળામાં એકસાંજે.	૨૧૬
લુકમાનજી આઠ્યા.	૨૨૭
માયાવાદ.	૨૨૮
કાવ્યાર્થ પ્રતીપ.	૨૩૩
પ્રભુવવાદ.	૨૩૭
જંગલ ક્યાં જાય છે.	૨૪૭
કર્મવિપાક.	૨૫૦
સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેનો વાર્તાલાપ.	૨૫૫

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે

ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંબાણ અર્થે ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ. મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આપવામાં આવી છે. કર્તાની છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. જુદું.

મેનેજર.

સુદર્શન એક્પ્રેસ—નડીઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(ભોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ; નડીઆદ.

જોઈએ છીએ.

નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડના લાભાર્થે બીજા માગનાર પરાંપકારી સ્વયંસેવકોભાવિકભિક્ષુકો. રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ચાંદ અને ૫૦૦) એકઠાકરી આપનારને સોનાનો ચાંદ જાહેર સભા સમક્ષ આપવામાં આવશે. રસીદ જુદા, હેન્ડખીસો ઇ. પુર પાડીશું. લખો.

શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ.

નડીઆદ—(શુભરત્ન.)

લવાજમ.

સુદર્શન પત્રનું લવાજમ અગાઉથી લેવાનો રવાજ છે, પણ ઘણા માદકોતુ લવાજમ કરી રહેલું છે. તે આ વિનંતિથી લવાજમના રીખા જરૂર મોકલી આપવા મેદેરબાની કરશે.

વ્યવસ્થાપક.

“ सत्यंपरंघीमहि ”—भागवतम्.

तन्त्री—भाधवसास नभुसाध द्विवेदी.

(भासिक.)

[મે. ૧૯૧૧.]

सखीने,

6579

ધૂંધટંપટ ખોલો : સખીરી મોરી ।

ધુંધટપટ જોલો ! સખીરી મોરી !

દરસ લિયે' તરસત, મુખિ ! અખિયાં;

પ્રણયખચન બોલો ! સુખીરી મોરી ! ૦

બાંસી બજાવત બાલ અમર પ્રભુ;

ਸੂਰ ਸੁਨੀ ਸੁਨੀ ਓਛੋ ! ਸਾਧੀਰੀ ਮੇਰੀ ! ०

सागर स्नेहके 'धीरमे' सोया;

‘ઠાણત’ દિલ-હી-દોલો । સખીરી મોરી । ૦

साथं अनाथ हे स्नेह मिलति ।

ઇશ્ક-અનલ હક બોલો ! સખીરી મોરી ! ૦

ઘંઘટપંટ 'જોલો'! સુખીરી મોરી !

ધંધટપંટ' જોલો સ્ખીરી મોરી' ! ૦

કાર્યસ ગુજચલી સ
તરકથી સપ્રેમ વં

સ્ટીમર 'ફારવેન્ડ,'
વેરાવળ બંદર, અરબીસમુદ્ર.

११. ३५. १६१०

सागर.

સરખે એકાન્તનો વાસો !

સખે ! નિર્ભયલો આવે હવે એકાન્તનો વાસો
પરીક્ષણ સખ્તનો દાવો ! પ્રણયનો એ વિષમસ્દાવો !

હૃદયક્ષેમે હૃદયઅશ્રુ અને આવે રીખાવાનું,
નહી સહેવાનું એ મોંધું અને છે ઉચ્ચ કે દ્વાર્ણ !
વિયોગે ઝૂરવામાં કે ઉચ્ચ પ્રાપ્તિ અનેરી છે,
પહે વેગે હૃદયભાવો કસોટી છરકતી એ છે !

સખે એકાન્તનો વાસો ! બધે એકાન્તનો હોળો !
અને સહેતાં અને રોતાં પ્રણયવદ્ધિ ઉરે થાળો !
મળ્યું છે તે ન ઓછું છે, હવે તેનું પરીક્ષણ છે.
પ્રણયમાં આ રીખાવાની મળ મોંધી ન સહેલી છે;

સખે ! સહેતાં અને રોતાં અને ગાતાં પ્રણયગાનો,
વિયોગે યોગી થઇ સહેતું અમે એકાન્તનો વાસો,
જપી જપી સ્નેહના મન્ત્રો, સ્મરી સહવાસના યોગોઃ
દિનો ગણતાં વીતાડીશું, સખે ! એકાન્તનો વાસો !

સરખેજ., ૨૪-૨-૧૧ ;

દ્વિજ.

ઉનાઢામાં એક સાંજે.

(અંદાકાન્તા.)

ઉનાળાનો સૂરજ તપસો પશ્ચિમે આપમે છે,
તેને હેતે ઉદધિ ઉછળી અંજલિયો સમર્પે;
ધીમે ધીમે અનિલ સહરી આવતી તે અદીઠી,
પંખણે છે શ્રમિત મગજે; શાન્તિ મોંધી જમાવે. ૧

ને ઉંચે તે સુનિલ નભમાં પંખીનું કાંઈ ઉડે,
પ્લેટિયો જળમાં ઝડપ થઈ ન્યાં પ્રેમી બદલાં વંસેલાં;
આખે વિષે સુખ પ્રબલતું દિવ્ય માધુર્ય વ્યાપ્યું,
તેમાં ન્દહતાં સરલ હૃદયો તત્ત્વમાં લીન થાય. ૨

આવે કાળે દિવસ તરૂં દું સર્વ જંગમ છોડી,
આવી ખેડો મુદ્ધિત મનથી આ સિલા કાળા માર્ગે ;
સું સંભારે સ્વજન દૂરનો માતને વાત, પ્લેટી
જન્મ, બદાલી, પ્રિયતમ સખાઃ અન્ય વિચાર નાંવે. ૩

બોળા માતા । પ્રિયપુત્ર:પિતા પ્રેમ વિચાર વાળા ।
મારું હૈયું તમ ચરણમાં પૂજવંતાથી ઢળે છે:
ડાહી બહેની સુશીલ નમણી, લાડકા બાઈ મારા,
મારા કણે મુઠ્ઠ વચનથી હાલતો ના ભરે છે. ૪

દેવિ । તારું વંદન હંસતું કીકોંઓ ભવ્ય કાળી,
આંખો સામે તરવાર બની ભાવ જૂના જગાયે;
તુને છોડી દૂર બહુ સખિ । દૂર હું આંહિ આવ્યો,
તોયે તારા સદય હૃદયે દોષ ફેરો વરયો ના. ૫

ને મિત્રો જે યુગ ઈવનના શાન્ત આરામસ્થાન,
ના આંહિ છે દુ:ખ મહિં દુ:ખી દિલ આશાસવાને;
એવી રીતે દૂર સ્વજનથી એકલોને અમપયો,
દોરાઈ હું જગત પતિ બ્યાં ન્યાયથી દોરી જતો. ૬

ભૃદ.

લુકમાનજી આવ્યા.

વગર તેડ્યા અહીં ક્યાંથી, અહો । લુકમાનજી આવ્યા ?
બલે । શૂલા પડ્યા, ખાવા । મગર ચી આ બલા લાવ્યા ।
ધજન કોણે ક્યું ? કોણે લખ્યો. દાવો તબીબીનો ?
અરે । અહીં કોણુ હાજર છે ? હકીમજીને સલામી-દો ।

અરે । ઓ । નાંખી દો નસ્તર । સીસા સૌ ફેડી ફેડી દો ।
ધરાની દારૂની પ્યાલો હકીમજીને બરીને દો ।
તબીબજીના બદનમાં જે જલદ પીપો બરી રેડો ।
જનાબે આલી હઝરતને નવેસર ઝિન્દગાની દો ।

અરે । દિલદાર ઓ યારો । ચહર શિરાઝમાં ચાલો ।
બલા મિજમાનને ગરદન ઉપર ઉચકી ઉઠાવી લો ।
શરાબીના ઊંડા હોળે હકીમજીને ડુબાડી દો ।
મઝા મહેમાનદારીની દિવાનાની ચખાડી દો ।

દિવાના ધસ્કના પૂરા, અરે । ગૂમ્ફિલ બનાવી દો ।
હકીમી યા તબીબીની હંવે તસ્દી પતાવી દો ।
બિમારે ધસ્કનાં બિસ્તર તબીબજીને શૂલાવી દો ।
અગર, આ ધસ્કને દરિયે શરાબીમાં સુવાડી દો ।

અ. ચન્દનસેન, મઠાને અસ્તાન. }
૨. એ, ૧૯૧૦

સાગર;

માયાવાદ.

(અનુસંધાન ગત વર્ષના અંક ૧૦-૫૪ ૩૦૨ થી)

—X—

તે (ઉપાદાન) શક્તિ શા માટે માયા અથવા અવિદ્યા કહેવાય છે ?

સ્વ. સારે શા માટે શંકરાચાર્યે તે માયાશક્તિ અથવા પ્રાણશક્તિ અથવા અવ્યક્ત શક્તિને સ્વરચિત વેદાન્ત બાપ્ત (૧-૪-૩) માં અવિદ્યાત્મિકા અને માયામયી કહેલ છે ? તેમાં કંઈ વિશેષ આશય રહેલો છે. તે આશય ઉપર જ શંકરાચાર્યેના મદ્વેતવાદ આધાર રાખે છે. તે માટે અમે તે વિષયમાં પણ શંકરાચાર્યના અભિપ્રાયનું સંક્ષેપથી અવલોકન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. ગીતા (૧૨-૩) ના બાપ્તમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—“તે અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ શક્તિ અવિદ્યાકામનાદિક અનેક દોષોની આણુ હોવાથી, માયા કહેવાય છે.” તે શક્તિજી જીવની બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ પામે છે, તેથી અગ્નાયથી આગ્નિજ યજ્ઞ જાય છે, અને તે શક્તિના પ્રભાવથીજ વિષયકામનામાં ધસ-દાઈ જઈ સન્માર્ગ બ્રહ્મ થાય છે. અવિદ્યા અથવા માયાના પ્રભાવથી જીવની બ્રહ્મદષ્ટિ હંદાઈ જાય છે. તે અવ્યક્ત શક્તિજી તે સધળા અનર્થોનું કારણ છે. કારણ કે કમવિકાસના નિયમને અધીન થઈને તેજ અવ્યક્ત શક્તિ જીવના શરીર રૂપે અને ઇન્દ્રિયાદિ રૂપે પ્રકટ થાય છે. તેજ કારણથી જીવ તે સધળી ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણના સંસ્કારોને વશ થઈને ભ્રમણામાં પડે છે. શી રીતે અવિદ્યા જીવને ભ્રમણામાં નાંખી દે છે ?

અવિદ્યાથી ઠંકાઈ ગયેલ જીવને બે પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે.

જીવ જ્યાં સુધી અવિદ્યાથી આગ્રત હોય અથવા માયાથી મુગ્ધ હોય ત્યાં સુધી તેને બે પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે.

૧ પ્રથમ ભ્રમ.

પરી રીતે બ્રહ્મગાનીની દૃષ્ટિમાં, જગતના ઉપાદાન કારણ અવ્યક્તશક્તિ તેમજ તે અવ્યક્ત શક્તિના વિકાસરૂપ જગત—એ બન્નેથી બ્રહ્મ સ્વતંત્ર હોય છે. પરંતુ તે સિ-

૮૩ અક્ષરાન્નામરૂપવીજોપાધિ લક્ષિત સ્વરૂપાત્.....મવ્યાકૃતાલ્પમ-ક્ષરં... ..તસ્માદક્ષરાત્પરઃ નિરુપાધિકઃ પુરુષઃ ॥ મુંડકોપનિષદ્ (૨-૧-૨) ઉપર આંકર બાપ્ત. “ અક્ષર એટલે અવ્યાકૃત; તે અક્ષરનું સ્વરૂપ નામરૂપ યુક્ત પદાર્થોના બીજ રૂપ ઉપાધિવાળું છે. પુરૂષ તે અક્ષરથી પર અને ઉપાધિ રહિત છે. ” અવ્યક્તાત્પુરુષઃ પરઃ ॥ કંડોપનિષદ્ (૧-૩-૧૧) ના આ વચનોનું બાપ્ત કરતાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—મવ્યક્ત સર્વસ્ય વીજમૂતં...તસ્માદવ્યક્તાત્પરઃ પુરુષઃ ॥ “ સર્વ જગતનું બીજ અવ્યક્ત છે. પુરૂષ તે અવ્યક્તથી પણ પર છે. ” વેદાન્ત (૨-૧-૧૪) ના બાપ્તમાં કહ્યું છે કે—તાદ્રૂપાં (નામરૂપાણ્યાં) પરં ર્દેશ્વરઃ ॥ “ હજાર તે નામ રૂપથી પર છે. ” [આ રથે નામ રૂપને માયાશક્તિ અથવા પ્રકૃતિ કહેલ છે.] આત્મ ચૈતન્ય જગતથી સ્વતંત્ર છે, એવું તો વેદાન્તમાં અનેક સ્થળોએ કહેવામાં આવેલ છે. વેદાન્ત (૧-૩-૧૫) ના બાપ્તમાં શરીરાત્ સમુત્થાય સ્થેનરૂપેનામિનિષ્પદ્યતે ॥ “ તે આત્મા શરીર-માંથી નિઃસરીને પોતાના સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. ”

વાયના સધળા અંગાની જીવો અવિદ્યાનાં બળથી તે વાત કેવળ ભૂલી જ નાંચ છે. બ્રહ્મની સ્વતંત્રતાને ભૂલી જવાથી અંગાની જીવો એમ જ ધારે છે કે—બ્રહ્મ અને શક્તિમાં તેમ જ બ્રહ્મ અને જગતમાં કંઈ ભેદજ નથી. આ બ્રમને વેદાન્તમાં અવિદ્યેક્ષ અથવા દે-હાત્મવુદ્ધિ કહેલ છે.

૨ દ્વિતીય ભ્રમ.

જગતનું ઉપાદાન કારણ અવ્યક્ત શક્તિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સત્તાથી એક વિશેષ અવરથા અથવા રૂપાન્તર માત્ર છે. તેથી બ્રહ્મગાનીની દૃષ્ટિમાં, વાસ્તવિક રીતે તે અવ્યક્ત શક્તિ અણુમાત્ર પણ સ્વતંત્ર હોતી નથી જ બ્રહ્મસત્તાથીજ તે શક્તિની સત્તા હોઈ શકે છે. તે પ્રમાણે કાર્ય રૂપ જગતના સધળા પદાર્થો પણ બ્રહ્મગાનીની દૃષ્ટિમાં, પ્રકૃતપદ્ધે તે ઉપાદાન શક્તિથી કેવળ માત્ર પણ સ્વતંત્ર નથી. તે સધળા પદાર્થો ઉપાદાન કારણ અથવા શક્તિની એક વિશેષ અવરથા અથવા રૂપાન્તર માત્ર છે. તે માટે તે શક્તિની સત્તામાં જ તે સધળા પદાર્થોની સત્તા રહેલી છે.^{૧૫} છતાં અવિદ્યાના બળથી અંગાનીઓ તે સધળું ભૂલી જાય છે. તેવી ભૂલ થવાથી, તેઓ એમ જ ધારે છે કે—જગતનું ઉપાદાન કારણ જે અવ્યક્ત શક્તિ છે, તે એક સ્વતંત્ર તેમ જ સ્વસત્તાવાન પદાર્થ છે; અને તેજ પ્રમાણે તેમાંથી પરિણામ પામેલા સધળા પદાર્થો પણ એક બીજાથી સ્વતંત્ર અને સ્વસત્તાવાન (Independent and Unrelated) પદાર્થો છે.

અવિદ્યાના પ્રભાવથી, માયાના પ્રતાપથી, જીવને એ પ્રમાણે બે પ્રકારનો ભ્રમ થાય છે. અવિદ્યાને વશ થઇને જીવ એ પ્રકારના ભ્રમમાં પડે છે, એમ કહીને શંકરાચાર્યે અવ્યક્ત શક્તિને અવિદ્યાત્મિકા, માયામયી વગેરે કહેલ છે. તે વિશે વિસ્તારથી હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે. એ સધળા તત્ત્વનું નિરીક્ષણ નહિ થવાથી, અનેક પ્રતિપક્ષીઓએ શંકરાચાર્યને પ્રચ્છન્ન બોદ અથવા માયાવાદી વગેરે વિશેષણોથી વિભૂષિત કરેલ છે.

૮૪ નાહિ આત્મનોઽન્યદનાત્મમૂતં તત્ ।.....અતો નામરૂપે સર્વાઘસ્યે બ્રહ્મ-જેવાત્મવતી.....इति ते तदात्मके उच्येते ॥ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મ, ૨-૧-૨. “ તે સર્વ જગત આત્માથી અન્ય કંઈ આત્મા રૂપ નથી.....તેથી સર્વ અવસ્થામાં રહેલ નામ રૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી જ સત્તાવાન હોય છે. એ પ્રમાણે તેઓ આત્મરૂપ કહેવાય છે. ”

જહ પ્રપચ્ચસ્યાગન્તુકતયા સ્વતઃ સત્તામાવાત્ ॥ ઉપદેશ સાહચ્રી. “ જહ જગત આગન્તુક હોવાથી તેને પોતાની સત્તા નથી. ” ચિદાત્માતિરેકેણ વસ્તુ ન સં-ભવતિ ॥ ઉપદેશ સાહચ્રી. “ ચિદાત્મા સિવાય કંઈ પણ વસ્તુનો સંભવ નથી.

૮૫ ન તુ વસ્તુ વૃત્તત્વેન વિકારો નામ કશ્ચિદસ્તિ । નામ ઘેય માત્રં હોત-વનૂતં મૃત્તિકેત્યવ સત્યમ્ ॥ શારીરક બ્રાહ્મ, ૨-૧-૧૪. “ હરકોઈ વસ્તુને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં કંઈ વિકાર નથી. પરંતુ તેમાં જે કંઈ વિકાર રૂપ આભાસ દેખાય છે, તે નામ માત્ર છે: જેમકે ઘંટ રૂપ વિકાર તો નામ માત્ર છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં માટી એજ તેમાં સત્ય છે. ” ન કારણાત્કાર્ય પૃથગસ્તિ ॥ રત્ન પ્રભા, ૧-૧-૮. “ કારણથી કાર્ય પૃથક નથી. ”

શાંકરભાષ્યમાં માયાશક્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવેલ છે.

મ. માયાશક્તિ, પ્રાણશક્તિ અથવા અવ્યક્ત. શક્તિ કોને કહે છે, તે વિશે સંસેપમાં કહેવામાં આવ્યું છે. હવે અમે શાંકરભાષ્યમાંથી કેટલાંક વચ્ચેનાં અવતરણ કરીને દર્શાવશું કે—શંકરાચાર્યે તે શક્તિનો આગન્તુક શક્તિરૂપે જ સ્વીકાર કરેલો છે.

વેદાન્ત ભાષ્ય.

૧ વેદાન્ત દર્શનના (૧-૪-૩) સૂત્રના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે, “ આ જગત્ પ્રકટ થયા પેહેલાં અપ્રકટ રૂપે બ્રહ્મમાં રહેલું હતું. જગત્ની તે અપ્રકટ અવસ્થાને તેની ધીજશક્તિ રૂપે ઓળખાવવામાં આવે છે. તે બીજશક્તિ બ્રહ્મમાં રહેલી છે, એમ અવશ્ય સ્વીકારવું પડે છે : કેમકે તે (આગન્તુક, પરિણામ પામવાને તરફ) શક્તિનો સ્વીકાર ન કરીએ તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મથી જગત્ની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? પરિણામમાં જો શક્તિ ન હોય તો તે પદાર્થની પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. તેટલા માટે બ્રહ્મમાં (આગન્તુક) શક્તિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. અમારા મતમાં અને સાંખ્યાદિકોના મતમાં એટલો જ ભેદ છે કે—અમે તે શક્તિ બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર છે, એમ કહેતા નથી. અમે તો સ્પષ્ટ કહીએ છીએ કે, બ્રહ્મની સત્તામાં જ તે શક્તિની સત્તા રહેલી છે; તેને પોતાને લેશ માત્ર પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. ” ૮૬

૨ વેદાન્ત દર્શનના (૧-૪-૯) સૂત્રના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—

“ જગત્ના નામરૂપયુક્ત પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા પેહેલાં જો તેની (જગત્ની) અવ્યક્ત (અપ્રકટ) અવસ્થા હતી, તે શક્તિ કહેવાય છે. તે શક્તિને દૈવીશક્તિ પણ કહે છે. દૈવી કહેવાનું કારણ એ જ છે કે—તે (શક્તિ) બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર નથી, તેજ શક્તિ વિદ્યુત થઇને સ્થૂલાકારે તેજ, જળ અને અન્નરૂપે થાય છે. તેજ કારણથી શક્તિને ત્રિરૂપા કહેવામાં આવેલ છે. ” આ સ્થળે શંકરાચાર્યે તે શક્તિને તેજ, જળ, અન્નાદિ જડ વર્ગની બીજ શક્તિ રૂપે સ્પષ્ટપણે નિર્દિષ્ટ કરેલ છે.

૮૧ જગદિદમનાભિવ્યક્તનામરૂપં પ્રાગવસ્થમવ્યક્ત શબ્દાહમખ્યુપગમ્યતે ।
.....જગત્પ્રાગવસ્થાર્યા...ધીજ શક્ત્યવસ્થમવ્યક્તશબ્દયોગ્યં દર્શયતિ ।
અર્થવતી હિસા । નહિ તથા વિના પરમેશ્વરસ્ય સૃષ્ટૃત્વ સિદ્ધયતિ । શક્તિ
રહિતસ્ય તસ્ય પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેઃ ।...પરમેશ્વરાધીના તુ હ્યમસ્મામિઃ પ્રાગવસ્થા
જગતોઽખ્યુપગમ્યતે, ન સ્વતંત્રા ॥

“ જ્યાં સુધી નામ રૂપ વડે આ જગત્ પ્રકટ થયું નથી, ત્યાં સુધી તેની પૂર્વાવસ્થા અવ્યક્ત કહેવાવાને જ યોગ્ય હોય છે. તે સમયે તે બીજશક્તિની અવસ્થામાં રહેલ છે. જગત્ પ્રકટ થયું નથી, ત્યાં સુધી તેની પૂર્વાવસ્થા અવ્યક્ત કહેવાવાને જ યોગ્ય હોય છે. તે સમયે તે બીજ શક્તિની અવસ્થામાં રહેલ છે. જગત્ની પૂર્વાવસ્થાને બીજ શક્તિ કહેવાનું કારણ એ છે કે—તે શક્તિ વિના પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થતું નથી. ઇશ્વરમાં શક્તિ ન હોય તો તેનાથી સૃષ્ટિ થઈ શકે નહિ. જગત્ની આ પૂર્વાવસ્થા ઇશ્વરને અધીન છે, પણ સ્વતંત્ર નથી, એમ અમે કહીએ છીએ. ”

૭ પેદાન્ત દર્શનતા (૧-૨-૨૨) સૂત્રના આખ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—“ જ્ઞા-
તમાં જે કંઈ વિકારો દેખાય છે, તે સધળા વિકારોથી ભિન્ન (સધળા વિકારોનું ખીજ),
નામરૂપયુક્ત પદાર્થોની એક ખીજશક્તિ છે. તેને અક્ષર, અવ્યાકૃત અથવા મૂતસૂક્ષ્મ
વગેરે નામોથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે. તે શક્તિ હ્રસ્વરની આશ્રિત અને ઉપાધિ ગણાય
છે. સ્થિતિને મૂતસૂક્ષ્મ કહેવાનું કારણ એ છે કે, તે પ્રકટ થયેલ જડ પદાર્થોનું
સક્ષ્મ ખીજ છે. ”

૬૬. લાખ્ય.

૪ કટોપનિપદ (૩-૧૧) ના આખ્યમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—“ અવ્યક્તજ ન-
ગત્તા પ્રકટ થયેલ કાર્યરૂપ જડ પદાર્થોનું અને કારણ રૂપ ધ્વનિવાહિનું સમષ્ટિ સ્વરૂપ અ-
વ્યક્ત છે; અર્થાત્ તે અવ્યક્ત ખીજ પરિણામ પામીને જગત્તા નેટલા કાર્યરૂપ અને કરણ
રૂપ પદાર્થો છે, તે પદાર્થો રૂપે તે અવ્યક્ત પ્રકટ થાય છે. તે અવ્યક્ત ખીજને અવ્યક્ત,
અવ્યાકૃત, આકાશ પ્રભૃતિ શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે. વટવૃક્ષના ખીજમાં
જેમ વટવૃક્ષની શક્તિ ઓતપ્રોત રહેલી છે, તેમ આ મવ્યક્ત પણ પ્રરમાત્મ ચૈતન્ય માં

૮૮ સૈવ દૈવીશકિરવ્યાકૃતનામરૂપોઃ પ્રાગવસ્થા ।...તસ્યાચ સ્વચિ-
કાર વિનયેણ ત્રૈરૂપ્યેણ ત્રૈરૂપ્ય મુક્તમ્ ॥...તેજોયન્નાનાં ત્રૈરૂપ્યેણ ત્રિરૂપા અજા
પ્રતિપત્તું શક્યતે ॥ ” નામ રૂપો જ્યાં સુધી પરિણત થયાં નથી, ત્યાં સુધી નામ રૂપોની
પૂર્વાવસ્થા રૂપે તે દૈવી શક્તિ રહે છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારનો વિકાર થાય છે, તેથી તે ત્રિરૂપા
કહેવાય છે. તેજ, અપ્ અને અન-એ તેના ત્રણ વિકારો છે. તે ત્રિરૂપા અજા (અજન્મા)
છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ”

૮૯ સંહિની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં અક્ષરશક્તિજ એક આગનુક અવસ્થાન્તર અ-
થવા રૂપાન્તર રૂપે હોય છે, એમ માનવું મડે છે. તે શક્તિ આગનુક-હોવાથી અક્ષરથી સ્વ-
તંત્ર હોય છે. તેટલાજ માટે તેને અક્ષરનો ઉપાધિ કહેલ છે. તે શક્તિ પરિણામ પામીને
તેમાંથી મનુષ્ય દેહ ઉત્પન્ન થાય છે; તે સમયે ત્રિગુણ અક્ષરજ હવે કહેવાય છે. અક્ષર
હવાવસ્થામાં આવી પડવાથી તે શક્તિ ઉપાધિ રૂપ ગણાય છે.

૯૦ અક્ષરમવ્યાકૃત નામરૂપ દૈવીજ શક્તિરૂપ મૂતસૂક્ષ્મ હ્રસ્વરાશ્રયં તસ્યૈ-
વોપાધિ મૂતમ્ । ચદિ પ્રધાનમપિ કલપ્યમાનં.....અવ્યાકૃતાદિ શબ્દવાચ્યં
(=અસ્વતંત્ર મૂતસૂક્ષ્મ) પરિકલપ્યતે, કલપ્યતામ્ ॥ “ અક્ષર, અવ્યાકૃત, નામરૂપ
રૂપ ખીજ શક્તિ અથવા મૂત સક્ષ્મ—એ સર્વ એક જ શબ્દના પર્થયો છે. તે હ્રસ્વરને આ-
શ્રય રહેલ છે, અને તેના ઉપાધિ રૂપ છે. જે પ્રધાનની કલ્પના કરવી હોય તો અવ્યા-
કૃતાદિ નામ ધારણ કરનાર (=અસ્વતંત્ર મૂતસૂક્ષ્મ) ને પુરુષીયા પ્રધાન કહો, તેમાં કંઈ
અડચણ નથી. ”

ઓતપ્રોત ભાવે (એકાકાર રૂપે) રહેલ છે. ”૯૧ આ રથને દીકાકાર આનંદગિરિજાએ આપણને કહી દીધું છે કે—“ પ્રલયકાળમાં જગતના કાર્ય રૂપ અને કરણ રૂપ સવળાપદાર્થો શક્તિરૂપે રહે છે. શક્તિ નિત્ય છે, તેનો નાશ થતો નથી; તેથી શક્તિનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો પડે છે. તે શક્તિના સમષ્ટિ સ્વરૂપને માયાતત્ત્વ કહે છે. ૯૨ સાંખ્યની પ્રકૃતિ ની પેઠે બ્રહ્મથી સ્વતંત્રરૂપે આ અવ્યક્ત શક્તિનો અંમે સ્વીકાર કરતા નથી. જેમ વટવૃક્ષના ખીજમાં ભાવિ વૃક્ષની શક્તિ રહેલ છે, તેમજ તે શક્તિને લીધે ખીજ અને શક્તિ જુદાં જુદાં છે, એમ કહી શકાતું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં તે અવ્યક્ત શક્તિનો સ્વીકાર કરવાથી બ્રહ્મના અદ્વિતીયપણાને કંઈ હાનિ થતી નથી. તે અવ્યક્તજ જગતનું કારણ છે, એમ કહેવાય છે. ” (આગળ ચાલુ.)

માનસકર પિતાંબરદાસ મહેતા.

૯૧ અવ્યક્તં સર્વસ્ય જગતો વીજમૂતં સર્વં કાર્યકરણશક્તિ સમાહાર રૂપં, અવ્યક્તાવ્યાકૃતાકાશાદિ શબ્દવાચ્યં પરમાત્માનિ ઓતપ્રોતભાવેન સમાશ્રિતમ્ । ઘટકાણ કાર્યામિવ ઘટવંજ શક્તિઃ ॥ “ અપિલ જગતનાં ખીજ રૂપ અવ્યક્ત સુધળાં કાર્યો અને કરણોની શક્તિઓના સમાહાર (Summation) રૂપે છે; તે અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, આકાશાદિ નામોથી વ્યવહારાય છે, તે અવ્યક્ત શક્તિ પરમાત્મામાં ઓતપ્રોત થઇને તેનો આશ્રય કરીને રહેલ છે. જેમ વડની પ્રત્યેક કશ્ચિકામાં વડના ઝાડની ખીજ શક્તિ રહી છે તેમ. ”

કાર્ય શક્તિઃ=કાર્યલક્ષણાઃ શરીરાકારેણ પરિણતા આકાશાદયઃ ॥

“ કાર્ય શક્તિ=કારણનો વિકાર થઇને શરીર રૂપે પરિણામ પામે છે તે; જેમકે—

આકાશાદિ; અર્થાત્ શરીર અને અવયવો. ”

“ કરણ શક્તિ=અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો. ”

કરણશક્તિઃ=કરણલક્ષણાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ॥

૯૨ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ એક જ શક્તિનાં જુદાં જુદાં રૂપો છે, એ તત્ત્વ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ થોડા કાળ પેહેલાં જ શોધી કાઢ્યું છે. આપણા ભરતખંડમાં તે પ્રાચીનકાળથી તે તત્ત્વનું જ્ઞાન હતું. વેદાન્ત દર્શન (૧-૩-૪) માં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે—ન ચ અનેકાઃ કાશઃ શક્તયઃ શક્યાઃ કલ્પયિતુમ્ ॥

“ શક્તિઓ જુદી જુદી છે, એમ કદિ પણ માનવાનું નથી. ” અર્થાત્ સવળી શક્તિઓનું મૂળ એકજ શક્તિ છે.

કાવ્યાર્થ પ્રદીપ

(અનુસંધાન પાને ૧૦૫ થી.)

કળાનો બીજો ભાગ તે વસ્તુની સંકલનામાં કરવામાં આવતી શુધ્ધવૃત્તિ છે. (Development of the Subject) આ ભાગમાં કળાનું પ્રાધાન્ય છે અને અહીં કવિત્વના ઉપરાંત કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ ચમત્કૃતિનું દર્શન થાય છે. સુવર્ણના ઉપર સુંદર ઘાટ આ શુધ્ધજ્ઞાન દ્વારા છે. સુવર્ણ વિના ઘાટ મને તેવો સારો હોય તો પણ નફામો છે પણ જો સુવર્ણ હોય તો સારો ઘાટ આશ્ચર્યને વધારે શોભાવે છે તેમ કવિતાનું જીવન ઉચ્ચ આ-વિર્ભાવવાળું હોય છતાં વસ્તુની શુધ્ધવૃત્તિ જો ઉંચા પ્રમાણની હોય તો તે વધારે ચિંતાકર્ષક બની જનસમુદ્ધ ઉપર વધારે સારો છાપ ખેસાડે છે; કવિની આ કૃશળતા ભરી પ્રતાને પ્ર-તિભા કહે છે.

મજ્ઞાનવનવોન્મેષશાલોનીપ્રતિભામતા (રુદ્રઃ) પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વં પ્રતિભા (અમરુ)

કલાના આ વિભાગમાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપણે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ ને લઈશું. કવિત્વ ઉભય કવિમાં અત્યંત ઉંચા પ્રકારનું છે એ નિર્વિવાદ છે. બન્ને કવિનો આત્મા ઘણીજ ઉચ્ચ કોટીનો છે છતાં કાલિદાસ ભવભૂતિ કરતાં વધારે મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાયો તેનું કારણ તેની કળામાં હતું. ભવભૂતિની કળા કાલિદાસની કળા જેટલી ઉંચા પ્રકારની નહોતી તેથી ભવભૂતિનું કવિત્વ કોઈ રીતે હલકું થયું નથી પરંતુ શકુન્તલા અને ઉત્તરરામ ચરિતમાંથી આપણે પ્રથમ શકુન્તલાજ વાંચવા શરૂ કરીશું. રામચંદ્રના દામ્પત્યભા-વનું વિશેષ આકર્ષણ દ્વાર કરતાં દરેક સંસ્કૃત વાચકનો આ સાધારણ અનુભવ છે. વસ્તુ લીધા પછી તેને ખીલવવાની કળામાં કાલિદાસ કેવળ અસાધારણ શક્તિ વાળો કવિ હતો. કાળીદાસની વસ્તુ જ્યારે વિજ્ઞાની પેઠે જનવલ્લભ્યમાન અને સંપૂર્ણ જોડમાં વાચકની બુદ્ધિમાં ખડી થાય છે ત્યારે ભવભૂતિની વસ્તુ ધીમે ધીમે એક પછી એક રેખા ખેંચતાં પોતાનું ચિત્ર ખડુ કરે છે. કાળીદાસની કળાનો પ્રભાવ એવો છે કે એના આત્માનું આખું પ્રતિબિંબ એકદમ એવા છાપ પાડી જાય છે કે વસ્તુનું સર્વાંગે દર્શન કરતાં કરતાં આખી વસ્તુનો પ્રથમ પડેલો ચિતાર આખી સૂત્રીના આકારમાં નજર આગળ તરવરતોજ રહે છે ત્યારે ભવભૂતિની કળાની રહેજ શિથિલતામાં વસ્તુનું જેટલું ચિત્ર ખેંચાયું તેટલુંજ આપણે જોઈએ છીએ અને આનંદ પામીએ છીએ. આખું ચિત્ર ખેંચાઈ રહ્યા પછી કાલિદાસ અને ભવભૂતિનાં બન્ને ચિત્રો સરખો આનંદ ઉપજાવે છે એ કવિત્વની સમાનતા સૂચવે છે. વસ્તુને શુધ્ધજ્ઞાનમાં ચિતરી વાચકની બુદ્ધિમાં ઉતારવાની આ કળાના ભાગ્યેજ નિયમ બાંધી શકાય તેમ છે કારણ કે વ્યક્તિ પરત્વે આ કળા જૂઠાં જૂઠાં રૂપ ધારણ કરે છે, અને આ બુદ્ધિ ચમત્કૃતિ એ ઈશ્વરદત્ત શક્તિ છે. વળી આખું ચિત્ર ખડુ થયા પછી કવિત્વની હાની થવાનો ઝોઝો સંભવ રહેવાથી સુવર્ણ ઉપર ઘડવામાં આવતો ઘાટ પ્રત્યેક વ્યક્તિનેજ સંપવામાં આવે છે. પરંતુ અનેક પ્રસંગો વચ્ચે થઈને ચિત્ર ઉજી કરવાનું છે તેથી આત્માનો સંપૂર્ણ

આવિર્ભાવ કરવા માટે આ સર્વ પ્રસંગોનું સાધન કવિને યોજવાનું હોવાથી કવિતાની ઉચ્ચ સ્થિતિ જળવાઈ રહેવા પ્રસંગને અનુસરી પાળવાનાં નિયમો બાંધી શકાય. આ નિયમો આપણા સાદિત્ય શાસ્ત્રમાં ઘણી બારીકાઈથી નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. અનેક પ્રસંગોમાં યદને પોતાના ઉચ્ચ જીવનની છાપ બેસાડતો જતો નાયક એની ઉચ્ચતા સચવાઈ રહે તેમ શિષ્ટાચારથી દોરાયો જાય છે અને આવા પ્રસંગો લાવી સંસાર બંધનમાં ઉચ્ચ જીવનને પાત્ર દ્વારા કૃતિમાં ઉતરવાનું સ્થળે સ્થળે કવિ સંચય કરે છે અને પોતે ઉત્તરી પણ બતાવે છે. વ્યવહારમાં આવા ઉચ્ચ જીવનને પ્રતિકૂળસ્થાન કદી તેમાંથી કવિ આત્મા પોતાનો માર્ગ કેટલી સરળતાથી કરી લે છે તેનો બોધ આપે છે: સે'સારની વિચિત્ર રૂપમાં મુ'ચાયલી ઘટમાં જના ઉપર દૃષ્ટિ રાખી વસ્તુનો ઘાટ ઘડતો કવિ નાયકને અનેકધા ભિન્ન અને વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિવાળાં પાત્રની સાથે સંબંધમાં જોડે છે અને તેવાં પાત્રના વર્ણનમાં જ તેમની અધમતાને એની અપૂર્વ કળાવિધાનની શક્તિ એવા સ્વરૂપમાં ચીતરે છે કે નીચ માણસને પણ ધર્મ વ્યવહારને પ્રતિકૂળ ચોષ્ટા ઉપર તિરસ્કાર ઉપજે છે, ઉચ્ચ આચારના ઉપર એની અભિરૂચી ઉત્પન્ન થાય છે અને આવા પ્રસંગમાં જે ઉચ્ચાવિર્ભાવનાં અંકુર એના હૃદયમાં ડુટે છે તેનો આદર્શ યએલો નાયક એવા યોગ્ય સ્થાનનેજ વાચકની નજરે ચડતાં તરતજ તેને નમી પડે છે, તેને પૂજે છે અને આવા પૂજનથી પવિત્ર યએલો તેના હૃદયમાં કવિ આત્માના આવિર્ભાવનું પ્રતિબિંબ ખડુ થાય છે. બહારથી યુદ્ધિએ ઉપજાવેલી એની સૃષ્ટિ હૃદયમાં ઉતરે છે અને આવા કેટલાક પ્રયોગ પછી વાચકના હૃદયમાં ઉચ્ચ આવિર્ભાવની વિસ્તરેલી સૃષ્ટિ તેજ તેનું જીવન સામર્થ્ય બને છે. એવી રીતે કવિ વસ્તુની સંકળના કરવાની કળાનો ઉપયોગ કરી પોતાના આવિર્ભાવને યદ્યેચ ફળ વાળું કરે છે અને તે સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તેને માટે મુખ્ય વસ્તુના ઉદ્દેશની વિરૂદ્ધ કોઈ એવા પ્રસંગો ન યોજાય તેને માટે કેટલાક નિયમો બંધાયા છે આ સર્વ નિયમોનું બંધારણ કોઈક આવાજ સિધાન્તના ઉપર રચાયું છે. સિદ્ધાન્તનું જ આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરી નિયમની વિશેષતામાં ઉતરવું અહીં યોગ્ય નથી.

ત્રણ મુખ્ય રસનું પ્રથમ આપણે વર્ણન કરી ગયા ત્યાં આગળ કહેલું છે કે બાકીના સર્વરસ કવિત્વના પોષક નહીં છતાં તેમને કળા વિધાનમાં પોતાના ઉપયોગમાં લઈ કેટલીક વાર કવિ મુખ્ય ત્રણ રસના પોષક બનાવે છે. આ રસોને હમણાં જણાવ્યા તેવી રીતે મુખ્ય વસ્તુની સાથે સંબંધમાં આણેલી અનેક વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિના પ્રસંગોમાં યોજે છે અને અહીં એવા રસની યોજના તે મુખ્ય રસની પોષક બનવા સમર્થ થાય છે તેનું કારણ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે આ સ્થળે એક વાતનું સંચય કરવા જેવું છે. પ્રત્યેક દેશની કવિતાની વિશેષતાને માટે આગળ આપણે વિચારી ગયા કે કવિતા એ કવિઆત્માનો આવિર્ભાવ હોઈ પ્રત્યેક દેશમાં આત્મોદ્ઘાટનના ધોરણેજ કવિત્વનું સ્પુરણ થાય છે; પણ એ સંવેદેશમાં ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવવાળા કવિત્વના આ પ્રમાણનો તો સ્વીકાર છે. ઉચ્ચતાના અંશ પુરતોજ તેની કવિતામાં તદ્દાવતે રહેવાથી શૃંગાર, કરુણ અને વીરનું પ્રાધાન્ય પ્રત્યેક દેશમાં ફરતું રહેતું જોવામાં આવે છે: કળાના વિભાગમાં તો પ્રત્યેક દેશની ભિન્નતા આથી પણ વિશેષ રહે છે અને તે એટલી બધી કે વર્ષાતે કવિત્વનો મુખ્ય શુભના લક્ષણની સામર્થ્યતાને આપણે જોઈ તે ધૃષ્ટીકે વર્ષાતે દૃષ્ટિ બહાર જતી રહે છે. આ ભિન્નતાનાં કારણ સ્પષ્ટ છે: કવિત્વનું બં-

ધારણ નિર્મળ છે. મનુષ્યના આત્મ વિલાસના ઉપરજ એ ધોરણ અંકાયકું હોવાથી સર્વજ એમાં સમાવતા સમવાવનો સંભવ છે. આત્માની ઉચ્ચતાનો સ્વીકાર ગમે તે દેશમાં પણ સરખોજ થવાનો અને તેથી કવિતાના જીવન સંબંધે જાગ્યેજ ભિન્નતા રહે. ભિન્નતા માત્ર વિકાસના અંશના પ્રમાણમાંજ. વસ્તુતઃ સમાનતા. કળાએ કૃત્રિમતાનો ભાગ છે અને કૃત્રિમતા બાહ્ય સંસ્કારના ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક સંસારની યોગ્યાયોગ્યતાનું ધોરણ દેશકળાનુસાર રહેવાથી કળાના ભાગનાં ભિન્નતા અને ધણો વખત વિરુદ્ધતા પણ જણાય છે. પ્રત્યેક દેશના પ્રસંગો સરખા રહેતા નથી. કેળવણીની સ્થિતિ પણ સરખી હોતી નથી. જીવનના પ્રવાહ પણ સરખા હોતા નથી. હવા પાણીના ફેરને લીધે મનની કેટલીક ચંચળ વૃત્તિઓમાં પણ ભિન્નતા રહે છે, અને આર્થિક સંપત્તિના ઉપર પણ વિલાસનું ધોરણ પ્રત્યેક દેશમાં ફરતું જાય છે. લાંબા વખતના પરિચયના પ્રમાણમાં પણ પ્રત્યેક દેશની સાધારણ વૃત્તિઓમાં ભિન્નતા જણાય છે. આવાં અનેક કારણને લીધે જે ભાગમાં કળાના અંશ વિશેષ છે તે ભાગમાં અત્યંત ભિન્નતા દેખાય છે. મુખ્યત્વે કરીને કળાના આપણા છેલ્લા બે ભાગમાં પ્રત્યેક દેશની કવિતાને ધણાજ જૂઠા રૂપમાં જોઈશું. વસ્તુની સંકળના કરવાની કળા, ભાષા અને શૈલીને પીપ્પલાની કળા એ સર્વમાં ભિન્નતા સ્વભાવેજ રહે અને એક દેશની આ કળાને બીજા દેશમાં એકદમ અનુકરણથી તાણી લાવવાનો પ્રયત્ન કેવળ હાસ્યજનક અને નિરર્થક નીચડે તે પણ સ્વાભાવિક છે. તેમજ એક દેશમાં જ્યારે સંસારનાં સ્વરૂપ અત્યંત ફરતાં જાય ત્યારે કળાવિમાન પણ એટલા પ્રમાણમાં બદલાતું જાય એ અનિવાર્ય છે.

કળાના આ વિભાગમાં તર્ક શક્તિની ઘણી આવશ્યકતા છે. વસ્તુની પસંદગી કર્યા પછી તેમાંથી આખું ચિત્ર ઉછી કરવામાં કવિની અનેક શક્તિયો કામે લાગે છે તેમાં તર્ક (Imagination) મુખ્ય ભાગ લે છે. એકી વખતે કવિને પોતાની વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી વાચકની સમક્ષ કેવા રૂપમાં તેને, મુકવી એ વિચારવાને એની અંતર ચક્ષુ પ્રથમજ પોતાની મનોમય સૃષ્ટિમાં સર્વ વ્યવહાર ખડો કરી જીવે છે એ ચોખ્ખો અને સ્પષ્ટ વ્યવહાર એને સંતોષ કારક થાય ત્યારેજ તેનું ચિત્ર પણ સ્પષ્ટ અને ચિત્તાર્થક રીતે લખાણમાં દોરી શક્ય છે. જ્યાં કવિની મનોસૃષ્ટિ માંજ વસ્તુ અસંકલિત અને અવ્યવસ્થિત હોય ત્યાં એ અવ્યવસ્થા એના લખાણમાં પણ ચિત્રિત થાય છે. લખાણમાં જ દોષ દોષ છે તે ધણી વખત કેટલાક માણસ ભાષા ઉપર ઢોળવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ વસ્તુતઃ દોષ એના પોતાના વિચારમાંજ છે. કવિ નહીં છતાં કવિની સૃષ્ટિ રચવાનો દાવો કરનાર લેખકો આજ દોષને પાત્ર છે અને જે વસ્તુસ્થિતિ તેઓ પોતે જોઈ શકતા નથી તે વાચકની નજરે તરતજ ચડે છે. વખતે આવા દોષ દાંકવાને મથન કરતા એવા લેખકો એમ પણ કહેવાને હિંમત કરે છે કે એમના તર્ક હાલના જમાનાના લોકના કરતાં બહુજ આગળ વધેલા છે અને તેથી વાચક તેમાંનું અઢળું કરી શકતા નથી. આ દલીલ તદ્દન ખોટી છે; ચોખ્ખો વિચાર સાધારણ કેળવણીના માણસની પુહોમાં ઉતર્યા વિના રહેતોજ નથી વાચક અને લેખકના આત્માના વિકાસ ક્રમમાં અંતરને લીધે કદી તેમું હૃદય તેનો સ્વીકાર ના કરે પરંતુ પુહિને તે માણ થશેજ. આપણે ઘણી વખત જોઈએ છીએ કે કેટલાક માણસો વિવાદમાં દલીલોની સ્પષ્ટતાને લીધે નિર્વાક બની પરાજય પામી ઉભા રહે છે. પરંતુ વિવાદનાં ફળ રૂપ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવા ના પાડે છે; કારણ કે તે ફળ તેમનું હૃદય

સ્વીકારી શકતું નથી. બુદ્ધિ અને હૃદયની આવી વિરૂદ્ધ સ્થિતિ ધણી વખત અનુભવમાં આવી છે. કેવળ અવ્યવસ્થિત અને ગોંટાળા વાળા ઉત્કૃંષ્ઠ અને ગાંડા ઉન્માદે ચટ્ટા તર્કના ઘોડાને બુદ્ધિની લગામ ચઢાવી નહીં શકે તો તે વાચકનો દોષ નથી. આ તર્કનું કળાના આ ભાગમાં એટલું જોર છે કે કેટલાક તો કવિતાના લક્ષણની કેવળ તર્કમાં જ સમાપ્તિ કરે છે. ખરી રીતે જોતાં તર્કતો કવિતાના કળાવિધાનમાં એક સાધનજ છે.

વળી આ કળાવિધાનમાં કેવી વસ્તુ સંકળતાને સ્વચ્છંદે યોજે છે, અને તેમ કરવાની તેને જરૂર પણ છે તેથી કેટલાક અમાત લોક કવિને જૂઠાજ કહી તેમની મદા પવિત્ર અને બોધદાયક સૃષ્ટિના તરફ કેવળ દુર્લક્ષ રહે છે. કવિતાનું ખરૂં રહસ્ય, સંમજનાર આવો દોષ કવિ કે કવિતા ઉપર મૂકી શકેજ નહીં એક વખત અમુક વસ્તુની ખોટી દૃષ્ટિ બંધાઈ એટલે પછી પોતે વિચારમાં અરુપ્પલિત છે એમ માનનાર દુરાગ્રહીઓનીજ આવી દલીલ છે.

કળાના ત્રિજા વિભાગ ઉપર આવતાં આપણે શૈલી અને ભાષાનો વિચાર કરવાનો છે. શૈલીને અંગ્રેજીમાં સ્ટાઇલ (Style) કહે છે અને ઘણું કરીને પ્રત્યેક વ્યક્તિની સંવિશેષતાનો રંગ શૈલીમાં લાગે છે અને ગમે તેવા અનુકરણમાં પણ શૈલી લેખકની પોતાની છાંટ આવી જાય છે. કવિતામાં કળાના આ ભાગને પ્રસાદ એવું નામ આપવામાં આવે છે અને એ પ્રસાદનું સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે વર્ણન છે. શુષ્કેન્ધનામિવત્ સ્વચ્છન્નલયત્ સહસૈવ યઃ વ્યામોલ્લસ્યત્ પ્રસાદો સૌ સર્વત્ર ત્રિહિતસ્થિતિઃ । કાવ્ય પ્રકાશઃ । ધ્રુતમાત્રા વાક્યાર્થ કરતલ ચદરમિવ નિવેદયંતી ઘટના પ્રસાદસ્ય. । રસ-ગંગાચર । સૂકા લાકડામાં પ્રસરતા અગ્નિની પેડે અને સ્વચ્છ જળની પેડે સહસાજ ખીજમાં પ્રવેશ કરી સર્વત્ર ફરી વળે છે તે પ્રસાદ. વાચકનામાં કવિનું વાક્ય સૂકા લાકડામાં પ્રકટાતા અગ્નિની પેડે ત્વરિત વેગવાળું અને સ્વચ્છ જળના જેવું પવિત્ર અને શિતળ ભાવ પ્રસારતું હોવું જોઈએ અને આવી શક્તિવાળી વાક્ય રચના તેજ કવિની કુશળતા છે, એ કવિ શૈલીનો પ્રભાવ છે. સાંભળતાં વાતજ વાક્યનો અર્થ હથેળીમાં મુકેલા ખદર ફળની પેડે સ્પષ્ટ કરો દેખાડનારી ઘટના તે પ્રસાદ. આ પ્રસાદનું માધુર્ય અને અર્થની સરળતા ધણી જ મોહક હોય છે અને કવિની કૃતિમાં તે વાચકને બદ્ધ લક્ષ કરે છે. ઉચ્ચ ભાવનું ન્યારે પ્રસાદ વાળી વાણીમાં આલેખન થાય છે ત્યારે તે કવિજગતમાં પ્રતિજ્ઞાને પામે છે. કળામાં પ્રસાદ વધારે અગત્યનો ભાગ છે, અને તે જોડે ધણી અભ્યાસ અને વાચનથી કેટલેક અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે છતાં એનું ખરૂં સામર્થ્ય તો કવિમાં નિર્સર્ગજ રહે છે. મેળવેલી કુશળતા સ્વાભાવિક પ્રસાદના જેવી મધુર હોઈ શકતી નથી. વાલ્મિકિ, કાલિદાસનો પ્રસાદ સંસ્કૃતના અભ્યાસકને સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રસાદમાં વ્યાકરણાદિ સર્વ નિયમને અનુસરી સરળતાથી અર્થની ઉત્પત્તિ કરવાની છે. કવિનો કૃતિ ભાષાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકતી નથી, તેમ કરતાં અર્થની ઉત્પત્તિ નહીં થતાં ઉગ્રટો વિચારનો ગોટાળો જ રહે છે અને તેથી પ્રસાદને નામે પ્રમાદનો જ જમાવ થાય છે. કેટલાક ગુજરાતી લેખકમાં આવો પ્રમાદ આજ કાલ ધણો વધી પડ્યો છે. સર્વ નિયમનાં બંધન તોડી ઉત્કૃંષ્ઠ લખાણ લખવામાં જ મ્હોટામ મનાવા લાગી છે ।

તેમાં કવિત્વનો તો સંભવ નથી જ અને કળાની પણ મોટી હાની થાય છે. બન્ને રીતે એવા સર્વ નિયમનો અનાદર કરતા લખાણને કવિતા કહેવરાવવાનો હક નથી. તે કવિતા રૂપે કદિ લેખાશે પણ નહીં. નિયતિ નિયમ વિરાહિતા. તે બાપાને અંગે નહીં પણ પ્રતિભાને અંગે ચોક્કસ વાક્ય છે. વસ્તુની સંકળનામાં કવિ સાધારણ સંસારના જ નિયમની શૃંખલામાં બંધાય રહેવા યોગ્ય નથી. નવી સૃષ્ટિની રચના એ કવિનું પ્રધાન કાર્ય છે તેથી નવી સૃષ્ટિની રચનામાં જૂની સૃષ્ટિના નિયમમાંથી વખતે બહાર જવું પડે તેવે પ્રસંગે નિયમ વિરત્ત કવિની કૃતિ થાય તો તે દોષિત નથી. પણ એ નવી સૃષ્ટિ સમજાવવાનાં જો, બાપાનાં સાધન ને સર્વ લોકને પરિચિત અને નિમમિત હોવાંજ જોઈએ, નહીં તો જે ઉદ્દેશ અર્થે બાપાને યોગવાની છે તે ઉદ્દેશની જ એમાં અવગણના થાય છે એટલે બાપાને અંગે સર્વ નિયમ અને સર્વમાન્ય રૂઢીનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. નિયતિ નિયમ વિરાહિતા. એ સૂત્રનો અર્થ જો બાપાને જ અંગે સ્વીકારવામાં આવે તો પછી એજ સાહિત્યકાર તદ્દવૈષી શબ્દાર્થો એ વાક્યથી નિયમાનુસાર શબ્દ અને અર્થના ગુણ દોષની જે વ્યવસ્થા કરી છે તે વિચાર શૂન્ય બનવા જેવી છે. આપણે આગળ વિચારી ગયા કે વસ્તુ અને તેની સંકળનાના નિયમ બાંધી શકાય તેમ નથી. એ કાર્ય કવિની બુદ્ધિ ચતુરતાનું હોય વ્યક્તિ પરત્વે બિજાતાવાળું છે અને તેને મર્યાદામાં રાખવું એ કવિતાનીજ અવગણના કરવા જેવું છે.

અમુક કાવ્ય પ્રસાદવાળું છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે બાપાની મધુરતાનો પણ આપણા વિચારમાં સમાવેશ થઈ જાય છે અને તેટલા પુરું પ્રસાદમાં શૈલી અને બાપાનું સંમિશ્રણ છે. આટલું મિશ્રણ બાદ કરીએ તો બાપાનો જુદો જ વિચાર કરી શકાય તેમ છે. બાપાના આ ભાગ ઉપર આપણું અલંકાર શાસ્ત્ર રચાયું છે. (આગળ ચાલુ.)

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

પ્રણવવાદ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

મગવાનદાસની અનેક પૃષ્ઠાઓના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ 'જથ્થાબુ' હતું કે- આધુનિક કળામાં જે સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે, તે સિવાય વેદ, પુરાણ, ત્રિશ્વનશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્રો અનેક વિષયોના પ્રાચીન ઋષિઓ અને દેવોના રચેલા સુબૃહત ગ્રંથો અપ્રસિદ્ધપણે સરયુનદીના તીરે રહેનારા પડીતોના ધરમાં પડ્યા છે. જ્યારે તેઓને સંપૂર્ણગાન પ્રકાશક સંકળ શાસ્ત્રોની યાદી લખાવવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેઓએ ગોમિલ' અપી પ્રણીત શાસ્ત્રાનુસંગ નામના ગ્રંથમાંથી નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગ્રંથોની યાદી ઉતારાવી હતી.

૧. રાખ્દ શાસ્ત્ર.

નામ
૧ બ્યાકરણ-સૂત્ર
" બાખ્ય

કર્તા
મહેશ્વર
નારદ

શ્લોક સંખ્યા.
૧૦૦૦૦૦

૨ કાશ-નિરૂક્ત-સૂત્ર	ગણેશ	૫૫૦૦૦
" બ્રાહ્મ	શૈવ	
૩ હદઃ-હંદાર્થેવ	વિષ્ણુ	૧૭૨૦૦૦
૪ જ્યોતિષ-બૃહદ્વાંકપદ્ધિ	સૂર્ય	૧૦૦૦૦૦
૫ શિક્ષા-સૂત્ર	મહેશ્વર	૮૦૦૦૦
" બ્રાહ્મ	નારદ	
૬ કલ્પ-વ્યવસ્થાનુબેદ	દેવી	૨૪૮૦૦૦
		<hr/>
		૭૬૫૦૦૦

૧ દર્શન શાસ્ત્ર.

૧ વેદાન્ત-પ્રાહ્લિક્ષપદીપ	બ્રહ્મા	૪૩૬૦૦૦
૨ સાંખ્ય-અનુભવ	મરિચિ	૩૦૮૦૦૦
૩ ન્યાય-પ્રમાન્તરિક્ષ	સ્વયંભૂ	૨૧૫૦૦૦
૪ મીમાંસા-અર્થપ્રકાશ	અગિરા	૨૦૫૦૦૦
૫ વૈશેષિક-દર્શાનુભવ	કતુ	૨૭૫૦૦૦
૬ યોગ-પ્રત્યાજિતાર્થેવ	અમન	૧૫૦૦૦૦
		<hr/>
		૧૫૮૮૦૦૦

૩ સ્મૃતિ.

૧ મનુસ્મૃતિ.....	૨૪૦૦૦
------------------	-------

૪ વેદ.

૧ ઋક્સંહિતા.....	૪૩૨૦૦૦	ઋચાઓ
૨૮ બ્રહ્મણ્યો.....	૭૫૦૦૦	શ્લોક
૪૨ ઉપનિષદો.....	૨૦૦૦૦૦	"
૨ યજુઃસંહિતા.....	૨૫૦૦૦૦	ઋચાઓ
૨૨ બ્રહ્મણ્યો.....	૧૦૦૦૦૦	શ્લોક
૧૦ ઉપનિષદો.....	૧૦૫૦૦૦	"
૩ સામસંહિતા.....	૬૦૦૦૦૦	ઋચાઓ
૨૧ બ્રહ્મણ્યો.....	૧૫૦૦૦૦	શ્લોક
૮૦ ઉપનિષદો.....	૨૦૦૦૦૦	"
૪ અપર્વ સંહિતા.....	૩૦૦૦૦૦	ઋચાઓ
૧૧ બ્રહ્મણ્યો.....	૮૦૦૦૦	શ્લોક
૫૨ ઉપનિષદો.....	૧૦૦૦૦૦	"
		<hr/>
		૨૫૮૨૦૦૦

૫ ઉપવેદ.

૧ આયુર્વેદ—અકાનુંવેદ	સનક	૩૯૨૦૦૦
૨ ધનુર્વેદ—પ્રવેશાશ્રમકાચ	પ્રચેતા	૬૬૦૦૦૦
૩ ઝીન્ધવૈવેદ—સ્વર્ણનુંવેદ	નારદ	૧૩૬૦૦૦
૪ કારવ્યોપવેદ—સિદ્ધાન્તોપન્યસ્ત	અશ્વનીકુમાર	૪૩૨૦૦૦
૫ કામશાસ્ત્ર—દેહિતનુભાવ	પુલસ્ત્ય	૧૫૦૦૦૦
		૧૪૧૦૦૦૦
		૬૩૮૦૦૦૦

ઉપર્યુક્ત પ્રકારનાં પુસ્તકો પૈકી કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો હજી પણ કેટલાંક પડિતો પાસે પ્રત્યક્ષ છે, એમ પડિત ધનરાજે કહેવાથી પ્રસંગોપાત્ત શ્રીમાન્ ભગવાનદાસે તેનો નોંધ કરી રાખ્યો છે. તેવાં કુલ પુસ્તકો ૭૨ છે. ગુજરાતી પાઠકોના કૌતુહલની શાન્તિ માટે, તે સકળ યાદી આ રચણે પ્રગટ કરવાનું ઉચિત જણાય છે.

પુસ્તકોનાં નામ	શ્લોક સંખ્યા	કયા પડિત પાસે છે	રચણ.
૧ માહેશ્વર સૂત્ર—વ્યાકરણ	૨૪૦૦૦	પડિત ગૌરીશંકર તારાપુર પ્રમુખે હપરા	
૨ નારદીય બ્રાહ્મ્ય „	૬૨૦૦૦	„ „ „	
૩ વૈશેષિક સૂત્ર, હપ્રકરણ		„ „ „	
૪ „ „ બ્રાહ્મ્ય, લાટયાવન કૃત.		„ „ „	
૫ „ „ પ્રશસ્ત પાદકૃત.		„ „ „	
૬ „ „ વૃત્તિ, બારદાજ કૃત.		„ „ „	
૭ શિવબ્યાયરણ.		„ „ „	
૮ શિવશિક્ષા.		„ „ „	
૯ હંદસાસ્ત્ર, ગણેશકૃત.		„ „ „	વાર્ધસ, ગુજરાતી સભા તરફથી સંપ્રેમ ભેટ
૧૦ જ્યોતિષ, સર્વકૃત		„ „ „	
૧૧ ઠંડપ, શકિતકૃત.		„ „ „	
૧૨ નિરૂક્ત, શેષકૃત.		„ „ „	
૧૩ અધ્યયનદાસ—સંસ્કૃત સાહિત્યનો: ઇતિહાસ;			
ગોમિલ કૃત.		„ „ „	
૧૪ યોગોપદેશ અથવા યોગોદય, બાર્ગવકૃત.		„ „ „	
૧૫ ન્યાય શાસ્ત્ર.		પડિત હરિદત્તશાસ્ત્રી. બટવલ બજાર, નેપાઠ.	
૧૬ અષ્ટાદશ પુરાણો અથવા મહાવિષ્ણુનાં			
અષ્ટાદશ ઈરણો.		પડિત બલદેવ ગિરિનાદત્ત. બરૌલી, ગોરખપુર	

૧૭ „ દીકા, ગોબિલકૃત		
૧૮ મહાભારત		„
૧૯ „ દીકા, ગોબિલ કૃત		„
૨૦ કાવ્યશાસ્ત્ર	પંડિત મનોહરદત્તશુક્લ. કનકપુર. અસ્તિ.	
૨૧ સાંખ્યસૂત્ર, કપિલકૃત, ૭૦૦૦	„	„
૨૨ રત્નાનુદેશિની, રામાયણ ઉપર દીકા, વિશ્વામિત્ર કૃત.		„
૨૩ પતંગજલિકૃત મહાભાષ્ય.	પંડિત ચંડીદત્ત. શિશ્વા, અસ્તિ.	
૨૪ નિત્યાર્ણવ.	„	„
૨૫ ક્રિયાનુવાદ, પ્રકરણ ૪ ૧૪૦૦૦ ગાલવ કૃત.	„	„
૨૬ આચાર ભાષ્ય, ભગવદ્ગીતા ઉપર	પંડિત યમુનાપ્રસદ. બંસી, અસ્તિ	
૨૭ બુદ્ધકૃત ભગવદ્ગીતા ઉપર ભાષ્ય	„	„
૨૮ ગોબિલકૃત „ „	„	„
૨૯ સંગીતપ્રભા. ૨૭૦૦૦	„	„
૩૦ ન્યાયસૂત્રવૃત્તિ, ભારદ્વાજકૃત, પંડિત ગયાદત્ત કાલધર પ્રસાદ—ગોરખપુર.		
૩૧ પતંગજલિકૃત મહાભાષ્ય.	„	„
૩૨ વેદો	„	„
૩૩ „ ભાષ્ય, ઇન્દ્ર કૃત,	„	„
૩૪ „ રહસ્ય, અક્ષા કૃત.	„	„
૩૫ „ ભાષ્ય, બાહ્યાયણ.	„	„
૩૬ સાંખ્ય પ્રવચન કારિકા, ૨૦૦૦૦૦	„	„
૩૭ „ „	પંડિત ઇશ્વર દત્ત	„
૩૮ „ „	અસ્તિના રાજ	અસ્તિ
૩૯ અક્ષસૂત્ર ઉપર બૌદ્ધાયન વૃત્તિ. .	„	„
૪૦ „ „	પંડિત ગોરીશંકર.	રામનમા, હપરા,
૪૧ અક્ષસૂત્ર ભાષ્ય, બાહ્યાયણ કૃત, ૮૦૦૦૦	„	„
૪૨ ગીતા ચંદ્રિકા, વાસુદેવકૃત, ૩૦૦૦	„	„
૪૩ બાણપ્રદીપ, દ્રોણાચાર્યકૃત, ૨૫૦૦૦	„	„
૪૪ સિદ્ધાન્ત ચંદ્રિકા, મહાભારત દીકા, વાસુદેવ કૃત, ૪૦૦૦૦૦૦	„	„

૪૫ શિષ્યપંચાંશ.	પંડિત જગદીય ચરણુ. નાતન્વા, નેપાલ
૪૬ પ્રણવવાદ ગાઝ્યાણુ કૃત, ૧૬૦૦૦	" "
૪૭ યોગવાસિષ્ઠ, ૬૬૦૦૦ (દાલમાં પ્રસિદ્ધ યોગવાસિષ્ઠમાં ૩૨૦૦૦ શ્લોકો છે.)	" "
૪૮ યોગદર્પણુ, ગાઝ્યાણુ કૃત, ૪૦૦૦	પંડિત રામપ્રતાપ. સૌનારા, અસ્તિ.
૪૯ યોગરત્નાકર, યુક્તસ્થ કૃત, ૮૦૦૦	" "
૫૦ શાસ્ત્રાનુભવ, ગોમિશ કૃત, ૬૦૦૦	" "
૫૧ ઇતિહાસ યૌગિક, શૈનકકૃત, ૮૦૦૦	" "
૫૨ ઇતિહાસ સમુચ્ચય, વિશ્વામિત્ર, ૧૪૦૦૦	" "
૫૩ વિધિરત્નાકર, શિવકૃત, ૨૦૦૦	" "
૫૪ ઇતિહાસોદય, કર્દમકૃત, ૧૬૦૦૦	" "
૫૫ પ્રકૃતિખંડ શ્રીકૃષ્ણ કૃત, ૧૨૦૦૦	" "
૫૬ ધર્મરત્નાકર, અવતાર વિશે નારદ અને શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ, ૭૦૦૦	" "
કેટલાક મર્યાદા.	પંડિત મનોહરદત્ત. શ્યામપુર પટણા, નેપાળ.
૫૭ વર્ણવાદ, ચંદ્રમતિ કૃત. ૯૦૦૦	લાક્ષરત્ન સેનસિંહ અસીના રાજા } અસ્તિ.
૫૮ માહેશ્વરબાકરણુ ઉપર માહેશ્વર બાખ્ય. ૪૦૦૦૦૦	" "
મીમાંસાનાં કેટલાંક પુરાકા.	પંડિત શિવ મંગલ. રૂદ્રપુર, અસ્તિ.
૫૯ પ્રણવાર્ણવ, ૨૦૦૦૦૦	પંડિત ચંડિકા. ગોરખપુર.
૬૦ પ્રણવવાદ.	પંડિત મનુદેવ પરમેશ્વરદત્ત, હરદોઈ, ગોરખપુર.
૬૧ કાવ્યામૃત, જમદગ્નિકૃત, ૧૦૦૦૦	પંડિત મનોતદત્ત શાકદીપી, જુવા, ગોરખપુર.
૬૨ કાવ્યસિન્ધુ, વાસુદેવ કૃત, ૭૫૦૦૦	" "
૬૩ કાવ્ય દર્પણુ, " ૩૦૦૦૦	" "
૬૪ " " ૫૦૦૦	" "
૬૫ બાવસિદ્ધાન્ત મર્મકૃત, ૩૨૦૦૦ (અગોળ શાસ્ત્ર)	પંડિત રમાનાથ. દોલપુર, સુલતાનપુર.
૬૬ અર્થપ્રદેશ (ધર્મશાસ્ત્ર) કર્મપદકૃત.	" "
૬૭ યેગ વાસિષ્ઠ.	પંડિતશ્રી હર્ષ રકનાખોર. ગોરખપુર.
૬૮ પ્રણવવાદ.	પંડિત ગિરિજાદત્ત. બરોલી, ગોરખપુર.
૬૯ પાતાલ વિજય કાવ્ય, પાણિનિકૃત,	પંડિત વૈકુન્ઠનાથ કાલીચરણ. કલેશ્વર, ગોરખપુર.
૭૦ દર્શનોદય. ગોમિશકૃત. ૧૦૦૦૦	પંડિતકુંજબિહારી. બલહાર કલ્યાણ અસ્તિ.
૭૧ અઘસૂત્ર (૧૦૦૦૦) બહોણુયબાખ્ય સહિત (૮૦૦૦૦)	" "
૭૨ ન્યાયસૂત્ર, હપ્રકરણુ.	" "

(શ્રીમાન બગવાનદાસે આ પુસ્તક ધનરાજ પાસેથી લખી લીધું છે.)

૧ હાપરયુગ	= ૮૬૪૦૦૦ વર્ષો.
૧ કલિયુગ	= ૪૩૨૦૦૦ વર્ષો.
<hr/>	
૧ ચતુર્યુગ	= ૪૨૭૭૦૦૦૦ વર્ષો.
૧૦૦૦ ચતુર્યુગ	= ૧ વિયુગ.
૧૦૦૦ વિયુગ	= ૧ મહાયુગ.
૧૦૦૦ મહાયુગ	= ૧ કલ્પ.
૭ કલ્પ	= ૧ મહાકલ્પ.
૧૪ મહાકલ્પ	= ૧ ચક્ર.
૧૪ ચક્ર	= ૧ નિષ્ઠ,
૧૪ નિષ્ઠ	= ૧ મનુ.
૨ મનુ	= ૧ મન્વન્તર.
૧૪ મનુ અથવા ૭ મન્વન્તર }	= ૧ મહામન્વન્તર.
૭ મહામન્વન્તર	= ૧ નિષ્ઠ.
૭ નિષ્ઠ	= ૧ ચાર્ધ્ય.
૭ ચાર્ધ્ય	= ૧ દૈવ.
૭ દૈવ	= ૧ વિનિહિત ચક્ર.

બ્રહ્માણ્ડ ચક્ર.

૭ શ્લોકો સહિત સર્વ	= ૧ બ્રહ્માંડ જે આપણ પ્રદેશમાં રહ્યો કરે છે.
તેના નિયંત્રતા અને અધિષ્ઠાતા હૃંશ્વર કહેવાય છે.	
૭ બ્રહ્માંડ	= ૧ જગત્ જેના નિયંત્રતા અને કર્તા હારિ કહેવાય છે.
૧૦૦૦ જગત્	= ૧ વિશ્વ, જેના નિયંત્રતા અને કર્તા શિવ કહેવાય છે.
૧૦૦૦ વિશ્વ	= ૧ મહાવિશ્વ, જેના નિયંત્રતા અને કર્તા પરમેશ્વર કહેવાય છે.
બે સંખ મહાવિશ્વો	= ૧ લોક, " " " "
એક મહાસંખ લોકો	= ૧ મહાલોક, જેના નિયંત્રતા અને કર્તા મહેશ્વર કહેવાય છે.
૧૦૦૦ ૫૪ મહાલોકો	= ૧ સંસાર, જેના નિયંત્રતા અને કર્તા મહાવિષ્ણુ કહેવાય છે.

વસ સુધી સુંદર રહે છે. આવી નીચી વસ્તુને નીચીની જોવાની જગ્યામાં જાણકથી દેહ પર્વત સર્વ પ્રાણીઓમાં દેખાય છે આંજ તે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર—

મનુષ્યના મનની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે તે ધણું ખડું પોતાને પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં અસંતુષ્ટ રહે છે. તેને અનેક પ્રકારની જરૂરીયાતો હોય છે. તેમાંની ધણી ખરી દેહ સંબંધી હોય છે. પ્રાણી વર્ગનાં ધણાંને આ વાત લાગુ પડે છે, પ્રાણીઓને ધણી વખત જગતની કોઈ ચોક્કસ સ્થિતિનું એક સરખું ધ્યાન લાગે છે. જેમકે—માંકડાંને પોતાને પૂછી ન હોયતો સાર, પોતે માણસના જેવાં હોય તો કેવું સાડું ? જેમ જેમ જરૂરીયાતો વધતી જાય છે તેમ તેમ પૂરુંપણે નહિ તો પણ કેટલેક અંશે તે સમજતો થાય છે. માંકડાની પૂછી નાની થતે થતે આખરે પૂછડા વગરનાં માંકડાં પણ જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાય છે.

એક સમય એવો હતો કે હિંદુસ્થાનનાં મનુષ્યો હિંદુસ્થાનને જ જગત સમજતાં હતાં તે પછી તેની મર્યાદા વધતાં વધતાં આજ એવો કાળ પ્રાપ્ત થયો છે કે એકાદ નાનું બાળક તે કલ્પનાને હસી કાદશે. એક સમય એવો પણ આવશે કે જગતમાં એવા સેકડો ખડો મળી આવશે. હવે આપણે શોધ કરવાનો માર્ગ જ નથી એટલે સુધી જ્યારે પૃથ્વીના શોધની મર્યાદા પહોંચે ત્યારે પણ મનુષ્યની જરૂરીયાતો પૂરી પડનાર નથીજ; તે ખીજ પણ જુદા જુદા પ્રકારના શોધ કરતી રહેશેજ; સોનાના લોભથી અગર વ્યાપારને બહાને પણ કોઈ પ્રકારે ને પોતાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખશેજ, મતલબ દિનપ્રતિદિન તેની જરૂરીયાતો વધતીજ રહેવાની. પ્રાણીની ઉમરની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં નહીં પણ તેના શુભના પ્રમાણમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. ક્રાંતિ—એ જગતનો નૈસર્ગિક ગુણજ છે. ક્રાંતિનો વિચાર સર્વ પ્રાણીના મનમાં સર્વદા ધોળાયાં કરે છે; અને તેનું કંઈને કંઈ પરિણામ આવે છે જ એમ ઉત્ક્રાંતિવાદ અને પરિણામવાદ કહે છે.

આપણી જરૂરીયાતો દેહ સંબંધી છે—આ દૃશ્ય જગતના બહારની છે—કલ્પના શક્તિની મર્યાદા જ્યાં સુધી પહોંચી છે અને પહોંચશે તેની પણ પેલી બાજુની છે. તે કદી પણ પૂરું થનાર નથી. હું એક વખતે એક સાહેબને ઘેર ગયો હતો, ત્યાં એક નાનું બાળકનું રમકડું મેં જોયું, તે રમકડું એક વેંતભર નળી હતી ! પણ તેમાં કેવી મજા હતી ! તેમાં રેડિયમ ભરેલું હતું, તે નાચતું હતું; તેના કુવારા એક સરખા ઉપર આવતા હતા. તે સાહેબ ચાઆશ હતો; તેને મેં પૂછ્યું ‘આ કુવારા ક્યારે બંધ રહેશે’ ? તે જોઈયો ‘બંધ રહેશે પણ ત્યારે તે કોણ જાણે.’ યોભને કે નહિ એ પણ કોણ કહી શકે ? પચીસ વર્ષ ! હું કદી શકતો નથી. એટલે તે લાંબો વયત ચાલુ રહેશે. જેમ આ જરૂરીયાતોના સંબંધી તેમજ મનુષ્ય આ પૃથ્વી પરની વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં કરતાં, પોતાનો વિચાર કરવા માંડે છે એટલે તેને અહંભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેના આત્મા અને પરનું જ્ઞાન થવા લાગે છે એટલે નીતિનો પ્રશ્ન તેના આગળ ઉભો થાય છે. નીતિ ખરેખરી રીતે જોતાં તો આત્મ વિષયક નહીં પણ પરવિષયક છે. એમ કરતાં કરતાં આખરે તેનો વિચારધર્મ પર આવી પહોંચે છે.

આ ચાર માર્ગ પર રહીને, કોઇ અદસ્યવસ્તુ તરફ, કોઈ અદસ્યતત્ત્વ તરફ, કોઇ અસ્યેય શક્તિ તરફ પોતે જાય છે, ત્યાં પોતે ક્યારે પહોચશે કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી, પણ તે દિશામાં પ્રયાણ કરે છે એવો નક્કી.

ધર્મ વિષયક કલ્પના પ્રત્યેક મનુષ્યની જુદી જુદી હોય છે, કોઇ દેવને માનીને દેવજો બાંધીને, કોઈ સાધુ સંતોનાં દેવજ કલ્પીને, કોઈ પ્રાર્થના મંદિરો સ્થાપીને ઉપાસનાની વૃદ્ધિ કરે છે. પણ જો કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—‘તમારું દેવજ ક્યાં છે ? તો હું એને નહીં કહું કે ત્યાં બજારમાં ચાર બિંતોથી વીંટાયેલું છે તે મારું દેવજ છે; પણ હું કહીશકે મારા દેવજને દિશા રૂ. ૧ દિવાલો છે, ઉપર આકાશ રૂ. ૧ છત છે, નીચે જમીનનો ગાદીઓ છે. એવું મારું વિશ્વરૂપ દેવજ છે મારા ધર્મને નામ નથી. ચારે બાજુએ દેખાતું જગત અને તેની પાર પણ કલ્પનાસૃષ્ટિ એ સર્વની પાર જે કંઈ છે તે મારા ધર્મનો પાયો છે.

એક કાળ એવો હતો કે તે સમયે એક ધર્મના લોક બીજા ધ ના લોક સાથે સ્પર્શ પણ કરતા નહિ. પાશ્વળથી એક કાળ એવો આવ્યો કે તેમને માત્ર રોટી વ્યવહારમાં સામેલ કરતા નહિ. હાલ જમાનો એવો આવ્યો છે કે એક ધર્મના નિશ્ચાન નીચે સર્વ લોક એકત્ર થાય, તેમના વિરોધનાં મૂળ નષ્ટ થાય, તે માટે પ્રયત્ન ચાલુ થયા છે પરિસ્થિતિજન્ય ઐક્ય કરે છે, અનાયાસે જે પ્રયત્ન ચાલે છે તે સફળ થવાનું જોઈએ. આ અપ્રસ્તુત છે એમ જાણી જો કોઇ તેનાથી વિરુદ્ધ જાય તો તેનું કાંઈ વળવાનું નથી, એટલું જ નહિ પણ આગમી ચાલી જતી હોય તેને ચોખ્ખી પાછી વાળવાને માટે ખેંચનાર મનુષ્ય જેમ તેની ગતિની દિશામાં ખેંચાઈ જાય છે તેવીજ તે માણસની સ્થિતિ થશે. હાલની પરિસ્થિતિ પરથી જો તે કોઈ પણ કેન્દ્ર તરફ ખેંચાતો હોય તો માત્ર ઐક્યનાજ કેન્દ્ર તરફ; પ્રેમ તરફ તેનામાં પ્રેમ ધર્મજ દાંખલ થયો એમ જણાય છે. જગતમાં અદસ્ય તત્ત્વ જેવું જે કંઈ છે તેને કોઈ ઇશ્વર, કોઈ આત્મા, કોઈ તેજ, કોઈ શક્તિ વગેરે વગેરે નામ આપે છે. જમે તેમ હોય, પણ હું તેને પ્રેમનું નામ આપું છું. ‘પિતાસિલોકસ્ય ચરાચરસ્ય ખાપ કિંચા પ્રેમ. આ વિષયનો વિચાર તેજ ધર્મ વિચાર—આ સમયે સ્વાર્થ નહીં પણ સહ-શુભની આવશ્યકતા છે.

ઈશ્વરે બિન્ન બિન્ન દેશને બિન્ન બિન્ન પ્રકારની બક્ષીસ આપેલી છે. કોઈ દેશ પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં વચ્ચે પ્રતિની શોધ કરી રહ્યો છે.—કોઈ અધ્યાત્મિક માનસશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલો છે, કોઈ નીતિ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે, પણ ધર્મના ખરાચિખરે પહોચેલો દેશ જો કોઈ પણ હોય તો મારો પ્રિય હિંદુસ્થાન ! બાઈબિલ, કુરાન, આદિ ધર્મશાસ્ત્રો અનેક છે, પણ હિંદુ-સ્થાનનાં પુરાણ મનુષ્યોને જેટલાં તલ્લિલ કરે છે તેટલાં અન્ય કાંઈ શાસ્ત્રો કરતાં નથી. કારણ તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારના વિચાર છે, અલંકાર છે, અને પ્રેમના પાય છે.

હિંદુસ્થાનનો કોઈ મનુષ્ય ધ્રુવ તરફ જોઈ રહેતાં વિચાર કરે છે કે આ ધ્રુવ અહિંજ હશે છે, કદિ પણ હાલતો નથી, તે સ્થિર છે; પણ મારું જીવિત માત્ર અચળ છે. તે તે પર કલ્પના કરે છે. ૫૫ લાંબા કરી, હાથ જોડી બેસી રહેનાર અવિચારી મનુષ્ય ધ્રુવની સુનીતિને બૂઝા જાય છે અને પોતાની લાલસાઓમાંજ માત્ર ફસાય છે. કલ્પનાની આ કેવી મજા ! આ કોને આનંદ ના આપે ? હિંદુસ્થાનને નૈસર્ગિક ઇશ્વરી બક્ષિસ એવી મળેલી

છે કે તેણે ધર્મના મૂખ્ય માર્ગ પર રહેવું અને ખીજાના ધર્મગુરૂ થવું. ધર્મવિષયક કાંઈક હિંદુસ્થાન કેટલું બધું આગળ છે ?

પરિસ્થિતિ એકંદરે કરવા જેવી જણાય છે, તે ગમે ત્યારે પણ પોતાનું કાર્ય કરેલા હવે જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના વડીલોનો ધર્મ ગણીને પ્રેમધર્મને અનુકૂળ નહોતો કરે તેને બૂલવું કૃપા મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ. જે કાંઈ થાય છે તે અશુભ નથી જ—કાંઈ ઇશ્વર જે કરે છે એ સારાને માટે જ—એવો આગળ પૂર્વજોનો એક સિદ્ધાંત છે. તેડ શાસ્ત્રમાં અનેક ઉદાહરણો મળી શકે છે. હિંદુસ્થાન જ જગતને દ્વારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે. હિંદુસ્થાન ધર્મના માર્ગ પર ઉભું છે, પાછળના લોકને આવવાને તે તૈયાર છે, સર્વ એક જ દિશામાં ગતિ કરે છે, તેઓ સર્વે આવીને હિંદુસ્થાનને મળશે. એકંદરે ત્યારે મોક્ષના દરવાજા ઉઘાડવાનું કામ માત્ર મારા પ્રિય હિંદુસ્થાનના જ હાથમાં રહેશે અને તે પણ તે કાર્ય ઘણી ખુશીથી કરશે—

इतिशिवम्

દોસ્તીરેડ
અમદાવાદ.

}

પરિખ માણીલાલ કેશવલાલ.

કર્મ વિપાક.

નથી. કદાચ ત્હમે કહેશો કે-શું ત્યારે સર્પ-વ્યાધાદિકની અવગણના ન કરતાં ત્હને ચાહર કરવે શું વ્યાજ્ઞી છે તો એટલુંજ કહેવાતું કે એક શુદ્ધ સત્વના પ્રજા આગળ તેઓ નક્કે ધર્મ ભય છે, અને પોતાની રિયતિનું ખડું જાન જુદી જમને પરાધિનતા ભોગવતાં હોય એવાં જણાય છે. ત્યારે નિશ્ચય થાય છે, કે શુદ્ધ સત્વનાં તત્ત્વનું આવી મળવું એ પ્રાણજળને પુષ્ટિદાયક છે. સત્ત્વમય પ્રકૃતિ જયવન્ત નીરડે છે. આમ પ્રાણજળોને વધરવા અને સત્ત્વમય પ્રકૃતિ થવા સાર ઉપવાસ ગત્તાદિ મુખ્યમાં મનાયલાં છે. પુરપને સૂર્યાદિ વૃત્તો અને સ્ત્રીઓને ચંદ્રાદિ વૃત્તો નિર્માણ થયાં છે, તો પણ પ્રકૃતિને અનુસાર ઉભયનું સંમિલન પણ હોઈ શકે છે. અવસ્થાનું પ્રમાણ પણ જોવું જોઈએ છીએ. પણ એ અવસ્થા કોઈને વહેલી આવે કે મોડી ત્હની કાંઈ પરવા ધરવા જેવું નથી. જેમ પુરપને દાદી મૂઠતું ઉભયું અમુક અવસ્થામાં આવ્યા વિના સંભવે નહી. સ્ત્રીઓને ઋતુમાં આવવાની પણ અવસ્થા છે. તેમ વૃત્તો ઉપવાસાદિક નિયમો અમૂક અવસ્થાવિના ફલદાયી નથી, એમ જેઓએ જાણ્યું છે, તેઓ ખરેખરાં યતુર છે. અવસ્થાનું અને ક્રિયાનું બરાબર પ્રમાણ જોઈએ તેવા યોગમાં આવી મળે ત્યારેજ કાર્યનિદ્ધિ થવા મંભવ છે. અને સૂર્યારેજ પ્રાણજળો વિશ્વવદન તરફ વહેવાને સમર્થ થઈ શકે છે. એક વન કર્યું અથવા એકજ ઉપવાસથી કાર્ય થતું નથી. એતો અનુક્રમે શ્રેણી પરંપરા હોતી જોઈએ. દરેક વૃત્ત અને ઉપવાસનાં જુદાં જુદાં વિધાન-અને ફલો છે, પ્રતિસંવત્સર એ વિધાન અતે ફલોનાં અનુમન્ધાન થતાં છેવટે દરેકનાં અખંડ અવિનાશી સ્વરૂપો યોગ્ય સર્વે તેને દિવ્ય બનાવે છે; આકૃતિમાં તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ત્યારે ત્હને આપણે પુણ્યશાળી. ધર્મી છવ કહીએ છીએ; અને આવી ક્રિયા કરવા છતાં આકૃતિ દિવ્ય હોતી અથવા થાતી નથી તો સમજવું કે કૃતિ પાપમય છે. મુખ્યકૃતિ ઉપર જે જાતના જમા ઉદ્ધાર ના લેખો લખાય છે, તે પ્રમાણે ત્હનાં સ્વરૂપો ભિન્ન ભિન્ન થતાં જાય છે, એ વાત આપણે આગળ કહી ગયા છીએ, આકૃતિ દિવ્ય કરનારી જે કૃતિઓ ત્હનું નામ પુન્ય અને આકૃતિને ઝાંખી કરનારી જે જે કૃતિઓ તેતે પાપ; પુણ્ય અને પાપની આપ્રમાણે વ્યાખ્યા સમજી શકાય છે. પુણ્યથી ધર્મ અને ધર્મથી પુણ્ય તેમજ અધર્મથી પાપ અને પાપથી અધર્મ આમ મનુષ્યોમાં બોલવાનો રિવાજ અનાદિ (ધણા લાંબા વખત) થી ચાલ્યો આવે છે. આ જગ્યાએ ભવ્ય એ શબ્દથી તદ્દન જુદાજ અર્થનો દિવ્ય શબ્દ સમજવાનો છે જે પ્રાણ જળોની વૃદ્ધિ કરે છે તે દિવ્યતા છે સ્થુલની વૃદ્ધિ તે ભવ્યતા છે. શરીર ફૂલ હોય તો પણ પ્રાણજળો વિશેષ હોય છે. પ્રાણજળોની વૃદ્ધિ માટે મુખ્યમાં તો વિશ્વમાન્ય એકાદશી છે. વહેલું ઉઠતું અને સ્થિતજ જળનાં સ્નાન તથા ભોવિપથારી એ દેહને ઠંડુ કરનારાં તથા પ્રાણજળ વધારનારાં ગણાયાં છે. તો પણ આ વિશ્વમાન્ય એકાદશીની રચના જરા સમજવી જોઈએ.

“વ્રતરાજ”માં એકાદશીનાં રામે તે મહાત્મ્ય-ટત્ત અને શ્લો લખ્યાં હોય ત્હની સાથે આપણે કાંઈ સંબંધ નથી. વૈવેકશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્રની સાથે તથા જ્યોતિર્શાસ્ત્ર ધર્મ સંબંધા સદ્મયોની સાથે કેવી રીતે એકતતા ધારણ કરે છે, ને સમજતાં ત્હમે આશ્ચર્ય મરકાવ થશો.

પંદર પંદર દિવસે એક ઉપવાસ કરવે, એમ વૈદક અને ધર્મશાસ્ત્ર બંને ફરમાન કરે છે અને તેથી અપકરની પદ્ધતિ થઈ શરીરની અંદરની શુદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ કરવા તત્પર હોઈ પ્રાણજળોને પણ વધારે છે. ખીજી કોઈ તિથિ મહત્ત્વ ન કરી, પરન્તુ એકાદશીનું

જાં ખાસ કારણ હોય એમ જણાય છે. ચંદ્ર અને તેની કળાઓ સૂર્યથી વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે સૂર્યનાં કિરણો ચંદ્ર દ્વારાએ, આવિશ્વતું પોષણ કરે છે અને તે બહુજ શક્તિની સાથે. સૂર્યની એક કળા. ગ્રહણ કરે તેને પ્રથમ તિથિ ઠરાવીએ. બે કળાઓ ગ્રહણ કરે તેને બીજી તિથિ કહીએ. એ પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી એક એક કળા વધતી જાય છે, હવે વિશ્વ વહનની સાથે સામ્ય થવાને જે રાજયોગનો મધ્યમ રસ્તો છે, તે ગૃહણ કરીએ. ચંદ્રની પ્રથમ કળા અદૃશ્ય રહે છે, માટે બીજી દિવસથી બે કળા ત્રીજી દિવસની ત્રણકળા એમ દશ દિવસ સુધીની દશ કળાઓનો કુલ એકન્દર સરવાળો ચોપન થાય છે. ચોપન એક માળાનો મધ્યસ્થ છે. વચ્ચે એકાદશી સ્થિત છે હવે દ્વાદશીની બાર પછી તેર, ત્યાર પછી ચૌદ અને છેવટ પંદર. બધા કુલ સરવાળો ગણી જોઈએ શું થાય છે. ચોપન કે વધારે ? એક બાજુએ ચોપન — બીજી બાજુએ ચોપન — માળાના એકસોને આઠ મણકા — મધ્યમાં સર્વો પરિ એકાદશી મેરૂ સમજવો. માળાના એકસો આઠ મણકાનું સ્મરણ કરે. તે શું બતાવી આપે છે તે ચંદ્રની દરેક દિવસની કળાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. આ ઉપરથી માળાથી જાણવું. અને એકાદશીના જતનું વિશ્વમાં કેટલું માન્ય હોવું જોઈએ; અને સ્થુલ પદાર્થથી પણ અજ્ઞાત માયાવી માનવીઓ આવા વિશ્વના રહસ્યવાદને શું સમજી શકે ? જો હમે પ્રાણબળની વૃદ્ધિ કરી વિશ્વવહન તરફ જવાને પ્રયાસ કરતા હોતો, આ સમારંભ કરવા ચોગ્ય એકાદશીના જતનું યથાર્થિત પાલન કરે. શ્લાહાર પણ આ જતનમાં ચોગ્ય નથી. પુણ્યામિ ચૌપધીસ્વાઃ સોમોમૂત્ત્વા રસારમકઃ એ હમે વાંચ્યું છે ? સજીવન વસ્તુઓ અને નિર્જીવ વસ્તુઓનું પણ યથાર્થિત પોષણ કર્યા કરે છે, ફક્ત ચૌપધીયોનું જ નહીં, કારણ કે પાણી પણ ચંદ્રકિરણો વાળું જુદા પ્રકારના ગુણવાળું થાય છે. માટીનાં પડ અને દેશ ઉપર પણ સૂર્યચંદ્રની અસર થયા વિના રહેતી નથી. ભરતી ઓટનો એક સામાન્ય નિયમ છે અને તે ઘણા ખરાબો જાણે પણ છે સૂર્ય કરતાં પૃથ્વીને ચંદ્ર લગતો હોવાથી તે વધારે અસરકારક છે. વળી ધીમી ગતિ વાળો તથા સૂર્યનાં કિરણોને જુદે જુદે રૂપે ધારણ કરે છે તેથી સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રાણબળ વધારવામાં બહુ બહુ પ્રકારે ઉપયોગી છે, જે કે આખું આકાશ મંડળ ખપવું તો છે. પૃથિવ્યાદિ, વાત્વાદિ જલાદિ, સર્વ એક નહીંતો બીજો રસ્તો પણ ઉપયોગી છે, અનાજ, ફળ ફુલ વગેરે દ્વારાએ પૃથ્વીમાંથી પ્રાણબળ વધારી શકીએ છીએ. પંચપ્રાણ જુદે જુદે ક્રમે વૃદ્ધિગત થાય છે, તો પણ એ પાંચેનો એક મૂળમાં સમાવેશ થાય છે, અને તે સ્થુલ રૂપે વૃદ્ધિ પામ્યા પછી આગળ હોનો સંબંધ માનસિક જીવનમાં થાય છે. તે જોઈએ. અમે એવું પણ જોયું છે કે પ્રાણ બળો જેમ એક સાથે વૃદ્ધિગત થતાં નથી તેમ તેઓ એકી સાથે જતાં પણ નથી. કયા ક્રમમાં જાય છે, તે પણ નક્કી નથી. વળી એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે ઘણાં મનુષ્યો જીવતા હોવા છતાં હૈમનાં પ્રાણબળો બીજા સત્ત્વમાં વૃદ્ધિગત થતાં હોય છે અને આંદો ક્રિયા ચત્ત્વ જેવું જણાય છે. તેનજ ઘણાં પ્રાણ બળો દેહનો નાશ થયા પછી પણ ટકી રહેલાં હોય છે. અને ક્રિયા શાંત હોય છે જો હૈમને દેહ અર્પમાં આવે તો તેઓ પાછાં ક્રિયાની શરૂઆત કરતાં જીવમાં આવે છે. એટલી વખત તેઓ વાસના અથવા સૂક્ષ્મ દેહમાં ટકી રહે છે, અને દેહમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી પણ તેઓ એજ દેહમાં રહે છે. પણ સંસ્કાર સારા નહીં હોવાથી અથવા વાસનાઓ પૂરે પૂરી તૃપ્તિ નહીં પામેલી હોવાથી આમ બટકવું પડે છે. એટલા માટે વાસનાઓનો દેહધારીઓએ ક્ષય કરના શીખવું જોઈએ. એટલા વારને જે

ઉપાય મુખ્ય છે. ત્યાગ અને સંતોષ આ બેમાં બીજા ધણા શમ-દમ્બાદિનો સમાવેશ થઇ જાય છે. આપણે જરા વધારે વાનપર આવી ગયા પણ પ્રાણુબળો વધારીને કરવું શું ? એ એક સવાલ ઉભો થાય છે. ખુલાસો એવો છે કે ધર્મ અર્થ અને કામ એમાંનું કાંઇ પણ તે સિવાય સાધી શકાય નહીં. એ માણસો નિર્ભય છે, તેઓ એ વિશ્વવહનની ત્રિપુટી માંથી એકે પણ મેળવી શકે નહીં જગાગલસ્તનસ્થેવ, તસ્યજન્મનિરર્થકમ્ એ એક સામાન્ય વાક્ય છે, તો પણ પ્રાણુબળની મહત્તા બતાવી આપે છે. એ પ્રાણુબળોનો ઉપયોગ વધ્યા પછી સમદષ્ટિના રૂપમાં ચાલતો તો વળી તેની ખૂબી બહુજ દીપી નીકળે; ધણા મહાત્માઓ આવા પ્રકારના હોય છે. તેઓ પોતાની વિભૂતિઓ કામ કામ વેરતા જાય છે. તો પણ ગ્રહણ કરનારા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરી શકે છે, વખતે ગ્રહણ નથી પણ કરી શકતા તેમ તેઓ સમદષ્ટિ વાળા છે, તો પણ પાત્ર અને પાત્રની ક્રિયા તથા અવસ્થાનું પ્રમાણ જોઇ આપે છે. જેમ ઉતરી ગયલા ધોડાનું દૃઢાન્ત આપ્યું છે તેમ વિચારવું કે કેવળ વૃદ્ધ અને અશક્ત ધમ્મ ગયેલાઓને ગમે તેવી વિભૂતિ આપે પણ તેઓ ઉગતા નવપદ્મવસમ કંઈ દીપી નીકળે નહીં, આપણે અવસ્થાના ભેદની પણ વાત લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. ધણા ગરીબ મા આપનાં છોકરાં કોઇ એવા યોગમાં આવી ગયાથી તેઓ ખંડખંડ પ્રસિદ્ધિ પામી ગયાં છે. ધર્મ સંબંધીનું જ્ઞાન તે દરેક અવતારમાં આગળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, અને ધણાં ખરાં ગરીબ માણસો ધર્મવાન હોય છે અને એવાઓને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકો પોતાના પૂર્વના વહનને અવલમ્બન કરનારાં હોઇ ધર્મ સહાયક હોઇ શકે છે. એવા મૂળમાં ધર્મની વિશુદ્ધિ ધણું ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે, અને વિશ્વના સામાન્ય ધર્મનું તત્ત્વ તેમાં વિશેષ રૂપે જોવામાં આવે છે. હેનો ફેલાવો થવાનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય છે. તે ધર્મમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનારું છે, હેને વળગી રહેવાના નિયમો ટુંકા સહેલા સરલ અને દૃઢાન્તોથી ભેદ-મર્મ વધારનાગ હોવા જોઇએ તેવા છે અને એ સિદ્ધાન્તો તથા દૃઢાન્તોમાં તરબોળ કરી ધર્મજ્ઞાન બનાવે એ મુખ્ય હોવું જોઇએ.

આપણે આગળ ચાલતાં ચાલતાં કેટલાક આગળ વધીએ છીએ, તે પાછું વાળી જોયા સિવાય જાણી શકાતું નથી. અસહ સ્થિતિ સાથે દરેક વખતે મુકાબલો કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તો પણ દૃષ્ટા તે જોઇ શકે છે, અને એવા નિયમો વિનાના કેટલા પાછા હઠતા જાય છે, અને મૂળનાં સ્વરો કેટલાં બદલાઇ ગયાં છે, તે જાણી શકાય છે. યોગની સાધારણ સ્થિતિથી અભ્યાસમાં આગળ જનારાં નિત્ય નવું તેજ વધારતો જાય છે, ઘટ કરતો જાય છે, અને મેળવતો જાય છે, આપણે તાત્ર અને સુવર્ણનાં પડોની આગળ વાત કરી ગયા છીએ, તે બરાબર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. ક્રિયા શૂન્ય તથા ક્રિયા વિમુખમાં પણ તેજની સ્થિતિ તથા લય થતો જોવામાં આવે છે.

ધર્મનો સહાયક અર્થ છે. અર્થ વિના ધર્મ જોઇએ તેવા રૂપમાં પાળી શકાતો નથી સાદાઇને અંગે પણ કેટલાક અર્થની જરૂર છે, ધર્મ દારાએ અર્થનો સંચય કરવાથી ધર્મની જ વૃદ્ધિ થાય છે, અને અધર્મ દારાએ મેળવેલા અર્થથી ઘણું અંગે અધર્મની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ધર્મના અર્થથી ઇચ્છિત પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ટકી રહેવા સમર્થ છે. અધર્મના અર્થથી પણ ઇચ્છિત તો આવી મળે પણ તે જુન મૂલ્યમાં ફનાશતીયા થઈ જાય છે.

અર્થ અને ઇચ્છિત એ બંને આવી મળવાથી ધર્મી ગડમથલ થાય છે. અને ત્યાંથી એવા યોગમાંથી આગળ વધવાનું થાય છે કે પાછા વળવાનું થાય છે, એ પણ એક જાતની કસોટી છે, અને તે માર્ગ દર્શક છે. આ પ્રસંગે એટલું યાદ રાખો કે અવતારની સાંકળોની કડીઓને સંધિ વાળી કરવામાં આવે છે. એક પરિવર્તન-મૂળમાંથી નીકળ્યા પછી પાછા ફરીને અસલ જગ્યાએ આવીને એકત્ર થાય તેને એક પર્યવસાન માન્યું છે. અવતાર પ્રરંપરામાં હેનો અનુભવ થાય છે, અને હેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, અને હેને અન્તે મોક્ષ ચતુષ્કળ છે. આ પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ, કામ, અને મોક્ષની શ્રેણી નિર્માણ થયેલી છે. તેમાં ધર્મ પ્રથમ અને મુખ્ય જરૂરનો છે અને તે ધારણ કરવા દેશ-કાળ અનુસાર ધણા વિભાગોમાં જોવામાં આવે છે, પણ તે એક મુળની જુદી જુદી શાખાઓ કે શાંટા છે, અને તે સર્વે એક મૂળનું પોપણ કરનારા છે, મૂળમી જુદા પડેલા પોપણ મેળવી શકતા નથી, તેમ મૂળને પોપણ આપી શકતા નથી.

મૂળદારાએ યદને અને આખા વૃક્ષને પોપણ મળે છે, અને તેથીજ તે નવપદ્ધતિ પુષ્પિત અને ફલિત થાય છે, તો પણ વૃક્ષનો કોઈ અમૂક ભાગ રોગીય થવાથી પોપણ મેળવી શકતો નથી. તેમ સમગ્ર મનુષ્ય જાતિનું મૂળ ધર્મમાં રહેલું છે, તેમ છતાં જોઈએ તેવું ફલ મેળવી શકે નહીં એ સમજિતું રોગીય રૂપ જાણવું. શરીરનો કોઈ અવયવ રોગથી પીડાતો હોયતો જ્યેમ સારા ડોક્ટરો સુધારીને અસલ સ્વરૂપમાં જુદો ન જણાઈ આવે એવી રીતે મેળવી એક કરી દે છે તેમજ ધર્મીયાર્થોએ આ જાણવું બહુજ ઉપયોગનું છે.

આપણા દેશ ઉપર જુદી જુદી જાતિઓના અસંખ્ય હુમલાઓનું પરિણામ એ આવેલું છે કે, ધર્મના રસ્તાઓનો અર્થહાનીને લીધે લોપ થતો જોવામાં આવે છે અને યુરોપિયન પ્રજાના સંસર્ગથી અને હેમની છાયાથી અનુકરણને લીધે તાત્કાલિક ફાયદાઓને શોધવાની રીતિનું ગ્રહણ કરવામાં આવતું જાય છે. હજમરો કે લાખો દરદીઓ ધર્મના યથાર્થિત નિયમો નહીં પાળ્યાથી શરીર-મન-પ્રાણ અને આત્મ બળની વૃદ્ધિના નિયમોને નહીં જાણવાથી-હાથમાં શીશીઓ લેઈ, તંપારના પહેરમાં દવાખાનામાં માણસોની બીડમાં પસાર થતાં જોવામાં આવે છે. તેમાંનું કોઈએ જાણતું નથી કે શું દવા છે ? તેઓ તો ડોક્ટર કે વૈદને પૂછે છે કે, બાઈ ! દવાથી મહેને સાઈ થઈ જશે ? ને કહે છે કે - હા. દિવસમાં ત્રણ વખત પી જવું—જા મટી જશે. એને તો પૈસા વસુલ થયા કે બમ. પછી મટવાનું હોયતો મટે, હેની હેને જરા ફિકર પણ ન મળે. તેમાંના કોઈ માનસિક રોગ વાળાને કહીએ કે બાઈ જરા સવારમાં અને સાંજે અરધો અરધો કલાક ધ્યાન કરવાની ટેવ પાડો તો ત્હમોને થયેલો રોગ મટી જશે, મક્કતાના શા માટે દવાખાને આંટા ખાઓ, અને પૈસા ખર્ચો છો, તો તે આવી વાતને દસી કહાડશે અને એથીને કાંઈ રોગ મટતા હશે ? એવું બોલી આપણને એ સુધરેલા અવગણ્ય અને દેશીયા ધારણે, પણ બ્યારે થાકશે ત્યારે ઠેકાણે આવશે. શારીરિક રોગનું પણ આ પ્રમાણે કેટલુંક નિદાન કરી શકાય.

માનસિક-રોગ-શ્મન-વિધાના ઉપાસક મી. લેડબીટરે પોતાના એક બાપણમાં એના ઉપાય તરીકે-સ્નાન અને ધ્યાનને મુખ્ય ગણેલું છે. મનની ચંચળતાને લીધે થતા રોગોમાં તેની જરૂર છે તેમજ શારીરિક ધણા રોગો ઉપવાસથી મટી ગયા જાણવામાં આવે છે,

જ્યોત્સ્ને મનોબળને પ્રાણબળની વૃદ્ધિ કરી છે, ત્હેમને રોગ બહુ સપડાવી શકતા નથી, અને કદાચ સંઘાતે છે તો તે બહુ ક્ષમ સ્વરૂપમાં નહીં અને તરત પાછા નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ધર્મતા નિયમો પાળવાથી એક રીતે આપણે અર્થશાસ્ત્રને પંથુ મંદ્વ આપીએ છીએ પરોક્ષ રીતે બીજાઓનો ઉપકાર પણ કરી શકીએ છીએ. આરોગ્યતા જેને હાથહાઓ છે, તેથી પંથુ વિશેષ આ ધર્મતા નિયમોનું પથારિયત પાલન કરી શરીર મન પ્રાણ નિર્મળ રાખી દ્રવ્યોપાનન કર્યાકરવું. એમાંજ કલ્યાણની વાત સમાવેશ પામી જાય છે.

મહાકર નાગર.

॥ સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાયેનો વાર્તાલાપ, ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

જાતિ અને ગુણ પ્રમાણે ચતુર્વર્ણની વ્યવસ્થા—પશ્ચિમમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિઓ—બંગાળની કુલ-ગુરૂસંસ્થા.

[શ્રી પ્રિયતામસિંહ]

મહંમ બલમ બસુતા ગૃહે કલકત્તામાં સ્વામીજી રહેતા હતા ત્યારે હું તેમને એકવાર મળવા ગયો હતો, જાપાન અને અમેરિકા વિષે સંબાણથી વાતચીત ચાલ્યા પછી મેં પૂછ્યું “હીક, સ્વામીજી, પશ્ચિમમાં આપના કેટલા શિષ્યો હશે ?”

સ્વામીજી । — ઘણાં છે.

પ્રશ્ન । — આશરે એ અથવા ત્રણેક હજાર ?

સ્વામીજી । — એથી પણ વધારે.

પ્રશ્ન । — આપે એ સર્વને મનદાક્ષા આપી છે ?

સ્વામીજી । — હા.

પ્રશ્ન । — શું તમે તેમને પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવાની રજા આપી છે ?

સ્વામીજી । — હા.

પ્રશ્ન । — મહારાજ ! તમે શી રીતે રજા આપો છો ? સમાજનું તો કહેવું છે, કે શુદ્ધને પ્રણવનો અધિકાર નથી; બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા કોઈનો નથી. આ ઉપરાંત વળી પાશ્ચાત્યો તો શુદ્ધને નહિ પરંતુ મ્લેચ્છો છે.

સ્વામીજી । — મેં જેમને દિક્ષા આપી છે તે બ્રાહ્મણો નથી એમ નમે શી રીતે જણ્યું ?

પ્રશ્ન । — યવનો અને મ્લેચ્છોની ભૂમિમાં દિંદની બહાર તમને બ્રાહ્મણો ક્યાં આગળ મળી આવવાના છે ?

સ્વામીજી । — મારા બધાં શિષ્યો : બ્રાહ્મણો છે ! બ્રાહ્મણો વિના બીજા કોઈનો પ્રણવ માટે અધિકાર નથી, એ શુદ્ધતા સત્યનો હું બેકાશક સ્વીકાર કરું છું; પરંતુ એકાદ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હમેશાં અવસ્ય કરીને એક બ્રાહ્મણ હોતો નથી; જો કે તેના તેવા જનનાનો દરેક પ્રકારનો સંભવ છે, છતાંએ કદાચ તે તેવો ના એ થાય. બાળાખાજરના અધોરચક-વર્તિના, વાગવાનું કામ કરનાર, નવીન ધારણ કરેલી જાતિનાં સર્વ પ્રકારનાં કાસદાં કરનાર બ્રિજ વિષે તમે સંભળ્યું નથી ? શું તે એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર ન હોતો ?

બ્રાહ્મણ જાતિ અને બ્રાહ્મણતા શુદ્ધ એ ઉભયે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બાજતો છે. દિંદમાં એક માનવિ યાતિ વડે બ્રાહ્મણ મનાય છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં તો તેને પોતાના બ્રાહ્મણ શુદ્ધ વડે પોતે આવા હોવાનું સાબીત કરી આપવું પડે છે. જેમ—સત્ય, રજસ, તમસ ત્રણ શુદ્ધો છે તેમ એકાદ માનવિને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા એક શુદ્ધ રૂપે દર્શાવી આપતા ત્રણ શુદ્ધો છે.

આપણા દેશમાંથી તો એક બ્રાહ્મણ અથવા એક ક્ષત્રિય, બનવાના ગુણો નાંદ પામતા નય છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં તો અત્યારે લોકોએ ક્ષત્રિયત્વની દશા પ્રાપ્ત કરી છે, તેના પછીનું પગલું બ્રાહ્મણત્વ માટેનું બરવામાં આવશે, તેમનામાંના ઘણાએ આ માટે તૈયાર બન્યા છે.

પ્રશ્ન ૧.—ત્યારેતો પ્રકૃતિએ સાત્ત્વિક હોય તેમને તમે બ્રાહ્મણો કહેવા માગો છે ?

સ્વામીજી ૧.—ખરેખર એમજ. જેમ સત્ત્વ, રજસ તમસ ગુણોમાંનો એક અથવા બીજો ગુણ થોડો અથવા વધારે દરેક માનવિમાં હોય છે, તેમ એકાદ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અથવા શુદ્ર બનાવતા ગુણો એાછા અથવા વધારે દરેક માનવિના અંતરમાં વસેલા હોય છે. પરંતુ સમયોસમય આમાંનો એક વા અન્યગુણ એાછા વતા પ્રમાણમાં તેનામાં આગળ તરી આવે છે તથા તદ્દનુસાર તેનામાં આવિર્ભાવ પામે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે માનવિને તેના જુદા જુદા ધંધામાં નિહાળો; જ્યારે તે પગાર માટે બીજાની સેવામાં લાગેલો હોય છે ત્યારે તેનામાં શુદ્ધ ઉભરાતું હોય છે; જ્યારે તે ખાસ પોતાના લાભ માટે કેટલાંક કાર્ય પાર ઉતારવામાં લાગેલો હોય છે ત્યારે તેનામાં વૈશ્યત્વનો આવિર્ભાવ જણાઈ આવે છે; જ્યારે અન્યાયનો ન્યાય આપવાના કાર્યમાં તે મગ્ન છે ત્યારે તેનામાં ક્ષત્રિયત્વનો ગુણ જણાઈ આવે છે; જ્યારે તે તેનો સમય ઇશ્વરના ધ્યાનમાં ગાળે છે અથવા તેના વિષેના વાતા-લાપમાં ગાળે છે ત્યારે તેનામાં બ્રાહ્મણત્વ ઉભરાઈ આવે છે. નહિતો પન્થુરામ એક ક્ષત્રિય અને વિશ્વામિત્ર એક બ્રાહ્મણ કેવી રીતે બની શક્યા ?

પ્રશ્ન ૨.—તમે જે કહ્યું તે ખરેખર બંધખેરતું જણાય છે; છતાંએ આપણા પડિતો અને કુલગુરુઓ શા માટે આવી બાબતનો ઉપદેશ નહિ આપતા હોય ?

સ્વામીજી ૨.—આપણા દેશનાં મહા અનિદોષમાંનું તે એક છે, પરંતુ હવે એ વાતને પડતી મુકો.

અત્રે સ્વામીજીએ પાશ્ચાત્યોના વ્યાવહારિકતાના જુસ્સાનાં વખાણ કર્યા; તથા તેઓ ન્યાં ધર્મની બાબત હાથ ધરે છે ત્યાં કેવી વ્યાવહારિકતા દર્શાવી આપે છે તે જણાવ્યું.

પ્રશ્ન ૩.—ખરેખર મહારાજ એટલું તો મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે તેઓ ધર્મનો અભ્યાસ આરંભતાં તેમનામાં આધ્યાત્મિક અને અને મૂઢમશક્તિયો શીઘ્ર વિકાસ પામે છે.

પ્રશ્ન ૪.—ખરેખર મહારાજ ! એટલું તો મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેઓ ધર્મનો અભ્યાસ અરંભતાં આધ્યાત્મિક અને સૂક્ષ્મશક્તિયો શીઘ્ર વિકાસ પામે છે. એકવાર સ્વામી શારદાનંદે તેમના એક પાશ્ચાલ શિષ્યે તેમને લખેલો પત્ર મને બતાવ્યો; માત્ર ચાર માસના સાધનોના અભ્યાસવડે એ લખનારનામાં ઉચ્ચવિકાસ પામેલી આધ્યાત્મિક શક્તિયોનું તેમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્વામીજી ૩.—હવે તમે સમજ્યા ! પશ્ચિમમાં એ બ્રાહ્મણો છે કે નહિ, એ હવે તમારાથી સમજી શકાશે. અત્રે આપણા દેશમાં પણ બ્રાહ્મણો છે, પરંતુ તેઓ તેમના બચકર જૂઠ્ઠમવડે દેશને વિનાશના કીનારા ઉપર લાવી મુકવાનાં પગલાં ભરે છે, આના પરિણામરૂપે તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતે જેનો સમાવેશ થાય છે તે પણ ક્રમે ક્રમે વિનાશ પામતું નય છે. ગુરૂ પોતાના શિષ્યને એક મંત્રની દીક્ષા આપે છે, પરંતુ આવી બાબત તો તેને મન એક ધંધા સમાન બની ગઈ છે. વર્તમાનકાલે એક ગુરૂ અને તેમના શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ પણ કેવો અદ્ભૂત પ્રકારનો પ્રવર્તે છે ! કહાય ગુરૂ પાસે ગૃહ આગળ કંઈ પણ ખાવાનું હોતું નથી, તેની પત્ની આ બાબત તેના લક્ષ ઉપર લાવીને તેને કહે છે, “ બહા, વિનતિ કરું છું કે એકવાર ફરીથી તમારા શિષ્યો પાસે જાઓ. આખો દિવસ તમારા પાસા રમ્યા કરવાથી આપણી કુષ્ઠની શાંતિ યશે ? ” બ્રાહ્મણ ઉત્તરરૂપે કહે છે, “ બહુ સારું, આ બાબતનું તું મને કાલ સવારમાં સ્મરણ કરાવજે. અમુક અમુક નામનો મારો શિષ્ય ખુબ બાચવંત બન્યો છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે; આ ઉપરાંત વળી ઘણા સમયથી હું તેની પાસે ગયો નથી. ” બંગાલમાં તમારી કુલ-ગુરૂ સંસ્થાની આવી દશા થઈ પડી છે ! પશ્ચિમમાં કુલ-ગુરૂ ધર્મનો હજુ સુધી આટલો બધો અધોપાત થયો નથી; સમગ્રરૂપે તેનાં તમારા કરતાં તે ઉત્તમ દશામાં છે.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર.
મ ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ધનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજુર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

(નાટક)

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

આવૃત્તિ બીજી.
કિ. ૦-૮-૦

કીંમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

નબુલાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

*મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનામ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રસંદ કરેલું છે
આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ. અથવા
એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની પ્રલકાદેવી રોડ, અથવા પંડિત જયેશ્વરામ મુકેશજી મુકેશજી
(નં. ૩૪૩ જવેરબાગ—મુંબાઈ) મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોથા પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા,

હક અને રાજ્યયોગને સારી રીતે સમજવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ.
મુલ સંદ ગુજરાતી કીંમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ૪૫૫૦ કહેનારને સખલ ઉત્તર કીંમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના ગ્રહકોને આ ખંડે ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ જુદું.

શીમાલવાદ મુદ્રા*

અથવા

સર્વ ધર્મનાં શુદ્ધરૂપને બાલ ન આવે તેવાં શુદ્ધધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસિદ્ધિતા
કીંમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગાવવ માટે ૦-૨-૧ ની ટીકીટ મોકલવી.)

* આ પુસ્તક ના. માયક્વાઈ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાયબ્રેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ધનામ ખાતે " મંજુર થયું છે. સીસકોને સાફ કમીશન મળશે.
તથા મુંબાઈ કલિકાતા કેલવણી ખાતા તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.

લાખો જીવાનોની બરબાદ થતી જીંદગીને સુધારી
સુખી કરનાર

૪૩ કા મ શા સ્વ. ૬૩

જીવાનીમાં થતી બપુંકર ભૂલોનાં માઠાં પરિણામનો આભેદ જ્ઞ
ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉન્નતિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દેશ સાપાઓમાં મળી આજસુધી લગભગ
સાડાસાત લાખ નકલો વહેંચનામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખી તે મગાવી લ્યો. જેમ તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હમેશાં મૃત્યુ છે.

રોગોથી દૂર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

અમૃત તુલ્ય

આતંકનિવ્રહ ગોળીઓ.

—X—

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખૂટ અખંડ શક્તિનો ભંડાર
છે. કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે ચાર અઠવાડિયાં માટે માત્ર બેજ
ડબી અને એક ડબીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આજસ કરી દિવસો કઢાડવાથી અશક્તિ અને રોગોનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બગવાન તથા
પુષ્ટ બનો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

અનુક્રમિક
અને અનુક્રમિક પ્રવાસી,
અનુક્રમિક અનુક્રમિક નવનિર્મિત દિવસ.

સુદર્શન.

અનુક્રમિક
અને અનુક્રમિક પ્રવાસી,
અનુક્રમિક અનુક્રમિક નવનિર્મિત દિવસ.

અનુક્રમિક

(મર્મ-દુહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-અંગનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવતષ.

તન્ત્રી—આધ્યત્મિક નવનિર્મિત દિવસ.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૯]

(આસિકા)

[વૃત્ત ૧૯૧૧.]

અનુક્રમિકા.

સાગરમાંધર.	૨૫૭
દિલખરને.	૨૫૮
દિલે આતમ જલાવીદે.	૨૬૦
સાર્વજનિકપ્રભુ પ્રાર્થના.	૨૬૧
પ્રભુવવાદ.	૨૬૩
માયાવાદ.	૨૭૩
મહાત્માઓ.	૨૭૬
અથ ધીઓસાધીપુરાણમ.	૨૮૫

મળ્યું સ્નેહ સુકાન જ સીધું:

સખિ ! ડગ અડગ જ અન્દર ગોઠ્યું ! સખિ !

ભર દરિયે દીઠું દિવ્ય દહેરું:

સખિ ! તહાઈં બયોલિ શૂં દૂર અનેરું ! સખિ !

પ્રણયાબ્ધિ પ્રયાણ રસીલું:

હજો, સખિ ! મીઠડું સાગર કેરું ! સખિ !

લવસાગરથી ય અધિકું:

સખિ ! સુરસાગરમાં ધર કીધું ! સખિ !

દ્વારિકા બન્દર
સ્વીમર આક્રિકા : 'સેવલ મેલ;
૬ : માર્ચ : ૧૯૧૦

સાગર.

દિલવરને.

અયે ! દિલબર ! દિવાનાને કરે જે હાલ, કાં બહાલી ?

ગુમાવી દે અજબ ખુશખો ! ગુમાવી મ્હે બધી લાલી !

હવે હું પાપમાલીમાં ! મગર તું રંગ બેરંગી—

મઝાઓ મેળવીને કેં બને છે આર હમંગી !

નિગર જલતૂં અરે ! મ્હાઈં ! તું કાં આરામમાં મ્હાલે ?

હૃદય બ્હેતૂં ચમું મ્હાઈં : અરે રે ! આંસુડાં ચાલે !

બલે ! ના લૂછજે તું યે ! શી રીતે બન્ધ રાખૂં રે !

ખરેખર ! ફાટતી છાતી ! અને છો ઘોષ બ્હેતો એ !

બલે ને રંગમાં રહેજે ! અગર બેરંગ ના—

મગર, મસ્તાન ત્હારાને બલે

હું તો ગમ

અગર હું

હમો

નો રંવાળ છે, પણ ઘણા આહવાનું લેવાળા

મમતા રૂપીઆ જરૂર મોકલી આપેલા મેહેરબાની

વ્યવસ્થાક.

એક અબેહમાર્ગે પ્રવાસી,
અહાનિજ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

સુદર્શન.

પ્રેમ. જ્યે. એલ. એમ. બી.
ક્રિ. ગિરિજાદેવિ ૨૩.૧૨.૧૯૧૦ માં

૩૫

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સખંધ અને સ્વરૂપનો (વચાર.)

“ સત્યંપરંધોમહિ ” — માગવતમ્.

તત્ત્વો—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૯]

(આસિક.)

[જુન. ૧૯૧૧.]

સાગરમાં ઘર.

(આશાગીરી રાગિણી.)

સાગરમાં ઘર કીધું:

સખિ ! મહે તો સાગરમાં ઘર કીધું !

દીધું ભાતુ હૈં રાખી લીધું:

સખિ ! નથી સાથે બીન્નું કરું સીધું ! સખિ !

ભરી દીધું આલું હૈંજ ચીધું:

સખિ ! ઘણું જગત હવે ભેધ લીધું ! સખિ !

સારી આલમે રૂશણું લીધું:

સખિ ! નથી તોય જિજર જરી પીધું ! સખિ !

સુજ ચિત્ત હૈં મસ્ત રું કીધું:

સખિ ! પાછું ઘેન ગરીબીનું લીધું ! સખિ !

મગધું રનેહ સુકાન જ સીધું :

સખિ ! ડગ અડગ જ અન્દર ગોઠ્યું ! સખિ !

ભર દરિયે દીઠં દિવ્ય દહેડું :

સખિ ! લેહાડું જ્યોતિ શૂં દૂર અનેડું ! સખિ !

પ્રણયાબ્ધિ પ્રયાણ રસીલું :

હળે, સખિ ! મીઠડું સાગર કેડું ! સખિ !

ભવસાગરથી ય અધિકું :

સખિ ! સુરસાગરમાં ધર કીધું ! સખિ !

દ્વારિકા અન્દર

સ્ત્રીમત આદિકા : 'સાવલ મેલ :

૬ : માર્ચ : ૧૯૧૦

સાગર.

દિલવરને.

અયે ! દિલબર ! દિવાનાને કરે બે હાલ, કાં બહાલી ?

સુમાવી દે અજબ ખુશબો ! સુમાવી મ્હુ બધી લાલી !

હવે હું પાપમાલીમાં ! મગર તું રંગ બેરંગી—

મગ્રાઓ મેળવીને કે' બને છે ચોર હમંગી !

નિગર જલતૂં અરે ! મ્હાડું ! તૂં કાં આરામમાં મ્હાલે ?

હલ્લ બહેતૂં યયું મ્હાડું : અરે રે ! આંસુડાં ચાલે !

બલે ! ના લૂછળે તૂં ચે ! શી રીતે બન્ધ રાખૂં રે !

ખરેખર ! ફાટતી છાતી ! અને છો ધોધ બહેતો એ !

બલે ને રંગમાં રહેજે ! અગર બેરંગ ના ધરજે !

મગર, મસ્તાન તહારને બલે પળ ના રમરજે !

હું તો ગમ ખાવાના : ખાવા ગમ સખાએ શીખવેલું છે :

અગર હું અગાજી : રાવાના સખાએ શીખવેલું છે !

હમોને હું હજી આંસુ બહાવાની બડી કિમ્મત !

હમોને હું હજી આંસુની તહમને પડે બે કાંઈ ચે કિમ્મત !

ખરે ! દિલદાર ! ઓ બહાલી ! હૃદયમાં આંસુની હેલી !
અને આ પૂર ચાલ્યું ! નર તું બતલાવજો બહેલી !

અરે ! ગમખવાર તારા આ દિવાના મસ્ત દિલ્લીને,
ખરે દેહાર દેજો ચાર તું મસ્તાન મિસ્કોનને !

હૃદય આશા ધરે છે તો નિરાશા અન્ત ના આવે !
અયે દિલબર ! અયે બહાલી ! કદમમાં શિર ઝૂકાવે !

ન માની યા ગુમાની હું : કદમખોસી કરું તારી !
કહે તો આવીને બેઠું : પૂરી ને હોય તૈયારી !

હૃદય ને હોય તારો તે હવે હૃદયનો હૃદય માનું !
અને તું રાવરાવે તો, બધી વય રાખને ગાળું !

અરે ! અશ્વસોસ છે ! ચારી કરીને કેમ તલસાવે !
મહેને મારી કઠારી ને હવે કાં પાસ ના આવે ?

અયે દિલબર ! અયે બહાલી ! નથી સેવા કરી તારી !
અગર હક હો મહેને કે ના મગર આ દિલ ચહે ચારી !

કતલ કરને ખરે ! તારા ગુબારક હસ્તથી, બહાલી !
હરે છે કેમ, દિલબર, તું ? હવે પૂરી પરેશાની !

મગર મ્હારું કરી તહાં નિગર તું બોલ ના દેતી !
અરે ! અશ્વસોસ છે અશ્વસોસ ! ન સ્હામું યે હવે જોતી !

હવે દિલદાર તારાને રીખાવી રાવરાવીને,
કરી દેજો ત્વરાથી તું દશન કબે દિવાનાને !

ફૂલો તે પર મ્હડાવાને જગે તું વાર લેવારે !
અગર સમ્બારજો જ્યારે તહને કુરસદ મળે ત્યારે !

અહીં તો દમ બ દમ પાદી થતી મુજ સ્નેહ સેવાની !
અને લાંગી નસે નસ લાલ ! હા ! દિલબર પરેશાની !

અન્દનક્ષેત્ર—મયખાના,

તા. ૫-૮-૧૦

મસ્તાન.

મને કોઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરવા હુદ્દિ વડતી,
વળા બીજા કોઈ મુજ મનથી ના સચીત થતી.
પહેલીને સ્વર્ગી પ્રતીતી ધરવા તે શીખવતી,
વળા બીજા જાણી નરક સમ તે ત્યાજ્ય કરતી.

મને ઇચ્છે દેવા સુખ વિવિધ તારૂં મન યદિ,
મતી દે કે તે હું સ્વીકૃત પ્રભુ પ્રેમે લઉં કરી.
પ્રસાદી વીણની ગ્રહણ કરતાં યાપ ખુશી તે.
વિશુનું અપેક્ષુ ગ્રહણું થયું તેને નમવું તે.

થયો છું વીણે । હું તુજ પ્રણયથી માત સુરીતે,
નથી કે પૃથ્વીએ લધુ વિશુ । કીધો બહુ મુજને.
હજારો પૃથ્વી હું કરતી નીરખું વીસાત અરે ।
પ્રભુ ! આવી પૃથ્વી બહુધ અધિકારે તુજ વસે.

જનો બીજો ધર્મ રહી પ્રભુ । તને જે સ્મરણતા,
કરો મારા તેને વિશુ । કંઈ કરે ઉપદ્રવ ના.
ગણું જેને શત્રુ તુજ હું કદીયે તે મુજથકી,
નહીં પામે શીક્ષા મતિ રહી એ દે જગપતિ ।

હઉં જાતો જે હું સત પથ પરે તો કરી દયા,
જઉં ચાલ્યો હું એ પથ પર તું એવું કર સદા.
અસત્યે જે જાતો હઉં વિશુ ધરી તો પ્રણયને,
જતાં સારે મારે પ્રભુ । શીખવજે—ઓ ! શીખવજે ।

નજે મુને કોઈ સુખ પ્રણયથી તુજ વિશુ । જે,
તું તો રક્ષા મારી ગરવ થકી મીઠ્યા કર પ્રભો ।
યદિ ઇચ્છાથી તું તુજ કંઈ કંઈ લે મુજ થકી,
અસતોષી થાવા ન દઈશ મને તો પ્રભુ । કદી.

જાતું વીણ । દુઃખી નીરખી દુઃખ હું અન્ય જનનાં,
અને દોષો ના કો સમીપ વહું હું અન્ય સહુના.
કરણાં જેવી હું મુજ બધુ પ્રતી દાખવું અરે ।
કરણાં તો આપો જગપતિ મને એટલીજ રે ।

મહા પાપી હું છું યદિ તદપિ સર્વાથ નથી હોં,
... મરેતો કાં કે હું તુજ એક થકી છું પ્રભુ ! અહો !

યજ્ઞે મારો નેતા મુખપતિ ! ગમે ત્યાં જવું પડે,
અંધારી મત્યુની ખીણમહી કિંવા જીવન-પથે.

ખીજુ હું ના કાંઈ ઉદર જરવા વીણુ ચહું છું,
મુખે ખીજાં સર્વે જગતમહી ના ઈચ્છું કદી હું.
મુખે દેવાં એ સૌ ઉચીત મુજને નાથ નહિ હા,
તું જાણે છે એ સૌ, પછી તુજ ચહું થાવ સહુ હા !

ખીરાજે વીશાળા જીવનમહી એવા વીણુ ! તને—
વસેલો જ પૃથ્વી, નભ, વળી સહુ સ્થાન મહી છે—
વદીએ પ્રાણી સૌ શુભગીત પ્રભુ ! તુજ પ્રણયે,
ઉઘવીએ તારો જગતપતિ ! મુકીર્તિ-ધુપ હવે.

કલકત્તા

તા. ૭-૩-૧૧.

ચાંપરશી. વીઠલદાસ હરેશી.

॥ પ્રણવ-વાદ ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

યજ્ઞવેદને માટે કહે છે કે:—

“અહરેવ પ્રકાશિત યજ્ઞવેદ ક્રિયા માયે સંબંધ રાખે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આરંભી પ્રલય સુધીના ક્રિયાના હરકોઈ નિયમે અથવા પ્રકારો, સર્વ કારણોની ક્રિયા, કાર્યનો કારણ સાથે તથા કર્તા સાથેનો સંયોગ, કર્તા, કારણ, કાર્ય અને પ્રયોજન, જોખોની સાથે હરકોઈ કર્મ સંયુક્ત થયેલ હોય છે, તે સર્વની વચ્ચેના અન્યોન્ય સંબંધો, તેમજ તે સર્વની આવશ્યકતા-આ સર્વનો ઝોંકાર ગત જ માં અથવા મહાવાક્ય ગત ઇતત્ત માં સમાવેશ થાય છે. યજ્ઞવેદમાં આ સંબંધો ખાખતોતું વર્ણન કરેલું છે.

“મોક્ષની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. અનંતતાની અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ બદ્ધ નથી તેમજ મુક્ત નથી. મોક્ષ મેળવતાં સુધી જ કર્મો કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, તેનો વાસ્તવિક અર્થ એટલો જ છે કે—જો સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવું હોય તે સ્થિતિનાં કર્મો મુક્તિ મળતાં સુધી કરવાં, અને સાર પછી તે સ્થિતિનાં કર્મો ન કરવાં, એટલો જ થાય છે. અર્થાત્ નિસ્સાંદ્ધ ભોગવવાને માટે અમુક અમુક પ્રકારનાં કર્મો કર્યાં જ કરવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે જ જ્ઞાન થવું, તેનું નામ જ મોક્ષ છે, અને તે જ આનંદ છે + + + ક્રિયા, ગતિ અને ચલનવલન નિસઃસંદૃષ્ હોવાથી સર્વ કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. તેમાંથી મોક્ષ પણ ખાદ્ય મધ્યસ્થકતો નથી.”

“સાલોક્ય, સાયોજ્ય, સામીપ્ય અને સ્વારૂપ્ય—એવાં બોક્ષના ક્રિયા બેંદે ચાર પ્રકારો છે. ડ સાથે સંબંધ રાખનાર સંસારના સ્વરૂપ જેનું સાલોક્યનું સ્વરૂપ છે. લોકની બહાર બીજું કંઈ નથી, એવું આનુભવિક જ્ઞાન થવું, તેને સાલોક્ય મુક્તિ કહે છે. માત્માની સાથે સાથે સંસારનું અસ્તિત્વ છે, એટલે જેમાં જ અને ડ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, એવું આનુભવિક જ્ઞાન થવું, તે સાયોજ્ય મુક્તિ છે. જ. ડ અને મ ના પરસ્પર સંબંધમાં જ એટલે આત્માનાં નામરૂપોનું જ આનુભવિક જ્ઞાન થવું, તેને સ્વારૂપ્ય મુક્તિ કહે છે. જ, ડ મ ના જ્ઞાનની તરફ જવું, એટલે તે વિષેનું અપૂર્ણ જ્ઞાન થવું, તેને સામીપ્ય મુક્તિ કહે છે.

“ક્રિયા જ્ઞાન ઉપર અને જ્ઞાન ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, અને તે બન્ને ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. તે ત્રણે પદાર્થો એક બીજાથી જુદા થઈ શકતા નથી. જેમ કેવળ કર્મથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ કેવળ જ્ઞાનથી પણ મુક્તિનો સંભવ નથી. મુક્તિ મેળવવા માટે યજ્ઞ એટલે કર્મની, જ્ઞાનની અને સાર્વત્રિક પ્રેમ એટલે ભક્તિની આવશ્યકતા છે.”

“અશ્વમેધમાં અશ્વ અને મેધ એ પદો છે. અશ્વમાં અશ્વ ધાતુનો અર્થ પાસે જવું, એવો થાય છે. પ્રાણી માત્રના કલ્યાણ માટે જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તે અશ્વમેધ યજ્ઞ છે.”

“પંચ મહાયજ્ઞનું રહસ્ય એ છે કે:—‘અહ્યાંડના સધળા પદાર્થો અલક્ષ્ય છે, માફ તાફ કંઈ નથી, સધળા વસ્તુઓ સધળાઓની છે,’ એવા જ્ઞાનથી જીવનવ્યવહારનાં સધળાં કાર્યો કરવાં, તેનું નામ પંચમહાયજ્ઞ છે. આ યજ્ઞો ગૃહસ્થે નિભ કરવાના હોવાથી, નિભ યજ્ઞો કહેવાય છે.”

“અશ્વમેધાદિ પાંચ યજ્ઞો તથા અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મો ખાસ કારણ અને ખાસ પ્રસંગે કરવામાં આવે છે, તે નૈમિત્તિક યજ્ઞો કહેવાય છે. આ નૈમિત્તિક યજ્ઞો કરવાથી જીવ ઉચ્ચતમ પદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧ ગોમેધ, ૨ અશ્વમેધ, ૩ નરમેધ, ૪ અગ્નિમેધ અને ૫ મહિષમેધ તે સાથે વાનપ્રેય, અગ્નિહોત્ર, અને દિક્ષા ગ્રંથણની ત્રણ ક્રિયાઓ નૈમિત્તિક યજ્ઞો કહેવાય છે.”

“શબ્દ વિદ્યાનું બીજાઓને માટે જ્ઞાન મેળવવું અને આપવું, તે ગોમેધ કહેવાય છે. સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓનું જ્ઞાન મેળવવું અને આપવું, તે અશ્વમેધ કહેવાય છે. અશ્વમેધ અને ગોમેધની વચ્ચે સંકળરૂપ નરમેધ છે. નર એટલે સર્વ પદાર્થોનું અધિજ્ઞાન અથવા આધાર; સાસ્ત્રવિક રીતે રહ્યા સર્વ પદાર્થોને એક બીજા સાથે સંયોજ રાખે છે, માટે રહ્યા જ સર્વ પદાર્થોનું અધિજ્ઞાન અથવા આધાર છે. તે માટે જે કર્મથી ગોમેધ અને અશ્વમેધની પરસ્પર સ્થિતિ રહી શકે છે, તે કર્મને નરમેધ કહે છે. મજામેધ એ સમજાનો સમાહાર છે. દેહ પણ વસ્તુ હોવાનું થતી નથી અને દેહ પણ વસ્તુ નાશ પામતી નથી, એવા અગતવશનું આનુભવિક જ્ઞાન થવું, તે મજામેધ કહેવાય છે. મહિષમેધ માત્ર અલ્પદેવથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.”

“અહ્યા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, મહાવિષ્ણુ અને બીજા દેવો તથા ઋષિઓ આ યજ્ઞોના અધિકારીઓ છે, અને તેઓ આ સધળા યજ્ઞ કરે છે; જેના પરિણામે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ થાય છે. ગોમેધ જ્ઞાન સાથે, અશ્વમેધ ઇચ્છા સાથે નરમેધ ક્રિયા સાથે, અન્નમેધ એ સર્વના અધિષ્ઠાન, પ્રણવ સાથે સંબંધ રાખે છે. આ સધળા યજ્ઞોના અહમેતત્ત્વ એ મહાવાક્યમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. મહિષમેધનો નકારમાં એટલે ‘કર્મના ફળની ઇચ્છા રાખવાની જરૂર નથી, કંઈ કરવાપણું રહેતું નથી, સર્વ વસ્તુઓ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે’—એવા જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે. અહં નૈતત્ત્વ માં અશ્વમેધનો અને હ એટલે રાખ્દઅહ્યામાં ગોમેધનો સમાવેશ થાય છે.”

“કર્મ અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય મોક્ષનું સાધન હોવાથી સંસ્કાર એટલે નિર્મલીકરણ અથવા દીક્ષાની સર્વ મનુષ્યોને જરૂર છે. સંસ્કારના યોગ વિના અહ્યાના પ્રલક્ષ જ્ઞાનનો અસંભવ જ છે. જાતિમેદના નિયમો પણ સંસ્કારોની સાથે સંબંધ રાખે છે. દિવ અને અદિવ એટલે શુદ્ધ (પ્રાણી માત્રની સેવા કરનાર), એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. બે પ્રકારના સંસ્કારોનો જેઓને યોગ થયેલો છે, તે દિવ કહેવાય છે. ઓંકારના ઝ, ઝ અને મૂ ને અનુક્રમે દિવના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એવા ત્રણ વિભાગો છે. સંસ્કારના પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ અંતઃશુદ્ધિકર અને બહિઃશુદ્ધિકર, એવા બે ભેદો છે. સત્ત્વ સંસ્કાર અહ્યાવિદ્યા સાથે અને અસત્ત્વ સંસ્કાર અહ્યાના આવિર્ભૂત સ્વરૂપો સાથે સંબંધ રાખે છે આ બે પ્રકારના સંસ્કારોથી પર, અસંસ્કૃત નામનો સંસ્કારનો તૃતીય ભેદ પણ છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાના પરસ્પર-સમંજસ મિશ્રણને સત્ત્વ સંસ્કાર કહે છે; જેમાં કર્મ જ્ઞાન અને બકિતનો સમાવેશ થાય છે. તે ત્રણમાંથી જેમાં એકનો જ સંભવ હોય ત્યારે તે અસત્ત્વ સંસ્કાર કહેવાય છે.

પ્રણવવાદમાં મુખ્ય સંસ્કારો તો સોળ જ કહેલા છે; પરંતુ પ્રચલિત સંસ્કારોથી, તેમાંના ઘણા ખરા જુદા છે. તે સોળ સંસ્કારો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ગર્ભાધાન, ૨ સીમન્તોન્નયન, ૩ પુંસવન, ૪ જાતકર્મ, ૫ નામકરણ, ૬ ચૂડાકરણ, ૭ કર્ણવેદ્ય, ૮ વનમંથ (ઉપનયન), ૯ સ્નાતક્રત, ૧૦ ઉદાહ (વિવાહ), ૧૧ વધુપ્રવેશ, ૧૨ દિરાગમન (જીને સાસરે રાખી તે), ૧૩ પ્રધાન, ૧૪ જનનવત, ૧૫ નિવર્તન અને ૧૬ મરણ (અંત્યેષ્ઠિ તથા શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓ).

“ઉપનયન (ઉપનની) નો અર્થ આગળ લખેલું અથવા માર્ગ દર્શાવવો, એવો થાય છે; અને તે તેનો વાસ્તવિક અર્થ છે. જનોઈ ધારણ કરવું, તે બાહ્યાર્થ છે. આ ઉપનયન સંસ્કાર સધળા સંસ્કારોમાં ધણો અગત્યનો છે. સદ્ગુરુની સાહાય્યથી જ આ સંસ્કારની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આખો સંસાર સુખ અને દુઃખનું અવિભાજ્ય મિશ્રણ છે, દુઃખથી મિશ્ર થયા વિના અથવા અપ્રથમ થયા વિના સંસારનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, એવું જ્યારે જીવને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે આ સંસ્કારનો અધિકારી થાય છે.”

“જનોઈ ધારણ કરવું, તે આ સંસ્કાર-વિધિનું બાહ્ય સક્ષણ છે. પરંતુ જનોઈમાં જે ત્રણ મૂળ રજાઓ છે, તેનું ખરૂં રહસ્ય તો જ્ઞાન, ઇચ્છા અને કર્મની ત્રિપુટિ છે. તે

પ્રસંગે યશ કરવાનો હેતુ વિદ્યાભ્યાસની સિદ્ધિ અને વિધનની શાંતિ કરવાનો છે. દેવો, ઋષિઓ, મહર્ષિઓ, યોગીઓ અને બીજાં ઉચ્ચ ભૂમિકાનાં સત્ત્વોનું તે સમયે આબ્હાન કરવામાં આવે છે: તેનું કારણ તેઓની સાહાય્ય લેવાની ઇચ્છા છે.”

“મનુષ્યનો જન્મ તેનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોને અનુસરીને થાય છે. પૂર્વજન્મમાં તેણે જેવાં કર્મો કરેલાં હોય છે, તેને અનુરૂપ કુળ, ઉદ્યમ, ધન, જાતિ, દેશ, સુખ, દુઃખ, શાંતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાંક મનુષ્યો પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ શાંતિ પામવા પુરતાં જ કર્મો કરે છે, તેના પરિણામે તેઓને પુનર્જન્મમાં ઉત્તમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેવી શાંતિ પામ્યા છતાં, તે શાંતિની સઘળા ફરજો અદા કરવાનું તેઓમાં સામર્થ્ય હોતું નથી.”

“જગતમાં જે કંઈ પદાર્થો છે, તે સઘળા હું છું, અને હું સઘળા પદાર્થો છું, એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું, તે વેદોદિત ષોડશ સંસ્કારોનું પરમ પ્રયોજન છે.”

“ગર્ભાધાન સંસ્કારનો ભૌતિક અર્થ ગર્ભનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું એવો થાય છે. તેનો વાસ્તવિક અર્થ ‘હું કોણ છું અને ક્યાંથી આવ્યો છું,’ એવું જ્ઞાન જ્ઞાનનું બીજ ગર્ભાવસ્થામાં જ જીવના સૂક્ષ્મ શરીરમાં રેપવું, એવો થાય છે.”

“ગર્ભાવસ્થામાં ગર્ભનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ બ્યારે બંધાય રહે છે એટલે રજસ અને વીર્યનાં સઘળાં પરમાણુઓનો ગર્ભમાં પુરી રીતે સંયોગ થઈ રહે છે, ત્યારે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધડ, અવયવો અને ઇન્દ્રિયોનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સ્થાપિત રહે છે, ત્યારે સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે સમયે જીવ તે શરીરમાં રહેવા આવે છે. સીમન્ એટલે વૃદ્ધિની મર્યાદા અને અંત એટલે પૂર્ણતા; અર્થાત્ શરીરની વૃદ્ધિની પૂર્ણતા એવો સીમન્તનો અર્થ થાય છે. ઉન્નયન એટલે ઉપર લઈ જવું, એટલે જીવ અને શરીરનો સંબંધ થવો, એવો અર્થ થાય છે.”

“ઉપર પ્રમાણે જીવ અને શરીરનો સંબંધ થયા પછી, તે જીવે પૂર્વજન્મોમાં જે જે યોનિઓનો અનુભવ કર્યો હોય, તે સઘળા યોનિઓનાં સ્વરૂપો તેનું શરીર ગર્ભાવસ્થામાં ધારણ કરે છે. પ્રથમ તે ગર્ભ ઉદ્ભવિતનું, પછી સ્વેદનનું, પછી અંડનું અને છેવટે મનુષ્યનું શરીર ધારણ કરે છે. મનુષ્ય શરીર બ્યારે બંધાય છે, ત્યારે પુંસવન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે.”

આપણે જે કર્મો કરીએ છીએ, તેનું કારણ અને પ્રયોજન શું છે, તેનો નિશ્ચય કરવો, તેનું નામ સંસ્થાપન છે. સમ્યક્=સંપૂર્ણ રીતે, ક્ષયાન્તિ=મનન કરે છે, સર્વાન્ત્ સર્વ વિદ્યા અથવા જ્ઞાન; એ પ્રમાણે સંધ્યાની નિશ્ચિત છે.”

“દશમો સંસ્કાર ઉદ્ઘાટ (વિવાહ) છે. બ્યારે પુરૂષનું વીર્ય પરિપક્વ થાય છે, અને બ્યારે ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા તથા કામ તેનામાં જન્મત્ થાય છે, ત્યારે જ તે પુરૂષે પોતાથી નાની વયની કન્યા સાથે લગ્ન કરવું. ઉદ્ઘાટથી ‘હું બહુ યાઉ’—એવો જ્ઞાનો સૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ તે કાર્યમાં ઉત્સાહ અને આનંદ આવે છે.”

“ અહમેત્તત્ર એ મહા વાચ્યગત આત્મારૂપ પુરૂષ પોતે છે, અને અનાત્મારૂપ સ્ત્રી છે; તેઓની સમાન પ્રકૃતિ, રૂચિ અને હિતનો જે સંયોગ થાય છે, તે નકારરૂપ છે. ઉદાહરણ સંસ્કારનું એ રહસ્ય છે; ક્રિયા તેમાં પ્રધાન હોય છે, તેથી સવળા સંસ્કારોમાં આ સંસ્કાર પ્રધાન ગણાય છે. ”

“ ન્યારે સ્થૂલશરીર શિથિલ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ સૂક્ષ્મશરીર ધારણ કરે છે, અને આ શરીરાન્તર કરવું; તેને મરણ કહે છે. મરણ પછી જીવ યમલોકમાં જાય છે, તેના તે જ અર્થ થાય છે. યમનો અર્થ નિવૃત્તિ, પાછા વળવું, અથવા ત્યાગ કરવો એવો થાય છે. આલય એટલે સૂક્ષ્મ શરીર; અર્થાત્ યમલોક અથવા યમાલયનો અર્થ સ્થૂલશરીરમાંથી સૂક્ષ્મશરીરમાં જવું, એવો થાય છે. પ્રવર્તન એટલે પ્રવૃત્તિ પછી જ નિવૃત્તિની જરૂર પડે છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં જીવ કામલોકમાં રહે છે અને સૂક્ષ્મ વિષયો ભોગવે છે. x x x આ શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી, તે કારણ શરીરમાં જાય છે, જ્યાં તે સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે. ”

“ મરણ સંસ્કાર સન્યાસ બરાબર, નિવર્તન વાનપ્રસ્થ બરાબર, પ્રવર્તન ગાર્હસ્થ્ય બરાબર, અને સંપાદન ધ્રુવચર્ય બરાબર છે. તે સવળા આશ્રમોનો જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયા અને તેના સમાહારમાં સમાવેશ થાય છે. જીવન વ્યવસ્થામાં જે ઉપયોગિતા સન્યાસની છે, તેવી જ ઉપયોગિતા સંસ્કારોની વ્યવસ્થામાં મરણ સંસ્કારની છે. ”

“ મૃતશરીરનો દાહ કર્યા પછી અસ્થિ સંચયનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. મૃતશરીરને બાળ્યા પછી તેની જે રાખ થઈ હોય અથવા જે કંઈ અસ્થિ રહી ગયાં હોય, તે સવળાં એકઠાં કરી જળાશયમાં નાંખી દેવાં, તેનું નામ અસ્થિ સંચયન છે. જે આ ક્રિયા ન કરવામાં આવે તો પ્રેત મૃત શરીરનાં અવશિષ્ટ અસ્થિ અને રાખના સાધનથી પણ ધણો ઉપદ્રવ કરી શકે છે. ન્યારે અસ્થિ અને રાખને જળમાં નાંખી દેવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રેત અગ્નિ સંસ્કાર કરનારની પાછળ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેને આવતાં અટકાવવાના હેતુથી અમુક મંત્રના બળવડે તેને ધર બહાર અથવા ગામ બહાર અમુક સ્થળે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ગમે તેવો બળવાન પ્રેત પણ આ મંત્રને આધીન થઈ જાય છે. આ વ્યવસ્થામાં પ્રેત બહુ અતૃપ્ત રહે છે, તેને તૃપ્ત કરવાના હેતુથી ઘટસ્થાપનની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ઘટકારાએ તેને જળ અને અન્ન આપવામાં આવે છે; અને દીપદાનથી પણ તેને સંતુષ્ટ કરવામાં આવે છે. તદુપરાંત આવસ્યક પિંડનું દાન પણ ન્યારે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની સ્થૂલશરીર ઉપરની મમતા દૂર થાય છે, અને તે તૃપ્ત થાય છે. ”

“તેજ કારણ માટે દશ ગાવપિહ્વાન તથા શ્રાદ્ધ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ક્રિયામાં અકેક પિંડ આપવાથી તેના સ્થૂલ શરીરના અકેક અવશ્ય ઉપરથી મમતાનો તે ત્યાગ કરી શકે છે. અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા પહેલાં જ પિંડો આપવામાં આવે છે. આ ક્રિયાથી જીવનાવસ્થામાં તેને ધરની જે કંઈ વસ્તુ ઉપર મમતા થઈ હોય, તે મમતા નાશ પામે છે. x x x એ પ્રમાણે આ છપિંડ અને ઉપરના દશ પિંડો મળી કુલ સોળ પિંડોનું દાન કરવામાં આવે છે. ”

“ અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા પેહેલાં ઉપરના છ પિંડો સિવાય બીજાં એક પિંડ સમાહાર મંત્રથી આપવામાં આવે છે; આ પિંડ ગ્વાન, ઇચ્છા અને ક્રિયાના સમાહાર બરોબર છે. દશ ગાત્રપિંડ પ્રદાન પછી અગ્નીયારમે દિવસે એક પિંડ સ્મરણ વિનાશ મંત્રથી આપવામાં આવે છે, તેને એકાદશાદ શ્રાદ્ધ કહે છે. આ ક્રિયાથી તેની સ્મરણ શક્તિનો લોપ થાય છે. તેજ દિવસે વૃષોત્સર્ગની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. વૃષને છૂટો મુકવાથી અથવા તેનું દાન કરવાથી કામલોક અથવા પ્રેતલોકના અધિષ્ઠાતા દેવ પ્રસન્ન થાય છે, અને તેમ થવાથી જીવ લિંગદેહ એટલે પ્રેતદેહથી સત્વર છૂટો થઈ શકે છે ”

“ એકાદશાદને દિવસે શૈયાદાનથી કામલોકમાં જીવને તે તે પદાર્થો સૂક્ષ્મ રૂપમાં પ્રાપ્ત થતા હોવાથી ધણી તૃપ્તિ થાય છે. જીવને જીવતાવસ્થામાં જે જે પદાર્થો અતિપ્રિય હોય તે તે પદાર્થોનું પ્રેતાવસ્થામાં સ્મરણ રહે છે. તેથી તે તે પદાર્થોનું દાન કરવાથી તે પદાર્થોનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ પ્રેતને પ્રેતાવસ્થામાં મંત્રજળથી પ્રાપ્ત થાય છે; તેટલા માટે આજ પ્રકારની ક્રિયા આપાવશ્યક છે. ”

“ દ્વાદશાદને દિવસે સોળ સંસ્કારોના સમાહાર રૂપે સોળ પિંડો અપાય છે. તેજ કારણથી તે ક્રિયાને ષોડશશ્રાદ્ધ કહે છે. ”

“ પ્રત્યેક માસે જે માસિક શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે મૃતકના લિંગદેહની અવસ્થામાં અમુક અમુક કાળે પરિવર્તન થાય છે, તે પરિવર્તનની ક્રિયાને સાહામ્ય આપવાને માટે છે. મરણ પછી એક વર્ષમાં તેવી સોળ અવસ્થાઓ થવાથી સોળ માસિક શ્રાદ્ધો કરવામાં આવે છે. આ સોળ શ્રાદ્ધો યથાવિધ કરવાથી પ્રેતનો લિંગદેહ નાશ પામે છે x x x પ્રાયશઃ એક વર્ષ પછી જીવ લિંગદેહનો ત્યાગ કરી કામલોકનો સૂક્ષ્મદેહ ધારણ કરે છે. ”

“ મરણથી વાર્ષિક શ્રાદ્ધ પર્વેત બધાં મળીને ૫૦ પિંડો અપાય છે. તેમાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પેહેલાં સ્મશાનમાં જે એક પિંડ અપાય છે, તે અગ્નિસંસ્કાર કરનારના શ્રેય માટે હોવાથી તે પિંડદાનનો તેમાં સમાવેશ થતો નથી. પચાસ પિંડો નીચે પ્રમાણે છે.

૬ અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પેહેલાં.

૧૦ દશગાત્ર (દશ દિવસ સુધીના)

૧ એકાદશાદને દિવસે.

૧૬ દ્વાદશાદને દિવસે ષોડશ શ્રાદ્ધના.

૧૬ માસિક શ્રાદ્ધના.

૧ વાર્ષિક શ્રાદ્ધનો.

ઉપર્યુક્ત શ્રાદ્ધો સિવાય ઓકાદિષ્ટ, પાર્વણ્ય અને સર્પિન્ડ-એવાં ત્રણ પ્રકારનાં શ્રાદ્ધો કરવામાં આવે છે. માત્ર મૃતકને એકને જ ઉદ્દેશીને પ્રત્યેક વર્ષે મરણતિથિએ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે ઓકાદિષ્ટ-શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. આ શ્રાદ્ધમાં જે મંત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; તે મંત્રોના બળથી જીવને સ્વર્ગમાં અથવા કામલોકમાં સંપન્નો અનુભવ થાય છે. પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધમાં જીવ કામલોકમાંથી સ્વર્ગમાં જઈ શકે અને તેનું કારણ શરીર બળવાન થાય, એવા હેતુથી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. પર્વ એટલે સંધિ; અર્થાત્ જીવને એક સ્થિતિ અથવા લોકમાંથી બીજી સ્થિતિ અથવા લોકમાં જવાના સંધિને પર્વ કહે છે. આ શ્રાદ્ધમાં કામલોકના અધિષ્ઠાતા દેવ વિશ્વેદેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. x. x. x વિશ્વે દેવો અંતુઓના સંધિ કાળમાં જ તે સ્તુતિ ધ્યાનમાં લે છે. આ શ્રાદ્ધ ન કરવામાં આવે તો જીવને પોતાના કર્મ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સમય સુધી પ્રેતલોક અને કામલોકમાં રહેવું પડે છે. સત્ય છે કે આવી ક્રિયાથી જીવે જીવનાવસ્થામાં કરેલાં કર્મોનો નાશ થતો નથી, તો પણ એ તો નિશ્ચય છે કે આવી ક્રિયાથી જીવ સ્વલ્પ સમયમાં કર્મનાં ફળો ભોગવી લે છે, જેથી અનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી અવિદ્યએ મુક્ત થવા પામે છે.”

સામવેદ ઓંકારગત ઉકારરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયા રૂપ છે. ઇન્દ્રિયા શક્તિરૂપ હોવાથી નિમ્બિલ સામવેદમાં શક્તિતત્ત્વ અને તેની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. માયા, મહા-માયા, યોગમાયા, યોગનિદ્રા, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, સતી અને પરમા વગેરે શક્તિસ્વરૂપોનું તેમાં સમ્યગ્વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

“યજુર્વેદની પછી ઇન્દ્રિયાવર્ણનાત્મક સામવેદ ગણાય છે. ક્રિયા અને જ્ઞાનનું મંથોજન ઇન્દ્રિયા કરે છે; તે કારણથી ઋક્ અને યજુર્વેદનું મંથોજન કરનાર સામવેદ છે. ઇન્દ્રિયા શિવની શક્તિ છે. વસ્તુતઃ જેમાં જેમાં કંઈ પણ શક્તિ છે, તે ઇન્દ્રિયા રૂપ જ છે. તેમ હોવાથી ઇન્દ્રિયા શક્તિ સર્વવ્યાપક છે. શક્તિ વિના એ પદાર્થોનો સંયોગ સંભવતો નથી.”

“નિમ્બિલ સુદિક્રિયામાં જે શક્તિ રહેલી છે, તે બ્રહ્મની શક્તિ છે; તેજ શક્તિ બ્રાહ્મી, વૈષ્ણવી અને શૈવી-એવાં ત્રણ રૂપે માત્ર દેખાય છે.”

“સામવેદમાં સંગીતશાસ્ત્રના સાત સ્વરો જોવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયાનું વર્ણન કરતાં સામવેદ જ્ઞાન અને ક્રિયાના પટ્ટનું વર્ણન કરે છે; તે પટ્ટના સમાહારને સાતમો પ્રકાર કહેલો છે. આ સાત પ્રકારની બરોબર સાત સ્વરો છે. સામવેદની સંહિતાના આરંભમાં તો ઋગ્ અને યજુર્વેદ સંહિતાઓની પેઠે ઉપર્યુક્ત ત્રણ શક્તિને અતુરૂપ ત્રણ સ્વરો જોવામાં આવે છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયાના સ્વરૂપનું જેમ જેમ વિશેષ ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ પરિણામે સાતે સ્વરોનો તેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.”

શક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહે છે કે—‘ઓંકારગત અરૂપ આત્મા અને ઉરૂપ અનાત્માના સંયોગની શક્યતા (Necessity) ને શક્તિ કહે છે. શક્યતા વિના કંઈ પણ પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. પરમ નિર્ગુણ બ્રહ્માના સ્વભાવમાં સદૈવ વ્યાપ્ત જે કંઈ છે, એટલે બવત્ (Becoming) માત્ર શક્યતા છે.’ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જ્ઞાતિને શક્યતા કહેલ છે; બ્રહ્મસૂત્રમાં,

અસ્ પદમાં શક્તિ રહેલી છે, એમ કહેલું છે; અંગચત્રમાં, શબ્દમાત્રનું મૂળ શક્તિ છે, એમ કહેલું છે; કદ્ધચત્રમાં, વૃત્તિ માત્ર શક્તિ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યોતિષમાં, કાળગણનાની ક્રિયા ઉપર તે ગણનાનો આધાર રહેલો છે, એમ કહેલું છે. તે સર્વ શાસ્ત્રોનાં વચનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે- (Becoming) માત્ર અથવા જાતિ માત્ર શક્તિ (Necessity) છે. તે શક્તિ (જાક્-શક્તિમાત્ર થયું) જ શક્તિ છે, જે જાણનો સ્વભાવ છે. તે શક્તિ નેજા માયા કહેલી છે. છતાં સર્વ શાસ્ત્રકારોએ માયા ઈશ્વરથી ભિન્ન હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ જે કહેલું છે, તેનું કારણ એ છે કે-તે સ્થળે માયા શબ્દનો અર્થ જાણનો સ્વભાવ નહિ પણ જીવ પોતે જ અજ્ઞાન એટલે અસત્ય જાનથી. જે ત્યાગ ઈશ્વરશક્તિ સૃષ્ટિ પોતાની આસપાસ રમે છે, તે જીવ કલ્પિત સૃષ્ટિને માયા કહેલ છે; અને તે માયા સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય જ છે.

“જેમ શક્તિનાં વિષ્ણુની જ્ઞાન શક્તિ, જાણની ક્રિયા શક્તિ અને શિવની ઈશ્વરશક્તિ એવાં ત્રણ રૂપો છે, તેજ પ્રમાણે માયાનાં પણ યોગમાયા, ભગવતી, અને યોગનિદ્રા-એવાં ત્રણ રૂપો છે. આત્માનાત્માની સંયોજક શક્તિને યોગમાયા, ક્રિયા સ્વરૂપ એટલે જૈશ્વર્ય રૂપને ભગવતી અને આત્માનાત્માની વિયોજક શક્તિને યોગનિદ્રા કહે છે. આ ત્રણેના સમાહારને મહામાયા કહે છે, જે મહામન્વંતર અથવા સંસારચક્રના અધિષ્ઠાતા મહાવિષ્ણુની શક્તિ કહેવાય છે.

“યોગમાયા વગેરે માયાઓ વિશે ઉપર જે કહેલું છે, તે માયાઓ નિષ્પિન્ન સૃષ્ટિગત શક્તિ છે; તેનું મૂળ અહમંતત્ત્વ છે, અને પ્રત્યેક પરમાણુમાં તે વ્યાપી રહેલ છે. પરંતુ આપણા જાણના અધિષ્ઠાતા જાણ, વિષ્ણુ અને શિવની શક્તિઓ સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને સતી છે. સરસ્વતી જ્ઞાન રૂપ, લક્ષ્મી ક્રિયા રૂપ અને સતી ઈશ્વર રૂપ છે. જાણદેવ ક્રિયાશીલ હોવાથી તેને જ્ઞાનશક્તિની, વિષ્ણુ જ્ઞાનશીલ હોવાથી તેને ક્રિયાશક્તિની અને શિવ ઈશ્વર-શીલ હોવાથી તેને ઈશ્વરશક્તિની જરૂર પડે છે. તે ત્રણે શક્તિનો સમાહાર પરમાશક્તિ છે, જે મહાવિષ્ણુની શક્તિ કહેવાય છે.”

“લક્ષ્મીનાં રમા, લક્ષ્મી અને ચારદા, સરસ્વતીનાં બૈન્દ્રી, જાણી અને સરસ્વતી સતીનાં સતી, જોરી અને પાર્વતી-એવાં ત્રણ ત્રણ રૂપો મળી એકંદર નવરૂપો કહેલાં છે. તે સપ્તર્શ સ્વરૂપોના સમાહારને મૈશ્વર્ય અથવા જુન્યા કહે છે. (મૈશ્વર્યનાંતિ મૈશ્વર્યઃ) જે ભૈરવ એટલે સંસારનું રક્ષણ કરે છે, તે ભૈરવ કહેવાય છે; તે ભૈરવની શક્તિ ભૈરવી કહેવાય છે. એ દશ શક્તિઓ દશ મહાવિદ્યા કહેવાય છે.”

ત્રીજા પરિચ્છેદના ૮મા પ્રકરણમાં અથર્વવેદ વિશે વિવેચન કરેલું છે.

“ચારમો વેદ અથર્વ છે; તે ચારમો હોવાથી તેના સ્વરૂપનું આપણને સદજ્ઞ બાન થઈ શકે છે કે તે પ્રથમના ત્રણ વેદોના સમાહારરૂપે છે. આ સમાહારમાં પ્રથમના ત્રણ વેદોમાં જે જે વિષયોનો વિસ્તાર કરેલો છે, તે સર્વ વિષયો બીજાંરૂપે જોવામાં આવે છે. આ વેદમાં સૃષ્ટિ ક્રિયા સમગ્રરૂપે વર્ણવેલી છે, એટલે તેના સ્વરૂપને જાણે તેની રીતિનું

તેમાં વર્ણન કરેલું છે. x x x જેવી રીતે મંત્રમાત્રમાં ઝડકતું, બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞપત્નું અને ઉપનિષદોમાં સામતું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે તંત્રશાસ્ત્ર કથિત સદ્ધિ રચનાતું અર્થવેદમાં પ્રતિબિંબ પડે છે.”

નવમા પ્રકરણમાં બ્રાહ્મણો વિશે કહેલું છે.

“મહાવાક્ય સંકલ્પ બીજરૂપ છે, વેદો તે બીજના વિસ્તાર અને વૃદ્ધિરૂપ છે, અને સંહિતાઓના વિશેષ વિસ્તાર રૂપ બ્રાહ્મણો છે. પ્રત્યેક વેદનાં ચાર ચાર બ્રાહ્મણો છે. જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયા અને સમાહારને અનુસરીને અનુક્રમે તે ચાર ચાર બ્રાહ્મણો થયેલાં છે.”

“અમુક જ્ઞાતિને જેમ બ્રાહ્મણ નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેમ વેદના અમુક ભાગને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે. જે બ્રહ્મને બળે છે, તે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ છે, અને જે બ્રહ્મને બળાવે છે, તે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્ર છે.”

“સદિક્રિયાનાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયા અને સમાહાર રૂપ જે ચાર તત્ત્વો છે, તે તત્ત્વોને અનુસરીને પ્રત્યેક બ્રાહ્મણના ચાર ચાર ઉપવિભાગો થાય છે. વિષ્ણુના આધિપત્ય નીચે રહેલા દેવવર્ગોએ બ્રાહ્મણોના જ્ઞાન ભાગો લખ્યા છે; તેજ પ્રભાણે બ્રહ્મા નીચેના ચાર દેવવર્ગોએ ક્રિયાભાગો, શિવ નીચેના ચાર દેવવર્ગોએ ઇચ્છા ભાગો અને ચાર પ્રકારના નિયામક દેવોએ સમાહાર ભાગો લખ્યા છે.”

“બ્રાહ્મણો વિના વેદોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. ચાર વેદોના ચાર બ્રાહ્મણોમાં નિમ્ન-લિખિત આરંભનાં વાક્યો છે. પ્રત્યેક વાક્ય આખા બ્રાહ્મણનું પ્રતિસૂત્ર છે, તેમ જ પ્રત્યેક બ્રાહ્મણ સંહિતા સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવે છે, તેનું પણ તેમાં સૂચન કરેલું છે.

૧ ઋગ્વેદ બ્રાહ્મણ—મહંતત્ત્વમપરમ્ ॥

૨ યજુર્વેદ બ્રાહ્મણ—પ્રસ્થિતં પુર્વાપરં કૃતમકૃતં કારણકર્તૃકમ્ ॥

૩ સામવેદ બ્રાહ્મણ—નૈવં ન ચૈતત્ પ્રત્યાશા સમાધ્યક્ષ્યં જ્ઞાનન્યયં પ્રજ્ઞાતત્ત્વ મન્નિલં ચ ॥

૪ અથર્વવેદ બ્રાહ્મણ—ક્રિયાગુણધર્મસમ્પત્તિસાધનલક્ષ્યમલક્ષ્યં ચ સમાદ્યત્મા”

ત્રીજા પરિચ્છેદનાં બ્રાહ્મણોમાં પ્રકરણોમાં બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદ, તંત્રો વગેરેની ઉત્પત્તિ, આવશ્યકતા અને તેના પરસ્પર સંબંધોનું વિવેચન કર્યું છે.*

* પ્રથમ ભાગનાં ત્રીજા પ્રકરણમાં પ્રથમ ભાગ પ્રાપ્ત થયો છે; બીજા બે ભાગો હજી પ્રાપ્ત થયા નથી. તેથી ત્રીજા ભાગની પરિચ્છેદના નવમા પ્રકરણ પછીના ભાગની કંઈ વિશેષ હકીકત આપી શકાઈ નથી.

સૃષ્ટિ-ઐકદેશિક પ્રકરણ એટલે ચારમા પરિચ્છેદમાં આપણા બ્રહ્માંડનો ક્રમવિકાસ સમ-
જાવેલ છે. ખનીજમાંથી^૧ ઉદ્ભવે, ઉદ્ભવેમાંથી ચિત્રજ^૨ (અથવા સ્વરૂપ અથવા
અપસ્વરૂપ,) તેમાંથી ચંદ્રાત્મા,^૩ તેમાંથી બે પ્રકારના પિતૃઓ,^{૪-૬} અને તેમાંથી મનુષ્યો^૭
ઉત્પન્ન થયા છે, એવો વિકાસ ક્રમ દર્શાવ્યો છે.

પાંચમા મન્તવ્યામન્તવ્ય પરિચ્છેદમાં શું વિચાર્યું અને શું અવિચાર્ય છે, હેય અથવા
ઉપાદેય શું છે, તે વિશે વર્ણન કર્યું છે.

૬ ક્ષા અબોદવાદમાં અનેકવિધ જ્ઞાન, ઈચ્છા અને ક્રિયાઓનું મૂળ સ્વરૂપ એક જ છે,
એમ દર્શાવી, મુક્તિ અને મુક્તિનું સ્વરૂપ કહેલું છે.

૭ મા પરિચ્છેદમાં આખા મંથનું સમગ્રતાથી પુનઃ અવલોકન કર્યું છે. ગાઝર્પાયણ
મુનિએ ભૂમિકાની સમાપ્તિએ કહ્યું છે કે:—

“ દરકોઈ શાસ્ત્રના અધ્યયનની પૂર્વેજ પ્રણવના અધ્યયનની ઘણી આવશ્યકતા છે;
કેમકે પ્રણવશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ અન્ય સઘળાં શાસ્ત્રોનો અન્યોન્ય પરિહાર થઈ શકે છે, અથવા
તે ગ્રંથોમાં પ્રણવવિશેષિની, પ્રણવપ્રમા અને પ્રણવપ્રદીપિકાના ગ્રંથો હાલમાં
વિદ્યમાન છતાં, તે ગ્રંથો પ્રવેશકોને જ ઉદ્દેશીને લખાયેલા હોવાથી, તેમાંથી સઘળા જિજ્ઞાસા
તૃપ્ત થઈ શકતી નથી. સાક્ષાત્ મહેશ્વરે પ્રણવાર્ણવ નામનો બે લાખ શ્લોકોનો જૂદલ ગ્રંથ
જીવે ઉપર અનુકંપા લાવી રચેલો છે. પરંતુ તે ગ્રંથ અતિ વિસ્તૃત હોવાથી તેમાંથી સાર
સાર ગ્રહણ કરી ૧૧૦૦૦ શ્લોકોનો આ પ્રણવવાદ નામનો ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે. ”

પ્રણવવાદમાં કેવા કેવા વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું જાંખું ચિત્ર અથવા
સ્વરૂપાભાસ પણ આ સ્થળે આપી શકાયો નથી. જેઓને યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાની ઈચ્છા
હોય; તેઓએ તે ગ્રંથનું અવસ્ય પઠન કરવું જોઈએ. આ સ્થળે તો માત્ર એટલી જ વિવક્ષા
છે કે—આપણા હુમ ગ્રંથ ભંડારમાં કેવા અમૂલ્ય અને વિલક્ષણ ગ્રંથો સમાયેલા છે, તેમાં
કેવું અમૂલ્ય અને યુગપરિવર્તક જ્ઞાન સંરક્ષવામાં આવ્યું છે, તે ગ્રંથ ભંડારમાંથી કૌની વિચિત્ર
રીતિએ બે ચાર ગ્રંથોની અનાયાસે જ પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે કેટલું અર્થસચક છે, તે ઉપરથી
હવે કેવા શુભમૂલ્યક ચિન્હની આશા આપણને ઉત્પન્ન કરી છે, અને તે સર્વ યુગપત્ ધટ-
નાથી આપણે હવે કેવી રીતે અને કઈ દિશામાં પ્રયાસ કરવાને કટિબદ્ધ થવું જોઈએ, તેનું
મનન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તે વિશે જે સ્તુરણા થઈ છે, તે સ્તુરણને આ સ્થળે સ્થૂલ સ્વરૂ-
પમાં આલેખવાનું મેં ધૈર્ય ધર્યું છે. સ્થૂલ જગતના અંતઃપટને તોડી નાંખી અથવા તેના
અગાધ હૃદય વિવરમાં ઉડા ઉતરી પાશ્ર્વત્યોએ એક પછી એક અંતઃકરણને સ્તબ્ધ કરી
નાંખે તેવી શોધા કરી પાર્થિવ તત્ત્વોની સાદામ્પથી લગભગ આખી પૃથ્વીને પોતાની લોહ-
મય મુદ્રિમાં જકડી નાંખી છે, તે પેઢેલાં અનેક યુગો પૂર્વે આપણા અગિમુનિઓને સૂક્ષ્મ
તેમ જ સ્થૂલ જગતના અંતર્ભાગનું યથાર્થ જ્ઞાન હતું, તે જ્ઞાન યોગ્ય યોગ્ય પ્રસંગે યોગ્ય
અધિકારીઓને તેઓએ આપેલું હતું, તેનો સંમદ પણ કરી રાખ્યો હતો, તે જ્ઞાન આપણે
આપણા જ વર્તનથી અથવા વસ્ત્રુતઃ અધર્મગરજથી ગુમાવી નાંખ્યું છે. અધિકારીને કાળ,

દેશ અથવા યોનિનો અંતરાય બાધ કરી શકતો નથી. જેઓનું હૃદય તે તરફ તીવ્ર વ્યાકુલતાથી અથવા ઉગ્રવેગથી આકર્ષાય છે, તેઓનાં હૃદયનાં આકેશનોને ઝીલી સેવાને જગદ્રસક દેવો અને ઋષિઓ આસપાસ તૈયાર જ રહેતા છે. હંચુ આપણામાં યુગતા યુગથી ઉતરી આવેલાં આધ્યાત્મિક પરમાણુઓ (Spiritual Atoms) નો કેવળ નાશ થયો નથી; હંચુ આપણે તેવાં પરમાણુઓ માટે બીજાઓ પાસે બીજા ભાગરી પડે તેમ નથી; આપણી નસે નસમાં તેવાં પરમાણુઓ વ્યાપી રહ્યાં છે. માત્ર ઉત્કટ ઇચ્છાની જ ખામી છે. ઇશ્વર તે ખામી પુરી કરવાને આપણા હૃદયમાં અધિકધિક બળ રેડે, એટલી જ આપણી તેની પાસે પ્રાર્થના છે.

માનસકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

માયા-વાદ.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

૫ ગીતાભાષ્ય.

ગીતાભાષ્યાં અનેક સ્થળોએ સંકરાચાર્યે માયાશક્તિ વિશે કહેલું છે. તેમાંથી કેટલાંક વચનોનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

ક. ગીતા (૧૩-૧૯) ના ભાષ્યમાં તેઓએ કહ્યું છે કે—“દેહ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થો તેમ જ સુખ, દુઃખ, મોહાદિ સઘળા વૃત્તિઓ સર્વે પ્રકારના વિકારો કારણ રૂપ ઇશ્વરની ત્રિગુણગતી માયામાંથી અથવા પ્રકૃતિ શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે પ્રકૃતિ શક્તિનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો જગત્-રૂપ કાર્ય કારણ વિના ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ શ્રામ થાય. અને જો એમ થાય તો ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું સિદ્ધ થઈ શકે નહિ; કેમકે તે શક્તિવડે જ ઇશ્વરના ઇશ્વરપણાની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.”^{૯૩}

૧૨ યુદ્ધવાકિ દેહેન્દ્રિયાન્તાન્ ગુણાંચ સુખદુઃખમોહ પ્રત્યવાકારપરિણતાન્ પ્રકૃતિ સમ્મવાન્ વિદિ । પ્રકૃતિરીશ્વરસ્ય વિકારકારણં શક્તિઃ ત્રિગુણિમકા માયા ।.....પ્રકૃતિ પુરુષયોરુપસેરીશિતવ્યામાવાત્ રૂપસ્વરસ્વ અનીશ્વરત્વસ્ય પ્રસંગાત્ સંસારસ્ય નિર્નિમિત્તે નિર્મોહ પ્રસંગાત્ ॥ ” યુદ્ધવાદિ સર્વ શરીરો તેમ જ સુખ, દુઃખ, મોહ, પ્રત્યાદિ રૂપે પરિણામ પામેલા શુભો-તે સર્વ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ તું જાણ. સર્વ વિકારના કારણરૂપ જે શક્તિ છે, તે પ્રકૃતિ છે; અને તે પ્રકૃતિ ઇશ્વરની ત્રિગુણાત્મિકા માયા. પ્રકૃતિ અને પુરુષની જો ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ માનીએ તો તેમાંથી કોઈ નિયામક હોઈ શકતું નથી; અને તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં અનીશ્વરપણાનો અને સંસારની ઉત્પત્તિ કંઈપણ કારણ વિના થઈ છે, એમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી મોક્ષનો સંભવ રહેશે નહિ.” વેદાન્ત ભાષ્ય (૯-૪-૯) માં ત્રિગુણને ત્રણભૂત, તેજ, અપ અને પૃથ્વી કહેલ છે. પ્રકૃતિ તે ત્રણ ભૂતોનું બીજ છે.

.. સ્વ ગીતાના (૧૩-૨૯) ના ભાષ્યમાં પણ તેઓએ કહ્યું છે કે-“ માયા ભગવાનની ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિ જ મહત્ત્વાદિ કાર્યરૂપે અને ઇન્દ્રિયાદિ કરણરૂપે પરિણામ પામે છે.” આ વાક્યની ટીક કરતાં આનન્દગિરિ કહે છે કે-“ તે માયા પરબ્રહ્મની શક્તિ છે. સોમ્યાદિની પેઠે તે માયા બ્રહ્મથી કેવળ સ્વતંત્ર છે, એમ નથી.” ત્યારપછી તે જ અધ્યાયના ૩૦ માં શ્લોકની ટીકમાં કહ્યું છે કે “ જેઓ પ્રકૃતિને તેમજ પ્રકૃતિથી પરિણામ પામેલા સઘળા પદાર્થોને બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર રૂપે માનતાં નથી, તેઓ તે સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, એમ માને છે. એ પ્રમાણે જેનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. તે જ બ્રહ્મવેત્તા છે.” બ્રહ્મથી પ્રકૃતિ બિલકુલ સ્વતંત્ર નથી, એવું લક્ષમાં રાખીને ગીતાના ૧૪ માં અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોકમાં પ્રકૃતિને મદદ્રસ કહેલ છે.

ગ. ગીતાના ૧૫ માં અધ્યાયના ૧૬ માં શ્લોકના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે “ ભગવાનની માયાશક્તિ અક્ષર કહેવાય છે. તે અક્ષર સઘળા વિકારોનું ઉત્પત્તિ બીજ છે, તેમ જ જીવના કામનાદિ સંસ્કારો તે અક્ષર રૂપ પ્રકૃતિને આશ્રયે રહે છે; કેમકે તે શક્તિ વિના જીવનો કોઈ પણ સંસ્કાર ઉદ્ભવ પામી શકે નથી.”

ઘ. ગીતાના ૧૩ માં અધ્યાયના ૫ માં શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે-“ ઇશ્વરની શક્તિજ માયા કહેવાય છે. તેને જ વ્યવહારમાં અવ્યક્ત, અઘ્યાકૃત રૂપે નિર્દિષ્ટ કર-

૧૪ પ્રકૃતિર્મગવતો માયા ત્રિગુણાત્મેકા ।પ્રકૃત્યેષ ચ નાન્યેનમ-
હદાદિ કાર્યકરણ પરિણતયા-इत्यादि ॥ “ ભગવાનની ત્રિગુણાત્મિક માયા પ્રકૃતિ કહે-
વાય છે. પ્રકૃતિજ મહદાદિ કાર્ય અને કરણ રૂપે પરિણામ પામે છે. તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિ
સિવાય અન્ય કંઈ નથી.” તેની ટીકમાં આનન્દગિરિએ કહ્યું છે કે-પરસ્વ શક્તિર્માયા ॥
“ માયા ઇશ્વરની શક્તિ છે.”

૧૬ અક્ષરસ્તદ્વિપરીતો મગવતો માયાશક્તિઃ । ક્ષરાલ્યસ્ય.....ઉત્પત્તિ
શીજમનેક, સંસારિ જન્તુ કામકર્માદિ સંસ્કારાશ્રયઃ.....ઉચ્ચતે ॥ ક્ષરથી વિપ-
રીત જે ભગવાનની માયા શક્તિ, તે અક્ષર કહેવાય છે. તે માયાશક્તિ ક્ષરપદાર્થોનું ઉત્પત્તિ
બીજ છે, અને સકળ જીવોના કામકર્માદિ સંસ્કારોનું આશ્રયસ્થાન છે.” આનન્દગિરિએ તે
વિશે કહ્યું છે કે-માયાશક્તિવિના મોક્ષનાં કર્માદિ સંસ્કારા વેષકાર્યોત્તત્તિરિ-
ત્યાશક્ત્યાહ ।માયા શક્તિરુપાદાનમિતિ ॥ ભોક્તાઓના (જીવોના) કર્માદિ
સંસ્કારોમાંથી કાર્ય ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ જે પૂર્વપક્ષીનું કહેવું હોય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં
કહે છે કે-માયાશક્તિ જ તે સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે-શક-
સાચાર્યના મત પ્રમાણે માયા માત્ર વિગ્ન (Idea) રૂપ જ નથી; તે એ જ જગત્ની
ઉપાદાન શક્તિ છે, એમ તેઓનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે.

વામાં આવેલ છે. તે શક્તિ જ પંચભૂતો અને ઇન્દ્રિયાદિ આઠ પ્રકારે પરિણામ પામે છે.”

૬ માંડુક્ય ભાષ્ય.

માંડુક્યોપનિષદ ઉપર ગૌડાપાદચાર્યની (૧-૨) કારિકાના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યે તે વિશે સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતાથી તેજ સિદ્ધાન્ત સ્ફુટ કરેલ છે. તેઓએ કહ્યું છે કે:—

“જીવના સુષુપ્તિકાળમાં જેમ પ્રાણશક્તિ અવ્યક્તાવસ્થામાં રહે છે, તેજ પ્રભાસુ પ્રલયકાળમાં પણ પ્રાણશક્તિ અવ્યક્તાવસ્થામાં રહે છે. તે અવ્યક્ત પ્રાણશક્તિ જગતનું બીજ છે, તેમજ તે બીજદ્વારાએ અલ્પને શ્રુતિમાં સદ્રૂપ અથવા કારણબ્રહ્મ કહેલ છે. જે સ્થળે અલ્પને જગતનું કારણ કહેલ છે, તે સ્થળે બીજશક્તિદ્વારાએ જ તેનું કારણપણું માનવામાં આવેલું છે. તેથી બીજશક્તિનો અવસ્થ સ્વીકાર કરવો પડે છે: કેમકે શક્તિરૂપ બીજ ન માનીએ તો પ્રલયને અંતે ક્યા બીજમાંથી સઘળા જીવો ઉત્પન્ન થઈ શકે? તે બીજ અલ્પમાં રહેલ હોવાથી, તે બીજમાંથી ફરીથી સઘળા જીવો પ્રકટ થાય છે. તે માટે જગત્પતી તે બીજશક્તિનો સ્વીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે.”

તે શક્તિદ્વારાએ અલ્પને જગતનું કારણ કહેલ છે.

૯૬ અવ્યક્તમવ્યાકૃતમીશ્વર શક્તિર્મમમાયા !.....અથવા મિત્રા પ્રકૃતિઃ ।
“અવ્યક્ત અથવા અવ્યાકૃત અથવા ઇશ્વરીશક્તિ મારી માયા છે. પાંચ તન્માત્રાઓ (ગંધી, સ્પર્શ, તેજ, વાયુ અને આકાશ), અહંકાર, મહત્ અને અવ્યક્ત—એ આઠ પ્રકારની શક્તિ અથવા પ્રકૃતિ છે.”—

૯૭ નિર્ધિજતયૈવ ચેન્ સતિ લીનાનાં સુષુપ્તપ્રલયોઃ પુનરુત્થાનાનુપપત્તિઃ
સ્યાત્ ।.....પ્રાણશબ્દત્વમવ્યાકૃતસ્ય । નનુ તત્ર સદૈવ સોમ્યેતિ પ્રકૃતં (નિ-
રુપાધિકં) સદ્રૂપ પ્રાણશબ્દવાચ્યમ્ ? નૈવ દોષઃ । ધીજાત્મકત્વાશ્ચુપગમાત્ સતઃ ।
.....ધીજાત્મકત્વમપરિત્યજ્યૈષ પ્રાણશબ્દત્વં સતઃ સચ્છબ્દવાચ્યતા ચ ।
.....તસ્માત્ સર્વોજત્વાશ્ચુપગમેનૈવ સતઃ પ્રાણત્વવ્યપદેશઃ સર્વથૃતિપુ ચ
કારણત્વવ્યપદેશઃ ॥

“સુષુપ્તિ અને પ્રલયકાળમાં સદ્રૂપ અલ્પમાં લીન થયેલ જીવોનું જે કંઈ પણ બીજ નથી, એમ સ્વીકારીએ તો તેઓનો પુનરુદ્ભવ થવા પામે નહિ. [તેથી બીજરૂપ શક્તિનો સ્વીકાર કરવાની આવશ્યકતા છે.] અવ્યાકૃત પ્રાણશબ્દથી પણ વ્યવહારાય છે. આ પ્રસંગે ‘પૂર્વપક્ષીનું’ જે એમ કહેવું હોય કે—‘હાંદોગ્યમાં સદૈવ સોમ્ય’—એ વાક્યમાં નિરુપાધિક અલ્પને સદ્રૂપ કહેલ છે, તે નિરુપાધિક અલ્પ શું પ્રાણરૂપ છે? તેનાં પ્રત્યુત્તરમાં કહીએ છીએ કે—‘તેને પ્રાણરૂપ કહેવામાં કંઈ દોષ નથી.’ કેમકે સત્ બીજરૂપ છે, એમ પણી વચનોથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બીજત્વને સાચે રાખીને સત્ને પ્રાણરૂપ કહેવામાં અડચણ નથી; તે પ્રસંગે પ્રાણ સત્-શબ્દનો વાચ્યાર્થ થાય છે. તેથી બીજત્વજ્ઞાની ઉપાધિથી સત્ પ્રાણશબ્દથી અને કારણપણથી સર્વ શ્રુતિઓમાં નિર્દિષ્ટ થયેલ છે.

તે સિદ્ધાન્ત લક્ષમાં રાખીને ૬ ફી કારિકાની ટીકામાં આનંદગિરિજી કહે છે કે—
 “કાર્યરૂપ લિંગ (ચિન્હ) દ્વારાએ કારણના અસ્તિત્વનું સ્પષ્ટ થાય છે. કાર્યનો સમૂહ કારણના સદ્ભાવનું સ્મરણ કરાવે છે. જ્યાં તે અચાત અને અદૃશ્ય છે. જગતના કારણ રૂપે જ માત્ર જ્યાંને જાણી શકાય છે. તેથી જો તે કારણશક્તિ અથવા કારણસત્તાનો સ્વીકાર ન કરીએ તો જ્યાંનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. શક્તિદ્વારાએ જ તેની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.”

૭ કોટોપનિષદની ટીકામાં, મુણ્ડકોપનિષદની ટીકામાં તેમ જ તૈત્તિરીય સામ્યમાં પણ તેજ સિદ્ધાન્ત જોવામાં આવે છે.

તે માયા શક્તિદ્વારાએ નિર્ગુણ જ્યાંને જગતનું કારણ કહેલ છે, તે વિશે ઉપર વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હવે તે સંબંધે એકાદ એ વિશેષ પ્રમાણ આપી, તેમાંથી આવશ્યક રજા શું ઉત્પન્ન થાય છે, તે દર્શાવીએ છીએ.

ક. કોટોપનિષદના (૧-૩-૧૧)ના ભાષ્યની ટીકામાં આનંદગિરિ કહે છે કે—

“તે પરિણામ પામતી અવ્યક્તશક્તિ જગતનું વાસ્તવિક ઉપાદાન છે. જ્યાંને માત્ર જાણ રૂપે જ શક્તિદ્વારા જગતનું કારણ કહેલું છે. જો પ્રકૃતરૂપે જ્યાંને જગતનું કારણ કહેવામાં આવે તો જ્યાં નિરવયવ હોવાથી શી રીતે સાક્ષાત્ પરિણામ પામનાર ઉપાદાન થઈ શકે?”

ચ. મુણ્ડકોપનિષદ (૨-૧-૧) ની ટીકામાં પણ તેઓએ કહેલું છે કે—“નામ રૂપ કારણ કરનાર પદાર્થોની જે બીજરૂપ શક્તિ છે, તે શક્તિનું અધિષ્ઠાન જ્યાં ન છે. તે શક્તિ જ્યાંના ઉપાધિરૂપે રહેલ છે. સર્વાતીત્વ વિશુદ્ધ, નિર્ગુણ જ્યાં તે શક્તિ વિના જગતનું કારણ થઈ શકે નહિ; તેજ માટે તે (આગતુક = Incidental) શક્તિને

૬૮ શંકરાચાર્યે પોતે જ કહ્યું છે કે—યદિ અસત્તામેવ જન્મ સ્થાત્, પ્રહાણો વ્યવહાર્યસ્યા પ્રહણદ્વારામાઘાત્ અસત્ત્વપ્રસંગઃ ॥ ગૌડપાદકારિકા ભાષ્ય (૧-૬)—
 “જો અસત્તામાંથી જ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ માનવામાં આવે તો, આપણા વ્યવહારમાં પણ જો જો પદાર્થો જોઈએ છીએ, તે સઘળા પદાર્થો અસત્ હોવાથી, તેનો અનુભવ થઈ શકે નહિ. એટલું જ નહિ પણ જ્યાંને આપણે અનુભવ કરીએ છીએ તે જ્યાં પણ અસત્ હશે.” એ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય પોતે જ કહે છે કે—“અસત્તામાંથી જગત્ કદિ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. જગત્ સત્ અથવા શક્તિ માંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે શક્તિ સહિત જ્યાં સદૃશ્ય કહેવાય છે; અને તે જગતનું કારણ છે. તેન શબ્દલમેષ (શક્તિયુક્તમેષ) પ્રહ્યાત્ર વિષક્ષિતમ્ ॥ આનંદગિરિ. “તેથી આ રથને ત્રણ એટલે શક્તિયુક્ત જ્યાં કહેવાની ઇચ્છા છે.”

૬૯ સર્વસ્ય પ્રપન્નસ્ય કારણમવ્યક્તમ્ । તસ્ય પરમાત્મ્ય પારતંત્ર્યાત્ પરમાત્મન ઉપચારેણ કારણરૂપમુચ્યતે । ન તુ અવ્યક્તવત્ વિકારિતયા ॥ “સર્વ જગતનું ઉપાદાન કારણ અવ્યક્ત છે. તે અવ્યક્ત જ્યાંને અધીન હોવાથી, જાણ રીતે પરમાત્માને ઉપાદાન કારણ કહેલ છે. જ્યાં કંઈ અવ્યક્તની પેઠે વિકાર પામતું નથી.”

અહમો ઉપાધિ કહેવાય છે. તેટલા માટે તે શક્તિ રૂપ ઉપાધિકારાએ અહા જગતનું કારણ કહેવાય છે.” ૧૦૦.

ગ. તૈત્તિરીય (૨-૧-૨) બ્રાહ્મમાં ચંકરાચાર્ય પોતે જ પ્રકારાન્તરે કહ્યું છે કે— “અહા સત્ય છે, એટલે શું? જેની સત્તા (હોવાપણું, Existence) છે, ને સેલ કાઈ પણ પદાર્થ હરકોઈ કાર્યનું કારણ ન હોય તો તે પદાર્થની સત્તા સ્વીકારી શકાતી નથી. અહા આકાશાદિનું કારણ છે, એમ સ્વીકારવાથી, તેનું સત્ત્વરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે ઉપરથી જ અહા સત્ છે, એમ કહેવાય છે. કારણ પોતે કાર્યમાં અનુગત હોય છે. તે પ્રમાણે હોવાથી, કાર્યમાં જે સત્તા દેખાય છે, તે સત્તા ઉપરથી કારણ પણ સનાવાળું છે, એમ અનુમાન થાય છે.” તે પ્રમાણે જગતમાં રહેલી સત્તા અથવા શક્તિ ઉપરથી અહાનું સત્ત્વરૂપ સ્થાપિત થઈ શકે છે. તે માટે શક્તિયુક્ત અહા જ સત્ત્વરૂપ અથવા જગતનું કારણ કહેવાય છે. આ વાદપદ્ધતિ પ્રત્યેક પાકે સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પ સગુણ અને નિર્ગુણ અહમના સંબંધનો નિર્ણય.

પ્રિય પાકક ! ઉપર પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરેલાં વચનોથી સ્પષ્ટપણે સમજી શકાશે કે—ચંકરાચાર્ય અથવા તેઓના ટીકાકારોના મત પ્રમાણે જડ જગતના ઉપાદાન રૂપ ભાષાશક્તિનો અસ્વીકાર થઈ શકતો નથી. અમે આ પ્રસંગે જે કંઈ કહ્યું છે, તે ઉપરથી અમને તો એવી જ પ્રતીતિ થાય છે કે, જે નિત્યશક્તિ અહમમાં એકાકારે રહેલી છે, તે જ શક્તિ સદિના પ્રારંભમાં અહમના સંકલ્પ બળથી ઉત્પન્ન કરવાને તત્પર થઈને પરિણામ પામે છે; અર્થાત્

૧૦૦ શક્તિ વિશેષોડિયાસ્ત્રીતિ.તયોક્તં નામરૂપયોર્બોજં દ્રઢા, તસ્યોપાધિતયા લક્ષિતં, શુદ્ધસ્ય કારણત્વાનુપપત્ત્યા । “તેને શક્તિ વિશેષ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે—તે શક્તિ અહમને ઉપાધિરૂપ હોવાથી અહા પોતે નામરૂપયુક્ત પદાર્થોનું બીજ કહેવાય છે. શક્તિ રહિત અહા કોઈનું કારણ થઈ શકતું નથી.” સદિની ઉત્પત્તિ પેઠેલાં અહા નિર્વિશેષ ભાવથી રહેલું હતું. સદિની ઉત્પત્તિના આરંભમાં જ માત્ર તે નિર્વિશેષ અવસ્થામાંથી એક વિશેષ અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ. તે વિશેષ અવસ્થા આગન્તુક અર્થાત્ કાદાચિત્ક કહેવાય છે. આ મુજબ બ્રાહ્મ (૧-૧-૮) ની ટીકામાં તે શક્તિને જડ પણ કહેવામાં આવેલ છે. જાંઘલ મહામાયારૂપેણૈવ સંસર્ગઃ ॥ “જડ રૂપ મહાભાષા રૂપે જ તેની ઉત્પત્તિ છે.”

૧ સસ્વોત્તરૈષ સત્યત્વમુચ્યતે । યસ્માદ્ઞ જાયતે લોકે ઘટાંકુરાદિકારણં મૃદ્ધીજાદિ । તસ્માદ્ઞાકાશાદિકારણત્વેનાસ્તિ દ્રઢા । ન ય અસતો જાતં કિંચિદ્ગુહ્યતે કાર્યે ।.....અસતમેત્કાર્યં શૃણુમાનં, અસદન્વિતમેવ સ્યાત્ । ન ચૈવ તસ્માદસ્તિદ્રઢા ॥ “અહા સત્ છે, એમ કહેવાથી જ તેનું સત્ત્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુ જે કોઈ બીજી વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપરથી તે અન્ય વસ્તુ પણ છે, એમ

તેજ શક્તિ જગદાકારે પ્રકટ થવાને ઉપક્રમ કરે છે. તે આગનુક પરિણામને લક્ષમાં રાખીને, તે શક્તિને માયાશક્તિ અથવા પ્રાણુશક્તિ રૂપે નિર્દિષ્ટ કરેલ છે. જે પોતે નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે, તે જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ આ આગનુકશક્તિના યોગથી સગુણ બ્રહ્મ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી ખરી રીતે જોતાં, તે શક્તિનું અવસ્થાન્તર અથવા રૂપાન્તર થાય છે, તેથી તે સ્વતંત્ર છે, એમ કહી પણ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મવેતાઓ તો સારી પેઢે જાણે છે કે—તે શક્તિને માયા કહો અથવા ન કહો, પરંતુ તે એક અવસ્થાન્તર માત્ર છે, તથા જે પૂર્ણ શક્તિ છે, તે સિવાય તે અવસ્થાન્તર પણ અન્ય કંઈ નથી. ખરી રીતે સગુણ બ્રહ્મ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું એક અવસ્થાન્તર છે, પૂર્ણજ્ઞાન બ્રહ્મ સિવાય તે અન્ય કંઈ નથી. પરંતુ માયાશક્તિ ન્યારે પૂર્ણશક્તિની એક વિશેષ અવસ્થા છે, સારે પૂર્ણશક્તિસ્વરૂપ બ્રહ્મ તેનાથી કેવળ સ્વતંત્ર જ છે.^૨ આ તત્ત્વને સારી પેઢે સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. શંકરાચાર્યના આ સિદ્ધાન્તને ઉલટી રીતે સમજવાથી અનેક પ્રતિપક્ષીઓ તેઓના ઉપર વિનાકારણે આક્ષેપ કરે છે. અમે તો તેઓનાં પૂર્વોપર વચનોની સમાલોચના કરતાં ઉપયુક્ત તત્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ. હવે પછી વળી તે વિશે વિશેષ વિચાર કરવામાં આવશે.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા.

અવહારમાં પણ દેખાય છે. જેમકે ઘટ અને અંકુરની ઉત્પત્તિ મૃત્તિકા અને બીજમાંથી થાય છે.^૩ તેથી ઘટને જોઇને મૃત્તિકાનું અને અંકુરને જોઇને બીજનું અસ્તિત્વ આપણે સિદ્ધ કરીએ છીએ. તે પ્રમાણે આકાશાદિ કાર્યને જોઇને તેનું કારણ બ્રહ્મ છે, એમ પણ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. કોઇ પણ કાર્યનું કારણ અસત્ છે, એમ માનીએ તો તે કાર્યમાં પણ અસત્ જ હોવાથી, તેનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ નહિ. પરંતુ કાર્ય અસત્ નથી, એમ અનુભવથી આપણે કહી શકીએ છીએ, તેથી તેનું કારણ બ્રહ્મ પણ સદૃષ્ટ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.”

યાદ્ય શક્તા સામાન્ય વિષયેણ સત્યશબ્દેન લક્ષ્યતે સત્યં વ્રણોતિ, સર્વ વિશેષ પ્રત્યસ્તમિત સ્વરૂપત્વાત્ વ્રહ્મણઃ ॥ “ જગત્ના સધળા પદાર્થોમાં જે સામાન્ય સત્તા વ્યાપી રહેલી છે, તે સત્તા સામાન્યના કારણથી સત્ત્વ કહેવાય છે; તેવા સત્ત્વ શબ્દવડે લેક્ષણીયથી માત્ર સત્યં વ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મ સત્ત્વ છે, તેનો અર્થ સમજી શકાય છે. કેમકે સધળા જુદા જુદા પદાર્થોથી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આટલું થાય છે, તેમ હોવાથી, માત્ર લક્ષણીય જ તેનું સ્વરૂપ જાણી શકાય છે.

૨ કલ્પિતસ્ય અધિષ્ઠાનામેદેડપિ. અધિષ્ઠાનસ્ય તત્ત્વો મેદઃ । “ કલ્પિત માયાનો તેના અધિષ્ઠાન એટલે બ્રહ્મ સાથે અમેદ છે, તે સત્ત્વ છે; પરંતુ અધિષ્ઠાન એટલે બ્રહ્મ તો માયાથી વિવક્ષ્યજન છે.

મહાત્માઓ.

થીઓસોશીયી ઉપજી આવતી પ્રશ્ન પરંપરામાં, “મહાત્માઓ” વિષેના પ્રશ્ન કરતાં બાગ્યે જ બીજા કોઇ પ્રશ્ન વિષે વધારે શોધાશોધ, પૂછાપૂછ ચાલતી હશે. એ શબ્દથી શું સૂચવાય છે? તેઓ કોણ છે? તેમનો ક્યાં આગળ વાસ છે? તેઓ શું કરે છે? આ અને આવા અન્ય અનેક પ્રશ્નો વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે. આવા પ્રશ્નો વિષે હું થોડો ધણો ખુલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ; વિશેષ નહિ તો તેમનો એકદેશી ઉત્તર આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

મહાત્માઓ એટલે શું?

જેમણે પોતાનું માનવ સંસરણ (Evolution) સંપૂર્ણ કર્યું છે, માનવપદની પરાકાષ્ટને પ્રાપ્ત કરી છે, સર્વમંડલના વિશેષ નહિ તો આપણા વિભાગ વિષે જેમને કંઈ પણ વધારે શિખવાનું અવશેષ રહ્યું નથી, જેઓ ક્રિશ્ચનેના ધર્મ પ્રમાણે “તારણ”, હિંદુઓના ધર્માનુસાર “મોક્ષ” અને જૈનોના ધર્માનુસાર “નિર્વાણ” પામ્યાં છે, એવાં અમુક નિશ્ચિત પ્રકારનાં માનવિઓ માટે થીઓસોફિસ્ટો મહાત્માપદનો પ્રયોગ કરે છે. જ્યાં સુધી ક્રિશ્ચન દેવોમાં “સંતોને અર્પવામાં આવેલી શ્રદ્ધા” સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ રહી હતી ત્યાં સુધી “તારણ” શબ્દમાં હમેશના નર્કમાંથી છૂટકારાના કરતાં ઘણા ઘણા વિશેષ ભાવનો સમાવેશ થતો હતો. એ શબ્દવડે, ફરજિયાત પુનર્જન્મમાંથી છૂટકારો, સંસરણમાં નિષ્ક્રાન્તાના સર્વ પ્રકારના સંભવમાંથી સંરક્ષણ સૂચવાતાં હતાં. “જે સંયમ સાધશે તે જરૂર મારા પ્રભુના દેવલમાં એક સ્તંભરૂપ બનશે, સાંથી તે કોઇ કાંઈ બહાર નિઃસરશે નહિ,” એવું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. જેણે સંયમ સાધ્યો છે, તે “ગતી” ગયો છે.

હમેશાં સુધરતા જતા જડ દેહોમાં ઘરિરિ બનેલી ચિત્તિક્રિયાના ધીમાધીમા વિસ્તારને સૂચવતી સંસરણની ભાવના, મહાત્માપદવડે દર્શાવાય છે. એ પદવડે સૂચવાતી સંપૂર્ણતાએ દરેક માનવિને પહોંચવાનું છે; સ્પષ્ટ રીતે એક હુંકા માનવ જન્મમાં સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. માનવિ અને માનવિ વચ્ચેના, બુદ્ધિશાળી અને મૂર્ખ વચ્ચેના, સાધુ અને ગુન્હેગાર વચ્ચેના, કસરતખાન અને નિર્ગલ વચ્ચેના બેદોનું, જો દરેક માનવિ જંગમી દશામાંથી નાગરિક દશામાં વિકાસ પામવાના માર્ગમાં હોય, જો આવા પ્રકારના બેદો એવા પ્રકારના બેદો એવા પ્રકારના વિકાસની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓની માત્ર નીચાનીઓ સમાન હોય તો જ દિવ્ય ન્યાય સાથે સમાધાન થઈ શકે છે. આવા પ્રકારના દીર્ઘ સંસરણના ચિરોભાગે “મહાત્માઓની” સંસ્થિતિ છે; માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિનાં માનવિને સંભવિ શક્તિનાં ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનાં ફોનોનો તેમનામાં આવિર્ભાવ જણાઈ આવે છે. માનવજાત સમજી શકે એવા સર્વ પ્રકારના પાપને શિખી ચૂક્યા હોય છે; દુનિયામાંથી મળી શકતા સર્વ પ્રકારના અનુભવના એકીકરણરૂપ તે હોય છે. આટલા દૃષ્ટિબિંદુની પારે સંસરણ અંતિમાનુષિ બની જાય છે. જો આવા પ્રકારનો એક વિગેતા માનવ

જન્મ ધારણ કરે છે તો તે એક ઇચ્છિત કાર્ય સમાન હોય છે, કારણ કે માત્ર તેમની ઇચ્છા વિના જન્મપરિભ્રમણથી તેમનું મહત્ત્વ યદ્ય શક્યું નથી, તેમજ મરણ તેમને સ્પર્શ કરી શક્યું નથી.

મહાત્માપદની ભાવના સંપૂર્ણ કરવા માટે આપણે આમાં કેટલોક ઉમેરો કરવાની જરૂર છે. મહાત્માએ માનવ દેહમાં વસવું જોઈએ, જન્મ લેવો જોઈએ. આવી ભૂમિકાએ પહોંચનાર અનેક માનવિઓ, વધારેવાર જડ દેહનો બોલો ઉપાડતા નથી, પરંતુ ફક્ત “આધ્યાત્મિકદેહ” ને ઉપયોગમાં રાખીને આ દુનિયા સાથેના સંસર્ગની પાર પાડે છે, બહારના માત્ર ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વાસ રાખે છે. આ ઉપરાંત વળી એક મહાત્મા અથવા શૂરના નામથી સચવાય છે તેમ તેમને શિષ્યોનો સ્વીકાર કરવાનો હોય છે. જેઓ ઓછાં વધેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓને પોતાના સારીઓના મોટા વિભાગ કરતાં ઘણાં જ આગળ વધારીને “એક ટુંકા માર્ગ વડે” માનવસંસરણના શિખરે પહોંચવાના વિષ્ટપંથે પળવામાં સહાયક બનવાનું ખાસ કાર્ય કરે છે, તેમને માટે જ મહાત્મા શબ્દ ખાસ કરીને પ્રયોજી શકાય છે. ઉચે ચઢતા રહેના દોરાની પેડે એક પર્વતની આસપાસ ચારે બાજુએ જતા એક માર્ગસાથે સંસરણને સરખાવવામાં આવે છે; આવા માર્ગે માનવજાત ધીમે ધીમે આગળ વધ્યાં જાય છે; પર્વતના શિખરે પહોંચવાનો સીધો, સાંકડો, ઉભા ઢોળાવવાળો એક ટુંકા માર્ગ હોય છે; “આવા માર્ગને શોધી દાદનારા મહાગાંધ્યાજી હોય છે. (શુરસ્ય ધારા નિશિ-તા દૂરસ્યયા દુર્ગપથસ્તત્કવયો ઘટન્તિ ।—સરખાવો) આવાં મહાગાંધ્યાં માનવિ-ઓમાં મહાત્માઓના શિષ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ક્રાંધરતા (અને અન્ય ઋષિમહ-ર્ષિઓના) સમયમાં હતું તેમ તેમને “સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને તેને અનુસરવાનું છે.”

જેઓ આવી ભૂમિકા સુધી આવી પહોંચ્યા હોય છે પરંતુ શિષ્યોનો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ દુનિયા માટેની અન્ય પ્રકારની સેવાઓમાં લાગેલા હોય છે; એ વિષે આપણે હમણાં યોડો ધણો વિચાર ચલાવીશું. ગુરુઓ કરતાં આંખને ભિન્ન પ્રકારના જણાવતું અંગ્રે-જીમાં કોઈ નામ નથી, તેથી ના છૂટકે આંખને માટે પણ મહાત્મા પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. હિંદમાં જ્યાં આવાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કાર્યોને જૂતકાલની પરંપરાથી ઉતરી આવેલાં માનવામાં આવે છે ત્યાં આવાં વિવિધ કાર્યો માટે વિધિવિધ પ્રકારનાં નામ હોય છે.

હવે આપણે એક મહાત્માની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી શકીએ: પોતાની જાતને પરિ-પૂર્ણ દશાએ પહોંચાડનાર, દુનિયા ઉપર કંઈ પણ વધારે શિખવાનું અવરોધ નહિ રાખનાર, માનવિની સહાય માટે દુનિયામાં સ્થૂકદેહમાં વસનાર, પોતાની જાતિની સેવા ઉઠાવવાનાં હેતુથી તેના કરતાં ઘણી જ ઉતાવળથી સંસરણ પામવાની ઇચ્છાવાળા તથા આવા ઉદ્દેશથી ખુશીથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાવાળા શિષ્યોને સ્વીકારનાર એક માનવિ.

શીઝાસાશીની સંસરણની ભાવનાથી અણુજળપાઓની જાણ માટે કદાચ એટલું ઉમે-રવું જરૂરનું છે, કે અમે “એક પરિપૂર્ણ માનવિ” વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે એ વાક્યથી સામાન્ય રીતે સચવાય છે તેના કરતાં ઘણું ઘણું વધારે સચવા માગીએ છીએ. અમે આથી, જેમાં સંસરણ પ્રવર્તે છે એવાં પંચ મહાજુવનોમાં ત્રુટિ વિના કાર્ય કરવાને સમર્થ ચિત્તિશક્તિ સચવા માગીએ છીએ. જૂર, જુવર અને સ્વર સહિએ, આમની સાથે વર્ત-

માનમાં સર્વે માનવિઓ સંયોજનયજ્ઞો છે; આ ઉપરાંત બે ઉચ્ચ સૃષ્ટિઓ (લોકો) જેમાં સાધારણ માનવજાત હંથળ સુધી પ્રવેશ કરી શકતી નથી. એક મહાત્માની ચિત્તિશક્તિ આ સર્વે લોકમાં કાર્ય કરી શકે છે, એ સર્વેનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી શકે છે; તેમના પવિત્ર બનેલા સૂક્ષ્મ દેહો આ સર્વમાં છૂટથી વ્યવહાર ચલાવી શકે છે, તેથી તેઓ કોઇ પણ સમયે આમનામાંના એકના દ્રાઢ પણ વિભાગમાં મરણ મુજબ કાર્ય કરી શકે છે તથા તે વિષેની હકીકત બહાણી શકે છે.

મહાત્માઓ કોણ છે ?

મહાત્મા બાળપણમાં મહાત્માઓનો કમ પાંચમો આવે છે; તેના સમયે સાધારણ સંસ્કરણની પાર વધી ગયલા હોય છે. આમનાથી ઉતરતા ચાર ક્રમમાં દ્વિતિય શિષ્યોનો સમાવેશ થાય છે, તેઓ દરરોજની દુનિયામાં મોટે બાટે અણુજાણવા વસિને કાર્ય ચલાવે છે; તેમના ઉપરિઓએ સોપેલા કાર્યને પાર પાડે છે. માનવ ઇતિહાસમાં અમુક સમયોએ, કદાકદીના પ્રસંગોમાં, એક ચિજચારની અન્યમાં યતિ સંક્રાંતિઓમાં શુભ મંડલના સમયે મહાત્માઓ અને તેમના કર્તાં પણ ઉચ્ચ ભૂમિકાની વ્યક્તિઓ દુનિયામાં અવતરે છે; સાધારણ રીતે જે કે તેમણે જન્મ લીધો હોય છે, છતાં એ તેઓ એકાંત અને નિરૂપદ્રવ સ્થાનોમાં વસે છે.) માનવ જીવનની ધાંધલથી દૂર આવેલાં એકાંત અને નિરૂપદ્રવ સ્થાનોમાં વસે છે; માનવિઓથી ઉભરાઈ જતા આવાસોમાં સિદ્ધ કરવું અસંભવિત યદ્યપિ એવું સહાયનું કાર્ય ચલાવવા માટે આવો નિવાસ અગિયાર દરેકો પડે છે.

જીસસ—“ પ્રભુતો આવેશ ” તેમનામાં અત્યંત યોગ્ય અને પછીથી તેમનામાં વસિને માનવદેહને સહારી કાષ્ટરૂપના દેવલ રૂપી ઉચ્ચ દશાએ લઈ જતા બેપિટીઝમના સંસ્કાર પૂર્વેના તેમના જીવનનાં ત્રીશ વર્ષોમાં તેઓ અતિ પવિત્ર અને પૂજ્ય શિષ્યોમાંના એક હતા; પછીથી તેમણે એક માનવ રૂપે મહાત્માપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કાષ્ટરૂપે સ્થાપેલી ધર્મ સંસ્થાઓના પ્રભુ અને શુભે રૂપ બન્યા છે. એ ધર્મ સંસ્થાનાં દેવલોની માન્યતામાં “ જીવડે તેઓ સ્વર્ગમાં આરોહણ પામ્યા હતા ” તેવો માનવ દેહ હમેશાં હોવાની સત્યતા ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ક્રિશ્ચન ધર્મની ઉચ્ચપાયલતા ઝમાનાઓમાં મહાત્મા જીસસ પોતાની ધર્મસંસ્થાના રક્ષક અને ગોપ રૂપે બન્યા રહ્યા છે; તેને શતકોનાં શતકો યથો તેઓ દોષો, ગ્રેયાં, સુધાર્યાં, પવિત્ર બનાવ્યાં બન્ય છે; વર્તમાન કાલે તેઓ ક્રિશ્ચન ધર્મનો બાવના-પોગનો ઝરો બહેવરાવી રહ્યા છે, તેવડે ક્રિશ્ચન સામ્રાજ્યના બાગને પાણી પાનામાં આવે છે, ફરીથી વળી સુંઠિર કલ્પિતો પુષ્પમાં વિકસવા લાગી છે. સીરીયામાંથી ધારણ કરેલા દેહમાં વસિને, માનવિઓના દરરોજના ખુશ જીવનમાં પુનઃ દર્શન દેવાના સમયની તેઓ વાટ જોઈ રહ્યા છે.

હિલેરીયોન—એમ. સી. મારફ્ટે “ લાઇટ ઓન ધી પાથનું ” અને એચ. પી. જોસાવાટસ્કી મારફ્ટે “ વોઇસ ઓફ ધી સાઇલન્સનું ” મુદ્રિત અર્પનાર, કાવ્યમય અંગ્રેજી ગદ્ય અને મુમધુર વાક્યો વાપરવામાં કુશલ ઉત્તાદ, નીચો-પ્રકારના સ્કેલ્સના એક સમયના આયમજલીયસ તે તેજ છે;—તેઓ પણ આવતા સમય માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; નવીન ઝમાનાના નાટકમાં તેઓ પણ પોતાનો ભાગ બજાવશે.

“ ધર્મોક્ષ્ટ વર્ણ ” નામના ગ્રંથમાં મી. સીનેટ જેમને એમ અને કે. એચના નામ આપ્યાં છે એ બંને મહાત્માઓએ થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું નિર્માણ કર્યું હતું અને તેની સ્થાપના કરવાની કર્તવ્ય. એચ. એસ. ઓક્સફર્ડ અને એચ. પી. બ્રાવાટસ્કી ઉભયે એમનાં શિષ્યોને પ્રેરણા કરી હતી; તેમણે જ મી. સીનેટને તેમનાં વિખ્યાત પુસ્તકો લખવાનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હતાં એક તો ઉપર ગણાવેલું અને બીજું “ ઓસોટેરીક બુદ્ધિઝમ ” (ગુપ્ત બુદ્ધિધર્મ) તું; આ ગ્રંથોવડે પશ્ચિમમાં હજારોને થીઓસોફીનો પ્રકાશ મળ્યો એચ. પી. બ્રાવાટસ્કીને ૧૮૫૧ માં લંડનની મુલાકાતેના પ્રસંગે સર્પ-ટાઈન નદીના કિનારા ઉપર મહાત્મા એમની કેવી રીતે એટ યર્ષ તે તેમણે જણાવ્યું છે.

અરાધમા શતકના ઇતિહાસમાં કાઉન્ટ. ડી. સેઇન્ટ. જેમ્સનના નામે જણાવલા, સત્તરમા શતકમાં બેકનના નામથી જાણીતા યયલા, સોળમા શતકમાં રોબર્ટ્સ સાધુના નામથી પંકાયલા, પંદરમા શતકમાં હુડ્યાદિ. જેનોસના નામથી જણાવલા, ચૌદમા શતકમાં ક્રિશ્ચિયનરોએન કૃષ્ણના નામથી વ્યવહારાવલા, રોકોક્રીના રાજ્ય કુટુંબના છેલ્લા છવ્વતા પુરૂષ તેમના થોડાક જન્મોને લક્ષમાં લેતાં-આ બધા મહેનત બરેલા જન્મોમાં એક શિષ્ય પદમાં હતા; હવે તેઓ મહાત્માપદને પામ્યા છે; ‘ ધર્મોક્ષ્ટ વર્ણ ’ નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલા “ હન્ગેરીઅન મહાત્મા ” તે તેજ છે; તેમના હૃદયની દેશના દેહમાં અમને કેટલાંકને જાણીતા છે.

આ ઉપરાંત વળી કર્તવ્ય. ઓક્સફર્ડને થોડાક સમય ઉપદેશ આપનાર “ વેનિસવારિ ” અને “ સીરાફિસ ” મહાત્માઓ છે; એચ. પી. બ્રાવાટસ્કીથી વિદ્યક્ષણ રીતે “ તીર-વેલુરના વૃદ્ધ સાધુપુરુષના ” નામથી વ્યવહારાતા ણીજ એક મહાત્મા છે; મુખ્યારાવ અને સી. ડબ્લ્યુ. લેડબ્રીટરે આમની નીલગીરીના એકાન્તવાસમાં મુલાકાત લીધેલી છે; આ સ્થાન આડીઆરથી આશરે ૮૦ માઇલ દૂર આવેલું છે; ત્યાં આગળ તેઓ એકાન્તાવાસમાં વસે છે, ક્ષણે ક્ષણે પક્ષટાતી જતી દુનિયાનું નિરીક્ષણ કરે છે. રસાયણ વિદ્યા અને ખગોલવિદ્યા જેનાં માત્ર બાહ્ય આવરણો સમાન છે એવી સૂક્ષ્મ વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં રચાપચ્યા રહે છે.

થોડા અથવા વધારે જાહેરમાં જણાવલા તથા વર્તમાનશતક જૂનકાલમાં ઉમેરાતા પૂર્વ વધારે જાહેર રીતે જણાનારા મહાત્માઓમાંના કેટલાક આવા છે.

મહાત્માઓ કયાં આગળ વસે છે ?

દુનિયામાં બધે વેરાવલા ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં તેમનો વાસ છે. મોટે ભાગે મહાત્મા ઇસસ, લીબનૉન પર્વતોમાં વસે છે; મહાત્મા હિલેરીયોનનો ઇજીપ્તમાં નિવાસ છે-તેમનો દેહ કીટદેશનો છે; મહાત્માઓ એમ અને કે. એચનો ટીએટમાં શીગારસે પાસે વાસ છે, ઉમયના દેદ હિંદના છે; મહાત્મા રોકોક્રીનું વાસ સ્થાન હૃદયની દેશમાં છે, પરંતુ તેઓ મુસાફરીમાં મચ્યા રહે છે; “ વેનિસવારિ ” અને “ સીરાફિસ ” મહા-

તમાઓનાં વાસસ્થાન મારા જાણુવામાં નથી. જ્યાં ઇન્ડિયાપૂર્વક રથૂલદેહમાંથી છૂટા પડેલા સૂક્ષ્મદેહની શીઘ્રગામિ ગતિએ દ્વારા દેહિ કોઈ પણ સમયે પોતાની મરંજમાં આવે ત્યાં જઈ શકે છે ત્યાં આગળ રથૂલદેહનાં નિવાસ સ્થાનોની જાગૃત કંઈ પણ હિંસાજ વિતાની બની જાય છે. ઇન્ડિયા મુજબ જનારા અને આવનારા, સ્વતંત્ર દિવેકસોની પદવીને પામેલાઓ મોટે તો “સ્થલ” શબ્દથી સૂચવાતી સાધારણ બાવના દૂર પળી જાય છે. જો કે આપણે જાણીએ છીએ કે તેમનાં નિવાસ સ્થાન હોય છે, જ્યાં આગળ ઘણું કરીને રથૂલ દેહનો વાસ હોય છે, છતાં એ દેહ એટલો બધો એક વચ્ચસમાન બની ગયો હોય છે, કે ગમે તે ક્ષણે તેને એકદમ દૂર ખૂંટી શકાય છે, તેથી ધણે મોટે ભાગે “ક્યાં આગળનો” અર્થ ખીતકુલ નકામો થઈ પડે છે.

મહાત્માઓ શું કરે છે ?

માનવજાતની ઉત્પત્તિમાં તેઓ અનેક પ્રકારે સહાય કરે છે. ઉચ્ચ લોકમાંથી સમગ્ર દુનિયા ઉપર તેઓ માનપ્રકાશ અને આધ્યાત્મિક જીવનનો સુવાસ વિસ્તારી રહ્યા છે; સૂર્ય પ્રકાશના જેટલી જ છૂટથી આને પોતાના આંતર પ્રદેશમાં અદ્યક્ષ કરવા જેટલા અધિકારિઓ હોય તે સર્વે તેનું અદ્યક્ષ કરી શકે છે, જીવનમાં અનુભવી શકે છે. જેમ રથૂલસૃષ્ટિ સૂર્યથી કેન્દ્રિત બનતી ધર્મરની ચૈતન્ય શક્તિવડે જીવન વહન કરે છે તેમ શુભમંડલમાં કેન્દ્રિત બનતી તેની તેજ શક્તિવડે આધ્યાત્મિકસૃષ્ટિના જીવનનું વિવંહન થાય છે. વળી ધર્મોસાથે ખાસ સંબંધ ધરાવનારા મહાત્માઓ આવા ધર્મોનો સંગ્રહસ્થાનો રૂપે ઉપયોગ કરે છે, તેમાં તેઓ આધ્યાત્મિક શક્તિનું વહન બહેવરાવે છે; યોગ્ય પ્રકારે નિયત કરેલા “પ્રસાદના સાધન” મારફતે દરેક ધર્મના શ્વેદાણુઓમાં આવી શક્તિને બહેવવામાં આવે છે. આ પછી મહાત્મા માનસિક કાર્યનો વિચાર ચલાવવાનો આવે છે; આ જાગૃતમાં મહાત્માઓ ઉચ્ચ પ્રકારની માનસિક શક્તિ દર્શાવતી વિચાર-પ્રતિભાઓ મોકલે છે; બુદ્ધિશાળી માનવિઓ આવી પ્રતિભાઓનું અદ્યક્ષ કરી શકે છે, તેઓ તેમનું એકીકરણ કરીને દુનિયામાં પ્રકાશમાં લાવે છે. આવી જુમિકાએથીજ મહાત્માઓ પોતાના શિષ્યો પ્રતિ પોતાની ઇચ્છાઓ જણાવે છે, હાથમાં લેવા જેવાં કાર્યોનું તેમને સ્મરણ કરાવે છે. પછીથી સ્વર્ગસૃષ્ટિના નીચલા ભાગોનું કાર્ય આવે છે; આ જાગૃતમાં જડ મનને અસર કરીને આ દુનિયાની ઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓની દિશાઓમાં દોરે એવા પ્રકારની સંકલ્પ-પ્રતિભાઓ ઉપજાવવામાં આવે છે. સ્વર્ગસૃષ્ટિમાં વસનારાંઓને ઉપદેશ આપવાના કાર્યનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. પછીથી જીવરલોકની વિશાલ પ્રવૃત્તિઓ લક્ષમાં લેવા જેવી છે; આમાં કહેવાતાં મરી ગયલાંને સહાય કરવાના, સુવાન શિષ્યોની દેખરેખ અને ઉપદેશના જરૂરના અસંખ્ય દાખલાઓમાં સહાય મોકલવાના કાર્યનો સમાવેશ થાય છે. રથૂલસૃષ્ટિમાં, બુલોકના બનાવોનાં વજનો ઉપર તપાસ રાખવાનું, અશુભ પ્રવાહોને કાયદાની હદમાં રહીને સુધારવાનું અને નિર્બલ બનાવવાનું, સંસરણના લાભમાં અને વિરોધમાં કાર્ય કરતી શક્તિઓને વારંવાર સમાનતામાં રાખવાનું, શુભને બલવાન બનાવવાનું, અશુભને બલહીન બનાવવાનું કાર્ય કરવામાં આવે છે, પ્રજાઓના દેવોના સાથમાં રહીને પણ તેઓ કાર્ય કરે છે; જેમ દેવો જડનું નિયમન કરે છે તેમ તેઓ આધ્યાત્મિક શક્તિઓનું નિયમન કરે છે; મહાન નાટ્યશાલાનાં પા-

ત્રોને પમંદ કરે છે, દૂર કરે છે; માનવિઓનાં મંડલો, સભાઓને અંસર કરે છે; યોગ્ય દિશા-
માં જરૂરની સુચનાઓ પૂરી પાડે છે

માનવજાતના પાલકોથી દરેક લોકમાં અટક્યા વિના ચલાવાતી પ્રવૃત્તિઓમાંની કેટ-
લીક આના પ્રકારની છે; આવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ આપણા સંકુચિત દષ્ટિ પ્રદેશમાં આવી
શકે છે. માનવજાતિની આસપાસ તેઓ એક પાલક દીવાલના જેવા આવેલા છે, તેના
મધ્યમાં વસીને આપણા મદની આસપાસ પ્રવર્તતી બ્રહ્માંડની બધુંકર શક્તિઓથી ક્યારાયા
વિના તે આગળ વધી શકે છે. વારંવાર તેમનામાંની એકાદ વ્યક્તિ એકાદ મહાન ધાર્મિક
ગુરૂ રૂપે, એકાદ નવીન જાતિ અથવા સુધારાને અનુકૂલ થઈ પડે એવા આકારમાં નિલ-
સસ-સિદ્ધાંતોનું એકાદ નવીન પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રવર્તાવવાના કાર્ય માટે માનવ સૃષ્ટિમાં આ-
ગળ પડી આવે છે. તેમનાં પદોમાં દુનિયાના ધર્મોનાં સર્વે મહાન સિદ્ધ પુરુષોનો સમાવેશ
યાય છે; જ્યાં સુધી એક ધર્મ જીવતો જગતો હોય છે ત્યાં સુધી આવા મહા પુરુષો-
માંના એકાદ જણ હમેશાં તેનું ઉપરિપદ ધારણ કરતા હોય છે, પોતાને ખાસ સંજ્ઞાજ-
વાની વસ્તુ રૂપે તેની તપાસ રાખતા હોય છે.

વર્તમાન શતકમાં માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક એવો મહાન પ્રસંગ જનવાનો છે કે
જેવડે એક પ્રકારના નવીન શિશ્યચાર, સુધારાની બાવના અંકિત જનવાની છે. પૂર્વ દેશમાં
જેમને માનવિઓ બોધિ-સત્ય, જગદ્ગુરુના નામથી વ્યવહરે છે, જેમનો પશ્ચિમનાં
માનવિઓ ક્રાઇસ્ટ નામથી વ્યવહાર કરે છે, તેઓ ટૂંક સમયમાં દુનિયા ઉપર દેહધારીરૂપે
પુનઃ આવવાના છે; માનવિઓનાં ધોંધણીયાં ટાળાંના મધ્યમાં ફરીથી વળી ફરવાના છે.
તેમના કાર્યમાં સદાય થવા માટે, તેમના સંદેશને ચારેપાસા ફેલાવવા માટે તેમના સાયમાં
અનેક મહાત્માઓનું પણ અવાગમન થવાનું છે. વર્તમાન કાલના જનાવોની ઉતાવળીઆ
ધોંધણ, પ્રજાઓને કચરી નાંખતાં અસહ્ય સંકટો, સુદની ધમકીઓ, રાજ્યદારી, સામાજિક
અને ધાર્મિક અભિપ્રાયોની અંધાધૂંધી,—આ સર્વ અને આ ઉપરાંત અનેકાનેક બાબતો,
પ્રાચીનના દૂર થવાની, નવીનના જન્મ થવાની, પલટાતા જતા ઝમાનાની નીચાનીઓ સમાન
છે. ખરેખર વર્તમાન કાલનાં બાલકોનાં ચક્ષુઓ, મોટાં થઇને જે દુનિયા ઉપર નજર નાંખશે
તે એક નવીન પ્રકારની બની ગયલી હશે; કારણ કે ફરીથી વળી પ્રાચીન કથન શ્રવણગો-
ચર થવા લાગ્યું છે: “ જુઓ ! હું એક નવીન સ્વર્ગ અને એક નવીન રાષ્ટ્ર ઉપજાવું છું,
નિહાળો ! હું સર્વે પદાર્થોને નવીન સ્વરૂપ અર્પું છું.”

વિદ્યુષિ બાધ—વસંત

॥ અથ થીઓસોફી પુરાણમ્ ॥

। અથ પ્રથમોડધ્યાયઃ ।

થીઓસોફી એટલે શું.

“વર્તમાનકાલના શિક્ષણની દૃષ્ટિ બહાર રહેલું તત્ત્વશાસ્ત્રનું એક દર્શન હજુએ જન્મતું ને જન્મતું છે.” ત્રીશવર્ષપૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા થીઓસોફીના પ્રથમ લોકમાન્ય લેખ સમાન “ધ ઓકલ્ટ વર્લ્ડ” (શુભ સૃષ્ટિ) નામના ગ્રંથનો મી. એ. પી. સીનેટ ઉપર પ્રભાવોના શબ્દોથી આરંભ કરે છે; આ સમય પછીથી પસાર થયેલાં વર્ષોમાં હજારો માનવિ-ઓએ આવા દર્શનની છાયામાં બોધિ જ્ઞાનનો અનુભવ મેળવ્યો છે; છતાંએ પણ મોટા વિભાગનાં માનવિઓથી તેના સિદ્ધાન્તો હજુએ અગ્નિદયા રહ્યા છે; થીઓસોફી એટલે શું ? એવા પ્રકારના પ્રશ્નો તેઓ માત્ર અનિશ્ચિત ઉત્તર જ આપી શકે છે.

આવા પ્રશ્નો ખુલાસો આપતા એ ગ્રંથો હજુ સુધી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે: મી. સીનેટનો “એસોટેરિક બુદ્ધિઝમ” (શુભ બુદ્ધિધર્મ) નો અને મિસિસ. બેસંટનો “ધ એન્શન્ટ વીઝડમ” નો* આવા માન્ય ગ્રંથો સાથે હરિશ્ચંદ્રમાં ઉતરવાનો મારો જરા પણ વિચાર નથી; એ ઉભય ગ્રંથોના પ્રવેશક ૩૫ ગણી શકાય એવું, મારાથી બની શકે તેટલું સ્પષ્ટ અને સાદું વૃત્તાંત જ અત્રે દર્શાવવાની મારી ઇચ્છા છે.

થીઓસોફી વિશે આપણે, સ્વતઃ એક ધર્મ ૩પે નહિ પરંતુ સર્વ ધર્મોના અંતરમાં સમાવેશ થતા સહ ૩પે વારંવાર વિચાર ચલાવીએ છીએ. આ બાબત આમ જ છે; છતાં એ એક અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક એટલું કહી શકીએ, કે તે એક તત્ત્વશાસ્ત્ર સમાન એક ધર્મ સમાન, અને એક વિદ્યા સમાન છે. આપણા સર્વમંડલમાં આવેલા જીવો અને દેહો ઉભયેના સંસરણની વિધિનો સ્પષ્ટ ખુલાસો આપણને પૂરો પાડવા માટે થીઓ-સોફી એક તત્ત્વશાસ્ત્ર સમાન છે. થીઓસોફી આપણને સાધારણ સંસરણનો માર્ગ દર્શાવે છે, આ માર્ગને ટૂંકાવવાની એક વિધિ આપણાં સમક્ષ રજુ કરે છે, તેને અનુસરવાની સલાહ આપે છે, તેથી આપણે પ્રાપ્ત્ય રચાન પ્રત્યે પુરુષાર્થ ધુક્કા પ્રવલન વડે વધારે ઝપાટાબંધ આ-ગમ વધી શકીએ છીએ, એટલા પ્રનાણમાં તે એક ધર્મ સમાન છે. માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધાની આગતો ૩પે નહિ પરંતુ અભ્યાસ અને શોધ વડે પ્રાપ્ત થઈ શકે, એવા અપરોક્ષ જ્ઞાનની બાબતો ૩પે થીઓસોફી આ દબરે ત્રિપથોની ચર્ચા ચલાવતી હોવાથી તે એક પ્રકારની વિદ્યા સમાન છે. તે સિદ્ધ કરે છે, કે માનવિને આંધળી શ્રદ્ધામાં વિશ્વાસ રાખવાની જરા પણ જરૂર નથી કારણ કે તેનામાં આવેલી નિદ્રિત શક્તિયો જગૃત બનતાં તે જાતે જ જ્ઞેધને, પરિક્ષા કરવા સમર્થ બને છે; આવા પ્રકારની શક્તિયો કેવી રીતે જગૃત બનાવી

* આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં પુરાણ-પ્રજ્ઞાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે તે સર્વને વાંગી વિચારી મનન કરવા જોવો છે.

શકાય. એ દર્શાવીને થીઓસોફી પોતાનું જ્ઞાન સાબીત કરી બતાવે છે. થીઓસોફી સ્વતઃ જૂતકાલનાં માનવિઓએ આવી શક્તિઓને જાગૃત બતાવ્યાના એક પરિણામ. અથવા ફલરૂપ છે, કારણ કે તેના વડે અમારા સમક્ષ રજૂ થતા સિદ્ધાંતોનો આધાર, આવા પ્રકારની વૃદ્ધિથી સંભવિત ખતતા અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉપર હોય છે.

એક તત્ત્વશાસ્ત્ર રૂપે તે આપણને ખુલાસાથી દર્શાવે છે, કે સૂર્યમંડલ સંભાળ સહિત નિયમાયલા એક યંત્ર સમાન છે, એક પ્રકારના ભવ્ય જીવનતત્ત્વના એક આવિર્ભાવ સમાન છે, તેના માત્ર એક અંશરૂપ માનવિ છે. છતાં એ તે આપણી સાથે નિકટના સંબંધવાળા આવા અદ્વચ્ચંદ્રને ઉપાડી લઇને, વર્તમાન, જૂત અને ભાવિના ત્રણ વિભાગોમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન ચલાવે છે.

વૃદ્ધિ પામેલી શક્તિઓનાં સાધન વડે જોઈ શકાય છે તેવું ખરેખરા પ્રકારનું માનવિ કેવું છે, તેવું વર્ણન આપીને થીઓસોફી વર્તમાન કાલ વિષેની ચર્ચા ચલાવે છે. માનવિમાં જીવ (પુરૂષ) નો વાસ છે, એમ જોલવાની સામાન્ય પ્રથા પડી ગઈ છે; અપરોક્ષ શોધના પરિણામ રૂપે થીઓસોફી આવી પ્રથાને ઉત્તરાવીને દર્શાવે છે, કે માનવિ જ એક પુરૂષ સમાન છે તેને એક દેહ હોય છે—ખરેખરીરીતે અનેક સૃષ્ટિઓના વાહન, સાધન રૂપે અનેક દેહો હોય છે. આવી સૃષ્ટિઓ, લોકો અવકાશમાં ભિન્ન ભિન્ન આવેલાં નથી; અસારે, આ ક્ષણે આપણી આસપાસ એ સર્વે સામટા જ હાજર હોય છે, તેમનો શોધ કરી શકાય છે; તેઓ પ્રકૃતિના જડપક્ષના વિવિધ વિભાગો સમાન હોય છે—હમણાં જ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે તેમ જડના મુગ્ધજીની ઘટ્ટાની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓ સમાન હોય છે. આમાંના અનેકમાં માનવિનું એક પ્રકારનું અસ્તિત્વ હોય છે, પરંતુ સાધારણ રીતે તે જડ સૃષ્ટિના ભાનવાળો જ હોય છે, જે કે કોઈક કોઈક વાર તેને સ્વપ્નો અને મૂર્છાઓમાં ફેટલીક પીછ સૃષ્ટિઓની ઝાંખી થાય છે. મરણના નામથી જે વ્યવહારમાં આવે છે તે આ સ્થૂલ સૃષ્ટિના સાધન રૂપ દેહને દૂર કરવા સમાન છે; પરંતુ એકાદ ઉચ્ચસૃષ્ટિમાં વસતા જીવાત્મા અથવા યથાર્થ પુરૂષમાં આથી જેમ સ્થૂલ માનવિમાં પોતાનો ઓવર કોટ દૂર કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી તેમ એકાદ ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં વસતા જીવાત્મા અથવા યથાર્થ પુરૂષમાં આથી કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ તેના ઉપર આની કંઈ પણ અસર થતી નથી. આ સર્વે કંઈ માત્ર શોધની બાબત સમાન નથી પરંતુ અવલોકન અને પ્રયોગની બાબત સમાન છે.

માનવિનો જૂતકાલના ઇતિહાસ વિષે—સંસરણના માર્ગમાં તે વર્તમાન કાલે જેવો છે તેવો કેવી રીતે બન્યો છે, એ વિષે થીઓસોફીને ઘણું ઘણું કહેવાનું છે, આવી બાબત પણ અવલોકનના વિષયની હોય છે, કારણ કે જે જે સર્વ બન્યું હોય છે, તેનો એક અપૂર્વ ભંડાર અસ્તિત્વમાં હોય છે—પ્રકૃતિની એક પ્રકારની સ્મૃતિ શક્તિ સમાન હોય છે—તેને તપાસવાથી જૂતકાલનાં સંસરણના બમારો, શોધક અભ્યાસિની નજર સમક્ષ જાણે કે આ ક્ષણે જ ખતતા હોય તેમ બતાવવા લાગે છે. આ પ્રમાણે જૂતકાલના અભ્યાસ વડે એટલું આપણા સમજવામાં આવે છે, કે માનવિની ઉત્પત્તિ વિચારતાં તે દિવ્ય સ્વરૂપ છે, તેના

પાછળના કાલમાં વિશાલ સંસરણ વિસ્તરે છે—દીવિધ વિકાસક્રમ પ્રવર્તેલો હોય છે, એક આંતરમાં વસતા પ્રાણુ અથવા જીવનો અને બીજો બાહ્યના આકારનો. જીવાત્મા સ્વરૂપે માનવ જીવન આપણને લાગે છે તેણું અત્યંત લાંબાજીવાણું જણાય છે, આપણને તેને એક જીવન રૂપે ગણવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે તો ખરેખરી રીતે તેના યથાર્થ અસ્તિત્વના એક દિન સમાન હોય છે, એટલું પણ આપણા સમજવામાં આવે છે. તેણે ક્યારનુંએ આવા અનેક દિનોમાં ચંદને જીવન ગાળ્યું છે, આવા અનેક દિનો તેના સમક્ષ હજી બાકીમાં વિસ્તરે છે; જો આપણી યથાર્થ જીવન અને તેના ઉદેશને સમજવાની મરજી હોય તો, જન્મથી આરંભાતા અને મરણ સાથે અંત પામતા તેના માર્ગ આવા એક દિનના સંબંધમાં જ તેનો વિચાર ચર્ચાવવાનો નથી, પરંતુ પૂર્વ થઈ ગયલા અને હવે પછી આવવાના દિનોને પણ લક્ષમાં લેવાના હોય છે.

હવે પછી આવવાના દિનો વિષે પણ ઘણું ઘણું કહેવાનું છે, આ વિષય વિષે પણ ઘણી નિશ્ચિત માહિતી મળી શકે એમ છે. પ્રથમતો આપણા કરતાં વિકાસક્રમના માર્ગમાં ક્યારનાં એ ઘણાં આગળ વધેલાં, તેથી તેના અપરોક્ષાનુભવવાળાં માનવિજ્ઞા પાસેથી આવા પ્રકારની માહિતી મેળવી શકાય છે; આ ઉપરાંત આ વિષેની હકીકત, નજરે જણાતો પૂર્વ ભરાયલાં પગલાંની સ્પષ્ટ દિશા ઉપરથી ઉપજી આવતાં અનુમાનોવડે મેળવી શકાય છે. આ ખાસ યુગનું અંતિમ ઉદ્દેશ સ્થાન હજી આપણાથી ઘણે દૂર હોવા છતાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે; પરંતુ જ્યારે આવા સ્થાને પહોંચવામાં આવશે ત્યારે પણ એણું જણાઈ આવશે, કે જેમની વધવાની મરજી હોય તેવા દરેકની સમક્ષ ઉત્પત્તિ ક્રમની આનંદતા હજીએ ખડી જ હોય છે.

ધીઓસોરીથી ઉપજી આવતા અનેક લાભમનો એક ખાસ એક એવો છે, કે તેનો વડે આપણને દર્શાવાતા જ્ઞાન પ્રકારવડે આપણા અનેક ગૂચવાડા ભર્યા પ્રશ્નોનો એકદમ નિઃકાલ થઈ જાય છે, અનેક જાતની મૂશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે, જીવનનાં દેખીતાં અન્યાય ભર્યાં કાર્યોનો ખુલાસો મળી રહે છે, દરેક દિશામાં દેખીતી અંધાધુધીમાંથી સુવ્યવસ્થા સ્થિર કરી આવે છે. આ પ્રમાણે તેના કેટલાક સિદ્ધાન્તનો આધાર, દુનિયાનાં સાધારણ માનવિજ્ઞાના દૃષ્ટિ પ્રદેશથી કેટલીક રીતે બહાર ફેંકીને કાર્ય કરતી શક્તિયોના અવલોકન ઉપર હોય છે; જો આવાં માનવિજ્ઞા આવી બાંજતનો એક અબ્યુપગમ સિદ્ધાન્ત અથવા કલ્પના રૂપે સ્વીકાર કરશે તો અલ્પ સમયમાં જ એટલું તેના સમજવામાં આવશે, કે એ બાંજત સત્ત્વ હોવી જોઈએ, કારણ કે તેના સમીપ બંજવાતા જીવન નાટકનો સુસંબદ્ધ અને ખુદ્દિ ગમ્ય ખુલાસો માત્ર તેના વડે જ મળી રહે છે.

ધીઓસોરીવડે પાશ્ચાત્યદૃષ્ટિમાં ઉપદેશાતા મહાન નવીન સિદ્ધાંતોમાંના આગળ પડી આવતા કેટલાક, પરિપૂર્ણ પુરુષોના અસ્તિત્વ વિષેના, તેમની સાથે સંસર્ગમાં આવવાના સંભવ વિષેના, તેમની પાસેથી ઉપદેશ મેળવવા વિષેના છે. દુનિયા આંધળાની પંડે અરાજક કનામાં દોરાતી જતી નથી, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ એક સંપૂર્ણ રીતે અવસ્થિત દેવજાણના નિય-

મનને આધિન હોય છે, તેથી તેમાંની એકાદ અશ્વમાં અશ્વ વ્યક્તિની અંતિમ નિષ્પક્ષતા સર્વ અસંભવિત બાબતો ભેગી અસંત અસંભવિત બની જાય છે, આવી એક વિસ્મયકારક યથાર્થ બાબત એ સિદ્ધાંતોમાં ખીંછ આગળ તરી આવે છે. આવા દેવગણના કાર્યક્રમની સહજ ઝાંખી વડે, ગમે તેવી નિર્બલ દશામાં હોવા છતાં તેના સહકારી બનવાની, તેન આધિનમાં સેવા ઉઠાવવાની, ઘણા દૂરના ભાવિમાં કોઈક કાસે તેમના ગણની બાહ્ય રેખાઓમાં ભળવા યોગ્ય બનવાની ઈચ્છા અનિવાર્ય રીતે વૃદ્ધિ પામતી ચાલે છે.

આ ઉપરથી આપણે થીઓસોફીના ધાર્મિક સ્વરૂપના વિભાગ ઉપર આવીએ છીએ. જેઓ આવી બાબતો જાણીને સમજે છે તેમને સંસરણના, વિકાસ ક્રમના ધીમા ધીમા વધતા યુગોથી અસંતોષ ઉપજી આવે છે; તેમનામાં ઘણા નિકટના ઉપયોગી બનવાની ઈચ્છાને ઉદય થાય છે, તેથી તેઓ અસંત રૂંકા પરંતુ છાતીપૂર ઢોળાવવાળા વિકટ પથના યાન માટે માગણી કરે છે, ને ને મેળવે છે. જેટલું કાર્ય કરવાનું હોય તેના ભારથી બચી જવાનો કોઈપણ પ્રદારનો અંભવ નથી. એ તો બોલે ઉઠાવીને પર્વતનો વિકટ ઢોળાવ ચઢવા જેવું છે; ગમે તો તે બોલે કોઈ છાતીભર ઢોળાવવાલા માર્ગે સીધે સીધો ઉપર લઈ જાય અથવા બહુ જ ધીમે ધીમે ઓછા ઢોળાવાળા માર્ગે ચઢને ઉપર લઈ જાય, છતાંએ સમાન પ્રદારના પુરપાઈની જરૂર ઉભી થાય છે. તેટલા માટે કાલના એક અશ્વ અશ જેટલા વિભાગમાં તેટલું જ કાર્ય કરવાનો એટલો જ અર્થ થાય, કે દૃઢ નિશ્ચય પૂર્વક અભ્યાસ આંદરવો. છતાં એ આમ થઈ શકે છે, કારણ કે એમ થયલું છે; જેમણે આવો અનુભવ મેળવ્યો છે તેઓ એક મત થાય છે, કે એના વડે ઉઠાવવામાં આવતા કષ્ટનો હજાર ગુણિત બદલો વળી રહે છે. આનાથી ધીમે ધીમે નિવિધ કોશોના સંક્રુચિત પ્રદેશોની પાર જઈ શકાય છે; સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્કાન્તિની સમર્થ ઘટનામાં આવી રીતે છૂટી બનેલી વ્યક્તિ બુદ્ધિપૂર્વક સહકારી બને છે.

થીઓસોફી પોતાના ધાર્મિક સ્વરૂપે પણ જીવનનો એક નિયમ પૂરો પાડે છે; આવા નિયમનો આધાર જૂતકાલના કોઈક દૂરના સમયે આપવામાં આવેલી કહેવાતી આગાઓ ઉપર નથી પરંતુ યથાર્થ બાબતોના અવલોકનવડે સૂચવાતી સાદી સામાન્ય-બુદ્ધિ ઉપર હોય છે. થીઓસોફી વડે સૂચવાતા નિયમો તરફ તેના અભ્યાસિનું વલન, આપણું ધાર્મિક આગાઓની અધિનતા તરફ જેવું હોય તેવું નહિ પરંતુ વૈધકીય નિયમો તરફ આપણું જેવું વલન હોય છે તેવા પ્રદારનું હોય છે. આપણી મરજી હોય તો આપણે એટલું કહી શકીએ, કે આ અથવા તે બાબત દિવ્ય ઇચ્છાશક્તિ અનુસાર છે, કારણ કે આપણે જેમને પ્રકૃતિના નિયમો રૂપે જાણીએ છીએ તેમના દ્વારા દિવ્ય ઇચ્છા શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ ઇચ્છાશક્તિ અનુસાર સર્વે બાબતો બુદ્ધિ પુરઃ સર નિયમાતી હોવાથી, તેના નિયમોનો ભંગ કરવાનો અર્થ સમગ્ર યોજનાના સીધેસીધા ચાલતા માર્ગમાં ખજાનગાટ મચાવવા સમાન છે, તેટલી ક્ષણ માટે તો વિદાસ ક્રમના એટલા વિભાગને અથવા અશ્વ અશને પાછો હઠાવવા સમાન છે; આના પરિણામ રૂપે આપણા અને અન્યના માટે કશો બહારવામાં આવે છે. આવા કારણને લીધે જ પ્રાણ પુરપો તેનો ભંગ કરવાથી દૂર રહે છે-કોઈક અપમાનિત બનેલા દેવના કાલ્પનિક ગુરુઓમાંથી બચી જવા માટે આમ વર્તવામાં આવતું નથી.

પરંતુ જે આપણે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી ધીઓસોરીનો એક ધર્મરૂપે વિચાર ચલાવીએ તો, આવા એક ધર્મ અને પશ્ચિમમાં સામાન્ય રીતે જે ધર્મના નામથી વ્યવહારાય છે એ ઉભય વચ્ચેના એ મોટા તફાવતની ખાજતો આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. તે તેના અનુયાયીઓ પાસે શ્રદ્ધાની માત્રાથી કરતો નથી તેમજ સાધારણ રીતે શ્રદ્ધા શબ્દ જેવા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તેવા અર્થમાં તેના પ્રયોગ પણ કરવામાં આવતો નથી, એ પ્રથમ બાબત લક્ષમાં રાખવાની છે. શુભવિધાનો અભ્યાસિ ગમે તો એક બાબત જાણે છે અથવા તે વિષે પોતાને અમુક નિર્ણય ઉપર આવવાનું મુસ્તવી રહેવા દે છે; તેની ઘટનામાં આંધળી શ્રદ્ધા માટે કોઈ પણ પ્રકારનું સ્થાન નથી. સ્વાભાવિક રીતે, આવા અભ્યાસનો આરંભ કરનારા આવી દશામાં હજી જાતે જાણી ના જ શકે, તેથી તેમને અનેક પ્રકારનાં અવસો-કનનાં પરિણામોનો અભ્યાસ કરવાની બક્ષામણી કરવામાં આવે છે, તેમનું સંભવિત કાર્પનિક સિદ્ધાંતો રૂપે મનન કરવાનું કહેવામાં આવે છે—તેઓ તેમને જાતે સાબિત કરી શકે એવો સમય આવતા સુધી તેમનો સ્વીકાર કરીને તદનુસાર વર્તવાની જરૂર છે.

અન્ય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબત એ છે, કે ગમે તે માનવિ ગમે તે ધર્મ પ્રથમથી પાળતો હોય તેમાંથી તેને અછ કરવાનો ધીઓસોરી કોઈ કાલે પ્રયત્ન કરતી નથી. આથી ઉલટી રીતે તે તો તેને તેનો ધર્મ સમજાવે છે, તેણે પૂર્વ કોઈ કાલે ના જાણ્યાં હોય તેવાં તેનાં જડાં રહસ્યો સમજવાને તેને શક્તિવાન બનાવે છે. તેને સારી રીતે સમજવામાં, તે વર્તતો હોય તેના કરતાં તેને સાચી રીતે જીવનમાં ઉતારવાનો તે તેને ઉપદેશ આપે છે; પૂર્વ તેમાંથી તેની સર્વથા નષ્ટ થયેલી શ્રદ્ધાનો ઉચ્ચ અને વિશેષ બુદ્ધિભરી ભૂમિકાએ, તેના વડે તેનામાં અનેક પ્રકારે પુનઃ ઉદય થાય છે.

ધીઓસોરીનું એક વિચારપી સ્વરૂપ પણ છે; ખરેખરા સત્યરૂપે જેવા માગીએ તો તે એક જીવનવિદ્યા, આત્મવિદ્યા સમાન છે. વારંવાર ચલાવવામાં આવતા, કદકર અવલોકનની સાચીય વિધિનો તે દરેક બાબતમાં ઉપયોગ કરીને, પરિણામોની વર્ગણી કરે છે તથા તેમના આધારે નિર્ણયો ઉપજાવી કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેણે પ્રકૃતિના વિવિધ લોકની, જીવન સમયમાં અને સાધારણ રીતે મરણના નામથી વ્યવહારતા કંઈક પછીના સમયમાં માનવ ચૈતન્યની દશાઓ વિષેની શોધ ચલાવી છે. આવી બધી ખાજતો વિષેના તેના નિર્ણયો, માત્ર હવાઇ કલ્પનાઓ અથવા શ્રદ્ધાવડે માનવાના સિદ્ધાંતો સમાન નથી, પરંતુ જે જે બનતું હોય તેના રીતે સીધા, વારંવાર ચલાવવામાં આવતા અવલોકનના આધારે કાઢવામાં આવેલાં પરિણામ સમાન છે, એટલી બાબત વારંવાર કહેવાની જરૂર લાગતી નથી. તેના શોધકોએ વળી અમુક હદ સુધી વિષયોનું સાધારણ વિદ્યાના પ્રમાણમાં પણ અવસો-કન ચલાવ્યું છે; હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલા ઑકલ્ટકેમિસ્ટ્રી નામના મંથના અભ્યાસિઓ આ બાબત સારી રીતે સમજી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું, કે ધીઓસોરી પોતાનામાં તત્ત્વશાસ્ત્ર, ધર્મ અને વિદ્યાનાં ફેરલાંક લક્ષણોનો સમાવેશ કરે છે. આ કંટાળી ગયેલી દુનિયા માટે તેનું સાચું કેવા પ્રકા-

રતું હશે ? તેના શોધામાંની આગળ તરી આવતી બાબતો કંઈ કંઈ છે ? માનવ જાત સમક્ષ રજુ કરવાના તેના મહા સિદ્ધાંતો કેવા છે ? કદાચ આવા પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે.

આમનો ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

“ કદાપિ નાશ ના થાય એવા, છતાંએ વાણીની ખામીને લીધે કદાચ નિઃશબ્દ રહી જતા ત્રણ પરમ સત્ય સિદ્ધાંતો છે.

“ માનવ જીવ અમર છે, તેનું ભાવિ અનહદ ઉત્પત્તિ અને લવ્યતા વાળા પદાર્થના ભાવિ સમાન છે.

“ જીવન અર્પિતા તત્ત્વનો આપણા આંતર અને બાહ્ય પ્રદેશમાં વાસ છે; ને અમર અને નિત્ય મંગલકર છે; તે સાંભળી, બેઠકે સુંઘી શકાતું નથી, પરંતુ દર્શનની ઇચ્છાવાળું માનવિ જ તેનાં દર્શન પામી શકે છે.

“ દરેક માનવિ જાતે જ, પોતાના પરિપૂર્ણ ન્યાયાધિશ સમાન, પોતાનાં સુખ દુઃખના પ્રવર્તક સમાન છે; તે જાતે જ પોતાના જીવનના, પ્રતિક્ષલના તથા શિક્ષાના શાશક સમાન છે.

“ જીવનના જેટલાજ વિશાળ આ સિદ્ધાંતો, માનવિના સાદામાં સાદા મનના જેટલા સાદા છે.”

ટૂંકામાં અને દુનિયાંદારીમાનવિની બાબામાં કહેવા માગીએ તો, આ સર્વથી એટલું જ સચવાય છે, કે માનવિ અમર છે, ઈશ્વર મંગલમય છે, જેનું આપણે વાવીએ તેનું જ આપણે લણવાનું છે. સર્વ બાબતોની એક નિશ્ચિત ઘટના પ્રવર્તે છે; તે યુદ્ધિ ભરેલા નિયમનના અધિનમાં હોય છે તથા અવ્યય નિયમાનુસાર કાર્ય કરે છે. આવી ઘટનામાં માનવિને પોતાનું સ્થાન હોય છે, આવા નિયમોના અધિનમાં તે પોતાનું જીવન ગાળે છે. જો તે તેમને સમજીને તેમનો સહકારિ બને છે તો તે ઉતાવળી વૃદ્ધિ પામે છે અને સુખી થાય છે; જો તે તેમને સમજતો નથી.—જો યુદ્ધિ સહિત અથવા યુદ્ધિ વિના તે તેમનો ભંગ કરે છે, તો તેની ઉત્પત્તિને વાર લાગે છે અને તે જાતે દુઃખી થાય છે. આ બાબતો કંઈ વાદ સમાન નથી પરંતુ સિદ્ધ સિદ્ધાંતો સમાન છે. જેમને શંકા હોય તેમને આગળ ઉપર વાંચી વિચારી મનન કરવા ધો, તેમનાં સમજવામાં આવશે.

“ ઇતિથી થીઓસૌરી પુરાણમાં ‘ થીઓસૌરી એટલે શું ’ નામનો પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત ॥

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર.

મ ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

આ પુસ્તક ને કાપરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ધનમાં તથા લાભજેરી માટે મંગલુર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કોન્ટા.

શ્રીવૃત્તિમલાકર.

(નાટક
આવૃત્તિ બીજી.
કિ. ૦-૬-૦

કોમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

*ચારિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
મણિતમુલદિગ્દુસ્થાનિનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નભુભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપ્પણસાથે)

મુદ્રણ આઈસીસ—નડીયાદ.

ખે. કાપરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનમાં તથા લાભજેરી માટે, પ્રગટ કરેલું છે. આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, મુદ્રણ આઈસીસ—નડીયાદ. અથવા એમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડ પત્ની કાલકાદેવી રાણી, અથવા પરિત વ્યવસાય મુકદ્દમ મુકદ્દમ (નં. ૨૪૩ જવેરખામ—મુંબઈથી મળી શકશે)

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ મુદ્રણ આઈસીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચે.જી.ત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા.

૬૬ અને રાજયોગને સારી રીતે સમજાવી ખરે સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવતો ગ્રંથ.
મુલ્ય રૂ. ૬ ગુજરાતી કિમત ૦-૨-૦.

આપણાં પુરાણો,

પુરાણો જેમાં કહેનારને સખલ ઉત્તર કિમત ૦-૨-૦.
મુદ્રણના ચકાકોને આ ખર્ચે ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ મુદ્ર.

શ્રીમાલવાદ સુત્ત*

અથવા

સર્વે ધર્મના મુદ્રણોને બાધ ન આવે તેવા મુદ્રણના સાક્ષ, સરલ, તંત્રિસંહિતા
કિમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલુર માટે ૦-૨-૦ ની દીક્ષા મોકલવી.)

*આ પુસ્તક ના. માધવરાઈ સરકારના કેવળી ખાતા તરફથી "શાળા લાભજેરી ખાતે" તથા "શાળાઓમાં ધનમાં ખાતે" મંગલુર મળે છે. શીશુને સાક કમીટન મળશે. તથા મુંબઈ ઈલાકાના કેવળી ખાતા તરફથી મળે લાભજેરી માટે મંગલુર મળે છે.

અરે ! અસ્માનમાં છૂંધ્યા દૂતો ક'ંઈ ઔર બતલાવે !
અને કરતા ઇશારા એ ! નજીકમાં ખાસ બોલાવે !

પૂરી પિછાન ના દેતા ! દૂતો એ દેવના કે ના ?
અને તેથી વિમાસૂં છું ? કમ્પૂં ! જવાબૂં ના !

સુણુ પપગામ શી રીતે ? દૂતો એ દેવના દૂરે !
હું તો હીઝનાગિં છું અહીંયાં હવે પન્થે અધુરે રે !

જવાબૂં ના ! વિડાવું ના તહીં જતાં બદન જળવું !
મીટ મીટ મેળવી ઉભો ! હવે છો આ હૃદય દ્રવવું !

અનુપયાં રાહદારીમાં જવું ક્યાં ? તે નથી જણવું !
હરાયો હું હવે આજે ! કદમ ના એક ઉપડતું ?

ફસાયો રૂંદમાં મૂંડા ! હવે ડમ આ ઉપડતું ના !
નથી કૌવત હવે હડવા નથી કૌવત અગર ટકવા !

પહું જઈ ઇસ્ક દરિયામાં ? કરું શું તો ધરું રાજ ?
અગર ઉરતાદ સાકીને કહું શા લગ્ન એ, ખાકી ?

પહાવો પ્રેમના મન્ત્રો ! બતાવો રાહ એ પ્યારો !
જગાવો જ્યોતિ આવીને, અને દો ઇસ્કનો દહાવો !

સુણાવો ગુગાન ગીતાનું ! કરું આ ઇસ્કનો દાવો !
બસે ! જે થાય તે જોવું ! હૃદયના એ ખરા ભાવો !

સખે ! ગમ કાઇ તો પાડો ! ઉંડા એ બેદ બતલાવો !
અગર, ઇસ્કે અનલહકમાં હશે શું મત્ત ? રહમનવો !

ત્રિશંકુતુલ્ય ક્યાં સુધી અધુરા રાહમાં રહેવું ?
ધટે છે કંઈતો થાવું ગમે ના આમ રીખાવું ?

હશે ઇસ્કે મિનગી આ ? અહોં ફિલ્ફારને રહાવું !
અગર મસ્તાન ! કીસ્મતમાં લખ્યું જે હોય તે રહેવું !

એક અલોકમાર્ગ પ્રવાસી,
અસાધ્ય મહિલાનું નજીબાઈ દિવેદી

સુદર્શન.

શ્રી. આનંદજી રા. બાલકૃષ્ણજી મિ.
એમ. એ. એલ. એલ. એલ.

અંગ્રેજી:—

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમહિ” — માગદત્ત.

તત્ત્વો—માધવજીના નજીબાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૬-અંક ૧૦]

(આસિક.)

[જુલાઈ. ૧૯૧૧.]

સ્થિતિનિવેદન.

ઘડીને વાહણી કાળી હૃદય-આકાશમાં આવી ।

યજ્ઞ છે વીજળી ભાદી અને શી ગણિ વરસાવી ।

બીજાની છે જમીં પૂરી । અધુરી બીજવાની છે ।

અને અસ્તાન કુપિતારે ખરેખર ખેડવાની છે ।

મગર યં વાવરો ! ત્હેમાં ધણું છે કાંપિરાં-જાળાં ।

સજા એ શી રીતેયારો ! અગર મ્હારે યરો મ્વારા ।

જગીચો ખીલરો મ્હારે ! યરો ગુલ વા નજર મ્હારે !

મલા ! ગુલ ખીલરો મ્હારે ! અગર ગુલ ચૂંમરો મ્હારે !

અહા હા હા ! ઘડુ રાહે ! ખરે ત્યાં રામવાનું છે ।

મગર યરમે જિઅર ખૂલરો ! નરિ તો યં ચવાનું છે ।

અરે ! અસ્માનમાં છૂંધ્યા દૂતો કંઈ આર બતલાવે !
અને કરતા ઇશારા એ ! નજીકમાં ખાસ બોલાવે !

પૂરી પિછાન ના હેતા ! દૂતો એ દેવના કે ના ?
અને તેથી વિભાજ્ય છું િડરું ! કમ્પૂ ! જવાતું ના !

સુણ પયગામ-શી-રીતે ? દૂતો એ દેવના દૂરે !
હું તો હીજગળી છું અહીંયાં હવે પન્થે અધુરે રે !

જવાતું ના ! વિડાતું ના તહીં જતાં બદન જંગલું !
મીઠે મીઠે મેળવી ઉભો હવે છે આ હૃદય દ્રવતું !

અજાણ્યાં રાહદારીમાં જવું કહ્યાં ? તે નથી જંગલું !
હરાયો હું હવે આજે ! કદમ ના એક ઉપડતું ?

કસાયો શ્વેતમાં મૂગ ! હવે ડગડ્યા ઉપડતું ના !
નથી કૌવત હવે હડવા નથી કૌવત અગર ટકવા !

પહું જઈ ઇસ્ક દરિયામાં ? કરું શું તો ધડું રાજ ?
અગર ઉરતાદ સાકીને કહું શા લગ્ન આ, ખાકી ?

પહાડો પ્રેમના મન્ત્રો ! બતાવો રાહ એ પ્યારો !
જગાવો જ્યોતિ આવીને, અને દો ઇસ્કનો દહાવો !

સુણાવો ડુગાન ગીતાનું ! કઈ આ ઇસ્કનો દાવો !
બલે ! જે થાય તે જોવું ! હૃદયના એ ખરા ભાવો !

સપ્પે ! ગમ કાઢ તો પાડો ! ઉંડા એ બેદ બતલાવો !
અગર, ઇસ્કે અનલ હકમાં હશે શું મત ? સ્થમજવો !

ત્રિશંકુતુલ્ય ક્યાં સુધી અધુરા રાહમાં રહેવું ?
ઘટે છે કાંઈતો થાવું ગમે ના આમ રીખાવું ?

હશે ઇસ્કે મિર્ગઝી આ ? અહો દિલ્લદારને રહાવું !
અગર મસ્તાન ! કીસ્મતમાં લખ્યું જે હોય તે રહેવું !

ચન્દ્રનક્ષેત્ર અપખાના. } મસ્તાન.
તા. ૭ આગષ્ઠ: ૧૯૧૦ }

હલેસં છોડ બિસમિલાહ !

‘મુસાફર હો મુસાફરમે કદમે લોઝિમ દવે ખરવો :
મુકરરે મસ્ત મસ્તાની ! મુસાફર છે : ડરે છે કાં ?

ચુમી ચશમે રહે શલ, યાર ! પીલે ખાલી પરસ્તીની :
હજમ કર દિજમાં હરદમ અજબ દિલ્લશી મસ્તીની !

દિવાની અનુમન છે ! ત્યાં નથી હક ! યા નથી દાવો :
અનલ હુક છે અનલ મહબૂબ ખપી જવું એ ખરો દાવો !

નથી મુરશિદ ! નથી ચેલા ! મુસાફર છેક છે ઘેઝા :
પીધેલા દારૂના પૂરા ! બધા મુરશિદ ! બધા ચેલા !

ફરેબી સૌ બઝારોમાં કલાલોની દગાખાજ !
પિઝાની છે ! બનાનટ એ ! મિલાવે રંગમાં પાણી !
ગિલાવટ માલ તરકટ છે ! ન યોબો ! દૂર જવાનું :
શિરાઝી ગમ પીવાને પૂરા તૈયાર ચાવાનું !

જલદ ખૂરો નશો પીને અજબ મુરદૂ થવું લાઝિમ !
પડે પડ ચીરતાં વધવું ફના થવું એ અસલ તાલિમ !
વગર મરદમ મીઠા મઝે રીખાવું એ અદલ રસ્તો :
ખાલી ખવાખમાં જીવવું, ચિરસ્તો એ પરસ્તોનો !

દુરંગી લોક વેપારી ! ન ત્યાં કાયમ વતનદારી :
મદારો છે ! પિઝાની લે ! બલા ! શુલખોની કર યારી !

હુકીકતમાં ન ગુલ ! મિટ્ટી નથી પત્થર ! નયોં દુનિયા !
અજબ ગાહર ચહે તો દિલ-દુખી-જા ધરક દરિયામાં !

મીચીને ચશમે ચીંથો જા ! ન ડર ! છે દૂર ! સીધો રાહ !
સનમના નામ પર મસ્તાન ! હલેસં છોડ, બિસમિલાહ !

સાગરાશ્રમ સંરખેલ,
તા.-૨૨-સપ્ટેમ્બર : ૧૦
ખાડકમુદ્રત. ૩-૩૦

સાગર,

માની મજા એ સાથ તાબેદારીમાં જીવનારૂં !
કાબિલ કરો સીતમ ! મગરંગરદન ન હચકનારૂં !

આખે હયાતીનાં જરામાં હું હવે જીવનારૂં !
ઓ સનમ ! તું કર રહમ ! એ રહેમને જીતનારૂં !

હાજત નથી બીજી હવે આશક હું ધનિતારૂં !
આબાદીબાદી જોષ છે: બરબાદીને મ્હાનારૂં !

હેરત બરી હોનારતે યાહોમ યહ રમનારૂં !
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે સ્હેલાઈથી સ્હેનારૂં !

મન્સાફની પર્વા વગર અહેયાલ હચકનારૂં !
મન્સાનના મન્સાફની પર્વાથી બેદરકારૂં !

યા સનમ ! હઝરત સલામત ! ખુદ હું કરગદારૂં !
કાબિલ કરો દાવો હમારો યા: હું અરગદારૂં !

ગુજ નેકીમાં ધરતો કદમ મસ્તાન ગીરફતારૂં !
પડતો બચાવો ઓ સનમ ! હું બેરહમ બેશુમારૂં !

મગરૂં છું તહારી તુફલે દારૂં પર મ્હડનારૂં !
માથક કરો હાંસિલ હું હુકનો ફક્ત દાવાદારૂં !

કુમ્મિદ બર લાવો સનમ ! હું વસ્થને મ્હાનારૂં !
મમગીનીમાં હું, અયે ! માથક ! તાબેદારૂં !

એકરારનામું કબૂલીને દરિયાફ કર દિલદારૂં !
શામિલ કરો મસ્તાન મિરકીનને, સનમ ! હકદારૂં !

ચન્દનસેત્ર—મયખાના {
તા. ૨૪-૮-૧૦ }

મસ્તાન.

વૌયોગી.

xx—xx
(મંજની ગીત)

(૧)

રલે રજની શીતીભાવે !
જ્યોત્સ્નિકા આછી તરાયે !
વિધુની કેલી રમ્ય સુહાયે !
છે શું મુજ સુખ ત્યાં !

ઉરદેશે વિધૂને ચાંપી,
લજ્જાએ કાંઈક વિરામી,
ગાતી સરોતા છાની છાની !
છે શું મુજ સુખ ત્યાં !

(૨)

ઝુકો જળ-શ્યાએ કમલિની,
પ્રેમીના ગોઠિરસ બીની !
ખેલે કેવી લીલા લયિની !
છે શું મુજ સુખ ત્યાં !

મુદ પગલીનીં શુલાખી છાવા;
પલપલકે પલટાતી માયા;
પ્યારીના એવા દરથે સ્થાયા.
છુપાયું સુખ ત્યાં.

કલકતા.

તા. ૨૭-૮-૧૧

ચાંપશી. વિકુલદાસ ઉદેશી.

કાળાન્તરમાં તથા દેશાન્તરમાં અને પુરુષાન્તરમાં પણ વ્યભિચાર પામતા નથી. અર્થાત્ શબ્દનો અર્થ સદા એક જ હોય છે. માટે ધર્મને વિષે શબ્દ જ પ્રમાણ છે.

જો કે સર્વ પુરુષને સર્વ દેશમાં અને સર્વકાળમાં પણ કર્ણધન્દ્રિયથી શબ્દનું જ્ઞાન, ત્વક્ ધન્દ્રિયથી સ્પર્શનું જ્ઞાન, ચક્ષુથી રૂપનું જ્ઞાન વિગેરે પ્રત્યક્ષમાં વ્યભિચાર નથી, તોપણ એ બધાં પ્રત્યક્ષોમાં સંશય ભ્રમ (વિપર્યય) અને સંભાવના નામનાં જ્ઞાન ભગવાથી દોષસદિત પ્રત્યક્ષ ધર્મને વિષે પ્રમાણ નથી. તેમજ અનુમાનાદિ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ મુલક હોવાથી અને વળી હેતુભાસાદિ દોષવાળાં હોવાથી ધર્મને વિષે પ્રમાણ નથી.

જો કે પ્રત્યક્ષઅનુમાન ઉપમાન શબ્દ અર્થોપત્તિ એ પાંચ પ્રમાણો પ્રમાણરને ધરાવે છે અને અનુપસખ્ધિ નામનું છઠું પ્રમાણ પણ બદલાવે છે. તે ધર્મને વિષે માત્ર શબ્દનું જ પ્રમાણ અને બાકીનાં બધાંનું અપ્રમાણ કેમ કહેવાય. એમ શંકા થાય. પણ બધાં પ્રમાણોની બધા વિષયોમાં પ્રવૃત્તિનો અસંભવ હોવાથી ધર્મમાં શબ્દનું જ પ્રમાણ છે. મતઃ બકે દ્રવ્ય શુદ્ધ કર્મ સામાન્ય શક્તિ અભાવ અને સમવાય એ સાત પદાર્થોને બદલાવે માને છે, અને પ્રમાણર તો દ્રવ્ય શુદ્ધ કર્મ સામાન્ય સમવાય સંખ્યા શક્તિ સાદૃશ્ય અને અપૂર્વ એ નવ પદાર્થોને માને છે. તેમાં પૃથિવિ જળ તેજ વાયુ આકાશ કાળ દિશા આત્મા મન અન્ધકાર અને વર્ણાત્મક શબ્દ એ અગિયાર દ્રવ્ય કહેવાય છે. પ્રમાણરમતમાં અન્ધકાર અને શબ્દ દ્રવ્ય નથી. તે દ્રવ્યમાંના પૃથિવિ જળ અને તેજનું પ્રત્યક્ષ ચક્ષુ અને ત્વક્ ધન્દ્રિયોથી થાય છે, આકાશ કાળ દિશાનું અનુમાન વડે જ્ઞાન થાય છે, અને સાદૃશ્યનું જ્ઞાન ઉપમાનથી થાય છે, તથા શબ્દથી અપૂર્વ યાને ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે, એમ પ્રમાણર માને છે. અર્થોપત્તિથી અપૂર્વ વિધિ નિષેધ વગેરેની કલ્પના કરાય છે. અભાવ અનુપસખ્ધિ પ્રમાણથી જણાય છે. એટલા માટે શબ્દ પ્રમાણ જ ધર્મને જણાવે છે, તે શબ્દ ધર્મને વિષે પ્રમાણ છે. ૧ ૧-૫

હવે શબ્દની નિસત્તા જણાવે છે.

(સૂત્રમ) કર્મેકે તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૧-૧-૬ ॥ અધિ-૬ ॥

પૂર્વપક્ષઃ ॥

(ટીકા) પૂર્વાધિકરણે શદ્દશક્તેઃ નિત્યત્વમુક્તમ્ તત્ર સ્ફોટારૂપાધોને વૈવાકરણ પક્ષમસદ્માનસ્તાર્થિકકો વદતિ કર્મેતિ, એકં નૈવાયિકાઃ, કર્પાક્રિયામાદ્ય-મનિત્યં, શબ્દ-ઇતિ વદન્તિ તત્ર શબ્દે દર્શનાત્ પ્રયત્નઃપત્ત્વદર્શનાત્ ॥

કરણિઓનો સિદ્ધાન્ત છે. તેમાં પ્રમાણ નહીં હોવાથી વર્ણસમુદાય રૂપ અનિલ શબ્દ વાચ્ય-
ની સાથે સંબન્ધ રાખે છે. કારણ કે કકારાદિ વર્ણો પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જે જે
પ્રયત્નજન્ય હોય તે અનિલજન્ય હોય છે, એ વ્યાપ્તિથી વર્ણરૂપ શબ્દની અનુમાનથી અનિ-
લતા સિદ્ધ થાય છે. ૧-૧-૬.

(સૂત્રમ્) અસ્થાનાત્ ॥ ૧-૧-૭ ॥ પૂ.

(ટીકા) અપિચ અસ્થાનાત્ ક્ષણમાપિ શબ્દસ્થિતેરમાવાત્ શબ્દોઽનિત્યઃ ॥
ઉચ્ચારણ કરેલો શબ્દ ખીગજ ક્ષણમાં રહેતો નથી, તેથી પણ શબ્દ અનિત્ય છે. ૧-૧-૭

(સૂત્રમ્) કરોતિ ઠવ્ઢાત્ ॥ ૧-૧-૮ પૂ.

(ટીકા) યથા ઘટં કરોતિ તથા શઢ્ઠં કરોતિ ઇતિ વ્યવહારાચ્છાનિત્ય શબ્દઃ ॥

જેમ લોકમાં ઘડો કરે છે એમ વ્યવહાર થાય છે તેમ શબ્દ કરે છે એમ પણ વ્ય-
વહાર કરાય છે, તેથી ઘડાની પેઠે જ શબ્દ પણ અનિલ છે. ૧-૧-૮

(સૂત્રમ્) સત્વાન્તર યૌગપદ્યાત્ ૧-૧-૩ ॥ પૂ

(ટીકા) કિંચ સત્વાન્તરે ભિન્નભિન્નદેશસ્ય પ્રાપ્ત્યન્તરમત્યક્ષે શઢ્ઠસ્ય
યૌગપદ્યં દૃષ્ટમતોપિ શબ્દોઽનિત્યઃ ॥

જુદા જુદા દેશમાં રહેનારા પુરુષો એક કાળમાં એક શબ્દનો અનુભવ કરે છે, તેથી
શબ્દનું નિત્યત્વ અને એકત્વ અધાર્પિત છે. અર્થાત્ શબ્દ કરનાર પુરુષના સમીપમાં તથા
દૂરદેશમાં રહેનારા બંને જણુ શબ્દનો એક કાળમાં અનુભવ કરે છે. અને ઉચ્ચારણ કરેલ
શબ્દ ઉચ્ચાર કરનારની ચારે બાજુ એક સરખા સાંભળવામાં આવે છે. તેથી કદમ્બમુકુળ
ન્યાયથી અનેક શબ્દો ઉત્પન્ન થઈને શ્રાતાના શ્રવણની સાથે સંબન્ધ પામે છે, તેથી પણ
શબ્દ અનિલ છે. ૧-૧-૯.

(સૂત્રમ્) પ્રકૃતિ વિકૃત્યોશ્ચ ॥ ૧-૧-૧૦ ॥ પૂ

(ટીકા) સૂયાં ઉપાસ્ય ઇત્યત્ર ઇકાર રૂપા યા પ્રકૃતિઃ તસ્ય ચકાર રૂપા
વિકૃતિર્ભવંતિ એવંચ પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવમાપન્નયોઃસ્પાદ નિત્યત્વમ્ ॥

સૂચી ઉપાસ્ય ઇત્યાદિ સ્થળમાં વ્યાકરણનુસાર ધકાર ઉપરનો ઇકાર જે પ્રકૃતિ તેનો
વિકાર થઈને ય થાય છે. તેથી આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ વિકૃતિને પામનાર શબ્દો નિત્ય થઈ
શકતા મથી. માટે શબ્દ અનિલ છે. ૧-૧-૧૦

(સૂત્રમ્) વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃભૂમ્નાઽસ્ય ॥ ૧-૧-૧૧ ॥

(ટીકા) કર્તૃં વહુત્વાચ શબ્દસ્ય વૃદ્ધિરતઃશબ્દોઽનિત્યઃ ॥

શબ્દ બોલવાવાળા બહુ હોવાથી શબ્દની વૃદ્ધિ થાય છે, વાસ્તે વૃદ્ધિશયવાળા શબ્દ
અનિલ છે ૧-૧-૧૧

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

(સૂત્રમ્) સમન્તુ તત્ર દર્શનમ્ ॥ ૧-૧-૧૨ ॥ સિં ॥

(ટીકા) નિત્યાનિત્યપક્ષદ્વયેપિદર્શનં (પ્રમાણમ્) સમમાવયોસ્તૌના

નિત્યઃશબ્દઃ ॥

શબ્દ નિત્ય માનવામાં રહેલો જાણે અપ્રમાણ્ય છે, તો પણ ઉચ્ચારેલ શબ્દનો ફરીવાર ઉચ્ચાર કરવાથી, તેજ શબ્દ આજે એવી પ્રત્યક્ષતા છે અને નૈયાયિક પક્ષમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્યથી શબ્દ અનિત્ય છે, વાસ્તે બંને પક્ષ પ્રમાણ્ય સિદ્ધ છે. ૧-૧-૧૨

પૂર્વ સૂત્રમાં શબ્દ નિત્યત્વપક્ષમાં તથા શબ્દના અનિત્યત્વ પક્ષમાં પ્રામાણ્ય કહેવાથી એ સંશય છે કે બંને પક્ષ આજ છે અથવા એક પક્ષ આજ છે? અને એક પક્ષ આજ છે અથવા અનિત્યત્વ પક્ષ આજ છે? તે સંશયનું નિવારણ કરીએ છીએ:—

(સૂત્રમ્) સતઃપરમદર્શનં વિષયાનાગમાત્ ॥ ૧-૧-૧૩ ॥

(ટીકા) મતઃનિત્યસ્ય શબ્દસ્ય પરં અદર્શનં અપ્રત્યક્ષકુતઃ વિષયાનાગ-

માત્ કદાચિત્ ઉચ્ચારિત્ શબ્દસ્યૈવ વિષયત્વેનોપલબ્ધેઃ ॥

એકવાર ઉચ્ચારેલ શબ્દ કેટલોક કાળ વિષય રૂપે ઉલ્લખ્ય (સત) થાય નહિ તો પણ કાલાન્તરમાં પૂર્વકાલમાં ઉચ્ચારેલ શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ કાશીમાં દેવદત્તા શિષ્યોએ ઉચ્ચારણ કરેલ શબ્દ (રૂપેત્વા રૂપ્યાન્નિ મત્ર) ને કાલાન્તરે પ્રયાગમાં યજ્ઞદત્તા શિષ્યો ઉચ્ચારણ કરી પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કોઇ કાળમાં અપ્રત્યક્ષ થાય છે, પુનઃપ્રત્યક્ષ થાય છે; વાસ્તે પુનઃપુનઃ પ્રત્યક્ષ થવાને યોગ્ય શબ્દ અનિત્ય નથી, કિન્તુ નિત્ય છે. જેવી રીતે કોઇ પુરૂષ પોતાના ઘરથી બહિર ગયા બાદ તે પુરૂષના સખથી જન તેમને મદાનમાં નહિ દેખવાથી તેમનો નાશ, અને પુનઃપોતાના ઘરમાં આવ્યા બાદ પ્રત્યક્ષ થવાથી તે પુરૂષની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કરતા નથી, તેવીજ રીતે શબ્દને પણ પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષથી ઉત્પત્તિ તથા નાશ મનાય નહિ. માટે પુનઃ પુનઃ દેશાન્તરમાં કાલાન્તરમાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય શબ્દ નિત્ય છે, વાસ્તે ઉક્ત સંશયની હેતુતા છે નહિ. ૧-૧-૧૩.

(આગળ આલુ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનંદ સરસ્વતિ ॥

॥ કાલના પડદામાં ચીરા ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૦ થી.)

સાતમો જન્મ.

આ સમયની આપણી વાર્તા આપણને બીજા ખંડમાં દોરી જાય છે. આપણે નાપક આ સમયે મુદ્દા અને અજીતમિંદનો પુત્ર હતો; તેના જેડીયા બાઇનું નામ મુધન્વા હતું; તેજપાલ અને રાજમિંદ તેની ભગિનિઓ હતી. ઉત્તર આફ્રિકાના એક રાજ્યમાં ઈસુ. પૂર્વે ૧૮૨૦૯ માં તેનો જન્મ થયો હતો. આ રાજ્યમાં વર્તમાનમાં આપણે જે સ્થળોને અદ્દજ-રીયા અને મોરોકોનાં નામ આપીએ છીએ તેનો સમાવેશ થતો હતો. જેમ વર્તમાનમાં જે સહરાનું રજુ છે તે તે સમયે સમુદ્ર હતો નેમ આ રાજ્ય વિભાગ એક ખેટ સમાન હતો. આ દેશમાં વસતિ જાતિ કુશદ્દીપની એમાઈટ જાતિ હતી; વર્તમાનકાલના હિન્દુ આર્ય વર્ગોથી એ લોક ધણી જુદા પડી આવતા નહિ. તેમનો સુધારો એક રીતે ધણોજ આગળ વધેલા પ્રકારનો હતો, વિદ્યાની ધણીજ હંચી કીમત અંકાતિ. સામાજિક વ્યવસ્થા સારી રીતે જળવવામાં આવતી. શીલ્પશાસ્ત્ર અને કોતરકામ હિન્દુ પ્રકારનું જેવામાં આવતું, રસ્તાઓ અને આરામો આકર્ષક રાખવામાં આવતા. ખાસ કરીને ડુવારાઓની સમૃદ્ધિ મોટી રાખવામાં આવતી; કેટલીક રીતે પ્રાચીન રોમમાં થતું હતું તેમ પર્વતોમાંથી બુદ્ધિપૂર્વક ચોંટી નહેરો ખારજતે આ સર્વમાં પાણી લાવવામાં આવતું.

ખેટની દક્ષિણ: બાજુએ એક ચહરના પરામા કીર્તિકુમાર રહેતો હતો— એટલે સહરા સમુદ્રના હજરતીસરે તેરે સમ હતો. તેનો પિતા મુદ્દા ચહરનો મુખ્ય જજન અને કારભારી હતો; જાતિમાં તે અતિ સમૃદ્ધિવાળો અને લાગવગ વાળો ગણાતો હતો; તેની વિશાલ જાગીરો હતી, તેમજ તેનાં પોતાનાં અનેક બંદાઓ ચાલતાં હતાં. દંતુએ જાગીરોની વ્યવસ્થા કુલ-પતિ સંસ્થાનુસાર ચાલતી હતી, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે મુદ્દાને પોતાના સમયનો મોટો ભાગ નગરમાં ગાજવાનો હોવાથી જમીનોની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે પોતાના મુખ્ય સેવક કાલિના હાથમાં સોંપવામાં આવી હતી; ને તેના વતી કુશલતાથી, વફાદારીથી વ્યવસ્થા કરતો હતો. તેની વિશાલ જાગીરના મધ્યમાં આવેલા આમ-ગુદમાં જેડીયા કીર્તિકુમાર અને મુધન્વા બામ્પાલમાં મોટે ભાગે વસતા હતા; નાગરિકજીવન કરતાં આબું આમજીવન આ કિમયેને પછુંજ પપંદ પડતું ત્યાં આગળ તેઓ વારંવાર મુખ્ય સેવકના પુત્ર જસવંતસિંદ અને પુત્રી રમામાયે રમતા હતા; અન્યની સાથે તો બા સિદ્ધ આવ બગી લીલાઓ પણ તેઓ ખેલતા હતા.

તેઓ મોટા થતા ગયા તેમ તેમને અતિવિખ્યાત થયેલા વિશ્વવિદ્યાલયના વર્ગોમાં હાજર રહેવા માટે નગરમાં વિશેષ રહેવાનું થતું. આસપાસના પ્રાંતોમાંથી આવેલા ત્યાં વસનારા અભ્યાસિઓની સંખ્યા મોટી હતી; સુધન્વા અને કીર્તિકુમારની પેઠે પોતાનાં ગૃહોમાં વસતા દિવસે અભ્યાસ કરનારા પંડિતોની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. છતાંએ આ વિશ્વવિદ્યાલયનો કાર્યક્રમ તેના આવાસો કરતાં ઘણોજ વધી ગયો હતો. તેની સગવડ દરેક પ્રકારે ખામી ભરેલી બની ગઈ હતી.

તેમાં ધર્મની, ગણનવિધાની, ભાષાસાહિત્યની અને વાક પાઠવની—અથવા વિશેષ નહિતો વાદવિવાદ અને ભાષણમાં નિપુણતાની પદ્ધતિઓ આપવામાં આવતી. વળી તેમાં તલવારની કુશલતા માટે, બાલો ફેંકવા માટે, હસ્ત લેખોને પ્રકાશમાં લાવી સમન્વયવા માટે ઇત્યાદિ આપવામાં આવતાં. અભ્યાસિને યુદ્ધકલાની કેલવણી મળેલી માનવામાં આવતી, તેને સખ પ્રકારે અવિવાહિત જીવન ગાળવું પડતું,—તેને એક પ્રકારના સાધુ-સૈનિક બનવાનું હતું; પરંતુ આ વિશ્વ વિદ્યાલયની શીઘ્રગામિ વૃદ્ધિને લીધે અને સગવડની ખીલકુલ ખામીને લાઘવે આવા પ્રકારની કેલવણી પ્રત્યે કેટલીક રીતે બેદરકાર રહેવામાં આવતું.

સુધન્વા અને કીર્તિકુમારે હમેશનો અભ્યાસક્રમ સંપૂર્ણ કર્યો; ખાસ કરીને કીર્તિકુમારમાં પોતાના વિદ્યાલય માટે અદ્ભૂત પ્રકારનો ઉત્સાહ ઉભરાઈ જતો હતો. તેના સુધારા વધારા માટેની તેણે સર્વ પ્રકારની યોજનાઓ યોજી કાઢી હતી; વારંવાર (માત્ર સુધન્વાના આગળ) તે એકાંતમાં દર્શાવતો, કે તે તેની પાછળ પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પણ કરશે, અભ્યાસિઓ ા સંખ્યા બમણી કરીને સમગ્રદેશના વિસ્તારમાં તેની ખ્યાતિનો પ્રસાર કરશે. તેણે પોતાના બંધુમાં પોતાનો ઉત્સાહ પ્રેર્યો; પોતાના પિતાનું મરણ થવાના પ્રસંગે, કીર્તિકુમારને વિશ્વવિદ્યાલયની બાબતને એક જીવનભરનું કાર્ય બનાવવા જોટલો ખીલકુલ છૂટો રહેવા દેવા માટે, સુધન્વાએ જાગીરોની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા અને પોતાના પિતાથી ઉતરી આવતાં અનેક પદોનો વારસો પોતાને માથે ઉઠાવી લેવાનું વચન આપ્યું;—પરંતુ જાણે કે તેમના જીવનના વ્યાવહારિક પક્ષમાં તે જાતે આગળ પડતો ભાગ ભજવતો હોય તેમ દરેક બાબતમાં તે તેની પાસેથી અમૂક ભાગ પડાવતો.

જે કે કીર્તિકુમારનું મસ્તક ભાવિકાલ માટેની ઉચ્ચ પ્રકારની યોજનાઓથી ઉભરાઈ જતું હતું, છતાંએ તે આપોઆપ આવી પડતી કોઈ પણ પ્રકારની સેવા બજાવવાના, સરખામણીમાં દિસાજ વિનાના નાના વર્તમાન પ્રસંગોની જરા પણ ઉપેક્ષા કરતો નહિ; આથી અધિકારીઓનું લક્ષ 'દેશરાય', તેથી સમય આવતાં સ્વાભાવિક રીતે તે ચાલી નીકળ્યો હોત તેવા સમયે તેમણે તેને તેમના હમેશના અધિકારીમાંનું એક પદ આપવા માંડ્યું. તેણે આ પદનો આનંદથી સ્વીકાર કર્યો; ખીજાઓ જે દૂર દૂરે એવું કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય ઉઠાવી લેવાના તેના જિત્તાહવડે અસ્ખલિત ચાતુર્યવડે, સમગ્ર મંડલના લાભ માટે અચલ ભક્તિવડે તે એટલો બધો આગળ વધ્યો કે નગરની ઉપરિ સમાજે તેને તેના શીશ્યા વર્ષમાં જ એક મતે વિશ્વવિદ્યાલયના ઉપરિપદમાં પસંદ કર્યો; કોઈએ કોઈ પણ કાસે આ પદ ધારણ કર્યું

હોય તેમના કરતાં તે ધણી જ નાની ઉમરનો હતો; છતાંએ ઉપરિસખામાં તેના વિરુદ્ધ મત આપનાર માત્ર એક પુરુષ તે તેનો પિતાજ હતો. આ વાતની જાણ થતાં, મતની એકના મિદ્ધ કરવા માટે તેના સાથી સભ્યો તેનો વિરુદ્ધમત પાછો ખેંચી શેવરાવવાની બાબતમાં એકજ નોડાયા. વિશ્વવિદ્યાલયનાં બસા માટેની પોતાના પુત્રની બક્ષિતને તે સારી રીતે પીઝાને છે, એમ કહીને તેણે આ વાત એકદમ કબુલ કરી; આથી વધારે હતસુક કોઈ પણ અન્ય પુરુષ મંગી શકત નહિ, એવા તેના સાથી સભ્યોનાં અભિપ્રાય સાથે તે સંપૂર્ણ રીતે મળતો થયો. તેની અતિ યુવાનવયને લક્ષમાં લેતાં, તથા કદાચ પોતાના ઉપર પુત્ર પ્રેમની અણુધારી અસર ના ધર્ષ જાય તેટલા માટે તેણે પ્રથમવાર તેના વિરુદ્ધમાં મત આપ્યો હતો.

આખરે કીર્તિકુમારના હાથમાં સંપૂર્ણ સત્તા આવતાં, તેણે કાર્યને આરંભ કરવામાં જરા બધું સમય ગૂમાવ્યો નહિ. સર્વથી પ્રથમ તો તેણે પોતાના પિતા પાસે વિશ્વવિદ્યાલય અને તેના આરામો માટે તેની વિશાલ જગતના લગભગ અડધા ભાગની માગણી કરી; કારણમાં તેણે જણાવ્યું, કે વિશ્વવિદ્યાલયને દેવે નગરના મધ્યભાગમાં અપૂર્ણ સગવડવાળું ખરાબ દેશમાં રહેવા દેવું જોઈએ નહિ, પરંતુ સમુદ્રની નજીકમાં એકાદ આરોગ્યપ્રદ આમ્ય સ્થલમાં તેનું વિશાલ અને સ્વતંત્ર આલય હોવું જોઈએ. તેના પિતા અને સુધન્વાએ ખુશીથી જરૂરની જમીન આપવાનું કબુલ કર્યું; પછીથી કીર્તિકુમાર પોતાની વિશાલ યોજનાઓ માટે જરૂરના પૈસાની બહુજ મોટી રકમ એકઠી કરવાના કાર્યમાં જોડાયો. પોતાના બધું પૈરજ નોના દેશાભિમાનને જામત બનાવવામાં તે સફલ નિવડયો; તેથી કેટલાંકે તેને પૈસા પૂરા પાડ્યા, બીજાઓએ મળદેર પૂરા પાડ્યા, વળી કેટલાંકે તેને અનેક સાધનો બક્ષિસ આપ્યાં; અદ્ભૂત પ્રકારે ટૂંકા સમયમાં ખરેખરી રીતે વિશાલ વિસ્તારમાં કાર્યનો આરંભ થવા લાગ્યો. વિશ્વવિદ્યાલયનાં સર્વ પ્રકારનાં વિવિધ કાર્યો માટે સગવડ ભરેલાં વિશાલભવનો બંધાતાં હતાં, એક પ્રકારના વિશાલવિસ્તારમાં આકર્ષક આનંદોની યોજના યોજતી હતી. યુવાનીઓએ માટે એક પ્રકારના ખુદી હવાના છવનની ઉપયોગિતાનો કીર્તિકુમારમાં પ્રબલ સંસ્કાર પડેલો હોવાથી, તેના વિશ્વવિદ્યાલયના વિવિધ વિભાગો એક પ્રકારે નિશ્ચિત કરેલી વિચિત્રયોજનાનુસાર યોજતા હતા. માત્ર દેશનાં અનુકૂળ હવા પાણીને લીધે તથા તેને મળેલી શ્રમિના વિશાલ વિસ્તારને લઈ આવી યોજના અંબવિત બની હતી. ખગોળવિદ્યાના અવલોકન માટેના એક જરૂરની ઘટનાને બાદ કરતાં કાર્મ પશુ ભવનનો બીજો માળ રાખવામાં આવ્યો નહતો, દરેક કાઠડી પશુ જુદી જ બાંધવામાં આવતી.

આ વિશ્વવિદ્યાલય એક ભવનરૂપે નહતું અથવા સાધારણ રીતે કેટલાંક ભવનોના સમૂદય પશુ નહતું; પરંતુ એક વિશાલ બાગમાં આસપાસ ઘોડા ઘોડા ગાળા રહેવા દઇને મંખ્યાજાલ કોઠડીએ બાંધવામાં આવી હતી; આમાં એક બીજામાં જવા આવવા માટેના નાના માર્ગો આવેલા હતા. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ફૂવારાઓ હોજો, અને નાના નાના પાણીના ધોધ આવી રહેલા હતા. જુદા જુદા વર્ગોઃઅથવા વ્યખ્યાન ગૃહો માટે જરૂરનાં જણાય એવાં કેરકા અને પ્લેટફોર્મોવાળાં સ્થલો ખુદી હવામાં જુદો નીચે રાખવામાં આવતાં;

અગમ્યેતીના ઉપાય તરીકે આવા કાર્ય માટે એક કોટડી તૈયાર રાખવામાં આવતી, ઋતુ ખરાબ હોય સારે જ તેનો ઉપયોગ થતો. અલબત્ત આવી ઘટનાને લીધે જુદાં જુદાં ગૃહો એક અતિવિશાલ વિસ્તારમાં પથરાઈ ગયાં હતાં, તેથી એક વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં જતાં એક અભ્યાસિને લંબાણુ પથ કાપવો પડતો; પોતાની કોટડીમાંથી ભોજનગૃહમાં જતાં પણ તેને આવી કસરત કરવી પડતી. વિદ્યાર્થીઓની ખાનગી કોટડીઓની દ્વારો એક બોળની પછીત સામાન્ય રહે તેમ ગોઠવવામાં આવી હતી, દરેક કોટડીનું દ્વાર સીધેસીધું બાગમાં જ ખૂલતું હતું, તેની આંતરવ્યવસ્થામાં બીજી કોઈ પણ કોટડી સાથે તેનો વ્યવહાર રાખવામાં આવ્યો નહોતો. દરેક કોટડીમાં તાજા પાણીનો પ્રવાહ સતત વહેતો રાખવામાં આવતો, જરા પણ ડાઘાડુધી વિનાની સ્વચ્છતા પળાવવામાં આવતી; વિદ્યાર્થીઓને બીલકુલ ચાર દિવાલોની બહાર જ વસવાનું ઉત્તેજન આપવામાં આવતું; કોટડીઓનો તેમને માત્ર નિદ્રા માટે ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો.

વિશ્વવિદ્યાલયને શહેરમાંથી જંગલમાં લઈ જવાની કીર્તિકુમારની યોજનામાં દિવસના વિદ્યાર્થીઓના લાભમાં બાધ ઉઠાવવામાં આવતો હતો, તેથી તેમની મુશ્કેલીને દૂર કરવા માટે તેમને લાવવા લઈ જવાની યોજના ઘડવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું. આવા વચનને પાર પાડવા માટે તેણે પાણીની શક્તિવડે ચાલતી એક અદ્ભુત પ્રકારની ખડક-ટ્રાન્સેની યોજના યોજી કાઢી. દેશની કુદરતી રચનાને નિહાળતાં તેને આવી બાંધતના સંભવની સચના મળી આવી હતી. વિશ્વવિદ્યાલય અને આ શહેરની વચ્ચે કીનારે કીનારે આશરે ત્રણ સેંક ફીટ ઉંચી એક પર્વતમાલા વિસ્તરતી હતી; આ પર્વતમાલના લગભગ મધ્ય ભાગમાં થઇને એક નદી વહેતી હતી જમીનની અંદરના ધણા આધેના ભાગથી અરબીને તેણે નદીના કેટલાક પાણીને ભિન્ન માર્ગે વાળીને પર્વતના શિખરના સમાનાંતરમાં વહેતા એ પ્રવાહો યોજી કાઢ્યા. પછી તેણે સારી રીતે ધોડેલા પથ્થરોના એક સપાટને સીધા માર્ગની યોજના કરી; કેટલેક ભાગે વર્તમાનકાલની ધર ઊપર ચાલતી “રેલેજ” નામની ગાડીઓની યોજનાનુસાર તેણે તે માર્ગ ચક્રો ઊપર હલકી ગાડીઓ ચલાવવા માંડી; આ માર્ગમાં ઠેકઠેકાણે ખસેડી શકાય એવી એવડી પાણીની ટાંકીઓ રાખવામાં આવી હતી, તે પર્વતના મુખડા ઊપર સ્તંભોની વચ્ચે એક હાઇડ્રોલીકલીફ્ટની પેઠે ઉંચે નીચે આવતી જતાં હતી. જ્યારે તેને એક ગાડી ચલાવવી હોય સારે તે એક ટાંકીને પાણીથી ભરીને પર્વતની નીચે જવા દેતો; તેના વળનને લીધે ઉપડવાના સ્થલ આગળથી પર્વત શિખર સુધી ગાડી ખેંચાઈ આવતી; (ગાડીને ટાંકી સાથે દોરડાવડે બાંધી લેવામાં આવતી) ત્યાં આગળ એ દોરડે એકદમ છૂટા કરવામાં આવતો, બીજા લીફ્ટનો દોર જોડવામાં આવતો, તે વડે તેની જ રીતે તેને બીજા સો વાર ખેંચી જવામાં આવતા; આ પ્રમાણે વારવાર ચતા દોરડા બદલાતા એક ક્રમવડે ગાડીને, એક ઘોડાની મુસાફરી કરનાં પણ વધારે ઝડપથી બધા માર્ગે થઇને વિશ્વવિદ્યાલય પાસે લાવવામાં આવતી. કોળીતાના જગા જેવી દરેક ગાડીમાં એકાદ ઘોડો ખેંચી થકે તેના કરનાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવામાં આવતા. પર્વતની તળેડીએ આવી પહોંચતાં દરેક ટાંકીને એકદમ ખાલી કરી નાખવામાં આવતો, નીચે ઊતરતી ભરેલી ટાંકી, નીચેની ખાલી ટાંકીને ઊપર ખેંચી લેતી તથા સાથે સાથે ગાડીને પણ અગળ ખેં-

ચતી. આ પ્રમાણે સાથે સાથે સમકાલે દોડતી ગાડીઓની એક મોટી સંખ્યા રાખવાને તે શક્તિવાન થયો, કારણ કે એક વિભાગમાં એક વખતે માત્ર એક જ ગાડી ખેંચી શકાય એમ હોવાથી અઘડાઅઘડી થવાનો કોઈ પ્રકારનો ભય નહતો. બધી ગાડીઓ પ્રભાતમાં એક દારની દારમાં શહેરની બહાર દોડતી હતી, સાંજે તેમાં પાછી ફરતી હતી. આરંભ-કાલની આવી ટ્રામવેમાં વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ લીધા વિના લઈ જવામાં આવતા. પરંતુ થોડાક સમયમાં જ જણાઈ આવ્યું કે ત્યાં આગળ માલની લાવ લઈ જા કરવાનો આ એક સગવડ બરો ખર્ચ છે; આથી દિવસના મધ્ય ભાગમાં જુદા પ્રકારની ગાડીઓનો કાંઈ કોઈ વાર ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પણ એમ બન્યું કે આ દિશામાં મુસાફરી કરવાની ઇચ્છાવાળા લોક વારંવાર આવવા લાગ્યા. પ્રથમ તો આવા લોક ગાડીઓમાં મુસાફરી કરવાની પરવાનગી માટે અરજી કરતા; પરંતુ હવે નો કીર્તિકુમાર એમ ફરમાવ્યું હતું, કે એક નાની રકમ બાડા તરીકે આપતાં કોઈ પણ તોનો ઉપયોગ કરી શકશે; આ પ્રમાણે એક અરેખરી ટ્રામવેની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી. આગળ ઉપર વિચિત્ર ગરગડીઓને સ્થાને પાણીથી ચાલતાં ચક્રો યોજવામાં આવ્યાં હતાં; લાંબાને લાંબા લંબાતા દોરોની એક ક્રમાવલિ યોજવામાં આવી હતી.

કીર્તિકુમાર પોતાના વિશ્વવિદ્યાલયના વાસની યોજનામાં જ માત્ર યોગ્યલોકો નહતો; પરંતુ નેની આંતર વૃદ્ધિ તરફ પણ તે લક્ષ રાખતો હતો. તેનો કલ્પનામાં આવી શકે તેટલી દરેક રીતે આવી સંસ્થાને પરિપૂર્ણ જનાવવામાં તે મહેનત તેમજ પૈસા સામું જોનો નહતો; અમુક ખાસ વિષયો માટે ઉચ્ચખ્યાતિ પામેલા પ્રોફેસરોની યોજના માટે તેણે સુડોનીસ ખંડમાં પણ તપાસ કરાવી હતી. (તેના આવાકારને માન આપનારાઓમાં પુષ્પદંતાચાર્ય, યશવર્મા, કીર્તિવર્મા, અને સુબાહુ આપણું લક્ષ ખેંચે છે. પુષ્પદંતાચાર્યની પત્ની વામદેવ હતી.) તેણે વિશ્વવિદ્યાલયના હસ્તલેખોના ખીચડી જેવા સંગ્રહનું વર્ગીકરણ કર્યું, તે માટે એક બચ્પુસ્તકાલય બંધાવ્યું. અનેક દેશોમાં બીજા હસ્તલેખો એકઠા કરવા માટે એન-ટા નીમ્યા આ પ્રમણે ધણી કીમતિ પુસ્તકો તેના કબજામાં આવ્યાં, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે વારંવાર એવું બનતું હતું કે તેની પાસે એક જ ગ્રંથનો અનેક નકલો આવતી તેથી તેણે બેવડી નકલોમાંની કેટલીકનો ઈજાસ, સુડોનીસ અને હિંદનાં પુસ્તકાલયો સાથે અદલોબદલો કર્યો. એટલું જાણવું આનંદકર નીવડે છે કે હસેવર્પેસે તે સર્વદેવના પ્રતિનિધિરૂપે કાર્ય કરતો હતો ત્યારે દક્ષિણ હિંદમાં તેણે જાતે સ્થાપેલા તેના તેજ પુસ્તકાલય સાથે આ પ્રમાણે તે સંસર્ગમાં આવ્યો. તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક બાબતો ઉપર ખામ લક્ષ રાખતો; તેણે લડાયક-સાધુઓના જીવનના સર્વ પ્રાચીન નિયમોને ફરીથી ચાલતા કર્યા; તેણે પોતાના મુલાકાતીઓને એક બરોબર કેળવણી લઈકરની ક્વાલિટી કરાવવા માંડી.

રાજના નિવાસસ્થાનરૂપ, દેશની રાજધાનીનું ચહર આ હીપની ઉત્તર બાજુએ આવેલું હતું; પરંતુ તે ત્યાં આગળ ધણી સવમ પ્લેસાં જઈ આવ્યો હતો. ત્યાંના રાજ્ય શુક-દેવની મુલાકાત લઈને પોતાની યોજનાઓ માટે તેણે તેમનો ટેકા અને સહાય મેળવ્યાં હતાં. શુકદેવે જાતેજ વિશ્વવિદ્યાલયને ઉઘાડવાનો વાસ્તુવિધિ કરવો જોઈએ, એવી પણ તેણે

યોગના યોગ કાઢી હતી; આનું કારણ, રાજ ધર્મના મુખ્યમંત્રી તેમજ ઐહિકશાસ્ત્રક સમાન હતા એટલું જ હતું. આકાર્ય અદ્ભૂત પ્રકારનો ધામધુમ વડે, શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો વિનિવડે પાર પાડવામાં આવ્યું હતું. આવા પ્રકારની ઉદ્ધાડવાની ક્રીયા કરવામાં આવી ત્યારે વિશ્વવિદ્યાલયનાં મકાનો કોઈપણ પ્રકારે પરિપૂર્ણ થયાં નહતાં, પરંતુ કીર્તિકુમારને રાગની મૂલાકાત કરાવવાનું કાર્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું જણાઈ આવ્યું; આ વિધિ તેમને હાથે ચલાવી વિદ્યાલયની ખ્યાતિમાં કંઈ ઝાર વધારો ચાલ એમ હતું.

કીર્તિકુમારે શાંત અને એકાંત જીવન ધણું જ પસંદ કર્યું હોત કારણ કે તત્ત્વશાસ્ત્રના કેટલાક અર્થો ગુંથવાની તેની ઇચ્છા ઉત્કટ હતી, પરંતુ પોતાના જીવન-કાર્ય તરીકે માની લીધેલા બહાલા વિશ્વવિદ્યાલયની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય તેના ઉપર આવી પડવાથી તેણે પોતાની ખાતની યોગનાઓનો ભોગ આપવાનું કર્તવ્યરૂપ માન્યું. તેનાં લક્ષ્ય કૌમુદિ સાથે થયાં હતાં, ખાલકોની વૃદ્ધિ સારી થઈ હતી. બુધદેવ આ વખતે તેની મોટી પુત્રી બન્યા હતા; તે તેના વિશ્વવિદ્યાલયના કાર્યમાં અત્યંત મમતા અને આનંદ દર્શાવતી; ખરેખર તેની યુવાન જીવનની કલંક લગાડતા એક અમુક દુઃખકારક બનાવ બન્યા પછી તેણે પોતાનો બધો સમય તેના કલ્યાણમાં જ ગાળવા માંડ્યો. બીજી પુત્રી માલતિ એક ઉત્કૃષ્ટ અને કોઈ બાલા હતી; તેના મનોનિરોધની ખામીને લીધે તેણે કુદુરુખમાં મહાન સંકટ કેપવળવ્યું, કારણ કે તેની બહેન બુધદેવનું પાણિગ્રહણ કરવા ઉત્સુક બનેલા વજ્રના તીવ્રપ્રેમપાશમાં તે ફસાઈ. બુધદેવ (સ્ત્રી) ક્યારનીએ વજ્રનું પ્રેમસ્થાન બની હતી તેથી તેણે માલતિના હાવાવા તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ, આવી બેઠકારીને લીધે તેનું મન બ્યસ બન્યું. તેનો પ્રેમાવેશ એટલો બધો ઘેલછા ભરેલો બની ગયો કે તેણે સર્વ પ્રકારના સાધારણ વિચેકને દૂર કરીને તેના તરફ ખીલકુલ અયોગ્ય આગામ્યસકા કરવા માંડ્યા; આથી ફત્તેહ મળે તો તેને બેજે બેજે પણ લક્ષ્ય ગાંઠમાં બેઠી શકશે, એમ તેનું માનતું હતું. બુધદેવ (સ્ત્રી) પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે તે આ સર્વથી અબેધ રહ્યો; સર્વ પ્રકારના હાવભાવ પ્રત્યેના તેના તિરસ્કારને લીધે માલતિ એટલી બધી આવેશમાં આવી ગઈ કે તેણે કોઈ અને કેપના ઉન્માદમાં તેને ખંજર ભોંકી પાડ્યું.

તેના ખંધુ ભાલ્યંદ્રને આ ખૂનની જાણ થતાં, પોતાની બહેનનું રક્ષણ કરવા માટે તથા કુદુરુખના એક સ્ત્રીજનથી થયેલા આવા અવિચારી કાર્યથી ઉપજ આવતા કલંકમાંથી તેને સાચવવાના ઉદ્દેશથી તેણે આ બાબત પોતાને માથે બેઠારી લીધી. આ ઉપરથી તેની પોતાની કબુલાત વડે તેને ખૂન માટે પકડવામાં આવ્યો; મુઢાએ (પુ) હાલમાં નિવૃત્ત નિવાસ અગિયાર કરેલો હોવાથી, તેને તેના કાકા જજ્જ મુધન્વા આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો. મુધન્વાને કુદુરુખમાં જ બનેલા આવા બનાવથી ઘણો બધ ઉપજ આવ્યો પરંતુ તેણે પોતાનું ન્યાયનું કાર્ય જાણે કે તેને પોતાની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ના હોય એમ ગણીને ચલાવ્યું. અનેક પ્રકારના અનેક કેસોમાં ઘણો અનુભવ મળવાથી તેણે કેટલીક જુગાનીમાં વિરૂદ્ધ જતી બાબતોને લક્ષમાં લઈને કેટલાક અનુચિત પ્રશ્નો પૂછ્યા, આખર તેણે આ કેસમાં ખીલકુલ માનવાની ના પાડી અને કેસને વધારે શોધ ચલાવવા માટે ફરીથી તેપાસ

થવા મોકલ્યો. જોકે ભાલચંદ્ર પોતાના જ્ઞાતાં માટે હક સહિત આશ્રય દર્શાવતો હતો છતાં આ જ્ઞાતાના ઉકાળામાં કંઈક વધારે સમાવેશ થતો હોવાની તેની ખાતરી થવાથી તેણે આ કેસને આ પ્રમાણે અનેકવાર લખાવ્યો; પરંતુ કાયદો અનિશ્ચિત વિલંબ ચલાવવાની રજા આપી શકતો નથી; તેની આવી આનાકાનીને, અપરાધિ તેનો બચ્ચો હોવાને કારણે પણ માનનારાઓનો, સ્વાભાવિક રીતે ખોટ નહતી.

આખરની પડીએ સદ્ભાગ્યે બુધદેવની (શ્રી) આંતરદષ્ટિને આ જ્ઞાતાના સત્યમાં શંકા થઈ આવી. (તેણે જણાવી દીધું કે આ સત્ય તેને એક સ્વપ્નમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે.) તેણે એટલા બધા બારપૂર્વક માલતિને અપરાધી જણાવી કે આખરે તેણે શુદ્ધો કમુલ કર્યો, કોર્ટ સમક્ષ ચાલનારી તપાસના કલંકમાંથી બચવા માટે તેણે આત્મઘાત કર્યો અલબત્ત ભાલચંદ્રને એકદમ છૂટો કરી દેવામાં આવ્યો. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે આવા બનાવથી ઉભયે કુટુંબો ઉપર શોકની છાયા છવાઈ રહી, તેમને માટે સઘળે પસરેલી શોકમાન્ય દવાની લાગણી જોવામાં આવતી.

બુધદેવે, વજ્ર માટે ઘણા સમય ખરાજીગરના શોકમાં ગાળ્યો; તેના મરણ પછી તેણે લગ્ન સંબંધી સર્વ પ્રકારના વિચારને દૂર કર્યા; પોતાના પિતાને તેના વિદ્યાલયના કાર્યમાં સહાય થવામાં તેણે પોતાની જાતને સંપૂર્ણગતે અર્પણ કરી દીધી. તેની માતા કૌમુદિના મનમાં પણ આ વિશેની શુંબ સ્વચ્છતાઓ ઉભરાઈ જતી હતી; ભાલચંદ્ર પણ પોતાના પિતાના કાર્યમાં સારી રીતે સહાય કરતો હતો. પોતાની બહેનના રક્ષણના હેતુથી હોવા છતાં ખૂન સંબંધી બોલામણા અસત્યને લીધે ભાલચંદ્રને મનમાં ઘણાજ પરિતાપ થવા લાગ્યો; તેથી તે એક યોગિનું જીવન ગાળતા પંડિત અને પવિત્ર પુરુષ બૃહસ્પતિની સલાહ લેવા ગયો; તેઓ અમુક અમુક પ્રમંથે વિશ્વવિદ્યાલયમાં તત્ત્વશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવિદ્યાનું વ્યાખ્યાન આપવા માટે એટલે દૂર દુનિયામાં નીકળી આવતા હતા. બધી પ્રજામાં તેમનું ધર્મજન માન હતું, તેમને એક વિશ્વાસુ સલાહકાર તરીકે ગણવામાં આવતા. આ ઉપરથી ભાલચંદ્રે તેમની પાસે જઈને પોતાનું સર્વ જ્ઞાતાં જણાવ્યું અને ઉમેર્યું કે તેણે એક પાપકર્મ કર્યું હોય એમ તેને લાગે છે તેથી યોગિનું જીવન ગ્રહણ કરીને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની તેની મરજી છે બૃહસ્પતિએ તેને કિંનાસો આપનાં જણાવ્યું. કે તેઓ પાપ કર્મને ટેકા આપી શકતા નથી છતાંએ તેઓ તેના ઉદ્દેશ માટે ઉત્તમતાની સારી રીતે કદર કરે છે. તેમણે તેના દુનિયાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર દૂર કરાવ્યો; દુનિયામાં વસીને, તેની સેવામાં જાતનું અર્પણ કરીનેજ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની તેમણે સલાહ આપી. પોતાની ખાસ પસંદગીના કાર્ય તરીકે તેને વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિમાં જોડાવતું એકદમ ગમી ગયું. આ બાબતમાં બૃહસ્પતિએ પણ પોતાના ખરા અંતરનો ટેકો આપ્યો.

એક ચિકિત્સક તરીકે પણ બૃહસ્પતિની કેટલીક ખ્યાતિ ખસરી હતી; છતાંએ આ કાર્ય એટલું બધું તેમના તરફથી કરવામાં આવતું હોય એમ લાગતું નથી; કારણકે કોઈ કોઈ વાર સૂર્ય દેવ તેમની મારફતે શક્તિ પ્રેરીને રોગશમન કરતા હતા. વિશ્વવિદ્યાલયમાં બનેલા એક હતભાગ્ય અકસ્માત પછી કીર્તિકુમારની જાતના સંબંધમાં જ આ પ્રમાણે રોગશમન

કરવામાં આવ્યું હતું. કીર્તિકુમારના ખીજા પુત્ર કર્મપાલે એ સમયના ગસાપણુ સાઅનો અભ્યાસ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ઉપાડી લીધો હતો; તે દેશના ઉસ્તાદો પાસેથી વધારાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેણે ઇજિપ્ત જઈને દૂર દૂર મુસાફરી કરી હતી. તેણે અનેક ઉમદા અને અગત્યના શોધ કર્યા હતા, ને હંમેશાં પ્રયોગ કરી જેવામાં લાગેલો રહેતો; કાંઈ કાંઈ વાર તો તે અતિ સાહસિક પ્રકારના પ્રયોગમાં જોડાતો, આ બાબતમાં તેની બહેન બુધદેવ પણ ધણેજ આનંદ લેતી. કેટલાક નવીન પ્રકારના પ્રયોગનાં પરિણામ તપાસવા માટે એક દિને કીર્તિકુમારને પ્રયોગ શાલામાં બોલાવવામાં આવ્યો હતો ત્યારે એક બપોર ધડાકો થયો તેથી બુધદેવ અતઃ કર્મપાલ બેથુક બની ગયાં, બુધદેવનાંતો કપડાં પણ સળગી ઉઠ્યાં. આગળ ધસી જઈને પોતાના હાથ વડે જવાલાઓને હોલવી નાખીને, કંખવી નાખે એવા પ્રવાહી અમિત્રા ખાખેચીઆમાંથી બુધદેવના (સ્રી) શરીરને બહાર ખેંચી લાવીને તથા આ પ્રમાણે નિઃસંશય તેની જીંદગી બચાવીને આવા સંકટ સમયે કીર્તિકુમારે પોતાનું ચોખ્ખું દર્શાવી આપ્યું. આ પ્રમાણે વર્તતાં તે પણ બહુ જ ખરાબ રીતે દાઝી ગયો, આના પરિણામમાં તેને બૃહસ્પતિ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો હતો. નેમણે કેટલાક ધા અને ફાલ્ગુઓ ઉપર ધીમેથી પોતાના હસ્તો વડે માર્ગન કર્યું, ખાસ પ્રકારે પ્રાણતત્ત્વવાળું જનાવેલું અમુક પ્રકારનું તેલ તેમના ઉપર લગાવ્યું, પછીથી કુશળતા સહિત તેમના ઉપર પાટા બાંધ્યા; કીર્તિકુમારને અમુક સમય સુધી આવા પાટાઓને હાથ ના લગાવવાનું જણાવ્યું, અને તેટલા સમયના અંતે જો તેમને દૂર કરવામાં આવશે તો બધા ધા ફાલ્ગુ ગયલા જેવામાં આવશે એમ ખાત્રીથી કહ્યું. આ પ્રમાણે વર્તતાં બધું મટી ગયલું જણાયું. એટલું લક્ષમાં લેવા જેવું છે, કે બૃહસ્પતિ પોતાના પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગોમાં સૂર્યદેવના સ્તુતિના ઉપયોગ કરતા હતા. કીર્તિકુમારના ઉપર પ્રયોગ કરતાં પણ તેમણે, “હું તેને તારા નામથી અને તારા કાર્ય રૂપે આરામ આપુંછું,” એમ કહીને સૂર્યદેવનું આર્પણ કર્યું હતું. કીર્તિકુમારે સાવચેતી રૂપે એક દમ લીધેલા માર્ગથી બુધદેવને (સ્રી) માત્ર યોડું ધણું નુકસાન થયું હતું, પરંતુ બહુની પાસે બેઠેલો કર્મપાલ એકે બાળેજ જરાપણુ દાઝ્યો હતો છતાંએ ધડાકાના બચ્ચને લીધે તેને ધણુંજ નુકસાન થયું હતું.

કીર્તિકુમારને બૃહસ્પતિના કાર્યક્રમમાં એટલો બધો રસ પડ્યો, કે પછીથી તે પ્રાણવિનિમયથી રોગશ્મનવિદ્યા શિખવા માટે તેની પાસે ગયો; તેણે આવી કલાનો પોતાના વિદ્યાર્થિઓમાં કેટલીક કુશલતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. એકવાર બૃહસ્પતિ અંતે માંદા પડ્યા ત્યારે કૌમુદિએ તેમની ખરા દિલથી સેવા ઉઠાવી હતી.

વળી એક અન્ય પ્રસંગે બૃહસ્પતિની ગ્રમ વિદ્યાની યોડી ધણી કુશલતા ક્રુદ્ધબના જીવનમાં કેટલીક રીતે ઉપયોગી થઈ પડી. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પડતી એકાદ રમના પ્રસંગે નિકટમાં આવેલા એક ગામડા ઉપર સદાસમુદના દક્ષિણ કોનારા તરફથી સીધી ચાંચીઆઓ - એ એક દમલો આવ્યો હતો, બૃહસ્પતિ ગમેતે પ્રકારના એકાદ સાધન વડે આવી પડનારા દમલાથી ભોમિયા બન્યા; (કદાચ પર્વતના શિખરે આવેલા તેમના એકાંત અવલોકન સ્થાનમાંથી તેમણે તેમના તરફ આવતો દોડીઓનો કાફલો નિહાળ્યો હશે.) તેમણે સંક્રમ-વિ-

નિયમના સાધન વડે આવા બચથી કીર્તિકુમારને ભોમીયા કરવાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રમાણે ત્રણ જમાનાઓને દર્શાવતા મુદ્દા, કીર્તિકુમાર અને સાલચંદ્ર આ સમયે એક બીજાના નિકટમાં વર્તતા હતા; એ બધાએ એકદમ તે ગામડા તરફ ચાલી નીકળ્યા, દરેકના સામે થવા માટે ત્યાંના રહેવાસિઓમાં વ્યવસ્થા કરી. ગામડીઆઓ પાસે પૂરતાં હથિયાર પણ ન હતાં તેમજ તેમને યુદ્ધનો મદાવરો પણ ન હતો; જો તેઓ આગળથી ચેતવણી મળ્યા વિનાજ સપડાઈ જાય તો નિઃસંશય તેઓ જંગલી હુમલો લાવનારાઓના ભોમ થવા વિના રહેજ નહિ. પરંતુ તેમને દોરનાર અને ઉત્તેજનાર ત્રણ ગૃહસ્થો હાજર હોવાથી, તેમણેજ તેમના બચાવની એક નિશ્ચિત યોજના યોજેલી હોવાથી, તેઓ અતિ ઉત્તમ પ્રકારનું કાર્ય બજાવવાને સમર્થ નીવડ્યા. આપણા ધીર નાવકોને, શત્રુઓને ભૂમિ ઉપર ઉતરતાં અટકાવવાનું કાર્ય યોગ્ય લાગ્યું નહિ; તેઓ તેમને છેતરીને એકાદ છૂપાવાના રથલમાં લઇ જવામાં ફતેહ પામ્યા; ત્યાં આગળ તેમની મોટી સંખ્યાને ઠાર કરવામાં આવી.

મુધન્વાનો નાનો પુત્ર પૂર્ણચંદ્ર તેની રમના દિવસોમાં આકર્ષિત રીતે ખીજ બે યુવાન સાથીઓ સાથે આ સમયે કીર્તિકુમાર પાસે રહેતો હતો. આ બખર આવી પહોંચી ત્યારે ખાસ કરીને આ છોકરાને પાછળ રહેવા દેવામાં આવ્યાં હતાં. અને ધાર્તીના માર્ગ માંથી દૂર રહેવાની તેમને સખ્ત તાકીદ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ એ સર્વેને સમાન રીતે યુદ્ધની કેટલીક બાબતો નિહાળવાની ઇચ્છા થઈ આવી, તેઓ તેમના વડિલોની પાછળ છાના માના ચાલી નીકળ્યા; તેઓ દૂર રહીને મુદ્દાની બચાવ માટેની ગોઠવણો અવલોકતા હતા તેવામાં પૂર્ણચંદ્રના મનમાં એક ઉમદા વિચાર સ્ફુરી આવ્યો, તે તેણે તર્તજ પોતાના સાથીઓને જણાવ્યો. ચાંચીઆઓ પોતાની હોડીઓને કીનારા ઉપર દૂર સુધી ખેંચી લાવ્યા હતા, તેમને સખ્ત પ્રકારે બાંધીને ત્યાં આગળ રહેવા દહને તેઓ ગામડામાં લૂટ ચલાવવાને ન્યે મારી નાખવાને ધસી ચાલ્યા. આ યુવકો કોઈના જાણવામાં ના આવે તેમ ગામડાની પાછળના ભાગ તરફ ધસી ગયા, હોડીઓ પાસે જઈને તેમને સજાગવી દીધી, પાસેના હોડીઓ બાંધનારના કારખાનામાંથી આણેલી ગજ તેમાં હોમીને તેમણે બળતામાં વધારો કર્યો. ચાંચીઆઓને કાષ્ટ પ્રકારનો ગંભિર વિરોધ થવાની કલ્પના પણ ન હતી તેથી તેમણે તેમના હોડીઓના કાફલાને બીજકુલ બચાવ વિનાનોજ રહેવા દીધો હતો; આથી યુવકોને કાર્ય કરવાનું ખુલ્લું ક્ષેત્ર મળી આવ્યું. નવાઇ પમાડે એટલા દૂર સમયમાં ખુબ મહનત લઇ કાર્ય કરવાથી તેમણે બોટોના બધાએ કાફલાને બડબડાટ સળગાવી મૂક્યો; બોટોના કેટલાક ભાગમાં જ્યાં આગળ અગ્નિ જલદી પસરતો નહતો ત્યાં આગળ તેઓ તેના બાધકોરક ભાગને બાણુમાંથી કુહાડીઓ વડે ઉપાડી કાઢતા કે નેથી જ્વાલાઓ સહેલથી પ્રસરી શકે. આ કાર્યમાં આપણાં પાત્રોમાંના એક અન્ય બેલવંતની તેમને સહાય હતો; આ યુવક પૂર્ણચંદ્રનો સેવક હતો. અણુધારેલા ગરમાગરમ આવકોરથી કંટાળીને કેટલાક ચાંચીઆઓ હાંફતા હાંફતા કીનારે પાછા ફર્યા અને તેમના માર્ગને કોંપી નાખવામાં આવ્યો છે એમ તેમના સંમજવામાં આવ્યું તે પહેલાં તેમણે સદ્ભાગ્યે ત્યાંથી નાશી છૂટવાની યોજના કરી હતી.

કાર્મસ ગુજરાતી સંભા

૧૨૬૧ સપ્ટેમ બેઠ

આવી દશા જોઈને તેમણે ગમણા જંગલી આવેશથી યુદ્ધ ચલાવવા માંડ્યું; પરંતુ મુઠાની યોજનાઓ એટલી બધી ઉત્તમ રીતે યોજવામાં આવી હતી તથા તેને યુવકોનો એટલો ગંધો બળવાન ટેકો હતો, કે નગરમાંથી સુધન્વા હથીઆરબંધ લશ્કર સાથે આવી પહોંચતા સુધી તેઓ ચાંચીઆઓને હાંફાવવાને સમર્થ બન્યા હતા. બધની પ્રથમ ચેતવણી મળતાં તૂર્તજ કીર્તિકુમારે લડાયક સહાય માટે તેના તરફ દૃઢતાને મોકલ્યો હતો. જરા પણ દયા વિના ચાંચીઆઓનો નાશ કરવામાં આવ્યો.

કુટુમ્બની યુવાન શાખાઓ કેટલીક હદ સુધી મોહોમોહિના લગ્ન સંબંધથી જોડાતી હતી રાજપાસે ઇન્દિરાનું પાણી ગ્રહણ કર્યું; યશપાલ ચંડિકા સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાયો. સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર સાથેના સહવાસમાંથી, મોટી યતાં રમા કીર્તિકુમારના ગાદ પ્રેમપાસમાં પડી. જોકે તેણે પહેલાં કાષ્ઠવાર પોતાનો પ્રેમ ખુલ્લો દર્શાવ્યો ન હોતો, તેનું કૌમુદિ સાથે થયેલું લગ્ન તેને એક સખ દટકા સમાન હતું; તેણે તેની પાસે જઈને પોતાના કથનાનુસાર પોતાને વિસારી મુકવા માટે તેને સખ દપકા આપ્યો. આ બનાવથી તેને ધણું લાગી આવ્યું, તેણે તેની સાથે અત્યંત નરમાશ અને માયાબરેલી વાતચીત કરી; આથી તે પોતાની પત્ની તરફના પ્રેમમાં જરા પણ ડગ્યો નહિ. રમા નેને વિસારે પાડી શક્તી નહિ અને આટલા કારણને લીધેજ તે ઘણાં યોગ્ય માગાંઓ પાછાં વાળતી; પરંતુ કેટલાંક વર્ષ પછી આખરે તે ખંડાની (પુ) વારંવાર થતી માગણીઓને આધિન બનીને તેની સાથે લગ્ન સંબંધમાં જોડાઈ અને શાંત, સુખી જીવન ગાળવા લાગી. તેના બંધુ જસવંતસિંહનાં પ્રના-પસિંહ (સ્ત્રી) સાથે લગ્ન થયાં, આ સાદું તેને માટે અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું માનવામાં આવતું હતું. તેમના પુત્રોમાં સરસ્વતિ (પુ) અને વિક્રમ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ પુત્રનાં લગ્ન લાલુ (સ્ત્રી) સાથે થયાં હતાં

બંને જોડીયા બધુઓ સુધન્વા અને કીર્તિકુમાર વચ્ચે હમેશાં સંપૂર્ણ સલાહ શાંતિ વર્તતી હતી. અગત્યતેર વર્ષની ઉંમરે સુધન્વા મરણ પામતાં કીર્તિકુમારને જાણે કે પોતાનો જાતને અને પોતાના બંધુને બંનેને ગૂમાવ્યાં હોય એવું લાગી આવ્યું. પરંતુ ઘોડા સમયમાંજ તેના સમજવામાં આવ્યું કે કશાનો પણ ખરે ખરી રીતે વિનાશ થતો નથી કારણ તેને દરેક ત્રીજીએ સુધન્વાનાં સ્પષ્ટ સ્વપ્ન આવતાં હતાં; પછીનાં બે વર્ષ તે જાણે તે અરસામાં એટલું સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય, કે માત્ર ત્રિજીઓની ખાતરજ તે દિવસનું જીવન ગાળતો હતો છતાંજે છેલ્લી ધડી સુધી તેના વિશ્વવિદ્યાલય માટેનો તીવ્ર જુરસો કાયમ રહ્યો હતો; તેનો પુત્ર લાલચંદ તેના જીવીજ લાગણીઓથી દોગયો હતો, કેટલા બધા આત્મસૂચકી તે તેનું કાર્ય ચલાવતો હતો, એ જોઈને તેને ઘણુંજ આનંદ થયો. આખરે છકાતેર વર્ષની ઉંમરે નિદાના સમયમાં શાંતિથી કીર્તિકુમાર મરણને શરણ થયો તેણે પોતાની પાછળ એક કીર્તિ-સ્તંભ રૂપે વિશ્વવિદ્યાલયને મુક્યું જેની ખ્યાતિ, ત્યાંનો શિક્ષાચાર, નુધારો સ્વત્રવિનાશ પામતા સુધી, ત્યાં આગળ જંગલી જાતિઓ ફરી વળતા સુધી આશરે બે દશ વર્ષ સુધી ચાલી. આખણાં પાત્રોમાંનો એક અન્ય અભિમન્યુ વિશ્વવિદ્યાલયની ઐરિસમાં કસાકં તરીકે કાર્ય કરતો જોવામાં આવે છે.

સાતમી વાર્તાનાં પાત્રો.

શુકદેવ દેશનારાજ રાણી—શાંતિ.

બૃહસ્પતિ..... યોગી ઉપદેશક.

કીર્તિકુમાર..... પીતા—મુદા માતા—અણતસિંહ. ઘોડીમોવંધુ—સુધન્વા.

ઘેનો—તેજપાલ, રાજસિંહ. પત્ની— કૌમુદિ. પુત્રો—બાલચંદ્ર

કર્મપાલ. પુત્રીઓ સુધદેવ, માલતિ, ધન્વિરા, ચંડિકા.

સુધન્વા..... પત્ની—ગાનચંદ્ર. પુત્રો—રાજપાલ, રણસિંહ, યશપાલ,

પૂર્ણચંદ્ર પુત્રીઓ—તેજસિંહ, અમરસિંહ, પ્રતાપસિંહ.

કૌમુદિ..... પોતા—વાશ્ણિ માતા—રૂપસેન

બાલચંદ્ર..... પત્ની—વિદ્યાનચંદ્ર. પુત્રો—વરણતારા, નરસિંહ. પુત્રીઓ

સુઆહુ:

તારા, સુલેચના.

કીર્તિવર્મા } વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રોફેસરો. (અધ્યાપકો)
પુષ્પદંતાચાર્ય }
યશવર્મા }

પુષ્પદંતાચાર્ય..... પત્ની—વામદેવ. પુત્રો—ચિદંબર, પુત્રી—મીમ

અભિમન્યુ—..... વિશ્વવિદ્યાલયની ઑફિસનો એક કલાર્ક.

કાલિ..... મુખ્યસેવક. પુત્ર—જસવંતસિંહ. પુત્રી—રમા.

જસવંતસિંહ..... પત્ની—પ્રતાપસિંહ. પુત્રો—સરસ્વતિ, વિક્રમ.

રમા..... પતિ—પદ્મા.

સરસ્વતિ..... પત્ની—બદ્રાણુ.

બલવંત..... પૂર્ણચંદ્રનો સુવાન સેવક,

તેજપાલ..... પતિ—સાવિત્રિ. પુત્રો—કાલિકા, ઉપ:પાલ પુત્રીઓ—નર્મદા,
કીર્તિકુમાર, દુર્ગા.

રાજસિંહ..... પતિ—હમિર. પુત્રો—મકરધ્વજ, દીપસિંહ. પુત્રીઓ—
વિવેકાનંદ.

રાજપાલ પત્ની—ધન્વિરા. પુત્રો—વિરાજ, શનીદેવ પુત્રી—
વિકાસવર્મા.

સરસ્વતિ.. પત્ની—બદ્રાણુ. પુત્રીઓ—મણી, શાંતિકુમાર.

પાણીની નીચે ચાલવાવાળી સ્ટીમર.

યુદ્ધને માટે પશ્ચિમના દેશોની તૈયારીઓનું વર્ણન વાંચતી વખતે 'સબમરીન' નામક સ્ટીમરોનો સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ મળે છે. આ સ્ટીમરો પાણીની ઉપર ચાલે છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ પાણીની નીચે પણ ચાલી શકે છે સાધારણતઃ અન્ય સ્ટીમરો જેવી રીતે જળ ઉપર રહે છે, તેવીજ રીતે તે સદા સમુદ્ર ઉપરજ રહે છે, કિંતુ આવશ્યકતા ઉપસ્થિત યતાં કોઈની નજરે પડ્યા વીના, સમુદ્રને ઉંડામાં ઉડે તળાથે. જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં તે સ્ટીમરોને અતિ શીઘ્રતાથી ડુબાવી શકાય છે.

આ સ્ટીમરોનો મધ્ય ભાગ મોટો હોય છે. મધ્ય ભાગની તે ગુરતા ઉભય બાજુએ ક્રમશઃ ઓછી થતી જાય છે અને અંતે જાંતે છેડા પર તે પાણીજ ઓછી થઈ ગયેલી હોય છે. આ સ્ટીમરો સાધારણતઃ ૧૦૦-૨૫૦ ફીટ લાંબી હોય છે તેનું વજન ત્રણ હજારથી લઘુને પાંચ હજાર મધ્ય મુધી હોય છે. તેની ઉપર બધી બાજુએ લોડાની ચાદર જેવું જડી લાંબું હોય છે. આ સ્ટીમર બધી બાજુએથી બંધન રહે છે, માત્ર વંચમાં એક દારૂ હોય છે જે દ્વારા સ્ટીમર પર આવ જ કરી શકાય છે. જ્યારે આ સ્ટીમરને પાણીની નીચે ડુબડી મારવાની જરૂર પડે છે ત્યારે તે દારૂ પણ બંધ કરી દેવામાં આવે છે તે દરવાજો એટલો બધો સખ્ત અને બંધ બેસતો બેસી ગયો હોય છે કે તેલનું એક માત્ર બિંદુ પણ અંદર પ્રવેશ નથી કરી શકતું.

પાણીની નીચે લઇ જતાં પહેલાં આ સ્ટીમરોનું વજન અધિક કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. તેનું વજન વધ્યાવિના તે પાણીની નીચે રહી શકતી નથી. આ કારણને લીધે તેની અંદર અમુક સ્થળે થોડાંક બાકોમાં રાખેલાં હોય છે. તે બંધ રાખેલાં હોય છે, પણ જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે તે બધાં ખોલી નાખવામાં આવે છે તે દ્વારા સમુદ્રનું જલ સ્ટીમરની અંદર વહી જાય છે. આ જળ લોડાના મોટા મોટા પીપેમાં ભરી રાખવામાં આવે છે. તે પીપે ખાસ આ કામને માટેજ રાખામાં આવેલાં હોય છે. પાણી બનાવાથી ને સ્ટીમરનું વજન વધી જાય છે. આ સિવાય બીજા પણ એવો પ્રબન્ધ કરવામાં આવેલો હોય છે કે જે દ્વારા આ સ્ટીમર હજી પણ વધારે ને વધારે ઉંડા જળમાં પહોંચાડી શકાય અથવા આવશ્યકતા ઉપસ્થિત યતાં પાણીની સપાટી ઉપર શીઘ્રતાથી લાવી શકાય છે.

જેવાં એન્જન મોટરકારોમાં હોય છે તેવાંજ એન્જન આ સ્ટીમરોમાં પણ હોય છે આમાં પણ પેટ્રોલીઅમ તેલ જાળવામાં આવે છે. જે દ્વારા તે ચાલે છે. પાણી કાપવા માટે માધારણ આગમોટોમાં જે પ્રકારના પંખા હોય છે તેવાજ પંખા આમાં પણ પાછલી બાજુએ રહે છે.

કદાચ પાછકાને આ સ્થળે સદેહ ઉત્પન્ન થશે કે યદિ આ સ્ટીમર સર્વ બાજુએથી બંધ રહે છે તો પછી પાણીની અંદર મનુષ્ય વાયુ વીના કેમ જીવી શકે, પરંતુ અર્વાચીન વિજ્ઞાને આવા પ્રકારનાં વિશ્લેષ અત્યંત કુશળતાથી દૂર કરી દીધાં છે પ્રત્યેક સ્ટીમરમાં લગભગ બારેક માણસો રહે છે તેમના આસોડ્ધાસને માટે જેવા પ્રકારની નીમૈલ દવાની અગત્ય

હોય છે તેવા પ્રકારની હવા 'પોટા પોટા' પાત્રોમાં ખૂબ ઠંસી ઠંસીને બરવામાં આવે છે તે પાત્રો સ્ટીમરમાં એક અનુક્રમ રચણે રાખી મુકેલાં હોય છે. તેમાંથીજ થોડી થોડી હવા બહાર નીકળ્યા કરે છે કે જે શ્વાસોચ્છ્વાસને માટે ઉપયોગમાં આવે છે જે વાયુ શ્વાસથી ખરાબ થઈ જાય છે તેને 'રમ્પ'માં બરી બહાર મુકવાના પાણીમાં કાઢી નાખવામાં આવે છે. આ સર્વે બ્યવસ્થા અત્યંત ચતુરતાથી અને બહુજ નજીવી વીચારીને કરવામાં આવે છે, તથાપિ આવી બધે જગ્યામાં રહેવાની રેલ પાડવા માટે ખલાસીઓને લાંબો સમય સુધી ત્યાં રહેવાની જરૂર પડે છે.

પાણીની અંદર ચાલવાવાળી આ સ્ટીમરોનું મુખ્ય કામ આ હોય છે કે 'લંડાઈને' સમયે આવી સ્ટીમરે 'ટારપીડો' નામક એક બપ્કર નૌકાની ટકર મારી શત્રુના લડાયક વહાણોને નાશ કરે છે, પણ અહીં એક શંકા ઉપસ્થિત થાય છે, કે આ સ્ટીમરો તો લંડાઈને સમયે પાણીની અંદર ચાલતી હોય છે અને પેલાં લડાયક વહાણો તો પાણીની ઉપર હોય છે તો પછી શત્રુનું વહાણ કઈ જગ્યાએ છે તે સ્ટીમરને શી રીતે ખાહુમ પડે? આને માટે પણ એક અત્યંત વિલક્ષણ શુક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી છે. તે શુક્તિ 'પેરીઓસ્કોપ' નામક યંત્રોને આધારે છે સ્ટીમરની પીઠ પર એક લાંબી નળી રાખવામાં આવેલી હોય છે. તે બરાબર સીધી અને ઉભી લગાડેલી હોય છે. નળી ઉપર એક કાચ રહે છે. યદ્યપિ સ્ટીમરો પાણીની અંદર ચાલતી હોય છે તથાપિ આ નળીનો અગ્ર ભાગ પાણીની ઉપરજ રહે છે. આસપાસના પદાર્થ-સામુદાયની ઉપરથી આવવાવાળાં પ્રકાશ કિરણો આ નળીના અગ્રભાગવાળા કાચપર પ્રતિક્ષિત થઈ નળી દ્વારા સ્ટીમરનાં અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં એક કાગળના વસ્તુ જેવું હોય છે તે ઉપર સમુદ્રના તલના આસપાસના ભાગનું પ્રતીબિંબ પડે છે, આથી જે વહાણ પર 'ટારપીડો' મારવાની હોય છે, તે વહાણ કયે ઠેકણે છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ 'પેરીઓસ્કોપ' યંત્ર જાણે સ્ટીમરની આંખ હોય ને! 'ટારપીડો' મારવાનું કામ પણ ખૂબ દબાણથી બરી રાખેલા વાયુ દ્વારા કરવામાં આવે છે. 'ટારપીડો' હોડાપાળાદ અથવા આવશ્યકતા ઉપરિચિત યતાં સાધારણતઃ પણ સ્ટીમરને પાણીની સપાટી ઉપર લાવવા માટે અંદર બરી રાખેલાં પાણીનાં પીપો ખાલી કરવાં પડે છે. તે બધું પાણી કાઢવાનું કાંઈ 'રમ્પ' દ્વારા દબાણથી બરી રાખેલા વાયુ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

જ્યારે લડાયક વહાણ પાણીની સપાટી ઉપર હોય અને 'સબમરીન' સ્ટીમર પાણીની અંદર હોય તે સમયે ટારપીડો, ઠીક શત્રુઓના નીચાન પરજ જઈ લાગે એવી રીતે ટકર મારવા છોડવી એ કાંઈ ઓછું કઠીન કાર્ય નથી બહુ જાણી વિચારીને અને ખરાબ ગણના કર્યા પછીજ 'ટારપીડો'ને બહાર કરવામાં આવે છે. 'પેરીઓસ્કોપ' દ્વારા વહાણનું સ્થાન તો ખરાબ જણાઈ આવેલાજ સ્થાને 'ટારપીડો' મારવામાં આવે તો તે વહાણપર લાગે નહીં, કારણ કે તે વહાણ સમુદ્રની સપાટીપર હોય છે અને આશ્વત્થજ જાય છે. તેને વેગ સમુદ્રાન્તર્ગમિની 'સબમરીનના' વેગની અપેક્ષાથી ઘણેએ અધીક હોય છે. અત્યેવ વહાણ તથા 'સબમરીન'નો વેગ તથા 'ટારપીડો'ના વેગનો હીસાબ ખરાબર કર્યા પછીજ વહાણથી થોડાક અગાળ લઈ જાંધી નીચાન મારવામાં આવે છે. હીસાબ જો ખરાબર થયે હોય તો 'ટારપીડો'ની ઠોકર ખરાબર તે વહાણ પરજ લાગે છે. ઠોકર લાગતાંજ 'ટારપીડો'નું રેડોન થાય છે અને વહાણના ઢકેડે ઢકેડા થઈ તે ડુબી જાય છે. નીચાન ચૂકવાથી 'ટારપીડો'ને પ્રકાર વ્યર્થ જાય છે.

આ 'સખમરીન' સ્ટીમરનો અન્તર્ભાગ મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિનું અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ ઉદા-
હરણ છે, પણ ખેદ એટલોજ છે કે આવી શક્તિ યુદ્ધમાં મનુષ્યોનો સંહાર કરવાના કામમાં
લાવવામાં આવે છે. આ સ્ટીમરની અંદર વાયુ-પરીક્ષક યંત્ર પણ રહે છે. જ્યારે સ્ટીમરો
પાણીની નીચે ડુબેલી હોય છે ત્યારે તે યંત્રની સહાયતાથી વાયુની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે
કે તે શ્વાસોચ્છ્વાસને માટે યથેષ્ટ વા શુદ્ધ છે કે નહીં. તેમાં પણ અનેક દુર્ઘટનાઓ બને છે.
આવી સ્ટીમરો જે કદાચ સમુદ્રને ઠેઠ તળીએ જઈ બેસે તો પછી તેને પાણીની સપાટી
ઉપર લાવવી એ તો ધણુંજ કઠીન કામ છે તે જ્યાં હોય ત્યાંજ પડી રહે છે અને તેમાં
રહેલા મનુષ્યોના પ્રાણ પ્રાયઃ ગયા વીના રહેતા નથી. તેને ઉપર લાવવા માટે વિશેષ પ્રકારની
બુદ્ધિજ્ઞ જાતની નૌકાઓ બનાવવામાં આવેલી હોય છે તથાપિ પણ તેની સહાયતાથી મનુ-
ષ્યોના પ્રાણ બહુજ યોગ્ય પ્રમાણમાં બચે છે આવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં આ 'સખમરીન'
સ્ટીમરની અંદરના મનુષ્યોની પ્રાણ રક્ષા માટે એક વિલક્ષણ પ્રકારનું શિરસ્ત્રાણ તંબાર કરવામાં
આવ્યું છે. આમાં શ્વાસ દ્વારા અશુદ્ધ થયેલી હવા પોતાની મેળે શુદ્ધ થયેલી હવા પોતાની
મેળે શુદ્ધ બની પાછી શ્વાસોપયોગીની થઈ જાય છે. યદિ કોઈ દુર્ઘટનાને કારણ આ સ્ટીમર
સમુદ્રને તળીએ બેસી જાય છે તો તેની અંદરના ખલાસીઓ આ શિરસ્ત્રાણને માથા પર
બાંધે છે. તેના ઉપર 'લાઈફ બેલ્ટ' Life Belt નામક એક પટ્ટો લગાવેલો હોય છે. તે
કદી ડુબતું નથી. સદા પાણીની સપાટી ઉપરજ તરતું રહે છે આ શિરસ્ત્રાણને માથા ઉપર
રાખી ખલાસીઓ આ પટ્ટાને બાંધે છે ને પછી 'સખમરીન'નો દરવાજો ખોલી નાખે છે. આમ
કરવાથી તે પોતાની મેળેજ ઉપર ઉપડે છે અને પાણીની સપાટી ઉપર આવી જાય છે.
આજ સુધી આવી 'સખમરીન' સ્ટીમરો પર એવાં તાર યંત્રો નહોતાં કે જે દ્વારા સમુદ્રતટ
પર રહેવાવાળા અધિકારીઓ વા પોતાનાજ ગવર્નમેંટના અન્યાન્ય વહાણોના અધિકારીઓ
સાથે વાતચીત કરી શકાય. પરંતુ તે બાધા પણ હવે તો દૂર થઈ ગઈ છે. હવે વગર તાર
ના તારયંત્રો આવી સ્ટીમરો પર રાખવામાં આવ્યાં છે. 'સખમરીન'ની પીઠપર બે બે ત્રણ
ત્રણ એટરીઓને એકત્ર કરી બે ત્રણ જગ્યાએ તેઓને બાંધીને ઉભી રાખે છે. તેના ઉપરજ
તારને ખેંચીને લગાવેલો હોય છે. તારયંત્ર સ્ટીમરની અંદર રાખેલ હોય છે. આવા પ્રબન્ધથી
યદિ 'સખમરીન' સમુદ્રને ઠેઠ તળીએ જઈ ડુબી હોય તોયે તેના અધિકારીઓ કીનારાના
અધિકારીઓ અથવા અન્યાન્ય સ્ટીમરોના અધિકારીઓ સાથે વાતચીત કરી શકે છે.

બિન બિન રાષ્ટ્રોની સમુદ્રાન્તર્ગામિની સ્ટીમરો બિન-બિન પ્રકારની હોય છે તેની
રચના શુભ રાખવામાં આવે છે, તથાપિ અહીં તેનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે
દ્વારા તેની રચના આદિના બહુ નહીં તોયે યોગ્ય ધણો તો બાસ અવશ્ય થશે.

કેટલોક સમય થયાં આ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે આવી સ્ટીમરોનો ઉ-
પયોગ સમુદ્રના તલ-દેશની પરીક્ષા કરવામાં થવો ઉચિત છે. યદિ આમ બને તો ધણો લાભ
થવાનો સંભવ છે.

આવા પ્રકારનું કળાકૌશલ્ય, કહો મારા ભારતવાસી અંધુઓ ! તમે ક્યારે જીખશો ?
ક્યારે તમારી ઉદ્યમહીનતા દૂર થશે ? અંધુ ! આગસ તમે, ઉદ્યમ કરો. ભારત પુત્રો !

હોમત, ધીરજ ને ખંત રાખી ઉત્તિન્નગ પર ચઢો, ને ક્રમશઃ સર્વજ્ઞતાના શ્રંગ
પર દીપી રહો.

પ્રથમ ભારતનો સત્વર ઉદય કરો. અસ્તુ.

કલકત્તા.

તા. ૧-૧૧-૧૧

ચાંપશી વિહંગલક્ષ ઉદેશી.

॥ અથ યીઝૉસૉફી પુરાણમ ॥

(અનુસંધાન શતાંકથી.)

૧ અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

પરબ્રહ્મથી માનવિ.

પરબ્રહ્મ, અનંત, સર્વધારક વિષે “તે છે” એ વિના આપણાથી અન્ય કંઈપણ જાણી શકાતું કથી; એક પરિવ્રજેદ, સીમારૂપ અને તેટલા માટે અર્થાર્થ ના હોય એવા કંઈપણ વિષે આપણાથી જોતી શકાતું નથી.

એ “તત્ત્વ” માં અમૂખ્ય બ્રહ્મહિતો સમાવેશ થાય છે; એક બ્રહ્માંડમાં ગણુના ના યદ્ય શકે એટલાં બધાં સૂર્યમંડલો આવેલાં હોય છે. દરેક સૂર્યમંડલ એક સમર્થ પુરુષના આવિષ્કરણ સમાન હોય છે, (તેને આપણે ઇશ્વર, શબ્દ બ્રહ્મન, સૂર્યમંડલાંતરવર્તિપુરુષના નામથી વ્યવહરીએ છીએ) તે તેમાં વ્યાપીને વસે છે; તેમાં એવું કંઈ પણ નથી કે જે તદ્દય ના હોય. આપણાથી જોઈ શકાય એવા જડસ્વરૂપમાં તે તેના આવિર્ભાવ સમાન છે. છતાં એ તે તેના ઉપરિપ્રદેશમાં અને બાહ્યપ્રદેશમાં વસે છે; પોતાના સમવયસ્થોના સાથમાં તે પોતાનું એક અદ્ભૂત પ્રકારનું જીવન ગાળે છે. પૂર્વદેશના એક શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે તેમ, “સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં મારા એક અંશ વડે વ્યાપિને હું વસું છું.” (एकांशेन स्थितो जगता)

તેના આવા પ્રકારના શ્રેષ્ઠ જીવન વિષે આપણાથી કંઈ પણ જાણી શકાતું નથી. પરંતુ તેમના સૃષ્ટિક્રમને સચેતન બનાવતા તેમના જીવનના એક અંશ વિષે, તેમના આવિર્ભાવની જડ સ્વરૂપ ભૂમિકાઓમાં આપણે કેટલુંક જ્ઞાન મેળવી શકીએ. કદાચ આપણે તેનાં દર્શન ના પામી શકીએ, પરંતુ કાર્ય કરતી તેમની શક્તિનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ. દિવ્ય દષ્ટિવાળું કોઈપણ માનવિ નારિતક હોઈ શકેજ નહિ. પૂરાવો બહુજ નબળર મળી આવે છે.

તેમણે તેમના પોતાનામાંથીજ આવા સમર્થ સૃષ્ટિક્રમનો વિસ્તાર કર્યો છે. તેમાં વસતા આપણે તેમના જીવનના ઉત્ક્રાંતિ પામતા અંશ સમાન, તેમના દિવ્યઅભિના સ્ફુલ્લિતો સનાન છીએ; તેમમાંથીજ આપણુ સર્વનો હૃદય યશે છે; તેમનામાંજ આપણુ સર્વને સમાવાતું છે.

તેમને આમ કરવાની શી જરૂર હશે ? તેમણે તેમના પોતાનામાંથી આ સર્વ સૃષ્ટિ ક્રમનું શા માટે આવિષ્કરણુ કર્યું હશે ? જીવનકલહોના સામે થવા માટે તેમણે આપણને અત્રે શા માટે મોકલ્યા હશે ? આવા પ્રકારના, અનેક માનવિઓ તરફથી પ્રશ્નો થયાં જાય છે. આપણાથી જાણી શકાતું નથી, તેમજ આવા પ્રશ્ન વ્યાવહારિક નથી; આપણો અત્રે વાસ છે, આપણે ઉત્તમ પ્રકારેજ વર્તવું જોઈએ, એટલું પૂરતું છે. છતાંએ અનેક તરવ વેત્તાઓએ આ બાબત વિષે મીમાંસા ચલાવી છે અને અનેક પ્રકારની સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. મારા જાણવામાં આવેલી એક ગ્રાન-વાદી તરવેત્તાની સૂચના અત્યંત આકર્ષક છે:—

“પ્રભુ પ્રેમમય છે; જેનાઉપર તે અર્પિ શકાય એવી અને જેમના તરફથી પાછો વાળી શકાય એવી વ્યક્તિયો વિના પ્રેમ પણ પરિપૂર્ણ બની શકતો નથી. તેટલા માટેજ તેમણે

પોતાનામાંથી પોતાની જાતનો જડમાં આવિર્ભાવ કર્યો; તેમની સંસરણની પ્રાપ્તિક અને ધીમી ગતી દ્વારા આપણે સર્વ અસ્તિત્વમાં આવી શકીએ તેટલા માટે તેમણે પોતાના પ્રભાવને પરિચ્છેદ વાળો બનાવ્યો; આપણે પણ તેમની ઈચ્છાનુસાર આપણા ક્રમમાં તેમની ભૂમિકા સુધી જઈ પહોંચતા સુધી પણ ઉત્કાંક્ષિત પામ્યાની છે; પછીથી ઇશ્વરનો પ્રેમ પણ સ્વતઃ વિશેષ પરિપૂર્ણ બનશે, કારણ કે આવા પ્રેમનો સારી રીતે સમજીને પાછો વાળી શકે એવાં પોતાનાં બાલકોમાં પ્રસાર કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે તેમની મહાન યોજના પાર પાડવામાં આવશે; તેમની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ બનશે. ”

તેમની ચિત્તિ-શક્તિ કેટલી બધી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાએ વર્તતી હશે એ આપણાથી જાણી શકાતું નથી તેમજ એ પ્રદેશમાં વર્તતી તેમની યથાર્થ શક્તિ પણ આપણાથી સમજી શકાતી નથી. પરંતુ આપણી બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવા પ્રકારની દશાઓમાં તેમની જાતનું અત્રે અવતરણ થાય છે ત્યારે તેમનું આચિન્દ્રણ હમેશાં ત્રિવિધ હોય છે; આને લીધે જ સર્વ ધર્મોમાં આમને ત્રિમૂર્તિ રૂપે મૂર્ત બનાવવામાં આવ્યા હોય છે. ત્રિમૂર્તિ રૂપે તથાપિ મૂલ સ્વરૂપે તો એકજ; તથા પુરૂષો. (આથી પૂરીમાં શયન કરનાર એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.) પરંતુ એ ત્રણે સ્વરૂપોમાં સ્વતઃ આચિન્દ્રકાર પામતો એકેશ્વરજ. નીચલી ભૂમિકાના દૃષ્ટિ-બિંદુથી આપણને ત્રિવિધ રૂપે લાગે છે, કારણ કે તેમનાં કર્તવ્યો બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં હોય છે; ઇશ્વરના દૃષ્ટિબિંદુથી તો એક સ્વરૂપે જ જણાય છે, કારણ કે તે તેમને માત્ર પોતાનાં સ્વરૂપો સમાનજ માને છે.

આવાં ત્રણ સ્વરૂપોમાંનાં સર્વેનો સર્વમંડલના વિકાસમાં સંબંધ છે; માનવિના સંસરણ સાથે આ ત્રણેનો સંબંધ છે. આ સંસરણ તેમની ઈચ્છા-શક્તિ સમાન છે; તેની ઘટના તેમની યોજના સમાન છે.

આવાસૌર-દેવના પછીના ક્રમમાં છતાં કોઇ અદ્ભૂત પ્રકારે તેમના પોતાનાજ અંશે હોય એવા તેમના સમગ્રજિએ આવે છે; આપણે તેમને શુદ્ધદેવતાઓના નામથી ઓળખી એછીએ. આપણા દેહના શારીરગ્રાહમાંથી ઉપજતી કાદેશા એક સમાન રીતે મળતા આવતા દૃષ્ટાંત પ્રમાણે તેમનો તેની સાથેનો સંબંધ, નાની ગુચ્છોના અથવા જ્ઞાનતંતુઓના મરતક સાથેના સંબંધ જેવો છે. તેમનામાંથી નિઃસર્ગતું સર્વ પ્રકારનું સંસરણ તેમનામાંના એક અથવા અન્યની મારફતે પ્રવર્તે છે.

ક્રમવાર તેમના પછી દિવ્ય સર્વોના વિશાલ સમૂહો અથવા ગણોનો સમાવેશ થાય છે; આમને આપણે દેવો અથવા શિરિષ્ઠાઓના નામથી જાણીએ છીએ. આવી અદ્ભૂત ઘટનાના બિન્ન બિન્ન વિભાગોમાં આ સર્વેને બજાવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં કાર્યોથી પણ દરુ આપણે બેમિયા થઈ શક્યા નથી; પરંતુ તેમનામાંના કેટલાક મંડલને ઘટનાના તથા તેમાં ચેતન્યનો વિકાસ કરવાના કાર્યમાં નિકટનો સંબંધ ધરાવતા આપણા જોવામાં આવે છે. તેમના પ્રતિનિધિ રૂપે અત્રે આપણી સૃષ્ટિમાં પણ એક મહાન અધિકારી હોય છે—આપણા શુદ્ધ ઉપર પ્રવર્તતા સર્વ પ્રકારના સંસરણનો મૂળ અધિકાર તેમના હાથમાં છે. આ દુનિયાના એક યથાર્થ રાજા રૂપે આપણે તેમની કક્ષપતા કરી શકીએ; તેમના હાથ નીચે દુર્ગંધ શુદ્ધ આનાં અધિકાર વાળા મંત્રિઓ હોય છે. માનવજાતનાં બિન્ન બિન્ન કુલોના સંસ-

રણુ સાથે આમાંના એક ખાતાનો સંબંધ છે; તેથી દરેક મહાન કુત્ર માટે, તેનો સ્થાપનાર અન્ય સર્વ કરતાં તેને જુદા પ્રકારનું બનાવનાર એક ઉપરી અધિકારી હોય છે, તે તેની ઉત્ક્રાંતિની તપાસ રાખે છે. અન્ય ખાતામાં ધર્મ અને કેવલણીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; આમાંથીજ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સર્વ સંત પુરૂષોનું આવું થયું છે.—આવા કેન્દ્રમાંથીજ સર્વ 'ર્મોનું' પ્રવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. આ ખાતાનો ઉપરી મહાન અધિકારી એકાદ નીતન ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે આવા એક ધર્મની જરૂર જણાવાનો નિર્ણય થતાં પોતે જાને આવે છે અથવા પોતાના શિષ્યોમાંના એકાદને મોકલે છે.

તેટલા માટે દુનિયામાં પ્રથમ વાર દર્શન દેતી વખતે સર્વ ધર્મોમાં સત્યના કેટલાક નિશ્ચિત સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે; આવું સત્ય પોતાના મૂલસિદ્ધાંતો પરત્વે હમેશાં એકજ પ્રકારનું હોય છે. જેને જાતિઓને આવા ધર્મની બક્ષિસ આપવામાં આવી હતી તેમના નિવિધ પ્રકારના બેદોને લક્ષમાં લઈને તેનાં સ્વરૂપોમાં પણ તફાવત પડતા ગયા છે. જુદી જુદી જાતિઓની સુધારાની દશાઓ અને સંસ્કરણની જૂગિકાઓને લક્ષમાં લેતાં આવા એક સત્યને બિનભ્રમ સ્વરૂપોમાં દર્શાવવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ આંતર સત્ય તો હમેશાં એકનું એકજ હોય છે જો કે બાહ્ય સ્વરૂપો બિન બિન પ્રકારનાં અને વિરોધિ સ્વરૂપનાં પણ જણાય છતાંજે જે પ્રભવસ્થાનમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થાય છે તે પણ તેનું તેજ હોય છે. એક ઋષિ વા મહાત્મા કરતાં અન્ય િ, સિદ્ધાંતના એક સ્વરૂપ કરતાં અન્ય સ્વરૂપની શ્રેષ્ઠતા વિષેના પ્રશ્નના ઝગડાની માથાકૂટમાં પડવું માનવિઓ માટે મૌખ્ય બરેલું લાગે છે; કારણકે સિદ્ધાંતના મહાભૂતમંડલમાંથી જ હમેશાં એકાદ ઋષિને મોકલવામાં આવે છે; સર્વ પ્રકારની અગત્યની બાબતોમાં, નીતિ અને અત્યારના નિયમોમાં સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ હમેશાં સમાન પ્રકારનો હોય છે. આવા સર્વ ધર્મોના પાછળ સમાવેશ પામતો દુનિયામાં એક સસતો સંઘાત હોય છે. તેથી વર્તમાન કાલે જેટલી માનવિના જાણનામાં આવી છે તેટલી પ્રકૃતિની સત્ય બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે. આવી બાબતના અજ્ઞાનને લીધે બાહ્ય સહિમાં નીચેના પ્રકારના પ્રશ્નો નિચે લોકો હમેશાં વાદવિવાદ, ચર્ચા, તકરાર ચલાવ્યાં કરે છે:—

એક ધર્મર હશે કે નહિ ? મરણ પછી માનવિ જીવનું રહેતું હશે ? તેની નિશ્ચિત ઉત્તિ સંભવી શકે ખરી ? વિશ્વ સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હશે ? ઇલાહિ.

ભુદ્ધિ જગત્રન થવાની સાથેજ માનવિના મનમાં આવા પ્રકારના પ્રશ્નો હમેશાં ખડા થાય છે. વારંવાર ધારવામાં આવે છે તેમ આવા પ્રશ્નો ઉત્તર ના આપી શકાય તેવા નથી આથી ઉલટી રીતે આવા પ્રશ્નોના 'ખુલાસાઓ' જેઓ તેમને શોધી કાઢવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે તેવા કાંઈથી પણ મેજરી શકાય એવા હોય છે. સત્ય ગેળરી શક્યા એનું છે; અભ્યાસ, પ્રયત્ન પરાયણ થનાર કાંઈથી પણ તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો સિદ્ધ થઈ શકે એવાં છે.

માનવ જાતની ઉત્તિની આરંભક જૂગિકાઓમાં આવા મંડલના મહાન અધિકારીઓ બાહ્ય પ્રદેશમાંથી પુરા પાડવામાં આવે છે; આવા અધિકારીઓ, આ સંસ્થાના વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારે સંસ્કરણ પામેલા વિજ્ઞાનોમાંથી આવે છે; પરંતુ સત્તા અને બોધી જ્ઞાનની જરૂરની જૂગિકા મુધી માનવિઓને ઉત્ક્રાંતિ પમાડવાનો સંભવ આવી લાગતાં, આવા અધિકારી પદ તેમનેજ સોંપવામાં આવે છે. આવું એકાદ પદ ધારણ કરવા માટે એક માનવિને અતિ ઉચ્ચ જૂગિકા પર્યંત વિદ્યાસ પામવાની જરૂર ઉભી થાય છે; એક ઋષિ અથવા

મહાત્મા નામથી જે સૂચવાય છે તેવા તેને બનવાનું છે; સાધુતા, સત્તા, અને બોધિજ્ઞાનની એક બ્યક્તિ સમાન તેને થવાનું છે; તેને વધતાં વધતાં માનવ જાતિની શિરોભાગની ભૂમિકાએ જઈ લાગવાનું છે, કારણ કે સાધારણ માનવ સંસરણના શિરોભાગે તે તે ક્યારને એ પહોંચી ગયો હોય છે. આ જમાનામાં અથવા ધર્મવ્યવસ્થામાં પ્રભુએ તેને માટે નિર્માણ કરેલા માર્ગમાં તે ક્યારનોએ પળી ચૂક્યો હોય છે. પરંતુ આગળ ઉપર તેનું સંસરણ આવી ભૂમિકાની પાર વતી છે— ઇશ્વરભાવપર્યંત વિસ્તરે છે.

હતાંએ માનવિઓની એક મોટી સંખ્યા સિદ્ધની ભૂમિકા સુધી આવી પહોંચી છે; એકજ પ્રજાનાં નહિ, પરંતુ દુનિયાની આગળ પડતી સરે પ્રજાઓનાં માનવિઓ આગળ વધ્યાં છે; અડગધૈર્યવાળાં વિરલ માનવિઓએ પ્રકૃતિના કીધાઓને સર કર્યા હોય છે, તેનાં અતિ અંતરનાં રહસ્યોને શોધી કાઢ્યાં હોય છે, આ પ્રમાણે તેમણે સિદ્ધના નામથી વ્યવહારવાનો હક મેળવ્યો હોય છે. તેમનામાં પણ અનેક ક્રમ અને કર્તવ્યોની અનેક દિશાઓ પ્રવર્તતી હોય છે. આવા સિદ્ધસંઘના બંધુઓ વધાવવા માટે તેમનામાંના કેટલાક હમેશાં આપણી દુનિયા સાથે સંબંધમાં રહે છે. આપણી દુનિયાની આખોની અને માનવજાતિના અધ્યાત્મિક સંસરણની વ્યવસ્થાનું કાર્ય આવા સિદ્ધસંઘના હાથમાં હોય છે.

આવા મહાન સઘને વારંવાર મહાન ધનલ અધુમંડલના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે, પરંતુ કંઈ તેના સભ્યો બધાએ એકજ વર્સાત જાતિ સમાન નથી. તેમનામાંના દરેક વિશાલતાથી પોતાની જાતે દુનિયામાંથી દૂર ખસી જાય છે, તેઓ પરસ્પરમાં અને તેમના ઉપરિ સાથે સતત વ્યવહાર ચલાવતા હોય છે; પરંતુ ઉચ્ચ શક્તિયો વિષેનું તેમનું જ્ઞાન એટલું બધું વિશાલ બન્યું હોય છે કે સ્વૃષ્ટસૃષ્ટિમાં એકઠા મળવાની કોઈ પણ પ્રકારની જરૂર વિના તેઓ આ પ્રમાણે વર્તી શકે છે. અનેક દશાંતોમાં તે તેઓમાંના દરેક પોત પોતાના દેશમાં વસવાનું ચાહુ રાખે છે, તેમના નિકટમાં વસનાર જનોમાં પણ આવી શક્તિ હોવાની શંકા હોતી યદ્ય આત્મી નથી. ઈચ્છાવાળું કોઈ પણ માનવિ તેમનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે, પરંતુ તેમના લક્ષ્યને માટે પોતાની જાતને ચોખ્ખું દર્શાવીનેજ તેનાથી આમ થઈ શકે છે. કોઈને પણ એવો બચ રાખવાની જરૂર નથી, કે તેના પ્રયત્ન લક્ષ્યમાં આવ્યા વિના રહી જશે; આવા પ્રકારનું દુર્લભ અસંભવિત છે, કારણ કે આવા પ્રકારની સેવામાં પોતાની જાતનો ભોગ આપનાર માનવિ બાકીની માનવજાતિમાંથી અધારી રાત્રિમાંથી એક મહા જ્યોતિની માફક આગળ તરી આવે છે. દુનિયાના કલ્યાણ માટે આ પ્રમાણે કર્તવ્યપરાયણ બનેલા આવા મહાન સિદ્ધોમાંના કેટલાક, માનવજાતિની સેવામાં પોતાની જાતનો પરિપૂર્ણ ભોગ આપનારાઓને શિષ્યો તરીકે સ્વીકારવાની ઇચ્છાવાળા છે; આવા સિદ્ધ પુરુષોને મહાત્માઓના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે.

આવા શિષ્યોમાંનાં એક હુસેના પેટ્રોબના ઇલાવાટ્રસ્કી હતાં—આશરે પાંત્રીશ વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે આવા એક મહાન આત્માને મોકલવામાં આવ્યો હતો. કર્નલ હેનરી સ્ટીટ આંદોલનના સાથમાં તેમણે પોતાને અર્પવાના જ્ઞાનના પ્રચાર માટે થીઓસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી. આવા આરંભના જૂતકાલના દિનોમાં તેમની સાથે પ્રથમ સંસર્ગમાં આવનાર ધ પાયોનિયરના એડિટર મી. એ. પી. સીનેટ હતા;

તેમણે તેના સંમક્ષ રજી કરેલા સિદ્ધાન્તની મહેતા અને ઉપયોગિતા તેની તીવ્ર બુદ્ધિમાં એકદમ ઉતરી. જો કે મેડમ. બ્રાવાટસ્કીએ મહેતા આપસિસ અનવેઇલ. નામનો ગ્રંથ, ગ્રંથો હતો પરંતુ તેનાથી થોડુંક લોકલક્ષ્ય દોરાયું હતું; ધર્મોક્તવદ્ અને એસોરેટીક બુદ્ધિએ નામના ઉભય ગ્રંથો દ્વારા આવા સિદ્ધાંતો પાશ્ચાત્ય વાચકોને ખરેખરી રીતે પ્રથમવાર પ્રાપ્ત કરી આપનાર નર સી. સીનેટ હતો.

આ ગ્રંથો દ્વારા તેમના કર્તા સાથે જીતે પ્રથમવાર પીઝનમાં આગ્યો; પછીથી મેડમ. બ્રાવાટસ્કીની જાતના પીઝનનો લાભ મને મળ્યો. એ ઉભયે પાસેથી હું ધણું શિખ્યો. બંન્ને હું મેડમ. બ્રાવાટસ્કીને પૂછતો કે અભ્યાસી આથી પણ વધારે શી રીતે શિખી શકે? તેમણે અમને દર્શાવેલા માર્ગમાં ફેની રીતે એકાદ જણાસુ નિશ્ચિત વૃદ્ધિ પામી શકે? ત્યારે તેઓ કહેતા કે તેમનો પોતાનો સ્વીકાર થયો છે તેવી રીતે મહા સિદ્ધાન્ત પુરૂષો બીજા અભ્યાસિઓનો પણ કઠાય શિખ્યો તરીકે સ્વીકાર કરે એવો સંભવ છે; આવી રીતે સ્વીકાર થવાનો ફક્ત એટલો જ માર્ગ છે, કે અભ્યાસિએ ઉત્સાહ ભર્યા પારમાર્થિક કાર્યવરે તે માટે જાતે અધિકારી બનવું જોઈએ. તેઓ અમને કહેતા કે આવો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવા માટે એક અભ્યાસિને પોતાના નિશ્ચયમાં બીજાકુલ એકતાન, એકાગ્ર બની જવાનું છે; વળી તેઓ ઉમેરતા, કે ઇશ્વર અને માયા ઉભંચેની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવનાર અભ્યાસિએ કોઈ કાલે સફળ બનવાની આશા રાખવી નહિ. આમાંના એક સિદ્ધમહાત્માએ જાતે જ કહ્યું છે, “સફળ થવા માટે અભ્યાસિએ પોતાની સૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને અમારી સૃષ્ટિમાં પ્રવેશવું જોઈએ.”

આનો અર્થ એટલો થાય, કે અભ્યાસિએ, વિષ અને સત્તા માટે જીવન ગાળનાર વિશાલ લોક સમૂહમાંના એક ના બનવું જોઈએ. તેણે આવી બાબતો માટેની બીજાકુલ દરકાર ના કરનાર તથા દુનિયાતા કથ્યાણમાં નિઃસ્વાર્થ પોતાની જાતનું અર્પણ કરવા માટે જ જીવન ગાળનાર એક અતિ નાના સમૂહમાં જોડાવું જોઈએ. આવા માર્ગે પગલાનું કાર્ય વિકટ છે; આપણા માટે હજી એ દુનિયાનું જીવન ગાળનારા લોક તરફથી ઝેરસમશ્રુત અને તિરસ્કાર દર્શાવનામાં આવશે; આપણે બાવિમાં વિકટમાં વિકટ કાર્ય તરફ જ નજર નાખવાની છે; જો કે પરિણામ ખાતરી ભરેલું છે. છતાં એ તે આવતાં કેટલો સમય વીતશે, તેની અગમચેતી કોઈથી પણ થઈ શકે એવી નથી; આપ્રમાણે અમને તેમના તરફથી સ્પષ્ટ પ્રકારની સૂચના આ મળતી. આમામાંના કેટલાકે આવી શરતોને આનંદ પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો; આવા નિર્ણય માટે અમને કોઈ વખત એક ક્ષણવાર પણ પશ્ચાત્તાપ થયો નથી.

મહેનત ભરી કેટલાંક વર્ષો પછી જોધિસ્ટનનાં આવા મહા સિદ્ધો સાથે સંસર્ગમાં આવવાનો અધિકાર મને પ્રાપ્ત થયો; તેમની પાસેથી અનેક બાબતો મારા શિષ્યવામાં આવી, — તેમનાં તરફથી મળતા ઘણા ખરા ઉપદેશોનો હું મારી જાતે અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરી શકું, એ અન્ય સર્વ બાબતોમાંની એક હતી. તેથી આટલી બાબતમાં તો હું જે જાણું છું તથા જે જાતે જે જોયું છે તે વિષે હું લખું છું. સિદ્ધાન્તમાં એવી કેટલીક બાબતો આવે છે, જેમના ખરા ખોટાપણા માટે હજી સુધી મને મળેલી શક્તિ કરતાં વિશેષ વધેલી શક્તિયોની જરૂર છે. આવી બાબતો વિષે હું એટલું જ કહી શકું કે

હું જે જાણું છું તેની સાથે તેઓ જ'બ બેસતી આવે છે. અનેક દૃષ્ટાંતોમાં તો મેં જે જોયું છે તેનો ખુલાસો કરવા માટે તેમની પૂર્વપક્ષ રૂપે જરૂર છે. આવા મહાન સિદ્ધાંતની સત્તા અનુસાર બાકીના થીઓસોફી દર્શનની સાથેજ આ બાબતો મારા જાણવામાં આવી છે. ત્યારથી માંડીને મને જે કહેવામાં આવ્યું હતું તેના કરતાં વિશાલ પ્રમાણમાં હું મારી જાતેજ તપાસ ચલાવતાં શિખ્યો છું. તેથી હું એટલો સંભવ સ્વીકારતાં ન્યાય પુરઃસર ગણાઉં, કે હજી સુધી મારાથી ખરા ખેટારૂપે તપાસી ના શકાયેલા અન્યવિભાગ :પણ હું તે ભૂમિકાએ આવી લાગતાં ખરોજ નિવડશે.

થીઓસોફીનો દરેક ઉત્સાહી અભ્યાસિ પોતાના સમક્ષ, બોધિજ્ઞાનના એકાદ સિદ્ધ પુરૂષ વડે શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર ચલાવે માન મેળવવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. પરંતુ આથી તો નિશ્ચિત, સંકલ્પપૂર્વક થતો પ્રયત્ન સચવાય છે. જરૂરની મહેનત ઉઠાવવાની ઇચ્છાવાળા અભ્યાસિઓ દરેક કાલમાં હમેશાં હતા, તેટલા માટે હમેશાં જાણવા વાળાં માનવિઓ પણ દરેક કાલે મળી આવે છે. આ જ્ઞાન એટલું બધું પરમોત્તમ છે, કે એક અભ્યાસિને તેનો પરિપૂર્ણ અનુભવ થતાં, તે માનવિ કરતાં કંઈક વધારે બની જાય છે, આપણી દૃષ્ટિમર્યાદાની પાર પળી જાય છે.

પરંતુ આવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ભૂમિકાઓ હોય છે; જે આપણી ઇચ્છા હોય તો જોયો હજી અભ્યાસિ દશામાં છે તેમની પાસેથી આપણે ઘણું ઘણું શિખી શકીએ એમ છે; કારણ કે સર્વ માનવ વ્યક્તિઓ સંસરણની નિઃસરણિતા એક અથવા અન્ય પાઠમાં રિયત થયેલી છે આરંભક વ્યક્તિઓ તેના પાઠ આગળ ખડી છે; આપણા જેવી સુધરેલી વ્યક્તિઓ ક્યારનીએ આ માર્ગની યોગ્ય ઉપર વસીએ છીએ, જે કે આપણે પાછું વાળીને જેતાં આપણે જન્માંથી ક્યારનાએ પસાર થયાછીએ એવાં નિઃસરણીનાં નીચેનાં પાઠ જેવામાં આવે છે, પરંતુ આપણે ઉપરી પ્રદેશમાં દૃષ્ટિપાત કરીને હજી આપણે નહિ મેળવેલાં આપણા ઉપર આવેલાં પદ જેવાનાં છે. જેમ વર્તમાન કાલે પણ આપણી નીચેના ભાગમાં આવેલાં દરેક પદોમાં માનવિઓ ખડાં છે જેથી માનવિ જે ભૂમિકાઓએ થઇને ઉપર આવ્યો તે આપણાથી જેમ શકાય છે, તેમ આપણા ઉપર ભાગમાં આવેલાં દરેક પદોમાં માનવિઓ રિયત હોય છે. જેથી તેમનો અભ્યાસ કરીને માનવિ બાવિમાં શી રીતે ઉપર ચઢશે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. હજી સુધી આપણી પાસે વર્ણવવાને શબ્દો નથી એટલા બધા પ્રભાવ પર્વત લઇ જતી આવી નિઃસરણિતા દરેક પાઠમાં હમેશાં માનવિ આપણા જેવામાં આવે છે તેથી આપણે અચૂક રીતે જાણી શકીએ, કે આપણે માટે એ પ્રભાવ પર્વત પહોચવાની વાત સંભવિત છે. આપણા કરતાં ઘણાંજ ઉચ્ચ પદોમાં રિયત થનાર વ્યક્તિઓ, —એટલી બધી ઉચ્ચપદ, રિયત કે આપણને તો તેઓ અદ્ભૂત જ્ઞાન અને સામર્થ્યમાં દેવો સમાન જણાય છે, —આપણને ઉપદેશ છે, કે આપણે વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ રિયત થયા છીએ ત્યાં આગળ તેઓ યોગ્ય સમય પૂર્વેજ રિયત હતા; જે આપણે તેમના જેવા થવું હોય તો આપણે ચઢવાંજ જેમએ એવાં તેમના અને આપણ વચમાં આવેલાં પાટોને તેઓ આપણને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે.

॥ ૬૧ ॥ થીઓસોફી પુરાણમાં “ પરબ્રહ્મથી માનવિ ” નામનો ખીન્ને અધ્યાય સમાપ્ત ॥

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્ત. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંગાણ ગુર્યા અભાવમાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નાનુભાઈ દીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કાગળ ઉપર છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાંઓના અંગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આગરાખવામાં આવી છે. કર્તાની છબી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ-વિ. ગ્રંથ.

મેનેજર.

મુદ્રણ ઓફિસ—નડીઆદ.

સિંધ્યાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટોટાઈપ સારા કાગળ પાકુપુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ

(કીંમત રૂ. ૨-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

સો રૂપિયામાં અમર નામ—શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરા-
 શ્રીત ફંડને રૂ. ૧૦૦) પ્રદાન કરનાર ગૃહસ્થના નામની એક
 આરસપહાણની તખ્તી મકાનમાં ચોઢી દાતાનું નામ અમર કર-
 વામાં આવશે.

ઓના રૂપાના આંદ—જે કોઈ સ્વયંસેવક રૂ. ૧૦૦) અને
 તે વધુ રકમનું ફંડ ઉધરાવી આપશે તેને ફંડ તરફથી એક
 રૂપાનો આંદ, અને રૂ. ૫૦૦) અને તેથી વધુ રકમનું ફંડ
 ઉધરાવી આપશે તેને એક ગુવર્ણ આંદ, બહાર સલા સમક્ષ
 બક્ષીસ કરવામાં આવશે.

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિર.શ્રીત ફંડ—નડીઆદ.

લાખો જીવાનોની ખરબાદ થતી છ'દ્દગીને સુધારી

૪૩ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૪

જીવાનીમાં થતી બધુંદર બૂલોનાં માઠાં પરિણામો આજેકેમ
ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉત્તિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર આ
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ ભાષાઓમાં મેળી આજસુધ સગભગ
આઠાસાત લાખ નકલો વહેંચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હોય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખ તે મગાવી લ્યો. જેમ તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રાગીપણું એ રીખાવનારું હોયનું થયું છે.

રાગોથી દૂર રહેવું એ સુખની સીમા છે.

૧૭

છેલ્લું અમૃત તુલ્ય. ક્ષણ
આતક નિગ્રહ ગોળીઓ.

ચરોરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રાગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અમૃત અખંડ કિતનો બંધાર
છે કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે ચાર આડવાડિયા મારે માત્ર બેજ
હોય અને એક હોયનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આગસ્ટ કરી દિવસો કાઢવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, મારે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બળવાન તથા
પ્રુદ બનો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

લાખો જીવાનોની ખરબાંદ થતી હાંડગીને મુધારી

૧૪૬ કા મ શા સ્ત્ર. ૬૪

જીવાનીમાં થતી બચાંકર બુલોનાં માણં પરિણામનો આબેદુજ
ચિતાર આપી આરોગ્ય અને ઉત્તરિનો ખરો રસ્તો બતાવનાર્યા
પુસ્તકની જૂદી જૂદી દશ લાખોઓમાં મળી આજ મધી લગભગ
સાઠાસાત લાખ નકલો વહેચવામાં આવી છે.

જો તે તમારા વાંચવામાં ન આવેલ હેય તો નીચે જણાવેલ
સરનામે આજે જ પત્ર લખ તે મળાવી હોય. જોમ તેની કિંમત
લેવામાં નથી આવતી તેમ તેનું પોષ્ટેજ પણ લેવામાં નથી આવતું.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

રોગીપણું એ રીખાવનારું હમેશંતું મૃત્યુ છે.

રોગીથી દૂર રહેવું એ મુખની સીમા છે.

જોમ અમૃત તુલ્ય, જોમ
આતંક નિગ્રહ, ગોળીઓ.

શરીરમાંથી અશક્તિનાં તમામ કારણોને દૂર કરી રોગોને મટાડે
છે તથા તંદુરસ્તીને અટકાવે છે. તે અખુદ અખડ કિતનો બંડાર
છે કિંમત ધણીજ ઓછી એટલે ગાર અંકવાડિયા માટે માત્ર બેજ
હી અને એક હીનો માત્ર એક જ રૂપિયો.

આગસ્ટ કરી દિરસો કાઠવાથી અશક્તિ અને રોગનું બળ વધે
છે, માટે આજે જ એ ગોળીઓ મંગાવો અને તુરત બળવાન તથા

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

એક આબેહર્ગ પ્રવાસી,
અલ્પનિષ્ઠ મણિલાલ નલબાઈ દિવેદી

આનંદશંકર બા.પુ.વાર્લે દ્રુવ
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

भारतः—

ਖੁਦੀ.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભ્ય અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“ सत्यंपरंधोमहि ”—भागवतम्

तन्त्री—भाष्यवशात् ननुभाष्य द्विवेदी.

૧૧- [પુસ્તક ૨૬-અંક ૧૧]

(भासिक.)

[આગાધ. ૧૯૧૧.]

महान्भीक्षा.

ગાંધી

- ૧ નહોં હુંતો કશું સમજું, નથી કાંઈ મ્હને ગમતું,
છતાં આ શોધ તહારીમાં, સહુએ જાહેરી બળે.
- ૨ ચરણમાં આવવા દેજે, ચરણમાં તું મ્હને લેજે,
ઉઘાપિ પાપના પૂનજે, રહ્યા બાકી મ્હને કહેજે.
- ૩ કીધાં છે કૃત્ય એવાં કે, ફળો જેનાં નથી સારાં,
કહેજું નાશ કરવાતું, દામા તું એટલી કરજે.
- ૪ મ્હને દિલ્લાર દે તહારો, કહે ત્યાં ત્યાં ફરી આવું,
પરન્તુ યાચના મ્હારી, ગરીબની તું સ્વીકારી લે.
- ૫ કહેતો વેદ વાંચીને, કહેતો યાન સાંચીને.
પુરાણો-શ્રુતીઓ-સ્મૃતિઓ-અને ઉપનિષદો સર્વ,

કઈ જીવદામને જાણું, પછી આવું હું તું પાસે,
 બરેસો હર્ષથી આવું. કહેતો આવું ઉદાસે,
 કહેતો દેશ ત્યાગીને, કહેતો બીખ માગીને,
 કઈ અવતાર હું પુરા, કહેતું જોટલા તે તે,
 ભયુક્તાં પારીને વસ્ત્રો, ઝહીને ગાનનાં શસ્ત્રો.
 પ્રવેશું મંદિરે ત્હારે, હૂકમ જો હોય પ્રેમીલા.
 લજી સન્યાસ કાશીનો, કઈ હું સ્નાન મંચામાં,
 અતીતની હું દશા ધારું, અહો ! વ્યવહાર ત્હારામાં.
 કહે તો ભસ્મને ઝોળા, ધરું હું હાથમાં ઝોળા,
 જગાવું ધુન આ ખલકે, અલકના નામની સાચી.
 કહેતો સાધું સિદ્ધિને, જગદ આખે પ્રસિદ્ધિને,
 નહોતો તંત્રનાં યંત્રો, કઈ હું મંત્રથી પ્રેમે.
 કહેતો જાણુ આરાધું, ભજન કરતો જનુ સાધુ,
 ગણાણી સન્તમાં સ્નેહે, કેહે, દિલદાર યાશે કે ?
 કહેતો બાણુ શય્યામાં, મયારી પ્રેમથી માંડું,
 કહેતો રામના નામે, તરી શય્યા કઈ એવું.
 હિમાળે હાડ હું ગાળું, કહેતો મૌન વ્રત પાળું,
 કરીને ધન યાગાદિ, ચિતામાં દેહને બાળું.

(અને) કહેતો રાખું રીયાણ, કહેતો રહું હું રીયાણ,
 તહને મળવા કહેતેતે, કઈ હું આજ હે ! ભાઈ.

૧ ધરી તે હાથ માલિકી, કાધી આ ખૂળી તે શું કેહ.
 ધણુ એવા રહ્યા જતા, પરન્તુ ના જવાખો દે.

૭ કરીને મહેરબાની તું, જુબાની ત્હારી આ લઈ લે.
 ઈષ્ટ ઇન્સાફ છેવટનો, મહેનેતો કંઈ જતાની દે.

મહાકવિ નાગ

યોગિની પ્રતિજ્ઞા.

ગઝલ લૈરવીં.

મીઝી દીધી જે આંખ તે ઉઘાડવી મારે નથી;
ખીડી દીધી જે પાંખ તે ફરડાવવી મારે નથી.
ફંડી દીધી જે અંધ તે ઉકેલવો મારે નથી;
છોડી દીધી જે પંથ તે સ્વીકારવો મારે નથી । ૧

સંસારના દુર્ભેદ આધારે ઉઘાડી આંખયા,
લાઝિમશુ રહેતું નિરતર માનવીએ આથકા.
જામશ હું તો રહેલથી આંતર પડોને કાતરી.
મીઝેલ આંખે ઉરના ઉડણુ માહી ઉતરી । ૨

ગદલોભ ધર્યા કામનાના ધત્ર ગોટામા ચડી
ચુગળાઇને શા માટ દુર્ભવ થઇ જવું નીચે પડી
હંડી સમાધિના અગમ આનંદની લહરી મંદી
હડી મગજને માળદી બેરી સારું વિશુ ખોળે ચડી । ૩

કોટિ વિચારોને જગતના અંધની લાખો લિપિ.
ઉકેલતાં ને સમજતાં ચાકી ન જાયે શું મતિ
ચુરમાં ચુરે લધુમાં લધુ એવા હૃદયના અંધની
પ્રેત દેવની દીધેલી છે મારે સદતર વાંચવી ૪

કંઈ કંઈ જગતના પંથની જોઇ લીધી મેં જીલવણી
જીલો પડ્યો સળ સુજતાના આ હવે જાવું ફરી
ખેતી દીન મીઝી આખ સીધી વાટ ત્યાં નજરે પડી
મારે હવેતો છોડવો એ વાટ કોઈ દિન નથી । ૫

પ્રવૃત્તિ વિલાસ
સુરત. ૧

વૈકુણ્ઠ.

રે! હફ પળ પડતો

માણું હું હું પાસે,
આણું ઉઠાસે,
માગીને,
રનેહી કહું કે શું કહું? પૂરેપૂરું સજા લા તે તે,
આપું અરે! શી ઉપમા! તે નિગરને જડતૂ
લેખિની લીધી હાથમાં લખવા કશું ગમતું ન શસ્ત્રો.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી મીઠા.
રડનાર શોધું છું અરે! રડનાર કો મળતું નથી માં,
રડનારનાં આંસુ અરે! કાઠિ અહીં લૂછતું નથી તો.
ત્હારે હવે કરવું ય શું? ઉપાય કેં જડતો નથી.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી.
સ્મૃતિ આવતી વ્હાલી તણી: પશુ સ્વાસ્થ્ય કંઈ મળતું નથી.
હૃદયે કશું-કેં થાય છે: પશુ તે ય રહ મળતું નથી.
રોયો ધણું: હજી રોઝોછું: તો પશુ રડ્યું ગણુ તો નથી.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી.
જીવું? મરું? કે શું કહું? રે! આજ રહેવાતું નથી.
ધીરજ ધણી રાખું અરે પશુ રોઈ રહેવાતું નથી.
એથી અધિક તો શું? અરે! આરામ કેં મળતો નથી.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી.
લોકો કહે તહેવાર છે? હું ચે કહું તહેવાર છે?
લોકો કરે આનંદ! મ્હારે આંસુથી વહેવાર છે.
લોકો કરે તે લોકને અસ્તુ: મ્હને ઈચ્છતો નથી.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી.
જીવું અરે! સૌ જાનનાં! પશુ એ વ્હાલ વિસરતું નથી.
શુભાવું હું સૌ જાન! પશુ એ વ્હાલ વિસરવું નથી.
શુભાવીને સૌ માન! યદ્ય હેવાન ક્યમ ભમતો નથી.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી.
અફસોસ કરવો કંઈ જા? અહીં કાઠ સાંભળતું નથી.
કેં કાસ થોડા દૂર સાંભળનાર અહીં વસતું નથી.
સન્દેશ આપું શી રીતે? હક એ મ્હને મળતો નથી.
અન્તઃસ્થિતિ આળેખું શું? રે! હર્દ પશુ પડતો નથી.

મ્હોં બાંધીને દે માર । પ્રાણુધાર સ્હમજતૂં નથી
આમાર પારાવાર । પીળૂં પ્રેમમાં હોતૂં નથી ।
આચાર કેં વિચાર બહાલી । પ્રેમીઓ જડતો નથી ।
અન્તઃસ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।
છે પ્રેમમાં આધીનતા એ સંત મુખ્યઃ નવું નથી ।
જો પ્રેમ શીખૂં પૂર્ણ, તો પીળૂં કથ શીખવું નથી ।
ઓ પ્રેમ-પ્રજ્ઞ । દે હેમ આશિષ અન્ય કેં મ્હાતો નથી ।
અન્તઃ સ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।
સેવા મળે જો સ્નેહની તો દેવની પરવા નથી ।
છે દેવનો પશુ દેવ એ મુજ સ્નેહ શી પરવા પછી ?
છે ધર્મનો પશુ ધર્મ । સ્હેજે મર્મ પશુ મળતો નથી ।
અન્તઃ સ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।
મ્હાવું અને સ્હેતું । મહા એ મન્ત્ર પશુ સ્હેલું નથી ।
એ બે બને તો તો પછી કેં અન્ય તપ તપવું નથી ।
દે સ્વર્ગનું પશુ સ્વર્ગ એ મુજ ધર્મઃ વિસરતો નથી ।
અન્તઃ સ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।
શાને ધર્મ હું આરા ? થઉં નિરાશ । રે । બનવું નથી ।
બળવું હંમ આ છે છતાં પરિપૂર્ણ એ પ્રવૃત્તિ નથી ।
ઓ પ્રેમ-પ્રજ્ઞ । તુજ ધ્યાનઃ ઉરે અન્ય કેં ધરતો નથી
અન્તઃ સ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।
મુજ પન્થમાં પડતાર પારાવાર । પશુ મસ્તૂં નથી ।
અક્ષય શુભાવી દિલ બાજે તોય કેં વળતૂં નથી ।
મુજ બહાર અશ્રુધાર । અન્ય ઉપાય કેં ટકતો નથી ।
અન્તઃ સ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।
રડતા સખાને શું કહું । રડતાં પૂરું શીખવું નથી ।
ઉપકાર વાર હજાર । પશુ સમ્પૂર્ણ આવડતૂં નથી ।
દે અશ્રુ । અશ્રુપૂરથી મસ્તાન કેં ડરતો નથી ।
અન્તઃ સ્થિતિ આજેખૂં શું ? રે । હર્દ પશુ પડતો નથી ।

ચન્દનદેવ મયખાના,

તા. ૨૭-૮-૧૯૧૦

મસ્તાન.

॥ હાફેજ ॥

(ગાઝલ.—૮.)

બગીચાનો નદી આંધારે સંતુબર કે સંકપર છે. ॥
ઉછેર્યું છાંયમાં સમિશાદ કંથાયી એ ન કર્મતર છે—બગીચાનો.

નાઝનીન કીશોરી તું નાજુકનાં સરદાર
કહે મને તેં રે કયો પદ્ય કયો અખત્યાર
જમરતું પુન મુંજ જેમાં, કશાયી એ ન કર્મતર છે—બગીચાનો.

દૂર થકી તું જવ જીવે પમો તણી તસવીર
શરાબ પીલે; દોરી છે માળીએ તકદીર
ચિકિત્સા તો કરી લીધી, હવે આરામ મુકરર છે—બગીચાનો.

આર તણી ગમગીનીની ઉમદા નહીં એકવાત
જે જે આશકને સુણ્યા સૌની એકજ વાત
અજબ છે કે રહી સૌની કહેવાની ન મુકરર છે—બગીચાનો.

માથુકનાં દરખારના ઉમરે નામ્યુ શિર
મૂઠ્યું તે મૂઠ્યું ફરિ ઉઠાવું હું ન લગીર
હમાફે પ્રુલ્યું તકદીર શાંતિ એ ઉમર પર છે—બગીચાનો.

માથુકે ગદ્ય રાત્રિએ હાલત મહી શીકરત
વચન દીધું વરલતું હતી શરાબે મીસ્ત
હવે જોઉં કહે શું એ અને શાયી મગજ તર છે—બગીચાનો

સંતાવ એને કરીબાંધતું માન્ય કુંદસાધન
ત્યાગના એને કદિ; જમ કહો ગાજન
હમારી રોજની કુરોટી શરયી ચાર મુકરર છે—બગીચાનો.

ચિરિએ રૂંકનાળાંનું નિર પવનની ફેર
તિરંકાર ફેરશા નહીં એ સૌ સુખની નેર
જીવો સાતે સ્વરગ શયુગારનો આધાર એ પર છે—બગીચાનો.

અંધકારનો રાજવી મદાન ખાજૂ તું નીલું
એના ઝીન્દગી નીરથી નીર અમ સુધી પ્રમાણ
કુવારો કોણનો મુજને કહે અલ્લાહ અકબર છે.—બગીચાનો

દીલ તુટેલાં રાહમાં ખરીદ કરે તકદીર
જીભની જોને પડી ગરબ તહી કંઈ શિર
તડાકીદાસનું આગર ઘણુંએ કાસલા પર છે—ખગીયાનો.

શાખ નિખાતની કલમતો જમાડતી મિથામ
હાફેજ તણી એ છે કલમ સાખ સ્વાદ મસ્તાન
શહદ સાકરથીએ મીઠું ફશાથીએ ન કમતર છે—ખગીયાનો.

દી. બી. કથારીઆ.

સંસારના રાગી અને વિરાગીની એક્યતા ક્યારે ?

ગાઝલ.

અમે તો ઇશિના પ્રેમી, અમારા પ્રેમી તો પ્રેમી;
સમુજા દુઃખને વામી, બનીએ સુખના પ્રેમી; ૧

પિતા માતા અને બાતા, દુકિતા પુત્ર મુજ પારાં;
જડાયો રનેહ જો પ્રેમે, નથી તે ઇશયી ન્યારાં; ૨

હૃદયનો એ બધો પ્રેમ, નથી જુદો પ્રભુ પ્રેમ;
રહે સત, ચિત્ત, વિવેક, પ્રભુથી તો નથી બહેમ; ૩

પ્રીયા જો પ્રેમતી પ્યાલી, બન્યો છે પ્રેમ રસ બ્યાંલી;
પ્રીયે પાયે અતિ સુખો, શ્રેષ્ઠું તે સુખો ક્યાંલી; ૪

વિમળ સુગંધીઓ ચાતાં, બીરાજ મોક્ષમાં પ્રેમી;
પૂછો તે ઇશના પ્રેમી, નથી જુદા પ્રભુપ્રેમી. ૫

સહ કે' છે હનિયામાં, ત્રિયાને નકીતી બારી;
અથા ત્યામી થયા જુદા, ફીઠી ના મોક્ષની બારી ૬

અમે તો સર્વથી જુદા, ન માનીએ વિચારો આ;
ત્રિયાનું સુખ હંદાતો, ગણીએ તક છે આ આ. ૭

પરપને પ્રકૃતિના તો, બધા રૂપો જણાયા છે;
જુદા જુદા ચતાં દુઃખો અને વિદો બરાંયા છે. ૮

કે:—તમે મને ગુરુ અને પ્રજ્ઞાના નામથી વ્યવહારો છો. તમે કીક કરો છો. કારણ કે હું તેવોજ છું. ” એટલા માટે થીઆસોરીરટથી વર્તમાન કાલે વપરાતા “ગુરુ” નામ જોડે પાશ્ચાત્ય સંદર્ભમાં, સર્વ પ્રકારની અતિપવિત્ર લોકકથાઓ જોડાવી જોઈએ, અતિ પૂજ્ય બાવવાળી સર્વ પ્રકારની બાવનાનો સંયોગ થવાની જરૂર છે. જે માનવિઓ ખરેખરાં દિવ્ય પ્રકૃતિવાળાં, દૈવીસંપત્તિવાળાં જન્યાં હોય છે, પોતાના અંતરમાં વસતા દિવ્યઅંશને વિ-કસારીને માનવજાતની ઉપરિભૂમિકામાં પહોંચ્યાં હોય છે, આવા પ્રકારનાં માનવિઓ વિશે વર્તમાન કાલે થીઆસોરીરટ “ગુરુઓ” વિશે ચર્ચા ચલાવતાં સૂચના આપવા માગે છે. આ-માં માત્ર આટલા તફાવતનો સમાવેશ થાય છે જેમ અમે જૂતકાલમાં “ગુરુઓનો” સ્વીકાર કરીએ છીએ, તેમ વર્તમાન કાલે પણ અમે તેમનો સ્વીકાર કરીએ છીએ; બ્યારે તેઓ ઇતિહાસમાં પ્રકાશી નીકળતા હોય છે, ત્યારે અમે જેમ તેમની મહત્તા કબુલ કરીએછીએ, તેમ અમે તેમના હમેશના અસ્તિત્વને માનીએ છીએ; પ્રાચીન સમયમાં તેઓ વસતા હતા તેમ વર્તમાન કાલે પણ તેમનો વાસ છે, એવી અમારી માન્યતા છે. અમારે મન ‘ગુરુની’ બાવના એક અત્યંત યથાર્થતા સમાન છે, માત્ર એક ઐતિહાસિકબાવના સમાન નથી. તેઓ હજુએ દુનિયામાં વસતાં માનવિઓ છે; હજુએ તેઓ તેમના કનિષ્ઠપુત્રોના ઉપ-દેશકો છે. માનવો સાથે નિકટના સંસર્ગમાં આવવા માટે તેઓ માનવદેહ ધારણ કરીને વસે છે; તેમનામાં ક્યારેનાએ આવિષ્કાર થયો છે તેમ માનવિઓના અંતરમાં વસતા ઇશ્વરનો આવિષ્કાર થતાં તેઓ કેવા પ્રકારનાં જની જાય, તે તેઓ એક પ્રકારની દિવ્ય માનવ જાતની બખતમાં સારી રીતે દર્શાવી આપે છે.

“ગુરુના” નામ જોડે સાથે સાથેજ:શિષ્યોનો સંબંધ પણ જોવામાં આવે છે. ગુરુ અને શિષ્યના યુગલને તમે છટું કરી શકશો નહિ. તેથી પ્રાચીન સમયમાં વપરાતો હતો તેમ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરોને, અમે વર્તમાન કાલે શિષ્યશાનો સંબંધ બેદનર વર્ષપૂર્વે સંબંધિત હતો તેવોજ અત્યારે પણ સંબંધિત છે, એટલું સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. કદાચ અનેક મતબેદોમાંનો આવો એક છે કે જેથી કોઈ કોઈ વાર અમારી આસપાસનાં માનવિઓના મનમાં કોઈની લામણી ઉપજી આવે છે. સર્વે મદાન ધર્મોમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તે માનવોને જૂતકાલના દિનોમાં જેટલું સંબંધિત હતું તેટલુંજ અત્યારે પણ સંબંધિત છે, એટલું અમે છાતી ઠોકીને કહેવા માગીએ છીએ. જેટલો જૂતકાલમાં પરમચૈતન્યનો માનવ જાતમાં વાસ હતો તેટલોજ વર્તમાન કાલે માનવમાં પરમચૈતન્યનો વાસ છે, એટલું અમે દર્શાવવા માગીએ છીએ. આથી ધર્મના સિદ્ધાન્તો અમારે મન, કોઈ આચાર્યની, કોઈ મંદિ-રની અથવા કોઈ મંચની સત્તા ઉપર આધાર રાખવા વાળી બાબતો સમાન નથી પરંતુ અત્યંત યથાર્થતા બરેલી બાબતો સમાન છે; કારણ કે વર્તમાન કાલે અમારા મનથી ગુરુઓના પૂજપાદ, જેમ ઘણા સમય પૂર્વે જગુડિયાની ભૂમિને પવિત્ર બનાવતા હતા, જેમ હિંદનાં મેદાનોને દૂર દૂરના જૂતકાલમાં પવિત્ર બનાવતા હતા તેમ દુનિયાને પવિત્ર બનાવી રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે વર્તમાન કાલનો થીઆસોરીરટ સર્વ મદાન ધર્મોની પરંપરાને જાગવી રાખે છે; ગુરુઓ હજુએ જીવતા છે, હજુએ માનવિઓ તેમને મેળવી શકે છે, એવા

પ્રકારની તે ઘોષણા કરે છે. મેં પણ આ વ્યાખ્યાનનું નામ “ગુરુઓ” એટલુંજ ના રાખ્યું, પરંતુ “તેમને મેળવવાનો માર્ગ” એટલા શબ્દોનો તેમાં ઉમેરો. ક્યો તે એટલા માટે કે જેમ માનવના સમગ્ર જૂતકાલમાં એ માર્ગે તેમના સમક્ષ પહોંચી શકાયું છે, તેમ આવી મહા વ્યક્તિઓ પ્રત્યે દોરી જતા માર્ગને આજે રાત્રે તમારા સમક્ષ મારે દર્શાવવો જોઈએ; મારાથી જની શકે તો, આ માર્ગ હળુએ હળુએ છે, એટલું તમને દર્શાવવા માટે આમ કરવામાં આવ્યું છે; આવા માર્ગે પળવાનો વિધિ હળુએ માનવના હાથમાં, માનવની શક્તિ માં છે, એટલું તમને દર્શાવી આપવા માટે એટલું ઉમેરવામાં આવ્યું છે; જૂતકાલમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમ એ માર્ગ ક્રમવાર તમને દર્શાવવા માટે, એટલા શબ્દોનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે; વર્તમાન કાલે માનવિઓ જે જૂનિકાઓમાંથી પસાર થઈને, આપણા પિતા પ્રપિતાઓએ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવું સમાન પ્રકારનું ઉદ્દેશસ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે, એ સૂચવવા માટે વ્યાખ્યાનના નામમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે ધર્મોએ હમેશાં તેનો તેજ ઉપદેશ આપ્યો છે. ધર્મોએ હમેશાં આવા પ્રાચીન પથની ઘોષણા કરી છે. ગમે તો તમે હિંદુધર્મની પ્રાચીન ગ્રંથાનું, પછીના સમયના ઐદ્ધર્મનું, એથીએ વિશેષ વર્તમાન કાલના ક્રિશ્ચિયનધર્મનું અથવા એ સર્વ કરતાં વધારે યુવાન અરેબીવાના પયગંબરના ઇસ્લામ ધર્મનું દૃષ્ટાંત લ્યો, એ બધાએ આવા માર્ગની હયાતીની બાબતમાં એકમત છે. એ સર્વે આ માર્ગને સમાન પ્રકારે દર્શાવે છે, એ માર્ગે પળવાની વિધિનો ઉપદેશ આપે છે. તેથી જો વર્તમાન દિનોમાં માનવિઓ આવા માર્ગમાં થકા વિનાનાં બન્યાં હોય તો, માનવ જાત જૂતકાલમાં જાણીને આ માર્ગે પળા છે તેવા બધા લંગાણુ અતુભવના તેઓ વિરોધિ બને છે; માનવિઓએ પૂર્વેજ કર્યું છે તે અભારે તેમનાથી કરી શકાતું નથી એન દર્શાવીને તેઓ ખરેખરી રીતે તેમની સંતતીનો અધોપાત સાધે છે.

પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એક “ગુરુ” એટલે શું તે હવે આપણે તપાસવું જોઈએ તે એક એવા માનવ છે, કે જેમનામાં દિવ્યઅંશ અવિભાવ પામ્યો હોય છે, જે ક્રમે ક્રમે, ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે, જેણે અંતરમાં વસતા ઇશ્વરનો આવિષ્કાર કર્યો હોય છે. તેઓ માનવોના સાધારણ વ્યાવહારિક માર્ગમાંથી પસાર થયા હોય છે, પછીથી વર્તમાનમાં જોને માનવપારની, અતિમાનુષિ જૂનિકા કહેવામાં આવે છે ત્યાં દોરી જતા વિકટ માર્ગમાં તેઓ આગળ પડે છે; આ જૂનિકાએ માનવપરિપૂર્ણતા સિદ્ધ થાય છે, માનવસ્વરૂપમાં વસતું નિત્યચૈતન્ય એક પ્રકારના નવીન ઉચ્ચક્રમમાં પળવા માંડે છે, આવિષ્કૃત ચયલો દિવ્યઅંશ પરિશુદ્ધ બનેલા દેહ દ્વારાપ્રકાશી નીકળે છે. મારા અને તમારાથી પળી શકાય એવા માર્ગમાં આવા પુરૂષો પડ્યા છે. આવા પુરૂષો કંઈ સમતકાર સમાન નથી; માનવ શક્તિઓના પ્રદેશપારની કંઈક વસ્તુઓ સમાન તેઓ નથી. જેમ પ્રતિભાશાલિ પુરૂષ, જુદા શાલિપુરૂષથી ભિન્ન પડી આવે છે તેમ તેઓ આપણાથી માત્ર ભિન્ન પડી આવે છે. ધાર્મિકસૃષ્ટિમાં તેઓ પ્રતિભાશાલિપુરૂષો સમાન છે; તેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકારની પ્રતિબાવાળા છે. વળી દરેક માનવિના હૃદયમાં, દુનિયામાં આવનાર સર્વને પ્રકટાવતી એકજ્યોતિનો વાસ હોવાથી, તેમજ તમારામાં અને મારામાં એ જ્યોતિનો વાસ હોવાથી આપણે પણ તેનો આવિષ્કાર કરવાનો અભ્યાસ કરી શકીએ. ગમે તો તે પારદર્શક, કાચમાંથી પ્રકાશતી હોય અથવા પાપના કચરાથી બગડેલા કાચમાં પૂરાવાથી એ આરપાર પ્રકાશિ શકવા ના

હોય તો પણ જ્યોતિ તો તેની તેજ હોય છે. એકનિત્યજ્યોતિ આપણા બધામાં સમાન રીતે પ્રકાશી રહી છે; માત્ર કેટલાકનાં આચ્છાદનો શુદ્ધ હોય છે તેથી જ્યોતિ અદિર પ્રકાશી નીકળે છે; વળી ખીન્ન કેટલાકમાં જલ્લે કે આસપાસ આચ્છાદનમાં છુપાયેલા એક સ્ફુલિંગ રૂપે હોય છે; આવા આચ્છાદન દ્વારા જ્યોતિ-કિર્ણો અદિર પ્રકાશી શકતાં નથી.

એક વડિલ બધું સમાન, દિવ્ય સ્વરૂપ બનેલો પુરૂષ એક “ગુરુ” સમાન છે, એટલું હવે સ્પષ્ટ થયું. તેની તેજ માનવજાતમાં ભાગ પડાવતા એક બધું સમાન તે હોય છે, પરંતુ તેમના સંસરણની મહત્તાનેલીધે તેઓ વડિલ બન્યા હોય છે. હવે પછી હું દર્શાવોશ તેવા માર્ગે તેમણે મુસાફરી કરી હોય છે, તેમાં તેઓ ધણજ આગળ વધ્યા હોય છે, દીક્ષા પછી દીક્ષામાંથી પસાર થયા હોય છે, તે દ્વારા તેમના ચિત્તનો વિસ્તાર બને છે, તે એટલે સુધી કે તેઓ માત્ર આપણી આ સદિને જલ્લે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પરમચૈતન્યનો જેમાં વાસ છે એવી સર્વ સદિયોના બોમિયા બને છે. મેં કહ્યું તેમ, પોતાનાં બધું રૂપ માનવો સાથે વધારે નિકટના મંસર્ગમાં આવી શકવા માટે તેમનો હૃદયે દેહમાં વાસ હોય છે; “ગુરુ” નામથી સ્થપવાય છે તેમ તેઓ શિષ્યોનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર હોય છે; જે માર્ગે તેઓ પળ્યા હોય છે તેમાં કેવી રીતે આગળ વધવું તે તેમને ઉપદેશવા માટે તેઓ આવો સ્વીકાર કરે છે. એક “ગુરુ” શબ્દથી આટલું સ્થપાય છે, એ હવે ખુલ્લું થયું.

પરંતુ એ માર્ગ કેવો હોય છે ?

આ બાબતમાં મેં યોગ્ય સમય ઉપર કહ્યું તેમ બધાએ મદાનુ ધર્મો આવા માર્ગને દર્શાવે છે મેં પૂર્વે દર્શાવેલા પૌર્વાત્ય મદાનુ ધર્મોમાં તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન મળી આવે છે. ક્રિષ્ણન ધર્મના રોમન કેથોલિક પંથમાં જ્યાં ક્રાઇસ્ટના સમયથી અનુદિત પરંપરા જાગવી રાખવામાં આવી છે ત્યાં આ માર્ગ એટલો બધો સ્પષ્ટ રીતે અને નિશ્ચયપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે ગમે તો તમે ક્રિષ્ણનધર્મના શબ્દોમાં તેના વર્ણનનો સ્વીકાર કરો. અથવા પૂર્વદેશના ધર્મો તરફ નજર કરીને તમારા કરતાં ખીજા ભાષાઓનાં નામોમાં અપાયેલા તેના વર્ણનનો સ્વીકાર કરો. ક્રિષ્ણન ધર્મ વિષે એલતાં મારે ક્ષણવાર તમને એટલું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર છે કે જૂતકાલની મહાગુપ્તવિદ્યાની પરંપરા ——— કેટલેક ભાગે રાજ્યદારી દશાઓનાં પરિણામ રૂપે, કેટલેક ભાગે ધર્મમાં ખીલી નીકળેલી નિરૂપયોગી બાબતોનાં પરિણામ રૂપે ——— આવી મહાગુપ્તવિદ્યાની પરંપરા, સુધારાના નામથી જાણીતા થયેલા ધાર્મિક અને રાજ્યદારી બળભગાટના એ ઝમાનાઓમાં ખીલકુલ છિન્નભિન્ન થઇને ત્રુટિત બની ગઇ હતી અનેક પ્રકારના દૂરપયોગ અને અનેક જાતના બહેમોના સામે થયેલા આવા આકસ્મિક પ્રત્યાઘાતમાં, ક્રિષ્ણન ધર્મના આચાર અને શિક્ષણમાં ખરેખરો જેનો સમાવેશ થતો હતો એવા ધણાનો કમ ભાગ્યે પેનાશ થયો છે; ધ્યાનની નિશ્ચિત વિધિનો વિનાશ થયો છે; જેમ વર્તમાન કાલે એકાદ માધારણુ વિદ્યા શિખવી શકાય છે તેમ નિયમિત ક્રમવાર દેહ ઉપર આધિપત્ય, ઉર્મિઓ ઉપર સ્વામિત્વ, મન ઉપર નિરોધ શિખી શકાય એવા માર્ગોએ ધીમે ધીમે આગળ મપતી માનવબુક્તિની કેલવણી મરણુ શરણુ થઇ છે; માનવને સંત પુરૂષમાં પલટાવી નાખનાર, તેના અંતરમાં વસતિ પરમચૈત યની સત્તાનો અન્ય રીતે આવિષ્કાર કરી શકાય તેના કરતાં અતિ શીઘ્રતાથી વિકાસ કરનાર પ્રાચીન આચાર પરંપરાનો લોપ

યદ્ય ગયો છે. આવા આચારોનો દુરુપયોગ થવાને લીધે, વારંવાર તેમના ઉપર બ્લેમનો કાટ ચઢી જવાથી, અસહ્ય થઈ પડેલા બંધન સામેના મનના પ્રત્યાધાત રૂપે તેમને અધીરાઈથી દૂર કરવામાં આવ્યા છે. ક્રિશ્ચિયનધર્મના રોમનકેથોલિકપંથમાં હજુએ આ સર્વ મળી આવે છે; એ ધર્મના ઍંગ્લીકન અને નોનકોન્ફર્મિસ્ટ નામના બીજા મોટા પંથો વર્તમાન કાલના દિનોમાં અંપ્રસિદ્ધ બની ગયલા માર્ગની શોધ કરવાનો આરંભ કરવા લાગ્યા છે. પ્રયોગ સામે સત્તાનો, જ્ઞાન સામે શ્રદ્ધાનો માત્ર વિરોધ બતાવી શકાય એવી બાબતોનો ધર્મ વિદ્યા અથવા પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સન્મુખ આવતાં સ્વતઃ ગૂંચવાડમાં પડી ગયેલો જણાય છે. જો ધર્મ સત્ય હોય તો તેના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધ થઈ શકે એવા હોવા જોઈએ, જ્ઞાનની બાબતો સમાન બનવા જોઈએ, માત્ર શ્રદ્ધાની બાબતો સમાન રહેવા જોઈએ નહિ. અનેક શતકો પૂર્વે સંત ઍરિજને કહ્યું હતું તેમ દેવાલયોની સંસ્થામાં જ્ઞાનવાદીઓની તેમજ શ્રદ્ધાવાદીઓની, અનુભવ વાદીઓની તેમજ બાહ્ય આધાર ઉપર સત્યને સ્વીકારનારાઓની આવશ્યકતા છે. આત્મવિદ્યાને અનુસરીને પ્રાચીન માર્ગે પગનારાઓથી જાણી શકાય છે તેમ જો સ્થૂલપારની સૃષ્ટિયોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય રીતે મેળવવામાં આવે તો સ્થૂલ સૃષ્ટિના વધતા જતા જ્ઞાનના સન્મુખ પણ વર્તમાન કાલે દેવાલયસંસ્થાઓ બવત્તર રીતે ટકાય કરી શકે.

માનવની આંતરશક્તિયોની આવા પ્રકારની વૃદ્ધિ માટે, વર્તમાનકાલની શ્રદ્ધામાંથી મોટે ભાગે વિનાશ પામેલા ધર્મના વારસાના એક વિભાગ રૂપ, આ સૃષ્ટિ ઉપરાંત અન્ય સૃષ્ટિયોનો પણ સમાવેશ કરતા ચિત્તવિસ્તારની આવશ્યકતા છે. જેમ આપણા ઝમાનાની વિદ્યાને રજૂ સૃષ્ટિ જાણીતી છે તેમ સ્થૂલપારની સૃષ્ટિયોથી પણ ભોમિયા થવાય એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો અર્થ આ માર્ગમાં પણું થાય છે. તેટલા માટે મારાથી બની શકે તો હું આવા માર્ગનું વર્ણન કરવા માંડું છું, તેમાં શી રીતે પળી શકાય તે પણ દર્શાવી આપવાનો મારો વિચાર છે.

પ્રથમ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે તેવું, પછીથી હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં મળી આવતું આ માર્ગનું વર્ણન હું જોડજોડ આપીશ હું મુસલમાન ધર્મમાં મળી આવતી વિગતો આપીશ નહિ કારણ કે તે માત્ર બીજાના પુનરાવર્તન રૂપ છે; પૂર્વમાં જણાવેલો છે તેવી રીતે હું આ માર્ગ વિશે જે કહીશ તે સુધીયોના નામથી જાણીતા મુસલમાન બાવના-યોગીયોના વિશાલમંડલને જણાવેલા માર્ગ સાથે સમાન રીતે સત્ય જણાશે; દુનિયાના વડિલ ધર્મોની પેઢેજ સમાન દિશાઓમાં તેમના ધર્મોનુસાર તેઓ આ માર્ગે પળે છે.

સર્વથી પ્રથમ આ માર્ગને ઉદ્દેશ ઇશ્વરસાથે બાનપૂર્વક સંયોગ પામવાનો છે; માત્ર પ્રાર્થના અને આકાંક્ષા, તેમજ બાવના-યોગિના ઉમિઓના ક્ષણિકઉભરા સમાન પણ તે ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ આવેા ઉદ્દેશ બાનપૂર્વક સંયોગ સમાન છે, જેમાં માનવની ચિત્તિ શક્તિનો ભૂમિકા પછી ભૂમિકાએ વિસ્તાર વધતો જાય છે, આખરે તે પરમચૈતન્ય સાથે સંયોગ પામે છે, પોતાને સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય સાથે એક રૂપ બનેલી જીવે છે. અંતિમ સ્થાન ઉદ્દેશસ્થાન, છેલ્લું પ્રાપ્ત્યસ્થાન આવા પ્રકારનું ‘ઇશ્વરનું જ્ઞાન નિત્યજીવન સમાન છે’—શ્રદ્ધા સમાન નહિ, માન્યતા સમાન નહિ, પરંતુ જ્ઞાનમય છે, એવો ધોષ જગાવતા મુપ્રસિદ્ધ શબ્દોમાં આ બાબતની એકાદ સત્યતા તમારા જોવામાં આવશે. આમાંજ માનવની અમરતાનો સમા-

વેશ થાય છે; એક પ્રાચીન હિંદુ શાસ્ત્રના કાવ્યમય હૃદયારમાં, કમભાગ્યે એંગ્લીકન ચર્ચના પંથમાં જુનાવટી તરીકે ગણાયેલા એક ભવ્ય શ્લોક તમારા જોવામાં આવશે. “પોતાની અમરતાને મૂર્તિમંત જનાવવા માટે પ્રભુએ માનવનું સર્જન કર્યું.” તેમ એક મહાન ક્રિશ્ચિયન સંત એમ્બ્રોશીના શબ્દોમાં તેણે પોતાના શિષ્યને આપેલી એક આજ્ઞા તમારા જોવામાં આવશે. “તમે જેવા હો તેવા જાનો” — બાહ્ય સ્વરૂપે તો આ બાબત વિરોધ ભરેલી જણાય છે પરંતુ તેમાં એક પરમસત્યનો સમાવેશ થાય છે. જેવા તમે હમેશાં માનવિના તમારી જાતમાં છૂપાયેલા રૂપે છો તેવા દિવ્યઅંશસભાન બાનપૂર્વક યથાર્થરૂપે જાનો. જે તમારામાં દિવ્યઅંશના ખીજકનો સમાવેશ ના થતો હોયતો તમે કાંઈ કાંસે ઇશ્વરત્વના બાનવાળા પુષ્પમાં વિકાસ પામી શકત નહિ; પરંતુ દરેક હૃદયમાં ઇશ્વરનો નિવાસ હોવાથી આવા પ્રકારના સંયોગનો સંભવ સંભવી શકે છે; આ માર્ગે પળવાનો ઉદ્દેશ, આ માર્ગનો અંત, દિવ્યઅંશ સાથેના બાનપૂર્વક સંયોગમાં આવે છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં આવા માર્ગની ત્રણભૂમિકાઓ પાડવામાં આવી છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં તેની બે ભૂમિકાઓ રાખીને, ફરીથી વળી તેના ઉપ-વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આવી ભૂમિકાઓને આપવામાં આવેલાં નામોમાં વિકસિત જનતા જીવનના સમાન પ્રકારના અનુભવોનો સમાવેશ થાય છે, એ સહેલથી સમજી શકાય એવું છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે આ માર્ગની પ્રથમ ભૂમિકાને વિનલિકરણ-માર્ગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હિંદુઓ અને બૌદ્ધો આને નવ-શિષ્ય—વૃત્તિ-માર્ગનું નામ અપે છે; માર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓમાં માનવિ વિહરી શકે તે પૂર્વે આ ભૂમિકાએ અમુક નૈતિક સાધનો ખીલવવાની જરૂર છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મ વિનલિકરણની નિવૃત્ત્યાત્મક બાબતો ઉપર વધારે ભાર મુકે છે, ત્યારે પૌર્વાત્ય ધર્મો ઉચ્ચપ્રકારનાં સાધનોની પ્રવૃત્ત્યાત્મક બાબતો ઉપર : અત્યંતભાર મૂકે છે — એક બૃહદે અમાતાત્મક પક્ષ સમાન છે ત્યારે અન્ય સિદ્ધપ્રાપ્તિના બાવાત્મકપક્ષ સમાન છે. ઉભયેનું પરિણામ સમાન પ્રકારનું છે; એનાવડે દુનિયાંદારીનું માનવિ, આ માર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓએ પળવાને તૈયાર થઇને એક સંતપુરુષમાં પલટાઇ જાય છે.

ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પ્રમાણે બીજી ભૂમિકા ઘોતન-માર્ગની છે, આના પછી સંયોગી-કરણ માર્ગની ભૂમિકા આવે છે. હિંદુઓ અને બૌદ્ધો આ ભૂમિકાના ચાર વિભાગ પાડે છે, એક પ્રકારના ચિત્ત વિસ્તાર વડે દરેક જણાઇ આવે છે; આમાંના પ્રથમ બે વિભાગો ઘોતન-માર્ગને દર્શાવે છે, અન્ય બે વિભાગો એકી—કરણ માર્ગને સૂચવે છે.

આ બાબતનો તમે ક્રિશ્ચિયનધર્મમાં બે દિશાઓએ અભ્યાસ ચલાવી શકો. ક્રિશ્ચિયન બાવના-યોગના અનેક ગ્રંથો છે, જેમાં આ માર્ગની ભૂમિકાઓ સંભાળપૂર્વક ચિતરવામાં આવી હોય છે. જે તમારે આ બાબતો સહેલા સ્વરૂપમાં જોવી હોય તો હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ક્રાઇસ્ટ યે-સનની નવ અધર ગ્રાંડસ નામની નવલકથામાં તે જોવામાં આવે છે, ધણું કરીને આ લેખનું નામ તમારામાંના ઘણાપ્રકારને જાણીતું છે. એ નવલકથામાં આ માર્ગની ભૂમિકાઓમાં એક પછી એકમાં પળનાર એક માનવિનું જીવન ચિતરવામાં આવ્યું છે. એકાદ વાર્તામાં તમે માર્ગમાં શી રીતે પળવું તે શિખી શકો, એમ માઠું કહેવું નથી, પરંતુ હું એટલું

બારે સંદિગ્ધ કહું છું કે એ અંધમાં પરમગુરુના નિકટ લઇ જતા માર્ગની જાણીતા કિશ્કિ-
શબ્દોમાં, મેં ઉપર જણાવ્યા છે તેવાજ શબ્દોમાં આ માર્ગની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે.
એક માનવજીવનના વિકાસમાં ભૂમિકાઓને પોતાપોતાના નામવાર ખીલકુલ સ્પષ્ટ રીતે
વર્ણવેલી આ અંધમાં તમારા જોવામાં આવશે. એક અભ્યાસિની રીતિથી નહિ પરંતુ આ
બાબતોને તમારે સહેલથી ઉપર, ઉપરથી રસ લેતા માનવિની રીતિથી સમજવી હોય તો
તમે આવા અદ્ભૂત અંધનાં પાતાં ઉઘામીને એટલું તપાસી શકશો, કે કિશ્કિયન સિદ્ધાન્તને
થીઓસોશીના દૃષ્ટિબિંદુથી સમજવામાં આવ્યો નથી. તેમાં ખીલકુલ નિશ્ચિત રીતે શબ્દો
અને અર્થને મેં કહ્યું તેમ વિશેષ રસપૂર્વક જમાવવામાં આવ્યા છે; તેમાં એક માનવ
જીવનના અનુભવોરૂપે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હવે આપણે આ ભૂમિકાઓના વિગતવાર વિચાર તરફ નજર ફેરવીએ. વર્તમાનકાલની
દુનિયાને તમે જેવી જાણો છો તેમાં માનવના દુનિયાદારીના જીવનમાં એવું શું હશે, એક
માનવિમાં તે આ માર્ગની પ્રથમ ભૂમિકાઓમાં પ્રવેશવાને તૈયાર બન્યો છે એવું દર્શાવી
આપીને તેને જુદો પાડી આપનાર વસ્તુ શી હશે? કદાચ તે તમને અત્યંત દૂર અપરિ-
ચિત, વિદેશી લાગશે, પરંતુ તમારે તેને તમારાં પોતાનાં જીવનોમાં અવતારવાનું છે. એકાદ
માનવિ આ માર્ગમાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરે છે કે નહિ એ તમારાથી સમજી શકાવા માટે
હું તમને તેનું લક્ષણ દર્શાવીશ. તે, અન્ય માટેની નિઃસ્વાર્થ સેવાથી અંકિત બનેલા જીવન-
સંભાન છે; ખીજાઓના કલ્યાણ માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની ઇચ્છા વડે તે જણાઈ આવે
છે; જેમાં યથાર્થનો સંભાવેશ થતો માનવના આવે છે એવા એક કારણના અનુરાગને લીધે
દુનિયાદારીનાં માનવિઓ જે જે કીમતિ ગણે છે તે સર્વનો ભોગ આપવાની તૈયારીવડે આ
સચવાય છે; પોતાના હૃદયને આકર્ષિત એકતાર બનાવતી બાવનાની સેવાની સરખામણીમાં
દુનિયાની સર્વ બંધિસોને કીમત વિનાની ગણનાર જીવનવડે ને અંકિત થાય છે. માર્ગના નિ-
કટ આવનાર અભ્યાસિનું આવું લક્ષણ હોય છે. કારણ કેવા પ્રકારનું હશે તેનો કંઈ બહુ
હિસાબ નથી. તેને કેવા બાવથી ઉત્સાહથી પાર પાડવામાં આવે છે તેમાં તેનો સમાવેશ
થાય છે કારણ કે તે વડે જ માનવ પરમ ચૈતન્યની ઉત્ક્રાંતિવડે અંકિત બને છે. જે અમુક
ખાસ બાબતમાં પુરૂષ અથવા સ્ત્રી, જીવન અને શક્તિ, વિત્ત અને સમયનો ભોગ આપે છે
તેની સાથે તમે કદાચ એકમત થાઓ વા ના થાઓ તો એ બંધે; પરંતુ જો તમારા જો-
વામાં આવે કે તે માનવિ જેને યથાર્થ માને છે તે માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને તૈયાર
હોય; જો તમારા સંમજવામાં આવે, કે બાવનાને અનુભવ પ્રદેશની નિકટ લાવનાર ભોગ
આપવાની બાંધતરી આનંદ-વિનો અર્થ્ય કોઈ પ્રકારેના બંધનોની તે માંગણી કરતો નથી;
જો તમારી નજરમાં આવે, કે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ જે જે કીમતિ ગણે છે તે સર્વનો તે
ભોગ આપવાને તથા પ્રેમાસ્પદ બાવનાને સર્વસ્વ અર્પી દેવાના આનંદની સરખામણીમાં તેને
તે નિર્મોલ્ય ગણવાને તૈયાર હોય; તો ખરેખર સીધાદારસમીપ, સાંકડો માર્ગ નિકટ આવ-
નાર જીવંતી તેજ છે; માર્ગમાંથી પાછળે હટાવતી દરેક બાબતને દૂર કરનાર, બંધુઓની
સેવામાં, સહાયમાં જીવનનો મુખ્ય આનંદ માનનાર મોનેવળતના સેવકવિનો અન્ય કોઈ
પણ આ દારમાં પ્રવેશી શકતું નથી.

આ બાબત તમારામાંના કોઈનાથી પણ દૂર હોવાની જરૂર નથી. આ કંઈ એક અપ-
રિચિત ગૂઢ આવના નથી પરંતુ સર્વ કરતાં અત્યંત વ્યાવહારિક બાબત છે. જે તમારામાં
ઉત્સાહ હશે તો તમારામાંના કોઈને પણ માનવોની આવા પ્રકારની સેવા કરવાનો પ્રસંગ
પ્રાપ્ત થઈ રહેશે. જે કે ધ્યાનની બાબત આંતરજીવનના ખોરાક સમાન હોય છતાંજે આ
બાબત કંઈ ખરેખરી રીતે પ્રાર્થના અથવા ધ્યાનનો પ્રશ્ન નથી. ધ્યાનમાં નિર્બંધ તથા દિવ્ય
તત્ત્વના ધ્યાનમાં, સમાધિમાં બેસવા કરતાં સાથી—બંધુઓની સેવામાં વધારે પ્રેમ દર્શાવનાર
એક અબ્યાસિ માર્ગના પ્રવેશદ્વાર નિકટ આવતો મારાજીવામાં આવ્યો છે. વર્તમાનકાલની
માનવજાતમાં શિષ્યોમાટે શોધ ચલાવતા ગુરુઓ ખાસ કરીને પ્રેમીહૃદયની તપાસમાં
હોય છે; તેમને પ્રેમાશ્રિથી બજુદી ઉઠેલા હૃદયની આવશ્યકતા હોય છે; માનવ સ્વાર્થચૃત્તિના
સર્વપ્રકારના અધિકારમાં, માનવધાંધલની નિશામાં આવું પ્રેમીહૃદય અધિકારમાં દોષપ્રભાવી
માફક પ્રકારી નિકળે છે; આ ગુરુદેવની નજરે ચઢે છે; તેમના સમજવામાં આવે છે, કે એક
બાવિશિષ્ટ ત્યાં આગળ છે.

ત્યારે પ્રથમ ભૂમિકા આવા પ્રકારની હોય છે. ખીલકુલ સ્પષ્ટ, તદ્દન સાદી, પરંતુ અ-
નેકને માટે તે વિકટ હોય છે. આવા માર્ગ તરફ વળવાનો અન્ય કોઈ પણ પથ નથી.
પછીથી મેં જેમ દર્શાવ્યું તેમ પ્રેમની ખાતર સર્વસ્વનું અર્પણ કરી દેવાની શક્તિ માનવ
જીવનમાં સ્વતઃ જણાઈ આવતાં, એકાદ ગુરુનું લક્ષ્ય તે તરફ દોરાય છે, આવા સંબંધિત
શિષ્ય તરફ તેમની નજર દોરાય છે. આગળ ભરવાં જોઈતાં પગલાંનું જ્ઞાન માનવ હસ્તમાં
સોંપવાનો સમય આ પછી આવે છે, મેં કહ્યું તેમ ક્રિશ્ચિયન ધર્મની વીમલોક્ષણ નામની
ભૂમિકાનું અને અન્યધર્મોની નવ-શિષ્યક વૃત્તિની ભૂમિકાનું જ્ઞાન આ સમયે તેને આ-
પવામાં આવે છે.

(આગળ ચાલુ.)

વિદુષિબાઈ વસંત.

॥ પૂર્વ મીમાંસા દર્શન ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

હવે “ કરોતિશબ્દાત્ ” એ સૂત્રોક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ ॥—પ્રયોગસ્યપરમ્ ॥ ૧-૧-૧૪ ॥ સિ૦ ॥

(ટીકા) શબ્દં કુર્વિતિયનેન શબ્દકર્તૃત્વં ન કલ્પ્યં કિંન્તુ પ્રયોગસ્ય
પરમુચ્ચારણાર્થમિત્યર્થઃ ॥

શબ્દ કરો એમ કહેવાથી, શબ્દ બોલો એવી રીતે અર્થ થાય છે. શબ્દ બતાવો
એવો અર્થ “શબ્દકરો” એ વાક્યથી સિદ્ધ નથી. ૧-૧-૧૪.

હવે “ શબ્દાન્તરે યોગપચ્ચ ” એ સૂત્રોક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—અદિત્યયૌગ પદ્યમ્ ॥ ૧-૧-૧૫ ॥

(ટીકા) યથાદિત્યોઃ વહુપુ દ્રવ્યેષુ વ્યાપ્તો યુગપત્ તથા શબ્દોપિ યુગ-
પદ્મહુપુ વ્યાપ્ત ઇત્યર્થઃ ॥

જેવી રીતે સૂર્ય સર્વ દ્રવ્યોની સાથે એકજ સમયે સંબંધ રાખે છે તેવી રીતે
શબ્દ એક કાળમાં બહુ પુરુષોની સાથે સંબંધ રાખે છે; વાસ્તે સૂચવત શબ્દ વ્યાપક હો-
વાથી નાના તથા અતિત નહીં કિન્તુ શબ્દ એક વ્યાપક તથા સ્વદ્વ્ય છે. ૧-૧-૧૫.

હવે “ પ્રકૃતિ વિકૃત્યોશ્ચ ” એ સત્રોક્તા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—શબ્દાન્ત મવિકારઃ ॥ ૧-૧-૧૬ ॥

(ટીકા) સુધીરૂપાસ્ય ઇત્યાદૌ ઈકારાદિસ્થાને શબ્દાન્તરં તસ્માદ
વિકારઃ શબ્દઃ ॥

સુધીરૂપાસ્ય ઇત્યાદિ સ્થળમાં ઇકારાદિને સ્થાને પ્રાપ્ત જે યકારાદિ છે તે અન્ય શબ્દ
હોવાથી શબ્દ વિકારી નથી. ૧-૧-૧૬.

હવે “ વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃમૂળાસ્ય ” એ સત્રોક્તા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—નાદવૃદ્ધિપરા ॥ ૧-૧-૧૭ ॥

(ટીકા) નાદસ્ય શબ્દસ્ય વૃદ્ધિર્વિવર્ધનં પરા. ઉત્કૃષ્ટા. ઇત્યેષા વૃદ્ધિ-
ર્ભ્રમાત્પિકા નૈયાયિકાનામ્ ॥

બહુ પુરુષોના ઉચ્ચારણ કરવાથી શબ્દની વૃદ્ધિ વિશેષ થાય છે એવી જે નૈયાયિકાના
મતમાં આકાશનો શુષ્ક શબ્દ છે તથા ગુણી આકાશ નિત્ય છે, અને શુષ્કગુણીનો જે સંબંધ
(સમવાય) છે તે નિત્ય છે, તો આકાશની સાથે સદા સંબંધ રાખવાળા શબ્દને અનિ-
ત્યતા અને વૃદ્ધિ વિગેરે માનવું ભ્રાન્તિ અથવા પદાર્થના સ્વરૂપ જ્ઞાનની અન્યતા છે; વાસ્તે
આકાશની વૃદ્ધિ વિના શબ્દની વૃદ્ધિ નહીં થાય અને આકાશની વૃદ્ધિ માને તો આકાશ
પણ શબ્દની માફક અનિત્ય થશે, એ કહેવું અસંગત છે, વાસ્તે શબ્દ શુષ્ક નથી પણ નિત્ય
દ્રવ્ય છે. તેના વૃદ્ધિ દ્વાસની પ્રતીતિ સૂર્યના સંબંધથી પ્રતીત થતી મરૂભૂમિસ્ય જગતી
પેઠે મિથ્યા છે. ૧-૧-૧૭.

હવે પૂર્વપક્ષમાં દોષ કહી; સિદ્ધાન્તમાં નિર્દોષતા દેખાડે છે:—

સૂત્રમ્ ॥—નિત્યસ્તુસ્યા દર્શનસ્યપરાર્થત્વાત્ ॥ ૧-૧-૧૮ સિ ૦

(ટીકા) તુપુનઃ શબ્દો નિત્યઃ સ્પાત્કુતઃ દર્શનસ્ય પ્રત્યક્ષસ્ય પરાર્થત્વાત્
અર્થાત્ બોધકત્વાત્ ॥

અને શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે શબ્દનું ઉચ્ચારણ શબ્દાર્થજ્ઞાનને દીધે થાય છે, અર્થાત્ જેમ સુશુરાદિ ઇન્દ્રિય રૂપાદિને જણાવે છે તેમ પણ તે અનિત્ય નથી તેમ શબ્દ પણ અર્થને જણાવવાથી અનિત્ય નથી. ૧-૧-૧૮.

સૂત્રમ્ ॥—સર્વત્ર યૌગપદ્યાત્ ॥ ૧-૧-૧૯ ॥ સિં ॥

(ટીકા) एकएवशब्दो बहुषु प्राणिपूच्यार्यमाणेषुसोऽयं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानान्नित्यः शब्दः ॥

બહુ મનુષ્યોથી એક સમયે ઉચ્ચારિત શબ્દ અને સર્વ પુરૂષોએ ઉચ્ચારિત શબ્દ એકજ છે એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થવાથી શબ્દ નાના તથા અનિત્ય નથી પણ વિશુ (વ્યાપક) તથા એક છે અને નિત્ય છે. ૧-૧-૧૯

સૂત્રમ્ ॥—સંખ્યાભાવાત્ ॥ ૧-૧-૨૦ ॥ સિં ॥

(ટીકા) एकेन दशभिर्वा पंचकृत्वोच्चारितः शब्दोपि स एवायमिति ज्ञानान्नशब्दस्य संख्याबहुत्वम् ॥

એક અથવા દશમનુષ્ય, એક શબ્દને પાંચસાતવાર ઉચ્ચારણ કરવાથી એક જ શબ્દનું વારંવાર ઉચ્ચારણ કરે છે, એવી પ્રતીતિ થવાથી શબ્દ નાના નથી. ૧-૧-૨૦.

સૂત્રમ્ ॥—અનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૧-૨૧ ॥ સિં ॥

(ટીકા) शब्दनाशे जन्मनिवातत्कारणस्य समवायादेरनपेक्षत्वान्नित्यः शब्दः ॥

કારણ વિના કાર્ય હોય નહિ એ નિયમ છે, વારંતે શબ્દ એ કાર્ય હોય તો તેનું કારણ પણ હોવું જોઈએ. પરંતુ જેવી રીતે સન્નતિય તન્તુઓથી પટ થાય છે તેવી રીતે શબ્દ થવામાં કોઈ સન્નતિય કારણ નથી. અથવા પટની શુદ્ધતા તન્તુઓની શુદ્ધતાથી થાય છે તેમ શબ્દ થવામાં કોઈ કારણ નથી, વારંતે જેવી રીતે અંધકારમાં દીપક સૂક્ષ્મ પદાર્થને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે તેવી રીતે મનુષ્ય પ્રાણાદિ વાયુના સંયોગદ્વારા સૂક્ષ્મ શબ્દને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે; વારંતે શબ્દ એક છે અને વ્યાપક, સૂક્ષ્મ તથા નિત્ય છે. ૧-૧-૨૧.

સૂત્રમ્ ॥ પ્રખ્યાભાવાચ્યયોગ્યસ્ય ॥ ૧-૧-૨૨ ॥ સિં ॥

(ટીકા) ननुवायु परमाणुजन्यः शब्दः इति चेन्न । कुतः । योग्यस्य प्रख्याभावात् । वायुकार्यस्य श्रवणेंद्रियाविषयत्वात् त्वगिन्द्रिय विषयत्वाच्च ॥

કોઈ એમ કહે કે વાયુના પરમાણુઓથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે કહેવું અયુક્ત

છે, કેમ કે વાયુનું કાર્ય ત્વગિન્દ્રિયનો વિષય છે, શબ્દ તો ક્ષુન્દ્રિયનો વિષય છે, વાસ્તે વાયુ કાર્ય શબ્દ હોય તો તેનું શ્રવણ પ્રત્યક્ષ થાય નહિ. ૧-૧-૨૨.

સૂત્રમ્ ॥-લિંગદર્શનાચ્ચ ॥ ૧-૧-૨૩ ॥ સિં

(ટીકા) શબ્દનિત્યત્વ લિંગશ્રુતેરાપિ નિત્યઃ શબ્દઃ । સેયંવાચા વિરૂપ નિસયેતિ શ્રુતિઃ ॥

જાક, યજુષ, સામ આદિ અનેક પ્રકારે પ્રસિદ્ધ વેદ નિત્ય છે અથવા શુરપરંપરાથી પ્રાપ્ત વેદવાક્ય વિધિ, અર્થવાદ, નામધેય, મંત્ર, પ્રતિષેધ બેદથી પાંચ પ્રકારના છે. તેની સ્વતંત્ર વાક્ય રચના આદિ કરનાર નહિ હોવાથી; વેદવાક્ય આતુપૂર્વા (શુરપરંપરાથી પ્રાપ્ત) હોવાથી પણ નિત્ય છે, ઇત્યાદિ વૈદિકવાક્યોના પ્રામાણ્યદ્વારા પણ નિશ્ચય કરેલ વેદ નિત્ય અને સ્વતઃ પ્રમાણ છે. ૧-૧-૨૩.

આ અધિકરણમાં વેદનો નિત્યત્વ વિચાર વિષય છે. ત્યાં સંશય એ છે, કે શબ્દ સ્ટ્રોટ રૂપ છે, કે વર્ણ રૂપ છે, કે ધ્વનિ રૂપ છે ? અને શબ્દ સ્ટ્રોટાદિ રૂપ હોય તો પણ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ત્યાં પૂર્વપક્ષ એ છે, કે વૈવાકરણ્ય પક્ષમાં સ્ટ્રોટ રૂપ શબ્દ નિત્ય હોય તો પણ વર્ણથી પ્રયત્ન શબ્દની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી અને વર્ણ રૂપે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ શબ્દ ઉત્પત્તિ વિનાશવાળો હોવાથી, વૈવાકરણ્યનો પક્ષ અપ્રમાણિક છે અને શબ્દ વર્ણરૂપ છે તથા અનિત્ય છે, એ નૈવાયિકનો પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત એ છે, કે શબ્દ નિત્ય છે તથા વર્ણાત્મક અને ધ્વન્યાત્મક છે, અને શબ્દસ્ટ્રોટ કહેવામાં પ્રમાણ નથી, તો પણ શબ્દ વારંવાર ઉચ્ચારણ કરવાને સામર્થ્ય હોવાથી તથા ઉચ્ચારેલ શબ્દનું અર્થગ્તાન થવાથી, વૈવાકરણ્ય શબ્દથી ભિન્ન શબ્દમાં રહેવાવાળા અર્થ જણાવવાને યોગ્ય શક્તિને, સ્ટ્રોટ નામથી કલ્પના કરે છે, તે કલ્પના જેમ અપ્રમાણિક છે તેમ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ વર્ણાત્મક શબ્દને અનિત્ય માનવો તે પણ અપ્રમાણિક છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ પ્રમાણ સિદ્ધ છે તેજ સત્ય છે એવો નિયમ નથી, પણ અભાષિતગ્તાને યથાર્થગ્તાન કહેવાય છે, અને અભાષિતગ્તાના પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારાય છે, વાસ્તે એકજ શબ્દ વારંવાર ઉપલબ્ધ થવાથી, શબ્દને અનિત્યાદિક ગ્તાનો બાધ હોવાથી અનિત્ય કહેવું અપ્રમાણિક છે; અને વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરીએ તો પણ દ્વરથી ધ્વનિનું ગ્તાન હોવાથી અને વર્ણ પણ ધ્વનિરૂપ છે વાસ્તે શબ્દ ધ્વનિ રૂપ છે. ૧-૧-૨૩ - અ-૧.

પૂર્વ અધિકરણમાં ધર્મમાં પ્રમાણભૂત વિધિવાક્યોને શબ્દ રૂપતા હોવાથી શબ્દ અને અર્થનો અવિભાવ તિરોભાવ હોય તો પણ શબ્દશક્તિરૂપ શબ્દ, શબ્દાર્થ સંબંધની સદ્ભૂતા, નિસતા, વ્યાપકતાનું એકત્વ વર્ણન કર્યું અને વૈવાકરણ્યનો મત, શબ્દ શક્તિ સ્ટ્રોટમાં છે એ સિદ્ધાન્ત, અને શબ્દશક્તિને ધ્વિરસકેત માનવાવાળા વર્ણવાદિ નૈવાયિકપક્ષનું પણ ખંડન કર્યું. હવે નિસરૂપ શબ્દનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય નથી, એ સંકેત કરીને, સમાધાન કરીએ છીએ.

સૂત્રમ્ ॥—ઉત્પત્તૌવાઽવચનાઃ સ્યુરર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥

૧-૧-૨૪ ॥ અ૦ ૬ ॥ પૂ૦ ॥

(ટીકા) પદતર્કયોઃ સંબંધસ્ય નિત્યત્વેપિવાક્યાર્થજ્ઞાનોત્પત્તૌયદમે સંબંધાઃ તે અવચનાઃ પુરુષકલ્પિતાઃ સ્યુઃ । કુતઃ । અર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ । વાક્યાર્થ જ્ઞાનં પ્રતિ પદાર્થજ્ઞાનસ્ય કારણતાવિરહાત્ । કિંવા પદાર્થજ્ઞાનમેવ વાક્યાર્થ જ્ઞાનં પ્રતિ પદાર્થજ્ઞાનસ્ય કારણતા વિરહાત્ કિંવા પદાર્થજ્ઞાનમેવ વાક્યાર્થ જ્ઞાનમિત્યત્ર પ્રમાણાભાવાત્ ॥

પદ, પદાર્થના સંબંધરૂપ શક્તિ નિત્ય છે, તેા પણ પદાર્થજ્ઞાનથી વાક્યાર્થ જ્ઞાનનો ભેદ છે, વાસ્તે વાક્યોનો સંબંધ પુરૂષ કલ્પિત છે. અર્થાત્ પદ સમુદાયને એકત્ર કરવાથી વાક્ય થાય છે, તે વાક્ય રચના મનુષ્યની છે. વાસ્તે વાક્યાર્થ જ્ઞાન અનિત્ય છે. પદશક્તિ નિત્ય છે, તેા પણ વાક્યશક્તિને નિત્ય કહેવામાં પ્રમાણુ નથી, ૧-૧-૨૪.

હવેપૂર્વ પક્ષને કહીને, સિદ્ધાન્તતું વર્ણન કરીએ છીએ:—

સૂત્રમ્ ॥—તદ્ભૂતાનાં ક્રિયાર્થેન સમાનાયોઽર્થસ્યતન્નિમિત્તત્વાત્
૧-૧-૨૬ ॥ સિ૦

(ટીકા) વાક્યાન્તર્ગતાનાં પદાનાં ક્રિયાપદેન સદ વાઙો ધવતિ । કુતઃ । અર્થસ્ય ક્રિયાપ્રાપ્ત્ય માણત્વાત્ દૃઢવાક્ય શ્રવણાન્મધ્યમ વૃદ્ધ મટ્ટિત્તિદૃષ્ટાં વાલે-
નાનુભીયતેઽસ્ય વાક્યસ્વાયમર્થ ઇતિ ॥

મીમાંસક સિદ્ધાન્તમાં ક્રિયાન્વયીમાં શબ્દશક્તિ છે, અર્થાત્ ક્રિયાપદનો સંબંધ રાખવાવાળાં વાક્યાન્તર્ગત પદ ક્રિયાપદની સાથે બોલવાથી, ક્રિયાની સાથે વાક્યસ્થપદ માત્ર સંબંધવાન ઘટને વાક્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે તે વાક્યાર્થ જ્ઞાન, પદાર્થ જ્ઞાનથી થાય છે. પદાર્થ જ્ઞાન વિના, વાક્યાર્થ જ્ઞાન કોઈ વખત પણ થતું નથી, વાસ્તે વૃદ્ધ વાક્યને શ્રવણ કરવાવાળા મધ્યમ વૃદ્ધવાક્યાર્થને જાણીને, વાક્યાર્થથી જાણવામાં આવતી તે ક્રિયામાં પ્રવ્રત્ત થાય છે. તે પ્રવ્રત્તિને ભેદને બાલક આ વાક્ય તે અર્થનો ભોધ કરે છે, એવું અનુમાન કરીને વાક્યાર્થનું જેમ સોઠમાં જ્ઞાન થાય છે, તેમ વેદમાં પણ અનુમાન પ્રમાણુથી શબ્દ શક્તિજ્ઞાન થાય છે; અને શ્રૂપરંપરાપ્રાપ્ત વૈદિકવાક્યને પુરૂષ રચનાદિ દોષાદ્યપનાકારા અપ્રામાણ્ય તથા અનિત્યતાદિ કહેવામાં પ્રમાણુ નથી. ૧-૧-૨૫.

સૂત્રમ્ ॥-લોકેસન્નિયમાત્પ્રયોગસન્નિકર્ષસ્યાન્ત્ ॥ ૧-૧-૨૬ ॥ સિં૦

(ટીકા) લોકે (વ્યાકરણાદૌ) શબ્દશક્તિં જ્ઞાત્વા વિદ્યમાન નિયમાન્ત્
લૌકિકાદૈદિકઃ પ્રયોગસન્નિકર્ષઃ ગુરુપરંપરાપ્રામાણવૈદિકપ્રયોગશક્તિજ્ઞાનંમેપિ
સ્યાદતઃ પ્રમાણં વેદવાક્યમ્ ॥

જેવી રીતે વ્યાકરણાદિ લૌકિક સંસ્કૃત પ્રયોગમાં શક્તિજ્ઞાન અતુમાનાદિ પ્રમાણોથી
થાય છે, તેવી રીતે લૌકિક વાક્યોથી શક્તિજ્ઞાનાન્તર વૈદિકવાક્યોનું પણ શક્તિજ્ઞાન થઈ શકે
છે. અથવા ગુરુપરંપરાથી વૈદિકવાક્યોનું અર્થજ્ઞાન થાય છે. વારતે ગુરુપરંપરા વેદવાક્યાર્થ
જ્ઞાનમાં પ્રમાણ છે. જેમ શબ્દાર્થ જ્ઞાન લોકમાં વૃદ્ધવ્યવહારથી થાય છે, તેમ વેદમાં ગુરુ-
પરંપરાથી વાક્યાર્થ જ્ઞાન થાય છે, વારતે વેદવાક્ય પ્રમાણ્ય છે. ૧-૧-૨૬.

વાચાવિરૂપ નિલ તે વાક્ય; આ અધિકરણનો વિષય વાક્યપ્રલક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ
હોવાથી વાક્યાર્થ યથાર્થ છે કે નહિ તે સંશય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષ એ છે, કે પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણોથી
વિરૂદ્ધાર્થ બોધક વેદવાક્ય અપ્રમાણિક છે એવા પૂર્વપક્ષ પર સિદ્ધાન્ત એ છે, કે શબ્દ પ્રમાણ
અદર્શ્યનું ચાપક હોવાથી અથવા પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણનું બાધક હોવાથી મુખ્ય પ્રમાણ છે. વારતે
વાક્ય પ્રમાણ છે, એ સાતમા અધિકરણનો અભિપ્રાય છે. -૧-૧-૨૬. ઠાણિ-૭

(આગળ ચાલુ)

સ્વામી૦ શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ ॥

વ્યાવહારિક વેદાંતરહસ્ય.

એક સમયે ત્રણ તાનાં બાગડો રસ્તે ચાલે જતો હતો તેમને જોઈને એક ગૃહસ્થ
ધણે પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાના પાકીટમાંથી એક રૂપિયો કઢાડી તે બાગડોમાંના
એકના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું, આ પૈસામાંથી તમારી મરજીમાં આવે તે લેઈને ખાઓ.
આ ત્રણ બાગડોમાં એક હિન્દુ, બીજો અંગ્રેજ અને ત્રીજો ઈરાનીનો હતો; અને તેમને
એક બીજની ભાષા નિમકુલ આવડતી નહોતી. અંગ્રેજ બાગક બોલ્યો, ચાલો આપણે
Water melon લેઈએ. ઈરાની બોલ્યો, “ નહિ નહિ, ટરબુચ અમ્મ, ચો લેના.”
હિન્દુ બાગક બોલ્યો “ અરે નહિ, ચાલો આપણે કલિંગડ લેઈએ. તે સરસ લાગે છે.”

ધણે વખત થયો પણ આ ત્રણે બાગડો એકમત થયા નહિ; કેટલાંક વખત પછી
તેઓ એક બીજ સાથે ધણા મૂકી કરવા લાગ્યા અને આ ગમત જોવાને આગ્રુ બાગુના

પુષ્કળ લોક ભેગા થયા; કેટલાક મુગા મુગા આ તમારો જોતાં ઉભા રહ્યા; અને કેટલાક તેમને સમજાવવા લાગ્યા. છેવટે એક માણસે તેમની લડાઈનું કારણ પૂછ્યું; અને તે સાંભળીને તેને ઘણું જ દસવું આવ્યું. પછી તેણે તે પેસા લેધને એક કલિંગડ વેચાતું લીધું અને ને તે બાળકોને સ્વાધિન કર્યું; એટલે પોતાને જોઈતી હતી તે જ આ મીઠું, એ જોઈને તે ત્રણ બાળકોને અપરિમિત આનંદ પ્રાપ્ત થયો, અને તે ખાતા ખાતા ખેલતા કૂદતા પોતાને રસ્તે ચાલતા થયા—

ઉપરનાં અજ્ઞાન બાળકોમાં બેબનાવ થવાનું કારણ ફક્ત નામ બેદ જ છે—આ નામ બેદના લીધેજ વિદ્વાન મનુષ્યોમાં, જાતી જાતીમાં, અને ધર્માચાર્યોમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્માનુયાયી જયુ લોકની સાથે ઝઘડો કરે છે, મુસલમાન હિન્દુઓને વટલાવવા યત્ન કરે છે; બ્રાહ્મણો જૈનોને નારિતક કહે છે; એવા સેંકડો પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અર્થાત્ ધર્મના બદાને એકબેકમાં બેબનાવ થવા જેવું વર્તન કરનાર મનુષ્યો અને ઉપલી વાતમાં જણાવેલાં ત્રણ બાળકો એ બેમાં પુષ્કળ મામ્ય હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

મારા દેશ બાંધવો ! નામબેદના પ્રપંચમાં કદિ પણ ફસાસો નહિ; ધર્મશાસ્ત્રોનું ઉત્તમ પ્રકારે અવલોકન કરો; સર્વ જાતીના વિદ્વાન ધર્મપ્રચારકોના ઉપદેશનું મનન કરો અને તેમાંથી જે કંઈ આલ જણાય તેનું જ અદ્યક્ષ કરો અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખો—

“જેટલું જીવું તેટલું સોલું” એમ કહેવું એ પણ ભૂલ ભરેલું છે. અનેક પ્રસંગે જીવનાં ઘર પડી જતાં આપણે જોઈએ છીએ. પ્રત્યેક મનુષ્યને જીવું ચક્ર ગયેલાં વસ્ત્રો બદલવાં જ પડે છે. પુર્વજો કરતા આવ્યા છે માટે અમૂક રીતોને વળગી રહેવું, અને તેને પુદ્ધિના સદુપયોગ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો એમ કહેવું એ કેવળ જ્ઞાતિ મૂલક છે. સમજ્યા સિવાય કાંઈ પણ કરશો નહિ; વિચાર કર્યા સિવાય વર્તશો નહિ; અને પરિશિષ્ટિ અને દેશકાલ જોઈને જ જે કાંઈ કરવાનું હોય તે કરવું. જે યોગ્ય અને આલ લાગે તેનું અદ્યક્ષ કરવામાં બિલકુલ પાછી પાની દરશો નહિ અને જે અયોગ્ય લાગે તેનો તેનો ત્યાગ કરી, સત્યનું જ અદ્યક્ષ કરો, આ પ્રમાણે કરવાથી જ નાનકડા જાપાનની ઉન્નતિ થઈ છે. એ વાત બગ-બર લક્ષમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે—

જે પ્રમાણે અન્ય મનુષ્યો વર્તે છે તે પ્રમાણે વર્તવાને તમે ઇચ્છા રાખશો નો તે માત્ર અવિચારીપણા સિવાય કાંઈ જ કથી. જન સમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાની જણાય છે, તે સારાસાર વિચાર ન કરતાં અષ્ટ શ્રદ્ધાથી, ભોજપણથી, અને અવિચારીપણાથી વર્તે છે. આ-પણ, વૈષ્ણવ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક સમજીતીમાં કાલપરિવર્તન પ્રમાણે રિત્યંતર થતું છે. એ સમય એવો પણ હતો કે ગુલામોનો વ્યાપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો હતો. એ સમય એવો આવ્યો છે કે મનુષ્ય માત્રને આ વાતનો પૂર્ણ તિરસ્કાર આવે છે. પણ આજ મનોરથ છે એ વાત સર્વવિશિષ્ટ છે.

જો કાંઈ સંપ્રદાય પર અમર આચાર્યપર અમુક મનુષ્યની શ્રદ્ધા છે માટે તે સંપ્રદાય-વાદ વર્તવું અમર આચાર્ય પર વિશ્રામ કરવો કદિ પણ યે અમુક શકાય નહિ. અનેક

પ્રસંગે વિદ્વાન-લોક માન્ય-નરોની વાંચી અને તેમની કૃતિમાં જમીન આરમાનનો ફેર દેખાય છે; માટે જ એવાપર વિશ્વાસ રાખવો કદિ પણ યોગ્ય હોય જ નહિ. સર્વસંગ પરિભાગ કરેલા સાધુ મહાત્માઓએ પ્રતિપાદન કરેલા 'ધર્મ'નો માર્ગ એવશ્યક છે એમ પણ કદિ સમજવું નહિ-જમવા વગેરે અંદર પણ કોઈ કોઈ વખત બયંકર ભેદ જણાઈ આવે છે.

અમુક માણસ અમુક માર્ગે ચાલે છે માટે આપણે પણ તેના પ્રમાણે ચાલવાનો ચત્ન કરવો એ એક પ્રકારની ચેલછા સિવાય કંઈ નથી. પહેલવાનની પાયાન શક્તિ ઉત્તમ હોય છે તથાપિ તે અજાને પકાવવાની ક્રિયામાં તદ્દન અજ્ઞાત હોય છે; ચિત્રકાર જાતે જો કે તદ્દન સાદો અથવા કુરૂપ હોય છે, છતાં પણ તે અત્યંત મનોહર ચિત્રો દાદી શકે છે. સાર ફ્રાન્સિસ એકન નીતિમાન હિંવા સદાચરણી નહોતો, છતાં પણ તે " Nouns of Grammar " નવકરણ શાસ્ત્ર (તર્કશાસ્ત્રનો એક અત્યુત્તમ ગ્રંથ) લખી શક્યો. યુરોપિયન પ્રગતિને તેણેજ પ્રથમતઃ અનુભવિતશાસ્ત્ર શિખવ્યું. મુખ્યસિદ્ધ મનુષ્યોએ જો માર્ગનું અવલંબન કર્યું; તેજ માર્ગનું આપણે અવલંબન કરવું એ ઘણું જુદા બરેલું છે. સર ઐઝાક ન્યુટનનું નામ સર્વ જુત છે; છતાં પણ તેણે ઠરાવેલી પ્રકાશની ઉપપત્તિ ખોટી હરી છે.

દીર્ઘ પરિચય અને વિચારને અંતે યોગ્ય લાગે તેજ વાતપર વિશ્વાસ રાખવો. જે માર્ગ આપણે સ્વીકારવાનો હોય તેનો પ્રથમ જ્ઞાતેજ વિચાર કરવો, પછી તેની પરીક્ષા કરવી, અને પછીજ તે ઉત્તમ હરે તો તેનો સ્વીકાર કરવો અર્થાત કોઈના પાછળ માઠરની માફક જવું નહિ.

શંકરાચાર્ય, શ્રીકૃષ્ણ, જોતમણુદ, ઇસખ્રિસ્ત હિંવા મદમદ પેગંબર વિગેરેએ અમુક અમુક બોધેલું હિંવા અમુક અમુક કરેલું છે માટે આપણે પણ તે પ્રમાણે કેમ ન કરીએ એમ કહેવાનો કોઈને પણ અધિકાર નથી. તેમણે જે જે કર્યું છે તે તે સમયને અને તત્કાલિન પરિસ્થિતિને અનુસરીનેજ કર્યું છે. તે કાળ અને અત્યારના કાળમાં કેટલો બધો ફેર પડી ગયેલો છે. તેજ પ્રમાણે ધાર્મિક અને બ્યવહારિક રીતમાતમાં પણ આવશ્ય ફેરફાર થવોજ જોઈએ. સમયાનુસાર વર્તન કરવાથી અને પૂર્ણ વિચાર કરીને સત્યનું મહણ કરવાથીજ બુદ્ધિનો સદુપયોગ થયો એમ કહી શકાય.

આપણા પૂર્વજોએ માત્ર આપણાં પોતાનાંજ ધર્મ પુસ્તકો વાંચવા મળતાં હતાં; અન્ય ધર્મના સદ્ગ્રંથો તેમને વાંચવા મળતા નહિ; પણ તે ઉચુપ આજે દર ધર્મ છે. તે પ્રમાણે કોઈ પણ ધર્મક્ષેત્રમાં જઈને પોતાની શંકાનું સમાધાન કરવાનું પણ આપણાથી આજ બની શકે તેમ છે. સદીપરના સર્વ સત્ય સિદ્ધાંત, સર્વ ધર્મ ગ્રંથ, અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રીય તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ આપણને સ્વસ્થ પ્રવાસે મળી શકે છે. તે પહેલાં વાંચવા જોઈએ અને તેનું મંથન કરીને તેમાંથી સાર માત્રનું મહણ કરવું જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણે, ઇસખ્રિસ્તે, જોતમણુદે હિંવા મદમદ પેગંબરે વિગેરેએ કાંઈ સત્યને પોતે નવીન શોધી કાઢેલું નથી. સત્ય અમુક એક સપ્રદાયનોજ સિદ્ધાંત છે એમ પણ નથી.

તેનાપર અમુક એક વ્યક્તિ અગર સમાજની સત્તા છે એમ પણ નથી. સત્ય સર્વત્ર છે. અર્થાત્ સહાસર સર્વની સરખીજ સત્તા છે.

સર્વ ધર્મના સદ્ગ્રંથો વાંચી તેમાંની યોગ્ય બાબતોનું ગ્રહણ કરનારજ સહાસર ધર્માનુયાયી છે એમ સમજવું. આ સત્ય ધર્મનુજ નામ વ્યાવહારિક વેદાંત ।

વેદાંત નિરાશાવાદ શિખવે છે. વેદાંતથી નિરાશા આજસ અને અનુદોષગની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પણ કેટલાક કહે છે. આ પ્રમાણે તર્કશાસ્ત્રોત્તું કહેવું જૂલ ભરેલું છે. વેદાંતાનુસાર વર્તન રાખવાથી ચૈતન્ય, શક્તિ, અને સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

સહજ ઉત્તમોત્તમ ધર્મ છે—“There is no religion higher than truth” અર્થાત્ “સત્યનાસ્તિ પરોધર્મ” તેમજ આ માસિકના મુખ્ય પૃષ્ઠપરનો મુદ્રાલેખ “સત્યં પરંધીમદિ.” વિગેરે વાક્યો એ એનો અચૂક પૂરાવો છે જેમ નદીના વહેતા પ્રવાહનો ઉપયોગ સર્વે ધર્મના મનુષ્યો કરે છે તેમાં કોઇપણ પ્રકારનો બાધ નથી; તેજ પ્રમાણે સૃષ્ટી-પરના સર્વ ધર્મગ્રંથોના અવલોકનમાં શ્રવણમાં અને અને જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની બાબતમાં છે એમ સમજવું.

સ્વદેશોત્થાનની ઇચ્છાવાળાઓએ પ્રથમ તો અર્થવિદિન નામભેદનો નાશ કરવો જોઇએ.

આ વિષયનું અર્થાત્ વેદાંત મનુષ્ય પ્રાણીના જીવન માટે કેટલો ઉપયોગી વિષય છે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને અમદાવાદ-ખાતેથી “સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય” તરફથી દરમાસે નિયમિત રીતે બહાર પડતી “વિવિધ ગ્રંથમાળા” ના મધ્યકા તરીકે બહાર પડેલાં સ્વામી રામતીર્થનાં વ્યાખ્યાનોનાં પુસ્તક જોવાની આ લેખકની ખાસ બલા-મણ છે. કારણ વેદાંતનું રહસ્ય સમજવાને તે ઉત્તમ કુચાસમાન છે.

રીઝીરોડ—અમદાવાદ

પરિખ. મણિલાલ કેરાવલાલ.

॥ કર્મવિપાક ॥

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૫૫ થી.)

ધર્મને અગે આચાર સંબંધી બ્યારે એક ચિતકવાદી સાથે વાતચિત થઈ ત્યારે મહાશુ-
વિષે તે હનકાર કરી કહે છે કે—એ તો બહુ દૂરની વાતો છે ક્યાં આકાશમાં સૂર્ય ? અને
ક્યાં આપણી પૃથ્વી ? અને વળી ક્યાં ચંદ્ર ? શાસ્ત્રો તો કહે છે કે સહુ અને કેતુ ચંદ્ર
સૂર્યને આદ્ય આવે છે, ત્યારેજ મહાશુ થાય છે એમાં આપણને શું લાગે વળગે ? કહ્યું
બરાબર છે. એ બહુ દૂરની વાતો છે. એમાં આપને કાંઈ લાગે વળગે નહીં એ વાત અમે
કયુત્ત કરીશું. ફક્ત એટલુંજ પૂછુ છું કે ત્યારે તદ્દમે ધર બાંધીને શું કામ રહ્યો છો, અને
પગરખાં શું કામ પહેરો છો ? એ બંનેના જવાબ આપો. ધર તો એટલા માટે બાંધવામાં
આવે છે કે માણસોનું ટાક-તડકા-વરસાદથી રક્ષણ થઈ શકે. અને એવુંજ પગરખાં પગનું
રક્ષણ થઈ શકે ? કહાય ધર ન બાંધીએ અને પગરખાં ન પહેરીએ તો ચાલી શકે કે નહીં ?
ખાણુખાં તો નજ ચાલે. કાં તદ્દમેતો કહ્યો છો કે સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહો બહુ દૂર છે, તો પણ તેની
વખતો વખતની અસરોથી બચવા સાર આપણે ભુદ્ધિપૂર્વક કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી પડે
છે. સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહો લાખખો કરોડો ગાઉ બેઠા બેઠા પણ વાયુની ગતિ-વરસાદની વૃદ્ધિ-શિ-
યાળો-હનાળો વગેરે કૃતિઓ કરે છે, એવું કેમ ? એતો એનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, હીક
બ્યારે એનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, ત્યારે આપણો તો કાંઈ પણ સ્વાભાવિક ધર્મ ખરો કે
નહીં ? હા કાંઈક હોવું જોઈએ ખરું. ત્યારે સમજો કે મહાશુ સમયે ન્હાવું ધોવું, પાકપૂળ
વગેરેમાં સામેજ તથા ધ્વ નરથ-દાનરથ-જપરથ શા માટે ન થાયું ? વળી એક બીજો બ્યા-
વહારિક દાખલો આપુ છું તે સાંભળો જો ત જરાએ કચવાવા નહીં. તદ્દમેને તદ્દમારી
ઓ પૂરાં પ્રેમી થઈને એકાંતમાં બેઠાં હો, અને એવામાં કેાઈ યુરજન ત્યાંની નીકળે તો
તદ્દમેને કાંઈ શોભ-લજ્જા-કંપારી વગેરે થાય કે નહીં ? તદ્દમારે તે વખતે કાંઈ ક્રિયા કરવી
પડે કે નહીં. સ્થિતિમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે કે નહીં. વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ તદ્દમે આપો
કે નહીં. તેની ખૂબને કાંઈ પરવા નથી પણ તદ્દમે સમજી જોશો કે સ્થિતિમાં અવાંતર કરવું
પડે છે. એજ પ્રમાણે આતો એક એવા પ્રકારનો યોગ છે કે—અવસ્થા ક્રિયા કરવીજ પડે.
ઉનાળામાં પગે હાજતાં તુરતજ તેમાંથી બચવા હુપાય કરવો પડે છે. તેજ પ્રમાણે એક એવો
પણ નિયમ છે કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, અને ભુદ્ધિ સમજે છે, તે કાંઈ શામાટે ન કરવું ?
મદોમાં અવાંતર સ્થિતિ એ પણ જાણવા જેવી બાબત છે. આપણી સૂર્યમાળાના જ જે
મદો છે, તેમાં વસતા જીવોની અગરપરસ આવજાવ થાય છે, અને એમાં ચંદ્ર ઉતરના મદો
પ્રમાણે-કર્મેના વિપાકના પરિણામ ઉપરથી ત્યાં ત્યાં ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે. આપણાં
શાસ્ત્રોમાં ચંદ્રલોકમવાપ્રોતિ અને સૂર્યલોકમવાપ્રોતિ લખ્યું છે, પણ ખીજા મદોની
મતિ પ્રગતિનું લખ્યું નથી, તેનું કારણ એવું જાણવામાં આવી શકે છે કે, આપણા મદમ-
રગમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતાપી સૂર્ય છે, અને શ્રેષ્ઠ સતિદાતા ચંદ્ર છે—તેમણે હીએ તે મળવાનું લખ્યું

છે, પણ અન્ય ગ્રહોનું લક્ષ્યું નથી. તેમ માગણી કરવાનું પેલાં બેની શ્રેષ્ઠતા જોટલું નહીં હોવાથી માગ્યું પણ નહીં હોય, એ બનવું બ્યાજખી છે; પણ એટલા ઉપરથી મતિ રચિત નથી એમ તો નજ કહી શકાય; શનિ, મંગળ આદિ ગ્રહોમાં વસવાનું કોઈ વાચ્યું નથી. ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ભેદો ગ્રહોના પણ ગણાય તે ઉત્તરોત્તર ક્રમવાર નિઃશ્રેણિની પગથી પેઠેજ આ ફેરફાર થાય, એમ સમજી જશો નહીં. ગ્રહોનો ચંદ્ર છે, તેથી જુદોજ ચંદ્રલોક છે. જેમાંથી એ બધા ચંદ્રો ઉદ્ભવી આવ્યા છે. સૂર્યલોકનું પણ એજ મિસાલ સમજવું. શ્રેષ્ઠપદનીજ માગણી અને આશા ના કોઈ રાખે છે. મધ્યમ અને કનિષ્ઠની વાચના અને આશા કોઈ રાખતું નથી; રાખતું નથી તો પણ મળે નહીં એમ માનવું નહીં. આ વિશ્વ ક્રમની અંદર એવું એવું બને છે, અને અનુભવો એવું બતાવી આપે છે કે માગણીઓ અને આશા બહુ દૂર દૂર રહેતાં જાય છે, અને અણધારેલું નહિ ઇચ્છેલું આવી મળે છે. એ કર્મવિપાકના પરિણામની વિચિત્રતા છે. જે ગ્રહોમાંથી એ પરિવર્તન કરતા સહુવેળાની ગ્રહમાં અવતરી આવે છે, તે ગ્રહોને વિષે રહેલા છતાં પેલા મૂળગ્રહની અમરને તુરતજ સજી દેવામાં આવતી નથી, કોઈ બહુજ વિવિધ પરિણામ સિવાય એમ બનતું નથી. સારે આપણે અમુક વસ્તુને જોતાંજ તે કયા ગ્રહમાંથી પરિણામ પામી આ ગ્રહમાં પ્રવેશ પામે છે તે જોઈ શકાય છે. જેવાની અને જણવાની દૃષ્ટિ વિષે આપણે આગળ વાર્તા કહી ગયા છીએ જેવાની શક્તિ હોય પણ ખરેખર જણવાની કાંઈ પણ શંકા વગરની નિશ્ચિત શક્તિ હોય તો તે અબાધિત છે અને તે ઉપરથી અમુક પ્રકારમાંથી આવતા અમુક પ્રકારમાં વંમતા પદાર્થમાં અમુક અમુક શક્તિ બગરૂપ-સૌંદર્ય આકાર-સ્થિતિ-શુદ્ધિ-ક્રાંતિ-ઔદાર્ય વગેરે દેખાઈ આવે છે-દરેકે દરેકનાં કર્મ-પરિણામ એક સરખાં હોતાં નથી. હોય પણ નહીં તેથી દરેકે દરેકનાં આકૃતિ-રૂપ-ગુણ વગેરે મળતાં આવતાં નથી પ્રકૃતિ પણ જ્યારે એક સરખી નથી. ત્યારે ગુણ તથા વર્તન એક મરખાં શી રીતે મળતાં આવે ? છતાં પણ કાંઈક સાદૃશ્ય મળી આવે છે. તે એક મૂળ પરંપરાનું અવિનાશીપણું બતાવી આપે છે, અને એ મૂળનો રંગ સદૃશમાં એક સરખો પ્રવેશોલો છે વળી દરેક ગૃહના ખાસ રંગો હોય છે દરેક ગૃહની અંદર જે કે જુદા જુદા રંગોનું પ્રકટીકરણ કે સંમિશ્રણ હોય છે, તોપણ સામાન્ય રીતે દરેકને પોતાનો ખાસ રંગ હોય છે, અને તેમાં વસેલા પદાર્થોમાં પણ ખાસ રંગ એજ જેવામાં આવે છે. એક વિભાજિત ગૃહતા લગભગ ત્રણસે કકડા થયેલા છે, તોપણ દરેક કકડો પોતાના અસલ ગૃહના મૂળ રંગને મળતો આવે છે. પછી કાળઃ ક્રમે કરીને અને ગતિવાન હોઈને રંગમાં ફેરફાર થાય છે. સૂર્યથી વિદૂરત્વ પણ રંગના બિજાતવનું કારણ છે ગતિ પણ કારણ છે. એક ગૃહમાં હોમા રહીને બીજા ગૃહોને અવશેષીએ છીએ ત્યારે એ રંગો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પૃથ્વીગૃહ એક એવા પ્રકારનો ગૃહ છે કે જેમાંથી એરંગો દેખાઈ આવે સૌમ્ય-સોમ, શનિ, મંગળ, નેપચ્યુન, યુરેનસ-બૃહસ્પતિ, અને શુક્રના રંગોનું આપણને પણ સામાન્ય રીતે ભાન થઈ આવે છે. રંગો ખાસ ગુણોને ઓળખાવે, છે. મારે જે જે ગૃહના જે જે રંગો તે તે ગૃહને વિષે રહેલા પદાર્થોના ગુણો પણ તેજ પ્રમાણે હોઈ શકે છે. આ વખતે શંકાનું સ્થાન છે કે—એક ગૃહના રંગ પ્રમાણેજ અંદર સર્વે પદાર્થો એજ રંગના હોવા સંભવ નથી ? જુદા જુદા રંગના પદાર્થો એક ગૃહમાં અને-કાનેક હોય, ત્યારે ત્યાં રંગોનું સંમિશ્રણ થયું છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે દરેક ગૃહમાં ખાસ

રંગો અને ગુણો ઉપરાંત ખીજ તમામ ગ્રહમાંથી આવી મળેલા પદાર્થોથી સંમિશ્રણ થયેલું હોય છે. વળી દરેકના ઉપગ્રહો પ્રમાણે તેમાં વધઘટ થયાં કરે છે. વાતાવરણ તેમાં ઉમેરો કરે છે ગતિ રેખાઓ દોરે છે. સૂર્ય સર્વનું મૂળ આધારભૂત છે. આકર્ષણ શક્તિથી જેમ સૂર્યને અવલંબન કરી દરેક ગ્રહો રહેલા છે તેજ પ્રમાણે તેજ-ગરમી-રૂપ-નરંગ પણ સૂર્યને અવલંબીને રહેલાં છે. આપણે જેને હિમાલય પર્વત કહીએ છીએ, તે પૃથ્વી આગળ કાંઈ હિસાબ માત્રમાં નથી, ત્યારે અન્ય પદાર્થો તે પૃથ્વી ઉપર શા લેખામાં છે. એજ પ્રમાણે બધા ગ્રહો અને ઉપગ્રહોની અંદરની વસ્તુઓનું સમજી લેવું. કહેવાની મતલબ એટલીજ કે મુખ્ય મુખ્ય ગ્રહો આપણને મોટાં તેજના ગોળા લાગે છે, પણ સૂર્ય માળામાં તે એક એક બિંદુ સમાન છે, અને સૂર્ય પોતે પણ આકાશ મંડળમાં એક તેજોબિંદુ સમાન છે. આ ઉપરથી પૃથ્વીને હિસાબે તુલ્ય માત્ર આપણે નથી તો સમગ્ર આકાશ મંડળમાં આપણી ગણતરી કેણું માત્ર છે. એક પરમાણુનો લાખમે હિસો પણ નથી અને આપણે આકાશ મંડળ આ વિશ્વના ઉદ્ભાવક આગળ લેશ પણ હિસાબમાં નથી તો હે ! માનવી તું ત્હારા કર્મોનું અભિમાન શા માટે આગળ ધરે છે. આપ્ય અને જો તું કંઈ સ્થિતિમાં છે. છતાં તારું દુંપદ—પશુઓના જુદા સમાન છે. અહંભાવ આ વિશ્વની બહાર ઉભારી જાય છે; અને હું કર્તોનો તો પાર નથી—આ ઉપરથી તું તારી કિમત કાંઈજ, નથી—એમ સમજી કર્તવ્ય વિમુખ બનીશ નહીં. સમોનતામાં અવલોકન કરવાનું છે, અને તેમાં સ્થૂણપરાયણ પ્રાપ્તિના પોષણનો દરેકને ખપ છે. તેટલા માટે ઉદારકર્મનનો પાઠ આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે ગ્રહોમાં અને ગ્રહોની દરેક વસ્તુઓમાં એક અવિનાશી તત્વ જોવામાં આવે છે જેને આપણે આત્મા નામથી ઓળખીશું. ચૈતન્ય બેદે કરીને આત્માના એટલા બધા પ્રકાર દર્શવન થયા છે કે—સ્થાવર જંગમાત્મક જડચેતન સર્વનો હેતુનામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેને આપણે જડપદાર્થ કહીએ છીએ તેમાં પણ આત્માનું અવિનાશી તત્વ રહેલું છે, પણ ચૈતન્યાંશ બહુજ ગૂઢ રીતે પ્રવર્તેલો રહે છે, માટે તેને જડ પદાર્થ કહીએ છીએ. જેમ જેમ ચૈતન્યાંશ વધારે તેમ તેમ ચેતનમય વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે; જડાત્મા એવો શબ્દ ત્હમે સાંભળ્યો છે ? જીવાત્મા, દેહાત્મા, વિશુદ્ધાત્મા વિમૂઢાત્મા આત્મા દ્વૈનાત્મા, અસેદાત્મા, પરમાત્મા એ બધા બેદો ચૈતન્યાંશને લીધે છે. કેળવણ ચૈતન્યના કાંઈ પણ અંશ વગરનો એક પણ પદાર્થ કેવળ જડ પદાર્થ મળવો ત્હમને મુશ્કેલ છે. મુશ્કેલ કાંઈથી પણ મળશે નહીં. આત્મા એક સામાન્ય તત્વ થયું, અને ચૈતન્યાંશને આધારે હેતું પ્રગટીકરણ થયું. જેમ સૂર્યનાં પ્રતિબિંબો દરેક પદાર્થમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, સૂર્ય મૂળમાં એક વસ્તુ છે, અને જેમાં પ્રતિબિંબો પાડવામાં આવે છે તે જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. પ્રતિબિંબગ્રહણ કરવાની શક્તિ જેમ સૂર્યની સરખી નથી, તેમ ચૈતન્ય ગ્રહણ કરવાની પણ દરેકમાં સરખી શક્તિ નથી. મનુષ્યકોટિ અને દેવકોટિની ગણના આવા બેદથીજ ઉદભવી આવે છે. પામર પણ અને દૈત્યરાક્ષસગણ એ એવાજ બેદનું પરિણામ છે. દારૂમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અને શુદ્ધ ગંગાજળમાં પણ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એકજ સરખું જણાય છે, પણ પાનબેદ કે ચાનબેદને લીધે તે બેદ પામે છે, તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ બેદ પામે છે. આ બેદ કંઈ આજ્ઞાસનો નથી, પણ આદિ અનાદિથી સિદ્ધ છે, તે લાખલા દર્શાવો આપી સાબીત કરવું મુશ્કેલ છે. એનો સ્વાભાવિક સમગ્ર શક્તિમાં જ્યારે વિના પ્રયાસે

ઉત્તરી આવે ત્યારેજ સત્ય સમજવું. અનાત્મા શબ્દ ધણા વાપરે છે. પણ તે બુદ્ધિપૂર્વક નહિજ કહી શકાય. અજવાળું અને અધાર જેમ એક ખીમના પ્રતિપાદક છે, તેમ આત્મા અનાત્મા શબ્દો સિદ્ધ નથી, એ ખૂબ સમજી રાખવું. આટલું જરા વિસ્તારથી કહેવાનો હેતુ એ છે કે પુનર્જન્મની બાબતમાં એ એક અવસ્યનું તત્વ છે. જન્મજન્મમાંતરેમાં આત્મા અવિનાશી છે, ચૈતન્યાંશ કર્મને આધાર છે, અને કર્મવિપાકમાં તેની ખાસ જરૂર છે. શુભ અને અશુભ કર્મેનું નિરાકરણ કરવું આપણને આ રસ્તે ઠીક પડશે. જીવોની ચઢ ઉતર સ્થિતિનું પણ જ્ઞાન થશે અને સામાન્ય તત્વ જે આત્મા અથવા વેદાન્તીઓ જેને ઘસ કહે છે તેની ઝોળખાણ થાશે અને એ ઝોળખાણ ચવી કેટલી મુસ્કેલ છે છતાં સાધ્ય છે અને ચૈતન્યની વૃદ્ધિમાંથી તે થાય છે, એટલું આ પ્રસંગે કહેવું બસ છે. હાલતો થોડી વિશ્રાંતિ લઇએ તો ઠીક. શન્ય ચૈતન્ય વસ્તુ આ વિશ્વની અંદર ક્યાંય પુણ્ય મળી શકશે નહીં અઠીક, સ્ટ્રિક્ટ, સુવર્ણ, રૌપ્ય વગેરે વસ્તુઓમાં પણ ચૈતન્ય છે. અદૃશ્યની બની શક્યામાં પણ શ્રી રામ ભગવાને ચૈતન્ય જોયું હતું, અને તે પરથીજ તે ચેતનમય શીલા કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમાત્મક સર્વવસ્તુઓનું સમજવું. સાયન્સ જેને કહેવામાં આવે છે, જે ધરે સર્વવ્યાપક છે અને જેમાં નિર્ભેદતાનો એક પણ અંશ નથી, તે ધરે શું છે? એ એક ચૈતન્યભાવજ છે દરે બ્યારે આ પ્રમાણે છે, ત્યારે ખરેખર જડવસ્તુ તહમે અંતાવી શકે નહીં એ નિર્વિવાદ છે, ચૈતન્યસ્વરૂપાંશ તહેને તહમે જડ વસ્તુ કહો છો પણ બિલકુલ ચૈતન્યભાવશિવાયની ઝીજ અંતાવી શકાશે નહીં.

આ ઉપરથી આપણે એક નવીન સ્વરૂપ જોવાને શક્તિમાન થઇએ છીએ, અને તે એ છે કે ચૈતન્ય ગમે તે જાતિમાં પ્રવેશી શકે છે, અને આત્માના સ્વરૂપને દર્શાવી આપે છે. મહેને એક વખત એક સુસ સદૃશ્ય સ્થે પૂછ્યું હતું કે:—આ જગતમાં નરજાતિ વ્યક્તિઓ ૪૨૧૦ પણ એકજ જાતિમાં અવતરે છે કે અન્ય કોઇ ખીજ જાતિમાં? આ બાબત એકદમ જવાબ આપી શકાય તેમ નહીં હતું. પ્રથમ મેં કહ્યું કે તહમે પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપોને તથા તેમના અંતર બેદોને બરાબર જાણો છો કે નહીં એનો ખુલાસો આપો તો એ બાબત તહમને જલદીથી સમજાવી શકાય પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો એકજ અનુસન્ધિમાં અનેક ભાવમાં પ્રદર્શિત થાય છે, તો પછી સ્વૃક્ષમાત્ર શા માટે ન બદલાઇ શકે? સમજી રાખો કે પુરૂષ વ્યક્તિ સ્ત્રી વ્યક્તિમાં, વનસ્પતિ, પશુ, પંખી, ખનિજ વગેરેમાં પ્રવેશી શકે. ચાર ખાણમાં મમે ત્યાં ગમે તે સ્થિતિમાં પ્રવેશી—શકે અગર પ્રવેશી શકાય—એમાં બિલકુલ શંકાનું સ્થાન રહેતું નથી. જો આપણી દિવ્યદષ્ટિ હોય, આપણે એકી વખતે એક કરતાં વધારે સ્વરૂપોને અવલોકી શકતા હોઇએ તો કહી શકાય કે આ દેગ્ધાર અમુક ક્રમમાં થાય છે. કર્મ-વિપાકમાં આ એક અગત્યની બાબત છે, યોગસમુચ્ચયથી આ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૧૬૦૦ મનુષ્યોને માટેજ આ શક્તિ ખીજ રૂપ છે, વિકાસ કરવા માટે કિયાની જરૂર છે, અને તે આગળ કહેવામાં આવ્યું, તેમ શુભ અને અશુભ તે પ્રાપ્ત પુણ્યની પેઠે દેવ છે. આકૃતિ દિવ્ય કરનારી કિયા તે શુભ અથવા પુણ્ય કિયા અને અધોગતિમાં જ્ઞાનનારી તે અશુભ અથવા પાપ કિયા સમજવી. સ્વાભાવિક રીતે બહુચર્ય પ્રાગજનારમાં આ શક્તિ વિકાસ પામતી જાય છે એ પણ એક યોગના અંતર્ગત યોગની દૃષ્ટિ છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે નિયમનની કેટલી જરૂર છે. નિયમનશક્તિ ઉગ્ગર નિયામકને યોજના કરવાનો

અધિકાર છે. સર્વ વ્યવસ્થાનો આધાર બ્યારે નિયમનશક્તિ ઉપરજ છે ત્યારે તેનો કેમ પૂર્વેક આખો વિધિ બનનારમાં સાક્ષ્ય છે અને હેતુ વિજ્ઞાના નિયમોની સાથે એકીકરણ થાય છે. ચોરાશી લક્ષ્યોનીની જે વાત છે, તે તદ્દન ખોટી નથી; આપણે કર્મ-વિપાકના પૂરે-પૂરા સ્વરૂપને માત્રી શકતા નથી. તેથી એ બાબતનો ધનકાર કરીએ છીએ. પણ હમે જુઓ કે આપણી દૃષ્ટિની કેળવણી કેટલી બધી જુગ છે. આકાશ જે કાંઈ પણ પદાર્થ નથી હોતો વસ્તુ રૂપે માનીએ છીએ અને વાયુ જે ખાસ પદાર્થ છે, અથવા ધંધર છે હોતો પદાર્થ સ્વરૂપે માનવાની આનાકાની કરીએ છીએ. અજવાળું અથવા ગરમીને પણ એમજ માનીએ છીએ. ધંધરમાં પદાર્થના ગુણ નથી, તો પણ હોતો તત્ત્વરૂપે સ્વીકાર કરવો પડે છે. એ જ એ માન્ય છે તેજ પ્રમાણે આ ચોરાશી લક્ષ્ય ઉત્પત્તિ ચિન્હની વાત માન્ય કરવા જેવી છે. વળી જેણે ચાર ખાણુની સંખ્યા આપી તે એમ બ્યાજબી છે તે ઉપરાંત વધારે કેમ ન કહી અને આ જગ્યાએ ચોરાશી લક્ષ્યનીજ કેમ સંખ્યા આપી? અને એકાદ પણ એાછી વત્તી ન આપી? કારણ કે જેઓએ વિશ્વદૃષ્ટિથી નિર્માણ કર્યું છે તે કદિ અવાસ્તવિક હોય નહીં. બીજી બાબતોમાં કદાચ કાળ ક્રમે કાંઈ કારકેર થતો હશે. પણ આ ઉપરની એ બાબતો એટલો ઝીણવટથી સિદ્ધ કરી છે કે હેમાં બિલકુલ ફેરફાર થઈ શકે એવું નથી કેવળ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મચર્ય મહિમા કરતાં સત્ક્રિય બ્રહ્મચર્ય વધારે બળવાન છે. પેલા નિષ્ક્રિય બ્રહ્મચર્ય મહિમાને બળવાી રાખવાને જે શક્તિની જરૂર છે, તે શક્તિક્રિયા—સાત્ક્રિયા વિના મળી શકતી નથી; કેટલાક જરૂર કરતાં ઓછી ક્રિયા કરે છે, અને કેટલાક જરૂર કરતાં વધારે ક્રિયા કરે છે, તે ક્ષત્રી શકતા નથી, અને ઉલટા કોઈ વાર નિર્મળ થયા જોવામાં આવે છે. માટે હેમાં અભ્યાસનો જરૂર છે. અભ્યાસ સ્થિર થયા પછી આગળ વધતાં જવું એમ લાભ કારક છે, તેમજ અભ્યાસમાં સ્થિર થતાં શીખવું એ પણ આવશ્યક છે. અભ્યાસ બળતો મહિમા વર્ણવતાં શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મવાન અર્જુનને શું કહે છે, તે જુઓ.

અમ્પામેનતુ કૌંતેય ચૈરાગ્યેણ ચ શૃણ્વતે ।

અસંયતાત્મના યોગો, દુષ્પાપહંતિભ મતિઃ ॥

હે ! અર્જુન અભ્યાસે કરીનેજ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અભ્યાસ એટલે જ આ જગ્યાએ સત્ક્રિયા સમજવી, અને શમદ્વાદિ સત્ત્વગુણની શ્રદ્ધિ કરનારી અભ્યાસની જરૂરની શક્તિઓ સમજવી આ વાત પણ મનુષ્ય લોકને માટેજ છે, અને મનુષ્ય લોકમાં પિતૃલોક તથા દેવલોકનો સંબંધ છે, તેથી મનુષ્યલોકમાં એનો સમાવેશ થઈ શકે છે અને પિતૃલોક તથા દેવલોકને માટે પણ કર્મો કરવાં એની મનુષ્ય ક્ષણમાં ગણના થઈ છે, અને અહોધીજ તેઓને ત્યાં પુષ્ટિ તથા તૃષ્ટિ મળી શકે છે.

બ્રહ્મચર્ય મહિમાને અગે સદ્વિદ્યાની પણ જરૂર છે. જે સત્ક્રિયામાં શ્રદ્ધા તથા દૃઢતાને અવસરથી રહેવાની જરૂર છે તેને તે બહુ બહુ પ્રકારે મદદ કરે છે અને દરેક વખતે શુદ્ધ સંસ્કારો બતાવી આપે છે. બ્રહ્મચર્યને માટે જે જે નિયમો અથવા ક્રિયાઓ કરવી આવશ્યક છે, તે બધીનો આંદાં વિસ્તાર કરવામાં આવે તો આપણે આ એક સામાન્ય વિષયમાં અનેક વિષયોનો ઢુંક ઢુંક સમાવેશ કરવા ધાર્યો હોય ત્યાં હેતુ અતિ પ્રધાનપણું

ખતાવવા જતાં મૂળ બાબતને અંગે દીર્ઘસૂત્રતાનો દોષ આવે, માટે સંક્ષેપમાં જ કહેવું જરૂરું છે. નિયમો અને ક્રિયા એક નથી, એ પણ સમજવું જોઈએ. નિયમો હંમેશાં એક પ્રકારે રહે છે, અને ક્રિયામાં વૃદ્ધિ જરૂરની છે, જેમકે દરરોજ બ્રહ્મમૂર્તિમાં ઉઠવું એ એક નિયમ થયો; તે ધણું કરીને હંમેશાં એક સ્વરૂપે રહે છે, અને પ્રાણ્યાયામાદિ જે ક્રિયા તેતો વૃદ્ધિરૂપ છે. એટલે ક્રિયાને માટે નિયમ તથા ક્રિયામાં નિયમ એમ પણ કહી શકાય. સ્નાન એ ક્રિયાને માટે નિયમ છે, અને જપાદિક સંખ્યા એ ક્રિયામાં નિયમ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યને માટે ક્રિયાના અને ક્રિયામાંના બંને પ્રકારના નિયમો પાળવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રમાણે યવાથી આપણે જે નિયમ અને ક્રિયામાં ભેદ માન્યો હતો તે આ પ્રકારે સમજવાથી તે ભેદ દૂર થશે. વળી વિધાની પ્રાપ્તિ એક અન્યથા રીતે થશે. બુદ્ધિશક્તિ વિકાસ પામશે, અને આહિકશક્તિ ઉત્કટ બનશે. મન-નિર્ભજ અને બળવાન બનશે જેથી દરેકકાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક થઈ શકશે, અને દુનિયાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા સમર્થ થશે. આવા બ્રહ્મચર્ય વૃત્તને સાગોપાંગ પાર ઉતારી ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવેલો પોતાનો સર્વ શુભ વ્યવહાર બહુ ડહાપણથી ચલાવી શકશે. અને કોઇને પણ બારરૂપ ન થઈ પડતાં પોતાનું વડાણ બહુ સુગમતાથી નિર્વિઘ્ને પાર ઉતારી શકશે આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ એ ગૃહસ્થાશ્રમના પાયારૂપ થઈ પડશે અને છે પણ તેમજ, અત્યારે આપણા બારતવાંડી દુર્દશાનું મૂળ કારણ જે જોવા બેસીશો તો એજ આવશે કે પ્રથમના પાયોજ કાચો છે. મૂળનું ચણતર જ્યાં મોળું ત્યાં પછી ત્રેની ઉપરના બીજા બધા આધારભૂત ચણતરની શું દશા સમજવી? દિંદના બાળકો મજબૂત મનના બળવાન શરીરના અને સંગીન કામ કરતા કરવાને માટે હે! સુઘ બાન્ધવો આ બ્રહ્મચર્યની કટલી અગત્ય છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. સ્ત્રી અને પુરુષ એમ હોભેદ સૃષ્ટિનો ઇશ્વરી નિયમ કે કુદરતી નિયમ શું છે? તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો આ જગ્યાએ જરૂરનો છે. દરેક ખાણની દરેક સૃષ્ટિમાં નર અને માદા એવા બે ભેદ છે. અને અસ્પર્શના સહાયની ક્યારે જરૂર પડે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને આગળ વધવાને બંને બળની જરૂર છે મનુષ્ય જાતિ સિવાય બીજી જાતિઓના વ્યવહાર કાંઈક બિન બિન છે. મનુષ્યને મન આપેલું છે. બુદ્ધિ આપેલી છે અને તેથી તર્ક અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મન-બુદ્ધિ-તર્ક અને જ્ઞાન એ બીજરૂપ છે, અને તેમાં નિરતર વૃદ્ધિ થવાનો ગુણ છે. પરંતુ તે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા સિવાય વૃદ્ધિ સંભવિત નથી. બીજાં પ્રાણીની વાત અત્યારે બાજુપર મૂકી કેવળ મનુષ્યજાતિને માટેજ કહેવામાં આવે છે, તે બરાબર સમજી નાખવું. સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી પુરુષની શક્તિઓ ખીલતી અટકી જાય છે, અથવા બંધ પડી જાય છે અથવા ધીમે ધીમે ધસાતી જાય છે અને તેથી નિર્ભજ થતી જાય છે. અવરથા પરિપક્વ થયા પછી પણ હંમેશાં સંસર્ગ રાખવાથી મનુષ્યની એટલે પુરુષોની અને સ્ત્રીઓની બંનેની શક્તિઓ જળવાઈ રહે છે. સ્ત્રીઓ કરતાં પણ પુરુષોને પોતાની શક્તિ જાળવવાનું વધારે જરૂરનું છે. ધા વાગ્યા પછી જ્ઞાન લાવવા કરતાં ધા વાગ્યા પહેલાંજ સાવચેતી રાખવી એ સમજણનું કામ છે. એટલાજ વારતે આ જાખતમાં અનુભવની જરૂર છે. અનુભવનીઓની સલાહ સાંચી માનીને તેમને જે રસ્તે જવાથી હાનિ અથવા હાનિ જેવું કાંઈ પણ થયું હોય તે કહે તે સત્ય માનવું અને આપણને આપણે પંથે જતાં જરાપણ હરકત ન આવે એ પ્રમાણના નિયમોનું પાલન કરવું બહુ જરૂરનું છે. નિષ્કલ શક્તિ જે ચૈતન્ય

શક્તિનો એક પેટાભાગ છે, તે સ્ત્રીઓના સહવાસથી કમી થઇ જાય છે: પણ વૃદ્ધિને અર્થે થોડા થોડા દેવસોને અંત: તેની જરૂર પણ છે. નહિતર અંદરનું તેજ બીજા તેના રક્ષક દેહનુંજ બક્ષણ કરતા થઇ પડશે બીજા સળી જશે, અને વિના કારણે મંદ પડી જશે અથવા વિલાસ જશે. વનસ્પતિના કમની જે આગળ વાત કહી છે, તે આ પ્રસંગે સંમા-
ની જરૂરની છે. સ્થિતિ અને સ્થિત્યંતર એ કાળ:કમની શ્રેષ્ઠિ પરંપરા છે. તેજ પ્રમાણે જો બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ પછી શુદ્ધચઆશ્રમની યોજના ન કરવામાં આવી હોત તો બીજા ક્ષય થાત અને વૃદ્ધિ અટકી જત; આટલાજ માટે બ્રહ્મચર્ય અવસ્થા બીજાની પાંચદશા સાથે તથા બિવિધની વૃદ્ધિ તથા વર્તમાનની સુખપદ શ્લેષ્ઠાને માટે સમર્થન કરવાવાળી છે એ વાત આ પ્રસંગે ખસસ લક્ષમાં રાખવા જોવી છે. જેમ ચોર-જુગારી-મિથ્યાભાષી-વ્યભિ-
ચારી વગેરે સ્ત્રી પુરુષો બને આ જગતના ધર્મના અર્થને હાનિ કરનારા છે, તેમ અધર્મ-
ઓ પણ એવાજ પ્રકારના છે. ચોરી કરવાથી જેમ દેશની સમગ્ર દોલતમાં કાંઇપણ વધારો થતો નથી જુગારથી પણ એજ પ્રમાણે થાય છે અસત્ય વાદીઓ જો કે ધટકાના ઉપાય કરતા નથી પણ વૃદ્ધિતો અટકાવે છે સામાન્ય જનસમાજના લાભની વાતોને તદ્દન બંધ કરી નાંખનારા અથવા અવગણે રૂને ચડાવનારા જેવા છે. વ્યભિચારીઓ તનમતના ખુવાર થનારા અન્યને તેમ કરનારા ખાકધરા અને ધર્મ અને અર્થનો કેવળ વ્યય કરી વૃદ્ધિ અટકાવનારા છે. માટે તેમના શાસકોનો અથવા રાજ્યોનો તો ખાસ એ ધર્મજ છે કે-
એવાઓનો જેમ બને તેમ બંદોબસ્ત કરવો સમગ્ર પ્રજાની આબાદાની એ અટકાવમાંજ રહેલી છે. આપણે પ્રાચીનકાળ કે અર્વાચીનકાળમાં ગમે ત્યાં નજર કરશો તો આ વાત કેટલે ઘણે અંશે સાચી છે, તે જોવામાં આવશે. પ્રથમ સત્યનુંજ અલ્પ એ બીજા ખરા હુરુજોને અટકાવનાર છે. એટલાજ વારને સત્યનું પાલન કરો પાલન કરો એ શાસ્ત્રોનો સર્વ દેશી સિદ્ધાન્ત છે સમગ્ર પ્રજાજન આજ માગે પ્રયાણ કરનારા હોઈ વૃદ્ધિને સહાયજૂત થઇ પડેલા છે. ધર્મનો અર્થ કહેવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મને લઇને સમગ્ર દોલતમાં વધારો કરનાર અર્થ તે ધર્મનો અર્થ કહેવાય છે. અને કામ તે પણ ધર્મનો કામ હોવો જોઇએ. અને તે ત્રણેનું વિપાકી ફળ તે મોક્ષ છે. એમાં કાંઇ કરવાનું હોતું નથી. એટલે એ વિષેનો કર્મ-વિપાકમાં સમાવેશ થઇ શકતો નથી-પણ કર્મ-વિપાકના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અંતિમ શિખર જે આનંદજન તેજ મોક્ષ છે. કર્મના પેટાભાગ અને વિભાગ ઘણા છે, પણ આ જગતને તે સર્વ બનાવવા મુશ્કેલ છે. ફક્ત પ્રકૃતિના ધર્મ દેશકાળ-બળને લઇને તેમાં વિકારો થયા કે છે, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વમાં સામાન્ય તત્વ જે સર્વ દેશી છે અને સર્વ સ્થળે કર્મફળમાં ઉપયોગી છે. તેજ વ્યપારિયત છે બાકીનાં ઉપતત્ત્વો તેમાં સહાય કરનારા છે. સહાય કરનારાં તત્વ એક મુખ્યતત્વના પોષણ કરનાર તત્વોરૂપે છે. બંજ વિષે જેમ આગળ કહ્યું કે જેમાં વર્દનની શક્તિ નથી પણ બીજાની વૃદ્ધિને સહાય કરનારાં છે. તેમજ જે મૂળતત્વને આસ-
પાસનાં બીજાં તત્વોએ પેલા મૂળતત્વને પોષણ કરનારાં છે. અને સ્થિતિને ટકાવી રાખ-
નારા તથા સ્થિતિમાંથી આગળ વૃદ્ધિ કરનાર થઇ પડે છે. તેજ રીતનું આમાં પણ સમજી લેવું. આપણે અગાઉ એક વખત કહી ગયા છીએ કે ઘણાક દેહીઓ ખરેખરા મરણ પામ્યા પછી પણ કેટલીક મુદત પોતાના જીવનપ્રવાહને ચલાવી રહેનારા હોય છે. તેમજ ઘણાક દેહીઓ પોતાના દેહમાં રહેવાં છતાં મરણ પામેલા હોય છે. હવે ત્હમે આ કહેવાનો સ્પષ્ટ

અર્થે સમજી શકશો કે જો એક શુરવીર પુરુષ પોતાનું માથું તદ્દન કપાઈ ગયું છે. અને શરીરના કોઈ પણ ભાગ સાથે સંબંધ નથી તે વખતે તે શરીરનું ધડ-મુદ્દમાં ઝંઝુમતું ઝુઝતું જણાય છે. શુરવીરોની દૃષ્ટાંતમાર્ગે જુઓ એક કરતાં અનેકનાં આથી પણ વધારે પરાક્રમે જણાઈ આવશે. આ વાત સર્વકાળને માટે સત્ય છે. તેજ પ્રમાણે સત્યવાદીઓનું ધર્મનું યથાર્થિયત પાલન કરનારાઓનું તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું સત્કવ્યોનું ધૈર્યધર બહાદુર પુરુષોનું વગેરેનું સમજી લેવું. આ પ્રમાણે મરણ પામેલા દેહીઓ ધણી વખત ધણા દૂરના મનુષ્યોને પણ પ્રતીતે ઘમાના દાખલા મળી શકે એમ છે. સંબંધ રાખનારી ધર્મશીલ ક્રિયાઓના જરૂર છે. કોઈ એવા આત્મલક્ષી પુરુષને અંધાંતક કોઈના દૂરના મરણની વાત એકાએક જાણવામાં આવી જાય છે, અને તે વાત ધણી વખત સત્ય હોય છે. એ બધાનું જો એક સમાન દૃષ્ટિથી એવસોક્ત કરવાનું બંની શકતું હોય તો એવાં ઉદાહરણો મળી શકવાં કાંઈ બહુ સુરેકેલ નથી. અસત્યવાદીઓ, કાવાદાવાં કરનારાઓ, પાખંડીઓ, વ્યભિચારીઓ; ચોર, ધુતારા ખુનીઓ વગેરેની મરણ દશા સમયે તહેમની હાલત જોઈ છે. તેઓ સ્મશાનભૂમિમાં ગયા પહેલાંના ધણા દિવસોથી મરણ પામેલા હોય છે. તેઓ આ સહિ નહીં પણ કોઈ અન્ય સહિમાં વિચરતા હોય છે. ત્યારે આપણે કહીશું કે બાઈ એને કાંઈ દેહનું પણ ભાન નથી, સન્નિવાત થયો છે, અને લવવાનું વધ્યું છે, ગળે કાંઈ ઉતરતું નથી શીનું ઉતરે? તેનો આ દુનિયા (સહિ) સાથે સંબંધ ધીમે ધીમે ક્ષોણ થતો જાય છે. અને ખીજ સહિમાં જોડાણ થતું જાય છે. દૃષ્ટિ કાંઈક જુદી છે અને સહિ પણ જુદી છે. કવચિત્ કવચિત્ આ દુનિયાના સ્વપ્નને પણ જોતો હોય એમ જણાય છે. ત્યારે ભાન આવ્યું. એમ જણાય છે, પણ પાછું તરતજ ખીજ સહિમાં પ્રવેશી જાય છે. કેટલેક આગળ ગયા પછી જીવન પ્રવાહ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે. ધર્મ અને અધર્મીઓનું આ એક પરીક્ષણ સ્થળ છે. સ્વસ્થ પુરુષ જોને કહેવામાં આવે છે, અને જોનો જીવન પ્રવાહ નિદ્રામાં જમત હોય છે, જોને આપણે સાવધ અથવા સાવધાનતાના ગુણથી ઓળખીએ છીએ, તે ધર્મના એક પેટાભાગમાં યોગના મુખ્ય ભાગમાં ગણાય છે.

(આગળ ચાલુ)

મહાકવિ-નાગર.

વી. ખી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર

મં. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ધનામ તથા લાખચેરી માટે મંજૂર થયું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કાન્ટા.

શ્રીવૃત્તિપ્રભાકર.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

કિ. ૦-૮-૦

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

ઉત્તર રામચરિત્ર

આવૃત્તિ બીજી

કિમત રૂ. ૧-૮-

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી
પ્રણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
ભાઈ દિવેદી. (સ્વતંત્ર ટીપ્પણસાથે)

*ચરિત્ર.

આવૃત્તિ ત્રીજી

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદ.

ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ધનામ તથા લાખચેરી માટે, પ્રસંદ કરેલું છે. આ શિષ્યવર્તી તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદ. અથવા ઓમ.એમ.ત્રીપાઠી એન્ડકંપની કાલકાદેવી રોડ, અથવા પંડિત જ્યેષ્ઠારામ મુકુન્દજી જુકસેલાર (નં. ૩૪૩) નવેરબાગ - મુંબાઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકોટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓપીસ—નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

તંત્રી ચોજીત પુસ્તકો,

ચાણપદ્ય સંહિતા,

હક અને રાજ્યોગને સારી રીતે સમજાવી ખરો સરલ યોગ માર્ગ દર્શાવેલો ગ્રંથ. મુલ્ય સદ. ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ખૂબી કહેનારને સખલ ઉત્તર કીમત ૦-૨-૦.

સુદર્શનના પ્રકાશને આ બંને ૦-૧૦-૦ મળશે ટપાલ ચુકું.

શીમાલવાદ સુત્ર*

અથવા

સર્વ ધર્મના ગૃહસ્થોને બોધ ન આપે તેવા બુદ્ધધર્મના સાદા, સરલ, નીતિસદ્વિતા

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલવા માટે ૦-૨-૬ ની ટીકોટ મોકલવી.)

આ પુસ્તક ના. નાયકવાડ સરકારના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાખચેરી" ખાતે "તથા" શાળાઓમાં ધનામ ખાતે "મંજૂર થયું છે." સીકરને સારું કમીશન મળશે. તથા મુંબાઈ ખલાસના કેલવણી ખાતા તરફથી "શાળા લાખચેરી" માટે મંજૂર થયું છે.

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.
શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (ખીજ)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા ગીતાના સમય વિષે લંબાણ ગયા
 આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં સારા કામળ
 છપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦
 રાખવામાં આવી છે કર્તાની છુટી પછુ મૂકવામા આવી છે, ટપાલ વિ

મેનેજર.

સુદર્શન એફિસ—નડોઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

ખીજ આવૃત્તિ.

ખીજ આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કામળ પાકુચુકું.) બાળબોધ ટાઈપમાં સારા કા
 (કિંમત રૂ. ૩-૦-૦) (કિંમત રૂ. ૦-૮-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

સો રૂપિયામાં અમર નામ—શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિગ-
 શ્રીત ફંડને રૂ. ૧૦૦) પ્રદાન કરનાર ગૃહસ્થના નામની એક
 આરસપહાણની તખ્તી મકાનમાં ચોઢી દાતાનું નામ એમર કર-
 વામાં આવશે.

સોના રૂપાના ચાંદ—જે કોઈ સ્વયંસેવક રૂ. ૧૦૦) અને
 તે વધુ રકમનું ફંડ ઉઘરાવી આપશે તેને ફંડ તરફથી એક
 રૂપાનો ચાંદ, અને રૂ. ૫૦૦) અને તેથી વધુ રકમનું ફંડ
 ઉઘરાવી આપશે તેને એક સુવર્ણ ચાંદ, જાહેર મલા સમક્ષ
 બક્ષીસ કરવામાં આવશે.

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ.

વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર
મ ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલવિલાસ.*

(આવૃત્તિ ચોથી-તૈયાર છે.)

* આ પુસ્તક મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે. કિ. રૂ. ૧-૦-૦.

કો-તા.

(નાટક)

આવૃત્તિ બાલ.
કિ. ૦-૮-૦

શ્રીવૃત્તિપ્રભાંકર.

કીમત રૂ. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી

મણિતમુલહિંદુસ્થાનિનું ગુજરાતી

બાપાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ

ભાઈ દ્વિવેદી. (સ્વતંત્ર દીપ્તજ્ઞસાથે)

સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ,

ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે, પ્રસંદ કરેલું છે
આ શિગયતાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ. અથવા
એમ.એમ.ત્રીપાઠી-એ-ડક્ટરની કાલગદેવી રોડ, અથવા પરિત જ્યેષ્ઠરામ મુકન્દજી જુલોલ
(નં. ૨૪૪ કવેરમાગ—મુંબાઇથી મળી શકશે.)

એક આનાની દીકરી મોક્ષનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદમાં
મોક્ષવામાં આવશે.

તંત્રી યોજીત પુસ્તકો,

યાજ્ઞવલ્ક્ય સંહિતા,

હા અને રાજયોગને-સારી રીતે ગ્રમગતી ખરો સરસ યોગ ખામે કરાવતો મંથ.

* મુલ સહ ગુજરાતી કીમત ૦-૧૨-૦.

આપણાં પુરાણો.

પુરાણો ૪૪માં કહેનારને સંબલ્લિત કીમત ૦-૨-૦.

સંકેતના મહાકોને આ બંને ૦-૧૦-૦ મગશે ટપાલ ગ્રહ.

શીંગાલિવાદ સુત્ત*

અથવા

સર્વ પર્વના ગૃહસ્થોર્થ-બાપ ન આને તેવા જુલધર્મના સાત, સરસ, નીલિમદાતો.

કીમત ૦-૨-૦

(આ પુસ્તક મંગલત્ર માટે ૦-૨-૬ ની દીકરીના મોક્ષવાની.)

* આ પુસ્તક ના. ત્રાયલ્વાદ સુરકારના કેલવણી ખાતે તરફથી "સાળા લાયબ્રેરી
ખાતે "તથા" શાળાઓમાં છતાંમ ખાતે " મંજૂર થયું છે. નીલકોને માટે કમીશન મગશે.
તથા મુંબાઇ કલિકોના કેલવણી ખાતે તરફથી પણ લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયું છે.

સુદર્શન.

આવૃદ્ધા—
એક અબેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અભાનિષ્ઠ મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી

પ્રેમ, શ્રે, શ્રે, શ્રે, શ્રે
પ્રેમ, શ્રે, શ્રે, શ્રે, શ્રે

—પ્રેમ—

(૧મું-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સભા અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્યંપરંધોમહિ” — માગવતમ્

તન્ત્રો—ભાવવલાલ નલુભાઈ દિવેદી

[પુસ્તક ૨૬-અક્ષ ૧૨]

(માસિક.)

[સપ્ટેમ્બર. ૧૯૧૧.]

ગુરુ કે ચેલો ?

સાજન.

- (૧) સદૃશ કેરાં ચરણ સેવતાં,
બવતાં બન્ધન છૂટે.....૨.....૭
માયાવિકારી મોહિની સધળી,
તણકે છંદને તૂટે.....૨.....૭
- (૨) અંજન ચલાકા, ગુરૂની અદ્ભુત,
પ્રેમ-ચક્ષુમાં આજ.....૨.....૭.
હસ્યબદ્ધ અ-હસ્ય ચકુને,
નિરાકાર લે ન્યાળી.....૨.....૭.

- (૩) બિન્નવિશ્વમાં ક્ષણ વારમાં,
શાન્તચિત્તથી બેસે.....રે.....છ.
મન માયામાં હવે તેહનું
દીઠું સત્ય-કથમ પેસે...રે.....છ.
- (૪) મેષતણા મંડળથી આગળ,
વિદ્યુત જેમ વજ્રે.....રે.....છ.
ત્યેમ ગુરુછથી આગળ-ચક્રને,
સુમન સરસ કેં ચૂટે...રે.....છ.
- (૫) ભાવિતણા બળને પણ તોડી,
નવીનકાર્યમાં રથાપે.....રે.....છ.
ગુરુને-પણ-એવા મળી શિષ્યો.
સુસહાયતા અતિ આપે...રે.....છ.
- (૬) સમજણ આછી બહાર શોધે,
કપાળ અમયું ફૂટે.....રે.....છ.
ગન્ધ પ્રસરતાં અતિ દ્રોહતાં,
સુગન્ધિ મૃગને ફૂટે.....રે.....છ.
- (૭) આપ આપણું તત્વ તપાસે
આન્તરમાં અજવાળું....રે.....છ.
અંજન મ્હારાં બાળ ચક્રમાં,
ચયુ-આજ સૌ બાળું...રે.....છ.
- (૮) ગુરુ થયોને—થયો હું એલો,
એ રચના બહુ ભારી...રે.....છ.
ગુરુ થવાથી શિષ્ય થવામાં,
જે સુગમતા સારી.....રે.....છ.

મકલકર—નાગર.

બન્દગી.

XXXX

માલેક ! ઓ વાલી સનમ ! હું બન્દગી ત્હારી કરું !
આ ખરકમાં ખુદાઈ ત્હારી જોઇને હું તો કરું !

મહબ્બ સુતાબિકની ખબર રોચન થતાં હું તો રડું !
મજબૂરની માલુમ વિના કયાં આલમે 'કદમે' બરું !

યા અલી ! હજરત ! રહમ કર ! બેવકાઈમાં મરું !
ત્હારી મદદની રાહમાં ધરી ઇન્તિઝારી હું હરું !

સીતમ ખમ્ હું ખૂમ ! આબેદુજ નૂર ખતાવ તું !
અહેશાન માંનું પૂર : આ દિલગૂમ જલદી ખનાવ તું !

બાણું નવું : જુનું જુલું : ઓ ખુશતુમાં દિન લાવ તું !
પુકાર આ જુલજુલ કરે ! પડદો હવે ઉઘાડ તું !

દે ગુલ ઇરમ ગુલઝારતું : દે વસ્લ : ઇન્તિઝાર હું !
આ આક દિલ નાપાકને, કર પાક : મહોબ્બતદાર તું !

આ બો અમીરો પરી કરી દિલગીર રહીર ખનાવ તું !
જળતા જિગરનો આહને દે દાદ : લે શરિયાદ તું !

ઓ પાક પવમખ્બર ! બલા ! પવગામે નૂર ખતાવ તું !
તાકાત ના દેહારમાં : ખુરખો હવે ઉઘાડ તું !

આ દિલ ચમનમાં શુદ્ધ નથી ! ગુલઝાર યા ખિલાવ તું !
આદિન યા ! આદિન યા ! ખુદાઈ ત્હારી ચખાડ તું !

ઓ સુરતશ ! રહેમત બરી રીસાપલાય મતાવ તું !
આલમ તણી ઝહરી હવાને ચૂમનાર ઊગાર તું !

દે બેતબાજમાં બિમારીને સદા ગવરાવ તું !
હૂર ! ખુમારી હાં ચરાબીમાં હવે ન્દવરાવ તું !

દુનિયાં, જખાના, ને જુદા ઝમડા હવે ય પતાવ તું !
કસ્કે અખમ દે ! દે ! સનમ ! મહંમદી ના રુઝાવ તું !

ગુમરાહ આ દિલને સમાવી સનમ । શીરસ્તે ચઢાવત તૂં ।
કર મ્હેર બેગાના પરે ગર્ધિ શુઝરી ચાર । બુલાવ તૂં ।

આ રાનમાં હેરાન થમ રડતો મુસાશિર જાંખ તૂં ।
કરીને રહમ તે પર, સનમ । અમીની નઝર કંઈ નાંખ તૂં ।

મુજ આંખ આંગળ આ ખડી જંમી દિવાલ પડાવ તૂં ।
તાકાત ના આ રૂઢાં । યા પાંખ ઔર ઉધાડ તૂં ।

દે દાનિયત હેવાનને હેવાનિયત હરનાર તૂં ।
કમબખ્ત કર નાદાનની પતરાજી પાજી પરસ્ત તૂં ।

દે રાસ્ત નસિહત ઓ સનમ । શયતાનિયત બુલાવતૂં ।
છે બન્ધ દરવઝા ખડા આડા । હવે ઉધાવ તૂં ।

આલમ બહુ આ બેઠ છેઃ આલમ નવી બતલાવ તૂં ।
બુલાવી જૂનો રાહ કૈં જુદો નવો પકડાવ તૂં ।

તકસીર મ્હારી તપાસીને અકસીર હકીમી ચલાવ તૂં ।
અસલી ધરાની શરાબી દે । તબીબી જૂહી વિસરાવ તૂં ।

અહીં બેહયાઇમાં મરુ । ત્હેને હવે ય જીવાડ તૂં ।
ધરકે અનલહકની અજબ-ધરકી કિતાબ પહાવ તૂં ।

દે । દે । શરાબી । દે । નશી કર આ નિગરગરકાવ તૂં ।
ગુમરાહ આ ગબરાયલાને કાં દજી તલસાવ તૂં ।

છોડાવીને દોઝખ હવે બેહિસ્ત રાહ બતાવ તૂં ।
ખોવાયલું નાદાન દિલ ખુલખુલ હવે ય બચાવ તૂં ।

રે । પરવસી કર દિલ્લી પર પયગામ કંઈ મ્હોંચાડ તૂં ।
મસ્તાન આ મિસ્કીનને મદખુશ હાલ બતાવ તૂં ।

ચન્દનદેવ — મયખાના

મસ્તાન.

તા. ૧—૬—૧૦

॥ હાફેઝ ॥

(ગઝલ ૯)

ગુલાલ લાલ ખીલીયું ખુલ્ખુલ મસ્તીમાં,
અમનમાં છે આશકે શરાબ મસ્તીમાં. ૧

પરિતાપની જડ સખ્ત છે પત્યર-સમાન જે,
ચૂંથ કરે છે કયમ કરી બીલોરી જામ જે. ૨

શરાબ દેઃ દરબારમાં આ બે પરવાઝનાઃ
સુલ્તાન હો'કે કુકીર હો હીસાબ કાંઈ ના. ૩

સરાયના બે હારથી જરૂરત જે કૂચ ગણી;
મહેરાબ હો ઉંચી કે'ની'ચી ઝીન્દગી તણી. ૪

તકલીફ વિના નવ મળે સુકામ એસનો,
હા, હુકમથી અનર્થ પણ રોઝે અલસ્તનો. ૫

હસ્તી નાસ્તીને નશે ખુશી મને રહો;
નાસ્તી; છે આખેરમાં એ ખુબ દીલે લહો. ૬

પવનાથને આસફ દયાળ વાણી પ'ખીની;
ખવાળ રજો નવ કાંઈ ચઢ નિશાની નાશની. ૭

પાંખ ને પીછાં સહીત ન ચૂકીશ રાહમાં;
ચોખાવે તીર પવનને ધડી આખર ખાખમાં. ૮

હાફેઝ કલમ આપની શું વાણી મીઠી કહે;
એ જામ હાથોહાથ હાં મસ્તાન પણ લહે. ૯

(ગઝલ ૧૦)

પસીને તરજતર હસતા અધર માથક આવે છે,
પડ્યાં છે મુલ્ક તકલીફમાં મગર માથક આવે છે. ૧

દુટયાં કપડાં ગઝલ ગાતાં સુરાહી હાથમાં ઝાલી;
છગર અરસોસમાં અરસો બરી પુર અરક આવે છે. ૨

પુરી મધરાતમાં આવી અને બેસી સીરાનાપર;
ધમી આવાજથી મુજને ધીરે માથક મુણાવે છે. ૩

અરે આશક, પરેશાની મહીં તું નિંદમાં ધેરે;
પી લે તું જામ જલદી જો પલે આશતાળ આવે છે. ૪

પીવાડયો માથુકે મદિરા પરોડે પ્રિય આશકને;
શરાબી ના થયો તે ઇસ્કનો કાદર કહાવે છે. ૫

અરે આશસોસ, ઝાલીદપર પકડ ના જાન તફલીશમાં;
શરથી જે મળી બક્ષીસ અનોખી એજ બાવે છે. ૬

બર્ધુ પ્યલું ગમે તેથી પીધું મેં ચસચસીને જઈ;
મદિરા રવર્ગ કે મસ્તી તણો તે નવ જણાવે છે. ૭

પકડવાં બુલ્દને મસ્તાન મદિરા જામનાં હસવાં;
ધમી હાફેઝની તોડી મને આનંદ અપાવે છે. ૮

ડી. ખી. કંથારીઆ.

મૃતપત્નો પાછલ પ્રેમી-કવિ પતિની પ્રેમાંજલિ.

મન્દાકાન્તા.

આકાશે તો પુર નૃપ ઉડ્યો ઉર્વર્ષા કરી પુરે,
પ્રેમેથી તે બહુજ વિનવી તોય આવી ન હેડે;
હું તો ક્યેમે ઉડી નવ શકું આંહી બેઠો છું આશે,
જાણું મારા કવિત દૂત ને પાઠતું પ્યારી પાસે. ૧

પામ્યો માન નૃપ ત્રિપ થકી: માહરા દિવ્ય દૂત,
અર્પે મુખ ઉભય અમને આપી મંદેશ યાન્ત:

વિધુત પેઠે મુજ હૃદયથી દિવ્ય કાવ્યો વહે છે,
પ્રેમથી પ્યારી મુજશું મળતાં, સદા સંદેશ કે'છે. ૨

બોલું આજે હૃદય ઉભરે કાવ્ય ઝો ! વાણી ! રમ્ય,
કે'જે ભારી પરમ પ્રીયને આટલા સખ્દ રમ્ય ! !;
“વર્ષો વીત્યાં બહુ સુખ મહી ખૂબ આનન્દ સ્હેરે,
સંતોષ્યો તે બહુજ મુજને યાદ આવે અરે રે ! ! ૩

આવી લીલા ફરી ફરી મળે સ્વપ્ન એવાં વહે છે,
શાશ્વી એવી મુજ હૃદયને શાન્તિ આપી રીઝે છે;
અર્પુ આજે મુજ હૃદયના પ્રેમનું જે તગાવ,
તે મહેથી કર હવે બરી અંજલી પ્રેમ બાવ.” ૪

રે ! હો કામ ! મુજ હૃદયમાંથી તમે ઉદ્ભવ્યાં છો,
દેજો તે આ મુજ પ્રીયતમાને કહો શાન્ત યાગ્ને;
અર્પુ આવી બહુ બહુજ હું અંજલીઓ પ્રીવાને,
આવે ન્યારે બહુ બહુ મને યાદ તેની પ્રભારે. ૫

મોરખી

પા. ૧૧-૧૨-૧૨.

ભાષાશંકર કૃષ્ણેશ શુક્લ.

પ્રકાશિત પરીને.

મળલ.

પ્રકાશિત તું પરી મારી, ઉડુ હું પાંખથી તારી—ટેક.

મહોત્સવ ભિષ્ટ બકિત તું, બન્યો મુરશદ તારો હું;
પરી છળ કોદિ ના કર તું, ચહું હું સાંઘ આગરી. પ્રકા.

રેહાઈથી અદર ઝેરી, બન્યુ અમીયાન ઝો સ્હેરી;
હવે કરકાં પરી દેરી, વિના વસ્ત્રે જખમ કારી. પ્રકા.

ચીરીન ફરહાદના ખેલો, સહુએ તે જતા મેલો;
દિસે છે વસ્ત્રની વેલો, બન્યો આ શુક અધિકારી પ્રકા.

વૃદ્ધિનો માર્ગ આવા પ્રકારનો છે; માનવપ્રકૃતિને કચરી નાખવાની નથી પરંતુ પલટાવી નોખવાની છે, તેને દિવ્યઅંશવડે ઝગઝગીત બનાવવાની છે. ખરેખરી રીતે દિવ્યઅંશ પર્યંત જલતિ પામતો માનવઅંશજ દિવ્ય સ્વરૂપ છે, એટલું વિસારે પાડીને દિવ્યઅંશને પામવા માટે માનવઅંશને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરનારા કેટલાક બૂલજ કરે છે; આપણે દેવો સમાન બની જઈએ છીએ માટે કંઈ આપણે માનવો મટી જતાં નથી, એ વાતનું પણ વિસ્મરણ ગઈ જાય છે આ માર્ગનું બીજું સાધન આવા પ્રકારનું છે.

પછીથી છ સાધનોની વારી આવે છે, કોઈ કોઈવાર આમને એકઠા એક સ્વરૂપમાં માનસિક સંપત્તિના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, કોઈ કોઈવાર અત્યંત સાદી રીતે આમને સદાચાનું એકદું નામ આપવામાં આવે છે. આ દરેક સાધનનો આપણે જેમ જેમ નામ દેતા જઈએ તેમ તેમ આપોઆપ ખુલાસો થતો જાય છે. માર્ગના દ્વાર સમીપ આવી પહોંચનાર અભ્યાસિ માટે આ સાધનો અત્યંત આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. શમ-મનો-નિરોધ અત્યંત આવશ્યક પરંતુ કેટલો અધો જવહરેજ જોવામાં આવે છે! એકાદ ક્લાક સુધી તમારા મન ઉપર તપાસ રાખીને, તે કેટલું તમારા નિરોધમાં છે અથવા નથી તેનો નિર્ણય કરો. જ્યાં મન બહુવાન હોય છે ત્યાં વારંવાર, માનવિ મન ઉપર આધિપત્ય ભોગ પવાને બદલે મનજ માનવિ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતું જોવામાં આવે છે, એમાં બહુ વિચારવાનું નથી. મન શેક બની જાય છે, માનવિ સેવક બનીને રહે છે પાશવવિકારો અથવા કૃત્યમાનસિકવિકારોની પણ આધિનતામાં રહેવા કરતાં આવા પ્રકારની સેવક વૃત્તિ જે કે હજાર દરજ્જે સારી છે, છતાંએ આવી દયા તમારા આધિનમાં એક સેવક સમાન બનવા યોગ્ય મનતા નિરોધ સમાન નથી. તમારે આ બાબતની કસોટી કરી જોવી છે? તમારાથી અમુક વિચાર પરંપરા દ્વાર નહિ થઈ શકવાથી તમે કોઈ કોઈવાર રાત્રે જાગતા ઝડો છો? ત્યારે તમારો મનોનિરોધ ક્યાં ગયો? મનજ તમને ગૂંચવાડમાં ઉતારે છે, તમને મરણ જોવા શોકમાં ગરકાવ કરી નાંખે છે. એ તો તમારા આધિન સેવક સમાન બનવું જોઈએ. તમને કોઈ પ્રકારે ઉપયોગી ના હોય એવો એક વિચાર. તમારાથી દૂર કરી શકાય એવા પ્રકારનોજ એક વિચાર હોવો જોઈએ. જે તમે ચિંતામાં, ધંધા અથવા કુટુંબ સંબંધી દીલગીરીમાં સપડાંએ છો તો જાગતા પડી રહો છો. પરંતુ આમ શા માટે? આથી કંઈ સંકટ ઓછું થતું નથી; આથી કંઈ આત્મ વિદ્ય દ્વારે થતું નથી; તેથી તો માત્ર તમારા સામર્થ્યનો વિનાશ થાય છે. મનોનિરોધવાળો એક અભ્યાસિ જેના ઉપર ચિંતવન કરવાથી પોતાને તેમજ અન્યને કોઈ પ્રકારનો લાભ નથી એવા એક વિચારને પોતાના મનમાંથી દૂર કરે છે, આવા વિચારને આજપ્રદેશમાં હાકી કાઢીને તે મનનાં દ્વાર બંધ કરીને પાછો ફરીને શાંતિથી નિદ્રાવશ થાય છે; આં બાબતનો નવોન સામર્થ્ય અને એકજ બનેલા બલસંદિત વિચાર ચલાવવાને વિશેષ સામર્થ્ય અને ઉત્સાહવાળો બનીને તે જાગી ઉઠે છે. તમને મળી શકે તેવી આ એક ઉત્તમ પ્રકારની કસોટી છે. આનાથી તમારા મનની કસોટી કાઢી બુદ્ધિ અને પછીથી જે તમને તે તમારા ઉપર સમાન જણાય તો તેને તમારે આધિન બનાવવાના પ્રયત્ન આદરે. દરરોજ દુનિયામાં બહાર નિકળતા પૂર્વે તમારા મનને અમુક નિશ્ચિત વિષયમાં દબ બનાવવામાં થોડોક સમય માળો. ઉત્તમ વિષય સદાચાર

નો છે, કારણકે મનસ ઉપાદેક સ્વભાવવાળું છે; તમે જે વિષે વિચાર ચલાવો તેવા બની જાય છે. તેથી જો તમે મનોનિરોધ સાધવામાં તમારા ચારિત્રમાં મેળવી લેવા જેવા અમુક વિચારના વિષયોને પસંદ કરો તો એક સાધારણ કથની પ્રમાણે તમે એકધાએ જો કટકા કરવાજેતું કાર્ય કરો છો, —તમે તમારા ચારિત્રમાં સદાચારની કેલવણી સાધતા જાઓ છો. તેમજ તમે મનોનિરોધ સાધવાનું પણ શિખતા જાઓ છો; મનસ એક ઉપાદેક શક્તિ સમાન છે, તેને તમારે તમારી જાતને ઘડવામાં ઉપયોગમાં લેવાનું છે. મનોનિરોધની — શમની આવશ્યકતા છે; પછીથી આચારનિરોધ — દમ સાધવાની જરૂર છે; આમાં કર્મ નિરોધ અને વાચાનિરોધનો સમાવેશ થાય છે. નિરોધ વિનાની વાચા વડે, વિચાર વિનાની વાણી વડે, સંભાળ વિના બેલબેલ કરવાથી, કટલી બધી ધાંધલ મચી રહે છે! તમે કંઈક સાંભળો છો. તેના અશબ્દો પાછાની તમને કંઈ ખબર નથી, છતાં જો તમે તે બાબતને ધૃ- રીથી કહી બતાવીને તેનું બલ બમણું બતાવો છો — મોટે ભાગે આવું જો કંઈક હોય છે તે પ્રેમાળ નહિ પરંતુ દુઃખી બન્યું, સદાયક નહિ પરંતુ ઘાતક પ્રકારનું હોય છે. વાણીનો નિરોધ! આ માર્ગમાં પળવાને, પ્રયત્ન કરનાર દરેક માનવિમાટે કેટલો બધો અગત્યનો છે, કારણકે સેવાપરાયણ બનેલી તથા એક શત્રુને પણ દુઃખી લાગણી ના ઉપજાવે એવી વાણીદાર એક પણ પડે અથવા દ્વાદિન શબ્દનો, એક પણ ઉતાવળીયા ધીરજ વિનાના વા- ક્યનો ઉચ્ચાર ચલે જોઈએ નહિ. દુઃખી લાગણી ઉપજાવનારનું પ્રેમના સામ્રાજ્યમાં કંઈએ પણ સ્થાન નથી. મન અને શરીરના નિરોધ પછી આ માર્ગે પળવાને ખાસ જરૂરનાં અન્ય સાધનોની આવશ્યકતા : ઉભી થાય છે. હવે પછી નિતિક્ષા નામનું સાધન આવે છે; સહન કરવાને શક્તિવાન, નિરાશામાં પણ સતત મંડ્યા રહેવાને સમર્થ, સંકટોના સામે બાથ ભીડનાર, આવાં સંકટ જોઈ લમણે હાથ દબા રહના નહિ પરંતુ તેમના ઉપર વિનય મેળવનાર. પાછાં હડવા માટે નહિ પરંતુ પાછાં હઠાવવા માટે જ વિધેનોનો સ્વીકાર કરનાર સમર્થ સદાચારમાં નિતિક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. આવા માર્ગે પળનાર અભ્યાસિ પાસે નિતિક્ષાના વીરતાભર્યા સાધનના માર્ગથી કરવામાં આવે છે. આ પછી ઉપરતિ નામનું સાધન આવે છે. “હા, હું ખરો છું, પરંતુ તમારી ખરજી હોય તો તમે તમારા અગ્રાની માર્ગે ચાલ્યા જાઓ. હું જાની છું, તમે અગ્રાની છો, એમ છતાં જો હું તમારા વચમાં માથું મારવા માગતો નથી.” — આ પ્રકારે બોલતા વિનયી ઉપરામની જરૂર નથી. આનું નામ તો ઉપેક્ષા, તિરસ્કાર કહેવાય, આ કંઈ ખરેખરો ઉપરામ કહેવાય નહિ. બીજાનો તેના પોતાનો માટે જાતે જ વિચાર ચલાવવાના હકનો સ્વીકાર કરવા એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા- નામાં વચ્ચે માથું મારવાની બાબત તમારા કર્તવ્ય પ્રદેશમાં પણ આવી શકે એવું કોઈ કાસે સ્વપ્ને પણ ધારવું નહિ. એમાં ઉપરતિનો સમાવેશ થાય છે. દરેક માનવમાં વસતો આંતર પુરુષ એ માનવિને પરમેશ્વર હેતુઓમાં દોરી જવાનો પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યો છે, તેથી તમારે તેને માર્ગ દર્શાવવાની, વચમાં માથું મારવાની, મૂચનાઓ આપવાની કંઈ પણ જરૂર નથી, આ બાબતનો પકડો વિશ્વાસ રાખીને વર્તવું તેનું નામ ઉપરતિ છે. અકિતનાં પોતાનાં બુદ્ધિ અને અંતરાત્માની શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કરવામાં ઉપરામનો સમાવેશ થાય છે; જો સદાયની જરૂર જણાય તો સદાય આપવી, પરંતુ જો તેનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો તેથી તમારે

કોઈવાર પણ માહું લગાડવાનું નથી; તમારે તેના ઉપરિ બની બેસવાનો, તેના ઉપર આધિ-
પત્ય બોગવવાનો પ્રયત્ન કરવાની કોઈ કાલે જરા પણ જરૂર નથી ભાવિ—શિષ્ય પાસે
આવા પ્રકારની ઉપરતિની માગણી કરવામાં આવે છે; વર્તમાનમાં જ્યાં આગળ વારંવાર
વિરોધ જોવામાં આવે છે ત્યાં આગળ શાંતિનું રાજ્ય જોવામાં આવશે, એટલેજ આનો
અર્થ થાય છે. આવા પ્રકારનાં મનો-નિરોધ (વિચાર વિરોધ), દેહ-નિરોધ (આચાર
નિરોધ), તિતિક્ષા, ઉપરતિ નામનાં સાધનો પછી શ્રદ્ધા નામનું સાધન આવે છે; (આ
શબ્દને તેના સંબંધિતતા યથાર્થ અર્થમાંજ લેવાનો છે;) તમારી પોતાની દિવ્યતાના
અને તેટલા માટે સિદ્ધ કરવાની તમારી શક્તિવિષેના ઉંડા દૃઢ વિશ્વાસમાં, તમારામાં
વસતો આંતર પુરુષ જે હૃદયે તે સર્વ કરી શકે એવો છે એવા પ્રકારની સંપૂર્ણ આ-
ત્રીમાં શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થાય છે. હજી સુધી સંપૂર્ણ પ્રકારે અનુભવાયલા નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ
બનતા, આગણીમાં જણાઈ આવતા દિવ્યઆંતર ચૈતન્યમાંથી ઉભરી આવતી પ્રબળ શ્રદ્ધાની
આવશ્યકતા છે. ચારેપાસ ઝંઝૂમી રહેલાં સંકટોને ફેડવાનું માનસિક સામર્થ્ય અર્પતી, અશ-
ક્ય જેવું લાગતું કંઈ પણ સામે આવતાં હમેશાં ખંતથી મંડ્યા રહેવાનું બલ આપતી
શ્રદ્ધાની ભાવનાની જરૂર છે. છેલ્લું સાધન સમાધાન નામનું છે; શોક અથવા આનંદથી
ડગ્યા વિનાની સમતાની, સામ્યની મનોદશાને સમાધાનના નામથી વ્યવહારમાં આવે છે.
આપણે જેને સદ્દાચારના નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેમાં આવાં છ પ્રકારનાં સાધનોનો
સમાવેશ થાય છે

ચોથું સાધન અભેદભાવ પામવાની ઇચ્છા સુમુક્ષા છે. માનવમાંથી દિવ્યભૂમિ-
કામાં પહોંચવાના પ્રેમમાં સુમુક્ષાનો સમાવેશ થાય છે; માનવના યથાર્થ ઉદ્દેશસ્થાનનો
નિર્ણય કરીને તેને પામવાની ઇચ્છાના ઉદયનું નામ સુમુક્ષા છે.

માનવિમાં આવાં સાધનોનો ઉદય થતાં, સંપૂર્ણતાથી નહિ પરંતુ તેના આચારમાં
એ જણાઈ આવે. તેના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ અને, એટલાં પણ સિદ્ધ થયાં હોય તો પછીથી
આવો અભ્યાસ દીક્ષા માટે તૈયાર બને છે; તેના યુરુદ્ધેવ તેને દ્વાર સમીપ દોરી જાય
છે, જ્યાં આગળ યથાર્થ રીતે ડોકનારની વિનંતિ સમક્ષ દ્વાર ખુલ્લાં ચર્ચ ગયેલાં જો-
વામાં આવશે.

હવે દીક્ષા એટલે શું? એક નવીન સૃષ્ટિને પહોંચી વળવાને ચિતિ-શક્તિના વિસ્તાર
સમાન દીક્ષા છે; પછીથી તમારાથી આવી સૃષ્ટિનો અભ્યાસ થઈ શકે છે; આવી સૃષ્ટિનો
શોધ ગયાનીને જાણવાની બાબતનો તમારા સામર્થ્યમાં સમાવેશ થાય છે. દીક્ષાનો આવા
પ્રકારનો અર્થ થાય તો અભ્યાસ એટલો બધો પરિશુદ્ધ બની જાય છે કે તેની ચિત
શક્તિ અતિપ્રાકૃતિક તેમજ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિને પહોંચી વળવા એટલો વિસ્તાર પામે છે, તેનું
સમય જીવન વિસ્તરેલું, વિશાળ, મહાન બની જાય છે; કારણ કે ચિતિ-શક્તિનો વિસ્તાર
સધનાં અભ્યાસનાં દૃષ્ટિબિંદુનો પણ વિસ્તાર થાય છે, પ્રથમ જે સૃષ્ટિની તેને માત્ર

લાગણી થતી હતી, પ્રથમ જેમાં તે અધારમાં અચકાતો હતો ત્યાં તે સમજતો થાય છે, જોઈ શકે છે. આ માર્ગમાં શુરુપદની દીક્ષા મેળવતા પૂર્વે અભ્યાસિએ ચાર દીક્ષાઓ મેળવવા જેવી છે.

અભ્યાસિને પ્રથમ દીક્ષામાંથી પસાર થવાને તૈયાર બનાવતાં સાધનો વિષે આપણે વિચાર ચલાવ્યો; આ દીક્ષા મેળવીને તેમાંથી આગળ વધ્યા પછી તેને તેની માનુષતાને પરિપૂર્ણ બનાવનાર લાંબા, કંટાળા ભરેલા અભ્યાસનો આરંભ કરવાનો છે. હવે તેને વધારેવાર એક સાધનનો ઘોડો ધણો, અપરિપૂર્ણ અભ્યાસ કરવાનો નથી, પરંતુ દરેક નકંડી કસાયલા, દરેક નવીન કાર્યને તેણે પરિપૂર્ણપણે જ પાર પાડવું જોઈએ. પ્રથમ મહાદીક્ષા પછી અને બીજી દીક્ષામાં પ્રવેશતા પૂર્વે અભ્યાસિને માનવપ્રકૃતિના ત્રણ મહા દોષો પરિપૂર્ણતાથી દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે. અભ્યાસિએ શંકાંશને દૂર કરવો જોઈએ—અ. જ્ઞાતાના સમીપમાં સંશયને દૂર કરવાની જરૂર નથી; સમજી ના શકાય ત્યાં સુધી જુદાનું આવા પ્રકારનું વલન જરૂરનું છે; કોલોક બાબનો જાણવાની એટલી બધી અગત્ય છે, કે અભ્યાસિને પોતાના જ્ઞાનવડે તેમનું જ્ઞાન ના ઘાય ત્યાં સુધી, બાજિમાં તેમના વિષે કોઈ પ્રકારનો સંશય ના થાય એવી ખાત્રી થતા સુધી તે આ માર્ગે આગળ વધવાને તૈયાર બની શકતો નથી. એટલીજન અને હાઇડ્રોજન નામના વાયુઓને એકઠા કરીને અમુક ઉષ્ણાંશ પર્યંત લઇ જવામાં આવે તો પાણી ઉપજી આવે છે, એ બાબતનો કોઈ પણ રસાયણ શાસ્ત્રીને સંશય ઉપજી આવતો નથી. આટલું તો તેના જાણવામાં જ હોય છે. તેણે આ બાબતનો વારંવાર પ્રયોગ કરી જોયો હોય છે. તે જાણે છે, કે આટલી બાબત સત્ય છે, એ વિષે કોઈ પ્રકારનો સંશય થઇ આવતો નથી. સંશયના અભાવ વડે અમે આનું કંઈક સૂચવવા માગીએ છીએ, આ સંબંધે ત્રણ ખાસ બાબતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે. અભ્યાસિએ પ્રવર્તનના સિદ્ધાંતને સત્ય માનવો જોઈએ; માત્ર અમુક સત્તાના આધારે તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ નહિ, બીજાઓ એ વાત માને છે માટે તેણે તે માનવી જોઈએ, એમ નથી પરંતુ આ બાબત તેણે તેની સ્મૃતિશક્તિ વડે જ જાણવી જોઈએ; આનાથી આ બાબત જેમ તમારી બાલ્યાવસ્થા તમારી પોતાનીજ છે અને બીજા કોઈની નથી તેમ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાંત રૂપ બની જાય છે. અભ્યાસિને આવી પ્રથમ બાબત વિષે પરિપૂર્ણ માનવાળા બનવાનું છે. તેને પોતાના જૂઠાપાઠના બેઠામાં બનવાનું છે. પછીથી અભ્યાસિએ સર્વ પ્રકારના બહેમને ત્યાગ કરવાનો છે. જોમ એટલે શું? ઉપયોગી વસ્તુને બદલે અનુપયોગી વસ્તુનો, સત્યને બદલે બાલ્યાધારનો, આંતરધર્મતાને બદલે બાલક્રિયાનો સ્વીકાર કરવો તેનું નામ જોમ. બીલકુલ દૂર કરવા જેવી આ બીજી બાબત છે. તે ક્રિયાઓ અને આચારોની કીમત મમજે છે, તે તેમના માનવવિકાસમાં આવેલા સ્થાનને પીછાને છે; પરંતુ આટલું પણ તેના સમજવામાં આવે છે, કે આ સર્વ અદસ્ય ધર્માર્થ બાજતોને પામવાના પૂર્ણ સમાન છે; જ્યારે તે આવા પ્રદેશોમાં પૂર્ણ વિના વિહાર કરી શકે છે. જ્યારે તેને માટે તેમની વધારેવાર જરૂર નહોતી નથી. જોમને આમની જરૂર છે તેમને માટે તે આમના પ્રત્યે સંપૂર્ણ પૂજ્યપુદ્ધિ દર્શાવે છે, પરંતુ તેને માટે તો આમનો ઉપયોગ હવે રહ્યો નથી, તે આમની સહાયવિના પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલું તે સારી રીતે સમજીને થાય છે. ત્રીજી દૂર કરવાની બાબત બેદલાપનાના ગંધની છે; તમે

આવે છે. કાષ્ટરત્નું જીવન માત્ર એક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત રૂપ નથી—જે કે ને તેનું પશુ છે; પરંતુ તે, આવા પ્રકારની દીક્ષાઓની ભૂમિકાઓદ્વારા વિકાસ પામતા માનવચૈતન્યના વૃત્તાંતરૂપ પશુ છે (કૃષ્ણલીલાનો પશુ આવી ભૂમિકાઓના દર્શિનિ'કૃતી ઉત્તમ ખુલાસો થઈ રહે છે.) બાલક ઉપર પૂર્વદિશામાં તારકનો ઉદય થતાં કાષ્ટરત્નના જન્મવડે પ્રથમ દીક્ષાનું દર્શન મળી રહે છે; તેના ઉપર ચૈતન્યનું અવતરણ થઈને તેનામાં હમેશ માટે આવેશ પામે છે, એવા ભેદીક્રમના સંસ્કારવડે બીજી દીક્ષાનું સૂચન થાય છે; પર્વતના પરિવર્તનદ્વારા આંતર પુરૂષ સંબંધે પકાથી નીકળે છે, તે વડે ત્રીજી દીક્ષાનું સૂચન મળી રહે છે. પેશન-રાગના, અધમ પ્રકૃતિના મરણવડે ચોથી દીક્ષાનું સૂચન થાય છે.

પાંચમી ભૂમિકા ગુરુપદની દીક્ષાની છે; કાષ્ટરત્નના પુનરુજ્જીવન અને આરોહણ વડે એનું સૂચન થાય છે. આ પછી અભ્યાસિના ઉપર મરણની ધાત કરવાની શક્તિવાળી શક્તી નથી, તેમજ પ્રાણ તત્વની તેને બંધન કરવાની સત્તા પણ કાર્ય કરી શક્તી નથી. તે છૂટા બને છે, જીવન અને મરણથી સ્વતંત્ર થાય છે; કારણકે તે નિત્યસ્વરૂપ બની અએક્ષો હોવાથી દુનિયાનું જીવન અને દુનિયાનું મરણ તેને સ્પર્શવાને સમાન રીતે અશક્ત બને છે. આ પ્રમાણે વિશ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી, આરોહણ પછી તે માનવિઓનો વિજયીગુરુ, સહાયક, રક્ષક બની જાય છે. સર્વ પ્રકારનાં સંકટ સહન કરવાથી, સર્વ પ્રકારનો વિજય પ્રાપ્ત થવાથી, સર્વ પ્રકારના કાર્યની પરિસ્થિતિ થઈ જવાથી તે “ પરમેશ્વર પ્રકારે સહાય થવાને ” સમર્થ બને છે; તે આવા સહાયતા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે નિર્બળનું સ્થાન લઈને નહિ પરંતુ નિર્બળમાં પોતાના સામર્થ્યને પ્રેરીને તેને બલવાન બનાવે છે, પાપીની નીચતાને બદલે પોતાની પવિત્રતાને સ્થાપીને નહિ પરંતુ પોતાની પવિત્રતા વડે પાપીમાં તે પવિત્ર બનતા સુધી વ્યાપીને, તે સહાય રૂપ સેવા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ બાબત વ્યક્તિની સ્થાપના કરવા રૂપ નથી પરંતુ પ્રકૃતિની સમાનતા મનાવવા રૂપ છે.

હજુએ જન્મ મરણમાં સપડાયલા પોતાના બંધુઓને સહાય થવા માટેનું કાષ્ટરત્નની (ખુદ્દિની) ભૂમિકા પામેલા અભ્યાસિનું જીવન આવા પ્રકારનું હોય છે, તે ગુરુ સમાન બની જાય છે, વિજયીગુરુપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. તમે પણ આવી ભૂમિકાપર્વત જઈ શકો; તેઓ ને માર્ગ પળ્યા તે માર્ગ તમારાથી પણ પળી શકાય એમ છે; તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું પ્રાપ્તવ્યસ્થાન તમારાથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય એવું છે. અહા, શું તમને આ શબ્દો બહુ બારે પડતા લાગે છે ? તમારામાંના કેટલાકને તો તે લગભગ નિંદા બરેલા લાગે છે ? છતાંએ તમારા શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે કે કાષ્ટર “ અનેક બંધુઓમાં અમજન્મા ” છે. કિશ્નોનાં તે જન્મવાના છે, ત્યાં તેમની પરિપૂર્ણતાના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ પામવાના છે, એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે. વર્તમાનકાલનાં કિશ્નિપન દેવસો, દરેક માનવિ બિવિખત કાષ્ટર સમાન છે, એવા એક સિદ્ધાંતને બીલકુલ નિસરી ગયાં છે. (હિંદુ ધર્મમાં પણ દરેક અભ્યાસિ એક બિવિખત શંકર, કૃષ્ણ, રામ, બુદ્ધ, રામાનુજ આદિ જેવો છે એ બાબત વિસારે પડતાં અત્યારના મતપંથ સંગ્રહાય સમાજમાં વર્તમાન કાળની અસ્તવ્યસ્તતા જેવામાં આવે છે—ત્રી.) એ સંઘાએ ઐતિહાસિક કાષ્ટર માટે એટલાં બધાં પ્રેમ અને પૂજ્યતા દર્શાવ્યાં છે, કે તેને એક અ.

પૂર્વ પ્રકારનો જતાવી દીધો છે; તેમણે આપણે માટે તેમનાં પાઠમાં અનુસરવા યોગ્ય દર્શાવે પૂર્વ પાઠ્યું છે, એ જાણતને ને વિસારે પાડી દે છે.

ગોતાના દિવ્યસ્વરૂપને પીછાતણું અને પછીથી તેનો અનુભવ મેળવવો, પોતાના દિવ્યાંશનું જ્ઞાન મેળવવું અને પછીથી તેને આવિર્ભાવ પમાડવો, એ માનવ પરમ ચૈતન્યનો અરેખરો વારસાનો હક છે, માનવિનો આવો પરમોત્તમ પ્રકારનો અધિકાર છે. જે માટે માનવજાત પ્રવૃત્તિપ્રણયણુ જની રહી છે તેનો બદલો આના કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે ઝોછો મળવાનો નથી. નિત્ય પરમચૈતન્યમાંથી જન્મેલો હોવાથી, આના કરતાં કોઈ પણ પ્રકારનું ઝોછીં જાણતવડે માનવિની તૃષ્ણાઓ સંતોષ પામી શકતી નથી આ આમ છે, એટલું જાણીને પછીથી માર્ગમાં પગલું; શુરુઓ આ પ્રમાણે વર્ત્યા છે, અને તમે અને હું પણ તેજ પ્રમાણે વર્તી શકાએ, એટલું સમજવું; એજ માનવજાતરૂપી પવેતના શિખરે ચઢવા સમાન છે, જ્યાં આગળ અબ્યાસિ પરમાત્મ સ્વરૂપમા પહોંચી જાય છે. નમરો પ્રવૃત્તિની શક્તિયોનું માપ કાઢીને, તમે જે ઉદ્દેશ્યો આ દુનિયમાં આપ્યા છે, તે આ પ્રમાણે પાર પાડવામા આ જાણતનો સમાવેશ થાય છે; કાંચકે પરમ ચૈતન્યનું આ-વિષ્કરણ થવા માટેજ સંકલ્પ અસ્તિત્વ છે; એ દિવ્યચૈતન્ય કરનાં કૃત હોય એવું કંઈ પણ અબ્યાસિ માનવિના ઉદ્દેશસ્થાન સમાન નથી.

વિદુષી બામ્ વસંત.

॥ પૂર્વમોમાંસાદર્શન ॥

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

હવે વિધિવાક્યની રચના પ્રમાણુતા કહીએ છીએ તથા વેદની અપોરૂપેતા પણ કહીએ છીએ:—

સૂત્રમ્—વેદાંશ્રેકે સન્નિકર્ષે પુરુષારૂપાઃ ૧-૧-૨૭ ॥

અધિ૦-૮-પૃ૦ ॥

(ટોકા) યનઃ કાઠકાદિ પુરુષારૂપા વેદાસ્તત્પ્રકે ત્રિયાયિકાઃ સન્નિકર્ષે આધુનિકે માદોન્ વેદાનાહુઃ ॥ ષત્રસન્નિકર્ષમિત્યવ્યવય્ ॥

કેટલાક નૈયાયિક શ્રોત કાઠકાદિનામથી પ્રસિદ્ધ વેદોની અનિત્યતા અને પુરુષકર્તૃત્વની પ્રતીતિ હોવાથી તેને વેદને પુરુષપ્રણિત માને છે—૧—૧—૨૭.

સૂત્રમ્—અનિત્યદર્શનાच्च ॥ ૧-૧-૨૮ ॥ પૂર્વપક્ષઃ ॥

(ટીકા) મવાહણિઃ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ઇત્યાદિનિત્યપુરુષાણાંત્ર ગાથાઃ પ્રત્યક્ષાઃ તસ્માદ્વેદાઃપૌરુષેયાઃ ॥

પ્રવાહણિ, જગ્યાદિ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિક અનિત્યપુરુષોના ઇતિહાસરૂપથી પ્રસિદ્ધ વેદને અનિત્ય-પુરુષોના સંબંધ હોવાથી પુરુષ પ્રણિત તથા અનિત્ય છે, વાસ્તે ધર્મમાં વેદ પ્રમાણ નથી; પરંતુ કાઠકાદિના વાક્યતુલ્ય સંદેશવેદવાક્ય અપ્રમાણ છે; અર્થાત્ પશુદિંમાદિ દોષનાં ભોધક વેદવાક્ય પશુ હિંસાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ દહે છે, વાસ્તે વેદ ધર્મના પ્રમાણ નથી. ૧-૧-૨૮.

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરીને ધર્મના વેદનું પ્રામાણ્ય કહીએ છીએ.

સૂત્રમ્—ઉક્તનુશબ્દપૂર્વત્વમ્ ॥ ૧-૧-૨૯ ॥ સિં ॥

(ટીકા) શ્રુતિયુક્તિભ્યાંશબ્દપૂર્વત્વં શબ્દનિત્યત્વમિત્યુક્તંદિ પૂર્વવ્રતનો જ્ઞેદોનિત્યઃ ॥

શબ્દ નિત્ય છે—એ પૂર્વ કલ્પું હતું—વાસ્તે શબ્દાત્મક વેદ પણ નિત્ય છે.—૧-૧-૨૯

સૂત્રમ્—આર્યાપ્રવચનાત્ ॥ ૧-૧-૩૦ ॥ સિં ॥

(ટીકા) કાઠકાદિમંજ્ઞાયાનાનિત્યત્વં વેદસ્ય । કુતઃ । પ્રવચનાત્ । અધ્યયનાદિ પરંપરા પ્રવર્તકત્વાત્તેષામ્ ॥

કાઠકાદિનામ જ્ઞેમ કહ્યાખ્યા, તેતિરશ્વશાખા, વાજ્ઞમનેયીશાખા ઇત્યાદિ છે, તે સમસ્ત વેદનું અધ્યયન કરવામાં આસમર્થ્ય કાઠકાદિ પુરુષોના જ્ઞેમો વેદનો આવશ્યક ભાગ હોનો તેને બળીને કેટલાક વેદ ભાગનું અધ્યયન કર્યા વિના પોતે બલેલા વેદને શિષ્યોપ્રતિ અધ્યયનની પરંપરા સલાવવાથી તે તે ઋષિ પરંપરાથી પ્રાપ્તવેદની તે તે નામથી પ્રસિદ્ધિ છે; વાસ્તે અરપરપરોથી પ્રાપ્ત કરેલ વેદભાગના પ્રવર્તકો પ્રવર્તક વેદભાગના કર્તા નથી. જ્ઞેમ એક અનુષ્ઠના યાર પુત્ર હતા, તે પુત્રોએ પિતાના ધનના ચાર ભાગ કરીને વ્યાપાર કરવાથી, વ્યાપાર કરવાવાળા પુત્ર તે ધનના સંપાદક નથી તેવી રીતે મર્વ વેદાધ્યાપિ તૈક્ષણ-

યનાદિ ઋષિયોએ પોતાના પુત્રાદિકોને વિભાગ કરીને ભણાવેલા વેદમંત્ર પ્રવર્તક ઋષિયોપણ ને વેદના કર્તા નથી. વાસ્તે હજુ સુધી યાગાદિ કર્મ એક શાખાવાળાથી થતું નથી, તેથી કરીને કાઠકાદિશાખા વેદનો એક દેશ છે.—૧-૧-૩૦

સૂત્રન—પરન્તુ શ્રુતિસામાન્ય માત્રમ્ ॥ ૧-૧-૩૧ ॥

(ટીકા) પ્રવાહણ્યાદિનામન પુરુષાણાં કિન્તુ પવનાદીનામત્ વક્તા-
દ્વાયુરિત્યાદેર્વ્યુત્પત્તેઃ ॥

પ્રવાહણિ નામ વાયુનું છે; યાગવશ્ય, યાગનાં સ્વરૂપને કહેવાવાળી ઋચાઓનાં નામ છે, વાસ્તે તે પુરૂષના નામથી પ્રસિદ્ધ ધર્તિદાસ નથી. અર્થાત્ જેમ “ ચશ્ચુરુચુઃ । શ્રોત્ર-
મૂચુઃ ॥ ” દેવો (અંતઃકરણની સાત્ત્વિકી વૃત્તિયો) ચશ્ચુશ્રોત્ર મન વિગેરે પ્રતિ દેવોએ કૃત્યું ધ્યાદિ વાક્યમાં અંતઃકરણવૃત્તિયોનીદેવરૂપે કલ્પના અને ચશ્ચુરાદિકની સાથે સંલ્લાપા-
દિકલ્પના સૂક્ષ્મ વેદાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને વાસ્તે છે, યથાર્થ ધર્તિદાસ નથી, તેવી રીતે જ્ઞાનવશ્યવાદિકના ધર્તિદાસ પણ કલ્પિત છે. જેવી રીતે ભાગવતાદિ ગ્રંથમાં શ્રુતયત્કુચુઃ ।
ધ્યાદિ શ્રુતિયોનો વાદ કલ્પિત છે. વાસ્તે ઋષિયોની ગાથાયુક્ત વેદ પુરૂષકૃત નથી.—૧-૧-૩૧

સૂત્રમ્—કૃતેવાનિયોગઃ સ્યાત્ કર્મણઃ ॥ ૧-૧-૩૨ ॥ સિં ॥

(ટીકા) “ વનસ્પતયઃ મત્રમાસતઃ ” इत्यादिवाक्यानां કર્મણઃ સંબંધાત્
કર્મણિ વિનિયોગઃ । જડાવનસ્પતયઃ કુર્વન્તિયાગંચેત્કિંનં કુર્યુર્વાહ્યનાથેતના
કૃતિસ્તુતિઃ પ્રરોચનાર્થસ્યાત્ ॥

જડરૂપ વનસ્પતિઓએ યાગ કર્યો તો એતન પુરૂષ યાગ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે.
અર્થાત્ વૃક્ષ જડ છે તો પણ મહત્વને લીધે સમીપસ્થ વૃક્ષોનો નાશ કરે છે અને વેલનું
પોતાના ઉપર આકર્ષણ કરે છે, તેવી રીતે પુરૂષ પણ પોતાની મહત્તા જણાવવાને વાસ્તે
સમીપસ્થ અન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓનું પોતાના તરફ આકર્ષણ
કરે છે. ભાવ એ છે કે પશુપક્ષિ પોતાનાં ઉદર પોષણ વાસ્તે અન્ય પ્રાણીઓનો નાશ કરે
છે અને ભોગને વાસ્તે કેટલાંક પશુઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે મનુષ્ય પશુપક્ષિવૃક્ષાદિ
પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે અને કેટલાંક પ્રાણીઓનું ભોગને વાસ્તે રક્ષણ કરે છે. વાસ્તે દિંસા
દોષ પ્રાણી માત્રને છે; વાસ્તે પશુ દિસા સુખનો હેતુ છે, અથવા જેવી રીતે કામી પુરૂષને
મલમૂત્રનું સ્થાન સ્ત્રીયોનિ સુખનો હેતુ છે, તેવી રીતે સ્વર્ગકામી પુરૂષોને પશુદિંસા સુખનું
સાધન છે. અથવા સંતાનવાળા પુરૂષને સંતાન નાશ થવાથી, સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવાવાળો
પાપી નથી, તથા પશુ દિંસા કરવાવાળો પાપી નથી. એ પશુ દિંસા કરવાવાળો પાપી દોષ
તો પુત્ર ઉત્પત્તિ કરવાવાળો પણ પાપી થશે, કેમકે પુત્રની દિંસા કરવાવાળો પિતા છે. પિતા

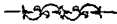
જે પુત્ર ઉત્પત્તિમાં યત્ન ન કરે તો પુત્રનું મરણ યશે નહિ, વાસ્તે પ્રાણીમાત્ર હિંસાના કર્તા યશે, તે કોઈ પણ સ્વીકાર કરે એમ નથી. વાસ્તે જેમ પુત્રોત્પત્તિથી હિંસા પ્રાપ્ત છે તેવી રીતે-પશુવધથી હિંસા છે. વાસ્તે પશુ હિંસામાં દોષ હોય તો ગર્ભવતી સ્ત્રીનું મરણ પણ હિંસા અને પુત્ર મરણ પણ હિંસા હોવાથી, હિંસાનો બધ રાખવાવાળા પુરૂષે સ્ત્રીગ-મનાદિકાનો પરિલાગ કરવો જોઈએ; અને અન્નમાં પણ જીવ છે, તો અન્ન ભક્ષણ કરવામાં પણ હિંસા યશે તો હિંસા બધવાળાને અન્નનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. એ કોઈથી બને નહિ; વાસ્તે જેવી રીતે અન્ન ભક્ષણમાં હિંસા છે તેવા રીતે પશુ વધમાં હિંસા છે, વાસ્તે વેદમાં જે પશુ હિંસાદિક છે તે સુખની ઇચ્છાવાળા પુરૂષનું કર્તવ્ય છે. જે હિંસા રાખેલ દે છે તેનું પાપેલ નથી; અર્થાત્ જે દિવામાં હિંસા મુખ્ય છે ત્યાં તેનું ફલ છે, વાસ્તે મુખ્ય યાગમાં પશુવધનું ફલ નથી. તેથી હિંસામોઘકવાક્ય પ્રમાણ છે, અને જ્યાં મુખ્ય કર્મ હિંસા છે તેનું ફલ પાપ હોવાથી હિંસા અધર્મ છે તે આગળ વક્ષમાણ છે.

એમ વિધિવાક્યોનું ધર્મમાં પ્રામાણ્ય છે વાસ્તે વેદસ્વતઃ પ્રમાણ છે; અને હિંસા પાપ છે તે વાત પ્રલક્ષ પ્રમાણ સિદ્ધ નથી, કેમકે હિંસક પુરૂષો માંસાદિ ભક્ષણ કરીને સુખી થાય છે. પાપનું ફળ તો સુખ હોયજ નહિ, વાસ્તે હિંસામાં પાપ છે તે સાત્ત્વ સિદ્ધ છે. તેમજ પશુ હિંસાપુજા યાગ પણ ધર્મ છે તે પણ સાત્ત્વથી સિદ્ધ છે. વાસ્તે સાત્ત્વ પ્રલક્ષાદિ પ્રમાણની અપેક્ષા રહિત પ્રમાણ હોવાથી સ્વતઃ પ્રમાણ છે. આ અધિકરણમાં વેદની સ્વતઃ પ્રમાણતાનો વિચાર એ વિષય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે વા પરતઃ પ્રમાણ છે, ને સંશય છે. પરતઃ પ્રમાણવેદ છે, એ પૂર્વપક્ષ છે. સ્વતઃ પ્રમાણ વેદ છે, એ સિદ્ધાન્ત છે. ૧-૧-૩૨.

(અપૂર્ણ.)

સ્વામી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ॥

કાલના પડદામાં ચીરા.

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આઠમો જન્મ.

વળી ફરીથી આપણને કીર્તિકુમારનો જન્મ મધ્યએશિયામાં લાઘુ જાય છે; પરંતુ આ સમયે પંચમમુલ-કુલના જન્મ સ્થાનમાં વસેલા પ્રાચીનતા માટે આદરવાળા વિશાલ મંડલના મધ્યમાં આનો જન્મ થયો હતો. હજારો વર્ષો મારફતે એક પછી એક અનુક્રમે અનુસરતાં, પ્રથમ આર્ય ઉપ-કુલને હિંદી દ્વીપકલ્પના હવાલામાં ધીમે ધીમે સ્થાપનાર અનેક વિદેશ ગમનારોના એકના થોડા સમયે પૂર્વે ઇસુ પૂર્વે ૧૧૪૬૪ માં તેનો જન્મ થયો. દમણનાં વર્ણવવામાં આવશે તે પૂર્વે મુસાફર કાફલાના એક વિભાગને એક ગંભિર અકસ્માત નડ્યો હતો. વિદેશ ગમન કરનાર ટોળાનો એક વિભાગ, હિમાલયની પર્વત માલાઓના મહાન અવરોધનો ત્યાગ કરીને, ઇસુ પૂર્વે ૧૮૮૭માં મંગલદેવે મુસાફરીના કાર્યમાં લીધેલા પશ્ચિમ માર્ગ તરફ વળ્યો હતો. પરંતુ સ્ત્રીઓ અને બાલકોના ઓછા ઓળવાળા બીજા એક નાના વિભાગે મહાન પર્વતમાલાનાં સંકટો સહન કરવાનો હિંમત સહિત નિશ્ચય કર્યો; એક વ્યાવહારિક પરંતુ ઉદાસીન ખીણમાંથી પસાર થતા, વર્તમાનમાં પેશાવર નામના શહરનો નજીકના મેદાનોમાં અંત પામતા, વેપારીઓ પાસેથી તેમના જાણવામાં આવેલા એક માર્ગે આ વિભાગ આગળ વધ્યો; વર્તમાન દિનોમાં આપણે આ માર્ગને ઐબર પાસના નામથી ઓળખીએ છીએ. સમયો સમય ફુંગરી-જાતિઓ સાથે નાના નાના હુમલાઓમાં યોજતા નેઓ આગળ વધ્યાં ગયા; આખરે આ માર્ગના અંત પાસે એકાએક યતુઓનું મોટું ટોળું તેમના ઉપર આગળથી, પાછળથી, ચારે પાસાથી પર્વત શિખરોની પેઠે ટૂટી પડ્યું; આમની સંખ્યા નિરાશા ઉપજાવે એટલી બધી મોટી હતી, તેમણે તેમના લગભગ એકેએક માવવિનો વિનાશ કર્યો. મુખ્ય ટોળામાંથી દૂર ખસી જનારાં માત્ર ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માનવિઓ જ બચી શક્યાં, નમાની શકાય એવાં સંકટો વેઠવા પછી તેમનામાંનાં માત્ર બેજ જીવતાં રહ્યાં; આવા એ જુએ મરતા કંગાલ નાસી છૂટનારાઓ આર્યોની રાજ્ય સરહદ નજીક આવી પહોંચ્યા; થોડોક સમય વિસામો લીધા પછી તેમને મધ્યરથ જાતિના મહારાજા પાસે મોકલી દેવામાં આવ્યા. તેમના પ્રથમના યજ્ઞમાનોએ પૂરાં પાડેલાં ઘેટાનાં ચામડાંમાં વીંટળાતા તેમણે, તેના સમક્ષ હાજર થઇને કતલનો વૃત્તાંત જણાવ્યો; આ સમયથી આ માર્ગને, મરણ માર્ગના નામથી વ્યવહારવામાં આવ્યો. આ સમયે સોમદેવ માત્ર એક દસ વર્ષના યુવક હતા, આ વૃત્તાંત સાંભળતાં તેમને હિંદી અક્ષર થઈ આવી. આ જાતિના રાજાએ જ્યારે તેમણે પોતાના પુત્ર મંગલદેવને વિદેશ ગામિઓના એકબીજા મોટા ટોળાના ઉપરિ તરિકે હિંદમાં પ્રવેશ કરવાને મોકલ્યો ત્યારે તેને મરણમાર્ગને ત્યાગ કરીને પ્રવેશ કરવાનો બીજો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી

આ 'વખતના' કાફલાની તૈયારીઓ કેટલાંક વર્ષ સુધી ચાલી; આ સમયના વિદેશ-ગમનમાં ભાગ લેનારા કુટુંબોની સંખ્યા બહુ વધારે હતી. પસંદગી કરવાનો, મંગલદેવે નિશ્ચય કર્યો; માર્ગમાં અનિવાર્ય સંકટોને ઉત્તર પ્રકારે મોટા ભાગે સહન કરવાને સમર્થ જણાતાં, ખાસ કરીને પર્વતોમાં ચલાવવાની શુરીલા સુદની રીતોમાં, તથા મેદાનોમાં સામે ટકી રહીને લડા સ્થળોમાં સારી રીતે કેળવવાલાલ લડવાનાં કુટુંબોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યાં. બીજાઓનાં ભેગી તેની પસંદગી કીર્તિકુમારના (આ સમયે નવ વર્ષનું બાળક હતું) પિતા પ્રતાપસિંહ ઉપર હતી; તેમની પત્ની શીવાજી એક શૌર્યવાળી સાધન સંપન્ન સ્ત્રી હતી. શાંતિ અને મદદ નામનાં બે બાલકો અને ઇન્દિરા નામની એક બાલકીનો આ સમયે આ કુટુંબમાં સમાવેશ હતો; એક પુત્ર કાંતિ અને બે પુત્રીઓ રમા અને પ્રમુદાનો આગળ ઉપર સુસાદરીમાં જન્મ થયો હતો. પ્રતાપસિંહના પાડોશી અને નિકટના સાથી નરસિંહ, જે અનેક લૂટફાટના હુમલાઓમાં તેના એક સાથીરૂપ હતો તેના ઉપર મંગલ દેવની પસંદગી હતી; પોતાની પત્નીને અને, કાંતિ અને અમ્બિકા નામના બે પુત્રોને તથા મહિપાલ નામની એક બાલક પુત્રીને તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો; તેમાં માર્ગમાં રથપાલ નામની બીજી એક પુત્રીને વધારો થયો. મંગલદેવને વિશ્વકર્મા નામના એક મોટા સરદાર લડવામાં અત્યંત વિશ્વાસ હતો; તેમણે પોતાના ટોળાના બે વિભાગ પારીને એકને તેની સાથે પોતાના કરતાં થોડોક આગળ મોકલ્યો; દક્ષિણ તરફ જતા અને પૂર્વ તરફ વળતા એક માર્ગે પર્વતોમાં આગળ ધુસવાની તેમણે તેને સલાહ આપી; તેઓ પોતાના ટોળાને થોડા ધણા પશ્ચિમ તરફ વળતા માર્ગમાં દોરવાના હતા, પરંતુ મરણ માર્ગ નેટલે દૂર પશ્ચિમમાં દોરી જવાના નહોતા. પર્વત માલાઓમાંથી બહાર ધસી નીકળતાં જૂઠાં પડેલાં ટોળાને એક બીજા સાથે પાછાં બળી જવાનું હતું; આવી રીતે મળતા સુધી તેમને કમવાર પૂર્વ તરફ આગળ વધવાનું હતું.

પોતાની પત્ની વરણતાનાના સત્તિકા સમયને લીધે મંગલદેવની ઉપડવાની તૈયારીમાં થોડીક દીલ યદ્ય. તેમના વડિલ પુત્ર લાલચંદ્રના જન્મ પછી તુર્તજ તેમણે પોતાના વિશાલ કાફલા સહિત પ્રયાણનો આરંભ કર્યો. સ્ત્રીઓ અને બાલકોને, દોર અને અશ્વનાં ટોળાં સહિત તથા બકરાં અને ઘેટાંના સંપ સહિત, મોટી મોટી મંડલિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં. આમને યોદ્ધાઓની વિશાલ સંખ્યાના મધ્યમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં; ચારે બાજુના છોડાઓ ઉપર સારી રીતે અસાધ્ય અનેલા થોડાઓરૂપી એક વાદળ ઝમૂમી રહ્યું હતું. તેના સાથેમાં ઉતાવળે વેગે જનારા, હલકાં હથીઆરવાળા કાસદો આવેલા હતા. કોઈ પણ પ્રકારનો અકસ્માત ઉપજી આવતાં આવા દૂતોને સુખ્ય ટોળા તરફ દોડાવવામાં આવતા, તેમનું પાછળથી ચનાસે હુમલામાંથી રક્ષણ કરવામાં આવતું. અશ્વારૂઢ દૂતોના કરતાં આવા પ્રકારના દૂતો ધણાજ ઓછા પરબાઈ આવતા હતા; માર્ગની વિકટતા પશુ અશ્વારૂઢ દૂતો કરતાં આવા દૂતો માટે ધણીજ થોડી બાધકારક હતી.

આરંભના દિનોમાં મંગલદેવ અને પ્રતાપસિંહ વારંવાર જોડાજોડ થોડેસ્વાર યદ્યને ચાલતા જોવામાં આવતા, તેઓતેમના સમક્ષ તરી આવતી વીગનો વિષે વાદનીવાદ ચલાવતા હતા; આ અરમામાં કીર્તિકુમાર અકમચક માર્ગથી ટેવાયલા, ખાત્રી બધાં પગલાં ભરનાર

એક ડુંગરી ટદ્દુ ઉપર સ્વાર થઇને કાષ્ટકોષવાર તેમના સાથમાં ચાલતો, તેમની ચર્ચાને લક્ષ્ય પૂર્વક સાંભળતો; પછીથી વળી તે મોખરે શોધ ચલાવતી ટાળીમાં બળી જવા માટે આગળ ધસી જતો, કાફલાના મધ્યમાં પોતાની માતા શીવાજીની શોધમાં પોતાના વડિલોં આગળથી તે પોતાના ટદ્દુને પુર ઝડપમાં દોડાવી જતો; તે તેની જરૂરીઆતોને ઉત્સાહ સહિત પૂરી પાડતો, લશ્કરી ટૂંકડીઓની આનંદી વાર્તાઓ કહીને તેને આનંદ પમાડતો અથવા સાંજના સમયે તે પોતાનાં સ્વપ્નેને, પોતાની આશાઓને દર્શાવતો તેના સાથમાં આનંદિતો હતો. થોડા બયવાગી મુસાફરીઓમાં શાંતિ અને મદદ વારંવાર તેના સાથમાં જતાં, આગળ ઉપરનો બાલક કંતિ પશુ પોતાના બંધુના હાથમાં દૃઢ રહીને તેના આગળના ભાગમાં બેસતું અને ટદ્દુ આગળ વધતાં કાલાકાલા બોલ વડે આનંદ ઉપજાવતું. નરસિંહના પુત્રો આ યુવાન કાફલાના સાથી બન્યા, આડાઅવળા દોરાર્ધિ જતાં તેઓ વારંવાર તેમના સાથમાં જોડાઇ જતા. નરસિંહની વડિલ પુત્રી મહિપાલ, શાંતિની કૃપાપાત્ર બની; માનસિંહની પુત્રી ઉમામાં. કીર્તિકુમારને પરમ-પ્રેમપાત્ર સાથી મળી ગયો. મેદાનોમાં પહોંચતા પહેલાં આ ઉભય યુગલોનાં લક્ષ કરવામાં આવ્યાં અને મંગલદેવના કુટુંબમાં ઉર્મિલા અને પૂર્ણચંદ્ર નામના બે પુત્રોની અને ચિદંબર, અજબસિંહ, પ્રમદા નામની પુત્રીઓની વૃદ્ધિ થઈ.

હજમજ પંદર વર્ષ સુધી મુસાફરી કરવા પછી મંગલદેવનું મુસાફરિ લશ્કર મેદાનોમાં આવી લાગ્યું; આગળ આવી લાગેલાં ટાળાં, સઘળાં એક વિશાલ છાવણીમાં એકઠાં થતાં સુધી છાવણી નાખીને પાછળ આવનારાં ટાળાંની વાટ જોઇ રહ્યાં હતાં. વારંવાર યુવાનીઆઓ આસપાસના પ્રદેશમાં ધસારાઓ લઇ જતા હતા; અનેક પ્રસંગોએ મંગલદેવે ભાલચંદ્રને અજ્ઞપૂયા પ્રદેશોમાં કેટલાક પ્રકારે સાહસિક ધસારાઓ કરવા માટે ઇપડા આપ્યો હતો. આ યુવક ઉત્સાહિ અને ઉછળતા લોહીવાળો હોવાથી, એમ માનતો કે પોતાના હુમલાઓના બળને વડિલજનો બહુજ વધારી મુકે છે આમ છતાં તેને એક સમ્પત પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું. કારણ કે એક દિને તે અને તેનો કાફલો દુશ્મનેના એક છૂપા સ્થાનમાં સપડાયા, ચારે તરફથી ઉભરાઈ નિકળતા શતવટ ધરાવતા બંધે એકાએક તેમના ઉપર હુમલો કર્યો, તેમને સમ્પત સપાટામાં લીધા. માલચંદ્રે પોતાના કાફલા સહિત હિમતપૂર્વક આગળ ધસી આવીને ચારે પાસા વીંટાઈ વળેલી હારની પાર ધુસી જવાના પ્રયત્ન ચલાવ્યા પરંતુ દરેક વખતે તેમને પાછા મારી હઠાવવામાં આવ્યા; આની દશા નિરાશા બરી બની ગઈ હતી તેવામાં ઘોડેસ્વારોનું એક ટાળું દોડતું આગળ ધસી આવ્યું, દોડતાં દોડતાં તેમણે વર્ષાવેલો તીરોનો વર્ષાદ હુમલો કરનારાઓ ઉપર વર્ષા રહેા ભાલચંદ્રનો ઘોડો મરણી શરણ થયો હતો તેની નીચે તે ધવાયેલો, બેશુદ્ધ બની ચલેા પડ્યો હતો; એક પ્રકારનું કટાકટીનું યુદ્ધ ચાલ્યું, શત્રુઓને મારી હઠાવવામાં આવ્યા; પોતાના મિત્રનો અશ્વ કીર્તિકુમારની નજરે ચઢતાં તેણે બે થોડાઓની સહાયવડે તેને દૂર ગળાવી કાઢ્યો, તેની નીચે પડેલો ભાલચંદ્રનો બે દેહ તેને મળી આવ્યો. એમ લાગે છે કે વિશ્વકર્માની સરદારી નીચે આશા રાખેલા આગળ ધપતા લશ્કરની શોધમાં કીર્તિકુમાર પૂર્વદિશામાં નીકળી ગયો હતો, સાં આગળ તેની સાથે પશ્ચિમદિશામાં વધતા લશ્કરની શોધમાં નીકળેલા વજ્જની સંદેશી નીચે નીકળેલા શોધક

કાફલાનો બેઠા થયો; આ બંને કારણ આનંદ સહિત બેગા મળ્યા અને મંગલદેવની છાવણીમાં પાછા વળવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં વજ્જનાં ત્રીણ ચક્ષુઓને ધુળતા ગોટેગોટ ઉડતા જણાયા. બાલચંદ્ર સંકટમાં સપડાયો છે, એવો વિચાર કીર્તિકુમારના મનમાં ઉભરાઈ આવ્યો, તેણે પોતાના સાથીઓને ઝડપથી આગળ ધપવાનો આચક્ર કર્યો. એ કાફલાને કનલમાંથી ખચાવી લેવાના અવસરે તેઓ ત્યાં આગળ આવી લાગ્યા; કીર્તિકુમારે પોતાના મિત્રના દેહને નરમાશથી ઉપાડીને તેની માતા વરુણતારાના પાદ સમીપ લાઈ જઈને સુકા સુધી પોતાની છાતી સાથેજ દબાવી રાખ્યો હતો. તેણે પોતાના કઢાવર પુત્રને થોડાક સમયમાંજ આરોગ્ય દશામાં લાવી મુક્યો પરંતુ મંગલદેવે, બાલચંદ્રને પોતે આપેલી ચેતવણીઓનું પુનઃમનરણ કરાવીને તથા કીર્તિકુમાર થોડો મારામતી હોવાથી જરા પણ થોડા શૈર્વવાળો નથી એટલું તેને સમજાવીને આ પ્રસંગને સુધારી દીધો.

બંને લસ્કરો એકઠાં થયા પછી એ બંનેના સમર્થ તાયફાએ નિત્ય સંસ્થાન વસાવવા યોગ્ય સ્થલ શોધી કાઢવા માટે દક્ષિણમાં આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે જીઓ અને બાલકોને એક ઉંડી ખાઈયોવાળી છાવણીમાં પાછળ રાખ્યાં; વર્તમાન કાલના જુઓ અને ગુજરાતનાવાહી વચમાં આશરે મધ્ય બાગના જુમિ વિસ્તારના પ્રદેશનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો; હુમલા સામે ખચાવ કરી શકે એટલા પૂરતા દથીઆરબંધ લસ્કરને ત્યાં રાખવામાં આવ્યું. આ સ્થલે અદ્ય સમયમાં એક શહરનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; તે આસપાસ સર્વ બાજુએ ઢોરો આરવાના ચરાઓ વિશાલ વિસ્તારમાં આવી રહ્યા હતા; ખાઈઓમાં ખેડેલાં ખેતરો ઝૂકી રહ્યાં હતા.

આક્રમણ કરતી સેના પ્રથમથી વસાયલા અને આબાદ બનતા એક દેશમાં આગળ વધવા લાગી. નેમાં મોટાં મોટાં નગરો આવેલાં હતાં, તેના વાસિઓ સુધારાના અતિઉચ્ચ શિખરે પહોંચ્યા હતા, અતિ-વિલાસિ અને આલસુ બની ગયા હતા. આપોના દેશાંતર વાસોમાંના એકમાં ખેડ્યા વિનાના વિશાલ વિસ્તારોમાં વસવાટ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે; અનેક વિચરો અને મસજીતોની આખરે તેના સાથીઓ સુધરેલા નગર-વાસિઓના નજીકમાં વાસ કરી રહ્યા હતા; બીજાઓના હુમલાઓ સામે તેઓ તેમનો ખચાવ કરતા અને ખંડણી તથા નાણાંની મદદનાં બ્દાનાં કાઢીને તેમનામાં થોડી અથવા વધારે લૂંટ ચલાવતા હતા. દેશના માલિકો ઉત્તરના થોડાઓને પોતાના કરતાં યોગ્ય સુધરેલા ગણીને ધિકારતા હતા પરંતુ તેમનાં દથીઆરના સામર્થ્યનો તથા તેમના બ્યવસ્થાપક મંડલની ઉદ્ધતાનો તેઓ ભય ધરાવતા હતા, તેથી તેઓ ધીમેથી પરંતુ ખાત્રીથી પોતાનાં નગરોમાં પાછા ફરતા ગયા અથવા બહારના પ્રદેશમાં રહીને સેવકો અને મશુરો બનવા લાગ્યા.

પોતાના સામર્થ્ય અને પૌરુષી ગર્વિષ્ઠ બનેલા, પોતાના વિચલ-દેવતાઓનાં સ્તોત્રો ગાનારા આર્યો પોતાને ખચાવી પાડવાની જુમિની વિલાસિ અને અધોપાત પામતી પ્રજાને ચમત્ પ્રકારની તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા; તેઓ જાતે વર્તમાનમાં પંજાબના નામથી જાણીતા પ્રદેશમાં સંસ્થાન વસાવી પડ્યા. બીજું એક દેશાંતરવાસિ ટોળું પૂર્વદિશા તરફ

વળ્યું, વર્તમાનમાં આપણે જેને આસામ અને કિર્તરખંગાલના નામથી જાણીએ છીએ, એ પ્રદેશનું વાસિ બન્યું. આમદેવ મારફતે મંગલદેવને મનુએ મોકલાવેલી આજ્ઞા અનુસાર વર્તમાન વિદેશગામી કાઢ્યો, વર્તમાનમાં પંજાબના નામથી જાણીતા પ્રદેશને ક્ષત્રમાં રાખીને આવ્યો. ભારે, મૂર્વે આવેલા વાસિઓથી એ જમિ થોડી ઘણી રોકાયેલી તેના જોવામાં આવી; આ લોકો નવા આવનારાઓને શંકાતી નજરથી જોતા, તેઓ પ્રવૃત્તિઓ દેખી દૂર રહેતા, પરંતુ શાંત અવરોધવડે તથા સહાય કરવાનો વિચાર આંડીવાળીને તેઓ તેમને નજીકના દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન સલાવતા હતા.

માહિતી મેળવવામાં એક વર્ષ સુમાર્યા પછી, શોધક કાઢ્યાઓએ આણેલી વીગતો વિષે વિચાર ચલાવ્યા પછી મંગલદેવ અને તેમના સલાહકાર મંડલે, સત્તમાનમાં જ્યાં દીકાહી આવેલું છે તે પ્રદેશમાં હમેશ માટેનું એક મધ્યસ્થ સંસ્થાન વસાવવાનો નિશ્ચય કર્યો; એકના એક સગવડ ભરેલા માર્ગમાં જમિના ટેલ્ટેક જાતિના માલિકોથી વસાયેલું એક મહાન નગર અવરોધરૂપ આવતું હતું એટલી બાબતના વિચાર ચલાવવા છતાંએ આમજ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. કીર્તિકુમાર હજુએ ત્રીશ વર્ષ અંદરનો હોવા છતાં, એ નગરના અને આસપાસના પ્રદેશના રાજા પાસે એલચી મંડલને કોરવાનું કર્તવ્ય તેને સોંપવામાં આવ્યું; ત્યાં જઈને નગર પાસેથી છૂટથી જવાની અને અનાજ અને ઘાસ ખરીદવાની પરવાનગી આપવાની વિનંતિ કરવાની હતી. આ દૂત-કાર્ય કુશલતાપૂર્વક પાર પાડવામાં આવ્યું, હસ્તકરી ટૂંકડીઓનો મુખ્ય સમૂહ નગરના નિકટમાં થઈને પસાર ના થયો. જોઈએ પરંતુ તેને દૂર રાખવા માટે લાંબા આડકતરા માર્ગે થઈને તેણે આગળ વધતું એવી શરતે પરવાનગી આપવામાં આવી. મંગલદેવને રાગતને મળવા આવવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું, તેમણે પણ આદરસાહકારની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો છતાંએ એક બુદ્ધિશાળી સરદારની માફક તેમણે બલવાન રક્ષકોની એક ટૂંકડી સાથે રાખી, મુખ્ય સૈન્યનો હવાલો વિશ્વકર્માને સોંપ્યો. કીર્તિકુમાર ભાલચંદ્ર અને વજીને તેમણે સાથે લીધા.

જોયા ટેકરાઓની બનાવેલી નગર તરફ ઢેળાવવાળી એક સમર્થ દીવાલના મધ્યમાં નગર આવેલું હતું. તેને લોખંડનાં તત્તમાં મઢી લેવામાં આવ્યાં હતાં, તેમને ખાટી સાથે જડા લેવામાં આવ્યાં હતાં, બહારની બાજુએ એક લંબાણ સપાટી જેવું જણાતું હતું. દેશ ઉપર વારંવાર ફરી વળતાં અણસુધરેલી પ્રજાઓનાં ટાળાંથી વપરાતાં હથીઆરો સામે, આવી અદ્ભૂત પ્રકારની દીવાલવંડે નગર બીલકુલ અબેધ જેવું બન્યું હતું; માત્ર ઉપરના ભાગમાં થીજ તેના ઉપર ફત્તેહ સાથે દુમલો થઈ ચક્રે એવું હતું, અને હવાનાં વ્હાણો બનાવવાની કલા આ અધિપાત પાંમેલા ટેલ્ટેક જાતિના લોકો ગૂમાવી બેઠા હતા, આર્થોની યુવાન જાતિને આબાખત વિશ્વાસપૂર્વક સોંપવામાં આવી નહોતી. આ પ્રમાણે રાજા સંજય પોતાની જાતને દુમલાથી સુરક્ષિત માનતો હતો, છતાંએ તેણે પોતાના મનમાં એવો પ્રશ્ન યોગ્યો કે આવા અપ્રકર પરદેશીઓનો દરવાજામાં પ્રવેશ થતાં તેમને પકડી લેવા; આ પ્રમાણે નાપકો વિનાના બનેલા હસ્તકરને, પોતાની જ નોકરીમાં પગાર આપીને રહેવા લલચાવી, ચકાશે, એવી

તે આંશી આંધતો હતો. મંગલદેવની પેઢીની પદીનો સંરંદાર મડલ સોથે મંદિ આવેલો જોઇને તે નિરાશ બન્યો. તો પશુ પોતાની અધમ યુક્તિ પાર પાડવાનો નિશ્ચય તેણે જરા પશુ જોઇ કંઈ મંદિ.

આવી દગલબાજીની પેઢી રાત્રે પરજીતારાએ પોતાના પતિની નિદ્રા સમયમાં મુલાકાત લઇને જીણાંબુ કે, આવતો કાલની જેમાનદારીમાં તમે પકડાઈ ગયા, એવું સ્વપ્ન મારા જેનામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી મંગલદેવે આમંત્રણ હાતા તરફથી બહિસ મળેલા મીઝાની વખતે પેરવાના, ચારે તરફ ઉડતા જીભા નીચે પોતાને સુદમાં પેરવાનો કોટ પેરી લીધો, તેની નાચે પોતાનાં હથોટીઆર જીંખાવ્યાં, પોતાના અનુયાયીઓને પોતાના દર્શાતનું અનુસરણ કરવા જણાવ્યું. મીઝાનીમાં ભાગ લેનારાઓને નીચાની મળતાં એક સમૂહમાં એકઠા થઇને એ બવનમાંથી બહાર સુધીનો માર્ગ લઢતાં લઢતાં ખુલ્લો કરવાનો હતો, તેના અનુયાયીઓનો મોટો વિભાગ આમની વાટ જોતો બહાર ઉભો રહેવાનો હતો. નગરના જે દરવાજોથી તેણે નાશી છૂટવાનું નક્કી કર્યું હતું ત્યાં આગળ તેણે પોતાનાં કેટલાંક માણસોને બટકતાં ફરવા માટે મોકલ્યાં, પોતાના દૂતો આવી પહોંચતાં રક્ષકોને પકડી લઇને દરવાજાને બળવી રાખવાની તેમને તેણે આજ્ઞા કરી હતી; તેણે તેના યુદ્ધ રાખનો નાદ શ્રવણ થતાં તર્ત—સમાચાર લઇને દોડી જનારા યોડાક દૂતોની પણ યોજના કરી હતી.

મીઝાનીની અધવચમાં સંજયે પોતાના મુખ્ય જેમાનને દબાવ્યા બધું આવકારતું માણસ આવતાં, મુલાકાતે આવનારાઓની બાબતમાં પસંદ કરી રાખેલાઓને તેમણે નીચાની કરી: મંગલદેવને એકદમ પાછળથી મુસ્કેટાટ બાંધી લેવામાં આવ્યા. એક સમયે આયકો લગાવીને બેલવાનું થોડો પોતાની જાતે છૂટા બની ગયો; જેવો તે ઉભો થયો અને તેનો રાખનાદ સર્વભવનમાં ગાજી રહ્યો, તેથી તેના ઉપર હુમલો લાવનારાઓ એટલા બધા અચંબામાં ગરકાવ બન્યા કે તેઓ એક ક્ષણવાર તો બપથી થયરતા પાછા હડી ગયા. આટલો અવકાશ સંપૂર્ણ થઇ પડ્યો. કીર્તિકુમાર, લાલચંદ્ર, વજ અને બીજા કેટલાક તેના તરફ ધસી આવીને તેની બંને બાજુએ અને પાછળના બાગમાં રક્ષણ કરતા ઉભા; જેનું ચન્ન ખડું છે તેને મારી નાખવાનું પસંદ ના કરતાં તેણે વાજેલી મુદ્દિના સખ્ત પ્રહારવડે સંજયને બ્રમિ ઉપર પટકી પાડ્યો, અને મીઝાનીના ઝોરકાના દાર પાસે તે ટાળામાં થઇને ઝપાટાબંધ પહોંચી ગયો. એક ક્ષણમાં તો તે પોતાનાં માનવિઓના સાથમાં ભળી ગયો; તેઓ તેનો રાખનાદ સાંભળીને ઘેઠરવાર બનીને પૂર ઝડપથી અંદરના યોડામાં આવી લાવ્યા, મંગલદેવ તથા તેમના સાથીઓના અધોને, પણ સાથે લાવ્યા સંજયના રક્ષકો મૂર્છામાંથી જાગ્રત બનતા પહેલાં તો, મંગલદેવ અને તેમનાં માણસો દૂર નિકળી ગયાં, નગર માર્ગોમાં પૂર ઝપાટપી ચલાવતાં નક્કી કરેલા દરવાજા પાસે પહોંચી ગયાં. દૂતો તરફથી અગમચેતી મળવા પ્રમાણે આ અગસામાં રક્ષકોને બંધીવાન બનાવીને તેમને બંધે પોતાનાં માણસોને જોડવાનાર ત્યાં આગળ રહેલા સગદાર નગસિંહે પોતાના ઉપરિને ચાંતિથી નમન કર્યું, તેની પાછળ દરવાજાનાં બારે દારોને ઢઈ લીધાં, કૃચિઓવડે ત્યાં તાણુ લગાવ્યું; વિશેષ યોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત થતા સુધી, હવે આગળ શું કરવું એ વિષેના ખુલાસાની રાહ જોતા તે આ કૃચિઓને ઘોડાની ખાંધે લટકાવીને આગળ ચાલી નીકળ્યો.

મંગલદેવના હાથમાં, પ્રથમ હુમલો લાવનારાઓને શિક્ષા કરવા માટે પોતાના લશ્કરને પાછું ફેરવવાનું હુકમ કાર્ય હતું; વળી, આ નગરનો સુખમરાથી નાશ કરવા જેટલો સમય તેનાથી ગૂમાવી શકાય એમ નહતું, આવું કાર્ય અનેક વર્ષ સુધી લગાવ એવું હતું, તેમજ તેના ઉપર હુમલો કરીને તેને સરકરી સેવા જેવાં હથીઆરો પણ તેની પાસે નહોતાં. તેથી તેણે પોતાના નિશ્ચિત સ્થલ તરફ પૂર ઝડપે આગળ પ્રયાણ ચલાવ્યું, ભાવિના નગરના પાયા નાખ્યા, વિશ્વકર્માને ત્યાંનો ગવર્નર નિમ્ણો, તેના હાથ નીચે કીર્તિકુમાર અને ભાલચંદ્રને રાખ્યા; તે જાતે અને વજ્ર, એક ખાસ પસંદ કરેલી લશ્કરી ટૂંકડી સહિત, ઈશ્વો અને બાલકોને અત્રે લઈ આવવા માટે દૂર દૂરની છાવણિમાં જવા માટે ઉપડ્યા. ત્યાં આગળ આવતાં તેની પત્ની અને બે પુત્રો જોવામાં આવ્યા, પરંતુ માત્ર બેજ બાલાઓ રહી હતી, ત્રીજી પ્રમદા મરણ શરણ ચર્ધ હતી. બધાંને એકઠાં કરીને, નવીનનગર તરફ તેણે ફરીથી પ્રયાણ આરંભ્યું; આ નગરનું નામ તેણે રવિપુર રાખ્યું; કંટાળા ભરેલી મુસાફરીના અંતે આ બધાં ત્યાં આવી લાગ્યાં. ઈશ્વો, બાલકો, દોરના સમૂહો અને અન્યોનાં ટોળાં તથા એક છાવણિના સર્વ પ્રકારના સરસામાનથી તે ગૂંચવાયલો હોવાથી, દરરોજ તેનાથી સાત આઠ માઇલ કરતાં વધારે મુસાફરી ચર્ધ શકતી નહિ.

આ સમય પછી આગળ ઉપર સાધારણ માર્ગેએ બનાવેો બનવાનું ચાલુ રહ્યું — આસપાસની જાતિઓ સાથે નાના નાના બખેડાઓ, પડોશના રાજાઓ તરફ એલચી મંડલ મોકલવાં, જમીનનું ખેડાણ, એક મોટા સંસ્થાનનો કાર્યભાર, વિગેરે વિગેરે. આશરે પાંસઠ વર્ષની ઉમરે મંગલદેવનું મરણ થયું; તેમનું સ્થાન ભાલચંદ્રે લીધું, પોતાના પરમવિશ્વાસુ સલાહકાર અને પરમપ્રીયમિત્ર તરીકે કીર્તિકુમારને સાથે રાખ્યો.

ઇસ. પૂર્વે ૧૭૪૦૪ માં સાઠ વર્ષની ઉમરે કીર્તિકુમારનું મરણ થયું; તેની પત્ની થોડાંક વર્ષ આગળથી ચાલી ગઈ હતી. તેના પુત્રો વિશ્વસેન, રંભા અને પાર્વતિ હતા; તેની પુત્રીઓ રમણિ, દેવપાલ અને કાત્યાવતિ હતી. બાલ્યકાલમાં મરણ શરણ ચનાર એક પુત્ર અને પુત્રિ પણ થયાં હતાં.

કીર્તિકુમાર પછી થોડાક સમયમાંજ ભાલચંદ્રનું મૃત્યુ થયું; પોતાના મિત્રની ખોટ તેને માટે કદાપિ પૂરાઈ નહતી; “મારી જાતનો ઉત્તમ અર્ધભાગ જતો રહ્યો” તે શોક સહિત કહેતો, “મારે શા માટે પાછળ રહેવું જોઈએ?” તેનાં મુખાલ્લ સાથે લગ્ન થયાં હતાં, પુત્રોમાં ચંદ્રિકા અને કમલા હતા, પુત્રીઓમાં રાજસિંહ, વિમલા અને કુબેર હતી. પોતાના એક પણ પુત્રને પોતાનું સ્થાન સેવા પૂરતા દદમનના અને વિશ્વાસપાત્ર નહિ માનીને તેણે પોતાના બધું ઉર્મિલાનું નામ પોતાના અનુમરનાર તરીકે આપ્યું; ચંદ્રિકા અને કમલાને દરેકને એક બલવાન લશ્કર અને કાશલા સહિત પોતપોતાને માટે નગરો વસાવી સેવા માટે તેણે મોકલી દીધા.

આહમી વાર્તાનાં પાત્રો.

સોમદેવ—રાજા પત્ની—શનોદેવ. પુત્ર—મંગલદેવ. મગિનિ—યુધદેવ.

મંગલદેવ—પત્ની—વરુણતારા. પુત્રો—ભાલયંદ્ર, ઉમિલા, પૂર્ણયંદ્ર. પુત્રીઓ—ચિદંબર,
અન્નઅસિંહ, પ્રમદા.

વિશ્વકર્મા—ખીજો. સેનાધિપતિ પત્ની—સુમિત્રા.

બ્રહ્મરૂપિણી } —પિતાં—વજ્ર. માતા—કીર્તિવર્મા.
વારુણી. }

કીર્તિકુમાર—પિતા—પ્રતાપસિંહ. માતા—શીવાજી. વંધુઓ—શાંતિ, મદા, કાંતિ. મગિનિઓ
ધન્વિરા, પ્રમુદા, રમા. પત્ની—ઉમા. સ્વસુર—યજ્ઞપાલ. સાસુ—અમરસિંહ.

પુત્રો—વિશ્વસેન, દુરભા, પાર્વતિ. પુત્રીઓ—રમણી. દેવપાલ, કાલાપતિ.

વજ્ર—શોધક કાકુલાએનો સરદાર. પત્ની—કીર્તિવર્મા. પુત્રો—નવીનયંદ્ર, વિદ્યા. પુત્રીઓ—
બ્રહ્મરૂપિણી, વારુણી, વિકાસવર્મા.

ભાલયંદ્ર—પત્ની—સુખાહુ. પુત્રો—ચંદ્રિકા, કમલા. પુત્રીઓ—રાજસિંહ, વિમલા, કુબેર.
નવીનયંદ્ર—પત્ની—સારદા. પુત્ર—શુભાખસિંહ.

નરસિંહ—સરદાર. પુત્રો—દાંતિ, અંબિકા. પુત્રીઓ—રઘુપાલ, મહિપાલ, યશોધરા.

સંજય—ટોળેટોળ ગતિનો રાજા. પત્ની—પ્રમિલા. પુત્રી—ગૌરિ, તિલકકુમાર. પુત્રીઓ—વિવે.
કાનંદ, શકુન્તલા, ત્રિવિક્રમ.

ઉમા—ચંદુ—સુશિલા, સત્યવ્રત.

પૂર્વ મીમાંસા દર્શન.....	સ્વામી શ્રી શાન્ત્યાનન્દ સરસ્વતિ ..	૨૦૬-૨૧૦
		૩૩૬-૩૬૮
પ્રત્યુત્તરવાદ.....	રા. રા. માનશંકર પિતાપ્પરદાસ મહેતા,	
	બી. એ ...	૧૯૭-૨૩૭-૨૬૩

બ.

સુદર્શન.....	રા. ગ. લલિત જી શા. મારતી.....	૧૭૫
--------------	-------------------------------	-----

મ.

મહાત્માઓ.....	તંત્રી.....	૨૭૯
મોક્ષવાદ.....	રા. રા. માનશંકર પિતાપ્પરદાસ મહેતા	
	બી. એ ...	૨૦૮-૨૭૩

વ.

વેદાન્ત.....	રા. રા. પુરુષોત્તમ દ્વારકાં દામ.....	૧
વિવિધ જ્ઞાનમાલા.....	„ સ્યામચંદ ગોવર્ધનદાસ.....	૮૫-૧૦૫
વ્યાવહારિક વેદાન્ત રહસ્ય.....	પરિખ ચણિયાલ કેશવલાલ.....	૩૪૧

સ.

સામાજિક દશાઓની વર્તમાન કુદિત દશા.....	તંત્રી.....	૩૭
સાત્ત્વિક અને તામસ ત્યાગ.....	રા. રા. પરિખ ચણિયાલ કેશવલાલ.....	૮૧
સ્વામી શ્રી આનન્દાનન્દનો પત્ર.....	રા. રા. સુબોધ (બંધુ મંડલ).....	૧૧૬
સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદ સાથેના વાર્તાલાપ.....	તંત્રી	

(૪)	„	૨૩
(૫)	„	૫૨
(૬)	„	૮૫
(૭)	„	૧૧૪
(૮)	„	૧૫૪
(૯)	„	૨૨૩
(૧૦)	„	૨૫૫

દિગ્દશાસ્ત્રનુસાર ભગવાન મૈત્રેય	તંત્રી	૧૫૫
	જી.	
જ્ઞાનમંદિરનો મુસાફર (૧)	તંત્રી	૧૧૧
„ (૨)	„	૨૨૧

તૈયાર છે—તૈયાર છે—તૈયાર છે
 ઘણા સમયથી અપ્રસિદ્ધ રહેલી.

શ્રીમદભગવદ્ગીતા.

આવૃત્તિ. (બીજી)

આ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગીતાના સમય વિષે લંમણ ગયા ચલાવવામાં આવી છે.

સ્વ મણીલાલ નલુભાઈ દ્વીવેદી રચિત પ્રથમ આવૃત્તિ કરતા સારા કાગળકીપડા કપાઈ છે અને આ વખતે ઘણાઓના આગ્રહથી કિંમત ઘટાડી રૂ. ૪-૦-૦ આપવામાં આવી છે. કૃત્તિ. તે છળી પણ મૂકવામાં આવી છે, ટપાલ વિ. છુટું મેનેજર.

સુદર્શન એજિસ—નડાઆદ

સિદ્ધાન્તસાર.

નારીપ્રતિષ્ઠા.

બીજી આવૃત્તિ.

બીજી આવૃત્તિ.

(મોટાટાઈપ સારા કાગળ પાકુંપુઠું.) આળખોધ ટાઈપમાં સારા કાગળ (કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

(કીંમત રૂ. ૩-૦-૦)

કીર્તીનો ખજાનો.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૨૫૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક ચોરડી બાંધી તે ઉપર દાતાના નામની તખ્તી ચોઠવામાં આવશે. રૂ. ૧૦૦) આપનાર ગૃહસ્થના નામની એક તખ્તી મકાનમાં ચોઢી દાતાનું નામ અમર કરવામાં આવશે.

શ્રી નડીઆદ હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડને—રૂ. ૧૦૦) એકઠા કરી આપનારને ચાંદીનો ને રૂ. ૫૦૦) એકઠા કરી આપનારને સેનાનો ચાંદ, અપવામાં આવશે. રમીદણુકો, હેન્ડબીલો, વિગેરે પુરાં પાડીશું. લખો :—

સેક્રેટરી—શ્રી હિન્દુ નિરાશ્રીત ફંડ—નડીઆદ